

Szegedi Tudományegyetem
Juhász Gyula Pedagógusképző Kar

136 éve

a pedagógusképzés
szolgálatában

Tudományos és művészeti MŰHELYMUNKÁK

ÚJ UTAKON

A PEDAGÓGUSKÉPZŐ KAR
című konferencia előadásai

**SZEGED
2009**

**Tudományos és művészeti műhelymunkák
Szeged**

X 148467

Tudományos és művészeti MŰHELYMUNKÁK

ÚJ UTAKON

A PEDAGÓGUSKÉPZŐ KAR
című konferencia előadásai

Szegedi Tudományegyetem
Juhász Gyula Pedagógusképző Kar
Szeged, 2009

702 241 X

Szerkesztő:
dr. Tóth Szergej főiskolai tanár

Szakmai lektorok/szekcióelnökök:
prof. dr. Nagy János egyetemi tanár (filológia)
dr. Varga István főiskolai tanár (Pedagógia-pszichológia-metodika)
prof. dr. ifj. László Ferenc egyetemi tanár (Sporttudomány és a kultúra)
dr. Szalay István főiskolai tanár (Természettudomány)
dr. Maczelka Noémi főiskolai tanár (Zenetudomány és társadalomismeret)

A szekciók levezető elnökei:

Levezető elnök
dr. Bácskai Mihály
dr. Tóth Szergej
Nagyné dr. Szabó Klára
dr. Maczelka Noémi
dr. Balogh Tibor
dr. Csillag András
dr. habil. Benkő Zsuzsanna
dr. Szalay István
dr. habil. Gálfi Márta
dr. Marsi István
dr. Csallner András
prof. dr. László Ferenc
dr. habil. Szabó Tibor
Barátné dr. Hajdu Ágnes
dr. habil. Gombos József
Tőkéné dr. Molnár Gizella
dr. Varga István
prof. dr. Galgóczi László
dr. Démuth Ágnes
Fáyné dr. Dombi Alice
Bácsi János

Olvasószerkesztők:
dr. Sulyok Hedvig
dr. Basch Éva

Technikai szerkesztő:
Nádudvari Katalin

A rezümétet fordították:
Bernáth András
dr. Szabó Klára
dr. Németh Anikó

A kötetet tervezte:
Annus Gábor

A konferencia weboldala:
www.jgypk.u-szeged.hu/kutatas/tud_konf_2007

© A szerzők, 2007

X 148467

Tartalom

Előszó	9
JEAN-PAUL	
[Acrostiche] Ataraxie? (Ataraxia [acrosztichon])	11
JEAN-PAUL NAGULIPO J-PÁL	
Souvenance ... (Merengés ...)	12
Plenáris előadások	
NAGY JÁNOS	
Osztatlan filológia	15
NÁNAI LÁSZLÓ	
A fizikai törvények univerzális jellegéről	20
Filológia	
BÁCSKAI MIHÁLY	
A kortárs francia regény legújabb fejleményei	27
PAGLIANO, JEAN-PAUL	
Az orvos Rabelais viszonya a halálhoz (néhány gondolat)	32
VARGA EMÓKE	
„Szemünk pillás függőnye fent” (Kass János illusztrációi Balázs Béla misztériumához)	36
KAKUSZI B. PÉTER	
A fiatal Márai lázadása és értékváltása	42
NAGY EDIT	
Új 'egyidejűség' felé (Párhuzamok Karinthy Frigyes Mennyei Riportja és Madách Tragédiája között).....	45
SZABÓ KLÁRA	
Hagyomány és modernség a Faulkner utáni amerikai prózában	51
CSETÉNYI KORINNA	
CARRIE (Angyal vagy démon?)	56
PROPSZT ESZTER	
Identitáskonstrukció a kortárs magyarországi német irodalomban	60
NÁDUDVARI GABRIELLA	
Tetten ért intermedialitás Michael Haneke A zongoratanárnő c. filmjében	63
BERNÁTH ANDRÁS	
A modern <i>Hamlet</i> -repció problémái és egy alternatív olvasat	68
GAÁL ZSUZSANNA	
A német melléknévi valencia újabb lexikográfiai megközelítése (Nyelvhasználat és korpusz)	74
JUHÁSZ VALÉRIA	
Társadalmi nem és nyelvhasználat különbségei a háziállatok megnevezésében egy internetes honlap, az iwiw adatlapja alapján	79
SZEKERES FERENC	
Tendenciák, formai analógiák a képzőművészeti és tervezőgrafikai eszköztárban	85
TÓTH SZERGEJ	
Rendszerfüggő lexika	92
VASS LÁSZLÓ	
A jelentés aspektusairól (József Attila Külvárosi éj című költeménye Kass János és Würtz Ádám rajzaival)	98

OROSZ ANDREA	
Az angol nyelvi szókinccs elsajátításának kérdései magyar kontextusban	109
GROSSMANN ERIKA	
Az interkulturális nyelvtanulás lehetőségei a <i>Servus wieder in Österreich!</i> CD-vel	115
NÉMETH ANIKÓ	
A magyar angol nyelvoktatás versenyképessége	120
BASCH ÉVA	
Utak a francia személytelenség természetének feltárásához	123
BURJÁN MONIKA	
Szász Károly nézetei a műfordítás elméleti és gyakorlati kérdéseiről („Az eredeti eszmét tökéletesen az eredeti alakjában”)	129
Pedagógia-pszichológia-metodika	
GALGÓCZI LÁSZLÓ	
Nyelvtörténet és szövegelemzés (Módszertani megjegyzések egy szemináriumhoz)	137
VARGA IMRE	
Értelmileg akadályozott fiatalok munkára felkészítésének helyzete	143
DURÓ ZSUZSA	
A sakk, mint nevelő-oktató eszköz	149
DÉMUTH ÁGNES	
Tartalom és eszköztudás: az oktatási módszerek és a tudás összefüggései a köz- és felsőoktatásban	157
BLIN, ÉRIC	
Az óratervezés technikája	164
KOCSIS CSILLA	
A 9 és 10 éves korosztály olvasási szokásai	169
DÖBÖR ÁGOTA	
Tehetséges és átlagos képességű diákok szövegértésének alakulása általános iskolában	176
SÁRVÁRI TÜNDE – PÉTER ÉVA	
A kompetenciafejlesztés lehetőségei a kisiskoláskori idegennyelv-oktatásban	182
KESZTYÜSNÉ DOBOS KATALIN	
A technika szakos tanárképzés múltja, jelene, jövője	187
BENKŐ ZSOLT	
Informatikai érdekességek a technika oktatásában	191
FARKAS OLGA	
Uniók keretében értelmezhető állampolgári magatartásformák kialakulásának ösztönzése az Új Magyarországi Fejlesztési Terv tükrében	198
PINTÉR KLÁRA	
Szöveges feladatok különböző reprezentációi a kompetencia alapú matematikatanítás tükrében	203
BALOG ERIKA	
A jelenkori történelem tanításának problémái	209
GÁL ANIKÓ	
Integrációról tanulásban akadályozott gyermekeknél	214
Sporttudomány és a kultúra	
SZATMÁRI ZOLTÁN	
Testnevelés szakos hallgatók konfliktuskezelésének háttérvizsgálata	221
MOLNÁR ANDOR – LÁSZLÓ A. FERENC – VARGA CSABA – LÁSZLÓ FERENC	
Galanin hatása a vazopresszin kiválasztásra hatáskörében	228
MIKULÁN RITA	
Káros szenvedélyek és a fizikai aktivitás kapcsolata	234

FRITZ PÉTER	
Az egészségi állapot komplex fejlesztésére irányuló módszer kidolgozása és annak hatékonyságvizsgálata főiskolai és egyetemi hallgatók körében	238
FEHÉR ADRIENN – DAN DÁNIEL – HOCZA ÁGNES – LÁSZLÓ FERENC	
A metabolikus szindróma megelőzési lehetőségei testnevelési és rekreációs mozgástevékenységgel	245
BARÁTNÉ HAJDU ÁGNES	
Magyarok az Egyetemes Tizedes Osztályozás történetében (Tradíciók, kiadások és kutatás)	251
PAJOR ENIKŐ	
„Madarat tolláról...” – embert információkeresési szokásairól... (A személyiség és az információkeresés közötti összefüggések)	258
ZVARA EDINA	
A Listi-család tagjainak könyvei	263
ÚJVÁRI EDIT	
A kulturális identitás kutatási perspektívái	269
DEMCSÁK KATALIN	
Színház mint gyógyszer	273
T. MOLNÁR GIZELLA	
Nemzetiségi identitás és mindennapi kultúra	277
SZABÓ TIBOR	
Dante politikai tanulmányáról	283
MARUZNÉ SEBŐ KATALIN	
A lakosságcseré motívuma Závada Pál Milota című regényében	289
BUCIN MIHAELA	
Egy román tánc és hiedelem: CALUSUL (a Kalus)	294
JÓZSEF GOMBOS	
On the Borders of Regions: Finland as an Interface Periphery (1809–1995)	298
SZIRMAI ÉVA	
Terekbe zárva (A fizikai tér mint a hatalmi emlékezet eszköze)	302
Természettudomány	
KARANCSI ZOLTÁN	
Gondolatok a tájlesztétikáról	311
JULESZ MÁTÉ	
Állatvédelem és szépirodalom	318
PÁL ÁGNES – PÁL VIKTOR	
Magyarország ipari térszerkezetének változása – különös tekintettel az Alföldre	321
BALOGH ANDRÁS	
Az aprófalvak közlekedési kapcsolatai	328
PITRIK JÓZSEF	
A közúti közlekedés energetikai-környezeti problémái	333
HEGEDŰS ANTAL	
Biotechnológia a mezőgazdaságban	341
MARSI ISTVÁN	
Bimodális koromrészecske-méreteloszlások kialakulása és kezelése szénhidrogének égése során	345
CSALLNER ANDRÁS ERIK	
Speciális túlbecslő függvények alkalmazása az építőmérnöki tervezésben	352
KRÉSZ MIKLÓS – TÓTH ATTILA	
Gráf alapú adatbányászat és vizualizáció: egy esettanulmány	356
BALOGH JÁNOS – BÉKÉSI JÓZSEF – GALAMBOS GÁBOR	
Ládapakolások átpakolással	364

SZILASSI LAJOS	
Nyúl a kalapból... (Gondolatok a matematikai kommunikációról)	370
KRISZTIN NÉMET ISTVÁN	
A geometriai transzformációk tárgyalásának egy módja a tanárképzésben	375
Zenatudomány és társadalomismeret	
MACZELKA NOÉMI	
Bartók Mozart-játéka és instruktív kiadványai	383
DOMBI JÓZSEFNÉ	
Liszt és Bartók előadóművészete	388
ERŐS ISTVÁNNÉ	
Mozart-szerenádok	393
ORDASI PÉTER	
A tengelyrendszerű funkciók gondolkodás példái Kodály Zoltán műveiben	396
BENKŐ ZSUZSANNA – TARKÓ KLÁRA – ERDEI KATALIN – LIPPAI LÁSZLÓ	
Hagyomány és modernitás a „Visegrádi négyek” családjainak életmódjában; Táplálkozási szokások	410
BOZSÓ RENÁTA	
Teleházak és közművelődési szerepvállalásuk a Dél-Alföldön	415
T. KISS TAMÁS	
Az egyén(iség) a köz(össég)ben (problémavázlat egy induló kutatás elé)	419
LIPPAI LÁSZLÓ	
Szegedi családok fogyasztói magatartásának elemzése gazdaságpszichológiai szempontból	425
BALOGH TIBOR	
Kultúra/kultúrák eltérő narratívák tükrében	431
ZALAI ANITA	
A spanyol polgárháború – 70 év távlatából	435
T. HORVÁTH ÁGNES	
Róma alapító mondájának értelmezési lehetőségei	439
SZÉNÁSI ÉVA	
Föderalizmus és Európai Unió	445
CSILLAG ANDRÁS	
Amerika országimázsa az ezredfordulón	452
NAGY MIKLÓS	
Juhász Gyula és a „La Hongrie Républicaine” 1919-ben	458
<i>Névmutató</i>	461
<i>Tárgymutató</i>	463

Előszó

A Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Pedagógusképző Kar 2007. április 10-én rendezte meg a Tudományos műhelyek 2007. Új utakon a pedagógusképző kar című konferenciát. A rendezvény célja az volt, hogy oktatóink, művészeink, a kar tudományos műhelyeihez kapcsolódó tanárok és a gyakorló iskolánk pedagógusai közreműködésével – a kari szintű szervezeti és tartalmi átalakulás után – számot vessünk arról, milyen tudományos, módszertani és művészeti tevékenység folyik a karon.

A konferenciát Galambos Gábor egyetemi tanár, a kar dékánja és Hauser Zoltán főiskolai tanár, az Eszteházy Károly Főiskola rektora azzal a reménnyel nyitották meg, hogy a plenárison és szekciókban elhangzó különböző témájú előadások méltón fogják reprezentálni karunknak, a tudomány, a pedagógusképzés és a művészetek irányába mutató elkötelezettségét.

A munka a következő öt szekcióban folyt: filológiai, zenetudomány és társadalomismereti, természettudományi, sporttudományi, kultúra, pedagógia-pszichológia-metodikai. A plenáris és záró rendezvényen művészeink alkotásaiból nyílt kiállítás, végül zenészeink és énekesek tartottak koncertet.

A kötetbe a szekcióelnökök és a szerkesztő ajánlásával az előadások minimálisan utószerkesztett írásos változatai kerültek, követve a szekciókban elhangzott előadások szerrendiségét. Ezek a munkák lettek kiegészítve a műhelyeinkhez kapcsolódó kollégák néhány írásával, illetve Jean-Paul Pagliano ez alkalomra írt versével és annak fordításával.

A szerkesztő

JEAN-PAUL

[Acrostiche] Ataraxie?

Je fus l'ombre de mon grand Amour
(Anna ? Júlia ? ou autres «mamours – glamours»)
Un flandrin malmené et contempné
Hypostase de mon âme et de mon pays déchirés et dépecés
Amorphe hapax d'un univers de vautours
Schizoïde brisé par mes vies vécues
Zoïles contempteurs m'ont vaincu!

Glaucque figure selon les bureaucrates
Ypérites des universels gouvernements
Un fatras d'inutiles ploutocrates
L'éternelle nuée concupiscente de tourments ...
Ah! généreuse Szeged tu somnolais sous l'été magyar ...

Je m'en allais moi, sempiternel ténébreux, Juhász Gyula
Emporté par un Léthé oblatif, si lénitif! ...

*

Ataraxia (acrosztichon)

Jámbor árnyként követtelek szerelmem
(Annám? Júliám? vagy más bájos kedvesem)
Utadon, én, a meggyötört, lenézett mamlasz
Hiposztázisa szétszaggatott lelkemnek s hazámnak
Átokverte egyszerűség a keselyű-világban
Skizoid, kit megtört a lét,
Zilált áldozata kicsinyes gáncsolóknak.

Gyászos figura a bürokraták szemében
Yperitjei egyetemes kormányoknak
Undok plutokraták haszontalan serege
Lázás kínok örökös buja özöne
Ah, nagylelkű Szeged, te csak szenderegteél a magyar nyárban ...

Én, az örökké bús, Juhász Gyula elmentem,
Elsodort a kegyes, enyhet adó Léthe! ...

(fordította: Dr. Burján Monika)

JEAN-PAUL   NAGULIPO J-PÁL

Souvenance ...

Le Christ de Tápé aux cinq plaies sacrées
Annonciatrices du sort de mon pays traité en parangon
Et de la forfaiture et de la vilenie et de vocables abscons
Sait que jamais juste ne sera un traité de paix.

Coule la Tisza, s'enfuient des souvenirs les atours
Dépecées furent la Hongrie et mon âme et mes amours
Je ne me souviens plus jamais et de ma dite! neurasthénie
De la cruelle Médée jamais plus le sourire ne me maudit!

Dans tous les paysages de l'univers propitiatoire
En arc-en-ciel s'élève ma vie comminatoire
Vouée à la scission, scindée de serpents siffleurs
Sous les cercles capricieux de citharistes sirupeux ...

Ma vieille maman m'eût, quand? enchanté d'un rêve
Sa vie mome tourbillonne en sa brume mièvre
Fulminantes furent mes destinées austères
Sous l'oeil glauque de dieux déléterés ...

*

Merengés ...

A tápai Krisztus, kinek öt szent sebe
Hirdeti hazám sorsát, a hitvány példát
Az aljas tettet, a csalárd szavakat,
Ő tudja, egy béke igazságos sosem lehet.

Folyik a Tisza, az ékes emlékek tovatűnnek
Szétszaggatva hazám, lelkem, szerelmem
Soha többé nem emlékezem – úgymond – elmebajomra
A kegyetlen Médea mosolya többé nem átkoz már!

Az engesztelő univerzum minden táján
Fenyegető szivárványként magasodik életem
Kettéhasítva, kegyetlen kígyók környékezik
Szirupos citerazene szeszélyes szigetében.

Idős anyám – mikor is? – álommal igézett
Sivár élete édeskés ködben kavargog
Zord sorsom villámokat szórt
A pusztító istenek gyászos tekintete alatt.

(fordította: Dr. Burján Monika)

P LENÁRIS ELŐADÁSOK

NAGY JÁNOS

Osztatlan filológia

ALKALMAZOTT HUMÁNTUDOMÁNYI INTÉZET

filológia, műelemzés, szövegten

Török Gábor emlékének

1. A Révai nagy lexikona VII. kötetében (1913) a *Filologia* címszó szövegében ezt olvashatjuk: „beszélni szeretés. E szó először Platónnál fordul elő, és a tudományos vitatkozás kedvelését, később a sokoldalú, enciklopedikus tudást jelenti.” (503) A következő *Filologus* címszó szövege: „beszéd- azaz tudányszerető, főleg pedig valamely nép múltjával és szellemi életével, elsősorban nyelvével és irodalmával foglalkozó tudós.” (506)

A közel egy évszázados lexikoncikkek azt a hagyományos elképzelést tükrözik, amely szerint a filológia széles körű ismeretanyaggon nyugvó kutatást, a nyelv és az irodalom szövegeit kedvelő elemzést igényel. Azaz nem választja el a nyelvész elemzéseit az irodalomkutató vizsgálataitól, nem osztja irodalmi kutatásra és nyelvészeti kutatásra a filológiát: a maga módján egyetemes abban, hogy mindazt bevonja vizsgálatai körébe, ami a kutatás tárgya szempontjából releváns. Ez az egyetemesség jelenik meg a címben az „osztatlan” terminusban.

Sok egyéb mellett az is megváltozott 1913 óta, hogy az új évezred kutatói számára egyáltalán nem ilyen természetes a szövegek tanulmányozásában az osztatlanság. Erre vall Török Gábor első József Attila-könyve: *„Vissza kell térnünk a nyelv- és irodalomtudomány ősi egységéhez, az osztatlan filológiához: a megosztottság után vissza a dialektikusan magasabb szintű egységhez!”* (Török Gábor: A líra logika, 10) A meghirdetett cél arra támaszkodik, hogy a (bármely korban keletkező) irodalmi mű sokoldalú viszonyrendszerben jön létre és hat az olvasókra: *„Nincsen olyan egyéni mű, melynek önmagában teljes értelme lenne: a mű csupán mint egy összesség függvénye létezik. Ez az összesség... például a nemzeti hagyomány is, a művészet teljes rendszere is.”* (Eliot, T. S. – idézi Török Gábor i. m. 11)

Ha az irodalmi alkotás hatását kiemeljük a sokféle tényezője közül, a történetiség követel magának helyet: *„A vers...hogyan és hol helyezkedik el a költői életműben... a kortárs magyar és európai líra milyen alkotásainak összefüggés-hálózatába illeszkedik bele. Ez a hálózat aztán idővel átrendeződik, s vele a nyelvi alkotás, a vers információtartalma is módosul kissé.”* (Török Gábor i. h.) Bizonyos feladatok inkább az irodalomkutatást, más teendők a nyelvtudományt érdekelhetik elsősorban: *„...a kiteljesedett kontextus vizsgálatában egyesülnie kell a nyelvtudománynak és az irodalomtudománynak. (...) Hasonló eredményekre jutunk, ha a szituáció, a beszédhelyzet fogalmát vizsgáljuk...a szituációegyüttes elemzését már nem oldhatja meg a nyelvtudomány a maga módszereivel. Itt már az irodalomtudományé a döntő szó.”* (Török Gábor i. h.)

2. A legkézenfekvőbb közös feladat a filológiai elemzésben az irodalmi szövegek értelmezése: *„Szükséges és szinte reménytelen... feladat a műelemzés. Nem véletlen, hogy súlyának cipelésére két tudomány is vállalkozott: az irodalomkutatás és a nyelvészet.”* (Békési Imre 2001: 5) A modern irodalomtudós lényegében ugyanúgy látja ma is az irodalmi szöveg állandóságának és változandóságának viszonyát, mint Török Gábor: *„Nemcsak minden olvasással születik újjá az alkotás, méghozzá minden korábbtől különböző módon, hanem az egyes koroknak is megvan a maguk többé-kevésbé rájuk jellemző olvasata, irodalomtörténeti értékrendje. E »találkozások« által él a maga filológiai állandóságában is örökké változó remekmű.”* (Pál József 2005: 17)

Ahhoz, hogy a kutató (akár az irodalmár, akár a nyelvész) a maga munkáját végezze és végezhesse, át is léphet a másiknak a területére, s osztozkodhatnak is a feladatokon: *„Úgy is osztozhatunk a feladatokon, hogy nyelvész és irodalmár rendszeresen átjár a szomszédba: ...van már erre jó néhány (és néhány jó) példánk. A jövő távlata azonban az osztatlan filológia: a két tudomány módszereinek átgondolt egyesítése.”* (Török Gábor i. m. 13)

A modern szövegkutatás egyik alapvető felismerése, hogy a mondat fölötti közegben már nem nyelvi-nyelvészeti tényezők irányítják az információk építkezését: *„A gondolatmenet a gondolatok közt viszonyokat hozza létre, anélkül, hogy azok megszűnnének gondolatok, azaz viszonymegragadások lenni. Így az előreha-*

ladó gondolkodás nemcsak a dolgok viszonyait ragadja meg, hanem azokon túl a viszonyok viszonyait is." (Porzig, W. 1950: 368–369 – Békési Imre 2001: 9) Ugyanakkor a szöveg tanulmányozása nem hagyhatja figyelmen kívül a nyelvi szövet sajátosságait. „...a gondolatok egymáshoz való viszonya nyilvánvalóan hatással van a mondat szavainak elrendezésére.” (De Beaugrand-Dressler 2000 (1972) – Henri Weil 1844) Állandó egymásra vonatkoztatás érvényesül a nyelvi és a nem nyelvi tényezők között a szövegben: „A mondatok és a bekezdések kohéziós elemeinek részletes vizsgálata... a szövegnyelvészet és a strukturalista irodalomtudomány egyik fontos területe.” (Crystal, D. 1997/1998: 104)

3. Az elméleti alapok és a praktikus elemzések szempontjából elsősorban a szemiotikai megközelítés és a szövegtudományi/szövegtani megközelítés érvei említendők. Néhány kutatási területet vázolhatunk, ilyen a kutatás tárgya, a kutatás célja, az alkalmazott vagy alkalmazható módszer (és az elméleti alap).

– A *kutatás tárgya szempontjából* természetes rokonság adódhat szemiotikai nézőpontból: az irodalmi és a nem irodalmi textus jeleinek vizsgálata ilyen közös, rokonítható tárgy, amelyben magától értetődően fontos a szintaktikai, a szemantikai és a pragmatikai tényezők relevanciája. Hasonlóképpen nyilvánvalóan közösen kutatandó (illetve akár a nyelvész, akár az irodalmár számára elvégezendő) feladat a szövegnek mint szövegnek a vizsgálata. Minthogy az „irodalmiság” kritériumai a mai elemzésekben elsősorban az irodalom kommunikációs felfogása szerint ítéltelők meg, ezért (a vendégsszövegek, talált szövegek korában) az irodalomnak szánt és irodalomként elfogadott szövegek tekinthetők irodalmi szövegnek. Ezenkívül akárki tanulmányozza is, meg kell állapítania a szöveg önállóságának vagy nem önállóságának (nyelvi és nem nyelvi) tényeit; fel kell derítenie a szöveg intertextualitásának jellemzőit.

A kutatásban lehetséges közös tárgy is a különböző diszciplínák számára: pl. a nyelv- és az irodalomtudomány vizsgálatain kívül a stilsztika és retorika is elemzi a szó- és gondolatalkatokat; a recepcióesztétika és befogadáselemzés, a szocio-elemzések az irodalmi szövegek hatásait; a szaknyelvkutatás és a szövegtipológia az irodalmi esszében az argumentáció nyelvi és nem nyelvi tényezőit kutatja. Hasonlóképpen számos közös témája van irodalomároknak és nyelvészeknek az irodalmi szövegek fordítása (és a nyelvoktatás) területén; mindkét tudományágnak a számítástudománnyal kell szövetkeznie az irodalom korpusznyelvészeti megközelítése és irodalmi szövegek számítógépes feldolgozása terén.

– A *kutatás célja felől* a szemiotikai megközelítésben az elemzés eredményes lehet az irodalmi szövegben alkalmazott kód/kódok egyenértékűsége vagy hierarchiája szempontjából. Ennek a kérdésnek az aktualitása a filmnek, egyáltalán a képi összetevőknek a XX. században érvényesülő dominanciájával indokolható; a vizuális kultúra retoricitása kihat az irodalmi/irodalomtudományi és a nyelvészeti/nyelv tudományi kutatásokra is. Új típusú szövegek, új szövegtípusok követelnek maguknak releváns vizsgálati eljárásokat.

A szövegtani megközelítésben a kommunikációs/interakciós szövegfelfogás bizonyos elkülönültségeket is, bizonyos átfedéseket is hozott az inkább irodalmi és inkább nyelvészeti kutatások számára. A szerzőcentrikus megközelítés az irodalomtudományban a szöveg létrehozásának folyamatát tanulmányozza, a nyelvészeti elemzés a különböző szerzői ego-k (a *self*) és a textus viszonyában értékelhető. A szövegcentrikus megközelítés a XX. században a strukturalista szemléletű elemzésekre volt érvényes (irodalomároknak és nyelvészekre egyaránt); a XXI. század elején a retorikai alapo zású irodalomelméleti és szövegnyelvészeti vizsgálatok figyelemének előterében is a textus áll. A befogadócentrikus szempont a recepcióesztétikai elemzésekben érvényesül, párosulva és kiegészülve a pszicholingvisztika e téren végzett munkáival.

– A *kutatás módszerei felől* kulcsfontosságú a megközelítés elve: holisztikus-e a szemlélet vagy moduláris. A holisztikus szemléletű elemzésekben az egésznek alárendelt, tehát hierarchiába rendezett/rendezendő elemek és tényezők együttese vizsgálható. Ebből a szemiotikai megközelítésben az következik, hogy hipotetikus vagy igazolható központi motívum, kulcs-tényező, centrális szervezőelv rendeli maga köré a szöveg darabjait. A moduláris szemléletben a vizsgálati eljárások az egyes médiumok/kódok szerint folynak (az irodalmi szövegben legalább a hangzás, a prozodikus elemek, a lexikális tartalom és a kompozíció figyelembevételével). Ez után, a kódok szerint elvégzett elemzés után következnek a modulonkénti eredmények egymásra vonatkoztatása.

A szövegtani megközelítésben a két fő megjelenési mód határozza meg a módszereket: a beszélt vagy írott/nyomtatott szöveg elemzésében természetesen más úton jár a holisztikus, más úton a moduláris elvű kutatás. Külön figyelmet érdemel a nonverbális kommunikátumok elemzése, e tekintetben érintkezik a művészetelméleti/esztétikai elemzések és pl. a nonszensz versek, a hangköltészet, a fényköltészet tartománya.

Az elmélet és a módszer kompatibilitásában térünk még ki arra a kettősségre is, hogy mind a szemiotikai, mind a szövegtani kutatások vagy saussure-i, vagy Saussure utáni világban gondolkodnak. Az első esetben a referenciális elméletek és a velük alkalmazható metodikák a jelentést mint a jelölő-jelölt tényezők viszonyfogalmát alkalmazzák. Ezzel szemben az areferenciális elméletek és a velük alkalmazható metodikák számára kiindulásként van adva a jelentések diffúz, hálózatos természete. Könnyű belátni, hogy mindkét világban természetes a teóriák és a módszerek koherenciájának követelménye. Ha az irodalmi szövegben egyetlen vagy akár több (bármilyen elvont és fiktív) jelöltet kapcsolunk az adott jelölőhöz, azaz a jelentésnek mint viszonynak a természetét nem kérdőjelezzük meg, akkor csakis referenciális módszert érdemes alkalmaznunk.

4. Éppen tíz éve, 1997-ben rendeztünk olyan konferenciát a Juhász Gyula Tanárképző Főiskolán, amelynek az volt a lebonyolítási rendje, hogy minden egyes témát egymás után (és egymással is vitatkozva) irodalmár kutatók és nyelvész elemzők vizsgáltak meg. Ennek a sajátos osztatlan filológusságnak a végeredménye (tehát nem egy személyben, hanem mindig két különböző megközelítésnek a figyelembevételével) a hallgatóság számára megvalósult, legalábbis abban a közegben. Akkor Szigeti Csaba irodalomtörténéssel együtt elemeztük József Attila egyik szövegét. Az alábbiak bizonyos irodalomtörténeti és nyelvészeti tényezőket együtt érvényesítenek.

4.1. Szabad-ötletek jegyzéke két ülésben (1935–37).

*...ha azt akarom, hogy szeres-
senek, mindezt el
kell titkolnom,
de akkor már nem szeretnek,
mert tudom, hogy azt
szeretik, akinek mu-
tatom magamat és nem en-
gemet...*

(József Attila Összes Művei IV. Ak, Bp. 1967: 33)

Az irodalmiság nézőpontja feltételezi azoknak a kritériumoknak az elfogadását, amelyek az irodalmiságot a szöveg (az irodalmi szöveg) inherens, belső tényezőjének tartják. Minthogy ennek a József Attila-szövegnek mint egésznek a felfogásában nincs egyetértés (ti. hogy irodalminak szánta-e a szerző, az legalábbis kétes, azaz nincs eldöntve; és hogy irodalmi szövegnek fogadjuk-e el, a válasz a szöveg egészében valószínűleg nemleges), ezért az a részkérdés vetődik fel, hogy vajon az idézett nyolc tagmondatnyi részlet irodalmi szöveggént olvasható-e.

A nyelvi anyagban a szintaxis érvei szerint a *tudom* jelentése kulcskérdés, hisz e nélkül a részlet nélkül is teljesen érthető a szövegrész: *ha azt akarom, hogy szeressenek, mindezt el kell titkolnom, de akkor már nem szeretnek, mert azt szeretik, akinek mutatom magamat és nem engemet...* A *tudom* mégis része a szövegnek, méghozzá a kompozícióban igen fontos helyen, így válik szimmetrikussá, pontossá az *én* és az *ők* felváltva érvényes világa tagmondatonként. Mindez belehelyeződik a *szeret-nem szeret* váltakozásba is. A sorvégi elválasztások éppen azt a három elemet emelik ki: *szeres-senek, mu-tatom, en-gemet*. És főként: a *tudom*-nak centrális szerepe van József Attila skizoid betegségében, abban, hogy az *értelem iszonyú karma* mindig, minden lelkiállapotban hat.

A kompozíció az itt bemutatott vázlat szerint is erősen retorikus, a jelentés szerkezetének felépítése az explicit és az implicit információkat úgy rendezi el, hogy az *én* és az *ők* szféráját alanyként/cselekvőként felváltva érvényesíti, s diszkurzív módon az alany mellett feltüntetett argumentumként a másik szereplőt: pl. *akarom* (*én – tőlük*), *hogy szeressenek* (*ők – engem*) stb.

4.2. Két „egysoros” példájában nyilvánvalóvá tehető, hogy az elsőben az általános emberi sajátosságok, a másodikban a speciális tájnyelvi szokások hogyan befolyásolják a szövegek megértését.

Minden ajtó be van zárva.

(P. S. J.)

Petőfi példájában az a kettősség érdemel figyelmet, amely szerint a jelentés vagy 'nem lehet bemenni', vagy 'nem lehet kimenni'. Ennek a megértésében különös fontossága adódhatik annak, hogy a befogadó szenved-e klausztrofóbiától, van-e „bezártság”-élménye (pl. liftben maradás) vagy akár „kizártság”-élménye (ha véletlenül kizárja magát a lakásából).

A világ Isten szakállá.

(Weöres Sándor: Egysoros versek)

A Révai lexikon X. kötetéből tudható, hogy a Dunántúl egyes vidékein „Isten szakállá” néven is nevezik a kontyvirágot. Ennek a növénynek a használata kétféle: egyes részeinek a főzete a gyulladás csökkentésére, más részeinek anyaga mérreg készítésére alkalmas. Könnyű belátni, hogy ezen a vidéken (ebben Weöres felnevelkedésének táján is) megértik az egysoros verset, és úgy értik: az embernek hasznára is, kárára is válhatik a világ.

4.3. Az alábbi versrészletben a világot megismerő gyermek számára a dolgok halmaza kettős, illetve hármas osztásokba rendeződik. A megismeréstudományban (a kognitív pszichológiában, a pszicholingvisztikában, majd a kognitív tudományokban) feltárulnak azok az agykérgi és központi idegrendszeri folyamatok, műveletek, amelyeknek a tevékenysége végzi a mentális eljárásokat a világ megismerésében.

*A tarka egység részekké szakadt,
rámzúdult a különbség-áradat.
Képzeld faágakat; mindegyiken
sok két- és hárommagvú tok terem:
így lett lassacskán mindennek neve
párjával: tej-víz, fehér-fekete,
orr-fül, huszár-baka, fésű-kefe
s hármásban: elefánt-zsiráf-teve,
fű-fa-füst.*

(Weöres Sándor: Fű, fa, füst)

Petőfi S. János professzor tiszteleti kötetében Pál József tanulmánya éppen kettős és hármas rendszereket vizsgált: *Kettős és hármas rendszerek Weöres Sándor Háromrészes énekében* (Pál József 2002: 403–411).

5. Jól teszi a mai kutató, ha az irodalmi szöveg elemzésében mindazt felhasználja, ami segítheti az eredmények elérésében. Jól választ akkor, ha az irodalomkutatás hagyományait követi; de akkor is, ha új utakat keres. Helyesen cselekszik a nyelvész, ha a bevált nyelvészeti munkákat folytatja; de akkor is, ha eddig ki nem próbált utat választ. S mindketten a legjobban teszik, ha egymás eredményeire is tekintettel vannak. Az osztatlan filológia jegyében.

IRODALOM

Békési Imre 2001: *Osztatlan filológia*. Tiszatáj Könyvek, Szeged: 5, 9.

De Beaugrand–Dressler 1972/2000: *Bevezetés a szövegnyelvészetbe*. Corvina Kiadó, Budapest.

Crystal, David 1997/1998: *A nyelv enciklopédiája*. Osiris Kiadó, Budapest.

Pál József 2002: Kettős és hármas rendszerek Weöres Sándor *Háromrészes énekében*. In: *Szöveg az egész világ. Petőfi S. János 70. születésnapjára*. Szerk. Andor József, Benkes Zsuzsa és Bókay Antal. Tinta Könyvkiadó, Budapest: 403–411.

Pál József 2005: Bevezető. In: *Világirodalom*. Akadémiai Kiadó, Budapest: 17.

Török Gábor 1968: *A líra logika*. Magvető Kiadó, Budapest: 10–13.

JÁNOS NAGY

Undivided Philology*In Memoriam Gábor Török*

21st century philology can be characterized by two research trends: literary-based and linguistic-based. The author of the article supports the idea of undivided philology instead of having two different approaches. This idea is dedicated to Gábor Török, the former well-known researcher of the institute.

Gábor Török, as the lecturer of the Department of Hungarian Linguistics, significantly contributed to stylistics, prosody and literary analysis with his books, studies and research aiming for undivided philology. The article contrasts the principles of the linguistic and literary researchers in order to prove that the two aspects are inseparable and depend on each other.

A fizikai törvények univerzális jellegéről

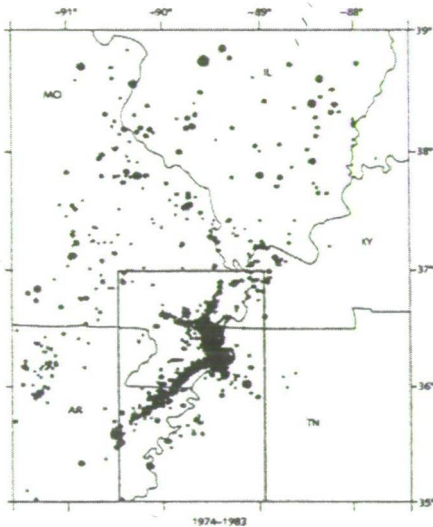
ALKALMAZOTT TERMÉSZETTUDOMÁNYI INTÉZET

önszerveződő, komplex, kritikus, fraktal, önhasonló

A körülöttünk levő világ a megfigyelhetőség szinte minden skáláján bonyolult, komplex, összetett képet mutat. Ugyanakkor néhány generális elemre alapozott fizikai törvény képes kielégítően leírni e rendszerek sokszor kritikus viselkedését. Az alábbiakban néhány példán keresztül bemutatjuk a törvények eme univerzális jellegét.

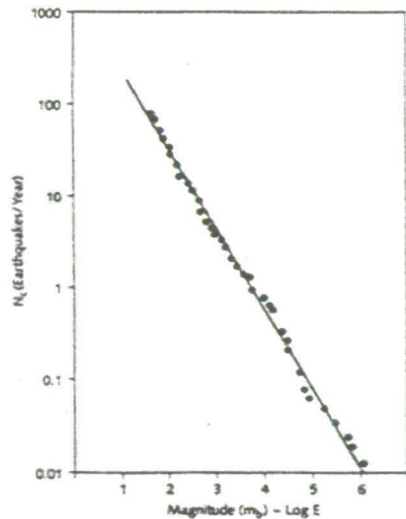
A földrengések gyakorisága

Régi megfigyelés, mondhatnánk mindennapi tapasztalat, hogy a földrengések gyakorisága és erőssége (magnitúdója) között összefüggés van. Ritkák a nagyon pusztító földrengések, míg sokkal gyakoribbak a gyenge földrengések. Tekintsük az 1.a és 1.b ábrákat.

1.a ábra

A New Madrid (USA) környékén 1774–1883 között bekövetkezett földrengések amplitúdó szerinti eloszlása

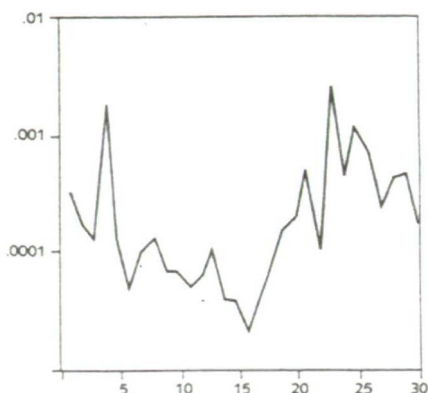
1.b ábra

Az adott tartományba eső földrengések eloszlása a magnitúdó függvényében a kétszeres logaritmus skálán; Gutenberg–Richter-törvény

Az 1.a ábrán az USA-beli New Madrid környékén bekövetkezett földrengések eloszlását látjuk. A vizsgálat az 1774–83 időszakra korlátozódott. A fekete foltok mérete arányos a földrengés erősségével, magnitúdójával.

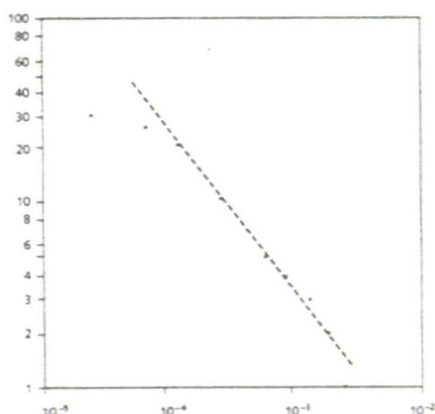
Láthatólag rendezetlen struktúrával van dolgunk. Azonban, ha ábrázoljuk egy adott magnitúdónál nagyobb erősségű földrengések számát a magnitúdó függvényében (1.b), csodálatosan egyszerű összefüggést kapunk a kétszeres logaritmus skálán, bizonyítván, hogy a földrengések eloszlása hatványtörvénynek tesz eleget, amely a szakirodalomban Gutenberg–Richter-szabály néven ismeretes. Elbűvölő az eredmény. Hogyan lehetséges az, hogy ez a bonyolult képződmény, a Föld, hegyeivel, völgyeivel, változékony geológiai struktúrájával ilyen végtelenül egyszerű összefüggést képes produkálni?

Másik példánkat egy teljesen eltérő területről vegyük. B. Mandelbrot, a fraktálmélet atyja valaha azzal foglalkozott, hogy vajon a New York-i gypot **tőzsde áringadozásai**ban felfedezhető-e valami szabályosság. Éveken keresztül, havi bontásban figyelte a gypotárak alakulását. A 2.a ábra egy 30 hónapos időszakra vonatkozó megfigyelés eredményét tartalmazza.

2.a ábra

A gyapotár változása 30 hónap alatt

2.b ábra

A gyapotár relatív változása

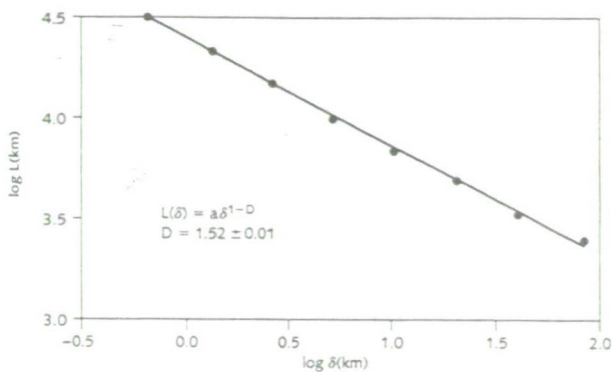
Az ábra első pillanatra semmilyen szabályosságot nem árul el. Azonban, ha ábrázoljuk kettős logaritmikus skálán azt az összefüggést, amely megmutatja, hogy a vizsgált periódusban az árváltozás hányszor esett az 5–10, 10–20%-os tartományba (s így tovább), rendkívül egyszerű ábrát kapunk (2.b ábra). Az előzőhöz hasonlóan egy hatványtörvény áll elő, amely ráadásul „skálamentes”, ugyanaz az összefüggés érvényes bármekkorrára is választjuk az árváltozás mértékét.

Következő példánk a **földrajz-geomorfológia** területéről származik. A 3.a ábra a fjordokkal szabdaltnak Norvégia nyugati-déli partszakaszának térségét mutatja. Annak becslésére, hogy mennyire szabdaltnak, szakaszos ez a partvidék, különböző (oldalélű) méretű négyzetrácsokkal fedték le a vizsgált szakaszt, majd megszámozták a lefedéshez szükséges *négyzetek* számát. Ezt az eljárást egyre kisebb oldalú négyzetekkel ismételve jutottak a 3.b ábrához. Csodálatosan egyszerű összefüggést kaptak. A D -vel jelzett mennyiség a hatványfüggvényben a partszakasz „fraktál” dimenziója ($D = 1,52$), ami azt mutatja, hogy e csodálatos összecsabdaltság eredményeképpen már nem vonallal, de még nem síkkal ($D_v = 1$ és $D_s = 2$) állunk szemben. Hasonló eredményt (nem egész fraktáldimenzió) kaphatunk, ha akár a felhők méreteloszlását, akár a hegyek-völgyek morfológiáját vizsgáljuk.

3.a ábra

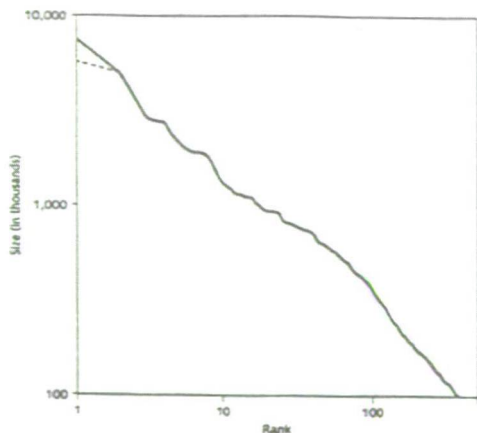
A norvég Nyugat-Dél partvidék

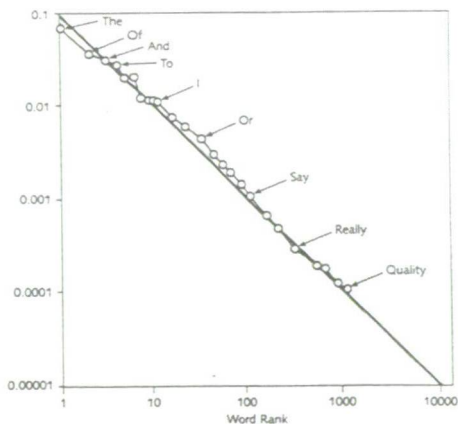
3.b ábra

Norvégia fjordjainak fraktáldimenziója

Egyik legegyszerűbb példa erre a következő. Ha ábrázoljuk a világ (1920-as állapot) városainak számát a lakosság függvényében, a 5. ábrához jutunk. Jól látható a hasonlóság a fentiekben közölt megállapításokkal. Az ilyen típusú függvényt tradicionálisan **Zipf-„törvénynek”** hívjuk. Teljesen hasonló eredményt hozott az a kutatás, amely az angol nyelv szógyakoriságát vizsgálta (6. ábra).

5. ábra

Zipf-törvény: A Föld városainak rangsora
(1920-as állapot)

6. ábra

Az angol nyelv szógyakorisága

Ha az előbb vázolt eredményeket egymás mellé helyezzük, akkor a jelenségek teljesen eltérő volta ellenére valami igazán közöset azért lehet látni, nevezetesen mindegyik görbe tipikusan hatványfüggvény

$$N(s) = s^{-\tau}$$

$$\lg N(s) = -\tau \lg s$$

(s – mindig a vízszintes, N – a függőleges helyek paramétere, τ pedig az ábrázolt egyenes meredeksége).

A fent leírt jelenségek, tulajdonságok mindegyikére elmondható, hogy **komplex**. A komplex jelenség leírására vállalkozó elméletnek tehát kellően *absztrakt*-nak kell lenni, hogy az egymástól teljesen eltérő jellegű jelenségcsoportokat egységesen tudja kezelni, s kellően statisztikusnak kell lenni, hogy a nagy elemszámok, széles skálát átölelő magnitúdók átfogják az egyedi jelenség probabilisztikus, statisztikus, egyedi voltát.

Mindezek mellett a rendszerek még nem egyensúlyinak is kell lennie. Tudniillik, ha egy egyensúlyi rendszer perturbációja esetén a relaxáció exponenciális függvény szerint valósul meg, az bizonyos, nagyon specifikus körülmények között a zárt egyensúlyi rendszer is mutathat komplex viselkedést (hatványfüggvény). A nyitott, nem egyensúlyi rendszerek képesek komplex viselkedésre (ahol megvan a lehetőség a rendszer és környezete közötti anyag/energia – és információ – cserére).

A fenti állítás alátámasztására elegendő arra utalni, hogy zárt rendszerekben – beleértve a biológiai, szociológiai és közgazdasági rendszereket – a kis perturbációk csak kis zavarokat okoznak, amelyek mindig anélkül lézengenek, hogy drámai változásokat okoznának. Másképpen szólva, ha a „lineáris tudomány” keretein belül maradunk (a rendszer válasza arányos a perturbációval), akkor a véletlenszerűség okozta drasztikus változás irreleváns.

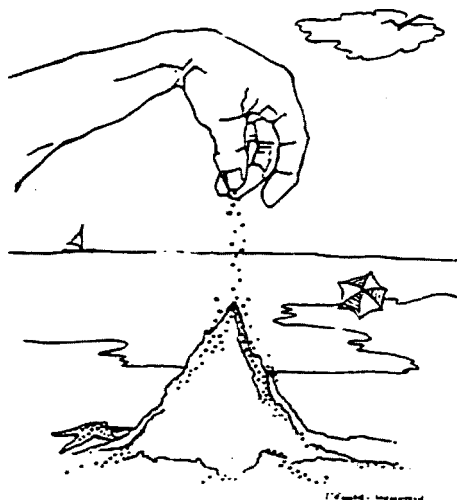
A szeszélyes, ámbar kicsi változások sohasem vezetnek drámai következményekhez. Tehát az „egyensúlyi” elmélet nem is lehet képes értelmezni pl. a tőzsdés árak fluktuációit.

Önszerveződés, kritikus állapot (SOC)

A fentiekben bemutatott jelenségek (katasztrófák, fraktál, $1/f$ zaj, Zipf-törvény, stb.) egy sokszínű világ sokoldalú arcát mutatja, de csodálatra méltóan egyszerű kvantitatív összefüggés hozza közös nevezőre őket; egy duplalogaritmusos skálán érvényesülő egyenes. Felmerül a kérdés, hogy milyen *elvek* akar a természet ebben a hatványtörvényben kifejezni?

A megoldás az önszerveződő kritikus rendszerállapot (self-organized criticality) elmélet. Ez az elmélet sikeresen leírja a komplex rendszerekben megfigyelhető kritikus viselkedést, anélkül, hogy külső környezet hatását figyelembe kellene vennie. Minden rendszert *dinamikai* szempontból figyel, s a rendszer önszerveződését egy hosszú, átmeneti, tranzienst folyamatnak tekinti. A kritikus viselkedést akár a geológiában, akár a biológiában, s másutt is hosszú fejlődési folyamat előzi meg. S ez a folyamat nem tanulmányozható olyan időre-lációban, amely rövidebb, mint az evolúciós folyamat maga.

Történelmi analógiával élve „a jelen nem érthető meg a múlt ismerete nélkül”. A legegyszerűbben ezt a homokvárát építő gyerekek példáján érthetjük meg. A homokhegy nő, s mindaddig kvázi egyensúlyi állapotban van, amíg egy parányi homokszem, a körben kritikus állapotba (méret, dőlésszög stb.) jutott homokpiramis oldalán el nem indít egy katasztrófális leomlást.

7. ábra
Homokvárépítés

Egyik homokszem magával ragadva a másikat, láncreakciószerűen felgyorsul a folyamat. Majd a nyugalomba jutott rendszer egy hosszabb evolúciós folyamat révén kerül újból „kritikus” állapotba. A nagy „katasztrófa-szerű” állapotváltozás olyan dinamikai eredmény következménye, amely a mindennapok szintjén normális jelenség, nem vezet nagy változásokhoz, s ezért érthető, hogy miért nem valósulhat meg a hosszú távú előrejelezhetőség.

Van még egy sajátosság, amit ki kell emelnünk. A hatványtörvény univerzalizációja. Annyira különböző rendszerek, oly más partikuláris sajátosságai ellenére általános érvényű törvényt kapunk. Ezen univerzalizáció megérzése vezetett Wilson Nobel-díjához (1982) a fázis-átalakulások értelmezésében.

A fenti példákból látható, hogy e különböző területeiről vett sokszínű folyamatok milyen egyszerű matematikai eszközökkel kezelhetők, s ez lehet a természet egyik csodája a sok közül.

LÁSZLÓ NÁNAI

On the universality of the laws of physics

The paper deals with general character of physical laws over a wide range of different even from pure physics through geography to stock exchange price variations. The complex-criticality of the dynamics of highly organized systems is emphasized.

*F*ILOLÓGIA

A kortárs francia regény legújabb fejleményei

ALKALMAZOTT HUMÁNTUDOMÁNYI INTÉZET

oulipianusok, lazareánusok, újhuszárok, neokrimi, hipertextus

Az irodalom elmélete és gyakorlata azok leegyszerűsítő megközelítéséhez vezethet. Ez abból adódhat, hogy minden művet nem tudunk elolvasni, értelmezni vagy éppen megismerni. Az olvasás egyfajta választáson alapul. Ugyanakkor léteznek olyan kiválasztási szempontok és olvasási technikák, amelyek megszorítóbbak, mint mások. Azokra a megközelítési módszerekre gondolunk, amelyek történeti, műfaji, kultúrtérbeli és befogadélméleti szempontból zárt rendszerben vizsgálják az irodalmi művet.¹

Megközelítésünk a kortárs francia regény tanulmányozásán alapul. Milyen kritériumok alapján válasszuk ki az elemzendő műveket? Kronológiai, történeti vagy inkább szubjektív szempontból kortárs francia irodalom a XX. század második felének és a XXI. század eddigi időszakának az irodalmát értjük. Tanulmányunk kitűzött célja, hogy ennek a legújabb francia irodalomtörténeti korszaknak a tipologizálását elvégezzük. Ehhez a módszertani alapot Jean-Pierre SALGAS „*Défense et illustration de la prose française*” (A francia próza védelme és dicsérete) című tanulmánya szolgáltatja.²

A francia irodalomkritikus tanulmányának címe szimbolikus jelentéstartalmat hordoz. A nagy előd, Joachim du Bellay a „*La Défense et l'illustration de la langue française*” (A francia nyelv védelme és dicsérete) 1549-ben írt manifestumában fogalmazta meg a reneszánsz költészet fő irányelveként a francia nyelvűséget. Napjainkban Salgas elemző tanulmányt szentel a kortárs francia próza védelmére és értékeinek bemutatására.

Ennek a korszaknak egyik fő irodalomszervező egyénisége Philippe SOLLERS. 1960-ban alapítja meg Jean-Edem HALLIER-val és 1982-ig vezeti a *Tel Quel* irodalmi folyóiratot, amely a *Seuil* Kiadó gondozásában jelent meg. A kortárs francia próza fejlődése szempontjából öt fontos periódus emelhető ki. Ezek az alkotói fázisok formális szempontból ugyancsak öt írásmódnak (*écriture*) feleltethetők meg.

Az első fázis (1960–1963) *esztétikaelméleti* hangsúlyt kap. A *Tel Quel* folyóirat alapítói rendszeres kapcsolatot ápolnak az új regény alkotóival. Az újságírókhoz hasonlóan Sollers is oknyomozó vizsgálatot indít az irodalom állapotának a feltérképezésére. A folyóirat a szürrealizmus ambícióit nyíltan újra vállalja, annak ellenére, hogy André BRETON korábban már elítélte a regényműfajt.

Ennek a korszaknak alapvető élménye az „oulipianusok” színrelépése. Az OULIPO (Ouvroir de Littérature Potentielle) mozaikszó magyarátvá a LelrMű rövidítésnek felel meg: ez a Lehetséges Irodalom Műhelye. Az Oulipo irodalmi csoportot 1962-ben Párizsban alapította Raymond QUENEAU és François LE LIONNAIS. Ennek a kísérletező irodalmi műhelynek a tagjai, az „oulipianusok” a nyelvi kifejezés új útjait járják; a formális megkötések (*contraintes*) és a nyelvi definíciók alkalmazási lehetőségeit kutatják. Queneau és Georges PEREC irodalomújító törekvéseit napjainkban Jacques ROUBAUD, Paul FOURNEL, Jean LESCURE, stb. folytatják tovább. Alkotó munkájukat a matematika és az informatika segítségével végzik. Ez érthető, hiszen a XXI. században még inkább, mint korábban, az „irodalom technikailag reprodukálható korszakába” léptünk. A „retrodivat” is hódít: egyik meghatározó alakja Patrick MODIANO, aki a mai francia próza lehetséges „gravitációs központja”. Modiano, a „lazareánus” író a közös emlékezet ébren tartója, a XX. századi tragikus történelmi események érzékeny ábrázolója. Visszatérő motívuma a második világháború, a megszállás és az algériai háború. Retrospektív „időregény” utazása a *La place de l'Étoile*-tól (1968) az auschwitzi deportálton, *Dora Bruder*en (1997) át az *Un pedigree* (2005) Patrick-jáig tart, aki kislíuként éli át a koncentrációs tábor minden borzalmát egy párizsi mozifilm vetítésén.

A második periódus (1963–1966) a *formalizmus* jegyében zajlik. Az író és irodalomszervező Philippe Sollers, Jean RICARDOU Alain ROBBE-GRILLET, az új regény teoretikusai és írói, valamint még sokan má-

¹ Gérard LANGLADE, *Réflexions sur quelques conceptions de la littérature et de son enseignement*, (Gondolatok irodalmi koncepciókról és az irodalom oktatásáról), TREMA N° 19, 2002. I.U.F.M de Montpellier, 18.

² Jean-Pierre SALGAS, *Défense et illustration de la prose française*, (A francia próza védelme és dicsérete), MAE-adpf, 2002, 77–127.

sok, módszeresen fordulnak a formális kísérletezés felé. Szinte állandóvá válik a Freudra, Saussure-re és az orosz formalistákra való hivatkozás. Az írásmód kezd elszakadni a megjelenítéstől. Ricardou találó kifejezése szerint az új regény „inkább az írás kalandja, mint a kaland leírása”.

A harmadik fázisban (1967–1971) az *elméletiség* dominál. Julia KRISTEVA ennek a periódusnak a meghatározó egyénisége. A csoport képviselői materialista írásmélet kidolgozásán munkálkodnak; Marxot és Freudot értelmezik, szövegelemzéseket végeznek. Az írásmód „jelölő gyakorlattá” és „jelképes transzformációs erővé” válik. A textus a tudatalatti logikáját követi, és a szöveg írja önmagát. Az elmélet Jacques LACAN pszichiáternek a „jelölő”-ről, Jacques DERRIDA-nak az írástechnikáról és Julia Kristevának a szemiotológiáról vallott elképzelésén alapul.

Lacan új alapokra helyezi a gyermekkori pszichózist. A *tükör-stádium* egyértelművé teszi a test teljes képének a közvetítő szerepét a szubjektum identitásának a kialakulásában. Lacan szerint a beszéd (a jelölő rendszer) útján jut el az ember az interszubjektivitás dialektikájáig. A pszichoanalízis és a nyelvészet hasonlósága alapján Lacan arra a következtetésre jut, hogy a tudatalattiban még a nyelvi struktúrák is kimutathatóak. Az analitikus gyógyításnak is az a célja, hogy rátaláljon a szubjektum a beszédaktus hiányzó részére, mert így „vissza tudja állítani saját tudatos beszédének a folyamatosságát”.³

Lacan Freudhoz való visszatérését a pszichiáterek vitatják. Egyébként az általunk vizsgált regényekben a narrátor-regényalak visszatükröződő képében saját gyermekkori képmását ismeri fel.

E korszak másik emblemikus alakja Jacques Derrida. Elveti a beszédközpontúságot, amely értelmezése szerint a vallás és a metafizika közös alapja. Filozófiai szövegkritikája a „jel” kritikáján alapul.

Az írásméleti csoport megalapítója, Kristeva Tzvetan Todorovval együtt az orosz formalisták franciaországi vezéralakjai. A csoport célja, hogy megváltoztassák a világot, főleg az irodalmi életet, a „szövegírást”. Az 1968-as májusi események hatására a szemiotológiai csoport tagjai politizálnak.

Ez az új irány vezet el a negyedik, *politikai* korszakhoz. A kínai történelmi események terjesztése (maoizmus) válik a csoport fő céljává. Joyce hatására az irodalmi fikció és a szintaxis átalakításán fáradoznak.

1968 után Sollers kétös irányt vesz. Egyrészt, az író, mint társadalmi szereplő, ideológiai utat jár be Mao Tze Tountól II. János Pálig, a történelem útvesztőin át egészen azok hétköznapi változatáig, a napihírig, a bűnügyi krónikáig. Másrészt, az írásszenvedélytől motivált író komplex metamorfózison esik át: s ez a két út, a történelmi és a művészi a regénytérben szintézisre jut.

A kortárs francia irodalomnak ez a kettős irányultsága, a világpolitikai realitásokat figyelembe vevő és a modern narratológiai-szemiotikai vonulat utat nyit az ötödik, a *textusra irányuló szövegelemzési* korszaknak. Ez a legújabb fázis a Tel Quel folyóirat 1982-ben történt megszűnésétől napjainkig tart. Az irodalmi kísérletezés és klasszika korából átléptünk a média közvetlen hatásának az időszakába. Így válik napjaink francia irodalma Salgas kifejezésével „heteronóm”, vagyis médiafüggő s egyúttal több hangnemű irodalomná.

A 80-as évektől alkotnak az „újhuszár” írók, akik a második világháború után jelentkező „huszárskola” mai követői. Bernard FRANK, Roger NIMIER, Maurice BARDÈCHE, Jean GIONO, stb. mai követői Patrick BESSON, Éric NEUHOFF, Didier Van CAUWELAERT és a többiek. Valójában kik is ezek a „huszárok”? Olyan francia írói csoportosulásról van szó, melynek tagjai a második világháborút követően, a kiábrándult generáció reménytelenségének válnak az ábrázolóivá. A huszármítológiában Don Quijote és D'Artagnan, a búsképű lovag és a muskétás a cselekvői álmot jelenítik meg. Az eszményét vesztett korban a stendhali hős, az én-lovag egy a lehetséges hőstípusok közül. A „romantikus hős”, a „huszár” egyszerre szellemes és szemtelen; Fabrice del Dongo és Julien Sorel modernkori inkarnációit a fesztelenség és a humoros stílus jellemzi. A klasszika és a romantika örököseiként elutasítják a sartréi elkötelezettség doktrínát és a túlzó komolykodást. Melankolikus életérzés, az ünnepek és a barátság nosztalgiája tükröződik prózájukban. Patrick Besson anakronisztikus „újhuszárjai” a 80-as évek „neoromantikájának” a tagadásai. A „*Braban*”-ok narrátora excentrikus és bolondos család történetét meséli el.⁴

Bobigny lumpennegyedében a család nagy pompával ünnepi július 14-ét. A fivér, Benito, a börtönben tölti jól megcsorgált büntetését. Az elnöki kegyelem továbbra is várat magára. A Braban család „tündöklését és nyomorúságát” megjelenítő elbeszélés a huszármisztalgia tökéletes paródiáján alapul.

A párizsi külvárosban vegetáló „újhuszárok” a „faux-people” (álnép) célt tévesztett, minden „hősiességet” nélkülöző regényalakjai. Már ünnepelni is csak groteszk módon tudnak.

³ *Le Petit Robert des noms propres*, rédaction dirigée par Alain REY, Paris, 1997, 1157.

⁴ Patrick BESSON, *Les Braban*, Albin Michel, Paris, 1995.

Az irányvesztettség másik lehetséges jele a halál-tematika felerősödése a kortárs francia irodalomban. Ennek elméleti megalapozására Maurice BLANCHOT vállalkozik a *La littérature et le droit à la mort* című esszéjében.⁵

Lényegében a szerző azt állítja, hogy az irodalom könyörtelenül halad végzet felé, vagy úgy, hogy tematikailag kimerül, vagy úgy, hogy a történelem ítélkezik fölötte: a fikció Auschwitz után lehetetlenné válik. A paradoxon paradoxonja: minél inkább távolodunk térben és időben a második világháborútól, annál inkább közelít Blanchot a háborúhoz és a koncentrációs tábor világához. A „*Ressassement éternel*” (Örök rágódás) új kiadásához írt előszavában (1983) kijelenti, hogy „ezentúl minden elbeszélés Auschwitz előttinek tekinthető, bármikor íródjék is”.⁶

Maurice Blanchot és Patrick Modiano gondolatmenetét folytatja tovább a „neolazareánus” Jean CAYROL. Ő is azt vallja, hogy „a halál a kiindulási pont”. A Mauthausen túlélő egykori deportált a „*L'homme dans le rétroviseur*”⁷ (Ember a visszapillantóban) címen önéletrajzi inspirációjú regényt írt. A fikció narrátor-főalakja Gaspard, a szerző hasonmása. Elővigyázatos, olykor nevetlen, csak úgy bukdácsol egyik regényoldalról a másikra: „Olyan, mint az itatós, teleszívja magát a történetével, amit mi tükörből, teljes napsütésben tudunk csak elolvasni...”⁸

A cayroli írástechnika a „klasszikus modernségen” és a történelmi tapasztalaton alapul. A visszatekintés a világháborús apokalipszist egy húszéves deportált fiatalember portréjával és a bombarobbanással jeleníti meg. A bibliai Lázár is a halálból tért vissza, mint az elbeszélés túlélője. A hagyományos regénykeretét szétfeszítik az értelmétől megfosztott világban bukdácsoló regényalakok. Az író-narrátor és a regényalak intím kapcsolatát érzékelteti Gaspard öntudatos, első személyű megjegyzése: „Én szolgáltatom számára a legelképesztőbb érvet arra, hogy higgyen saját írásában”.⁹

A „lazareánus” prózában így találkozik a modernség a történelmi tapasztalattal.

Napjainkban az irodalmi jelentésmező észrevehetően kitágul; egyre inkább elmosódnak a határok „*littérature blanche*” (tisztá, ártatlan irodalom) és „*littérature noire*”

(perifériális irodalom) között. A francia sajtó a közelmúltban ünnepelte a Marcel Duhamel által több mint ötven éve útjára indított krimisorozatot, a „*Série noire*”-t. A „neokrimi” (néopolar) szerzői alkalmazkodnak ehhez az új irodalmi térhez. Tudják, hogy olvasóik ízlését alapvetően a média formálja. Legitim és „kevésbé” legitim irodalom határvonalai összemosódnak, mint például Tonino BENACQUISTA vagy Pierre BOURGEADE krimiírók esetében. Bourgeade újságíró és drámaíró is egyben. Kegyetlenül aktuális regényének, a „*Pitbull*”-nak az antihőse Frank Keller, a bérnyilkos.¹⁰

Keller nem riad vissza a legaljasabb cselekedetektől sem. A regényzárlat nyitva hagyja azt a lehetőséget, hogy a börtönből majdan szabadulni egykori gyilkos gond nélkül élhessen a lopott pénzen. Az elbeszélés témái akár a média napi híreinek bűnügyi rovatában is előfordulhatnak: emberrablás, erőszak, árulás, kompromittálás, szexuális perverzió, nekrofilia stb. Az elbeszélés tere Párizstól Belgiumig távol. A francia fővárosi tér a Plazán, a TF1 televíziós stúdió át a nyilvánosházig vezet. A regényalakok közt médiaguruk is szerepelnek: Salah Benhamès, a dúsgazdag libanoni producer és az ugyancsak nagyon gazdag amerikai filmgyáros, Red Foster.

A három idősből elbeszélt történet a XX. és a XXI. század fordulóján játszódik. A nulla pont fókuszú narrátor a regényalakokról szinte mindent tud („vision par derrière”). A mindentudó narrátor típusa homo- és autodiégétikus: az egyes szám első személyű mesélő részt vesz az elbeszélt történetben, és ő áll az események középpontjában: „Ezt a történetet a Santé börtönben írom”.¹¹

A krimi nyelvi stílusa a francia beszélt nyelvhez közelít; gyakori az argó használata:

„une liasse de marcuries”¹² 'egy köteg marcuries' = a „marcuries” a régi 200 frankos francia bankjegy. A magyar olvasó számára Marie Curie nevének felidézése elsősorban nem a régi francia fizetőeszközhöz kap-

⁵ Maurice BLANCHOT, *La littérature et le droit à la mort*, in: Critique, n° 20, janvier 1948.

⁶ i.m., N° 2, 100. (a mi fordításunkban)

⁷ Jean CAYROL, *L'homme dans le rétroviseur*, Seuil, Paris, 1981.

⁸ i.m., N° 7, 163. (a mi fordításunkban)

⁹ i.m., 58. (a mi fordításunkban)

¹⁰ Pierre BOURGEADE, *Pitbull*, NRF, Gallimard, 1998.

¹¹ i.m., N° 10, 136. (a mi fordításunkban)

¹² i.m., 38.

csolódik. A női portré sztereotíp metafora-használata a klasszikus női ideál tagadása: Aurélie, az elrabolt film-színésznő testét kígyótetoválás díszíti vagy inkább ékteleníti. A *Pitbull* nem szokványos krimi, mert hiányzik a történetből az elmaradhatatlan nyomozás. A narrátor-főalak megpróbálja olvasóját befolyásolni, de a „mintaalvasó” nem tud azonosulni vele.

Az irányadó Philippe Sollers az utóbbi évtizedben exotikus, népszerűsítő könyveket ír, többek között a csodálatos Casanováról (*Casanova l'admirable*)¹³, Denonról¹⁴ (*Le cavalier du Louvre: Vivant Denon (1747–1825)*) és a rejtélyes Mozarról¹⁵ (*Mystérieux Mozart*).

A Casanováról írott regényes életrajzában Sollers adaptálja és átírja Giacomo Casanova (1725–1798) XVIII. századi mitikus olasz író „Emlékiratait” (*Histoire de ma vie, 1789–1798*). Sollers elbeszélése 1789-ben kezdődik. Casanova ekkor kerül könyvtárosként a Waldstein grófok csehországi Dux (Duchkov) kastélyába, ahol haláláig írja *Emlékiratait*. A retrospektív regényes életrajz a főhős, Casanova legfontosabb élettartományait mutatja be a csehországi Duxtól (a Waldstein grófnál bekövetkezett halálától) szülővárosáig, Velencéig. 1998. június 4-én este Velence csendes zugában Sollers, a szerző írásának a „Csodálatos Casanova” címet adja. Casanova portréjában nem a gáláns kalandort emeli ki, hanem elsősorban a XVIII. század egyik legjelentősebb írójaként tiszteli.

Időrendileg Casa 1789-ben kezd bele története elbeszélésébe. 1755 júliusa és 1756 novembere közt a velencei Olombörtönben raboskodik. Két hónappal sikeres szökését követően már Párizsba érkezik. Duxban hal meg 1798. június 4-én: „Kezdetét veszi sírontúli élete”.¹⁶

Feltehetően nem véletlen, hogy Sollers napra, hónapra pontosan kétszáz évvel Casanova halála után kezd írni az életrajzot. A lineáris kronológiát az ismétlődő visszaemlékezés töri meg. A narrátor és főszereplője közti kapcsolat nulla pont fókuszú. Ez a mindentudó narrátor pozíciója, aki főhőse mögött áll, szinte azonosul vele. Főleg olyankor, amikor „Je”-ben (egy-egy szám első személyben) idézi. A narráció aktív részese, vagyis autodiégétikus narrátor. Egyúttal az események elbeszélése nagyrészt hagyományos „Il”-ben, vagyis egyes szám harmadik személyben történik. A harmadik személyű narrátor nem cselekvője az elbeszélt történetnek, vagyis heterodiégétikus.

A sollers-i írásmód több nyelvrétegből épül fel, melynek domináns eleme Casa cikornyás stílusa. Az erotikus jelenetek precíz leírása és a pornográfiát leplező metaforikusság képezik a sollers-i írástechnika látszólagos objektivitását. A narrátor és a főalak közti távolság is csak virtuális a szép görög nő és Casanova szerelmi duettjében:

„Nyakam köré tekeredik, szorosan a melléhez szorít és így szól: *eljött Fortuna pillanata*. Nem csekélyebb kurázsit tanúsítok, mint a szép hölgy, leülök, magamhoz rántom, és szűk egy perc alatt megteszem vele azt, amit ura és parancsolója öt év alatt egyszer sem tett meg velem”.¹⁷

Sollers hipertextusa Casanova emlékiratainak művészi hiteles átírata. Az aktualizált regényes életrajz szórakoztató olvasmányt nyújt az olvasónak.

Konklúzióképpen megállapíthatjuk, hogy a francia irodalomkritika aggályai a kortárs francia regény értékeit illetően alaptalanok. Az általunk vizsgált valamennyi korszakban találhatunk igényes alkotókat és élvezhető műveket. A vizsgált szerzők általában az új regény hagyományát követik a regényalakok vázlatos megformálásában. Az interperszonális kapcsolatok, a szereplők pszichológiai ábrázolása viszont ismét előtérbe kerül. A média minden korábbinál erőteljesebb, heteronóm hatását a történelmi múltba való fordulás ellensúlyozza. A „neoromantikus” hősöket felváltják a külvárosi lumpenek, az „újhuszárok”. Napjainkban a visszatérő cselekményesség sajátos narratológiai-szövegtechnikai írásmóddal párosul.

Klasszikus modernség és a történelmi visszatekintés kettőssége határozza meg a kortárs francia prózát. Ezért is élvezhető a mai francia regény.

¹³ Philippe SOLLERS, *Casanova l'admirable*, Plon, 1998.

¹⁴ Philippe SOLLERS, *Le Cavalier du Louvre: Vivant Denon (1747–1825)*, Plon, 1995.

¹⁵ Philippe SOLLERS, *Mystérieux Mozart*, Plon, 2001.

¹⁶ i.m., № 13, 257. (a mi fordításunkban)

¹⁷ i.m., 71. (a mi fordításunkban)

*MIHÁLY BÁCSKAI***The latest developments of the contemporary French novel**

The dual-orientation of the contemporary French novel, including the consideration of international politics and the move to the direction of modern narratology-semiotics, opens the latest era of text analysis. This new phase started with the closure of the journal *Tel Quel*, in 1982, and still exists today. We have moved away from literary experimentation and classical approaches into the era of direct media effects. This is why the contemporary French novel is becoming 'heteronom', i. e. media-dependent and multi-tonal at the same time. The media are extremely powerful and their heteronom effects are balanced by turning against the historical past. The 'neo-romantic' heroes are replaced by suburban bums and 'new huszars'. Nowadays, memorabilia is accompanied by a unique narrative technique. Contemporary French novels are characterized by the duality of classical modernity and historical retrospection and this makes them a pleasure to read.

PAGLIANO, JEAN-PAUL

Az orvos Rabelais viszonya a halálhoz (néhány gondolat)

ALKALMAZOTT HUMÁNTUDOMÁNYI INTÉZET

orvos, beteg, halál, emberiség, idő

Tanulmányom címe első látásra talán meglepőnek tűnhet: Rabelais életműve kapcsán rendszerint az életöröm jut az eszünkbe, vidám cimborák örökös mulatozása, amely bennünket is magával ragad, a kacagás, a bolondos tréfák, a többé-kevésbé pajzán jelenetek kavargásába, ahol patakokban folyik a bor... És természetesen ez igaz is. Ugyanakkor, ha mélyebben elemezzük Rabelais műveit, rájövünk, hogy a szerző rendkívül élesen látta korának problémáit, mi több ezeknek a problémáknak örökkévaló jellegét. Így a halál egész életművében jelen van, egyrészt azokban a szövegekben, amelyeknek ez a témájuk, másrészt érintőlegesen ott is felbukkan, ahol nem ez a téma áll középpontban. Az élet ugyanis csak a halál gondolatával együtt nyeri el valódi értékét. Azt sem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy egyes XVI. századi gondolkodók világosan szembenéztek a halál problémájával¹. Az emberek többségét azonban bizonyos szorongás fogta el, ha a halál pillanata és a halál utáni lét kérdése merült fel. A halál korabeli – elsősorban a templomokban fellelhető – ikonográfiai ábrázolásai ugyancsak hozzájárultak a hétköznapi ember félelméhez².

Tudjuk, hogy Rabelais egész életműve egy monumentális himnusz az élethez. Az élethez, de a halálhoz is, hiszen a halál elválaszthatatlan az élettől. Rabelais minden művében az élet diadalát hirdette³, a nagy szellemekre jellemző lelkesedéssel hangoztatta az ember örökkévalóságát, egyrészt a nemzés révén, de azzal az idők során egyre gazdagabbá váló üzenettel is, amelyet a szülők hagynak gyermekeikre, unokáikra, azzal a küldetéssel, hogy azok még tovább gyümölcsöztessék azt. Ugyanakkor azonban felhívta a figyelmet arra, hogy a fejlődés akadályai többnyire maga az ember – elsősorban a *Harmadik és a Negyedik Könyvben* –, s kitért az ebben rejlő veszélyekre, Rabelais, az orvos, Rabelais, az ember, aki ismerte kortársai szenvedéseit, aki tanúja volt az intolerancia újjáéledésének, a veszedelmek növekedésének, a homályos félelemnek, minden bizonnyal az egyik legszebb üzenetet hagyta ránk a haldoklókkal kapcsolatosan, de mindenképpen a legnevesebbet, amelyet lelki finomság és mély emberség hat át.

Az evangélikus szellemnek megfelelően Rabelais-nál a halál napja egyben az öröm napja is. A *Harmadik Könyv* 21. fejezetében Raminagrobis – akiről Abel LeFranc ragyogó elemzése minden kétséget kizáróan bebizonyította, hogy Jean Lemaire de Belges alakja ihlette⁴ – haldoklik. Idézzük fel e csodálatos rész legfőbb sorait: a halál már ott ólálkodik, az idős költő érzi, hogy egyre közeleg, s mérhetetlen öröm járja át. Miután megírta a Panurge-nek szánt rondót, azt kéri, hagyják őt magára, hogy teljesen kiélvezhesse ezt a pillanatot. Szeretne békében elmenni, elmagyarázza Panurge-nek és két cimborájának, hogy már nagy kinnal-keservvel előzőtt magától „egy sereg hitvány, ocsmány és dögletes fekete fenevadat”, amelyek kiszakították abból az édes melegségből, amelyben elnyugodott:

„már mindazt azt a jót és boldogságot szemlélvén, látván, sőt érintvén és ízlelvén, amelyet a Jóisten készített elő az ő hívei és kiválasztottjai számára, a másik életben, a halhatatlanságban.”

Nincs szorongás és rettegés, a tekintet nem a Pokol felé fordul, mint a XV. század első felének sötét óráiban⁵, hanem egy boldog túlvilág felé. Az idős költő bizakodó derűvel készül a halálra.

¹ Lefebvre d'Etaples, Briçonnet valamint hű tanítványa Marguerite de Navarre; *Sermo Lutheri de Praeparatione ad moriendum a verna culo in latinum versus*, Anvers, 1520. 1533-ban Erasmus is megjelentet egy *De Praeparatione ad mortem* c. írást.

² A XVI. század elejére vonatkozóan: ARIÈS, Philippe: *Essais sur l'histoire de la mort en Occident du moyen âge à nos jours*, Paris, Seuil, 1975., 111–112. l. Valamint: ALEXANDRE-BIDOU, Danièle: *La Mort au Moyen Age* (XIII–XVI. század), Hachette Littératures, La vie quotidienne, Paris, 1998., a 273. oldaltól.

³ Ezzel kapcsolatosan érdemes újraolvasni például a *Pantagruel* híres 8. fejezetét.

⁴ LEFRANC, Abel: L'identification de Raminagrobis, in *Revue des Études Rabelaisiennes*, 1911, XI. kötet, 144–147. l.

⁵ Vö. LE GOFF, Jacques: *La Civilisation de l'Occident médiéval*, Paris, Arthaud, 1964. „Les Grandes Civilisations” sorozat, 397. l.

Panurge azonban emlékezetünkbe idézi (*Harmadik Könyv*, 23. fej.) azokat a fametszeteket, amelyeket a könyvnyomtatás a szépen meghalás módjára vonatkozó traktátusokban, azaz a XV-XVI. századi *ars moriendi*-kben terjesztett⁶: az Egyház és a kolduló rendek ezeket az „elkárhozástól való félelem felébresztésére” használták⁷. Raminagrobis viszont elutasítja a hagyományos gyászos szertartást⁸, és a legteljesebb nyugalomban szándékozik meghalni. A halál itt egyáltalán nem „a számadás pillanata, amikor levonjuk egy élet mérlegét”⁹. Az utolsó ítélet azon ikonográfiai ábrázolásai, amelyeken az életet megméri és értékeli, eltűntek. Ezzel szemben a halál egyfajta születéssé válik, s már nem is lepődünk meg a haldokló aggastyán arcvonásainak leírásán, akit „derűs elégedettség, nyílt arckifejezés és fénylő tekintet” jellemez (*Harmadik Könyv*, 21. fej.). Nincs félelem, de magasztos rajongás sincsen. Nem függeszti szemét a túlvilágra, ahogy azt Guillaume Briçonnet, Marguerite de Navarre ajánlja, vagy akár Clément Marot is a *Déploration de Florimond Robertet* (Florimond Robertet siratása) c. költeményében¹⁰. Azaz egyáltalán nem találkozunk itt a Briçonnet-nak annyira kedves „Cupio dissolvi”-val. A meghalás öröme mellett ugyanakkor ott van a megélt élet miatt érzett öröm is. S ebben semmi ellentmondás nincsen; a minden félelemtől, szorongástól mentes derű, amelyet az ember a halál közelében érez, az élet elfogadásához kapcsolódik.

Azonban azt is meg kell itt jegyeznünk, hogy ritka az olyan ember, aki úgy hal meg, mint a jó Raminagrobis, s ezzel Rabelais – az orvos és az ember – tisztában van. Idézzük fel ennek kapcsán „a részegek szavai” (*Gargantua*, 5. fej.): „torkomat nedvesítem, iszom, elázom, mert nagyon félek a haláltól”. Rabelais nem ír le, nem állít élénk keservesen haldokló embereket. Ez ellentétben állna azzal a szándékával, hogy az emberbe elegendő örömet és energiát plántáljon, hogy az az élet felé szármalyhasson. S valamicskét abból a derűből is, amelyet a betegek előtt kell mutatni – Rabelais ezt egyenesen az orvos kötelességének tekinti, amint azt a *Negyedik Könyv* elején álló, Odet érseknek szóló ajánlásában kifejti.

Az olvasók egyre kérik, unszolják, írjon folytatást „pantagrueli meséihez”, mivel az előző könyvek megkönnyebbülést és vigaszt nyújtottak a szenvedő betegeknek. Rabelais nem a dicsőséget kereste, inkább felebarátai javát tartotta szem előtt. Vajon nem azok a legjobb orvosok, akik igen nagy jelentőséget tulajdonítanak a beteg jelenlétében való viselkedésüknek? Aki maga is vidám, jókedvre deríti a beteget, ellenben, aki szomorkodik, bánatával még inkább lesújtja. Rabelais kötelességének tekinti felvidítani a betegeket; minden egyes szónak „egyetlen célra kell irányulnia, arra, hogy a beteget – Isten megsértése nélkül – felderítse, ne-hogy bármi is elszomorítsa”. Itt arra emlékszik vissza Rabelais, hogy orvosi tanulmányai során felfedezte a „terápiás nevetés” áldásos hatását: megtanulta a vidámsággal és nevetéssel való gyógyítás módszerét. Közismert mondatát: „A nevetés az ember sajátja” is Galienusnak és Arisztotelésznek köszönheti (*De partibus animalium*, III, 10)¹¹. Sajnos léteznek olyan orvosok, akik nem tisztelik ezt a szabályt, s Rabelais, hogy állítását alátámassza, híres példákat keres, amelyek tekintélyüknél fogva nagyobb súlyt adnak az ő remek okfejtésének. Így egy Callianax nevű orvost állít az olvasók elé, akiről már Hérophilus is „igen rosszállóan szólt”¹². Callianax, amikor egy beteg, akinek szeme nyugtalanságról árulkodott, megkérdezte tőle: „Meg fogok halni?” arcátlanul azt felelte:

„Meghalt Patroklosz, ki pedig nálad derekabb volt”¹³,

kimutatva ezzel, mily kevésbé érdeklik betegei, s mennyire hiányzik belőle az emberség, az alapvető emberi kapcsolatok tisztelte. Mi több, valami fenyegetőt is érzünk ebben a válaszbán. Egy másik páciense, aki

ALEXANDRE-BIDOU, Danièle: *id. mű*, 276–289. l.

Valamint: VOVELLE, Michel: *L'Heure du grand passage. Chroniques de la mort*, Paris, Gallimard, „Découvertes” sorozat, 1993.

DELUMEAU, Jean: *La Peur en Occident*, Paris, Fayard, 1978.

⁶ Egy *ars moriendi* szövegét olvashatjuk és fametszeteinek reprodukcióit láthatjuk TENENTI, Alberto: *La Vie et la Mort à travers l'art du XVe siècle*, Paris, Colin 1932, 97–120. l.

⁷ ARIÈS, Philippe: *id. mű*, 109. l.

⁸ Uo. 35–37. l.

⁹ Uo. 111.

¹⁰ In *Œuvres lyriques*, London, Éditions C. A. Mayer, 1964.

¹¹ SCREECH, (M-A) et CALDER (R): *Some Renaissance attitudes to laughter*, in: *Humanism in France at the end of Middle Ages and in the Early Renaissance*, Manchester, UP, 1970.

¹² Valójában Galienus volt az, Hippokratész *Járványok* című művének VI. Könyvéhez fűzött kommentárjában.

¹³ Vö. *Iliász* (XXI ének, 107. sor), Achilleusz szavai. (Devecseri Gábor fordítása) A *Harmadik Könyv* 10. fejezetében Rabelais Patrokloszt idézi (*Iliász*, XVI. ének).

aggódott betegségének diagnózisa miatt, és szorongva várta a komor, lesújtó vagy éppen a kedvező prognózist, „a nemes Patelin módjára”¹⁴ ezzel a kérdéssel fordult hozzá:

S a vizeletem

Nem azt mondja-e, hogy meghalok?¹⁵

(Callianax) esztelenül így felelt: Azt mondanám, nem, ha a szép gyermekek, Apolló és Diana anyja, Latona hozott volna téged is világra.”

Ezt a „háromszemélyes bohózatot” – amelyhez Hippokratész joggal hasonlítja az orvostudományt – „a beteg, az orvos és a betegség” játssza. Zárójelben megjegyezzük, Rabelais nem Hippokratész „hasonlatát” idézi: az analógiát Galienus Kommentárjának egy homályos célzása alapján ő maga találta ki¹⁶. S Rabelais ismeri ezt a bohózatot, de még mennyire ismeri; beleértve a beteg aggodalmaskodó kérdéseit, az orvossal szembeni viselkedését, azt, ahogy a betegségtől kiélesedett, kifinomult érzékekkel szorongva lesi orvosának minden mozdulatát, arcának minden rezdülését, hátha megsejtheti belőle „bajának végső kimenetelét”. Éppen ezért elítéli Callianax hozzáállását, felháborodik rajta („esztelennek” minősíti), az ezzel teljesen ellentétes magatartás mellett száll síkra. Az olyan mestereket követve, mint amilyen Platón vagy Averroes volt¹⁷, úgy véli, a jó orvosnak mindenekelőtt örömet kell szereznie betegének: meg kell hagyni őt a majdnem biztos gyógyulás hitében, olyan sokáig, amennyire csak lehet, anélkül azonban, hogy „Istent megsértenék” – teszi hozzá. Az orvosnak ugyanis az is kötelessége, hogy figyelmeztesse betegét, ha a „tünetek arról árulkodnak, hogy halál elkerülhetetlenül közeledik”, egy kereszténynek ugyanis tudatában kell lennie annak, hogy hamarosan meg fog halni! Ez lenne az egyedüli ok? Valószínűleg ez a szemlélet az emberi méltóság tiszteletben tartására is utal, arra, hogy ne fosszuk meg a másikat a saját halálától. S emellett még anyagi megfontolások is állhatnak a háttérben – jöllehet, a rabelais-i gondolat nagysága és jelentősége folytán bizonyosak vagyunk benne, hogy nem ez szemléletének legfontosabb aspektusa –: amikor az orvos kénytelen betegét tájékoztatni a közelgő végről, ezt tapintatosan, körültekintően teszi, előbb a hozzátartozókkal beszélve, tájékoztatja a „férj, apa vagy közeli rokon küszöbön álló haláláról a feleséget, a gyermekeket, a rokonokat és barátokat, hogy azok – arra rövid időre, amely a beteg életéből még hátravan – tanácsal láthassák el, hogy rendezze házának ügyeit, buzdítsa és bátorítsa gyermekeit, készítse fel asszonyát az özvegyiségre, rendelkezzzék árvái sorsáról, hogy ne lephesse meg úgy a halál, hogy nem készített végrendeletet, és nem tette meg a szükséges intézkedéseket lelki üdvével és háza népével kapcsolatosan (...)

A haldoklónak tehát módjában áll meghozni végső rendelkezéseit, hogy halála után a hozzátartozók ne maradjanak kisémmizve. S keresztényként nézhet szembe a halállal. S ha nem keresztény? Bármily ellentmondásosnak tűnhet ugyanis, mindenképpen bizonyosak lehetünk abban, hogy a középkor és a XVI. század egyes műveit kifejezetten ateista szellem hatja át¹⁸. Rabelais, akit a cenzúra nem egyszer megfenyegetett, aki ki volt téve ellenségei bosszúálló szándékának, feltehetőleg jóhiszeműsége tanújelét kívánta adni. Óvatossága indokolt is, hiszen tudjuk, hogy például 1546-ban a teológusok elítélték a *Harmadik Könyvet*, azt vetve Rabelais szemére, hogy a mű „eretnkséggel van teli”, s hogy ugyanebben az esztendőben máglyára küldték Étienne Dolet-t, mivel azt állította, Platónnál nem szerepel a lélek halhatatlansága.

Talán meglepnek bennünket ezek a sorok. Rabelais szüntelenül az élet mindent elsöprő erejét hangoztatja. Tapasztalatból tudja azonban, hogy az emberek számára bizony nehéz, kegyetlen dolog a halál. Regényében nem is irt le keservesen haldokló betegeket, s nem győzte hangsúlyozni a jelenlétükben tanúsítandó helyes magatartást: elítél minden durva és meggondolatlan viselkedést.

Jelen tanulmányommal/előadásommal nem az volt a célom, hogy bármiféle hermeneutikai fejtegetésbe bocsátkozzam, hanem hogy rámutassak, szerzőnk, az ember éppúgy, akár az orvos, a mi emberi tragikomédiánkba, ha nem is biztos reményt, de legalább némi reménységet tudott belecsempészni, amelyet megerősít az a halállal szembeni magatartás, amelyre biztat bennünket.

¹⁴ Vö. *La Farce de Maistre Pathelin*, 656–657. l. (1465 körül)

¹⁵ Az orvos az utolsó pillanatig végzi a haldokló betegágyánál a középkori orvostudomány klasszikus gesztusát: a vizeletvizsgálatot. Vö. ALEXANDRE-BIDOU, Danièle: *id. mű*, 89–92. l.

¹⁶ Vö. ANTONIOLI, R., *Rabelais et la médecine*, Genève, Droz, 1976. valamint MENAGER, Daniel: *Rabelais en toutes lettres*, Paris, Bordas, 1989, 12–13. l.

¹⁷ Vö. RABELAIS, *Oeuvres complètes*, *id. mű*, 563. l. 16. jegyzet.

¹⁸ BERRIOUX, Michel: *L'Athéisme et les Athées au XVIe siècle*, Paris, PUF, 1976.

*JEAN-PAUL PAGLIANO***The doctor Rablais's relation to death**

When discussing Rablais's works, it is the love of life that first comes to our mind, and this is all so well. However, when analysing Rablais's works at a deeper level, we can clearly see that death is present in them. He knows it from experience that death is a difficult and cruel thing for people. In his novels, however, he does not describe painfully dying people, and he is keen to emphasise the appropriate behaviour in their presence: he condemned all rude and insensible behaviour on the doctor's part as well.

It is not the aim of the present paper to conduct any hermeneutic discussion, but to show that the author, both as a man and a doctor, manages to bring some hope into our human tragicomedy, which is strengthened by the behaviour against death, which he encourages us so much to follow.

„Szemünk pillás függőnye fent”

Kass János illusztrációi Balázs Béla misztériumához

MAGYAR IRODALOM TANSZÉK

apoztrofikus viszony, belső tér, illusztráció, intermedialis, misztérium

A szöveg és a kép együttes megjelenése

Az illusztráció egyedi képként vagy képsorozatként mindenkor az irodalmi alkotással együtt egzisztál, ezért differencia specifikájaként jelölhetjük meg az illusztrált szöveggel együtt történő közlését, ebből következően – a befogadás szempontjából – lényegesnek tekintjük a verbális és a vizuális jelrendszer kölcsönös egymásra hatását, melyet tehát a két médium faktuális együtt láthatósága alapoz meg. Kibédi Varga Áron a szemiotika szemléletrendszere felől közelítve így fogalmaz, a szöveg és az illusztrációja közti viszony interreferenciális, ami azt jelenti, hogy: „szó és kép elválik egymástól, de azonos oldalon jelenik meg. Interreferenciális viszonyban vannak: egymásra vonatkoznak” (Kibédi Varga Áron, 1997. 307.). Az interreferencialitás elméletével rokoníthatjuk az olyan teóriákat, melyeknek kulcsfogalma az „effet-fiction”, az „intrikáló dinamika”, „interakciós spektrum”, a „kompatibilitás” és az „együttműködési készség” stb. terminusa.

Anélkül, hogy a hivatkozott teóriákat ismertetném, e terminusokkal csak jelezni kívánom, értelmezéssel ahhoz az újabb illusztrációelméleti kánonhoz kívánok csatlakozni, amely egy illusztrált mű befogadásának folyamatában lényegi szerepet tulajdonít a médiumok közti átfedések és a különbségképző konfigurációk meglétének, működésének. Ez a nézőpont pedig arra a nyilvánvaló dologra kíván perspektívát nyitni, hogy egy kép(sorozat) melyet illusztrációnak nevezünk, igaz ugyan, hogy csak a szöveggel való kapcsolatában az, ami, de ezt a referenciát nem tekinthetjük egyszerű, és főleg nem egyirányú „függőségnek”, „megduplázásnak”. És bár szükségünk van olyan fogalmakra mint pretextus, diszkurzivitás, vagyis a képeknek a textustól determinált jellegzetességeit számba venni segítő terminusokra, koncepciókra, azonban legalább ennyire fontosnak véljük a mérleg másik serpenyőjét, vagyis azt, hogy az illusztrált alkotások olvasatában a kép kezdeményezte értelmezési mozzanatokról is vegyünk tudomást és ismerjük meg működésüket.

A legújabb szöveg-kép kutatások teoretikusai szerint „minden médium kevert médium” (Mitchell, W. J. Thomas, 2004. 23.), vagyis a szövegben mindenkor felfedezhetők a látványiség nyomai, a képben a textuális előzmények. Hozzátehetjük, az arányok természetesen változóak, tehát bizonyos képi és bizonyos verbális alkotásokban kevesebb mediális átfedést észlelhetünk, másokban viszont nagyon is magától értetődő az intermedialitás működése. Kass János illusztrációinak szövegreferencialitása sem a műfaj, sem egyéb más képi megoldás, például a képi narráció, a figurális megjelenítés, stb. szempontja tekintetében, nem kétséges, milyen lényeges mértékben meghatározó. De úgy vélem, nem kíván hosszas bizonyítást az sem, hogy Balázs Béla Kékszakállujának verbális közegében mennyire fontos a látás, a szemlélés tevékenységének szerepe. Mindjárt a prologusban ezt olvashatjuk: „Ti néztek, én nézlek./ Szemünk pillás függőnye fent./ Hol a színpad: kint-e vagy bent./ Urak, asszonyok?” A műegész viszonylatában a látás tevékenységének domináns jelenlétére a kritika már korábban rámutatott. „A főhős szavai a második ajtó kinyitása után: »Látni fogsz, de sohse kérdezz./ Akármít látsz, sohse kérdezz!« arra emlékeztetnek, hogy a Kékszakállú herceg vára rendezésekor a kimondatlant gyakran a láthatónak kell felváltania” (Szegedy-Maszák Mihály, 2003. 388.).

A továbbiakban az intermedialis tényezők (a hasonlóságok és a különbségek) működésére összpontosítunk: először egy magától értetődő szempontnak, a belső tér képzésének kérdésére térünk ki röviden, majd egy összetettebb kérdést tárgyalunk, mégpedig a szereplők közti dialogikus, apoztrofikus viszonyok létrejöttének és formájának kérdését.

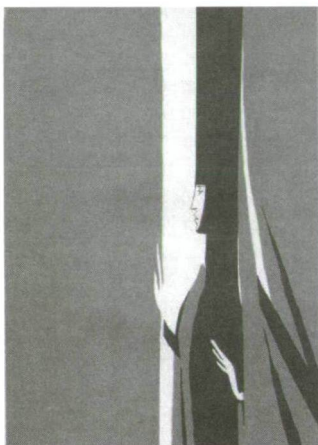
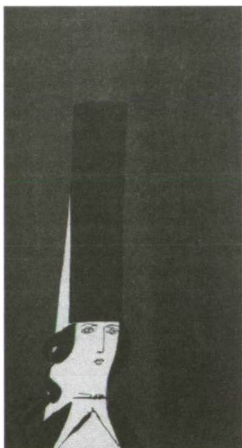
A belső tér reprezentációi

A médiumok analógiáinak és divergenciáinak helyei könnyen megjelölhetők mégpedig két okból: egyrészt azért, mert az egyes divergenciatípusok és hasonlóságok folytonos ismétlődése, már a befogadás első stádiumában is, eleve a szöveg és a kép egymást felülíró avagy „megismétlő” játékára irányítja a figyelmet, másrészt azért, mert a „deformációk” és az átfedések a struktúrák nagyon is nyilvánvaló pontjain valósulnak meg.

Ezek a pontok a szín-, fény-, tér- és számszimbolikához, valamint a szcenikusság kérdéséhez kapcsolódóan határozhatók meg.¹ A fentebb megjelölteknek megfelelően most csak a tér reprezentáltságának kérdésére térünk ki.

Ez a szempont elsősre a hasonlóság kérdése tételezésének látszik, valójában azonban szöveg és kép divergenciáját firtatja, hiszen a vár ajtajai mint a dramatikus fordulópontokat jelző értelem konstituáló szcenikus elemek, de úgy is, mint a fikció reális világ tételei, a verbális és a vizuális alkotásban a reprezentáltság eltérő mértékét mutatják. Arról van szó, hogy a misztérium instrukciói és a szereplők dialógusa az ajtók számát és elhelyezkedését, továbbá a mögöttük föltárló látványt is világosan jelzik. Egyetlen kivétel van, és ez a 7. ajtó térvizsgálata részleges jelöltséget érint: a szerző a tér konstituáló irányokat kijelöli, de a 7. ajtónak az előző kettőhöz való viszonyát tisztázatlanul hagyja. „Hatalmas kerek gótikus csarnok. Balra meredek lépcső vezet fel egy kis vasajtóhoz. A lépcsőtől jobbra hét nagy ajtó van a falban: négy még szemben, kettő már egész jobboldalt”. Kass János a valóságreferens utalás lehetőségeit az ajtókkal kapcsolatban viszont egyáltalán nem használja ki a képsorozaton, nincsen egyetlen kép sem, amely a gótikus vár térvizsgálatait önmagában mutatná be, sőt, ha figyelembe vesszük az erősen nyújtott téglalapformák elhelyezését (4.) és a ruhadíszekkel folytatott helyenkénti laterális játékát (6., 11., 13.), vagyis az ajtóként-észlelés egyértelműségének problematikuságát okozó képi megoldásokat, akkor nemcsak a képsorozat egésze és a misztérium textusának egésze, hanem az egyes képek viszonylatában is a szövegreferencialitás clinamenjeire bukkanunk.² Az az ajtók mögötti látvány, melyről a misztérium egyértelműen informál bennünket³, csak öt színtanyomaton szimbolizálódik (5., 7., 9., 10., 11.), ezeken viszont az ajtók és a tárgyak, a látó és a látott viszonya marad tisztázatlan. Kass János vallomása azt bizonyítja, hogy bár a művészi intenció az írói szándék rekonstrukcióját kíséri meg, ez a mediális adottságok különbözősége folytán valójában csak részlegesen valósulhat meg. „A könyv lapjait ajtóként fogtam fel és ez a szerkezet követi az eseményeket. Az ajtók, akár drámai csomópontok, közrefogják a két szereplő közt végbemenő lelki folyamatot” (Kass János, 1997. 153.).

A misztérium és az illusztrációk tehát a belső tér reprezentálását egyaránt megvalósítják, de amíg a misztérium a drámai tér mint hely konstitúciójában is lényegi szerepet szán az ajtóknak, addig az illusztrációk az ajtók mint tárgyi elemek térképítő funkcióját jórészt kihasználatlanul hagyják, általuk a művész inkább pszichikai folyamatok stádiumaira utal.

¹ Balázs Béla „A kékszakállú herceg vára” című misztériumát és Kass János illusztráció-sorozatát először 1960-ban adta ki együtt a Magyar Helikon Kiadó (ugyanebben a formában 1998-ban a Merlin Kiadó) majd 1979-ben a Zeneműkiadó. Ez utóbbi kiadásban a Bartók által átírt szöveget olvashatjuk és Kass János több (mind a színeket, mind a formákat érintő) változtatást is tartalmazó képsorozatát láthatjuk.

² A főszöveg számadatai a 17 képet tartalmazó színtanyom sorozat elemeit jelölik.

³ Az ajtók sorrendje a következő: 1. kincskamra, 2. fegyveres ház, 3. kincses ház, 4. kert, 5. birodalom, 6. könnyek tava, 7. régi asszonyok.

Aposztrofikus viszonyok a misztériumban

A dialogikus, aposztrofikus viszonyok intermedialis szempontú értelmezésénél előre kell bocsátanunk a következőket. A képsorozat egészen a 14. képig visszatartja a drámai műfaj specifikus jellemzőjének, a dialogikus szituációnak, a szövegreferens reprezentálását, a két főszereplőt ugyanis csak egyetlen egyszer (14. kép), s ráadásul csak az eseménysorozat utolsó – igaz, dramatikus szempontból kiemelt – szegmensében állítják egymással szcenikus viszonyba. A Juditot ábrázoló képek száma hat, a Kékszakállút ábrázolóké három. Ez a nyilvánvaló különbség, a képsorozat ikonikus megoldásainak az elvárttól való eltérései, az intermedialis divergenciákra irányítják rá a befogadó figyelmét. Nézzük először a verbális médium viszonyképzési formáit!

A misztériumról mint drámai műfajról (ez esetben természetesen mint az interreferencialitás egyik komponensét, mint kinyomtatott irodalmi művet, mint textust tekintjük), azt feltételezhetjük, hogy dialógusait, általánosabban fogalmazva, aposztrofikus viszonyait⁴ nyelvi alapon hozza létre. Ez az álláspont azonban kiegészítésre szorul (még a dráma mint textus esetében is), hiszen benne nem válik szét a virtuális világ nyelvi közvetítettségének és referencialitásának kérdése. A dráma ugyanis egyrészt a virtuális világ nyelvi eseményeit (párbeszéd) maga nyelvi médiumán keresztül kvázi egy az egyben re-prezentálja számunkra, olvasók számára, ugyanakkor másrészt, bár szintén a nyelv médiumán keresztül, de valójában annak a verbálison túlnyúló utalásrendszerére, referenciális teljesítményére alapozva, a virtuális világ dialógusainak látványilag értelmezhető körülményeit rekonstruálja. A „körülmények” (gesztusok, mimika, mozgások, tárgyi és térelemek) evidensen a szerzői instrukciókban jelződnek, vagy a monológok és a dialógusok szövegkohéziós rendszeréből következtethetők ki.

A dráma nyelvének e kettős teljesítményére a képsorozat irányítja rá az intermedialis divergenciákat és átfedéseket kereső befogadó figyelmét, mégpedig – úgy véljük – a tekintetek, és a kinetikus irányok visszavisszatérő ábrázolása révén. A továbbiakban Balázs Béla misztériumának olvasatát ennek a képsorozat által kezdeményezett újraorientálódásnak a jegyében formáljuk meg, vagyis a dialogikus és aposztrofikus viszony 'verbális versus non-verbális' kérdését állítjuk a középpontba.

Mint fentebb már jeleztük, véleményünk szerint a misztérium egészének strukturálódásában az aposztrofikus kölcsönviszonyok különféle típusainak folytonos, és folytonosan variálódó egymást-váltása játszik legnagyobb szerepet. Hogy elkerüljük a látszólagos értelmezési evidenciák csapdáját, s hogy több szempontból is rámutathassunk az intermedialis divergenciákra, az aposztrofikusság fogalmát ki kell terjesztenünk a szereplők közötti viszonyok általában értett kölcsönösségére, vagyis a kommunikáció nonverbális formáira is. Úgy tűnik ugyanis, hogy a látvány mellett a mozgás és a nyelv együttesen mint a kölcsönösség közegei határozzák meg a misztérium struktúráját. A szereplők által konstituált drámai tér az ő mozgási, látási és beszédfolyamataik révén képződik meg, mégpedig úgy, hogy e folyamatok – mint időtartamok – valamely végponthoz érkezéssel mint pillanatnyiséggel váltakoznak, s ebből következően folytonosan felszámolják, megszüntetik önmagukat, s így lehetővé válik, hogy egy másik, majd újra egy másik aposztrofikus forma jöjjön létre. A mozgási folyamatok, ahová a dráma instrukciói alapján a járást, a fölállást, a lehajolást vagy magát a mozdulatlan egyhelyben állást is sorolhatjuk, végpontjukhoz egy taktilis mozzanattal érkeznek el. A taktilis értékeket egy tárgy érintése közvetíti (leggyakrabban a kulcs, az ajtó érintése), de az egyszerűség kedvéért ide soroljuk a főszereplők közötti taktilis viszonyokat is: ölelés, csók. A látás/nézés folyamatának mint az időtartam típusok másodikként említett formájának a végpontját a látás általi megértés pillanatai jelentik. A beszéd folyamata (a harmadik időtartam típus) Balázs Béla misztériumában pedig tipikusan akkor érkezik végpontjához, ha a dialógus résztvevői egyezsre jutnak (megszűnik az egymás melletti elbeszélés, a kérdés nem marad felelet nélkül).

Mielőtt a képsorozat értelmezésére térnénk rá, összegezve megállapíthatjuk (terjedelmi okokból csak a konklúziót ismertetem), hogy Balázs Béla misztériumában a kölcsönviszonyok nyelvi, látványi és mozgási formái egymást folytonosan váltják, és az egyes dramatikus fordulópontokhoz alkalmazkodva, avagy inkább strukturálva azokat, átfedik egymást, illetve konkurálnak egymással. Judit pszichés folyamatai elsősorban a látványi viszonyok meghódítása mentén rajzolhatók ki: a történések során (az 5. ajtónál van a fordulópont) az egyszerű szemlélet a Kékszakállú fogalmi világához (szavai értelméhez) igazított, látás általi megértés váltja fel (csúcspontja a „farkasszemnézés” jelenete). A kinetikus folyamatok Judit esetében a tárgyi világra irányuló taktilis mozzanatok által uraltak, a Kékszakállú esetében, az 5. ajtó felnyitása után, interperszonális természetűnek (Juditot öleléssel és csókkal akarja békíteni). A mozgási kölcsönviszonyok a másik két aposztrof-

⁴ Paul de Man aposztrofé-elméletét, mely a megszólított és a megszólított kölcsönviszonyáról szól, arról, hogy a dialogikus szituációban a megszólított is megszólítottá válik és fordítva, Bókay Antal ismerteti (Bókay Antal, 2000. 38–40.).

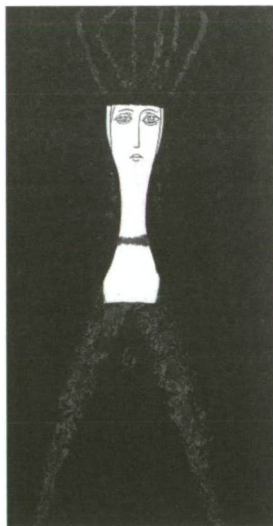

típus rovására az utolsó, beavatási jelenetben válnak meghatározóvá. Kékszakállú a kölcsönviszonyokban elsősorban a szó, a beszéd, a deklarálás által uralja a helyzetet. A misztérium utolsó sorában mindhárom aposztrofikus viszony felszámolódik. Végleg egybecsúsznak és immár az aposztrofikus viszonyok mindenkori alanyának és tárgyának is felszámolódnak a kölcsönösség lehetőségei. Az utolsó mondat a megvont látvány, a megállt mozgás és az elhalt beszéd szimbólumaként olvasható: „És mindig is éjjel lesz már ... / Éjjel ... éjjel ...”. A sötétség a látvány eltűnésével jár, a „mindig is” szófordulata az időbeli mozgásfolyamatok lezárulását jelzi, a beszéd megszűntét pedig egy tipográfiai megoldás szimbolizálja: a háromszorosan kitett három pont az elakadó, az elhaló beszéd jeleként szemléltethető/olvasható.

Aposztrofikus viszonyok az illusztrációkon

Az illusztráció-sorozat szemlélésekor már az első pillanatban szembeötlő, hogy egyetlen kép kivételével mindenütt társtalanul, magányosan látjuk a szereplőket. Igaz, hogy a hős lépő mozdulatot tesz (hogy megérint valamit), hogy szemléli, vagy hogy szólásra nyitja száját, de a képről elkereteződik az aposztrofé tárgya, a megszólított személy. Sőt, ha a síkfelület ikonikus elemeit pusztán mint valóság- vagy szövegreferens elemeket, tárgyakat tekintjük, észrevehetjük, hogy gyakran közöttük sincs térbelileg értelmezhető kölcsönösség. A viszonyokat szcenikus és kompozíciós képi értékekkel fejezi ki a művész.

A háromféle aposztrofé helyzet kölcsönösségének képi kiépíttensége, illetve ennek diszkrét megvalósítása, talán a látás/szemlélés reprezentációinál a legjellemzőbb. A látást tematizáló illusztrációkon többnyire ugyanis vagy azt látjuk, aki néz, vagy azt, amit/akit néz. S bár a pretextus és a képi narratio segítségével kikövetkeztethető az aposztrofé hiányzó tárgya avagy alanya, ám a viszonyok planimetrikusan nem jelződnek, szcenikusan is csak akkor, ha az aposztrofé tárgya az, ami hiányzik, hiszen létére magának a szemlélőnek a tekintete, mozdulata, gesztusai utalnak. A képek többsége a látási észlelés közegében formálódó aposztrofé-viszonyok reprezentálatlansága miatt tehát eltér a pretextus megoldásaitól. A „könyv lapjait kapuként felfogni” művészi imperatívusza itt válik nyilvánvalóvá, a művész a látást tematizáló képek többségén csak a látvány tárgyát jeleníti meg, így a fegyverek, a rózsák, a korona, stb. a kapuban feltároló látvány szimbólumaiként szemléltethetők, és elsősorban avval a tapasztalással azonosíthatók, amely Judit számára adott. Potenciálisan persze adottak a Kékszakállú percepciós tevékenysége számára is, ám hogy ezt mellékesnek tekintjük/feltételezzük, annak egyrészről pretextuális előismeretünk az oka (tudjuk, hogy Kékszakállú a kapuk, ajtók mögötti látványt eleve ismeri), másrészről az ő képi megjelenítettsége, tudniillik az illusztráció-sorozat legismertebb darabja (Kékszakállú mellére tett kézzel, enyhén hátravetett fejjel áll) csukott szemmel ábrázolja őt, míg Juditot még a legutolsó, az örök emlékké válás, a kvázi eltárgyasulás stádiumában is nyitott szemekkel, látóként.

A szízyanomat-sorozat utolsó képét kiemelve, mely a misztérium utolsó, már idézett mondatával áll leginkább intermediális viszonyban, megállapíthatjuk, hogy a művész egy olyan diszkurzív utalásokat hordozó Judit-alakot állít élénk, aki az arckontúr vonalvezetését és a karokat jelöletlenül hagyó testsémát illetően is sokkal inkább emlékeztet bennünket a 15. kép emlék-asszonyaira, mint önmaga korábbi portréira. „Csonka” törzse, (újra) felénk fordított, a képből kitekintő arca, a kinézis végponthoz jutottságát, merev tekintete, zárt szája, a látási és beszéd folyamatok kölcsönösségének felszámolódását jelzik. Ugyanakkor az, hogy benne a mozulatlanság, az örök pillanatba merevedett magányosság szimbólumát láthatjuk, a szcenikus tényezőkhöz túl még a planimétrikus formai analógiák és a szín-értékek szemantikája⁵ felől is megerősítődik. Észrevehető ugyanis, hogy Judit testsémája a 9. kép korona-kalitka formásémájához is hasonlít. Ezt a tényt, tehát a személy és tárgy ikonikus, laterális összekapcsolását a 16. kép leplezi le előttünk, mégpedig avval, hogy a koronát Judit személyével kinetikus kapcsolatba hozza. A Kékszakállú Judit felé (a képeretén túlra) nyújtja a koronát, melynek észleleti képe kalitka és korona egyszerre, ugyanakkor az utolsó képen megjelenő Judit testsémájának is formai analogonja, s ebben az értelemben Judit elszemélytelenedésének ikonikus előjelzője.

Arra az eredetileg feltett kérdésre tehát, hogy az aposztrofikus viszonyok megteremtésében mennyiben divergens a misztérium textusa és az illusztráció-sorozat egésze, azt válaszolhatjuk, az interreferencialitás köztes mezejében mindkét médium megformálja a kölcsönviszonyok mindhárom típusát (mozgási, látványi, nyelvi/beszéd), ugyanakkor a szöveg gyakori váltásaira a kép inkább egy tendenciával felel: a Judithhoz kapcsolódó mozgási és taktilis tényezőket fokozatosan „átjuttatja” a Kékszakállú hatáskörébe. A szemlézés, a látás elsőbbségét mindemellett a képek is Judit kompetenciájába utalták. A kölcsönviszonyok fordulópontjai közül (11., 14. és 16. kép) bár mindahány az interreferencialitás köztes terében jön létre, legjelentősebb kétségkívül a 14. kép „farkasszem”-jelenete. A szöveg és a képek együttműködését ösztönösen is kereső befogadásban a médiumok egymást-átfedése a misztérium utolsó mondata és a képsorozat utolsó képe közt valósul meg példaértékűen. Nem feledkezhetünk meg ugyanakkor arról, hogy szöveg és kép közt nem elhanyagolható divergenciát okoz az a tény, hogy a misztérium az aposztrofikus viszony teljes körű és többszintű reprezentáltságát, míg az illusztrációk csak részleges megjelenítettségét valósítják meg; továbbá, hogy a textus a látványi és a verbális szétválasztására tett kísérleteket is érzékelteti (lásd a jelenetek sorát a 6. ájtóig), míg a képek ugyanitt teljes mértékben a szemlélési folyamatok tárgyaira, vagyis az észlelési tevékenység „eredményére” irányítják a figyelmet. Ezzel ugyanakkor megteremtik, mégpedig sikeresen, a saját médiumukban, a csak itt létrejövő autonóm képzőművészeti metamorfózisnak, a szimbolikus formák ikonikus értelemképzésének lehetőségét, és kezdeményezik a befogadás folyamatának újra-orientálását.

IRODALOM

- Bókay Antal: A líra az ezredfordulón – poétikaelméleti szemszögből. – In: Alföld. 2000. 2.sz. 33–45. p.
 Kass János: A Kékszakállú herceg vára. – In.: Kass János: Ötven év képen és írásban. / szerk. Bánki Veronika, Lengyel János, Tandí Lajos. – Szeged, 1997. 153–161. p.
 Kibédi Varga Áron: A szó-és-kép viszonyok leírásának ismérvei. – In: Kép fenomenon valóság. / szerk. Bacsó Béla. – Bp: Kijár, 1997. 300–320. p.
 Mitchell, W. J. Thomas: A látást megmutatni: A vizuális kultúra kritikája. – In.: Enigma. 2004. 41.sz. 17–30. p.
 Szegedy-Maszácz Mihály: Újítás az irodalomban és a zenében – Bartók Béla befejezi A Kékszakállú herceg vára zongorakivonatát. – In.: Literatura. 2003. 4. sz. 378–390. p.

⁵ A formák laterális összefüggésének szimbolikus értelmét (a korona-kalitka és a testséma formai analógiája) megerősíti a képsorozat „színeseményeinek” története. A színek strukturális kibontakozásának célja a kékből a pirosba, majd újra a kékbe való átmenet. Végző soron ugyanakkor nyilvánvaló, hogy az igazi „eseményt” az arany szín „megtalálása” jelenti. Úgy tűnik ugyanis, hogy Kass János képsorozatának színminőségei nem csak a szemlélt tárgyak egyszerű, különleges jellemzőiként, sőt nem elsősorban akként, hanem inkább egzisztenciális szinten ragadhatók meg. Az arany mindenesetre itt, a képsorozat figuratív elemeinek diszkurzív jelentésképzéseivel analóg módon, a befejezettség, az örökkévalóság szimbólumaként értelmezhető.

EMÓKE VARGA

**„Our eyelashes like curtains drawn”
János Kass’s illustrations to Béla Balázs’s mystery play**

One of the prospering fields of international text-image research is the examination of the intermedial relationship between illustrated literary works and their illustrations. Taking into consideration the latest issues in this discipline, and assuming interdependence between the verbal and visual media in the process of interpretation, in my paper I intend to look at Béla Balázs’s Bluebeard mystery play and János Kass’s illustrations, in the light of the dual processes of reading and looking. I examine medial overlaps and the processes of differentiation, mainly from the point of view of the representation of inner space and the dialogic/apostrophic relationships between the characters.

KAKUSZI B. PÉTER

A fiatal Márai lázadása és értékváltása

TANÍTÓ- ÉS ÖVÖKÉPZŐ INTÉZET

modern filológia, avantgárd, expresszionizmus, polgáreszmény, értékrendváltás

Márai ismételt felbukkanása a magyar irodalomban azzal a ténnyel szembesített – immáron megkerülhetetlenül – bennünket a kilencvenes évek elején, hogy individuumszemléletének és írásmódjának nem volt jóformán semmiféle folytonossága a magyar irodalomban az író 1948-as emigrációját követően. Ismételt megjelenése a magyar irodalomban természetesen magával hozta a kanonizáció kérdését. A magyar irodalmi kánonban egyszerűen semmiféle helye nem volt. Nem is lehetett, hiszen művei nemzedékek számára maradtak ismeretlenek. Természetesen a kánont állandóan változóknak, formálódóknak gondoljuk az életművek, szövegekkel folytatott diskurzusok függvényében, de a kutatóknak a Márai-életmű esetében egy mesterségesen kiiktatott, majd szervesen kiiktatódott ezt követően pedig újra aktualizálódott életműnek kellett az irodalmi diskurzusban „helyett találni”. A kanonizáció kérdése vetette fel azt is, hogy életművének teljességét fel kell tárnunk, és mind a kutatók, mind az olvasók számára hozzáférhetővé kell tenni.

Márai az 1930-as évektől a modernség újabb hullámának mindig a valósággal diskurzusban lévő, és így azt újratereztető személyiségeszményt és kórkritikai felfogást képviselt. Ennek nem is lehetett szerves folytatása a magyar irodalomban. Nemcsak a tilalom miatt, hanem a konszolidálódó Kádár-diktatúra miatt sem, hiszen – mint erre már utaltam – egy ilyen irodalomszemlélet távlati hiányoztak a magyar létből, és így természetesen az irodalomból.¹

A polgárszerop vizsgálatok tekintsük az indulására:

Márai Sándor, akit sokan – kissé leegyszerűsítve – a polgárság írójaként tartottak és tartanak számon, németországi tartózkodása alatt többek között Franz Kafka, Thomas Mann, Oswald Spengler műveinek olvasásának, átgondolásának hatására vált a válságban lévő polgári értékrend elkötelezett védelmezőjévé. Nem voltak illúziói a tradicionális polgáreszmény jövőjével kapcsolatban. Az előbb említett jeles alkotók műveiből is elsősorban azt a következtetést vonhatta le, hogy a polgári kreativitásra mint hajtóerőre épülő Európa hanyatlásának végső stádiumába lépett. Ugyanakkor a kultúra dinamizmusát jelentő polgári létszemlélet bizonyos elemeit menthetőnek tartotta. Ezzel kapcsolatos gondolatait – reményeit és kétségeit – rögzíti szinte mindegyik későbbi alkotásában. Ezek közül kettőt külön megemlítek: az egyik A Garrenek műve című regényciklusa, amely a legterjedelmesebb vállalkozás, és koncepciójában, a hosszú évek alatt, míg készült, többször átalakult. Az igen változó esztétikai minőségű regényciklus a polgári értékrenddel kapcsolatos összefoglaló jellegéért és komplexitásáért éppen úgy figyelmet érdemel, mint a regény megújítására tett kísérletért.² A másik az Egy polgár vallomásai című önéletrajzi ihletésű regény, melyben részint „polgáreszmények” melletti elköteleződésének kialakulási folyamatára reflektál.

Az Ég és föld című művében írja: „Ritkán adja meg a sors az íróknak, hogy egy nagy témát, melyhez a leg személyesebb köze van, a valóságban is megélhet, végigélhet, végső kifejtésében is megismerhet. Ezt az osztályt, a magyar polgárságot, melynek életformájába beleszülettem, láttam, megismertem minden vonatkozásában, a gyökeréig megvizsgáltam; s most látom szétesni az egészet. Ezt a szétesési folyamatot megírom: talán életem egyetlen igazi írói feladata.”

Márait az individualitás foglalkoztatta. „Az individualitást látta kora legveszélyeztetettebb értékének, azt az individualitást, amely az ő történeti-szociális rögzítettségű értelmezésében az európai örökség elsődleges hordozója, a szocioliberális gondolkodás fundamentális értékpontja volt. S minthogy az európai történeti tradíciót az emberi szellem alkotta kultúra produktumának és önkifejezésének tekintette, a polgári individualitás felbomlását az európai örökség megsemmisülésével azonosította”.³

¹ Kulcsár szabó Emő: A magyar irodalom története, Irodalomtörténeti füzetek, Argumentum Kiadó, Budapest, 1994. 36–39.

² Lőrinczy Huba: Búcsú egy kultúrától című tanulmánykötetének bevezetője, BÁR könyvek, Szombathely, 1998. 11–12.

³ Kulcsár Szabó Emő: Az egyéniség foglalatja, Irodalmi Szemle, Budapest, 1991/4. 54. évfolyam, 4. szám 363.

A polgáreszmény azaz a kreatív individuum válsága a XX. század elején az irodalmi diskurzusok közül az avantgárdban fogalmazódik meg a leglátványosabban, ahol a kartézianus szemléletet teljes ignorálása a cél. A polgáreszmény veszélyeztetettségét, teljes megsemmisülésének lehetőségét pedig a tömegek aktivitására, az individuum helyett az arctalan egyedre épülő társadalmi megváltást hirdető filozófiákban és politikai rendszerekben látja.

Újságírói pályájának első éveiben, a forradalmak utáni időkben – elsősorban a német expresszionisták hatására⁴ – igen jelentős számban és nagyon változó minőségben az expresszionizmus befolyását mutató írásokat közül különböző magyar és német nyelvű napilapokban és folyóiratokban. Kétségtelen, hogy az 1920-as évekre már túljutott az expresszionizmus Németországban a fénykorán, de hatása az európai irodalomra még ekkor is számottevő volt, sőt ekkortájt még igen sok új expresszionista lap indult, viszonylag masszív olvasótáborral.

A fiatal Márai publicisztikájának feltárása folyamatban van. Ebben a nehézséget elsősorban az jelenti, hogy fiatalkori írásainak nagy részét nem vette fel a repertóriumába. Bár a későbbiekben megjelent, újságcikket tartalmazó gyűjteményei azt igazolják, hogy ezek közül az írások közül évekkel később jó néhányat megjelenésre méltónak és aktuálisnak tartott, de ezek a korai írások kis töredékét alkotják és – sem mennyiségi, sem minőségi értelemben – nem reprezentáló értékűek, de a Márai-féle polgáreszmény legfontosabb értékeit felvonultatják.

A polgári-liberális szemlélethez való közeledése – melyben nagy szerepük volt a németországi és franciaországi emigráció során akkor meghatározó jelentőségű műveknek – egybeesett a Nyugat-Európában egyre nagyobb szerepet játszó Neue Sachlichkeit térhódításával, amely igen radikálisan átalakította az újságírói formanyelvet, ami az expresszionista stílus háttérbe szorulásával járt. Az expresszionizmusból való fokozatos kiábrándulás – sőt jelentőségének alulértékelése, és ezzel együttesen a polgári értékek melletti elköteleződés – Márai figyelmét (írásai tanúsága alapján) a polgári társadalmak aktuális problémái felé terelik. Megjelennek a szépirodalmi, publicisztikai és a műfaji határterületeken mozgó írásaiban is azok a motívumok vagy témák, amelyek egyrészt hosszú ideje a szépirodalom visszatérő elemei, de a publicisztikának a szépirodalmi sajátossággal rendelkező műfajainak is visszatérő motívumai vagy kérdései.

A fent említett műveinél jóval korábbi írásaiban is megjelennek a későbbi értékvilágának alapjául szolgáló elemek. Az első emigrációjának kezdetén a világszemléletet több szempontból is meghatározó anarchista-expresszionista esztétikai és morális értékvilágot fokozatosan feladó Márai, gyermekkorai polgári környezetének – a kevésbé tudatoson vagy éppen öntudatlanul „elsajátított” – hatásaira építve alakítja ki az értékrendjét, amely értelemszerűen haláláig módosul, formálódik, de alapjaiban nem változik. Ennek a fiatalkori radikális átalakulásnak a folyamata – az expresszionizmustól való elfordulás és az ún. liberális-konzervatív értékrendhez való közelítés – elsősorban a fiatal újságíró-író lapokban megjelent művei alapján jól kitapintható. Azoknak a jeles irodalmároknak egy része is, akiket Márai az expresszionizmus bálványaként tisztelt első emigrációja kezdetén, hasonló értékváltáson ment keresztül. Többségük (pl. Franz Werfel) életének csak egy rövid periódusa áll az expresszionizmus hatása alatt.

Márai az első emigrációja után néhány évvel írta meg a már említett Egy polgár vallomásai című önéletrajzi ihletésű művét, amelyben az expresszionizmus iránti fiatalkori rajongásáról ír ugyan, de már nagyon távolságtartóan, kritikusan, elnéző mosollyal. Önéletrajzi ihletésű regényében bírálja, sőt szégyelli ezeket az irodalmi, szemléletbeli kötődéseit, ugyanakkor elismeri, hogy személyiségének formálódásában igen nagy szerepük volt a német expresszionistáknak.

„S egy napon felébredtem és észrevettem, hogy a frankfurti év megmunkált bennem valamit.”⁵ A szakmai ismeretek elsajátítása és az értékvilágának a formálódása együttesen alakították figyelemre méltó újságíró-íróvá. „Egy napon megtanultam, mi az írott szó felelőssége...”⁶

Míg életrajzi ihletésű regényéről – az Egy polgár vallomásairól – elmondható, hogy visszatekintve fiatalságára évekkel később egy általa meghatározott szempontú imázs kialakítása döntő szerepet játszott a mű megírásában, a fiatalkori írásokról pedig éppen az ellenkezője állítható: itt még nincs szerepe ilyen értelemben a polgár Máraira olyannyira jellemző tudatos megkomponáltságnak, kevésbé fedezhető fel image-formáló szándék.

⁴ Márai Sándor 1919 őse és 1923 augusztusa közötti időben Németországban élt.

⁵ uo. 238.

⁶ uo. 230.

A kíváncsi, fiatal újságíró természetes érdeklődésével és a nélkülözhetetlen, részletekre kiterjedő megfigyelőképességgel fordul a látókörébe kerülő helyzetek, lehetséges témák felé, amelyeket több-kevesebb sikerrel feldolgoz: szépirodalmi, publicisztikai vagy éppen a műfajok határterületén mozgó alkotásban.

A klasszikus modernség jegyében írja szinte gyerekként első prózái alkotásait még Magyarországon, amelyeket elsősorban kevésbé neves újságok közölnek. Ugyanakkor Márai, ha csak egy rövid időre is, de elutasítja azokat az értékeket, amelyek őt – már csak neveltetése folytán is – a konzervatív-liberális gondolkörhöz kötötték. Az elutasítás első szakaszában az individuuum helyébe a tömeg szerepét felértékelő szocialista-kommunista ideológia vonzásába került, majd Németországban – néhány évig az anarchizmus és az avantgárd befolyása alá. Ahogyan a rendszeralkotó filozófiák sem adhattak már adekvát vagy adekvátnak tűnő válaszokat lét- és ismeretelméleti kérdésekre, és az antropológiai problémákat a fókuszba állító életfilozófiáknak immáron az egyén egészként történő értelmezéséről is le kellett mondania, a klasszikus modernség individuumszemlélete is tarthatatlanná vált. Márai értékváltsága nemcsak a természetes ifjúkori lázadásból eredeztethető, hanem abból a krízisből is, amelyet a klasszikus modernségnek abból a tapasztalatából eredeztethetünk, amit az egész elvesztése jelent. Márai az új tendenciák megjelenésekor először nem az individualitást karteziánus alapjaiban megerősítő, újrafogalmazó irányzathoz csatlakozott, mely elutasította az individuuum visszavonhatatlan felbomlását, és újragondolt értékfogalmakat rendelt az individualizmushoz, hanem az anarchista-avantgárdista gondolkörhöz, amely lényegében az európai kultúrában gyökerező individualitás ignorálása. Ez pedig lényegében az individualitás tagadása, ritkább esetben a „szétesett” én az európai kultúrából kiragadott „felépítésének” sokszor romantikus-idealisztikus kísérlete.⁷ A polgári-liberális értékvilág tagadása azonban sem időben nem volt jelentékeny tartamú Máraínál, sem ez alatt a néhány év alatt létre hozott műveinek a jelentősége sem mérhető az életének későbbi szakaszában írottakkal.

Márai a kezdetektől ragaszkodott a másságtól való idegenkedés elutasításához, a másság és az idegen-ség értékvilágának analízise formálta benne a Másához és az Idegenhez való viszonyát. Nála a másság tudomásul vétele ontológiai tapasztalat. Fenntartja a hagyományos prózanyelvet, de az értékek átrendeződéséről tanúskodik mindig megtartja, ragaszkodik az egészelvű beszédet ragaszkodva a centrális értékekhez.⁸

B. PÉTER KAKUSZI

The young Márai's rebel and change of values

Belonging to the second wave of modernity, Sándor Márai expressed the central value of his view on the middle class (polgárság) as individuality in crisis, some elements of which, he believed, could be saved. The awareness and commitment to this are rooted in the young anarchist-expressionist author's early literary readings on literature and philosophy and his education.

The values and literary traditions represented by Márai, who was excluded from the canon following the communist takeover, had no continuation in the Hungarian literature. Replacing his works in the canon is a still on-going process.

⁷ Kulcsár Szabó Ernő: Klasszikus modernség – karteziánus értéktávtatban, in: Kulcsár Szabó Ernő: Beszédmód és horizont, Argumentum, Budapest, 1996. 211–218.

⁸ Kulcsár Szabó Ernő: A magyar irodalom története, Irodalomtörténeti füzetek, Argumentum Kiadó, Budapest, 1994. 36–39.

NAGY EDIT

Új 'egyidejűség' felé

Párhuzamok Karinthy Frigyes Mennyei Riportja és Madách Tragédiája között

ALKALMAZOTT HUMÁNTUDOMÁNYI INTÉZET

egyidejűség, tér-idő, kommunikáció, írásbeliség, individuum

„Ahogyan az írás áthidalja az időt, úgy hidalja át a táviró és a telefon a távolságot.”¹

Előadásommal az a célom, hogy felvillantsam egy – még sok munkát igénylő – nagyobb tanulmány formálódó tervét. Párhuzamokat szeretnék láttatni a jól ismert klasszikus drámai költemény – Madách Imre: *Az ember Tragédiája* – és egy jól ismert irodalmár csaknem ismeretlen filozofikus regénye – Karinthy Frigyes: *Mennyei Riportja* között. Az így Madách mellé – a *poéta philosophus* mellé – helyezett Karinthyt megkísérlem irodalmár-filozófusként láttatni, előtérbe helyezem filozófus-oldalát.

Mivel a tervezett munka elvégzése még előttem áll, az elemzendő párhuzamok felvázolásával arra töreksem, hogy a két mű olyan sajátosságait ismeressem, amelyek indokolják összevetésüket, megválaszolják azt a kérdést, hogy a két mű közötti kapcsolatok feltárására miért érdemes vállalkozni.

Új 'egyidejűség'

Mit takar előadásom címében az új 'egyidejűség' kifejezés? A mottóként szereplő – Palágyi Menyhértől való – gondolat segítségével fogom megadni a választ. Sajnos, erre a mondatra Palágyi ismeretelméleti könyvének olvasásakor – 10–12 évvel ezelőtt – nem figyeltem fel, pedig az ő bölcséletével, meghatározóan tér-idő teóriájával akkor kezdtem foglalkozni. A tér-idő problematikát szem előtt tartva gyűjtöttem az információkat, hogy a magam Palágyi-képét kialakíthassam. Vajon miért kerülhette el ez a mondat a figyelmemet? Válaszlehetőségeim közül egy kiválót – és egyben önfelmentőt – találtam: e mondat jelentőségének megértéséhez kellett volna még egy másik aspektusból 'kérdezve' is olvasni Palágyi munkáját, ez pedig a kommunikáció-filozófia felőli aspektus. Így Nyíri Kristóf kommunikációelmélettel, kommunikáció történettel foglalkozó tanulmányából² ismerem meg az előadásom mottójául választott Palágyi-gondolatot. A most kutatni kezdett téma – az említett két irodalmi mű párhuzamainak feltárása – az alkotások mindkét szempont alapján való megközelítését igényli. Bizonyos értelemben mindkét mű nagy utazást ír le, s az 'utazás' célja: tudásszerzés. Vagyis kommunikációról (is) szólnak: Ádám felé titokzatos-misztikus úton – álmok segítségével – közvetíti a tudást Lucifer, Karinthy művében pedig a technika csodálatos eszközei teszik lehetővé az 'utazást', tudásszerzést – az 'ébredések'-et.

Indokolt tehát a kommunikációelmélet irányából is rálátni e művekre, ezért is választottam mottóul Palágyi mondatát. Az írás, még inkább a nyomtatott könyv megteremtette a tudás tárolásának és közvetítésének azt az eszközét, amellyel bárki számára hozzáférhetővé válik a valaha megszerzett, egyszer már rendszerezett ismeret. Így: *az írás áthidalja az időt*. A táviró, a telefon pedig – s ma már a mobiltelefon, az internet, stb. – olyan *közvetítők*, amelyek segítségével azonnal kommunikálhatunk, tőlünk bármilyen távol lévő emberekkel. Vagyis: a *táviró és a telefon* – Palágyi korában ezek az eszközök álltak rendelkezésre – *áthidalja a távolságot*, egyidejű kommunikációt tesz lehetővé, *új egyidejűséget* terem.

Egyszerűbben is – a gyermek Karinthy Frigyes gondolatából kiindulva – megközelíthetjük az új egyidejűség kifejezést:

¹ Palágyi Menyhért (1859–1924) műveiből idézi Nyíri Kristóf: *Hálózat és megismerés*. (ford.: Farkas János László) In: *A kreativitás mintázatai. Magyar tudósok, magyar intézmények a modernitás kihívásában*. Szerk.: Békés Vera, Áron Kiadó, Budapest 2004. 26.

² Uo.

„A gondolat a legnagyobb léghajó, pillanat alatt ott vagyunk, ahol akarunk, s százféleképpen tudjuk a dolgot ecsetelni.”³

Az *Utazás a Merkúrhoz* című – tizenegy éves korában megírt – tudományos-fantasztikus regényében minden idők emberének örök vágyát fogalmazta meg: az azonnaliságot, mindenütt jelenvaló létezését, vagyis: a tér és az idő legyőzését – amit az ember többnyire isteni tulajdonságként kezel. Ott teremni bárhol, azonnal. Képzlet-gyorsasággal utazni, azonnal közölni a másik emberrel a mondanivalót, azonnal azt tenni, amit elképzelek. Örök emberi vágy? Igen, és Karinthy korában már rendelkezésre állt e vágy kielégíthetőségét ígérő egyre több eszköz is. A hiányzókat pedig Karinthy termékeny képzelete megteremtette. Fantasztikus novelláiban, regényeiben a szereplők használják az emberi vágyak kielégítésének minden megálmodott technikai csodáját, eszközeikkel képesek a távolság és az idő legyőzésére, képesek akár a jövőt is a jelenbe hozni. Bármilyen térbeli és időbeli távolság megszüntetése lehetővé válik, az azonnaliság élményével (kvázi) Istenként élhetik életüket Karinthy képzeletvilágának lakói. Olyan világba helyezi szereplőit, amelyet a mai filozófiai, szociológiai, kommunikáció-elméleti nyelven új egyidejűség világaként írnak le. A behálózott világ időtlenségéről, az abszolút jelen idő koráról, a gyorsuló idő⁴ következményéről, a felgyorsult tempó végeredményéről van szó. A térbeli és az időbeli távolságok megszűnése, az új egyidejűség állapota, vagyis: „Ahogyan az írás áthidalja az időt, úgy hidalja át a táviró és a telefon a távolságot.” Palágyinak az *Ismeretlen alapvetése* című könyvében olvasható mondatát korunk egyik 'enciklopédistája'⁵ emelte ki tanulmányában. Karinthy is – Diderot teljesítményének csodálójá – enciklopédista vágyott lenni, egyértelművé szeretne volna tenni a fogalmakat, hogy újra megérthessék egymást az emberek. Ám Karinthy életműve a bizonyosság arra, hogy vállalkozása megvalósíthatatlan. Ezzel valószínűleg ő is tisztában volt, hiszen egyik visszatérő tétele – amelyben relativisztikus szemléletmódja is tükröződik – így szól: *Minden másképpen van.*⁶ Tudhatna ugyan, hogy már lehetetlen a tudás teljességét összefogni, de hinni akart a ráció erejében, az emberi értelemben, így kellősége miatt készült a *Nagy Mű* megírására.

A *Mindentudás Egyetemén* Nyíri Kristóf – *Enciklopédikus tudás a 21. században*⁷ címmel tartott előadásában – ugyanazt fogalmazta meg, amit Karinthy teljesíthetetlen törekvése rejtett: ma nem lehet hagyományos módon az információk végtelen sokaságát összefogni, egységes, rendszerezett tudás-teljességet létrehozni. Ennek ellenére lehet és kell kezelni az információkat, csakahogy: másként, mint a korábbi időkben. A mai enciklopédia virtuális enciklopédia, számítógépek teremtette hálózatban létezik/létesül, rugalmas, sokak által teremthető, folyton alakuló, bővülő ismerettár. Karinthy Frigyes nagy álma napjainkban teljesül, bár – elhíresült tétele segítségével fogalmazva –, kicsit másképpen, mint ahogyan a tervét visszhangozó kortársai elképzelték. Nem könyvként, vagy könyvsorozatként, hanem rugalmas, virtuális tudástárként, tudáshálóként épülnek korunk enciklopédiái.

Mivel azon kommunikációtechnológiai eszközök egy része, amelyeket Karinthy műveinek szereplői 'használtak', mára valósággá váltak, mindennapi életünk hasznos segítői lettek, akár tanulmányozni is lehet az általalakult emberi információcsereit, és persze az általalakult egyéni életvitelt, az időhöz való új emberi viszonyulást, s mindezek eredőjeként – ahogy ezt Nyíri Kristóf, a mobiltelefonja hatásmechanizmusának feltárásával foglal-

³ Karinthy Frigyes: *Utazás a Merkúrhoz* című írást idézi: Levendél Júlia: *Így élt Karinthy Frigyes*. Móra Könyvkiadó, Bp. 1969. 28.

⁴ Ld. erről bővebben: Nagy Edit: *Eltűnőben az igazi – vagyis a himnmű – idő(?)* in: *Café Babel*, Irodalmi folyóirat, 2006. 52. szám, 79–91.

⁵ A Magyar Virtuális Enciklopédia létrehozását szervező, irányító Nyíri Kristóf filozófiatörténészt jelöli címkézésem.

⁶ Karinthy Frigyes egyik – 1929-ben megjelent – kötetének címe, amelyben ötvenkét vasárnapi tárcáját gyűjtötte egybe, s ezért a kötet alcíme: *Ötvenkét vasárnap*. Karinthyra jellemző, hogy ugyanaz a gondolat újra és újra előkerül más-más műfajú és eltérő témájú írásában. Egyik novellájának címe is megtalálható: *Minden másképp van* – s ez a novella kulcsmondata is egyben. Szövegkörnyezetben: „Hetvenéves koromban megkért egy fiatalember, hogy mondanék egy nagy és bölcs aforizmat: mondanék egy egyetemes nyilatkozatot, melyben világnézetemet egybefoglalom. Ennek a fiatalembernek ezt feleltem: »Minden másképp van.« Amivel nem a szkeptikusok és kétkedők közé sorozom magam, mert a szkeptikusok csak azt mondják: nem bizonyos, hogy minden úgy van, ahogy hisszük, én pedig határozottan és meggyőződéssel mondom, bizonyos, hogy semmi sincsen úgy. Ez az egyetlen tétel, amiben fanatikusán hinni szabad, és amitől eltántorodni bolondság: minden másképp van.” In: Karinthy Frigyes: *Én és Énke*, Móra Könyvkiadó, 1981. 61.

⁷ Ld.: *Mindentudás Egyeteme* III. szemeszter, 2003. dec.

kozó tanulmányában írta: az idő megváltozott természetű⁸. Az új egyidejűséget kialakító eszközök egyike, amely talán a mindennapi életben legfontosabbá és legelterjedtebbé vált: a mobiltelefon – vagy ahogy Nyíri nevezi tanulmányában: *mobiltárs*⁹ –, a folyamatos programátrendezés eszközeként – a személyes idő¹⁰ intenzitását alakította ki. Palágyi Menyhért fent idézett mondata az idő és a tér, továbbá az írásbeliség és szóbeliség dualitását¹¹ egybefűzte. A mondatot kiemelő Nyíri Kristóf a filozófiatörténet egyik lehetséges magyarázóelvét a kommunikációtechnológia fejlődésére, a kommunikáció mikéntjére, hogyanjára koncentrálna gondolta végig kutatásaiban, s jutott el ahhoz a meglátáshoz, hogy az új elektronikus kommunikáció oly mértékben átalakította a kapcsolattartás, munkavégzés, információszerzés, egyéni életszervezés viszonyait, hogy ennek következtében az időhöz való egyéni emberi viszonyulás megváltozott, másként fogalmazva: az idő természetesen változott meg, vagyis: az idő filozófiai kérdésként is újragondolandóvá vált.

Más műfajban ugyan, de az időbeliséghez és a térbeliséghez való viszonyulásunk újragondolására ösztönöz Karinthy Mennyei Riport című regénye is, amely regény sok vonatkozásban Madách Imre filozofikus drámai költeményével mutat rokonságot.

Teljességigényű nagy álmodók

A *poéta philosophus* elnevezés Madách Imrét jelöli, legalábbis így címkézte őt Babits Mihály, és persze Babits mellett még jónéhányan¹². Amennyiben ez a rangos cím egyáltalán másokra is mondható, Karinthy Frigyesre mindenképpen illik. Mi az oka annak, hogy mégsem ismert, vagy *alig ismert* erről az oldaláról? Elsősorban ő maga okolható ezért, pontosabban az őt híressé, népszerű íróvá avató *irodalmi karikatúrái*¹³ miatt nem lett irodalmár-filozófusként ismert. Ezek hatásaként olyan népszerű – író/költő(?), vagy inkább: kritikus(?), sokak szerint: parodista, humorista – irodalmár lett belőle, hogy később már maga is *bánta*¹⁴ az *Így írtok ti* 'elkövetését', mivel nem vették tudomásul más oldalról megmutatkozó tehetségét:

⁸ Nyíri Kristóf: *Idő és mobiltrend*. In: *Mobiltársadalomkutatás: Paradigmák – perspektívák*. Szerk. Nyíri Kristóf, Budapest: MTA Filozófiai Kutatóintézete, 2007. 91.

http://www.socialscience.t-mobile.hu/dok/11_nyiri.pdf

⁹ Ld.: Nyíri Kristóf: *Mobiltárs a szélessáv sodrában*. In: http://www.hunfi.hu/nyiri/Nyiri_Mobiltars.pdf

¹⁰ Az idő természetének megváltozásáról, a személyes időről bővebben: Kristóf Nyíri: *Time and Communication*, in: F. Stadler and M. Stöltzner, eds., *Time and History / Zeit und Geschichte*, Frankfurt/M.: ontos verlag, 2006, 301–316.

¹¹ A köznap életben is gyakran használt kifejezésnek – duális: párja, saját mása, ellentétes oldala, stb. – van a geometriai-, matematikai-, logikai-elméletekben is megfelelője. A projektív geometriában például nagyon markáns szerepe van a dualitásnak: „Az axiomatikus, absztrakt tárgyalás a projektív geometria esetében egy különleges fejleményhez, a tételek megkettőződéséhez vezet. Amennyiben ugyanis sikerül egy tételt [az] axiómákból levezetni, akkor a tétel *duális* is automatikusan bizonyítást nyer. Egy tétel duálisát pedig úgy kapjuk meg, ha a tételben szereplő valamennyi 'pont' szó helyett 'egyenes' mondunk és megfordítva, valamint felcseréljük az 'ugyanarra az egyenesre illeszkednek' és az 'ugyanazon pontban találkozhatnak' fordulatokat. A *dualitás* elve az axiómákban megjelenő szimmetria következménye.” In: Devlin, K.: *Matematika: A láthatatlan megjelenítése*. Typotex Kiadó, 2001. 174. old. Azért éppen a *projektív geometria* segítségével írtam le a dualitást, mert Palágyi Menyhért filozófiájában éppen ez az elmélet a mindenkor szimmetriaviszonyok elemzésének alapja.

¹² Köztük kiemelném Palágyi Menyhértet – Karinthy Frigyes kortársát –, aki monográfiát írt *Madách Imre élete és költészetéről* címmel, a legfrissebb szakirodalomban pedig Máté Zsuzsanna adta a *Madách Imre, a poéta philosophus* címet tanulmánykötetének (Miskolci Egyetemi Kiadó, Miskolc, 2002).

¹³ Az *Így írtok ti* 2. kiadásához írt előszóiban ő fogalmazta meg írásai *műfaját*, mert: „a *paródia*, *travesztia*, és *persziflázs* elnevezések, amikkel eleinte meghatározták ilyenmő írásaimat, nem szabatosak.” In: Karinthy Frigyes: *Így írtok ti*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest 1963. 7–8.

¹⁴ Így fogalmazott az *Így írtok ti* 2. kiadásának előszavában: „A magam részéről, bár lényegtelen, őszintén bevallom: jobb szeretném, ha inkább semmi nyoma nem maradna annak, hogy életem és írtam, mint annyi, hogy az »Így írtok ti« az én nevemhez fűződik – kínosan szégyellném magam, ha többet jelentene ez a könyv, akár csak a napi események történetében is, mint amennyit az én életemben jelent.” In: Karinthy Frigyes: *Így írtok ti*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest 1963. 10.

„Úgy használnak engem, mint a krumplit először Európában – virágomat és gyümölcsömet (humor és vicc) tépik, a gyökérgumót (filozófiámat) eldobják.”¹⁵

Akadts persze, mind a kortársak között, mind pedig a későbbi elemzők között is, aki látta benne a filozófust. A kortárs Babits Mihály nemcsak Madách Imrét tekintette filozófus-költőnek, hanem Karinthyt is bölcselőként, gondolkodóként írta le, hiszen a *kor egyik szellemi vezetőjének* nevezte, aki a *fogalmak tisztázását* tartotta feladatának:

„Helyzete egészen kivételes, mondhatnám, csodálatos volt az irodalomban. Ő maga gondolkodónak érezhette magát, a kor egyik szellemi vezetőjének, és joggal: címszavakat írt egy nagy Enciklopédiához. A fogalmak tisztázását tartotta feladatának, eszméletét a lehetőségekre.”¹⁶

Hegedűs Géza *A magyar irodalom arcképcsarnokában* ugyancsak Karinthy bölcselő voltát emelte ki:

„Egész irodalmunkban ő a leghíresebb, legnépszerűbb, a legtöbbször olvasott, idézett, emlegetett humorista – *holott tulajdonképpen filozófus volt*. Egy izgatott, minden iránt érdeklődő filozófus, a 18. század felvilágosodásának legkövetkezetesebb és legtudatosabb utóda, a század tudományos igényű humanizmusának képviselője, ki bölcséleti életművet nem hagyott maga után, hanem kitűnő regényekben, gyönyörű novellákban [...] mulatságos humoreszkekben fejezte ki nézeteit és életfilozófiáját. A kor talán legeredetibb, legmeglepőbb témavilágú regényírója és novellistája, aki legszebb szépirodalmi műveit versekben írta meg. Egy nagy költő, a Nyugat nagyjával egyenrangú költő, aki egész életében mindössze két vékonyka kötet költeményt írt, de annál több versparódiával jellemezte író társait és az irodalomtörténetet. Ennyi talán elegendő is arra, hogy tudomásul vegyük Karinthy Frigyes szabálytalan lángelméjét.”¹⁷

„Szabálytalan lángelme”? Igen! Karinthy barátja, Kosztolányi Dezső a következő megjegyzést tette róla: „Ez a marha volt köztünk az egyetlen zseni.”¹⁸

A mi korunkban pedig, Dolinszky Miklós – 2001-ben megjelentetett Karinthyról írott monográfiájában¹⁹ – Karinthy tevékenységét, életét, mint a *szóbeliség terébe lépő, mű nélküli író* szenvedéstörténetét kísérelte meg végiggondolni, s könyvében Szókratészhez hasonlítja Karinthyt. Mint tudjuk, Szókratész nem írta le gondolatait, „csupán” beszélgetett, bábáskodott, mégis ő az *etika atyja*, az *útonlévő*, filozófus-magatartású gondolkodó. Karinthy Frigyesnek is a beszélgetés volt az éltető eleme, ám az ő szocializációjában az írásbeliség volt a meghatározó, így ő – Szókratészsel ellentétben – sokat publikált, miközben készült a *Nagy Mű* megírására.

Karinthy – amellet, hogy író, költő, *poéta philosophus* – újságíró, riporter, nagy kommunikátor, közvetítő, másként láttatója, *átfordítója* mindeneknek. Nem csupán humorista, nem csupán briliáns irodalmi karikatúrák alkotója, hanem előadója is, színész, nagy játékos, *átfordító* minőségében műfordítóként is megmutatkozik.²⁰

Karinthy Frigyes az alakuló-születő *másodlagos szóbeliség*, vagy *új szóbeliség*²¹ világában, fantáziája segítségével regényalakjait képes a kiteljesedett másodlagos szóbeliség, az *új egyidejűség*, korába álmódni, majd e közegre vonatkoztatva teszi fel az értelemkereső ember kérdését, az örök kérdést – amely kérdés Madách alapkérdése is a *Tragédiában*.

¹⁵ Karinthy Frigyes *kiadatlan naplója és levelei*. Sajtó alá rendezte: Ascher Oszkár, Nyugat Kiadó, és Irodalmi R.T. Kiadása, 153.

¹⁶ Ld: Babits Mihály *Bevezetésében* In: Karinthy Frigyes *kiadatlan naplója és levelei*. Sajtó alá rendezte: Ascher Oszkár, Nyugat Kiadó, és Irodalmi R. T. Kiadása, 11.

¹⁷ Hegedűs Géza: *A magyar irodalom arcképcsarnoka*. Id.: <http://www.mek.iif.hu/porta/szint/tarsad/irodtud/magyarir/html/>

¹⁸ Idézi: Levendel Júlia: *Igy élt Karinthy Frigyes*. Móra Könyvkiadó, Budapest 1969.

¹⁹ Dolinszky Miklós: *Szó szerint. A Karinthy passió*. Magvető, Budapest 2001.

²⁰ Milne *Micimackó* című írásának magyar nyelvre 'átültetője' is Karinthy.

²¹ Walter J. Ong szerint az írásbeliség korában jön létre az az új kommunikáció-technológiai eszköztár – telefon, rádió, televízió, stb. –, az *új szóbeliség* eszköztára, amely a könyvnek az információközvetítésben betöltött meghatározó szerepét visszaszorítja. Az írásbeliség kultúrájára épül a másodlagos szóbeliség kultúrája. Ong, W. J., 1982. *Orality and Literacy. The Technologizing of the Word*. London–New York: Methuen.

A Tragédia-rajongó Karinthy ötlete: a *duális* mű

Karinthy Frigyes egyik filozofikus gondolata ösztönzött arra, hogy utána olvassak, hogyan is viszonyult Karinthy Az *ember tragédiája* című drámai költeményhez, s hogy mely művében/műveiben tapintható ki valamiféle hatása, továbbgondolása a *Tragédiának*. Ez a gondolat a *Kaleidoszkóp* című *vasárnapi tárcában* olvasható. Érdemes figyelni a kissé hosszú mondat két elemére: az egyik, a kiemelt mondatba rejtett gondolati tartalom *kaleidoszkóp-szerűsége*, ezért a címválasztás – *Kaleidoszkóp* – is zseniálisnak mondható; a másik, a *Tragédia* zárómondatának és az idézett mondat befejező részének tartalmi összecsengése. A mondat így hangzik:

„Ha Madách ma élne, Az *ember tragédiáját* nem *időben* írná meg, hanem *térben* – egy óriási szimultaneista drámában, amelynek színei a földgolyó életének egyetlen napját ábrázolnák – és kiderülne, hogy ezen az egy napon, ezerkilencszázhuszonhét július elsején Ádám és Éva, a föld különböző pontjain, különböző alakban éppen úgy eljártsszák sorsukat a gorilla embertől az eszkimóig, mint ahogy eljártszották az egymásra következő századok egymásra rakódó rétegei közt – hogy az Idő éppúgy nem segít, mint ahogy nem segít a Tér –, hiába minden, az emberen csak Isten segíthetne, ha akarna.”²²

Miért találtam a fenti idézetet alaposabban is végiggondolandónak? Az idő filozófiatörténetével foglalkozom, és éppen a 19–20. század fordulóján, a 20. század elején született tér-idő elméleteket vetettem össze PhD értekezésemben, – vagyis most akár mondhatnám: éppen Karinthy Frigyes filozófus-kortársainak időre vonatkozó elméleteivel foglalkoztam. Ahogy előadásom elején említettem, vizsgálódásaimban kiemelt helyre került Palágyi Menyhért tér-idő elmélete. A tér-idő problematikában való *érintettségem* miatt figyeltem föl Karinthy mondatára, majd a tér-idő problematika megjelenítéseit kerestem Karinthy művekben. Bizonyossággá vált előttem: Karinthy megírta azt, amit a *Kaleidoszkóp* című tárcájában említett: Az *ember tragédiáját* nem *időben*, hanem *térben* – egy óriási szimultaneista műben, nem drámában, hanem regényben, és azt láttatja benne, amit Madáchcsal kapcsolatban fogalmazott meg, az általam már idézett mondatában: *hiába minden, az emberen csak Isten segíthetne, ha akarna*.

Vagyis: *nincs összhangzó értelem a világban*.

Természetesen, Karinthy nem a *Tragédia 'folytatás'*-át írta meg, hanem ő is megírta a maga *ember tragédiáját*, bár az ő műve inkább Az *individuum tragédiája* címet hordozhatná.²³ Valójában Karinthy Frigyeshez, a nagy relativistához illően: tragédia-variációkat írt, hiszen sokféleképpen látható ugyanaz a valóság. Említést teszek Karinthy néhány – könnyen tetten érhető, már a felszínes keresgélés-kutatás során összegyűjthető, különböző műfajú – próbálkozásáról, amelyekben *Tragédiához* viszonyulása kifejeződik:

Karinthy – A *jubileumra* című – Madách születésének századik évfordulójára írott esszéjéből vett néhány mondat: „Madáchnak nincs jelzője [...] s talán még csak egy van kívül, mely így jelző nélkül úszik a társuló képzetek tengerében, önmagát idézve csak, összehasonlító értékmérő, jelző és főnév egyben – ez a szó: Dante.”²⁴ Korábban, már nagyon fiatalon megfogalmazott egy gondolatot Madáchcsal kapcsolatban, amit később is érvényesnek és fontosnak tartott: „Hűszéves koromban azt írtam fel jegyzőkönyvembe: »Ha az *Ember Tragédiájából* nem maradt volna fent más, mint az a papírlap, amire Madách feljegyezte a dráma ötleteit – ha soha meg nem írja, csak a tervet, a dráma meséjét, röviden, néhány szóban –, ez a terv, ez a vázlat elég lett volna hozzá, hogy nevét fenntartsa, s úgy emlegessék őt, mint a legnagyobb költők egyikét.«”²⁵ Fiatalkori gondolatát továbbszöve írta később: „Ezt a groteszken túlzottnak látszó meghatározását Madách jelentőségének ma is vallom.”²⁶ Egy nagyon korai – tizenhárom esztendősen a naplójába írt – feljegyzésében pedig ez áll: „Madáchot isteni ihlet szállta meg, [...] hogy olyan igazán, olyan hatalmasan tud beszélni.”²⁷

Az említett megjegyzéseken túl, Karinthy másképpen is kifejezte viszonyulását: több írásában foglalkozott a *Tragédia átvétetésével*. A *Görbe tükör* című humoreszk-kötetben találjuk egyik *Tragédia-paródiáját*, *Tizenha-*

²² Karinthy Frigyes: *Kaleidoszkóp*. In: Karinthy Frigyes: *Minden másképpen van. (Ötvenkét vasárnap)* Akkord Kiadó, 2004. 292.

²³ Karinthy művében az *értelemkeresés* szubjektuma az egyes ember, az individuum.

²⁴ Ld.: *Madách (A jubileumra)*. In: Karinthy Frigyes *Összegyűjtött Művei. Sztárlék II. „Ki kérdszett?”* Akkord Kiadó, 2004. 58.

²⁵ Uo.: 58–59.

²⁶ Uo.: 59.

²⁷ Idézi Fráter Zoltán: *A Karinthy élet-mű*, Fekete Sas Kiadó, Budapest 1998. 35–36. Fráter Zoltán itt azt is megemlíti, hogy Karinthy színházba készült, a *Tragédia* színházi előadására, ezért olvasta újra akkor éppen Az *ember tragédiáját*.

*todik szín*²⁸ címmel. A másik *Tragédia* paródia – *Az emberke tragédiája*²⁹ – Ádámka, Évike, Luci Ferkó és a Jó Istenke szerepeltetésével, a *Tragédiabeli* álomszíneknek megfelelően *álom mozival* színesítve. Karinthy – Madách műve elé görbe tükröt tartva – írásában megváltoztatta a szerző látásmódját művében: „Az emberét alapvető kérdéseit közelre hozó és felnagyító tragédia helyett – mint fordított távcsővön – a távolító és kicsinyítő travesztia nézőpontjából vesszük szemügyre az emberiség történetét.”³⁰

A folytatásról

Az eddig elmondottakból is kiderült, hogy munkámnak csupán a *bevezetés*-gondolatait tudtam elmondani. A további elemzéseimnek, terveim szerint, két vezérfonala lesz. Egyik: a már említett *téridő* szimmetriák részletesebb vizsgálata, amelyhez hozzáillesztem az álmok és az ébredések szerepeltetését a két műben, a másik pedig: az *Énné* válás problematikájának elemzése.

Befejezésként, ezen utóbbival kapcsolatban csupán nagyon röviden teszek említést. Mivel a másodlagos szóbeliség kora „az önálló én meggyengülésével jár”³¹, a közösségből markánsan kiváló egyes ember, individuális helyére, a közösségbe jól beilleszkedő ember lép.

Az enciklopédista Diderot, a *Rameau unokaöccse* című írásában, elsőik között ábrázolja, és vetteti össze az olvasóval a szilárd emberi jellemmel rendelkező, és a kialakult, rögződött erkölcsi tulajdonságok nélküli ember viszonyát a világhoz, önmagához, és másokhoz. A Karinthy-művek egyik sajátossága e téma visszatérő megjelenítése. Példa erre a következő – éppen a *Mennyei Riport*-ból való – illusztráció. A főszereplőnek – Merlin Oldtime-nak – Diderot a túlvilági kísérője. Diderot e műben Merlint Rameau-nak nevezi. Rameau-ról két megjegyzést idézek: „Semmi sem hasonlít hozzá kevésbé, mint önnön személye.”³² – olvasható a mű elején, a másik megjegyzés pedig a befejező párbeszéd mondataiból való: Rameau: „– Igaz-e, hogy én mindig ugyanaz vagyok?” Diderot: – „Sajnos igaz.”³³

Mivel a másodlagos szóbeliség kora „az önálló én meggyengülésével jár”³⁴, a közösségből markánsan kiváló ember helyére a közösségbe jól beilleszkedő ember lép. Vajon szükségszerű-e az is, hogy ezek az emberek egyre hasonlóbakká váljanak egymáshoz?

EDIT NAGY

Towards a New Simultaneity. A few dualities between Karinthy Frigyes's *Mennyei Riport* (Heavenly Report) and Madách's *Tragédia*

The wide use of new technical and communicational devices resulted that, compared to people of previous ages, our relation to spatiality and time has changed. Today's philosophers and sociologists talk about the age of a *new simultaneity*. The same problem is addressed in a different genre in the novel of Karinthy Frigyes, the *Mennyei Riport* (Heavenly Report). My lecture is an introduction to a larger project of mine, in which I plan to explore the dual space-time concept of Karinthy's mentioned work and Madách's *Az ember tragédiája* (The Tragedy of Man).

²⁸ *Görbe tükrök. Első rész. Irodalom* című fejezet: *Tizenhatodik szín* (Az ember tragédiájának újonnan felfedezett része, mely az eredeti kiadásból véletlenül kimaradt, s mely a Kepler-, és a Tower-jelenet közé volt ékelve. Madách Imre utólagos jóváhagyásával kiadjuk.) Ld: *Karinthy Frigyes Összegyűjtött Művei Humoreszkek I.* Akkord Kiadó, 2001. 59–83.

²⁹ *Az emberke tragédiája*. Madách Imre után Istenkéről, Ádámkáról és Luci Ferkóról. A versikét írta Karinthy Fricike. Hátér Kiadó, 2005. [A reprint kiadás az Új Idők Irodalmi Intézet (Signer és Wolfner) 1946-os kiadása alapján készült.]

³⁰ Fráter Zoltán: *A Karinthy élet-mű*, Fekete Sas Kiadó, Budapest 1998. 35–36.

³¹ Nyíri Kristóf: *A hagyomány filozófiája*. T-Twins Kiadó, 1994. 40.

³² Diderot, Denis: *Rameau unokaöccse*. (ford.: Szívós Mihály) PannonKlett Kiadó, 1997. 45.

³³ Uo. 95.

³⁴ Nyíri Kristóf: *A hagyomány filozófiája*. T-Twins Kiadó, 1994. 40.

SZABÓ KLÁRA

Hagyomány és modernség a Faulkner utáni amerikai prózában

ALKALMAZOTT HUMÁNTUDOMÁNYI INTÉZET

dixie, hagyomány, újítás, narrátor, szintézis

Az amerikai Dél fogalmát nem könnyű definiálni. A Dél több mint az Egyesült Államok egy földrajzi, vagy gazdasági régiója. A fogalom, amennyiben az amerikai Délről kultúr- és irodalomtörténeti szempontból értekezünk, mindenképpen történelmi-kulturális entitásként értelmezendő, amely önálló értékrendszerrel és hagyományokkal bír, és sajátos érzelmi töltettel is rendelkezik.

Enciklopédikus¹ értelemben az amerikai Dél legtöbbször történelmi értelmezést kap és a konföderáció 11 államát jelenti Texitól kiindulva a keleti parton levő Észak- és Dél-Karolináig, illetve Virginiáig. Legtöbb esetben az amerikai Dél kategóriájához sorolják a polgárháború során formailag az Unióhoz tartozó, ám érdekeiket és érzelmeiket tekintve a Délel szimpatizáló ún. határállamokat (border states) is, nevezetesen Kentucky-t, Missourit, Delaware-t és Maryland-et.

Joel Garreau² Észak-Amerika kilenc nagy régióját újszerű csoportosításban taglaló művében leszögezi, hogy a kontinens nagy régiói, közöttük a szerző által Dixie-nek nevezett Dél, rendkívüli változatosságot jelentenek nemcsak földrajzilag, történelmileg és etnikai összetételüket tekintve, hanem a továbbiakban a szerző azt is leszögezi, hogy a felszíni, külső jegyeken túlmenően mindegyik régió lényege, hogy lakosai másképp is gondolkodnak és éreznek, mindazonáltal egy saját és különleges prizmán keresztül tekintenek a világra.

W. J. Cash³, a téma legismertebb klasszikusának, a *The Mind of the South* című könyvnek a szerzője is definiálási kísérletében az amerikai Dél sajátos gondolkodásmódját emeli ki, leszögezve, hogy bár történelmileg, politikailag és etnikailag az amerikai Dél maga is sokszínű, de sajátos gondolkodásmódját tekintve mégis egységes képet mutat.

Az amerikai Dél e különleges státuszát a legrappansabban talán irodalmának legjelentősebb XX. századi költője, az ún. Fugitive-csoporthoz tartozó Allen Tate határozza meg, aki a régiót egyszerűen csak Uncle Sam „másik” birodalmának nevezi.⁴

Az ekként definiált amerikai Dél fejlődéstörténetének legjelentősebb időszaka az 1920-tól 1950-ig terjedő időszakot felölelő ún. „Déli reneszánsz”, melynek irodalmát leginkább a Nobel-díjas William Faulkner neve fémjelzi. Az arisztokratikus hagyományokra épülő ún. 'régí Dél' ekkor adja át fokozatosan a helyét az új, modern Délnek. Az ehhez a korszakhoz tartozó irodalmi művekben tükröződnek a gondolkodásbeli és érzelmi változások is, melyek lassúak, áttételesek és meg-megtorpanóak, de a korszak végére már manifeszt módon jelen vannak a déli szerzők műveiben. Műelemzések során kimutatható, hogy a hagyományok részleges továbbélése, szintézise, majd metamorfózisa a Faulkner utáni prózairodalom szerzőinek novelláiban követhetők leginkább nyomon.

A határtalan individualizmus, a nagyság és hatalom, a szépség iránti fogékonyság és érzékenység, a múlt kísérteteinek jelenléte, a nyelvi és érzelmi gazdagság, a befelé fordulás és bezártság motívumainak elemzésével írhatók le legkönnyebben az amerikai Dél irodalmának művei.

Az irodalomkritikusok a novellát tartják a „legdélibb” irodalmi műfajnak, amely műfaji sajátosságai alapján a legalkalmasabbnak látszik egy valamikor egységes és koherens kultúra jelenkori töredékeinek, érzelmi le nyomatainak a megjelenítésére.⁵

Az elemzett három novella Katherine Anne Porter „The Jilting of Granny Weatherall,” Andrew Lytle „Jericho, Jericho, Jericho” és Elizabeth Spencer „First Dark” című alkotásai.⁶ E művek mindegyike arra terem-

¹ http://en.wikipedia.org/wiki/Southern_United_States

² Garreau, J.: *The Nine Nations of North America*. New York: Houghton Mifflin, 1981. pp. 1–2.

³ Cash, W.J.: *The Mind of the South*. New York: Random House, 1941. p.viii.

⁴ Ibid. p. vii.

⁵ Forkner, B. és Samway P (szerk.): *A Modern Southern Reader*. Atlanta: Peachtree Publishers, 1986. p.16.

tett lehetőséget a szerzők számára, hogy a Délre jellemző hagyományokat megjelenítsék, színtetizálják, majd ezt követően, új elemekkel vegyítve, megújítsák. Mindhárom mű az amerikai Dél irodalmának legjelentősebb témáit, a halál, a hatalom, az árulás motívumait, illetve a múlthoz való sajtóságot viszony témáját dolgozza fel; ezeknek az elemeknek a hasonlóságai az amerikai Dél reneszánszának elején, a harmincas években alkotóknak, Katherine Anne Porternek és Andrew Lytle-nek a műveit szorosan összefűzik, míg Elizabeth Spencernek az időben később, már az ötvenes években született alkotását a felszíni hasonlóságok ellenére e motívumok inkább elválasztják az amerikai Dél hagyományaitól.

Katherine Anne Porter, aki Texasban született és nevelkedett, a „The Jilting of Granny Weatherall” című novelláját 1929-ben írta, majd ezt követően, 1930-ban jelentette meg a *The Flowering Judas and Other Short Stories* című kötetében. A Tennessee-ből származó Andrew Lytle, a „Jericho, Jericho, Jericho” című novella szerzőjének személyében a harmincas évek jelentős költőjét, drámaíróját és publicistáját is tisztelhetjük, aki Robert Penn Warren és Allen Tate mellett a Dél irodalmi mozgalmában jelentős kiáltvány, az „I'll Take My Stand” című műnek is az egyik szerzője. A szerző „Jericho, Jericho, Jericho” című novellája 1936-ban jelent meg a *The Southern Review* című folyóiratban. A harmadik elemzett mű, a Mississippi államból származó Elizabeth Spencer „First Dark” című novellája, 1959-ben íródott, s ezután jelent meg a *The New Yorker* hasábjain. Ez a mű már a déli írók egy fiatalabb nemzedékének jegyeit viseli magán, benne a hagyomány és újítás közötti egyensúlyra már kibillenni látszik, s a novella alapmotívumai már az újítás, a változás irányába mutatnak.

Mindhárom novella cselekményének központjában a régi Dél egy-egy nagyszonyának a halála áll. K. Anne Porter művében Granny Weatherall, a 80 esztendő déli matriarcha haldoklását írja le. A neve tanúsága szerint is sok viszontagságot megélt Granny Weatherall (jelentése megközelítően: minden vihart kiállt, megédtett) a történet folyamán ifjúságára, szerelmére, megcsalására emlékszik, arra a szegényteljes és tulajdonképpen egész életét meghatározó epizódra, amikor vőlegénye nem jelenik meg fehér ruhás araja mellett az esküvői oltár előtt. Granny Weatherall, bár később férjhez megy, gyermekeket szül és látszólag sikeres gazdálkodóvá is válik, e megsegényülés lelki következményeitől soha nem tud megszabadulni: az ő számára a múlt permanensen jelen van, életének legmeghatározóbb tényezőjévé lesz. Ezért Granny Weatherall számára a múlt mint egész személyiségét béklyóba kötő teher jelenik meg.

Mrs. McCormack, a „Jericho, Jericho, Jericho” című novella 87 esztendő főhőse is halálos ágyán fekszik a történet indításakor, s miközben biztosítani akarja a déli hagyományos életforma folyamatosságát azzal, hogy unokájának átadja a ház és a birtok feletti rendelkezési jogot, fájó és zavaró emlékekkel birkózik a múltból, abból a korszakból, amikor az eszközökben nem válogatva, gyakran erőszakos és kegyetlen módon szerzte és tartotta meg a családi vagyonát. Az árulás Granny Weatherall számára magánéleti válságot hozott. Mrs. McCormack esetében viszont az árulás motívuma vagyonhoz kötődik, és ily módon gazdasági természetű. Míg Granny Weatherall számára az árulás egész életére kiható tényező, az árulás ténye Mrs. McCormack számára csak a halál előtti pillanatban válik világossá; Mrs. McCormack esetében a múlt tehát nem örökös és bénító teherként, hanem inkább megvilágosodásként, a jelen és a világ megértésének alternatívájaként jelenik meg.

Az árulás, a megcsalás témája a polgárháború óta fontos elemként van jelen az amerikai Dél íróinak szinte valamennyi művében. Granny Weatherall életének valamennyi szakaszában jelen van a megcsalás motívuma. A novellában nemcsak a vőlegény általi megcsalás eleme jelenik meg, hanem az öncsalás, önárítás, a valóság folyamatos tagadásának ténye is, majd ez a motívumsorozat a novella végén kulminál, amikor a halál előtti pillanatban a haldokló matrónát istene is jeladás és vigasz nélkül magára hagyja. Mrs. McCormackot családja, a következő nemzedék árulja el. Unokája, aki a birtokot otthagya a városban tanul, innen hoz menyasszonyt és új életformát, emiatt majd a család utolsó sarjának életén, a hagyományt megtestesítő birtokon nyilvánvalóan eluralkodik a „másik asszony” és egy új élet.

A halál és az árulás motívumain kívül a hatalom is jellegzetes elemként jelenik meg az elemzett írók műveiben. Katherine Anne Porter novellájában Granny Weatherall egész élete a fokozatos hatalomvesztésről szól, mely tulajdonképpen megcsalása pillanatával kezdődik, s a novella végén, a halálnak való teljes kiszol-

⁶ In: Forkner, B. és Samway P. (szerk.): *A Modern Southern Reader*. Atlanta: Peachtree Publishers, 1986.

gátlatottsággal végződik. A mű utolsó mondatában a haldokló előtt egész élete egy parányi, imbolygó gyertyafényként jelenik meg, melynek pislákoló fénye a matróna utolsó lélegzetvételével gyorsan kihuny.⁷

Andrew Lytle novellájának főhőse is egy erős és domináns déli asszony, Mrs. McCormack, akinek egész élete a hatalom megszerzéséről és megtartásáról szól. A matróna agóniáját mindvégig a hatalomhoz minden áron való ragaszkodás jellemzi. Mrs. McCormack élete során a hatalomvágytól hajtva saját maga köré falakat épít, amelyek – Jerikó falaihoz hasonlóan – a novella legvégén, az öreg hölgy halálával, hirtelen leomlanak.

Mind Andrew Lytle, mind Katherine Anne Porter novellája belső monológ formájában íródott, a személyek, történetek, a múlt és a jelen a haldoklók tudatán átszűrve, erősen szubjektívizálódva, érzelmekkel telítve jutnak el az olvasóhoz.

A nyelv és stílus mindig különleges helyet töltöttek be az amerikai Dél irodalmában. Ennek illusztrálására egyik jelentős írójának, Eudora Welty-nek⁸ egy interjúbeli szavait célszerű felidézni, aki szerint a Dél írói már természetüknél fogva is jó mesemondók, s mint ilyenek, hallgatóságot is mindig feltételeznek maguk mellett.

Ezt a célt szolgálhatja, hogy a két novellában a tudatfolyam mint írói technika alkalmazása az olvasót mintegy a narráció részévé teszi, mindvégig ébren tartva érdeklődését. A nyelv mesterkéletlen, egyszerű és szubjektív, a hallgatóval (olvasóval) való szoros kapcsolatteremtés, ugyanakkor a főszereplőkben zajló változások kifejezésének is precíz eszköze. Míg Granny Weatherall megnyilatkozásai a múltba való visszatekintés intenzitásának fokozódásával mind gyerekesebbé válnak, Mrs. McCormack monológja a történet előrehaladtával egyre töredezettebb, egyre erőtlenebb lesz, míg a haldokló teljes magárahagyatottságának jeleként a novella végén a szavak hallgatóságának már nem, csak önmaga számára lesznek hallhatók.

Mindkét novella – a helyszínt tekintve az amerikai Dél zárt világát leképezve – a haldokló matrónák hálószobájának mikrokozmoszába enged bepillantást. A külvilág csak a szobában levő tárgyak, bútorok, fényképek, textíliák, és a belépő, majd távozó családtagokon keresztül, illetve a haldokló tudatának filterén átszűrve jelenik meg.

A Granny Weatherall által érzékelt egyre szűkülő világban az ellentétpárok, a fény és a sötétség, a fehér és a fekete színek váltakozása adnak csak számára jelzésértékű információt a környezetről, a múlttól és a jelenről. Ezzel szemben Andrew Lytle novellájában Mrs. McCormack világa szintelen, az általa felfogott valóság elsősorban hangokra és szagokra épül. Csend és sikolyok, az ültetvény gyümölcsfáinak édeskes illata, az istállótrágya orrfacsaró bűze idéződnék fel és szintetizálódnak autentikus 'déli' élménnyé a haldokló asszonyban.

Elizabeth Spencer „First dark” című novellája, bár témájában és motívumaiban kapcsolódik Katherine Anne Porter és Andrew Lytle műveihez, azoktól számos ponton eltér, így azt a tendenciát példázhatja számunkra, hogy a Dél reneszánszát követően az új nemzedék írói már mind térben, mind időben fokozatosan eltávolodnak a Dél kulturális, irodalmi és érzelmi tradícióitól.

A „First Dark” című novella kulcsepizódja is egy uralkodó típusú idős matrónának, Mrs. Harvey-nak a halála. Ez az esemény, a haldoklás folyamata azonban nem tölti ki az irodalmi mű egészét, az olvasó az ő gondolataiba és emlékeibe nem tekinthet be, ehelyett egyszerű tényként szerezhet haláláról tudomást. „Márciusban Mrs. Harvey hirtelen meghalt.”⁹

A matróna halála az előző két műtől eltérően nem természetes halál, hanem öngyilkosság. Így az ő számára eddigi élete és múltja, nem mint teher, és nem mint megvilágosodás jelenik meg, hanem olyan dologként, amelyet félre kell dobni, amelytől, ha másképp nem, a lehető legradikálisabban meg kell szabadulni. Granny Weatherall-hoz és Mrs. McCormackhoz hasonlóan Mrs. Harvey-t is hatalomvesztés jellemzi, de a hatalomvesztés a körülmények változásából eredő önnön elhatározásának lesz az eredménye. Az ő esetében a hatalomvesztés inkább a hatalom eldobását, eltaszítását jelenti.

A Katherine Anne Porter és az Andrew Lytle novellák szubjektív belső monológja helyett a „First Dark” című elbeszélés narrátora külső személy, akinek nem célja az olvasóval való szoros és bensőséges kapcsolat megteremtése. Spencer narrátora objektív és személytelen, a történethez való viszonya csak annyiban változik, amennyiben a kezdetben domináns közömbös-közönyös hangnem a történet végére némi ironikus felhangot kap. Erre példa lehet az az epizód, amikor Mrs. Harvey halála után a matróna lánya, Frances, és a lány

⁷ Forkner, B. és Samway P (szerk.): *A Modern Southern Reader*. Atlanta: Peachtree Publishers, 1986. Katherine Anne Porter 'The Jilting of Granny Weatherall'. p. 140.

⁸ Ibid. p.17.

⁹ Ibid. Elizabeth Spencer: First Dark. p 164.

barátja, Tom Beavers immár felszabadultan elhagyják a számukra hagyományokat és kötöttségeket megtestesítő családi kúriát anélkül, hogy visszapillantának. Az epizódról Spencer némi ironiával így ír: „.....Ha viszanéznenek, láthatnák, hogy a Harvey-kúria távoztukkal szebb, mint valaha. Az épületen jele sincs az elhagyatottságnak és a pusztulásnak. Ehelyett valamiféle szabadságérzet árad belőle, talán amiatt, hogy végre sikerült megszabadulni attól a jelentéktelen személytől, akit úgy hívnak, hogy Tom Beavers.”¹⁰

A Katherine Anne Porter és az Andrew Lytle novelláktól eltérően Elizabeth Spencer művében a történet nem korlátozódik egyetlen, zárt helyszínre. Az amerikai Dél egyik kisvárosának több külső helyszíne váltakozik a műben, talán a modern életforma dinamizmusát is érzékeltetve, s Mrs. Harvey hálószobáján kívül a novella egyes epizódjai a Harvey kúria kertjében, a helyi drogériában, egy kávézóban és a városból kivezető út mentén is játszódnak.

A hálószoba mikrokozmosza Spencer művében tágulni látszik, az ő világában a külvilág és annak szereplői is fontos szerephez jutnak. Nemcsak a helyszín tágul, a szereplők köre is bővül. Így módon Spencer novellájában az amerikai Dél zárt világa már oldódik, a külvilág szereplői fontos, sőt meghatározó szerepet kapnak. Tom Beavers, az idegen lesz az események katalizátora. Ő a tékozló fiú, aki valaha itt élt ebben a városban, majd otthonát elhagyva más városba költözik. Bár – igazi amerikaihoz illően – számára mindig a karrierje a legfontosabb, következésképpen munkája folyamatosan egy másik városhoz köti, hétvégeken gyökereit keresve visszatér ebbe a hagyománytisztelő, hierarchikus és babonás, archetipusosan déli világba.

Spencer novellájában tehát már egy jelentős hangsúlyeltolódás található: a haldokló matróna által meg személyesített klasszikus és történelmi Dél, bár önként és méltósággal múlik ki, de kétségtelenül a háttérbe szorul, és annak statikussága helyett a Tom Beavers által képviselt új, középszerű és bizonytalan értékrend és ingázó életforma kerül az előtérbe. Ezt a helyzetet hangsúlyozza a mű címe is, egy kifejezés, amely a novella folytonosan visszatérő nyelvi elemévé válik. A „first dark” kifejezés tulajdonképpen az amerikai Dél speciális szóhasználatában az alkonyi homályt, a sötétedés kezdetét jelenti, egy olyan térbeli és időbeli situációt, amely az embert bizonytalanná teszi, szürkéséget sugall, amely a környezetben fokozatosan mindent beborít. Ebből a világból hiányzik Granny Weatherall és Mrs. McCormack fény- és illatorgiája, itt nincs sem szépség, sem gazdagság, sem hatalomvágy, a múlt nem fonja át a jelent, és nincs a közelben a zárt világ nélkülözhetetlen és stabil tartozéka, a dinasztikus déli család sem. Az új Dél képviselői Tom Beavers-hez hasonlóan elmennek, de visszavágyanak, bizonytalanok és sekélyesek, s ha rövid időre vissza is térnek, hogy az egykor oly ismerős és biztonságot jelentő világot legalább töredékeiben meglegeljk, újra eltávoznak, hogy mindig valami mást, újat, meghatározhatatlant keressenek.

Ez az ambivalencia a modern Dél írónak, közöttük Elizabeth Spencernek is jellemző vonása. Az író, aki az amerikai Dél, Mississippi állam szülőtte, egyetemi tanulmányait befejezve hosszabb ideig a kanadai Montreálban él és dolgozik, majd visszatér, hogy ismét egy déli államban, Észak-Karolinában telepedve le megtalálja a múltat és a gyökereket.

Elizabeth Spencernek az amerikai Dél hagyományaihoz, kultúrájához való sajtóságot kettős viszonyát, a hagyomány és újítás kettősségét a legszemléletesebben a „First Dark” című novellát is megjelentető, az amerikai Dél irodalmi keresztmetszetét adó kötet, *A Modern Southern Reader* előszavának alábbi sorai szemléltetik:

„A modern Dél írója.....már a bejárati ajtónál áll, keze a kilincsen, de még egyszer viszanéz, mielőtt elhagyná otthonát.”¹¹

BIBLIOGRÁFIA

- Cash, W.J.: *The Mind of the South*. New York: Random House, 1941.
 Forkner, B. és Samway, P. (szerk.): *A Modern Southern Reader*. New York: Peachtree Publishers, 1986.
 Garreau, J.: *The Nine Nations of North America*. Atlanta: Houghton Mifflin, 1981.
 Rubin, L. D. (szerk.) *The American South. Portrait of a Culture*. Washington D.C.: Voice of America Forum Series.
http://en.wikipedia.org/wiki/Southern_United_States

¹⁰ Forkner, B. és Samway P. (szerk.): *A Modern Southern Reader*. Atlanta: Peachtree Publishers, 1986. Elizabeth Spencer: 'First Dark'. p. 169.

¹¹ Forkner, B. és Samway P. (szerk.): *A Modern Southern Reader*. Atlanta: Peachtree Publishers, 1986. p.21.

---

*KLÁRA SZABÓ***Tradition and modernity in post-Faulknerian American prose**

The short story is generally recognised as the most predominant and most unique southern literary form, since it is more capable of describing the reminders and fragments of a once coherent culture. Three southern writers and three short stories are analysed in this paper and their common, as well as distinct characteristics are surveyed. By investigating themes, setting, symbolism and narrative techniques in short stories by Katherine Anne Porter, Andrew Lytle and Elizabeth Spencer, various degrees of blending tradition and modernity can be pointed out.

Carrie Angyal vagy démon?

ALKALMAZOTT HUMÁNTUDOMÁNYI INTÉZET

populáris kultúra, horror, identitás, Hamupipőke

Stephen King neve borzongást vált ki az átlagemberből, mivel a horror koronázatlan királyaként tartják számon. De tudományos körökben is borzongással reagálnak a nevére: hogyan is lehet irodalomként tekinteni ilyen művekre? A bestseller státusz mintegy kizárja azt, hogy valami értékesről legyen szó. Holott, Joseph Citro szavaival élve, Kinget megtagadni annyit tesz, mint megtagadni azt a kultúrát, amiben élünk¹. A műveiből saját korunk tekintetét visszavetíti, s a természetfeletti események vagy a különleges képességekkel megáldott hősök ellenére könnyű azonosulni ezzel a világgal. Az olvasói azonosulást elősegítik az olyan, a későbbiek során King védjegyévé vált stílusjegyek mint a hétköznapi, középosztálybeli hősök, a közérthető, mindennapi nyelvi és a márkanévek gyakori használata, melyek szorosan ehhez a világhoz kapcsolják a regények helyszíneit.²

Bényei szerint a populáris kultúra termékei gyakran marginalizált pozícióba kerülnek, de talán pont ennek köszönhetően jobban meg tudják láttatni egy adott kultúra vagy korszak fonákosságait, szorongásait, kollektív vágyait és nagyobb biztonsággal jelölik ki a határokat, mi az, ami megengedhető, s mi az, ami nem egy társadalomban. Ő a tömegirodalom elitjének nevezi az általa vizsgált klasszikus krimi, de a gótikus regény hagyományait követő mai horror és rémregényeket is nyugodtan sorolhatjuk ezen „lenézett” műfajok közé.³

Stephen King túl népszerű ahhoz, hogy komolyan vegyük, de egyre több kritikus kezd el behatóan foglalkozni a műveivel, melyek közül a legelső a dolgozatom tárgya. 1974-ben jelent meg a *Carrie*, magyarul *A Boszorkánylány* címmel, de a Brian De Palma rendezte kivételesen jó filmadaptációnak köszönhetően a legtöbb ember Carrie-ként ismeri ezt a művet. Egy átlagos amerikai középiskola keresztmetszetét nyújtja az olvasónak, mely igen „konzervatív és bigott”⁴ helyként jelenik meg. King nemcsak saját diákélményeire, hanem tanári tapasztalataira is hagyatkozott, hiszen a regény írása idején középiskolai tanár volt.

Carrie White, a főszereplő, megpróbál kitörni abból a skatulyából, amibe belekényszerítették, de kétségbeesett erőfeszítése kudarcba fullad, mely nemcsak saját, személyes szintjén jelent tragédiát, hanem egy sokkal szélesebb társadalmi közegben is. Carrie ugyanis képes a telekinézisre, mely a tárgyakra a pusztán akarattal való mozgatását jelenti. King olvasott egy cikket, mely szerint a poltergeist jelenségek egy részénél valójában telekinézisről van szó. „A cikk szerint vannak bizonyítékok, amelyek szerint fiatalok rendelkeznek ilyen képességgel, főleg a serdülő lányok...”⁵ Carrie ennek a segítségével a regény végén elpusztítja a fél várost, de King megpróbálja kiváltani az olvasó együttérzését a lány iránt, s megmutatni mi volt az a folyamat, ami ehhez az elkerülhetetlen tragédiához vezetett.

A regény nyitójelenete egy testnevelés óra utáni lányöltözőt és zuhanyzót mutat be. Carrie-re mindig is a kivülálló, a kiközösített, a kicsúfolt diák hálátlan szerepét osztották. Ő az, akit a folyosón elgáncsolnak, akinek kiverik a kezéből a könyveket, akibe mindenki belerúg, csak hogy elhatárolódjon tőle és az általa képviselt szerepektől. „Úgy bámult, mint egy áldozati bárány, mint aki állandó nevetség tárgya, mint egy örökös vesztes – és az is volt.”⁶

A zuhanyzóból kilépve Carrie rémülten veszi észre, hogy vér folyik le a lábán. A többi lány undorral és megvetéssel szemléli, majd elkezdik tamponnal és betétekkel bombázni társukat. Carrie-nek fogalma sincs a menstruációról, és azt hiszi, elvérzik. A tömeg által nyújtott arctalanság és a felelősség megosztása folytán

¹ Tony Magistrale, szerk., *The Dark Descent* (New York: Greenwood Press, 1992), xiv.

² Kinget gyakran kritizálják emiatt, de Ben P. Indick rámutat, hogy már James Jones is élt ezzel a technikával. Don Herron, szerk., *Reign of Fear* (London: Pan Books, 1988), 149.

³ Bényei Tamás, *Rejtélyes rend* (Budapest, Akadémiai Kiadó, 2000), 42.

⁴ Stephen King, *Danse Macabre* (New York: Berkley Books, 1981), 171. (szerzői fordítás)

⁵ Stephen King, *Az írásról* (Budapest: Európa Könyvkiadó, 2005), 74.

⁶ Stephen King, *A boszorkánylány* (Budapest: West In Book Könyvkiadó, 1993), 9.

olyan emberek is részt vesznek ebben a nyilvános megalázásban, akikre egyébként nem jellemző az ilyen viselkedés. „Nem vártam volna egy ilyen húzást Sue-tól. Soha nem tűnt úgy, hogy az a típus lenne, aki ilyesfajta ... attrakciókban vesz részt.”⁷

A tornatanár határozott közbelépése menti meg valamennyire a helyzetet. S bár Miss Desjardin sem tudja elfojtani magában ellenérzését, mely a síró, vérző, sarokban kuporgó lány láttán elfogja, megpróbál anyja helyett anyja lenni, és beavatni Carrie-t a női természet eme titkába. A lány sajnos nem jó családi háttérrel rendelkezik: apját korán elvesztette, anyja pedig vallási fanatikus. Házuk kegytárgyakkal és a megfeszített Krisztus félelmetes képeivel van tele. Az anyja semmiféle felvilágosításban nem részesítette lányát, mintha a tudatlanság állapotában maradás lenne az ártatlanság záloga. Margaret White bűnnek tart mindent, ami a szexualitáshoz kapcsolódik, s Carrie vérzését is a következőképpen értelmezi: „- Ó, Uram, ... segíts ezen a bűnös nőn itt mellettem, lásd napjainak és útjainak bűnösségét. Mutasd meg neki, ha büntetlen maradt volna, megmenekedett volna a Vér Átkától! Lehet, hogy elkövette a Bujasztó Bűnét. Lehet, hogy még rock'n'roll zenét is hallgatott a rádióban. Lehet, hogy megkíséرتette az Antikrisztus.”⁸

A vér fontos szimbólummá női ki magát a regény során: Carrie átlép egy küszöböt, mintha egy átmeneti rítuson haladna keresztül (ez visszatérő témája a későbbi King regényeknek). Immár teljes értékű nő, s szükségyszerűen maga mögött hagyja a tudatlanság állapotát is, melybe anyja akarta zární. Nőiségének megszületése mellett azonban valami más is történik: telekinetikus képessége, mely eddigi élete során csak nyomokban volt jelen, felerősödni tünik a vérzése megjelentével. Képes lesz azt kontrollálni és akarata erejével irányítani. Kívülről nem befolyásolható, nem megszelídíthető ez az erő. Carrie tehát olyan valaminek van a birtokában, amit nem lehet tőle elvenni, s amely mind félelmet, mind tiszteletet vált ki másokból. Ezért is mondja King, hogy „a Carrie főként arról szól, hogyan ébrednek rá a nők az erejükre, és mitől tartanak a férfiak a nőkkel és a női szexualitással kapcsolatban.”⁹ Mivel bizonytalanul mozog az áldozati bárány és a bosszúálló angyal határmezsgyéjén, ambivalens érzéseket táplálunk a lány iránt. De látnunk kell, hogy rajta kívül álló tényezők vezetnek el odáig, hogy a történet végén destruktív módon használja fel ezt az erőt.

A Carrie megcsúfolásában résztvevő lányokat megbüntetik, de az iskola által rájuk kényszerített büntetés mellett fontosabb, mi játszódik le egyikőjük lelkében. Sue, aki hagyta magát sodorni a tömeg által, másként látja önmagát, az iskolában betöltött szerepét és a jövőjét ezen bizzár élmény hatására. Ez a megvilágosodás nem tölti el egyértelműen kellemes érzésekkel: „Carrie, az az átkozott Carrie, ez az ő hibája”.¹⁰ Rájön, hogy Carrie milyen más, mint ő, s hogy nekik épp erre a másságra van szükségük, hogy saját identitásukat megerősítsék. A társadalom felől érkező elvárások, és a konformitásra ösztönzés egyre inkább negatív színben tünik fel előtte. Nem akar egy lenni azon sok nő közül, aki „becsavarozza a haját, hosszú délutánokon át görnyed a vasaló fölött, szappanoperákat néz, mialatt a férje egy ismeretlen irodában gondokkal küszködik...”¹¹

Lelkiismeret furdalása enyhítésére azt eszeli ki, hogy kölcsönadja Carrie-nek a bálra a szerelmét, Tommyt, aki a legmenőbb srác a suliban. Tommy rendkívüli empátiáról tesz tanúbizonyságot, mikor elvállalja ezt a lovagi szerepet. Hajlandósága, hogy a mindenki által utált lányt hívja el a diákbálra azt is mutatja, hogy egészséges az önértékelése, nem függ másoktól, nem érdekli, mások mit szólnak majd. Döntését nem is fogja megbánni: Carrie varázslatosan néz ki a bálon, jól érzik magukat, sőt: megválasztják őket bálkirálynak és királynőnek. Itt azonban megszakad a tündérmese, és kezdetét veszi a rémálom.

Nem véletlenül használom a tündérmese szót. Mint arra már több kritikus is rámutatott, a történet igen sok párhuzamot mutat a Hamupipőkével.¹² Adott egy szürke kiséger főhős, aki ha nem is mindenki szolgája, de az iskolai kasztrendszeren belül a legalsó pozíciót foglalja el. Adottak a gonosz mostohanővérek: a lányok, akik mind részt vesznek Carrie gyötetésében. A tündérkeresztanya szerepét Sue-ra oszthatnánk, aki hintó és üveg-cipellő helyett egy ifjú herceget ajándékoz Carrie-nek. A bál mindkét történetben központi helyet foglal el, s fel-tétel is kapcsolódik hozzá: míg Hamupipőkének éjfélre haza kell émie, mert csak addig tart a varázs, Carrie-

⁷ King 1993, op.cit.,30.

⁸ King 1993, op.cit.,77.

⁹ King 1981, op.cit., 171.

¹⁰ King 1993, op.cit., 65.

¹¹ ibid.

¹² Douglas E. Winter, *The Art of Darkness* (Great Britain: New English Library, 1989), 35., Tim Underwood és Chuck Miller, szerk., *Fear Itself* (London: Pan Books, 1982), 46.

nek vissza kell szolgáltatnia Tommy-t a bál elmúltával. Ahogy hazafelé tart, elveszíti „mindkét báli cipőjét”¹³, ami végképp megerősíti az olvasót abban a hitben, hogy King szándékosan próbál párhuzamot vonni a tündérmesével.

De miért is török darabokra ez az álom? Egy Chris nevezetű lány nem hajlandó alávetni magát az iskola által kiszabott büntetésnek, ezért kiiltják a bálról. Rafinált módon készül bosszút állni: kisztíliű bűnöző barátjával leölnék egy disznót, melynek vérére egy vödörben felfogják. A vérrel teli vödört a bál színpada feletti gerendára erősítik, mert a koronázási szertartás pont alatta fog lezajlani. Chris arról is tesz, hogy Carrie és Tommy nyerje meg a választást. Mikor elfoglalják helyüket a trónon, rájuk borítják a vödör tartalmát.

A vérzuhatag rájuk ömlik, kísértetiesen emlékeztetve a regény elejére: egy újabb nyilvános megaláztatás, ahol a véres Carrie szemben áll az arctalan tömeggel. A megdöbbenést azonban hamar felváltja a nevetés: „... a mese gonoszsággal és rémülettel sötétült el.”¹⁴ Ezt már nem bírja elviselni, és menekülni kezd. Volt egy pillanat, mikor úgy hitte, végre elfogadják, befogadják maguk közé a többiek, de be kell látnia, mégis az anyjának volt igaza. Hazabotorkál, de a tornatermet, ahol a bált tartották, gondolatai erejével bezárja, majd felgyűjtja. Sok embernek okozza halálát: itt lépi át az újabb küszöböt, mikor már nem tudja kontrollálni erejét, szabadjára engedi azt, s pusztulást szabadít a városkára, melyben vétkes és ártatlan együtt leli halálát.

Otthona sem hoz megnyugvást számára, mert ölelő karok és vigasztaló szavak helyett egy olyan anya vár rá, akinek teljesen megbomlott az elméje. Késsel támad lányára, akit halálosan megsebesít, de Carrie-nek még van annyi ereje, hogy megállítsa anyja szívét. Elvándorog egy parkolóba, ahol Sue rálatál, és vele marad halálutasa során. Összekapcsolódnak gondolataik, és Sue közvetlenül tapasztalja meg Carrie halálát: „Sue el akart húzódni hogy felszabadítsa az elméjét, hogy Carrie-t legalább a halálakor ne zavarja, de képtelen volt megtenni. Úgy érezte, mintha maga is haldokolna és nem akarta előre látni hogyan fogja végezni.”¹⁵ De King nem hátrál meg a pesszimista végkifejlettől: Carrie számára nincs megváltás, nincs Mennysország, nincs fényesség. „Egy pillanatig Sue úgy érezte, mintha egy hosszú, fekete alagútban hatalmas sebességgel távolodó gyertyalángot figyelne. ... Aztán a fény eltűnt...”¹⁶

Carrie egy másik mesét, a rút kiskacsa történetét is eszünkbe idézi, melyre már a regény elején utal King, mikor a lányt a zuhanyjelenetben hattyúk közötti csúf békának írja le. Az új ruha, smink, de főként a Tommy iránt érzett szerelem és a valóra vált álom mindent elsöprő érzése csodálatos változást idéz elő Carrie-ben: hattyúvá válik ő is, s talán Chris manipulációja nélkül is őt választották volna meg bátkirálynőnek. Hiszen az ő szépsége belülről fakad, nem fogyókúra és méregdrága ruhák idézik elő. De hiába szépsége, hiába belső értékei, a Sors, Chris képében, közbeszól: nem változtathatja meg életét, neki rút kiskacsának kell maradnia, a gúnyolódások örök céltáblájának.

Mikor a vér elborítja, mindenki fellelegezhet: ez mégiscsak a jó öreg Carrie, akivel minden dolog balul sült el. Az anyja elleni heroikus lázadás is hiábavaló: nem az önálló élethez vezet őt első állomása, nem egy új élet kezdete. Helyette egymás gyilkosaivá lesznek, képtelen helyzetükből ezt látva egyetlen kiútnak.

Leslie Fiedler irodalomkritikus a *Love and Death in the American Novel* című művében rámutat az amerikai férfiszerzők azon fogyatékoságára, hogy a nőket vagy gonosz, fenyegető lényként, femme fatale-ként, vagy tökéletes, angyali teremtményként írják le, és nincs középút a két szélsőséges pozíció között¹⁷. King megpróbált javítani a helyzeten, de saját bevallása szerint csak annyit ért el, hogy olyan főhőst alkotott, aki a regény folyamán átesik az egyik végletből a másikba. Bár a történet elején maga a megtestesült ártatlanság (tudatlansága éles ellentétben áll a többi ilyen korú lány tapasztaltságával), a végére pusztító démonként jelenik meg, akinek a saját anyja tör az életére.

¹³ King 1993, op.cit., 246.

¹⁴ King 1993, op.cit., 243.

¹⁵ King 1993, op.cit., 303.

¹⁶ ibid.

¹⁷ Tim Underwood és Chuck Miller, szerk., *Bare Bones* (Great Britain: New English Library, 1990), 133.

---

*KORINNA CSETÉNYI***Carrie. Angel or demon?**

Employing a multiplicity of perspectives, King traces the story of an adolescent outcast. As a social horror story, it reveals the problems connected to maturation, the conservative nature of high schools and the dangers of religious fanaticism. This dark Cinderella story is about a girl feeling her powers for the first time and getting her revenge for her past humiliations.

Identitáskonstrukció a kortárs magyarországi német irodalomban

NEMZETISÉGI INTÉZET

német irodalom, identitáskonstrukció, identitásfogalom, kortárs magyarországi német irodalom

A következőkben átfogóbb vizsgálatok elméleti-módszertani alapjait referálom, melyek célja a magyarországi német identitás irodalmi mintáinak feltárása volt, és megkísérltem a vizsgálatok eredményeinek összefoglalását is – az adott keretek megkövetelte rövidséggel.

A vizsgálatokban a kortárs magyarországi német irodalom szövegeinek (szelektív) újrendezését tűztem ki célul, az újrendezés elveként az identitás diskurzív konstruálása szolgált. Az identitást szociálpszichológiai, tudásszociológiai és történeti kategóriaként értelmezem, jelentéskonstrukcióként, amelyben az egyén az adott társadalom, ill. kultúra kategóriális viszonyainak bázisán a kategóriák szelektív internalizációjával teremti meg lehetséges azonosulásának kereteit. A magyarországi német identitást, mint kollektív identitást és mint az egyén szociális identitását, diskurzív konstrukcióként fogom fel. Abból indulok ki, hogy a magyarországi német identitás esszencialista értelemben nem létezik, hogy a politika és a szocializáció diskurzusai (köztük az irodalom) különböző, akár egymással versengő, kontextusfüggő magyarországi német identitáskonstrukciókat hoznak létre, és kínálnak fel az egyének és a közösségnek.

A választott identitásfogalom a probléma több szempontú megközelítését követeli meg. Vizsgálódásaim alapját az „irodomelemzés mint interdiskurzus-elemzés” elmélete képezi, melyben Jürgen Link a szemiotikai diskurzus-elemzés kutatási szempontjait kapcsolja össze az irodalom-szociológia kutatási szempontjaival. Link saját koncepcióját Foucault diskurzusfogalmának kritikájára építi. Foucault a diskurzus fogalmát ambivalensen használja: egyrészt diskurzusok belső szabályrendszerét írja le vele, másrészt a társadalmi gyakorlat és a társadalmi intézmények jelentéskonstruáló szerepét hangsúlyozza a diskurzusokban. Link materialista és generatív alapokra helyezi diskurzuselméletét, és ezen az alapon a társadalmi gyakorlat és a nyelvi jelek „kettős kombinatorikáját” tételezi. A foucault-i aspektusok összekapcsolását strukturálisan és funkcionálisan magyarázza: az interdiskurzus Link szerint a társadalmi munkamegosztás által létrejövő speciális diskurzusokban szétszórta képződő tudást re-integrálja, és ezáltal a speciális diskurzusokon kívül is hozzáférhetővé teszi. Interdiskurzus-ként funkcionál Link szerint az intézményesített irodalom is, melyet a hétköznapi és gyakorlati interdiskurzusokban megalkotott „imaginatív elemek” (képi analógiák, metaforák, szimbólumok) speciális kidolgozásának tekint.¹ Az irodalmiságot Link immanens szemiotikai struktúrák és külső diskurzív tényezők, a diskurzív intézményesítés kölcsönhatásában határozza meg.² Az intézményesített irodalom az interdiskurzusokban létrehozott imaginatív elemek, Link szóhasználatában elementáris-irodalmi elemek, feldolgozása által úgynevezett diskurzív pozíciókat foglal el, vagyis társadalmi perspektívákat és értékrendszereket artikulál. Ezt a funkcióját az intézményesített irodalom leginkább azon „kollektív szimbólumok” feldolgozása révén tölti be, melyeket az adott kultúra különböző diskurzív összefüggésekben használ, és így nem ritkán különböző értékekkel ruház fel, melyek tehát egy adott társadalmi csoport tapasztalatait szemléletesen és közhírhíven fogalmazzák meg.³ Az elementáris-irodalmi elemek feldolgozása által az intézményesített irodalmi diskurzus kapcsolatba lép más, társadalmilag meghatározó diskurzív pozíciókkal: megerősítheti ezeket, de viszonyulhat hozzájuk kritikusan és ambivalensen is, elidegenítheti őket, megpróbálhatja magát kivonni hatásuk alól, de mintegy utópisztikusan túl is léphet a társadalmilag-kulturálisan adott diskurzív és interdiskurzív kere-

¹ Vö. Jürgen Link, *Elementare Literatur und generative Diskursanalyse* (München: Fink, 1983)

² Vö. Jürgen Link és Rolf Parr, „Semiotik und Interdiskursanalyse,” *Neue Literaturtheorien: Eine Einführung*, ed. Klaus-Michael Bogdal, (Opladen: Westdeutscher Verlag, 1997) 108–133.

³ Vö. Jürgen Link, „Literaturanalyse als Interdiskursanalyse: Am Beispiel des Ursprungs literarischer Symbolik in der Kollektivsymbolik,” *Diskurstheorien und Literaturwissenschaft*, eds. Jürgen Fohmann és Harro Müller, (Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1988) 284–307. és Jürgen Link, *Elementare Literatur und generative Diskursanalyse* (München: Fink, 1983) 48–72.

teken.⁴ Azáltal ugyanis, hogy az irodalom mint nyelvi-szemiotikai struktúra határozottan elkülönül más társadalmi praktikáktól, és önmagában is értelmezhető, befogadásakor időlegesen és viszonylagosan képes a valós társadalmi gyakorlat „felfüggesztésére”.⁵ Ez azt jelenti, hogy tapasztalatokat nemcsak reprodukálni képes, de modellként konstruálni és „utópiaként” megalkotni is. Az irodalmi interdiskurzivitás hatékonyságát Link összefoglalóan „megélhető applikációs minták” létrehozásában határozza meg⁶, melyek azáltal, hogy tudást integrálnak, és azt szubjektíven teszik hozzáférhetővé, strukturálják a befogadó valóságérzékelését és a valósághoz való aktív viszonyulását is.

Ennek a megközelítési módnak az előnyét a kutatásban eddig alkalmazottakkal szemben abban látom, hogy lehetőséget ad a kortárs magyarországi német irodalom sokat vitatott „irodalmi minőségének” rendszert alkotó és ezáltal interszubjektívan ellenőrizhető vizsgálatára. Azoknak az irodalmi értékelő rendszereknek a vizsgálata, amelyeket a szakirodalom reflektálatlanul, sőt többnyire nem tudatosan alkalmaz, azt mutatja, hogy a szakirodalom a mai napig azt az értékelő rendszert írja tovább, amely a rendszerváltás előtt, a „szocialista” nemzetiégi politika diskurzusában alakult ki. Véleményem szerint ezek a megközelítési módok azért képtelenek megújulni, mert sem a rendszerváltáskor, sem azt követően nem tárták fel értéktulajdonításaik irodalom-szociológiai implikációit, valamint értékelésükben figyelmen kívül hagyták a kortárs magyarországi német irodalom szociológiai meghatározottságát. A kortárs magyarországi német irodalom interdiskurzusként való elemzése rendszerszerű betekintést ad ezen irodalom mint társadalmi produktum keletkezési törvényszerűségeibe és működési struktúráiba, valamint ezek ideológiai meghatározottságába, az „irodalmi minőséget” pedig az irodalom társadalmi funkciójára vonatkozólag határozza meg.

A kortárs magyarországi német irodalom társadalmi funkciójának komplexebb vizsgálatához az elméleti és módszertani alapokat további Link koncepciójával gondolatilag érintkező diskurzuselemző, filozófiai és pszichológiai koncepciók által bővítettem. A kortárs magyarországi német irodalom mint társadalmi produktum keletkezési törvényszerűségeinek vizsgálatába bevonom a német „kritikai diskurzuselemzés” szempontjait és módszereit. A módszerek, melyeket a német kritikai diskurzuselemzés a nem irodalmi (hanem politikai, zsurnalisztikai stb.) interdiskurzusokban megalkotott identitások elemzésére fejlesztett ki⁷ egyrészt azért szolgálnak segítségemül, mert a linki koncepció értelmében a kortárs magyarországi német irodalom szövegeinek léte-rejöttét diskurzusokat integráló folyamatként kell vizsgálnom, s ehhez rekonstruálnom kell azokat az interdiskurzusokat is, melyek az irodalmi interdiskurzus számára vonatkozóan szolgálnak. Másrészt pedig azért, mert az intézményesített kortárs magyarországi német irodalom nem feltétlenül újítóan dolgozza fel a más interdiskurzusok által rendelkezésére bocsátott – a linki szóhasználatban elementáris-irodalmi, „félkész” – identitáskonstrukciókat. A kortárs magyarországi német irodalom mint társadalmi produktum működési struktúráinak és identitásmintáiként való alkalmazhatóságának vizsgálatába pedig a narratív identitás elméleteit vonom be⁸: ezek az elméletek a narrativitást az identitás „szervezőelveként”, és ezáltal jelentéskonstruálásként tételezik.

A kortárs magyarországi német irodalom szövegeinek újrendezése vizsgálataiban egyszerre jelenti a kortárs magyarországi német irodalom hagyományos fogalmának leszűkítését és kibővítését: a kortárs magyarországi német irodalom diskurzusát nem a nyelv alapján definiálom, hanem a magyarországi német etnikai és/vagy nemzeti identitás direkt, azaz szemantikailag explicit konstruálása alapján. Ez azt jelenti, hogy a kortárs magyarországi német irodalmi diskurzushoz sorolok egy szöveget, ha abban a [magyarországi német] tematikai jegy meghatározó szerephez jut a konfiguráció vagy a konfliktusstruktúra kialakításában. Diskurzuselemzésemben identitáselemek és identitásstruktúrák feltárására helyezem a hangsúlyt, s ezekben a nyelvi

⁴ Vö. Jürgen Link és Ursula Link-Heer, „Diskurs/Interdiskurs und Literaturanalyse,” *Zeitschrift für Literaturwissenschaft und Linguistik* (77) 1990: 88–99.

⁵ Vö. Jürgen Link és Ursula Link-Heer, *Literatursoziologisches Propädeutikum* (München: Fink, 1980) 136–164.

⁶ Vö. Jürgen Link és Ursula Link-Heer, „Diskurs/Interdiskurs und Literaturanalyse,” *Zeitschrift für Literaturwissenschaft und Linguistik* (77) 1990: 88–99.

⁷ Vö. Siegfried Jäger, *Kritische Diskursanalyse: Eine Einführung* (Duisburg: DISS, 1993); Siegfried Jäger, *Text- und Diskursanalyse: Eine Anleitung zur Analyse politischer Texte* (Duisburg: DISS, 1993); Ruth Wodak és Rudolf de Cillia és Martin Reisigl és Karin Liebhart és Klaus Hofstätter és Maria Kargl, *Zur diskursiven Konstruktion nationaler Identität* (Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1998); Ruth Wodak, ed., *Nationale und kulturelle Identitäten Österreichs: Theorien, Methoden und Probleme der Forschung zu kollektiver Identität* (Wien: IFK, 1995).

⁸ Vö. Paul Ricoeur, *Das Selbst als ein Anderer* (München: Fink, 1996); Pataki Ferenc, *Élettörténet és identitás* (Budapest: Osiris, 2001); László János és Thomka Beáta, eds., *Narratívák 5: Narratív pszichológia* (Budapest: Kijárat, 2001).

megformáltság szerepe nem elsődleges. Meghatározásomból következik, hogy magyar nyelvű szövegeket is bevonok a vizsgálatokba, német nyelvű szövegeket viszont, melyek nem a magyarországi német identitás etnikai vagy nemzeti tartalmainak mintájául szolgálnak, kizárok a vizsgálatokból.

A kérdés, hogy a kortárs magyarországi német irodalom fogalma ebben a kiterjesztésben alkalmazható-e olyan esetekben is, mikor a vizsgálat szempontja nem az etnikai és/vagy nemzeti identitás szemantikailag explicit konstruálása, további kutatásokat igényel. Egyes szerzők bizonyára tiltakoznának a „magyarországi német nyelvű irodalom” kategóriája ellen, és tiltakozásuk jól indokolható lenne, hiszen szociológiai vizsgálatok kimutatták, hogy a „Hochdeutsch”, az irodalmi német nyelv, használata a magyarországi németek körében azokat az eredeti dialektusokat pótolja, melyek a német nyelvterülettől elzárta szóincskükben fejlődni, megújulni nem tudtak, a zárt magyarországi német faluközösségekben nagyobb közösségeket kiszolgáló nyelvváltoztatá fejlődni nem tudtak, s ezért funkciójukat a modernizálódó társadalomban betölteni nem tudták. Más szerzők feltehetően lényegtelennek minősítenék a magyarországi németek irodalmi német nyelvének ezen etnikai vonatkozásait. A kutatás számára a szerzők önértelmezésétől függetlenül is megfogalmazódna a kérdés, mely kritériumok alapján, ill. mely definiáló pozícióból lenne eldönthető, hogy lehet-e magyarországi német identitás konstruálásáról beszélni olyan szövegek kapcsán, melyek Magyarországon német nyelven íródtak, mintákat azonban nem az identitás etnikai vagy nemzeti, hanem egyéb tartalmi számára alkotnak.

Elemzéseimben a domináns diskurzív pozíciókat határozom meg, ill. tárom fel történelmi-társadalmi kontextusukban, és azt a diskurzív feladatot, vagyis azt a társadalmi funkciót, amelynek elvégzésére, ill. betöltésére az adott pozíció kialakult. Irodalomszociológiai elemzését kísérem meg azoknak a szövegeknek, melyek alapján az adott diskurzív pozíciót feltártam: bemutatom a szöveg azon szerkezeti összetevőit, melyek funkcionálisan a társadalmi gyakorlat megszilárdítását vagy konzerválását, vagy megújítását, átalakítását, vagy megkérdőjelezését célozzák. Végül elemzem azt az irodalmi „feldolgozási folyamatot”, mely ezeknek az elemeknek önálló irodalmi koherenciát kölcsönöz, s ezáltal megkísérem a szövegek identitásmintaként való applikálhatóságának kritikáját.

A vizsgálatok eredményeit összefoglalva megállapítható, hogy azok az applikációs minták, melyeket a magyar nyelvű szövegek hoznak létre, sokkal differenciáltabb identitáskonstruálást tesznek lehetővé, ill. komplexitásuk révén sokkal megbízhatóbb tájékozódást tesznek lehetővé szociális és történelmi kontextusukban, mint a német nyelvű szövegekben megalkotott minták. A különbség egyrészt a német nyelvű diskurzív vonulat hosszú ideig tartó politikai meghatározottságára vezethető vissza, másrészt a magyar nyelven író szerzők differenciáltabb irodalmi szocializációjára.

A magyar nyelvű szövegeknek – mivel applikációs mintáik működőképesebbek – növekvő figyelem, és talán növekvő olvasótábor is jósolható. A német nyelvű vonulatban viszont elengedhetetlennek tűnik a megújulás: ha a kortárs magyarországi német irodalom (ezúttal a fogalom hagyományos értelmében) nem akar a nemzetiségi politika „kirakatdisze” lenni, és utat akar találni a közönséghez, nem halogathatja tovább az „örklött” gondolkodási és írásmóka alapos elemzését, és az azokra való reflektálást. A reflexióhoz az irodalom-szociológiának kell megteremtenie az alapokat – ebben az alapozó munkában szerettem volna vizsgálataimmal részt vállalni.

ESZTER PROPSZT

Cosntruction of identities in contemporary German-language literature in Hungary

Hungarian texts, since their application patterns function well, are predicted to receive increased attention and will probably be able to address wider audiences. German-language literature in Hungary, however, is in need of renewal. A thorough analysis and rethinking of the traditional schemes of thinking about and writing contemporary German-language literature in Hungary is inevitable, provided this literature is intended to be more than just a showcase of minority politics, and wishes to find its way to audiences. Literary sociology should provide the foundations for the process of rethinking. With this paper, the author wishes to contribute to the process of laying such foundations.

Tetten ért intermedialitás Michael Haneke A zongoratanárnő c. filmjében

narratológia, hipotextus, hipertextus, intertextualitás, intermedialitás

Yvonne Spielmann legérdekesebbnek tűnő, ám inkább designe-jellegű elméletének bázisán vizsgálom, milyen transfúzió, pontosabban szövegtranszfúzió által születik a genetti értelemben vett Zongoratanámő-film mint 'hiperszöveg', ill. milyen strukturális különbségek fedezhetők fel az irodalmi Zongoratanámő és a filmes Zongoratanámő között.

A zongoratanárnő Michael Haneke 2000. őszén Bécsben, francia-osztrák koprodukcióban forgatott hatodik mozifilmje. A 129 perces film ősbemutatója a 2001-es Cannes-i Filmfesztiválon volt, ahol a film elnyerte a Nagydíjat, két főszerelője (Isabelle Huppert és Benoît Magimel) pedig a legjobb alakításért járó díjat kapta meg. A filmbemutató évében Stefan Grisseman kiadott egy intermedialis „produkumot”, amely a 'prefilmes' forgatókönyvön kívül 'perifilmes', 'posztfilmes' szövegeket és a film alapjául szolgáló regényre (Elfriede Jelinek Nobel-díjas író azonos című alkotására) vonatkozó irodalomtudományi 'metaszövegeket' tartalmaz. A két különböző mediális megjelenésű szöveg érdembeli összehasonlítására a fent említett intermedialis munkában sem kerül sor (vö. Grisseman 2001).

Abból indulok ki, hogy az 'intertextualitás' fogalom általában filmes szövegek elemzése kapcsán is használható. E feltevés egy olyan összehasonlítási alapot teremt, amely lehetővé teszi, hogy a Zongoratanárnő filmes és irodalmi változatát a szövegtranszfer szempontjából vizsgáljuk. Ezzel tehát azt a filmtudományi irányzatot kívánom erősíteni, amely az intertextualitás fogalmát az irodalomtudományból a filmtudományba importálja. A továbbiakban Yvonne Spielmannra hivatkozom, aki elmélet-designe-jának alapköveként az intertextualitás és az intermedialitás interrelációját jelöli meg.

Yvonne Spielmann nyomatékosan hangsúlyozza az intertextuális ill. intermedialis eljárások kölcsönhatása vizsgálatának szükségességét. Az intertextualitás modell mediális keretekre feszítése során nem változtat a szövegfogalom értelmezésén: Kristevára és a szöveglingvisztikai kutatásokra hivatkozva abból indul ki, hogy a szövegfogalom nem szövegfajtákhoz és műfajokhoz kötött, hanem textuális jegyek halmazához (Spielmann 1998: 108). E feltevés lehetővé teszi, hogy filmek közötti, film és képzőművészet, film és irodalom, film és színház etc. közötti kapcsolatokat vizsgáljunk az intertextualitás elméletben alkalmazott fogalmi bázis segítségével. Ha elfogadjuk, hogy a monomediális és a különböző médiumokat egymáshoz érintő filmes jelenségeket is intertextuális (Genette – véleményem szerint - pontosabb fogalomrendszerével operálva: transztextuális) stratégiákként írhatjuk le, az intermedialitás fogalmat olyan eljárásokra tartogathatjuk, amelyek mediális szinten értelmezendők és a médiumok közötti különbséget tudatosítják. A filmelmélet Genette jól kidolgozott transztextualitás elméletéhez kapcsolódik, aki az alábbi tipológiát ajánlja: intertextualitásról, paratextualitásról, metatextualitásról, architextualitásról, hipertextualitásról beszél (vö. Genette 1993). Spielmann médiafogalom meghatározásának lényege a médium és forma viszonyában értelmezendő 'közösség' kiemelése, tehát már maga a médium is tartalmazza a 'közösséget' (Spielmann 1998: 31). Az intermedialitás egy olyan specifikus formai minőség, amely arra utal, ami a médiumok között a transzformáció során történik. A mediális különbségeket közvetítő intermedialis elemzés a többi médiumtól elkülönülő mediális formákra koncentrál. Az összeolvasdasként (szintézisként) értelmezhető intermedialitás a médiumok egymástól való elkülönítését feltételezi, miközben természetesen kulturális és technikai aspektusokat is figyelembe kell venni. Az intermedialitás nem pusztán kombináció vagy véletlenszerű alaki elrendezés eredménye, hanem az elkülönülő médiumok strukturális szövevénye (mely a transzformáció módját magában hordozza), és egy 'ragasztási pontot', egy 'ürt', egy a látható forma terén érzékelhető 'távolságot' jelöl még a legátfogóbb szintézis esetén is.

Igy fogalmazható meg az intertextualitás és az intermedialitás közötti eltérés.

Michael Haneke filmje intertextuális és bizonyos intermedialis korreláció-típusokat ötvöz – erről tanúskodik Jelinek szövegének domináns jelenléte (még ha azt egyes esszéisták – lsd. Grisseman 2001: 13 - tagadják is), s ezt erősíti számtalan más mediális (képzőművészeti, zenei stb.) vonatkozás is. Jelinek szövegeit nem elsősorban tartalmi, sokkal inkább nyelvi szempontok alapján lehet megközelíteni. Elfriede Jelinek alkotásai nyelvi sablonokat, szólásokat, irodalmi idézeteket, dalszövegeket, címekeket etc. gyűr szöveggé – A zongoratanárnő c. regény is nagy intertextuális intenzitásról, a neologizmusok terén pedig magas potenciáról tanúskodik (vö. Hoffmann 1999). A szöveg strukturális elemzésekor az ambiguitás egy olyan formáját fedezhetjük fel, amely nemcsak az eredeti és az új összefüggésbe helyezett szöveg közötti szemantikai feszültséget jeleníti, hanem amely egyfelől a sűrítés (metaforaalkotás, megcsonkított szintaxis), másfelől pedig az elbeszélésben felfedezhető ellipszisek (kihagyások) és a szó, mondat és szintaxis szintjén értelmezhető ismétlések között feszül. Ebből egy paradox struktúra születik, amelynek rendezőelve a sűrítés és a nyújtás ambivalenciája. E feszültséggel teli szöveg a radikális avantgarde terméke, amely a konstrukciót (a figurák konstrukcióját is) a mimézis helyére emeli. A jelineki intertextualitás vertikális és horizontális irányú. Az utalások és az ismétlődések strukturális szinten metonimikus funkciót töltenek be, míg az ún. zavart keltő eljárások (pl. a poliszémia kiaknázása, az állandó perspektívaváltás akár még egy mondaton belül is) és a sűrítések metaforikus szerepet kapnak. A nyújtás és a sűrítés ütköztetése adja Jelinek szövegeinek ritmusát – így születik a kontrapunkt poétikája. A zongoratanárnő c. regény formája kontrapunktos montázs, amely Eisenstein szerint a film dinamikus

formája. (Eisenstein 1975: 205) Jelinek intertextuálisan terhelt szövegében tehát érzékelhetővé válik egy másik médium formája; a legtökéletesebb szintézis ellenére is érzékeljük a két médium közötti űrt.

Célom azonban nem a regény intermedialis vizsgálata, hanem a filmben tetten érhető intermedialitás felvázolása. A kérdés az, milyen mértékben mentette át Haneke az 'irodalmi Zongoratanámó' intertextuális tulajdonságait a film médiumába, s az átmentett elemek milyen dimenziót nyernek? Az alábbi kérdéseket vizsgálom:

1. Milyen szerepet játszik a montázs a filmben?
2. Definálható-e egyfajta eltolódás az intertextualitástól az intermedialitás felé az összekapcsolódó mediális vonatkozások terén?
3. Sor kerül-e a filmben a vizualitás és a textualitás ütköztetésére? Az új formában is megmarad-e az intertextuális konfliktusra épülő dramaturgia?
4. Van-e strukturális folyamatossága a kontrapunktak a filmben?

A montázsról

Haneke figurái szenvedésükben izoláltak; lehetséges izolált világuk, életterük a beállítás, melyet nem tudnak elhagyni. A lehetségesnek mondható valóság (a múlt, a jelen, a jövő egyidejű érzékelése egy szempillantásban) a mélybe konstruált képekben érhető tetten. A filmes elbeszélésben a beállítást általában két szempillantás kapcsolataként értelmezzük (ld. montázs, melyben két elem ütközése által válik a beállítás zárt szemantikai egységgé); Haneke alkotása radikálisan montázsellenes. A pontosan konstruált, vertikálisan rétegződő, tehát mélybe táguló, eltűnni nem akaró képek a jelen, a múlt és a jövő egyidejűségét sugallják. A beállítások gyakran meghaladják a tényleges érzékelés időtartamát; a kamera belekényszerít bennünket egy helyzetbe, majd bezár és egyedül hagy.

Az intermedialitás felé

Az intertextuális konfliktusra épülő dramaturgia Hanekénél is lényeges szövegalkotó eljárás. A montázs kapcsán elmondottakból következik, hogy Haneke alapvetően a vertikális intertextualitás viszonyrendszerét alkalmazza, míg Jelineknél mind a vertikális, mind pedig a horizontális intertextualitás pregnánsan jelen van. Azt a kérdést vizsgáljuk, definiálható-e egyfajta eltolódás az intertextualitástól az intermedialitás felé.

A 'filmből lett...' problematika intertextuális vonatkozása Haneke filmjében is értelmezhető. Andy Warhol 1964-ben készített, statikus, teljesen érdektelen BLOW JOB c. filmjével szövődik össze az a jelenet, melyben csak a férfi főszereplő felsőtestét látjuk egy üres, kontúrok nélküli térben. Vertikális intertextualitásról van szó, mely eljárás során Haneke a nemláttatott látására kényszerít bennünket, amennyiben ismerjük Andy Warhol obszcén alkotását.

Érdekes, s egyben struktúrameghatározó ismétlődés az a beállítás, amelyben a zongoratanárnő felsőtestét mutatja a kamera szexuális életéhez köthető rémtette előtt. A fent vizsgált intertextuális utalás reaktiválódik ebben a beállításban is. Ez az ismétlődő formai megoldás felidézi a jelineki horizontális intertextualitást, de nem közelíti meg annak struktúráteremtő erejét.

Haneke művében is sor kerül a vizualitás és a textualitás ütköztetésére, bár elsősorban a nyelv diegetikus (az elbeszélés fonalához kapcsolódó) használatáról van szó alkotásában. A nyelv/írás filmes megjelenítése csak akkor eredményez intermedialis figurációt, ha az kiesik a film cselekményuniverzumából és elkülönülő formaként az automatizált befogadási módok zavarához vezet, tehát nondiegetikus formát ölt (elengedi az elbeszélés fonalát).

Haneke Zongoratanárnője egy intenzív címszekvenciával indít: fehér betűket látunk fekete alapon. Hirtelen váltással egy 'antifilmes' (zenei aláfestés nélküli, szintelen, sötét térben játszódó prologusba csöppenünk: a kései órán hazaérkező zongoratanámó és édesanyja vitáját érzékeljük. A dialógus és a kép teljes szinkronban van egymással – a beszélt nyelv (a film többi jelenetéhez hasonlóan) a diegetikus filmtér része. Haneke csak akkor operál a kép és a dialógus közötti aszinkron jelenséggel, amikor ugyanebben a jelenetben a televízió képernyője kezdi el uralni a beállítást: a képernyőn követhető dialógus felváltja az elmosódó anyalánydialógust, így az idegen dialógus a film diegetikus elemévé válik. Az elbeszélés fonalától elkülönülő dialógusfoszlány intermedialis figuráció, funkciója a médiafüggőségben is megnyilvánuló érvettség ábrázolása.

A mediális vonatkozások inkongruens megjelenítése inkább az audiovizuális találkozások és a képzőművészet és film ütköztetésének pontjain észlelhető. Azokat a beállításokat érdemes kiemelni ebben az össze-

függésben, amelyekben zenei és a képzőművészet területéről származó képi struktúraidézetek rétegződnek és öltének metaforikus jelleget. Hasonló audiovizuális összecsapás a Schubert-dalok és a pornórészletek egymásra kényszerítése egy zárt videofülkében. Ebben az audiovizuális mezőben a zene nem aláfestő vagy diegetikus, hanem elidegenítő elem, hiszen tudatosul bennünk, hogy Schubert zenéje zene, a pomókép pedig kép. Ezekben a jelenetekben tehát pregnánsan megjelenik az intermedialitás: érzékeljük, tudatosul bennünk, hogy két különböző médium 'egymásnak feszüléséről' van szó.

Az ajtó-, ablakkeret, valamint a rács-motívum folyamatos ismétlődése a képi felület geometrikus elrendezésére utal. Korábban megállapítottam, hogy Haneke figurái a kép fogságában élnek – ezt támasztja alá az állandó szimmetrikus konstrukció és a szünni nem akaró körkörös mozgás. A szimmetrikus, centripetálisan rendezett beállítások szinte keretet követelnek maguknak, s mint említettem, a keret konstans elem. Bizonyos beállítások több keretet is egymásra montíroznak: Az ablak keret a keretben, melyet a kép előterében látható zongora tükröz vissza. A falon Schubert keretezett képe. Érzékeljük a mediális összecsapást, tehát Schubert képe nem pusztán intertextuális utalás, hiszen maga a beállítás is (a szimmetrikus, centripetális elrendezés révén) egy lehetséges képzőművészeti alkotás megidézése.

Összefoglalásként megállapíthatjuk, hogy Jelinek szövege sokkal dinamikusabb, mint Haneke filmje, azonban a feszültség mindkét szövegben domináns. Mint láttuk, a kontrapunkt, (tehát a különböző elemek összecsapása) mind a regényben, mind a filmben struktúráteremtő elem – pusztán a szövegek áramlási sebessége más. Haneke szövege lassú, Jelinek szövege gyors folyású. Szintaktikai szinten Jelinek felváltva, vagy akár egyidejűleg is alkalmazza a vertikális és a horizontális montázst, míg Haneke filmjében a montázs nehezen realizálódik, s inkább vertikális irányú. A sűrítés és a nyújtás mint struktúráteremtő eljárás mindkét szöveget meghatározza: a vertikális intertextualitás és az intermedialitás jelensége sűríti, az ismétlődések nyújtják a szöveget. E két eljárás (bár különböző intenzitással és dominanciával) mindkét szövegben összecsap. Haneke hipertextuális alkotása tehát nemcsak a sztorit, és az ismert párbeszédelemeket menti át Jelinek hipotextuális (mely egy másik koordinátarendszerben természetesen ugyancsak hipertextuálisaként értelmezhető) alkotásából, hanem alapvető struktúraalkotó eljárásokat is. Tehát: tagadom Grissemann kijelentését (vö. Grissemann 2001: 13), mely szerint a filmnek szinte semmi köze sem lenne Jelinek azonos című művéhez.

IRODALOM

- Eisenstein, Sergej M. (1975): „Dramaturgie der Filmform“, in: Schriften 3, hrsg. Von H.J. Schlegel, München, 200–225.
- Fuchs, Gerhard (2003): Sprachmusik. Grenzgänge der Literatur. Graz, 173–187.
- Genette, Gérard (1993): Palimpseste. Die Literatur auf zweiter Stufe. Frankfurt am Main
- Genette, Gérard (1998): Die Erzählung. München
- Grissemann, Stefan (Hg.) (2001): Haneke/Jelinek: Die Klavierspielerin. Drehbuch. Gespräche. Essays. Wien
- Hansen-Löve, Aage A. (1983): Intermedialität und Intertextualität. Probleme der Korrelation von Wort- und Bildkunst – Am Beispiel der russischen Moderne, in: Dialog der Texte. Hamburger Kolloquium zur Intertextualität. Hg. Von Wolf Schmid/Wolf-Dieter Stempel. Wiener slavistischer Almanach, Sonderband 11, 291–361.
- Hess-Lüttich, Ernest W.B. (Hg.) 1987): Text Transfers. Probleme intermedialer Übersetzung. Münster
- Hoffmann, Yasmin (1999): Elfriede Jelinek, Sprach- und Kulturkritik im Erzählwerk. Opladen/Wiesbaden
- Jelinek, Elfriede (1989): Die Klavierspielerin. Reinbek bei Hamburg
- Nünning, Vera&Ansgar (Hg.) (2002): Neue Ansätze in der Erzähltheorie. Trier
- Nünning, Vera&Ansgar (Hg.) (2002): Erzähltheorie transgenerisch, intermedial, interdisziplinär. Trier
- Paech, Joachim(2002): „Intermedialität des Films“ in: Felix, Jürgen (Hg.): Moderne FilmTheorie. Mainz
- Sombroek, Andreas (2005): Eine Poetik des Dazwischen. Zur Intermedialität und Intertextualität bei Alexander Kluge. Bielefeld
- Spielmann, Yvonne (1994): Intermedialität. Das System Peter Greenaway. München

Intermediality unmasked in Michael Haneke's film, *Die Klavierspielerin*

The paper provides an overview of the latest results of German-language research into film narratology. In addition, based on Yvonne Spielmann's intermediality theory, the author examines how the hypertext of Michael Haneke's film *Die Klavierspielerin* is related to the hypertext of the Elfriede Jelinek's novel, *Die Klavierspielerin*. Analysis of text-production methods reveal that figures of vertical intermediality become more dense, while repetitions lengthen both the literary and the film text. These two methods, although with different intensity and dominance, clash and transform into ideas in both texts.

BERNÁTH ANDRÁS

A modern *Hamlet*-receptió problémái és egy alternatív olvasat

ALKALMAZOTT HUMÁNTUDOMÁNYI INTÉZET

angol, reneszánsz, dráma, receptió, kritika

Bevezető megjegyzések

Mi az oka, hogy központi jelentősége és különleges népszerűsége mellett a *Hamlet* a modern kritika szerint a világirodalom legproblematicusabb drámája? Mi a mű konklúziója, illetve milyen konklúziók vonhatóak le a receptió kapcsán?

A hagyományos, de valóban problematikus receptió szerint Hamlet alapvetően morális hős, aki vonakodva bár, de végrehajtja jogos bosszúját, egyben „szent” kötelességét, amelyet atyjának purgatóriumból visszatért szelleme bízott rá, így az angyali seregek a mennybe vihetik nyugodni lelkét; Horatio feladata igazolni tetteit.

Az alternatív, átfogóbb értelmezés szerint Hamlet és az egész dán udvar valójában egy gonosz, álhúshs szellem áldozata, aki kihasználja, hogy a főszereplő nemcsak bosszút, de ellenségei – köztük Rosencrantz és Guildenstern – kárhözátit is kívánja, amely aligha nevezhető erkölcsös magatartásnak. Míg a két bosszúálló, Hamlet és Laertes, egymás keze által hal, Fortinbras, feladva bosszúját, visszanyeri atya elvesztett birtokait, egyben Dánia új királya lesz; végül Horatio is pártatlanul foglalja össze a bosszú borzalmas következményeit.

Jelen dolgozat – részben e két, alapvetően ellentétes értelmezésből kiindulva – röviden ismerteti a modern *Hamlet*-receptió, egyben a szerző kutatásának néhány alapvető kérdését, majd – egy hosszabb tanulmány részeként – részletesebben tárgyalja a kritika néhány aktuális problémáját.¹

Bevezetés

Amennyiben a *Hamlet* elsősorban a kérdések, semmint a válaszok drámája, célszerű lehet a tárgyalását is kérdésekkel kezdeni. Miért problematikus mű Shakespeare *Hamletje*? Valóban a világirodalom legproblematicusabb drámája, vagy csak a modern receptió tette azzá? Mennyiben helyénvaló a mű problémáiról beszélni, ha problémák merülnek fel a receptiója során? Mit értünk egyáltalán a *Hamlet* alatt, és vajon mit érthettek rajta Shakespeare korában és színházában? Melyek a különböző szövegkiadások, előadások, filmváltozatok, a kritika, vagy éppen Arany János fordításának és – részben ahhoz is kapcsolódó – a magyar receptiónak a fő, illetve jellegzetes problémái? Miért lehetséges teljesen ellentétesen értelmezni a szereplőket – magát Hamletet vagy akár a Szellemet is –, valamint a cselekményt, és így a mű konklúzióját? Mit tekinthetünk hagyományos, illetve újszerű, alternatív értelmezésnek, és hogyan kapcsolódnak ehhez a kérdéshez a különféle kritikai irányzatok és elméletek? Valóban nem nyújt világos választ a szöveg a saját maga által felvetett kérdésekre, illetve mi okozza a bizonytalanságot?

Ezekre a kérdésekre keresi a választ a kutatás és a készülő disszertáció (és részben ez a dolgozat), és több esetben nemcsak választ, de magyarázatot is kínál a művel kapcsolatos problémákra, továbbá egy olyan koncepciót – értelmezést és elméleti hátteret –, amely megoldást jelenthet számos problémára.

---

¹ Az itt tárgyalt kérdéseket – és az új, alternatív értelmezést – részletesebben a Leuveni Katolikus Egyetemen benyújtandó doktori disszertációban tárgyalom, amely a műnek és a receptiójának átfogó elemzését nyújtja. A téma kutatását immár közel másfél évtizede kezdtem az akkori JATE diájaként prof. Szőnyi György Endre és dr. Kiss Attila tanítványaként, majd 1996–99 között PhD-hallgatóként, 1999–2002 között pedig Leuvenben folytattam Soros-K.U. Leuven doktori ösztöndíjasként, prof. Guido Latré témavezetésével. Ezúton is szeretném kifejezni a köszönetemet mindkét professzornak és dr. Kiss Attilának, akinek értelmezésére nagyban támaszkodik a munkám.

Néhány, a témához kapcsolódó, itt csak röviden érintett kérdést korábban részletesebben kifejtettem a következő tanulmányban, amely egyben az alternatív olvasat alapkonceptióját is ismerteti: „Hamlet, a gonosz Szellem áldozata”, *Symposion*, 1995. No. 5, 23–41.

I. Megoldani, vagy nem megoldani a kritika és a receptió problémáit?

A *Hamlet*et a XIX. század végén sorolták először Shakespeare úgynevezett „problémás színdarabjai” közé,² és a XX. század ebben a tekintetben a problémák, illetve a kritikai helyzet fokozódása jegyében telt el. A század közepén már a valaha írt legproblematisabb drámának tartották a művet, a végére pedig uralkodóvá vált az a nézet, hogy az nem csupán összetett és nehezen értelmezhető, hanem feloldhatatlan ellentmondásokat és így megoldhatatlan problémákat tartalmaz.³ Mindez akár a mű negatív kritikáját is jelenthetné; a receptió korábbi szakaszaiban, a XVII. század végétől, az angol restauráció, majd a neoklasszicizmus korában valóban határozottan bírálták is Shakespeare-t, többek között a homályos, sőt egyesek szerint dagályos stílusa, a költői képek látszólag önkényes túlbujánzása miatt, illetve olyan tartalmi kérdések, vélt ellentmondások miatt, amelyek különösen a receptió korának felfogása szerint voltak problematikusak és nehezen tolerálhatók.⁴ A XX. századi modernizmus és az angolszász Új Kritika korában azonban ezek a stílusjegyek – például a kétértelműség – kifejezett erénnyé váltak, majd a posztmodern és különösen a dekonstrukció hangsúlyozta a jelentés lebegtetését és lényegében elérhetetlen voltát, gyakorlatilag bármilyen szöveg kapcsán; miközben a történelmi kérdések gyakran háttérbe szorultak.⁵ Ezek a megközelítések, elméletek a saját kereteik között részint magyarázattal szolgálnak a mű interpretációs problémáira, illetve így azok lényegében nem is jelentenek problémát. Shakespeare-t sokan a modern filozófiai és kritikai elméletek megelőlegezőjének tartják, ahogy a színházi és filmes adaptációkban is hangsúlyos a modern kortársként való értelmezés.⁶

Mindazonáltal a historikus kritikusok és a korszakot kutató szemiotikusok igyekeztek történelmi magyarázatot is találni a vélt ellentmondásokra, problémákra. Ezen megközelítések szerint Shakespeare korának összetettsége és ismeretelméleti válsága tükröződik a műveiben – amely egyúttal rokon vonásokat mutat saját korunkkal és annak válságjelenségeivel.⁷ Többen azonban úgy vélik, hogy maga a szerző is szándékosan úgy írta meg bizonyos drámáit, hogy azokat lehetetlen legyen egyértelműen értelmezni, még akkor is, ha azokat az adott történelmi kontextusban vizsgáljuk – és ez leginkább éppen a *Hamlet*ben figyelhető meg.⁸ A mű tehát egyfelől igen problematikus és ezért alapos kutatásokat és elemzéseket igényel, ugyanakkor nem kell aggódniuk a problémák miatt, hiszen azokat maga Shakespeare kreálta; így azok nem is jelentenek valódi problémát: a történelemszemléletű megközelítések konklúziója e tekintetben gyakran hasonló a szövegközpontú, illetve egyéb, általánosabb elméleti megfontolásokon alapuló olvasatokéhoz.

Noha a mű kétségkívül bonyolult és összetett, ez utóbbi nézet Shakespeare szándékát illetően mégis igen vitatható, több szempontból is. Egyrészt közismert, hogy néhány jogi dokumentumon kívül a szerzőtől jószerével csak a művei maradtak fenn, azok is gyakran többféle és így önmagukban is vitatott szövegváltozatban (aminek egyébként szintén eklatáns példáját nyújtja a *Hamlet*).⁹ Shakespeare személyes véleményéről, a művekkel kapcsolatos szándékairól tehát vajmi kevés biztosat tudhatunk, legfeljebb feltételezéseink lehetnek; a Shakespeare-kritika története felfogható akár a szerzőnek tulajdonított különféle nézetek – és azok vitájának –

² F. S. Boas, *Shakespeare and His Predecessors* (New York: Scribner, 1896), 345. Lásd még: E. M. W. Tillyard, *Shakespeare's Problem Plays* (London: Chatto and Windus, 1950); W. B. Toole, *Shakespeare's Problem Plays* (London: Mouton, 1966).

³ *Hamlet* is „the most problematic play ever written by Shakespeare or any other playwright.” H. Levin, *Shakespeare Quarterly*, Vol. 7 (1956), 105. Harold Jenkins is ezzel a megállapítással kezdi a műhöz írt kritikai bevezetőjét. Shakespeare, *Hamlet*, szerk. H. Jenkins, *The Arden Shakespeare* (London: Methuen, 1982), 122. Az újabb kritikusokat lásd alább.

⁴ Gary Taylor, *Reinventing Shakespeare* (London: Vintage, 1991), 7–51.

⁵ Taylor, 231–372.

⁶ Eagleton – gyakran idézett és vitatott véleménye – szerint Shakespeare szinte biztosan ismerte Hegel, Marx, Nietzsche, Freud és Derrida írásait („he was almost certainly familiar with the writings of Hegel, Marx, Nietzsche, Freud and Derrida”). Terry Eagleton, *William Shakespeare* (Oxford: Basil Blackwell, 1986), 1–2. Az anakronisztikus állítás szellemes bírálatát lásd: Taylor, 318–21.

Az utóbbi évtizedek színházi felfogását leginkább Jan Kott befolyásolta. Kott, *Shakespeare Our Contemporary* (New York: Doubleday, 1964); ill. *Kortársunk Shakespeare* (Budapest: Gondolat, 1970).

⁷ Kiss Attila, *The Semiotics of Revenge* (Szeged: JATEPress, 1995).

⁸ Pl. Roland M. Frye vagy Stephen Greenblatt (részletesebben lásd alább).

⁹ A eredeti szövegváltozatok részletes ismertetését lásd pl. *Hamlet*, szerk. Jenkins, szerk., *The Arden Shakespeare* (London: Methuen, 1982). A különböző modern kiadásokra itt bővebben nem térhetünk ki, de bizonyos szempontokat lásd alább.

történetének is.¹⁰ Másrészt, ahogy említettük, a modern elméletek, kritikai irányzatok igen szkeptikusak az irodalmi művek, illetve szövegek önálló, eredeti jelentését illetően; és ez még fokozottabban vonatkozik a szerzői intencióra. A befogadás-elméletek és különösen a posztstrukturalizmus, illetve a dekonstrukció szerint a szövegnek önmagában nincs, vagy csak igen korlátozott a jelentése, az csak az értelmezés aktuusa során aktualizálódik.¹¹ Felvetődik tehát a kérdés, hogy a *Hamlet*tel kapcsolatos problémák, ellentmondások vagy következtetések valóban a mű sajátjai-e, vagy csak a recepció, bizonyos értelmezések problémáit, netán hiányosságait tükrözik. Érdemes azt is megvizsgálni, hogy az újabb, modern vagy posztmodern interpretációk hogyan viszonyulnak a korábbi, hagyományos megközelítésmódokhoz, illetve ténylegesen honnan és mikortól eredhetnek a problémák.

Vegyünk két, jellemző példát! R. M. Frye alig több mint húsz évvel ezelőtt még a hagyományos történelmi kritika eszközeivel egy monumentális történelmi tablót, háttérrel vont a mű köré az azt értelmező vaskos és rendkívül informatív, sok tekintetben valóban lenyűgöző monográfiájában. A Szellem alakjának rekonstruálásakor azonban az alábbi következtetésre jut:

Ez mind meglehetősen zavaros, és minden erőfeszítés, hogy megszüntessük a konfúziót, természetlen lenne, mert Shakespeare azt várja el tőlünk, hogy zavarban legyünk.¹²

Stephen Greenblatt, az általa bevezetett Új Historizmus eszközeivel, szintén a Szellemet vizsgálva, immár a XXI. században – ugyan lényegesen eltérő és az irodalomkritikában valóban újszerű felvezetés után – meglepően hasonló következtetésre jut:

A cél biztosan nem az, hogy eldöntsünk olyan kérdéseket, amelyekkel kapcsolatban világos, hogy Shakespeare minden tőle telhetőt megtett, hogy eldönthetetlen és kétértelművé tegye azokat.¹³

Mindkét esetben kétségtelen, hogy az értelmezések, a Szellemről adott leírások meglehetősen ellentmondásosak, ha úgy tetszik, zavarosak. Az azonban továbbra is kétséges, hogy mindez valóban a drámaíró szándékait és módszerét jellemzi, vagy inkább a monográfiák szerzőinek az elképzeléseit tükrözik, és így a Shakespeare-nek tulajdonított ellentmondások és következtetések valójában az ő munkáikat minősítik. Úgy tűnik, Shakespeare neve és feltételezett szándéka mindkét esetben amolyan végső érvként szerepel, hogy legitimálja a valóban problematikus olvasatokat – azonban, ahogy azt említettük, a hasonló törekvések, amelyek döntően a szerzői intenció rekonstruálásába vetett hiten alapulnak, hosszú hagyományokra tekintenek vissza a recepcióban.¹⁴

A *Hamlet* – vagy a maga a Szellem – természetesen bárkit összezavarhat, de ez önmagában aligha bizonyíték arra, hogy mindez Shakespeare szándéka lenne, ahogy azt Frey gondolja. Greenblattnál talán még feltűnőbb az a sajátos érvelés, hogy noha gyakorlatilag minden bizonytalan és zavaros a Szellemmel kapcsolatban, egy dolog mégis biztos, illetve világos: mindezért Shakespeare a felelős. Noha a mű és különösen a Szellem jelentése teljességgel bizonytalan – és ezzel a kritikus látszólag kifejezetten modern, posztstrukturalista jellegű olvasatot kínál –, paradox módon a szerzői intenció Greenblatt számára biztos: ezek szerint úgy is fogalmazhatnánk, hogy a Szellem eredeti jelentése az, hogy nincs egyértelmű jelentése.

¹⁰ Gary Taylor, *Reinventing Shakespeare* (London: Vintage, 1991); Hankiss Elemér, *Hamlet színváltásai* (Szombathely: Savaria Univ. Press, 1995).

¹¹ Terence Hawkes szerint Shakespeare nem jelent semmit, csak mi alkotunk különböző jelentéseket Shakespeare felhasználásával, ill. rajta keresztül. („Shakespeare does not mean: we mean by Shakespeare.”) T. Hawkes, *Meaning by Shakespeare* (London: Routledge, 1990), 3.

¹² „It is all very confusing, and every effort to eliminate the confusion would be counterproductive, because Shakespeare requires us to be confused.” Roland Mushat Frye, *The Renaissance Hamlet. Issues and Responses in 1600* (Princeton: Princeton University Press, 1984), 28. – A dolgozat szerzőjének fordítása (B.A.).

¹³ „The point is surely not to settle issues that Shakespeare has clearly gone out of his way to unsettle or render ambiguous.” Stephen Greenblatt, *Hamlet in Purgatory* (Princeton: Princeton University Press, 2001), 244. – A dolgozat szerzőjének fordítása (B.A.).

¹⁴ Ezen az elven alapul A. C. Bradley híres, immár klasszikus és gyakran vitatott munkája is: „so that they may assume in our imaginations a shape a little less unlike they wore in the imagination of their creator.” *Shakespearean Tragedy* (London, 1904), 3.

Mindez azonban inkább a kritika és általában a recepció problémájának tűnik. Ezért az adott problémákat érdemes újra megvizsgálni, hogy azok valóban feloldhatatlanok-e, és mi lehet az okuk. Maga a darab él és virul: amint azt a '90-es évek két nagyszabású amerikai filmváltozata is bizonyítja, népszerűbb, mint valaha,¹⁵ másrészt Harold Bloom a nyugati kánon középpontjának nyilvánította a művet.¹⁶ Jacques Derrida pedig egy XIX. századi filozófusról – és annak is elsősorban a XX. század végi szerepéről – írt monográfiában nemcsak visszatérő motívumává tette a *Hamlet* egyes részeit, hanem a mondandójának a szerves részévé, szinte a sarokkövévé: pontosabban a Szellemnek egy sajátos – szintén problematikusnak nevezhető – értelmezését nyújtja Marx szelleme kapcsán.¹⁷

II. *Hamlet*? A purgatóriumban?

Ha a *Hamlet* recepciójának, különösen a kritikai értelmezések jelenlegi problémáit egy példán keresztül részletesebben meg kívánjuk vizsgálni, Greenblatt munkássága kézenfekvő: ő az 1997-es *Norton Shakespeare*-összkiadás főszerkesztője, amelyben ő írta a *Hamlet* kritikai bevezetőjét is, számos – szerinte megválaszolhatatlan, illetve eldönthetetlen – kérdést felvetve, a művet pedig enigmának nevezve.¹⁸ A Szellemnek és az azzal kapcsolatos problémáknak 2001-ben egy – fentebb már idézet – külön könyvet szentelt, majd 2004-ben egy Shakespeare-életrajzt tett közzé, amelyben szintén szerepel egy fejezet a *Hamletről* és keletkezésének feltételezett körülményeiről.¹⁹ A kritikus súlyát jelzi, hogy ez utóbbi kötete alig egy éven belül magyar fordításban is megjelent.²⁰ Noha a magyar kiadás alcíme *Shakespeare módszere*, a munkából képet kaphatunk Greenblatt módszeréről is. Ahogy említettük, a szerző nevéhez egy irodalomkritikai irányzat is fűződik, az Új Historizmus, amelyre ugyancsak jellemző példa a *Hamlet*et és a Szellemet a történelmi kontextusában részletesebben tárgyaló kötet.

Hamlet a Purgatóriumban: a kötet címében szereplő név a főszereplő apjára, az elhunyt királyra vonatkozik, ami meglehetősen problematikus és ellentmondásos, ahogy az egész könyv is az. Ahogy azt láttuk, Greenblatt szerint a Szellem alakját – természetét és eredetét – lehetetlen egyértelműen meghatározni: és miután ez magának Shakespeare-nek a világos szándéka, teljességgel hiábavalóak az erre irányuló kritikai erőfeszítések. Greenblatt ezzel kapcsolatban előbb így fogalmaz:

A szellemes kísérletben, hogy eldöntsük, vajon a kísértet „katolikus,” vagy „protestáns,” vajon *üdvezült lény*, vagy *átkozott manó*, vajon a purgatóriumból, vagy a pokolból jön – mintha ezek olyan kérdések lennének, amelyeket el lehetne dönteni, ha bárcsak valahogy elég okosak lennénk –, a hosszú ideje tartó kritikai játék sok játékosra felhívta a figyelmet a darab által tett célzások zavarba ejtő sorára.²¹

A célzások zavarba ejtő sorának vizsgálatát Greenblatt röviddel ezután – a mű és kontextusa alapján logikusan – egy fő kérdésre szűkíti: „A purgatóriumból, vagy a pokolból jön a Szellem?”²² Greenblatt szerint ez az olvasók és nézők generációt foglalkoztató kérdés – a dráma sok más kérdéséhez hasonlóan – eldönthetetlen.

¹⁵ Franco Zeffirelli (1990) és Kenneth Branagh (1996) rendezései.

¹⁶ Harold Bloom, *The Western Canon* (New York: Harcourt Brace, 1994).

¹⁷ Jacques Derrida, *Specters of Marx* (New York and London: Routledge, 1994); magyarul: *Marx kísértetei* (Pécs: Jelenkor, 1995). Derrida olvasatát itt nincs módunkban részletesebben tárgyalni, de az alapvető problémája az, amit a legtöbb modern értelmezőnél, így Greenblattnál is megfigyelhetünk: a Szellemet egyszerűen Hamlet atyjával azonosítja (lásd alább).

¹⁸ William Shakespeare, *The Norton Shakespeare*, főszerk. Stephen Greenblatt (New York: Norton, 1997), 1659.

¹⁹ Stephen Greenblatt, *Will in the World: How Shakespeare became Shakespeare* (New York: Norton, 2004)

²⁰ Stephen Greenblatt, *Géniuszt földi pályán: Shakespeare módszere*, ford. G. István László (Budapest: HVG, 2005).

²¹ „In the ingenious attempt to determine whether the apparition is „Catholic” or „Protestant,” whether it is a spirit of health or goblin damned, whether it comes from Purgatory or from Hell – as if these were questions that could be decisively answered if only we were somehow clever enough – the many players in the long-standing critical game have usefully called attention to the bewildering array of hints that the play generates” Greenblatt, 2001, 241. – A dolgozat szerzőjének fordítása (B.A.).

A fordításban kiemelt *Hamlet*-idézetek Arany János fordításából valók, szerk. Fabiny Tibor (Budapest: Pannoklett, 1997). I. 4. 42.

²² Greenblatt, 2001, 240.

Ha egy ilyen alapvető kérdésben sem tudunk dönteni, ha a cselekményt voltaképpen elindító szereplő tényleg ennyire homályos, akkor aligha csodálkozhatunk, ha szinte az egész darab az. A mű értelmezése során azonban előbb-utóbb mindenkinek döntenie kell valamilyen módon, hiszen nem mindegy, hogy a főszereplő elhunyt atyjának a purgatóriumi szelleme jelenik meg, hogy tájékoztassa fiát az őt ért álnok merényletről, továbbá felszólítsa az igazságtételre és a rend helyreállítására, vagy egy pokoli, gonosz, álrúhás szellem kísérti meg Hamletet, hogy a vesztét okozza, rajta keresztül pedig lényegében az egész országot. Nem mindegy, hogy a hős egy jogos, sőt sokak szerint „szent kötelességet” kap az apjától, vagy pedig a kárhozat küldöttével, illetve magával az ördöggel találkozik. Saját érvelésének is ellentmondva, Greenblatt valójában már a könyve címében eldönti ezt a kérdést, amikor a Szellemet egyszerűen idősebb Hamlettel azonosítja, és elég egyértelműen megjelöli a vélt származási helyét is.

Vizsgálódásunk szempontjából érdemes megemlíteni, hogy Greenblatt kitér a mű két „híres problémájára” is, amelyeket röviden így foglal össze:

De a probléma az, hogy az *apa terve* bosszú; ráadásul a bosszút egy olyan szellem követeli, amely, úgy tűnik, arról a helyről jön, amely a protestánsoknak a katolikus egyház korrupt voltának a legfőbb jelképe. Hogyan értelmezhetjük ezt?²³

A két – Greenblatt és mások szerint feloldhatatlan – probléma tehát az, hogy egyrészt a korabeli Angliában domináns protestáns nézetek és az anglikán államvallás is elutasította a katolikus purgatórium dogmáját, másrészt a bosszú ellentmond a katolikus tanoknak is, így a Szellem hitelessége alapvetően megkérdőjelezhető. Látnunk kell viszont, hogy mindez csak akkor probléma, ha a Szellemet elfogadjuk Hamlet atyjának purgatóriumi szellemének, vagy – ahogyan azt Greenblatt is teszi – egyszerűen az apával azonosítjuk azt. Ha azonban a Szellem egy álrúhás démon, vagy ördög – amitől maga Hamlet is tart –,²⁴ akkor mindez nem jelent valódi problémát.

A fentiek tehát nem feltétlen az eredeti mű, hanem a kritika és a modern recepció alapvető problémái és ellentmondásai, amelyek így valóban meglepően ellentmondásos és problematikus érvelésekhez vezetnek még az olyan monográfiákban is, amelyek kifejezetten ezeket a kérdéseket vizsgálják. Mindez tükröződik a modern szövegkiadásokban is, ahol dráma szövege előtti szereplők listájában már eleve úgy tüntetik fel a Szellemet, hogy az „Hamlet apjának Szelleme.”²⁵ Tudnunk kell azonban, hogy egyik eredeti angol szövegváltozat sem tartalmazza szereplők listáját: azt csak a későbbi korok szerkesztői csatolták önkényesen a szövegkiadásokhoz, különféle, vitatható, magyarázatokkal ellátva; az eredeti szövegekben mindig csak Szellem (Ghost) szerepel.²⁶

²³ „But the problem is that the father's design is vengeance; vengeance, moreover, demanded by a spirit that seems to come from the place that was for Protestants the supreme emblem of the corruption of the Catholic Church. What can be made of this?” Greenblatt, 2001, 237 – a szerző fordítása és kiemelése.

²⁴ Mindez nemcsak a kritika problémája, hanem maga Hamlet is felveti, hogy

A látott szellem ördög is lehet;
Mert az is ölhet oly tetszetős hüvelyt;
S tán gyöngeségem, mélakórom által
– Mert ily kedélyre nagy hatalma van –
A kárhozatba dönt.

(II. 2. – Arany János fordítása)

(The spirit that I have seen/ May be a devil, and the devil hath power/ T'assume a pleasing shape, yea, and perhaps,/ Out of my weakness and my melancholy/ Abuses me to damn me. - (2.2.594–9) - Shakespeare, *Hamlet*, szerk. H. Jenkins (London: Methuen, Arden, 1982).

²⁵ Arany János fordítása. Ez a probléma is megfigyelhető a Greenblatt által szerkesztett kiadásban is: „GHOST of Hamlet, the late King of Denmark.” Shakespeare, *Hamlet*. In: Greenblatt, szerk. *The Norton Shakespeare* (New York: Norton, 1997), 1668.

²⁶ Az eredeti kiadások az 1603-as ún. első kvartó, az 1604-es második kvartó és az 1623-as első fólió. Az angol reneszánsz korában tehát még nem csatolták a szövegekhez a szereplők listáját, azok csak a restauráció korabeli kiadásokban jelentek meg először; és ebből a korból erednek az előadások és az értelmezések, vagyis a recepció első problémái is. Ezen problémák jelentős része azonban feloldható, és ezt célozza a szerző további munkája is.

ANDRÁS BERNÁTH

Problems of modern Hamlet-reception and an alternative reading

Hamlet is widely regarded as the most problematic play ever written, and the problem-play theory has recently undergone a remarkable modification: *Hamlet* is not only regarded as difficult or problematic, but some problems are claimed to be irresolvable, and the tragedy itself is believed to be inconsistent, incoherent or actually confusing. In the paper such problems of criticism are examined, particularly those concerning the Ghost. It is argued that certain problems are not necessarily those of the play, but may be due to problematic and often inconsistent interpretations based on a general modern view of *Hamlet*. Most modern critics, including Stephen Grenblatt, tend to identify the ambiguous Ghost simply with Hamlet's deceased father, which appears to be the main cause of the problems of reception.

GAÁL ZSUZSANNA

A német melléknévi valencia újabb lexikográfiai megközelítése

Nyelvhasználat és korpusz

ALKALMAZOTT HUMÁNTUDOMÁNYI INTÉZET

korpusz, strukturális valenciaelmélet, reprezentativitás, nyelvhasználat

1. Bevezetés

E dolgozatban a német melléknévi valencia problémakörét tárgyalom, a strukturális valenciaelméletet alapul véve. Miután az elméleti keret alapvető fogalmát tisztáztuk, részletesen ismertetem az eddigi lexikográfiai gyakorlatot. Ennek illusztrálására két egynyelvű valenciaszótár szerkesztési elveit mutatom be, egy és ugyanazon szótári egység bemutatásával. Eddigi vizsgálataimmal elsősorban azt szándékozom bemutatni, hogy az elektronikus korpuszok milyen segítséget nyújtanak a fent nevezett kérdés vizsgálatában. A dolgozat végén néhány megjegyzést olvashatunk a korpusznyelvészet alkalmazása és a szótárkészítés kapcsolatáról.

2. Valenciapotenciál- és valenciarealizáció-elmélet

A valencia kutatásban számos, újabb tendencia figyelhető meg, de – amint azt Jacobs (1994)-ben áttekintően összegezte –, ezek az irányzatok szinte kivétel nélkül a valenciapartnerek kötelező/fakultatív dichotómiájára épülnek. A Jacobs-féle elmélet a valenciát több, egymástól független specifikus relációtípusként kezeli, amely reláció egy valenciahordozó és annak valamely aktánsa között áll fenn. Ágel (2000) valenciapotenciál- és valenciarealizáció-elmélete az alábbi kérdésekből indul ki:

- (1) valenciahordozó
- (2) aktánsok potenciálja
- (3) strukturális valenciarealizáció
- (4) kontextuális – szituatív valenciarealizáció

Ez a melléknévi valenciára vonatkoztatva a következőképpen alkalmazható: (1) valenciahordozó a melléknév, (2) a melléknévi aktánsok potenciálja, (3) a grammatikai valenciarealizáció formái és típusai, (4) ezek (3) (nem)realizálhatósága és a (nem)realizálódás feltételei (írott vagy beszélt szövegekben).

3. Az eddigi lexikográfiai gyakorlat

Az alábbiakban két, egynyelvű német valenciaszótárból láthatunk egy-egy szócikket, amely a melléknévi valencia eddigi lexikográfiai gyakorlatát hivatott bemutatni.

3.1 Sommerfeldt, K.-E./ Schreiber, H.: *Wörterbuch zur Valenz und Distribution deutscher Adjektive*. Leipzig, 1983³.

dankbar

V 1 = 'von Dank erfüllt'

1.1. → 1 + (2)

1.2. → B, (Sd), (pS/NS)

1.3. → attr (*der seinem Vater für das Geschenk dankbare Sohn*)
präd (*Der Sohn ist seinem Vater für das Geschenk dankbar.*)

2. B → + Anim/-Flora (*ein ... dankbarer Schüler/Pudel*)

Sd → + Anim (*dankbar einem Freund/Lehrer/Gesellschaft/einem Kind*)

p = für

S → 1. +/- Anim (*dankbar für ein Geschenk, eine Eintrittskarte/Blume*)

2. Abstr (*für einen Rat/die Hilfe dankbar*)

NS → Abstr/Geschehen (*dankbar dafür, daß er ihm geholfen hat/ihm gut geraten hat*)

Hierzu auch: „sich dankbar erweisen/zeigen“, „ein dankbares Publikum“

V 2 = 'lohnend

1.1. → 1

1.2. → B

1.3. → attr (*die dankbare Aufgabe*)
präd (*Die Aufgabe ist dankbar.*)

2. B → 1. - Anim (*ein dankbarer Stoff*, *dankbares Material*)

2. + Abstr (*eine dankbare Aufgabe/Konstellation*)

1. táblázat

A *dankbar* lemma valencialeírása (Sommerfeldt, K.-E./Schreiber, H.: *Wörterbuch zur Valenz und Distribution deutscher Adjektive*. Leipzig 1983²)

A fenti táblázat Helbig (1992) nyomán a klasszikus valenciaelméletet követi, a különböző jelentésvariánsok az alábbi szempontok alapján jellemezhetők:

- 1.0. → információ a szintaktikai valenciáról
- 1.1. → aktánsok száma (a bevett gyakorlat szerint nem a kötelezőséget, hanem a fakultativitást jelölik külön, azaz kerek zárójellel)
- 1.2. → vonatkoztatási pont, esetünkben a melléknév + az aktánsok grammatikai-morfológiai alakja
- 1.3. → a melléknév lehetséges szintaktikai funkciói
- 2. → az aktánsok szemantikai tulajdonságai konkrét nyelvi adatokkal, többnyire a jelzői funkcióra vonatkozóan

3.2 Sommerfeldt, K.-E./H. Schreiber: *Wörterbuch der Valenz etymologisch verwandter Wörter*. Max Niemeyer Verlag, Tübingen, 1996.

Szelekciós elvként a melléknév előfordulása szolgált, azaz az általam választott szócikk az a szócikk, ahol előfordul a *dankbar* melléknév.

danken¹ / sich bedanken – dankbar – Dankbarkeit / Dank

Die Autoren (a) danken dem Gutachter (b) für die zahlreichen nützlichen Hinweise (c).

Die Autoren (a) sind dem Gutachter (b) für die zahlreichen nützlichen Hinweise (c) dankbar.

Der Dank des Schülers (a) an den ehemaligen Lehrer (b) für die Hilfe damals (c) zeigte sich noch nach Jahren.

- 1. „Gefühl und Ausdruck der moralischen Verpflichtung“, „freiwillige Unterordnung“, „Sichtbarmachen der Abhängigkeit“

- 2. a – Merkmalsträger /Mensch, Institution/

V: Sn;

A: Sn;

S: Sg

b – Bezugspartner /Mensch, Institution/

V: **danken**: Sd

A: Sd;

Dank: Sp (an)

c – Bezugspunkt /Merkmal/

V: Sp (für);

A: Sp (für);

S: Sp (für)

Ebben a szótárban a szócikkek szócsaládokba rendeződve, ún. szόμεzőket alkotva állnak. Amint azt a fenti példából is láthatjuk, ez lehetőséget ad arra, hogy különböző szófajú elemek (igék, melléknévek, főnevek) álljanak együtt, egy mezőt alkotva. Az általam választott szócikk kizárólag a *dankbar* melléknév előfordulása miatt csak az első előfordulást tárgyalja (*dankbar*¹). A szótár szerkesztési elvei között szerepel: ...„valamennyi felvonultatott szóra példamondatot adunk meg, valamennyi valenciapartner realizációjával együtt.” (Sommerfeldt/Schreiber 1996: 13), azaz a kötelező/fakultatív jegy nem szerepel megkülönböztető jegyként. Tovább lépés a valenciaábrázolásban, hogy a szerzőpáros olyan példamondatokat is fontosnak tart bemutatni, amelyekben nem realizálódik valamennyi lehetséges aktáns, ill. a megjegyzések alatt találunk olyan szerkezeteket, ahol a lehetséges aktánsok gyakori nemrealizálódása a kommunikatív-pragmatikai aspektusra vezethető

vissza. Sajnálatos tény azonban, hogy mindez csak az elméleti alapvetésben olvasható szerzői célkitűzésésként, de ezt nem sikerült a szótár összeállításakor megvalósítani. Az egyébként nagysikerű és a német mint idegen nyelv tanulása/tanítása során jól felhasználható műben a német melléktnevek valenciájáról – már csak származásukat tekintve is – nagyon keveset tudhatunk meg.

4. Korpuszvizsgálat

Korpusznyelvészeti vizsgálódásaimhoz a korpusz jellemzőit az alábbi fogalmakhoz kötöm Szirmai (2005) összefoglalása alapján:

- a korpusz elektronikus formában tárolt szövegek gyűjteménye: az általam felhasznált korpusz a mannheimi intézet – Institut für deutsche Sprache – gyűjteménye a mai német írott nyelv világszerte is második legnagyobb korpusza (COSMAS II);
- a szövegeket meghatározott szempontok alapján válogatják és reprezentatívnak /jellemzőnek találják – szelekciós elv: morfológiai jegyek alapján azonosítható melléktnevek; reprezentativitás: az általam behatárolt időszakban a lehető legszélesebb skálán mozogni, a bemutatott újságok sokféleségét adni;
- a korpusz nyelvészeti elemzés céljából készül, így az eredménye is nyelvészeti értékes információkkal szolgál – a következő mintavétel egyértelműen azt mutatja, hogy az Ágel-féle valenciaelmélet és a korpuszból nyert nyelvi adatok alkalmasak arra, hogy a német melléktnevi valencia leírását a továbbiakban ez alapján folytassuk.

a. Vizsgálati szempont: szintaktikai funkció és valenciarealizáció

A 2. táblázat a mintavétel egy szeletét mutatja be, amelyen először a szintaktikai funkciók szerinti valenciarealizációt vizsgáltam. Megállapítható, hogy a korpusz adatai szerint mindhárom – predikatív, attributív, adverbialis – funkció jelen van, ellentétben a korábbi szótárak példanyagában közltekkel.

Valenciarealizáció (előfordulási adatok)	szintaktikai funkció
dankbar sein (4, 11, 29)	Präd.
dankbar sein jdm. (19)	Präd.
dankbar sein für + Akk. (6, 16, 17, 21, 22, 25, 28, 30, 32, 33, 34, 38, 39, 40)	Präd.
dankbar sein um + Akk. (1, 2, 23)	Präd.
dankbar sein jdm. für + Akk. (7, 8, 10, 14, 15, 41)	Präd.
dankbar sein + dass (9, 18, 27, 42)	Präd.
dankbar sein jdm. + dass (12, 26)	Präd.
dankbar feiern (3) sich dankbar freuen + über (5) jdn. dankbar füttern (13) sich dankbar zeigen + über (20) sich dankbar zurückerinnern + an (24) etwas dankbar auffassen (31) etwas dankbar aufnehmen (35) etwas dankbar akzeptieren (36) etwas dankbar registrieren (37)	Adv.

2. táblázat

Az aktánsok valenciarealizációja

b. Vizsgálati szempont: attributív funkcióban álló melléktnevek, a 2.–3. aktáns „nemrealizációja”

A következőkben a korpuszvizsgálat során, a morfológiai jegyek alapján melléktnevként azonosított szó előfordulását láthatjuk, teljes szövegben. Itt a 2.–3. aktáns „nem-realizációja” (hiánya) valósul meg a felszíni szerke-

zetben. A hiányt egyfajta kompenzációs technikával, 'szövegbe ágyazás'-sal pótoljuk, amely a kontextuális-szituatív valenciarealizáció (Ágel 2000) jegyeit mutatja.

(1) A98/JUN.40090 St. Galler Tagblatt, 16.06.1998; Senioren wünschen höhere Perrons: In Zürich kennt man das Problem der hohen Perrons in Horn. Am Gleis 2 betrage sie 18 Zentimeter, am Gleis 3 rund 15 Zentimeter, «was folgerichtig als ungenügend zu deklarieren ist», antwortete die SBB. Man sei bestrebt gemäss eines gesamtschweizerischen Konzeptes die vorgesehene Perronhöhe von 35 Zentimeter sobald als möglich auch umzusetzen. Die Akzeptanz der Bahn soll damit erhöht, der Kundenkreis nicht nur erhalten sondern auch ausgeweitet werden. Dankbare Benützer werden die Bundesbahnen nicht nur bei den Senioren finden, sondern auch bei Gehbehinderten oder Familien mit Kinderwagen und Kleinkindern. Für sie alle bedeuten niedere Perrons ein Hindernis, das das Bahnfahren erschwert.

(2) A98/JUL.46577 St. Galler Tagblatt, 11.07.1998; Klausers 80 Jahre in der «Krone»: Im Jahre 1962 haben Irma als Patentinhaberin und Willi Klausner-Schwab das Gasthaus übernommen. Sie haben zunächst die Küche modernisiert und eine Zentralheizung eingebaut, dem Restaurant wurde ein Speisesaal angefügt, nach und nach sind die Gästezimmer den neuzeitlichen Anforderungen angepasst worden. Willi Klausner gehörte zu den treibenden Initianten der Skilift- und Sesselbahn AG. Der Campingplatz oberhalb des Gasthauses verfügt über die nötige Infrastruktur. Bei allen Umbauten und Erneuerungen war der Erhalt des ursprünglichen Stils grösstes Gebot. Die Tradition des ländlichen Gasthaus durfte nicht leiden. Rechtzeitig auf das 80-Jahr-Jubiläum ist die Renovation der Hauptfassade abgeschlossen worden Dankbare Gäste

(3) A98/SEP.54463 St. Galler Tagblatt, 04.09.1998; Das Stadtfest förderte Innovation: Das Restaurant Frauenhof hat bereits etwa 100 solche Menüs gebraucht, und Grüntal-Wirt Alfred Koller gibt den Anteil der Gäste, die am Wochenende das Festspiel-Menü wählen, mit «ungefähr einem Drittel» an. Dankbare Gäste sind etwa einheimische Stammgäste, die Besuch haben und diesen zu einem Essen einladen. Dass auch Restaurants, in denen das Festspiel- Menü etwas weniger gefragt ist, mit Ideenreichtum und Flexibilität reüssieren können, hat «Bahnhof»-Wirt Martin Inauen bewiesen: Er hat kurzerhand beschlossen, die drei Gänge auch separat anzubieten, so dass sich auch der Gast mit dem kleinen Hunger oder der kleineren Geldbörse kulinarisch aufs Festspiel einstimmen kann.

(4) A00/JAN.00468 St. Galler Tagblatt, 04.01.2000; Weihnachtsfeier für Einsame und Alleingebliene: Elisabeth Dangel war es aufgetragen, die Gestaltung des festliche Beisammenseins zu übernehmen und den dankbaren Gästen für eine kurze Weile ein Weihnachtsfestchen in bescheidenem Umfang zu bieten.

5. Összefoglalás

Az imént bemutatott minták, valamint a korpuszvizsgálati előtanulmányok azt mutatják, hogy az e-korpuszok ilyen jellegű felhasználása új látásokat nyithat a szótárírásban. Egyrészt empirikusan igazolható adatokkal dolgozunk, s így egyértelműen a mindenkori vizsgált periódus nyelvhasználatát írjuk le (a gyakoriság szám-szerű adataival kimerítően), másrészt további kérdéseket vethetünk fel. Ezek közül talán a legégetőbb kérdés: az immáron módosult adatok alapján kapott eredményeket miként ültethetjük át a lexikográfiai munkába? Táv-olabbi célunk lehet tehát, hogy a német melléknévi valencia leírására újabb, korpusz alapú szótárakat szer-kezzünk. Egy nyelvű vagy két nyelvű szótárakat? – Ezen kérdésekre későbbi vizsgálatokban keresem majd a választ.

IRODALOM

Ágel Vilmos 2000. *Valenztheorie*. Tübingen: Gunter Narr Verlag.

Helbig, Gerhard 1992. *Probleme der Valenz- und Kasus-theorie*. (Konzepte der Sprach- und Literaturwissenschaft 51) Tübingen: Niemeyer.

Jacobs, Joachim 1994. *Kontravalenz*. (Fokus 12) Trier: WVT.

Szirmai Mónika 2005. *Bevezetés a korpusznyelvészetbe*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.

FORRÁSOK

Korpuszok

IDS-Corpus geschriebener Gegenwartssprache am Institut für deutsche Sprache in Mannheim: Corpusrecherchewerkzeug COSMAS-II.: <http://www.ids-mannheim.de/cosmas2/>

Szótárak

Sommerfeldt, K.-E./ Schreiber, H. 1983³. Wörterbuch zur Valenz und Distribution deutscher Adjektive. Leipzig.

Sommerfeldt, K.-E./ H. Schreiber 1996. Wörterbuch der Valenz etymologisch verwandter Wörter. Max Niemeyer Verlag, Tübingen.

ZSUZSANNA GAÁL

**Auf dem Wege zu einer Neukonzeption der Valenz deutscher Adjektive
Sprachgebrauch und Corpora**

In dieser Arbeit wird die Valenz deutscher Adjektive unter die Lupe genommen. Als theoretischer Hintergrund bietet sich die strukturelle Valenztheorie von Jacobs (1994) und Ägel (2000). Die Grundfragen der Theorie, d.h. die Valenzpotenztheorie bzw. die Valenzrealisierungstheorie werden mit den Daten von dem Korpus geschriebener deutscher Gegenwartssprache COSMAS-II konfrontiert. Dieser Beitrag setzt sich zum Ziel, die bisherige lexikographische Praxis zu rekapitulieren und ein einsprachiges Valenzwörterbuch deutscher Adjektive neu zu konzipieren.

Társadalmi nem és nyelvhasználat különbségei a háziállatok megnevezésében egy internetes honlap, az iwiw adatlapja alapján

ALKALMAZOTT HUMÁNTUDOMÁNYI INTÉZET

nem, nyelvhasználat, számítógépes kommunikáció, iwiw, állatmegnevezések

A vizsgálat elhelyezése a *nem és nyelvhasználat* foglalkozó kutatások történetében

Előadásomban a társadalmi nem nyelvhasználatának kutatásával foglalkozom az interneten megjelenő női-férfi „beszédmód” alapján. Azt vizsgálom, hogyan ragadhatók meg az interneten használt nyelvváltozatokban a nőies és férfias beszédmódokban az emberek dzsenderkonstrukciók összetevői.

A nem és nyelvhasználat kutatás szellemi anyjának Robin Tolmach Lakoffot tartják, akinek az 1973-ban megjelent cikke, majd könyve (1975) számos kutató figyelmét felkeltette. Azt vizsgálta, hogyan lehet a *nők* nyelvhasználatát leírni és értelmezni a férfiakéhoz képest (Lakoff-Bucholtz 2004)? A nem és nyelvhasználat kutatási előzményeinek tekintjük azokat a középkorból származó leírásokat, melyek a nők és a férfiak nyelvé-ről mint külön nyelvről tudósítanak (Kraus 1924), így alakult ki a ma már megalapozatlannak tartott *női nyelv* és *férfi nyelv* terminus, ám később egyre inkább csak a két nem által beszélt egyazon nyelv variánsairól olvashatunk. A XX. század elején megjelenő íráskor még a nők alsóbbrendűségét hangsúlyozták, követvén ezzel a platonai, descartes-i, majd később a XX. században is élénk támogatottságnak örvendő husserli, sartre-i filozófiai hagyományokat, melyek a lelket/tudatot és a testet hierarchikus viszonyban értelmezik, melyben az utóbbi kapta az alárendelt szerepet. Kulturális megközelítésben a tudatot azonosítják a férfival, a maszkulinitással, míg a test, az objektum a nőkkel asszociálódik, a nők tárgyként való felfogásával, amelynek jól dokumentált elemei megtalálhatók a filozófia és a feminizmus kutatási területén is (Butler 1999: 17). Jespersen (1922) esz-szencialista, sztereotípiákon alapuló, empirikus kutatásokat nélkülöző megállapításai szerint a nők szókincse kisebb, gyakran használnak üres, túlzó értelmű mellékneveket, mondataikat befejezetlenül hagyják, mert gondolatok nélkül kezdenek beszélni, szintaktikailag a silányabb, egyszerűbb, mellérendelő szerkezeteket kedve-lik, míg a férfiak az összetettségében magasabb rendű alárendelő szerkezeteket preferálják. A szókincset te-kintve leírja Jastrow kutatásait, miszerint témafüggő, hogy melyik nem miről beszél többet: a nők a környeze-tükről beszélnek, díszekről, emberekről és konkrét dolgokról; a férfiak inkább távolibb, konstruktívabb, abszt-rakt, általános és hasznos témákról. A nők gyorsabb beszédét is a hátrányukra írja, mivel a férfiak lassabb vá-laszaikban megfontolják, mit mondanak, hogy a legjobb kifejezéseket használják (p. 249). Az általános jelle-mzők közt Jespersen elismeri, hogy a nők gyorsabban olvasnak, mint a férfiak, és jobban is emlékeznek az ol-vasottakra, ám mindez csak azért lehetséges, mert a nőknek be kell tölteniük még agyuk üres kamráit, míg a férfiak alapos elmélyedéssel, összehasonlításokkal olvasnak, ami lassítja a mentális sebességet.

Ezt a heteroszexuális mátrixban keletkezett erőteljesen patriarchális szemléletet próbálta Lakoff átkere-tezni, nem sok sikerrel, mert a nők beszédéről szóló megfigyeléseit még mindig a nyelvhasználatukat tekintve is jelöletlennek tekintett férfiakhoz viszonyítva írta le. Az 1960-as években elinduló és megerősödő egyenjogu-sági mozgalmak velejárója volt a nyelvhasználat vizsgálata is. Ekkor írta Lakoff intuíción, megfigyelésein ala-puló tanulmányát. Megállapításaival azonban épp azt támasztotta alá, hogy a nők a nyelvi szocializációjuk so-rán olyan sémákat gyakorolnak be, melyek megerősítik alárendelt szerepüket a férfiakhoz képest, valamint, hogy a nőkről való beszéd is ezt a funkciót jeleníti meg. Ilyen beszédssémák például a bizonytalanságra utaló kifejezések, a magabiztosság hiányát jelző szerkezetek, mint például a hezitálást is kifejező töltelékszavak (you know, sort of); az ugye-kérdések, az emelkedő intonáció állítás használatakor, ami kérdésre utal megerő-sítést várva; az üres melléknevek (isteni, elbűvölő); a nyomatékosításként használt *olyan* szó; az olyan kifeje-zések, mint a *szerintem, úgy gondolom, csak azt szeretném mondani, nem tudom, hogy jól gondolom-e*; a túl udvarias formák, mint például a indirekt kérések, az eufémizmusok; a káromkodások kerülése vagy az érzelmi kiemelést szolgáló nyomatékosítások. Véleménye szerint a nők nem mondanak vicceket, mert elrontják a csat-tanót, elrontják a viccbe a sorrendet, s mi több, nem is értik meg a viccet, mert nincs humorérzékük. Írásban

gyakran használnak dőlt betűs írásmódot, hogy kiemeljék mondanivalójukat, ami abból a bizonytalanságból fakad, hogy megértik-e őket (!) (Lakoff-Bucholtz 2004: 81). Ugyanakkor kiemelte, hogy a nők a pontosabb színmegnevezésekre törekednek.

A csupán nemi differenciákat változóként megelőző kutatások egymásnak ellentmondó túláltalánosításokhoz vezettek, így nyilvánvalóvá vált, hogy egyéb vizsgálati tényezőket, változókat is be kell vonni a nyelvhasználati kutatásokba. Ilyenek például a *társadalmi mobilitásban* rejlő lehetőségek a nyelvhasználat által (Gal 1978, 1991), a *multiplex társas kapcsolathálózatok* vizsgálata a csoportnyelvi normák megítélésében (Milroy 1980, Milroy-Milroy 1992), vizsgálták, hogy a nyelvi piacon ('linguistic market') mi szolgál *szimbolikus tőkeként* (Eckert-McConnell-Ginet 1998), amit a *piaci erők* hipotéziseként is megfogalmaztak (Cameron-Coates 1989), vizsgálták az etnikai lojalitást is (Herbert 1992) stb.

Lakoff deficit és dominancia modellként is értelmezett megállapításai azonban még ma is számos kutatót inspirálnak. Az elméletbe jól illeszkedik Bourdieu (2000: 4) habitus fogalma, amely megfogalmazza a beszéd-sémák intézményfőntartó erejét. A dominancia modell alkalmas az interakciók vizsgálatára. Kezdetekben a különműek, majd az egyneműek közti hatalmi viszonyok vizsgálatának elméleti alapja lett. A férfi és nő nyelvhasználat hatalmi kérdéskörbe helyezett értelmezési kerete sok kérdést vetett fel, és nyújtott értelmezési keretet ezekhez. A férfiak nyilvános terepen többet (többször és hosszabban) beszélnek, mint a nők¹. Vizsgálatok indultak azzal kapcsolatban, hogy a nők, illetve a férfiak használják-e inkább a nyelvi presztízsformákat, mint egy szimbolikus tőké², azonban sok egymásnak ellentmondó eredmény született, mely alapján megállapítható, hogy nem lehet általános érvényű következtetéseket levonni arra vonatkozóan, hogy a nők vagy a férfiak nyelvhasználata közelít-e jobban a sztenderdhez (Schleicher 2006: 40)³. Ezekon kívül számos vizsgálat folyt a dominanciamodellel keretein belül, amelyekbe a nem verbális, metakommunikációs vizsgálatok is beletartoztak. A verbális és nem verbális kommunikáció dominanciamodellel való értelmezése szükségessé teszi a nemek mellett a kor, a státusz, az interakciós helyzet, a kontextus stb. körütekintő vizsgálatát, hogy egyértelműen kijelenthessük, a kommunikáció hierarchikus jellegét csak a nem befolyásolta. Ezekben az esetekben lehet csak a dzsenderkutatás eredményeit a dominanciamodellel keretében értelmezni.

A dominanciamodellel nem volt elegendő a nem alapú nyelvhasználati változatok értelmezésére. Kedvezőbbnek ígérkezett egy különbségeket hangsúlyozó elméleti keretet alkotni.

A differenciamodellel a századnak azt a nyelvészeti és kulturális relativista szemléletét követi, mely szerint minden változat egyformán értékes és jó. A differenciaelmélet számos, korábban hierarchikus viszonyban értelmezett kommunikációs szokást próbált átértelmezni a kölcsönös közeledés ('mutual adjustment') jegyében azáltal, hogy a nők és a férfiak egymás kommunikációs szokásainak megismerésével toleránsabbak lesznek egymással, ami segíti a hétköznapi párbeszéd működőképesebbé tételét a két nem közt. Az elmélet megalko-

¹ Vegyes közösségekben lefolytatott tudományos viták hozzászólásainak csak 30%-a származott női hozzászólóktól, és azok rövidebbek voltak, mint a férfaitól származók (Kramarac 1999: 45). Otthoni környezetben viszont ez az arány megfordult, ez azonban azért nem igazolja a nők dominánsabb helyzetét, mert ők végzik a társalgás fenntartását, az interakciós munkát (shit-work): kétszer-háromszor annyi témát vetnek fel, kérdeznak, mint a férfiak, minimális válaszaikkal (mhm) segítik az interakciót, hogy a férfiakat szóra, válaszra bírják (DeFrancisco 1999), azaz itt a hallgatás a férfihatalom fegyvere (Sattel 1983). Tehát a férfiak dominanciája néhol a beszédben, néhol a hallgatásban rejlik. A hallgatás tehát önmagában nem a hatalomnélküliség jele, ez adott kontextusokban más-más jelentést ölt. A nők hallgatását mégis gyakran a gyengeség jelének tekintik. A nemek közti dominanciaviszony a beszéd terén már gyermekkorban elkezdődik. Az első lépés, hogy a szülők többször szakítják félbe a gyerekeket, mint viszont, az apák többször szakítják félbe gyerekeiket, mint az anyák, másodsorban pedig a lányokat gyakrabban szakítják félbe, illetve beszélnek velük egyszerre (Grief 1980). Osztályteremben végzett kutatások is azt igazolták, hogy a fiúkat többször hagyták szóhoz jutni, mint a lányokat (Swan 1999).

² Labov és Trudgill kutatásaikban igazolták, hogy a nők formálisabban beszélnek, magasabb arányban választanak nyílt presztízis formákat, a nők gyakrabban használnak hiperkorrekt formákat (olyan fonológiai változókat, amelyek a státusz és a formalitás iránti érzékenységet jelzik), míg a férfiak inkább a rejtett presztízst, a vernakuláris, nem sztenderd formákat részesítik előnyben, ezzel is hangsúlyozzák maskulin, domináns mivoltukat (Thorne-Henley 1975: 18).

³ Ez mindig adott beszélő-, illetve gyakorlóközösség szokásai, társadalmi helyzete és mobilitása vagy mobilitási igényétől, valamint számos egyéb összetevőtől függ: úgy mint kulturális hagyományok, kapcsolathálózatok erőssége, a nők és a férfiak szociális helyzetének stabilitása, a politikai berendezkedés diktatórikus vagy demokratikus fokának megléte, a társadalom patriarchális/matriarchális jellege, az oktatási, munkavállalási lehetőségek, vagy hogy a nők mennyire vesznek részt a közéletben stb.

tói Maltz és Borker (1982), népszerűsítői, az ún. 'self-help'⁴ műfajban írott könyvekkel Gray (1995) és Tannen (2001), akik a két nemet úgy értelmezik, mintha két különböző (szub)kultúra találkozásáról lenne szó, vagyis mintha a férfiak és nők külön bolygóról származnának. A nemek szocializációját tehát úgy képzelik el, mintha homogén csoportokban nőnének fel családi együttlétek és mindennapi közös gyakorlatok nélkül. Ahogy Tannen sok kritikus megjegyezte, leírásaiban a kölcsönös igazodás helyett a nők azok, akiknek alkalmazkodniuk kell a férfiak teljesen különböző nyelvhasználatához. A differenciaelmélet végletes elképzelése, természetesen túlzó és abszurd, mégis azt mondhatjuk, hogy megvan a létjogosultsága. Ilyenek például a beszélgetési témák, azaz hogy a férfiak autókról, a nők meg divatról beszélgetnek többet, vagy hogy a nők szélesebb repertoárban használják a színmegnevezéseket, míg a férfiak jobban ismerik az autómárkákat, teret enged a nemek által preferált nyelvi változatok kutatásának. Az elmélet lehetővé tette, hogy a nőkre jellemző nyelvhasználat egyes vonásai pozitív értéként jelenjenek meg, mint például a férfiakénál hatékonyabb problémamegoldás, konfliktuskezelés; értéket tulajdonított a nők eltérő, kooperatív, emocionális beszédstílusának (Schleicher 2006: 42).

A nemekre vonatkozó nyelvi sztereotípa megjelenését a témák alapján Perchter a következőképp magyarázza: „Minél gyakrabban jelenik meg egy nemre vonatkozó szó az élet bizonyos területét érintő szavakkal, annál valószínűbb, hogy az életnek ezen a területe a későbbiekben ahhoz a nemhez kötődik (1999)” (Marju 2005: 8). Másrésztől minél gyakrabban használ bizonyos nyelvi formákat, annál inkább ahhoz a nemhez fog kötődni a nyelvhasználati forma (Kegyesné 2006).

A nemi szerepekre vonatkozóan kialakult univerzálék a nyelvhasználatban is tetten érhetők. A nemekre jellemző univerzálékát Kolga (2000) így foglalja össze:

A hagyományos felfogás szerint	
a nő	a férfi
expresszív	tárgyilagos
érzékeny, szubjektív	racionális, objektív, logikus
megérti mások érzéseit, udvarias, megbocsát	elrejtí érzéseit; nem mutatja ki, mit gondol
biztonságra van szüksége, figyelembe vesz másokat, sodródik az élet eseményeivel	független, agresszív, vezér
törődik a külsejével, bizonytalan	magabiztos, kalandra vágó

1. Kolga (2000) nemekre jellemző univerzáléi. Forrás: Marju (2005) p.9

Kolga nemekre jellemző univerzáléi egybecsengenek a száz évvel ezelőtti és még korábbi felfogásokkal is, ami azt jelenti, hogy az emancipációs küzdelmek, a társadalmi liberalizmus megnövekedése, a dzsenderkutatások eredményei sem képesek kimozdítani az öröknek és változtathatatatlannak tekintett nemi sztereotípiákat.

Judith Butler (1990) könyvében a dzsenderkonstrukció elképzelést mutatja be, amely az előző modellekhez képest egy dinamikus modell. A dzsenderkonstrukció elképzelés azonban az általánosítási igényről való teljes lemondást eredményezi, hiszen a feminin és maszkulin beszéd normái helyi megvalósulásukban végtelenek. Mivel az elmélet nem szolgáltat kutatási módszerrel, ezért annak vizsgálata, hogy mit tartunk nőiesnek, mit férfiasnak, továbbra is a differencia elmélet kutatási módszerein belül vizsgálható.

A kutatás korpusza

Mintavételi eljárásunknál elsődleges szempontunk az volt, hogy olyan írásbeli szövegekből álló statikus korpuszt gyűjtsünk össze, amit spontán, autentikus nyelvi megnyilatkozásnak tekinthetünk abból a szempontból,

⁴ Cameron hangsúlyozza, hogy az ilyen jellegű marketingcélú írásoknak semmi köze a nyelvészethez, mert a nyelvésznek leírónak kell lennie, és nem előírónak, valamint hogy ezek a könyvek, képzések a nőket nyelvhasználatuk miatt saját ellenségükként tüntetik fel, és jórészt arra készítik fel őket, hogy beszédükben átvegyék a férfiak normáit (Cameron 1996: 37–39). Azaz, amennyiben a nők a közsférában szeretnének sikeresek lenni, nyelvi normáikat ehhez kell igazítani, ami (a köz–magán dichotómiában) bizonyítottan a férfiak nyelvi normáját jelenti, azaz egy versengőbb típusú diskurzus stílus alkalmazását (Coates 1995: 14–15).

hogy mentes a megfigyelői paradoxonból adódó nyelvi önkontrolltól (Labov 1973). Ezt megtaláltuk az iwiw⁵, közösségtérképező honlapján olyan szociológiai adatokkal együtt, mint nem, életkor, lakóhely, számos esetben iskolai végzettséggel együtt. A kutatás megkezdésekor (2006. áprilisa) a Szegedre bejelentkezett iwiwfelhasználók száma valamivel több mint 24000 főből állt⁶. A forrás nagysága lehetővé tette a kvótás mintavételt a 14–40 éves korú szegedi férfi és női lakosság arányában. Ez 1000 fő esetében 512 nőt jelent és 488 férfit.

Az adatlapon található nyelvi anyag közül most csak az állatokkal kapcsolatos eredményeket mutatom be.

A kutatás módszere, eszköze

Kvalitatív és kvantitatív tartalomelemzési eljárást végeztünk. Elemzési egységeink az adatlapokon található állat kérdésre adott válaszbekezdések voltak. Az elemzés során a MaxQDA szövegelemző szoftvert használtam. Az 512 nőből 450 (88%) töltötte ki ezt a részt, a 488 férfiból 419 (85%) válaszolt. A nőknél az egy főre jutó szó 6,8, a férfiaknál 7,2. Megállapíthatjuk, hogy ebben az esetben a nők nem szószátyárabbak, mint a férfiak. Az adatközlők közül a nők 36%-nak, míg a férfiak 47%-nak nincs is állata. Ez az adat arra enged következtetni, hogy a férfiak mégiscsak szeretnek magukkal kapcsolatos információkat megosztani. Feltehetjük a kérdést: a férfiak mégsem lennének ténszerűbbek, avagy többet beszélnének, mint a nők, avagy itt csak a nyilvános helyen szereplés férfi nyelvhasználati normájával találkozunk?

A szövegek olvasása közben fogalmazódtak meg hipotéziseim: 1. a férfiak fajtaérzékenyebbek, mint a nők, amit a presztízsszimbólumok vagy természettudományok iránti kiemelt vonzódásukkal magyarázhatnánk, míg 2. a nők mintha névérzékenyebbek lennének az állatok megnevezésével kapcsolatban, amit a kapcsolatérzékenységüknek tudhatunk be.

Az eredmények

Az alábbi táblázatból látszik, hogy mind a kutyáknál, mind a macskáknál több adat származik nőktől, ez mégsem jelenti, hogy több nőnek lenne állata, mint férfinak. Azonban azt feltételeztük, hogy ezeknek a háziállatoknak van nevük. A nők mindkét esetben több nevet írtak, mint a férfiak, és a Chi-négyzet szignifikanciavizsgálat szignifikánsnak találta ezt az összefüggést. Az a feltételezésünk, hogy a férfiak fajtaérzékenyebbek, nem volt igazolható ezzel a próbával, tehát a férfiak szignifikánsan nem fajtaérzékenyebbek, mint a nők.

KUTYA	nők	férfiak	MACSKA	nők	férfiak
kutyák	207	137	macska	131	70
név	88	48	név	41	22
fajta	57	56	fajta	7	4
név+fajta	28	24	név+fajta	3	1
csak fajta	29	32	csak fajta	4	3
csak név	60	24	csak név	38	19

1. táblázat

Az iwiwen beírt kutyákra és macskákra vonatkozó adatok nemi megoszlása.

A vizsgálatban még egy adatot szignifikánsnak találtunk: a férfiak az állat szóról szignifikánsan többször asszociálnak emberre, mint a nők. Az emberi asszociációkban szerepelnek elsősorban testvérek, barátok, ismerősök, szomszédok stb. Ezt a maskulin nyelvhasználat sajátosságának tartjuk. További kódolásunk szerint a férfiak – e téma kapcsán is – többször viccelődnek, mint a nők.

⁵ iwiw= international who is who, kapcsolathálózati rendszer

⁶ Ma (2007. április 9.) ez közel 60.000.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Bourdieu, Pierre (2000) *Férfiuralom*. Budapest: Napvilág.
- Butler, Judith (1999) *Gender Trouble: feminism and the subversion of identity*. New York; London: Routledge. p.xxxiii, 221 p.
- Cameron, Deborah (1996) *The Language-Gender Interface: Challenging Co-optation*. In: Bergvall, Victoria L. – Bing, Janet Mueller-Freed, Alice F. (szerk.): *Rethinking Language and Gender Research: Theory and Practice*. London; New York, Longman. pp. 31–53
- Cameron, Deborah–Coates, Jennifer (1989) Some Problems in the Sociolinguistic Explanation of Sex Differences. In: Coates, Jennifer–Cameron, Deborah (szerk.): *Women in their Speech Communities: New Perspectives on Language and Sex*. London, Longman. pp.13–26
- Coates, Jennifer (1995) *Language, Gender and Career*. In: Mills, Sara (szerk.): *Language and gender: interdisciplinary perspectives: Conference: Papers*. New York, Longman. pp.13–30
- DeFrancisco, Victoria Leto (1999) The Sounds of Silence: How Men Silence Women in Marital Relations. In: Coates, Jennifer (szerk.): *Language and Gender*. Oxford, Blackwell. pp.176–184
- Eckert, Penelope–McConnell-Ginet, Sally (1998) Communities of Practice: Where Language, Gender, and Power All Live. In: Coates, Jennifer (szerk.): *Language and Gender. A Reader*. Oxford, Blackwell. pp. 484–494
- Gal, Susan (1978) Peasant men can't get wives: Language change and sex roles in a bilingual community. *Language in Society* 7. 1–16.
- Gal, Susan (1991) Mi a nyelvcseré és hogyan történik? *Régió* 1. 66–76.
<http://epa.oszk.hu/00000/00036/00005/pdf/05.pdf> letöltés:2006.08.14.
- Gray, John (1995) *A férfiak a Marsról jöttek, a nők a Vénuszról*. Budapest: Fabula.
- Grief, Esther Blank (1980) Sex Differences in Parent-Child Conversations. In: Kramarae, Cheri (szerk.): *The Voices and Words of Women and Men*. Oxford, Pergamon. pp. 253–258
- Herbert, Robert (1992) Language, gender and ethnicity: Explaining language shift in Thongaland. Elhangzott: the annual meeting of the Linguistic Society of America, Los Angeles, CA,
- Jespersen, Otto (1922) *Language: its Nature, Development, and Origin*. New York: H. Holt. p. 448.
- Kegyesné Szekeres Erika (2006) A nyelvi szexizmus és szexista nyelvhasználat a magyar nyelvben. In: Kegyesné Szekeres Erika – Simigné, Fenyő Sarolta (szerk.): *Sokszínű nyelvészet. Alkalmazott nyelvészeti gender-kutatás*. Miskolc, Miskolci Egyetem. pp. 91–100
- Kolga, Voldemar (2000) Naiseks ja meheks olemisest aastatuhande vahetusel Eestis. (A női és férfi mibenlétéről Észtorországban az ezredfordulón).
<http://web.archive.org/web/20010827084929/www.undp.ee/gender/2.html>. letöltés ideje:2007.01.27.
- Kramarae, Cheri (1999) In: Foss, Karen A. – Foss, Sonja K.–Griffin, Cindy L. (szerk.): *Feminist rhetorical theories*. Thousand Oaks, Calif. ; London, Sage Pub. pp.33–68
- Kraus, Flora (1924 (1972)) Die Frauensprache bei den primitiven Völkern. *Imago* 10. 296–313. (Nachdruck).
- Labov, William (1973) *Sociolinguistic Patterns*. Philadelphia.: University of Pennsylvania Press. p.xviii, 344.
- Lakoff, Robin Tolmarch – Bucholtz, Mary (2004) *Language and Woman's Place: Text and Commentaries*. New York ; Oxford: Oxford University Press. p.xiv, 309 p.
- Maltz, Daniel N.– Borker, Ruth A. (1982) A Cultural Approach to Male-Female Miscommunication. In: Gumperz, John Joseph (szerk.): *Language and Social Identity*. Cambridge; New York, Cambridge University Press. pp.195–216.Megjelent még: Coates, J. *Language and Gender*. 417–434.
- Marju, Ilves (2005) A női és a férfi társadalmi szerepek megjelenése két vonzatszótár példamondataiban. In: Kassai, Ilona (szerk.): *Szakszó, szaknyelv, szakmai kommunikáció*. Pécs, Pécsi Tudományegyetem, Nyelvtudományi Doktori Iskola. Nyelvészeti Doktorandusz Füzetek, 3. pp. 6–17
- Milroy, Lesley (1980) *Language and Social Networks*. Oxford: Blackwell.
- Milroy, Lesley–Milroy, James (1992) Social network and social class: Toward an integrated sociolinguistics model *Language in Society* 21. 1–26.
- Perchter, Sabina (1999) Women's rights - children's games: Sexism in learners' dictionaries of English. *Multilingua* 18. 1. 47–68.
- Sattel, Jack.V. (1983) Men, Inexpressiveness and Power. In: Thóme, Barrie– Kramarae, Cheri–Henley, Nancy (szerk.): *Language, Gender and Society*. Rowley, Mass., Newbury House. pp.x, 342
- Schleicher Nóra (2006) Paradigmaváltások: A társadalmi nem és nyelvhasználat kutatásának rövid története. In: Kegyesné Szekeres Erika–Sarolta, Simigné Fenyő (szerk.): *Sokszínű nyelvészet. Alkalmazott nyelvészeti gender-kutatás*. Miskolc, Miskolci Egyetem Alkalmazott Nyelvészeti Tanszéke. pp.39–50
- Swam, Joan (1999) Talk Control: An Illustration from the Classroom of Problems in Analysing Male Dominance of Conversation. In: Coates, Jennifer (szerk.): *Language and Gender*. Oxford, Blackwell. pp.185–196

- Tannen, Deborah (2001) *Miért értjük félre egymást? Kapcsolataink a beszélgetési stíluson állnak vagy buknak*. Budapest: Tinta, eredeti: (1986) *That's not What I Meant! How Conversational Style Makes or Breaks your Relationship with Others*. New York: Ballantine.
- Thorne, Barrie – Henley, Nancy (1975) *Difference and Dominance: An Overview of Language, Gender, and Society*. In: Thorne, Barrie–Henley, Nancy (szerk.): *Language and Sex: Difference and Dominance*. Rowley, Mass., Newbury House Publishers. pp.xii, 311 p.

VALÉRIA JUHÁSZ

Gender and Language Use Difference in Referring Domestic Animals on a Web Page, IWIW

Computer mediated communication and gender lects are a new research field in Hungary. In the first part of this paper we find the place of our research in gender studies history, followed by the description and results of the research. After discussing the problems of Lakoff's dominance approach and Maltz and Borker's difference theory, we come to the conclusion that Butler's gender constructions' approach is the most tolerant base but we cannot use it in computer mediated communication, since we still do not know the components of (the Hungarian) gender constructions. On iwiw, a Hungarian relationship network, every user has a personal details formula with information about hobbies, work, domestic animals etc. In this study we present the results about animals. Our hypothesis that more men give information about breed than women wasn't significant (Chi-square), but our other hypothesis that more women give the name of their animals was significant. We also found another significance in connection with synonyms. More men significantly associate humans with animals than women (examples for animals: my neighbours, my sister, my friend, etc.). On one hand this draws up a strong link between masculinity and power, on the other hand it is linked with 'stereotypical men's profanity.

SZEKERES FERENC

Tendenciák, formai analógiák a képzőművészeti és tervezőgrafikai eszköztárban

MŰVÉSZETI INTÉZET

tervezőgrafika, alkalmazott grafika, reklámgrafika, vizuális művészet, stíluskorszakok

A tervezőgrafikának (alkalmazott grafika, reklámgrafika) a képzőművészethez viszonyítottan rövid történetében nem alakulhatott ki átfogó, rendszerező esztétikai értékelemző szakirodalom. Dominánsan történeti jellegű, esetenként aktuális részterületeket érintő, gyakran a marketing szakterület nézőpontjából vizsgálódó elemzések születtek. E vizsgálódási spektrum tágításaként érdekesnek tűnik a tervezőgrafikát a vizuális művészetek történetének tükrében is megvizsgálni. Az egyik karakteresen kirajzolódó tendenciavonal alapján tetten érhetünk analógiákat a két terület perioditása és az egyes szakaszok karakterjellege között.

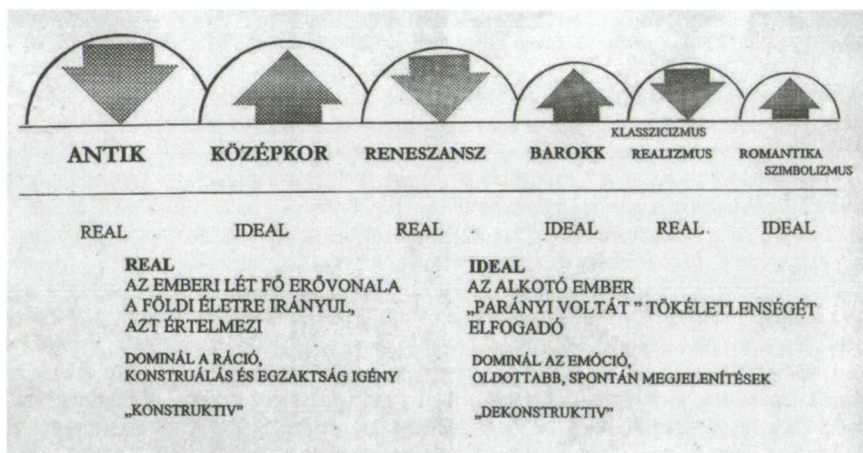
A művészetek történetében elfogadott, hogy – különösen az antikot követő stílus korszakokban – az emberi létre orientáló szellemi struktúrákat tendenciózusan az idea világát reprezentáló gondolati és művészeti szemlélet váltja fel egyre rövidülő periódusokban. Amennyiben az alkalmazott grafika történetét vizsgáljuk, hasonló jelenségekkel találkozhatunk.

Az 1960-as évekig datálható első periódust az oldottabb, intuitív, gyakran festői megjelenítési mód jellemezte. Ezt váltotta fel a 1980-as évek második feléig tartó tudatosabb „konstruktív” periódus, melyet a napjainkat is jellemző spontán „dekonstruktív” szakasz váltott fel.

Szembevetendő, hogy e feltételezett periódusváltások viszonylag rövid időintervallumon belül zajlottak le. Az egyes szakaszok rövidülésének tendenciája, már a művészettörténeti stílus korszakok változása során is karakteresen kirajzolódott. Ennek oka a történelem során egyre intenzívebb, átfogóbb és gyorsabb információ-áramlás lehetett. A reneszánsz stílus- és divatkánonjainak évtizedekre volt szükségük, hogy az európai kultúrkörben karakteresen jelen lehessenek. Napjainkban a televízió „egyenest” közvetíti a trendformáló divatbemutatókat, melyek a föld bármely pontján követhetővé válnak. Hasonló a helyzet a meghatározó, tervezőgrafikai trendeket befolyásoló műhelyeknél is. A szórakoztatóipar gyorsan elterjesztette az „aktuálisan trendi” törekvések médiumait, legyen az a Beatles együttes Sarga tengeraltjáró című filmje 1968-ban, vagy a Music Television aktuális klipje a 90-es években, vagy éppen napjaink „kreatívjainak” iskolateremtő produktuma.

Az ellentétes irányultságú stíluskorszakok változásáról

Vizsgáljuk meg a művészettörténet során periodikusan változó tendenciákat. A stílus- korszakok témánk szempontjából fontosabb jellemezőit jeleníti meg a következő ábra.

Az ábrán jelzett, emberorientált, (racionális világértelmezést preferáló) periódusokat leváltó transzcendens-misztikus világszemléletet hirdető korszakok periodikus változása a művészi ábrázolásokon is leképeződött. Míg a „REÁL-dimenziójú” szakaszokban dominánsan a földi léthez kötődő, az emberi ész által orientált, egzaktabb „konstruktív” szellemi alkotások készültek, addig a korszakot váltó „IDEA-orientált” szakaszokban emocionálisabb, eszményekre és vallásosságra irányuló oldottabb, „dekonstruktív” művek születtek.

Idézzünk fel néhány karakteres példát (az ábra korszakváltásainak irányultságát igazolandó) a művészetek történetéből. A REÁL-dimenzió eszmeiségét jól kifejezi az antik korszak építészetének arányrendszere, a horizontális architrávós építészet, a korai görög művészetre jellemző „rejtett-vektor-struktúrák” szobrászat, stb. Ellentétként az IDEA-dimenziót jellemzi a középkor (különösen a gótika) vallásos szimbólumok által determinált vertikálitása. Égbenyúló tornyú, triangulációra komponált homlokzatú templomai (szentháromság), valamint vertikálisan nyújtott, gyakran háromszögbe komponált szobrai jól példázják a kor szellemét. Feltételezhető, hogy ezt az égiek felé vágó attitűdöt tükrözi a gótikus viselet közismert eleme a cukorsüveg, illetve kúp formájú „égbetörő” női fejfedő: a hennin is.

A reneszánsz kor ismét a REAL-dimenzió és a horizontalitás diadala. Vízszintesen hangsúlyos övpárkányokkal tagolt palazzói, kvadraturára komponált templom- és épülethomlokzatai eszmeileg a földi világhoz köthetők, és a hasonló szellemiségű antikot idézik. Leonardo Vitruvius parafrázisa (homo ad quadratum, homo ad circulum) akár szimbolikusan is mondható, mint az a tény is, hogy Michelangelo „antik ihlette” félgömb kupolás St. Pietro tervét az ismét égiek felé törő barokk eszmény jegyében „emelt kupolájú” kivitelezés valósította meg. Meg kell említeni a rejtetten körre és négyzetre komponált festmények sorát is. Ezt a racionális és tudatosan komponált művészi szemléletet fogja felidézni a későbbiekben a klasszicizmus is.

A „nagykorúsítás” vágya: vizuális művészetek a geometria bűvkörében

Terjedelmi megfontolásokból ésszerűnek tűnik három, – témánk szempontjából legkarakteresebb – stíluskorszak (antik-reneszánsz-klasszicizmus) viszonyrendszerét vizsgálni, annál inkább, mert a tervezőgrafika történetének 60-as évekkel kezdődő középső szakaszával karakteres analógiák mutathatók ki.

Az antik görög kultúrában a vizuális művészetek szorosabb kapcsolatot próbáltak kialakítani a „hét szabad művészetnek” a társadalom széles köreiben tekintéllyel bíró dimenzióival. A zene (bár csak a quadriviumban kapott helyet) mégis biztosította elsőbbségét a vizuális alkotótevékenység előtt. Az építészet és a szobrászat érthetően szívesen alkalmazta (ráadásul a trivium territóriumából) a geometria és az aritmetika eszköztárát. E törekvést támasztották alá a korszak karakteres filozófiai, világértelmezési törekvései is. Már Püthagorasz (és a vele Krotón városában tevékenykedő tanítványok) tanításában is kiemelkedően érdekes a zene (quadrivium) „tudományos” vizsgálata, harmóniáinak egzaktságra rögzítése a számtan (trivium) eszköztárával. A püthagorasz-i eszmerendszer szerint a Kosmosz dolgai – jelentése által predesztináltak – a „szép rend” a harmónia különböző megnyilvánulásai. Ez a rend viszont rendező elvek alapján rögzíthető, és leírásához kiváló eszköztárát kölcsönözhetünk az aritmetika és a geometria területéről. Közismert a zenei hangok harmóniájának törvényszerű összefüggésrendszerét vizsgáló következtetésük. Az egyes hangokat létrehozó húrok hosszának aránya – harmonikus hangközök és hangzásvilág esetében – számokkal rögzíthető. (Oktávnál 1:2 az arány, kvintnél 2:3-hoz és kvartnál 3:4-hez). Az előzőek költői kiteljesedése az a feltételezésük, miszerint Orfeusz is azért tudott lantzenéjével eleveneket és holtakat befolyásolni, mert az alapjaiban harmonikus világrend képes volt reagálni a harmóniákból építkező zenei megnyilvánulásokra. Csak röviden utalhatunk Polükleitosz tanításaira, aki az emberi test, így a szobrok szépségének forrását azok arányrendszerében véli felfedezni. Legismertebb elméletében rögzíti az emberi test pontos arányainak fontosságát a szobrászatban, és Argosban készített atlétaszobrain tudatosan valósítja meg elméleti tanítását. Kortársai szerint legismertebb és legtökéletesebbnek tartott szobrát a Lándzsavívő (Dorüphorosz) egyenesen elméleti munkássága szemléltetésére hozta létre, ezért aztán Kanon címen is közismertségnek örvendett.

Láthattuk, hogy Püthagorasz és követői szerint a jelenségek és az azokba illeszkedő formák arányviszonyaikkal a harmónia struktúrájukkal belső kánokat is tartalmaznak. Ezek a belső összefüggésrendszerek – céltudatos értelmező tevékenység eredményeként – leírhatóak és rögzíthetőek a geometria által felkínált forma-, illetve számstruktúrákkal. Érthető tehát, hogy az építészet és a képzőművészet is igyekezett élni a fejlett számtani és mértani tudás kínálta eredményekkel. Amennyiben (esetenként jogosan) úgy érezhetnénk, hogy ez a törekvésük a kimódoltság zsákcájához is vezethetett, próbáljuk megérteni törekvéseik mozgatórugóit. Ez a próbálkozás – különösképpen annak tükrében, hogy korunkban a programvezérelt elektronikus számító-

gép szinte valamennyi információt a kettes számrendszerrel képes kódolni – talán nem is okoz túlzott nehézségeket.

A római korban kétségkívül formálták az értékrendet Róma város hagyományozódott városalapítási emlékei, melyek szerint Romulusz, a városalapító kör alakú gödröt ástott a Palatinuson (Mondulus), melybe beleve-tette az ősök sírjainak, elhagyott tűzhelyeinek szellemét szimbolizáló, Alba Longából hozott rögöket, mintegy áttelepítve ezzel az elhagyott ősök szellemét. Ezt szántotta azután körbe tág **négyzettel** (Roma quadrata) egy helyütt felemelvén az ekét, ezáltal helyet hagyva a városkapunak. A feltételezhetően legendaként élő történet motiváló erő lehetett a császárkor ismert építésének, Vitruviusnak további munkásságához, melynek része számos quadratúrára konstruált középület alaprajz és városépítészeti alapelv.

Vitruvius – részben a korábbi görög kánonelméleteket kiteljesítendő – részletesen lejegyzí az emberi test arányrendszerét. Tíz könyv az építészetről című traktátusának harmadik könyvében kifejti, hogy egy kitárt lábú és karú emberi alak harmonikusan beilleszthető a férfi köldöke köré szerkesztett – tökéletesnek minősíthető – kör, illetve négyzetformába.

Szemben a középkor névtelenségbe burkolódzó alkotóival, a reneszánsz a művészeti és a művészi individuum öntudatra ébredésének időszaka. (Jelképes értékkel bír, hogy Dürer a sokszorosító eljárással készített munkáit is szignálja.) A kor életérzése sok tekintetben analóg az antik kor alkotóinak életérzésével. A reneszánsz mesterek büszkén hirdetik, hogy a Brunelleschiék által tökéletesített, tudományos alapos-sággal szerkesztett perspektívával ábrázolt terek a földi valóság tökéletes, illúziókel-tő leképezései. Az építé-szek is a perspektivikus négyzethálókat felfelé tériesítő szerkesztett tértestekben (Szentkirályi) gondolkodnak. A mindinkább megtúrt boncolásokkal tökéletesített, a tudományosság határait súroló anatómiai ismeretekkel létrehozott emberábrázolások egyre töklétesebbek. A kor szellemiségének jelképi értékű mestere, Leonardo, rendszeresen végez mérés-tanulmányokat élő és halott embereken, s felmérései eredményeit mind írásban, mind művészi értékű tanulmányrajzokban is rögzíti. Ezeket a máig érvényes antropometriai adatokat összeveti Vitruvius korábbi adataival. Tulajdonképpen az ő interpretációja által vált közismertté a római építész értekezésének formulája, annak ellenére, hogy a köldökközéppontú, körbe és négyzetbe foglalt embereszménynek számos megfogalmazása ismert.

Miért éppen a négyzet és a kör?

És hogy miért a kör és a négyzet válhatott a művészetekben a már vázolt magasztos eszmeiség tolmácsolójává, és miért volt fontos, hogy az emberi test arányrendszere is harmonizáljon a két „legnemesebb” geometriai formával? Próbáljunk érvelni a korszak szellemiségét nagyban befolyásoló gondolataival, ránk maradt idézeteivel!

Arisztotelész Poétikájában többek között arról elmélkedik, hogy (tömören, leegyszerűsítve) egy dolog lényegi egységét azok az elemek alkotják, melyeken nem lehet változtatni anélkül, hogy magát a dologt ne változtatnánk meg. Ezt a filozófiai felvetést a geometriában a kör és a négyzet tökéletesen megvalósítja!

Amennyiben egy téglalap hosszabb és rövidebb oldalainak aránya szélsőségesen különbözik, aránytalanul lapos, szinte felismerhetetlen, karakter nélküli idomot kapunk. Ha az oldalak arányait harmonikusan egymáshoz közelítjük, eljutunk a megnyugtató arányrendszerű idomhoz. Megfogalmazhatjuk tehát, hogy a téglalapok birodalmában találkozhatunk kevésbé karakteres, illetve karakteresebb („téglalapabb”) formával. Hasonló a helyzet az ellipszisek vizsgálatánál is. Kis- és nagytengelyük változtatásával létrehozhatunk karakteresebb és kevésbé karakteres ellipsziseket.

Gyökeresen más a helyzet a két rokon formánál: a négyzetnél és a körnél! Mindkét idom legkisebb változtatása esetén lényegük változik meg: a négyzet téglalappá a kör ellipszisé válik!

A fentiek után érthető, hogy Vitruvius mindenekelőtt az embert próbálta összefüggésbe, harmóniába rendezni a két geometriai formával. Motiválhatták erre a nagy görög elődök is, akik bizony eléggé problémamentes átjárást teremtettek égi és földi dimenziók között. Ennek szerves része lehetett az emberi nem „istenítése” és az istenségek földi lét dimenzióba és emberközbe vonása. Előbbire legyen példa Szophoklész Antigóné-jának közismert idézete a kar-dal kezdősorairól:

„Sok van mi csodálatos,
de az embemél nincs semmi csodálatosabb” (ford: *Trencsényi Waldapfel Imre*)

Témánk szempontjából érdekesebb, kevésbé fennkölt megfogalmazásban:

„Számptalan csoda van, de az
Embernél jelessebb csoda nincs” (ford.: Mészöly Dezső)

Ki vonhatná kétségbe az ember tökéletességét, látván miképpen harmonizál a két legfölkételesebb geometriai formával?!

Igy aztán az is érthetővé válik, hogy az antik építészeti is gyakran él a körbe és négyzetbe komponáltság elvével színház és templom alaprajzok konstruálásánál (pl. kör alaprajzú Vesta-templomok, színházak nézőterére pódiummal, stb.). Sőt sokak szerint a Pantheon épülete lényegileg a fentiek tériesítése (kör/gömb, négyzet/kocka, illetve az abba feszülő henger). Ismert, hogy a félkupola egy olyan gömbtestre feszül, melyet ha kiegészítünk, alapponton érinti a földet. E képzeletbeli gömb köré feszül az azt befoglaló kocka lapjaiba szerkesztett henger alakú aléptípmény. (Kapuéptípménye jóval később került kialakításra.) A tökéletesnek vágyott emberi és a tökéletes isteni világ ellenkező irányú közelítésére pedig kiváló példa Xenophanesz gondolatsora:

„Ha az ökröknek, lovaknak vagy oroszlánoknak kezük volna, vagy a kezükkel festeni tudnának, és olyan műveket készítenének, mint az emberek, akkor a lovak a lovakhoz, az ökrök az ökrökhöz hasonló istenalakokat festenének, és a testüket olyanná mintáznák, amilyen a maguké. A halandók azt képzelik, hogy az istenek is születtek, s öltözetük van, mint nekik, és hangjuk meg alakjuk”.

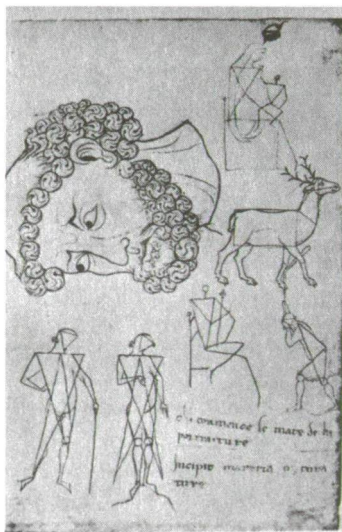
Azonos szellemi aura, hasonlatos konstruálási elveket indukál.

A grand art vizsgálatánál láthattuk, hogy a vizuális művészetek „tekintélyének” növelése érdekében az alkotók az általánosan nagyra tartott kultúraszegmensektől „tudományos” eszköztárat és konstruálási elveket is kölcsönöztek. Ezzel a gesztussal a művészetet a tudományok rangsorához kívánták közelíteni. Az antikban és a reneszánszban az alkotók individuális dimenziója is hangsúlyossá vált, erősítve ezzel a művészeteket művelő réteg öntudatát. Hasonló folyamat zajlott le az alkalmazott grafika területén a 60-as évek második felében. Mind a nemzetközi, mind a hazai tervezők demonstrálni kívánták, hogy a grand art művészi komponáló tevékenységéhez, vagy az iparművészet, esetleg az építőművészet munkamódszeréhez hasonlóan – a tervező-grafika is több annál, mint a piac elvárásait teljesítő tervező szakma, mely pusztán a megrendelő elképzeléseit valósítja meg. Sokkal inkább tudatosan építkező, esztétikai értékrend és nemzetközi stílusvonulatok nyomvonalán tevékenykedő alkotóterület. Nyitottá vált az éppen érvényes grand art irányzatokra (op-art, neo-szecesszió, stb.). És hát a tudatos konstruálótévékenység bizonyítására az alkotók is preferálni kezdték a geometria eszköztárát és a szerkesztettséget. A fentiek következményeként megszorodtak a területet művelők (jogos) öntudatát növelő kiállítótermi bemutatók is.

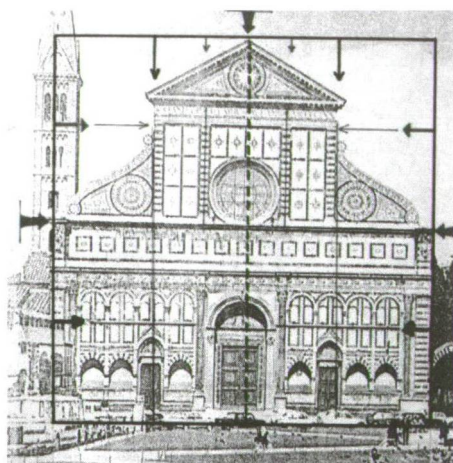
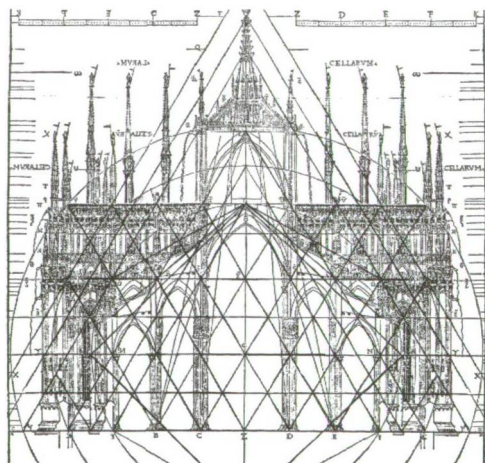
Ez a szemléletváltás és tudatos trendkövető magatartás magával hozta a tervező grafika „korszakolódását” is. A tudatos, szerkesztett konstruálási alapelveknek köszönhetően elterjedt a zárt befoglaló formába (gyakran körbe, négyzetbe) feszített grafikai képi ábrázolások, feliratok és előzetes formaelemző tevékenység eredményeként leegyszerűsített „ideovizuális” piktogramok. Ekkor tervezik át a MÁV látványelvű, részletező szármaskerek emblémáját funkcionálisan leegyszerűsített, az eredeti idéző konstruktív logo formára. Hasonló folyamat részese a Gondolat Kiadó emblémája, és az új vállalkozások képi jelei is ilyen szellemben készülnek (Skála Coop stb.). Megállapíthatjuk tehát, hogy az alkalmazott grafika területének első, látványelvűen kötetlen képalkotó periódusát az öntudatosodó szakma tudatosan építkező konstruktív szemléletű, kötött formavilágú szakasza váltotta fel. A terület öntudatosulási-folyamata jelképes gesztussal zárult. A 90-es évekre a szakmai elnevezés – a megrendelői elképzeléseket megvalósító tevékenységet sugalló – **alkalmazott grafikáról** a tudatos művészi konstruáló tevékenységet feltételező **tervező grafikára** változott. A folyamat felidézi a reneszánsz művészeinek öntudatra ébredését: A tervező grafika művelői „beleszervesültek” a grand art-ba.

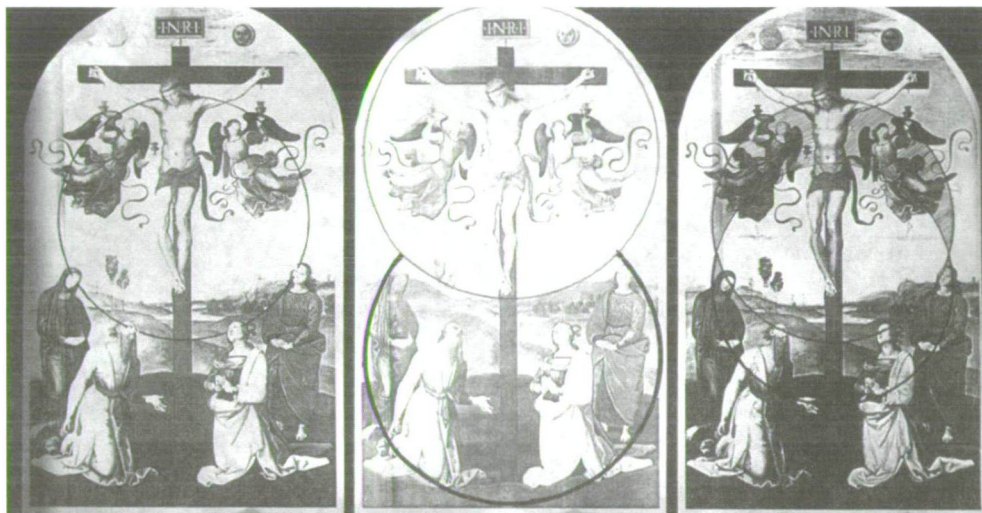
A vázolt, kötött formavilágú szakaszra – mint a művészeteknél láthattuk – oldottabb szemléletű korszak a válasz. A 80-as évek második felétől a tudatosan komponált zárt formavilágú ábrázolásokat oldott formavilágú, gyakran gesztus jellegű, spontaneitást tükröző képi világ követi. Ez a kifejezőmód tökéletesen megfelelt az öntudatra ébredő szakma vágyának: utat nyitni az alkotói intuíció esetlegességét bátran felvállaló attitűdnek. (...miként az a vizuális művészetekben már evidenciaként szereplő normává válhatott...)

Az már újabb fejtegetések tárgya lehetne, hogy a fentieket demonstráló produktumok (alkotások) gyakran pusztán kreatív spontán megnyilvánulások, és bizony az erősödő piac is egyre kevésbé tolerálja az alkotói individuum megnyilvánulásait.

Honnencourt tanulmányán és a középkori templomhomlokzaton (a szentháromság jegyében) a háromszög-összefüggésrendszer dominál. Alberti templomhomlokzatán és Leonardo Anghiari csata tanulmányán a reneszánsz szellemiség quadratura-elve a mérvadó.

Raffaello festményén a körök hálószerkeztűrája rejtetten kitűzi és sugallja a hit dimenzióinak összetett rendszerét.

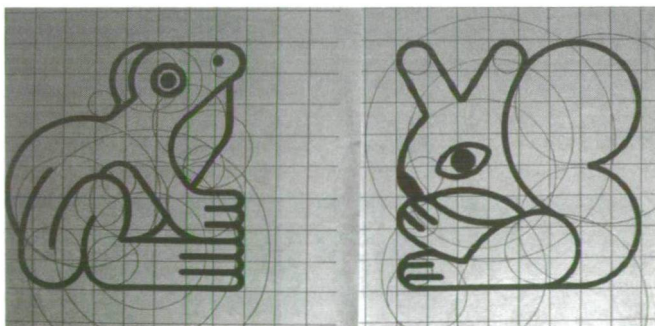
CORVINA KIADÓ, BUDAPEST

CORVINA KIADÓ, BUDAPEST 1965

CORVINA KIADÓ 1974

Az alkalmazott grafikában a konstruktív szemlélet karakteres produktumai a Corvina kiadó és a MÁV-logó áttervezése, valamint egy didaktikusan szerkesztett piktogram-kollekció. Jól látható a szemléletváltás a dekonstruktív összeállítás emblémáinál.

FERENC SZEKERES

Tendencies and formal analogies in the toolinventory of art and graphic design

There are analogies found in the history and stylistic changes of both grandart and graphic design. Alternative rational earth life-oriented „constructive viewpoint” periods, and emotional, spiritual, religious-mythological „deconstructive viewpoint” periods, are equally characteristic of both. In art history, period boundaries match boundaries of broad periods of style. In graphic design, the first loose period was followed by a more rational, editor-principled approach in the 1960's and, after that, a more intuitive, deconstructive approach in the second half of the 1980's. Both in visual arts and in the rational period of graphic design there is a joint intention to bring visual creative work to a higher level through the of conscious construction and by applying the tools of geometry.

TÓTH SZERGEJ

Rendszerfüggő lexika

ALKALMAZOTT HUMÁNTUDOMÁNYI INTÉZET

toponímák, utcanévek, ideológia, rendszerváltás

„Minden forradalomban, akár politikai vagy társadalmi, akár művészeti vagy irodalmi is legyen, mindig két tendencia hat: egyrészt a teljesen újat akarás, ahol az éles szembenállást hangsúlyozzák az addig érvényessel, másrészt pedig a kapcsolódást a törvényesített hagyományokhoz”

(V. Klemperer.)

Ebben az írásban egy tíz évvel ezelőtt befejeződött munkánkra szeretnék visszatekinteni, melyet a *Language in a Post-totalitarian Society* című nemzetközi tudományos tervezet keretén belül végeztünk¹. A kutatás 1995 és 1997 között több irányban folyt, de itt sajátos emlékeztetőnek csak az I. számú főirányhoz, a rendszerváltás utáni utcaátnevezések feltérképezéséhez és hatásvizsgálatához készített háttéranyagnak szánt ismeretek egy részét, és magának az akkori kutatásnak néhány elemét és eredményét kívánom felidézni.

E visszatekintést motiválja, hogy az akkori munkánkban kísérletet tettünk a markáns jellemzőket hordozó elnevezések szemantikai befogadásának és elfogadásának jól mérhető metodikával történő rögzítésére is, és az akkoriban lezártnak tekintett munkánk néhány záró megállapítása mintegy előrevetítette/igazolta napjaink történéseit.

Többek között a következő – e cikkünk további részében részletezett – megállapításokat tettük annak idején:

- Csongrád megye kis településeinél (...) a szocialista rendszer szimbólum rendszerét tükröző elnevezések nagyon lassan változnak.
- „... egy születő vs kialakítandó, átideologizálástól mentesebb társadalmi rend közfelfogását tükröző utcánév és közterület elnevezés-rendszertől igen messze van a jelenkori (értsd: akkori) magyar társadalom”.

A fenti megállapításaink tükrében észlelhetjük napjainkban a következőket: *tíz évvel munkánk befejezése után Csongrád megyében (és Szegeden is) újult hévvel és indulatokkal indul el egy politikailag is gerjesztett újraátnevezési/visszanevezési folyamat.*

A Kutatócsoport akkoriban általános történelmi, szociológiai és politológiai összefüggésekre próbált rámutatni, de természetesen figyelembe vette az ezen a területen folytatott nyelvészeti felmérések országos eredményeit (a főváros, Budapest kivételével). A munka végeztével a több mint öt évtized majdnem totális átideologizáltságának korántsem megszűnését, hanem „ellenkező előjelű” átváltásának tényét, illetve ennek ütemét is tudta regisztrálni².

¹ A szegedi Kutatócsoport munkája eredményeit a következő kutatói jelentésekben rögzítette: TÓTH SZERGEJ – VASS LÁSZLÓ – ZÁNTÓ RÓBERT: *Studies by the Hungarian Research Team on Language in a Post-totalitarian Society*, 1 Oct. – 1 Sept. 1995–1996. CEU, Gyula Juhász Teacher Training College Szeged, Hungary, 1996.; TÓTH SZERGEJ – VASS LÁSZLÓ – ZÁNTÓ RÓBERT: *Summary Report on the work done in the field of the project Language in a Post-Totalitarian Society*, 1995–1997, CEU, Gyula Juhász Teacher Training College, Szeged, Hungary, 1997.

² A téma elméleti és gyakorlati keretére, valamint metodológiájára és céljaira vonatkozóan abban az időben többek között BIRK ZOLTÁN 1996; KÁLNÁSI ÁRPÁD 1995; PÉTER LÁSZLÓ 1974; PIFKÓ PÉTER 1990; VADAS FERENC 1993. munkáira támaszkodtunk. Sajnos még nem ismerhettük többek között HOFFMANN István *Helynévkutásunk utóbbi négy évtizede* című habilitációs dolgozatát és más, azóta megjelent kitűnő munkát sem. Ugyanakkor sok segítséget kaptunk a következő kollégáinktól: Bańcerowski Janustól (a világ képét), Kontra Miklóstól (a harc erejét), Kovács Ákostól (az ünnep színét), Petőfi S. Jánostól (a rendszer szépségét), Szépe Györgytől (a tolerancia ízét), Szilágyi Ákostól (a tudás szellemét).

Az akkori munkánk a névanyag összegyűjtésére, tehát a pontosan regisztrálható utcanév, közterület, községnevekben/megnevezésekben beállott változások feltérképezésére és az ebből levonható következtetések összefoglalására is irányult, melyeket publikáltunk is³.

Ami cikkünk apropóját, a szegedi át- és visszanevezéseket illeti, az alaphangot az 1945. május 30-án a főispánnak a város polgármesteréhez intézett levele adta meg, mely a következő kérést és javaslatot tartalmazza: *A szegedi utcanévek egy része még mindig reakciós jellegű [...]. helyes és időszerű volna ezeket minél előbb megváltoztatni [...] Mellékelem a Szegedi Nemzeti Bizottságnak az utcanévek megváltoztatására vonatkozó tervezetét [...].*

A javasolt változtatásokat igen gyorsan foganatosították, így lett Szegeden a *Berlini körút* helyett *Moszkva körút*, a *Horthy Miklós utca* helyett *Dózsa György utca*, a *Stefánia sétány* helyett *Sztálin sétány*, a *Mars térből Marx tér*, a *Vitéz utcából Partizán utca* stb.

Az újboli (rendszerváltáskori) visszanevezési folyamat következtében Szegeden 1990 és 1992 között 30 utcanév változott meg, 6 új utcaelnevezés született, továbbá 4 városrész-név is megváltozott.⁴ Mindösszesen egy utcanév szűnt meg. Ezek a számok megközelítőleg összhangban lehetnek a hivatalosan nem regisztrált országos átlaggal.⁵

Az akkori kutatási jelentésben a következő megállapításokat tettük a korábbi név elejtése, az új név jellege és a változás magyarázata (tulajdonképpen hivatalos indoklása) vonatkozásában⁶:

„Az utcanéveket tekintve összesen 26 esetben szerepel indoklásként a régi, „eredeti” elnevezés helyreállítása. Például így: *Dáni János utca* [magyar munkásmozgalom története körében sorolható név] – *Dáni utca* [Szeged XIX századbeli egyik főispánjáról kapta a nevet].⁷

A visszanevezések közül egyértelműen a vallási, ám kizárólag keresztény hitéleti jellegű nevek figyelemfelkeltőek: a 24 régi-új név közül 10 ilyen, például: *Hámán Kató u.* – *Szent Ferenc u.* [A rendalapító Assisi Szent Ferenc (1182–1226) neve a közeli Ferences kolostorra és templomra utal. Az utca e nevet 1939–1951-ig viselte korábban.]; *Tolbuhin sgt.* – *Kálvária sgt.* [az Árvíz előtti utca eredeti, 1814-től ismert nevének részleges helyreállítása (eredeti alakjában „utca” volt)]

„A romániai, illetve szlovákiai magyar településnevek megjelenése az utcanévekben a két világháború között egyértelműen a Horthy-éra irredenta légkörében keletkeztek. Visszaállításuk indoka többnyire egyszerű tényközlés jellegű, például *Ságvári Endre u.* – *Gyertyámos u.* [az 1912–1945 között viselt név visszaállítása; *Gyertyámos* (Carpinis délvívidéki nagyközség Romániában)], vagy *Gladics József u.* – *Trencsényi u.* [Trencsén (Trencin, Szlovákia) ősi városi nevét viselte az utca 1939–1963 között; a környékbeli felvidéki nevek közé illik]. Egy névtelen utca az Északi Városrészben új, ebbe a kategóriába sorolható

³ Tóth Szergej: A hatalom logikája: birtokolni az utcanéveket. Megjegyzések a toponimák változtatásaihoz szegedi nézőpontból. In: *Szeged folyóirat*, 1998. február, 5–11. [Társszerző: Zánthó Róbert]; Tóth Szergej: Az utcaátnevezések „stilisztikája”. Egy felmérés margójára. In: *Nyelv – stílus – irodalom*. Budapest, 1998.566–72.; Tóth Szergej: Az utcaátnevezések fogadtatása Szegeden. In: *A nyelv mint szellemi és gazdasági tőke*. Szombathely, 1999. 283–6.; Tóth Szergej: A totalitarizmus logikája: birtokolni a toponimákat. In: *Színes eszmék nem alszanak...* Szerk.: Andor József, Szűcs Tibor, Terts István. Lingua Franca Csoport, Pécs, 2001. 1276–84.

⁴ A szegedi Önkormányzat 1990. augusztus 16., valamint 1991. augusztus 16. és 1992. július 6-ai ülésein döntött utcanévek megszüntetéséről, megváltoztatásáról.

⁵ Vess össze Birk Zoltán tanulmányával, ahol a szerző ilyen egyenleget von meg: „A változó nevek kevésbé érintették az utótagokat (utca, út, tér, köz, sor, fasor stb.), sokkal inkább a politikai-ideológiai töltésű előtagokat. A névcserék – számukat tekintve – nagy szóródást mutatnak. A legkevesebb *Pakson* volt, mindössze 5 db, *Körmenden* is csak 6. A legtöbb *Ózdon* fordult elő, 84 db, de ebből egy tucait csak az utótag módosításából állt. A nagyobb kiterjedésű és lélekszámú Győrben 68 közterület nevét keresztelték át. A megkérdezett településeken átlagosan 28 utcanév-változásról döntöttek.” (Birk 1996:60)

⁶ Ehhez felhasználtuk többek között a Szeged Megyei Jogú Város Városrendezési és Építési Iroda Műszaki Nyilvántartási és Információs Iroda (továbbiakban SZMJV) részletes kimutatásait (*Szeged Megyei Jogú Város Városrendezési és Építési Iroda: Szeged város 1990–92 években megváltozott és keletkezett utcanévei*, Szeged, 1992) és Szeged, Kartográfiai Vállalat, Budapest, 1920, 1992 térképeket.

⁷ Szögletes zárójelben a SZMJV hivatalos indoklása szerepelt.

nevet kap: *Gömöri u.* [Gömör felvidéki vármegye, ma Szlovákia része; a név a szomszédos Sárosi és Vág utcanevekkel rokon.]

„A személyekről elnevezett utcanevet illetően 11 új (részben régebbi) névvel találkozunk. A valóban új nevek például: *Gyapjas Pál u.* (a munkásmozgalom történetéhez kapcsolódó név) – *Szent-Györgyi Albert u.*; *Zalka Máté u.* – *Máté u.* (indoklasként az „utcanév egyszerűsítése” szerepel).

A „vegyes” keresztelesek látszólag tarka és nehezen osztályozható képet mutatnak, például: *Turul u.* [a környékbeli madárnév utcák mintájára adott név]; *Aba u.* [a szomszédos, férfineveket viselő utcák sorába illő név] vagy *Baktón Vörös zászló u.* – *Kokárda u.* [a név a magyar szabadság jelképére utal].

A korábbi név nélküli utcák elnevezése mellett az új keresztelesek indoklása szinte kizárólag a korábbi „szocialista” elnevezések megszüntetése lehetett.”

Ugyanezen témakör individuális pszicholingvisztikai-szemantikai vetülését is megvizsgáltuk az ifjú értelmiségi társadalmi réteg körében, részint a korábbi, részint az újabban született vagy visszaadott nevek – elnevezések fogadtatásáról, miközben az elnevezések szemantikai töltetét, illetve ennek recepcióját kívántuk, ha nem is részleteiben, de fővonalakban követni. Ehhez végeztünk kérdőíves felméréseket, majd egy általunk kidolgozott számítási rendszer segítségével a kapott eredményeket megkíséreltük általánosítani a húsz év életkor körüli értelmiségi, még tanulmányait végző fiatalok átlagához közelítve.

A felmérésben tulajdonképpen annak megállapítására tettünk kísérletet, hogy az akkori főiskolai hallgatóknál milyen jellegű benyomást, reflexiót, asszociációt váltanak ki a régi rendszerhez kapcsolódó utcanevet.

Az adatok összegzése után megkaptuk a relatív gyakoriság mellett annak az elméleti valószínűségét is, hogy 1997-ben Szegeden a 19–25 év közötti főiskolára járó fiú és/vagy lány miként viszonyul az általunk vizsgált kifejezésekhez. Annak kiszámítása, hogy 0,95, ill. a 0,99 megbízhatósági szinten az elméleti valószínűség milyen intervallumba esik a következő képletekkel történt:

$$\left(K_1 - 1,96\sqrt{\frac{K_1(1-K_1)}{n}}, K_1 + 1,96\sqrt{\frac{K_1(1-K_1)}{n}} \right)$$

$$\left(K_1 - 2,6\sqrt{\frac{K_1(1-K_1)}{n}}, K_1 + 2,6\sqrt{\frac{K_1(1-K_1)}{n}} \right)^8$$

Az utcanevet kiválasztásának a szempontjai a következők voltak. A négy kategóriához tartozó utcanevet véletlen sorrendben voltak megadva, ezek a) az akkor semlegesnek tekinthető elnevezések (pl. *Gyöngyvirág utca*, *Rózsa utca*, *Köztársaság utca*, *Alkotmány utca*), b) a kádári rendszer ideológiáját tükröző utcanevet (pl. *Béke utca*, *Úttörő utca*, *Barátság utca*, *Partizán utca*), c) munkásmozgalmi múlttal rendelkező személyek nevei (pl. *Ságvári Endre utca*, *Mező Imre utca*), d) a kádári rendszerben kiemelt jelentőségű ünnepel azonosítható név (pl. *Május 1. utca*, *Felszabadulás utca*).

A feldolgozás után a következő főbb megállapításokat tettük⁹:

A *Köztársaság* utcára a semleges, illetve a pozitív (benyomás, reflexió stb.) a jellemző, az *Alkotmány* utca esetében viszont a nagy szórás jelen(he)tte a vélemények megosztottságát. A kádári rendszer ideológiáját tükröző utcanevet esetében a következő kép alakult ki: a *Partizán* utca fogadtatása negatív, illetve semleges; az *Úttörő* utcánál a negatív, semleges megítélés volt a jellemző, és nem várt eredményt hozott

⁸ A képletekben a K_1 az egyes rubrika relatív gyakoriságát adja meg, az n az adott fogalomra vonatkoztatva az összes válaszadók száma, az 1,96 és a 2,6 az adott megbízhatósági szintekhez tartozó állandó szorzó. A felmérésbe összesen mintegy 400 főiskolai (JGYTF) hallgatót vontunk be.

⁹ Általános, metodológiai levonható következtetéseink a következők voltak: a) helyesnek bizonyult az az elképzelés, hogy a régi rendszerhez kapcsolódó és a az ún. semleges utcanevet vegyítettük egymással; b) miután a valószínűségi számítás szempontjából az intervallumok „idegenek”, a kapott értékek óvatos következtetések levonására alkalmasnak bizonyultak.

a Béke és a Barátság utca. Mindkettőnél nagy szórás tapasztalható, bár az utóbbinál inkább a semleges és pozitív dominál.

A munkásmozgalmi múlttal rendelkező személyek neveit viselő utcák esetében (Ságvári Endre utca, Mező Imre utca) a semleges hozzáállás dominált, végül a kádári rendszerben kiemelt jelentőségű ünnepel azonosítható utcanévek (Május 1. utca, Felszabadulás utca) megítélésében az igen nagy szórás volt a jellemző.

Az eredményekből levonható következtetések azt a sajátosságot mutatják, hogy a korábbi „kádár-rendszer” ideológiáját tükröző nevek (általános szimbolikájú, munkásmozgalom történeti vonatkozású eseménytörténetet tükrözők) sem dominánsan pozitív sem negatív, hanem jobbra semleges asszociációkat váltottak ki. Ennek oka lehet részint az, hogy e fiatalok még abban a rendszerben nőttek fel, természetesen tartották az adott elnevezéseket, részint pedig a tájékozatlanság is felmerül (elsősorban a „szakszervezet és a munkásmozgalom régi harcrai” esetében feltehetően jó néhányukról azt sem tudták/tudják, ki is volt, mit is csinált).

Példa egy feldolgozott utcanévre (1995):

megbízhatósági szint	1	2	3	4	5
	<i>nagyon negatív</i>	<i>negatív</i>	<i>semleges</i>	<i>pozitív</i>	<i>nagyon pozitív</i>
	4	37	118	10	6
0,95	0,00071 0,04500	0,15093 0,27193	0,60485 0,74372	0,02275 0,09153	0,00733 0,06125
0,99	-0,00652 +0,05223	0,13118 0,29168	0,58218 0,76639	0,01152 0,10276	-0,00148 +0,07005

Mező Imre utca
Összesen (férfiak és nők)

Végül ismét visszatérve az általános jellegű megjegyzéseinkre: akkori megállapításaink többségét ma is vállalhatjuk:

így pl. a következőket:

A toponímia, az onomasztika kimutathatóan és bizonyíthatóan csaknem napra készen mutatja a bekövetkezett változásokat a társadalmi–gazdasági rendszerekben. Ezért a totális társadalom leváltása után a társadalmat alkotó – zömmel ugyanazon – individuumok szellemi arculatában, gondolkodásmódjában beálló és létrejövő változásokat nyelvészeti eszközökkel is lehet követni¹⁰.

A névváltoztatások első és legszembetűnőbb jellegzetességeként az állapítható meg, hogy időbeli lefolyását tekintve ez az a folyamat, amely a leggyorsabban képet ad egy globális társadalmi–ideológiai változás nyelvi hatásairól. Szeged pontosan beillett az országos képbe, ahol is az utcanév változások zömmel 1991–92 körül mentek végbe.

A történelmi áttekintés eredményeképpen megállapítható volt, hogy a bennünket érdeklő témakörben, a korszakok ideológiáját tükröző elnevezéseket illetően a százalékarány nem változott, csupán egyfelől a korábbi négy évtizedben kényszerűségből törölt vs mellőzött egyházi vonatkozású elnevezések kerültek vissza, másfelől a kommunisztikus ideológiát reprezentáló nevek, munkásmozgalom-történeti átfedésű vagy „csak” szimbolikájú elnevezések töröltek, és helyettesítésük az új – bár változófélében lévő – rendszer politikai-ideológiai izlését híven tükröző névadásokkal történt.¹¹ Kiemelendő, hogy az egyházi és

¹⁰ Ezt a kutatás időpontjában fontosnak véltük megállapítani annak elemére, hogy a névtani szakirodalomban közhelynek számít az a megállapítás, mely szerint a hivatalos utcanévadás hűen tükrözi a társadalmi, politikai viszonyokat is. Ami számunkra akkor fontos volt: a változásoknak a „szereplők” tudati állapotára való hatásának (fel)mérése.

¹¹ Csak emlékeztetőül: az 1990-es önkormányzati választásokon a megkötött pártszövetségek további szórását eredményezték. Szegeden a mandátumok megoszlása a következő képet mutatta: MDF–KDNP 22, FIDESZ 13, SZDSZ 10,

hitéleti vonatkozású név visszaadások (vagy új keresztelések) kizárólag a keresztény-katolikus vallás körére korlátozódnak.¹²

Csongrád megye egész sor kis településén a sok általános szimbólumtartalmú név mellett (*Alkotmány, Barátság, Béke, Köztársaság, Május 1, Szabadság utcák*) feltűnően nagy számban őrződtek meg a fentebb hivatkozott nevek (*Felszabadulás, Lenin, Ságvári Endre* stb.). Emlékeim szerint meghökkentő volt a *Felszabadulás* utcák/utak szembeszökően nagy száma (a vizsgált 36 helyiségben akkoriban 28 volt található!) *Lenin* neve még 7 esetben fordul elő, de a munkásmozgalom történetéhez kapcsolódó nevek száma is figyelmet érdemel (*Ságvári utca/út* pl. hatszor.).

Akkoriban vettük tervbe annak kiderítését is: a) miért van az, hogy a magyar faluban, az élénk politikai-társadalmi életvitel ellenére a fennálló rendszerek ideológiáját-szimbolikáját gyorsan és hűen tükröző utcanevi, közterületi, közintézmények elnevezéseiben realizálódó változások markáns jelleggel lassabban mennek végbe, mint a város(ok)ban, ill. b) a megye kisebb településein talált – ellenkező, illetve nulla tendenciájú – utcanev (nem)változás milyen okokra vezethető vissza.

A legkézenfekvőbb magyarázatnak tartottuk, hogy bár a rendszerváltás politikai-gazdasági üteme város-on-falun egyaránt gyors volt, a „nyelvi tükröztetés” ezen a téren már egészen más ütemű. Szemben a városokban tapasztalható élénk többpárti ideológiai élettel, falun a gondolati váltás lassúbb ütemű. A megszokás, a gyökerező hagyomány, a korábbi névválasztás esetleges (rejtett avagy kézzelfogható) politikai indíttatásának elhalványuló volta, a munkásmozgalmi, proletár-internacionalista nevek esetében fellépő nem kellő tájékozottság – de akár a politikai dac és az „Ugocsa non coronat” szemlélet maradványféléje is felhozható magyarázatul.

Végül a legfontosabb megállapításunkra, miszerint *egy születő vs kialakítandó, átideologizálástól mentesebb társadalmi rend közfelfogását tükröző utcanev és közterület elnevezés-rendszertől igen messze van a jelenkori (értsd: akkori) magyar társadalom megszületett a válasz: íme, a teljesség igénye nélkül, illusztrálásként néhány, a helyi sajtóban megjelent újságcikk címe és belőlük kivett néhány idézet:*

„*Kun Béla még kitart, Ságvári elesett.* Áprilistól nem lesz Sztahanov, Marx, Bacsó utca Székkútason. Kórom András: DM, 2006.12.16. („Molnár Sándort nem zavarja Kun Béla neve”); *Felszabadulásból Gróf Károlyi Imre tér Nagymágocson.* Harmadik nekifutásra döntött a képviselő-testület, Blahó Gabriella: DM, 2007. 03. 27. („Legutóbbi ülésükön végleg úgy döntöttek Nagymágocs képviselői, hogy megváltoztatják a Felszabadulás tér nevét. Május elsejétől hivatalosan Gróf Károlyi Imre neve jelzi a területet, amely a község szívében található. A térelnevezés kapcsán régóta dúl a vita a faluban.”); „A Kossuth dolgozói egy tartózkodás mellett a névváltoztatás ellen szavaztak. A Gregusban is mindenki a Kossuth nevet támogatja, azzal a kiegészítéssel, hogy az összevonás után a gyakorlóhely őrizzze meg a Gregus nevet.” – *Gregus Máté neve lett a befutó.* „Tizenhét igen és öt nem szavazat mellett Gregus Máténak hívják júliustól Vásárhely új, összevont középiskoláját.” (Az eredeti, kompromisszum előtti javaslat az volt, hogy a város néhány évvel ezelőtt elhunyt polgármesteréről nevezzék el az új összevont középiskolát – a szerz. megjegyzi.)

Független 2, MSZP 2, MSZMP 1, Egyéb 2. Az 52 helyből az akkor konzervatív szemléletet képviselő kormányzati többséget az MDF–KDNP képviselte s a szintén kormánykoalícióban lévő FKgP egyetlen szenátorral sem tudta képviseltetni magát. Az ellenzék meglehetősen megosztott volt: a FIDESZ szegedi mandátumos többségét az országos választási eredményekkel arányosítva (az SZDSZ-szel szemben) ugyanúgy problematikusnak kell tekinteni, mint a kiskgazdák abszolút térvésztesét. Mindemellett kétségtelen, hogy az MDF elviségét és akkori nemzeti-konzervatív felfogását eléggé hűen tükrözte a Szeged megyeszékhelyen választott önkormányzat, s így a rendre foganatosított utcanev ill. városrész elnevezésekben történt változtatások országos trendet tükröznek.

¹² Vö. Idézet az MDF akkori programjából: „[...] az MDF arcúlatának jellemző vonása: a magyarság egyetemes érdekeivel, s a demokrácia eszméjével való maradéktalan azonosulás [...]. Eszmei értékrendjének legjelentősebb elemei: a liberalizmus, népi-nemzeti hagyományok és a kereszténydemokrácia alapelvei. Az MDF elhatárolódik [...] a kommunisztikus eszmerendszerektől [...]”

IRODALOM

- BIRK Z. (1996): Az utcanevek és változásai társadalmi jelentése, In: *Jel-Kép*, 4. 55–67.
- HOFFMANN I. (2001): *Helynévkutatásunk utóbbi négy évtizede*, habilitációs értekezés, Debrecen, 261.
- KÁLNÁSI Á. (1995): Rendszerváltás – utcanév-változtatás. In: *„Magyar Nyelvjárások”* A Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének évkönyve, XXXII, Debrecen, 55–61.
- KLEMPERER, V. (1968): *LTI. Notizbuch eines Philologen*. Leipzig, 1986.
- PÉTER L. (1977): Az 1974. évi szegedi utcanévrendezés: In: *Nyr.* 101: 164–71.
- VADAS F. (1993): A tolnai utcanevek (rendszer)változása. In: *Névtani Értesítő* 15: 305–8.

Kirakat (Budapest, 2007)

SZERGEJ TÓTH

Lexis affected and generated by a regime

The author looks back the issues of his research carried out ten years ago with the contribution of a team named *New democracies and human communication* who functioned within an international scientific project entitled *Language in a Post-totalitarian Society*. One of the outcomes of their research was that „the Hungarian society was not ready at that time to create and use street signs and names of public places free from ideologies”. Bearing this view in our mind we can observe that there has been a tendency recently to rename streets being generated by political ambitions.

VASS LÁSZLÓ

A jelentés aspektusairól

József Attila Külvárosi éj című költeménye Kass János és Würtz Ádám rajzaival

ALKALMAZOTT HUMÁNTUDOMÁNYI INTÉZET

diktum, apperceptum, evokátum, József Attila

1. Bevezető megjegyzések

A verbális szövegek jelentéscentrikus interpretálásának alapja a létrehozásukhoz felhasznált nyelv rendszerére vonatkozó értelem-szemantikai ismereteink. Más szóval a nyelvi-logikai értelem, amelyet nagyjából az 'értelmező szótár'-beli jelentések aktualizálásával, illetőleg kombinációjával nyerünk.

A nyelvi-logikai értelemhez gyakran társulnak olyan jelentésösszetevők, amelyeket valamely érzékszervünk (szemünk, fülünk stb.) által hozunk létre, s amelyeket ilyenformán nem tudunk maradéktalanul verbalizálni. Sőt olyan összetevők is, amelyeket érzelmeink, tényleges vagy elővételezett tapasztalataink stb. alapján rendelünk a szöveg elemeihez, s amelyeket ilyenformán nem tudunk teljes mértékben fogalmilag kifejezni.

A jelen rövid írásom tárgya elsődlegesen az utóbbi két jelentésösszetevő vizsgálata.

2. A Külvárosi éj

A vizsgálat 'alapanyag'-át József Attila *Külvárosi éj* (1932.) című költeményének verbális nyelvi interpretációi, elemzései és vizuális nyelvi reprezentációi, illusztrációi alkotják. Következzék mindenekelőtt a költemény.

Külvárosi éj

1	A mellékudvarból a fény
2	hálóját lassan emeli,
3	mint gödör a víz fenekén,
4	konyhánk már homállyal teli.
5	Csend, – lomhán szinte lábrakap
6	s mászik a súroló kefe;
7	fölötte egy kis faldarab
8	azon tűnődik, hulljon-e.
9	S olajos rongyokban az égen
10	megáll, sóhaj az éj;
11	leül a város szélinél.
12	Megindul ingón át a téren;
13	egy kevés holdat gyűjt, hogy éjjen.
14	Mint az omladék, úgy állnak
15	a gyáarak,
16	de még
17	készül bennük a tömörebb sötét,
18	a csönd talapzata.
19	S a szövőgyárok ablakán
20	kötegebe száll
21	a holdsugár,
22	a hold lágy fénye a fonál

- 23 a bordás szövőszékeken
24 s reggelig, míg a munka áll,
25 a gépek mogorván szövik
26 szövőnők omló álmait.
- 27 S odébb, mint boltos temető,
28 vasgyár, cementgyár, csavargyár.
29 Visszhangzó családi kripták.
30 A komor föltámadás titkát
31 őrzik ezek az üzemek.
32 Egy macska kotor a palánkon
33 s a babonás éjjeli őr
34 lidércet lát, gyors fényjelet, –
35 a bogárhátú dinamók
36 hűvösen fénylenek.
- 37 Vonatfűtty.
- 38 Nedvesség motoz a homályban,
39 a földre ledőlt fa lombjában
40 s megnehezíti
41 az út porát.
- 42 Az úton rendőr, motyogó munkás.
43 Röpcédulákkal egy-egy elvtárs
44 iramlik át.
- 45 Kutyaként szimatol előre
46 és mint a macska, fülel hátra;
47 kerülő útja minden lámpa.
- 48 Romlott fényt hány a korcsma szája,
49 tócsát okádik ablaka;
50 benn fuldokolva leng a lámpa,
51 napszámos virraszt egymaga.
52 Szundít a korcsmáros, szuszog,
53 ő nekivicsorít a falnak,
54 búja lépcsőkön fölbuzog,
55 sír. Élteti a forradalmat.
- 56 Akár a hült érc, merevek
57 a csattogó vizek.
58 Kóbor kutyaként jár a szél,
59 nagy, lógó nyelve vizet ér
60 és nyeli a vizet.
61 Szalmazsákok, mint tutajok,
62 úsznak némán az éjjel árján –
- 63 A raktár megfeneklett bárka,
64 az öntőműhely vasladik
65 s piros kisdedet álmodik
66 a vasöntő az ércformákba.

- 67 Minden nedves, minden nehéz.
 68 A nyomor országairól
 69 térképet rajzol a penész.
 70 S amott a kopár réteken
 71 rongyok a rongyos füveken
 72 s papír. Hogy' mászna! Mocorog
 73 s indulni erőtlén...
- 74 Nedves, tapadós szeled méša
 75 szennyes lepedők lobogása,
 76 óh éj!
 77 Csüngsz az egen, mint kötelen
 78 foszló perkál s az életen
 79 a bú, óh éj!
- 80 Szegények éje! Légy szemem,
 81 füstölőj itt a szívemen,
 82 olvaszd ki bennem a vasat,
 83 álló üllőt, mely nem hasad,
 84 kalapácsot, mely cikkan pengve,
 85 – sikló pengét a győzelemre,
 86 óh éj!
- 87 Az éj komoly, az éj nehéz.
 88 Alszom hát én is, testvérek.
 89 Ne üljön lelkünkre szenvedés.
 90 Ne csipje testünket féreg.

A *Külvárosi éj* József Attila egyik legnagyobb, legfontosabb és leggyakrabban elemzett költeménye. BÓKA LÁSZLÓ például a vers főbb motívumait – *fény, víz, homály, csönd* – vizsgálja (BÓKA: 1958. 321–325), T. LOVAS RÓZSA a szerkezeti részek képvilágát elemzi (T. LOVAS: 1960. 66–74), KISS FERENC átfogó igényű tanulmányban kutatja a mű esztétikumát (KISS: 1962. 580–592), SZILÁGYI PÉTER a polifonikus versek körében a költemény metrikai-ritmikai struktúráját taglalja (SZILÁGYI: 1971. 69–81), stb. A hivatkozott tanulmányok közül itt elsősorban a nyelvész T. LOVAS RÓZSÁÉval és az irodalmár KISS FERENCÉvel foglalkozom, elemzéseiket a *Külvárosi éj* interpretációjának verbális nyelvi reprezentációjaként értelmezve.

A költeményhez készült illusztrációk Kass Jánostól és Würtz Ádámától származnak (lásd az 1. és a 2. ábrát az 5. alatt).

3. Elemzések és jelentésspektusok

A hivatkozott tanulmányok közül talán T. LOVAS RÓZSÁé a legalaposabb. KISS FERENC is megjegyzi: „elemzése igen részletes és gondos, többször támaszkodom is rá, máskor pedig vitatkozni készlet...” (KISS: 1962. 585). (A dolgozatok gyakran ideológiai – politikai indítékúnak tekinthető evaluatív momentumokat is tartalmaznak, ezektől e helyütt igyekszem eltekinteni.)

T. LOVAS RÓZSA interpretációjának átfogó kerete a következő szcenárió (T. LOVAS: 1960. 69):

1/(TLR)/1

(...) József Attila a „Külvárosi éj”-ben világosan érezteti az olvasóval – noha egy szó említést sem tesz róla –, hogy egy proletárlakás konyhájából indul el (a Székely Bertalan utcában laknak ekkor Judittal), midőn kialszik az alkony utolsó kevéske világossága, s késő éjszakáig barangol a sokszor megtett úton gondolatban vagy a valóságban. Gyárak, raktárak, proletárviskók között baktat, míg csak ki nem ér a Duna-

partra s a házakon túl kezdődő rétekre, melyeknek letarolt, szemetes füve ugyanolyan szomorú, mint azoknak az élete, akik ünnepnaponként itt keresnek pihenést. Egy időre úgy áll meg itt, hogy lelkében sűrítődik mindaz, amit látott, átélte elindulása óta. – Az *elindulás* szó nemcsak a hazulról való távozást, hanem a külváros sorsára való eszmélést is jelenti. – Végül egy szinte ódai szármalású részlet után úgy érezzük, hogy a költő hazatér, s elalvás előtt jó éjszakát kíván testvéreinek, a külváros szalmazsákokon nyugvó lakóinak.¹

A *t*/(TLR)/1 forгатókönyv főbb elemei a következők: a költő valóságos vagy gondolati és szimbolikus „*elindulás*”-a, majd „*hazatér*”-ése. Az út főbb állomásai: a (feltehetően Székely Bertalan utcai) proletárlakás konyhája, gyárak, raktárak, proletárviskók, a Duna-part, a házakon túl a rétek szemetes füve stb. József Attila késő éjszakáig erre barangol... baktat... megáll... végül elalvás előtt még „jó éjszakát”-ként elsóhajtja kívánságát testvéreinek (vö. T. LOVAS: 1960. 74. lásd a 89. és a 90. sort). A leírás oly mértékben plasztikus, hogy a kellő helyismerettel nem rendelkező olvasó kénytelen maga elé tenni egy térképet, s megkeresve a Székely Bertalan utcát, megkísérli rekonstruálni József Attila útját a Duna-partig és vissza. S ha eltéved, rémlik föl benne, hogy a *t* / (TLR) /1 panorámakép elemeinek egy része nem szerepel a költeményben.

A verset aztán a *t*/(TLR)/1 szcenárió alapján nagyjából a szakaszok mentén tagolja tematikus egységekre T. LOVAS RÓZSA, s ezeken belül bontja ki a költemény képvilágát. A továbbiakban tekintsünk néhány szcenárióepizódot.

A leírások részleteikben is azt a benyomást keltik, hogy T. LOVAS RÓZSA interpretációja során elképzei, nem csak elképzei: látja, adott esetben hallja is, szinte megéli, amit a *Külvárosi éj* kapcsán papírra vet.

A költemény felütéséhez (1 – 8. sor) általa hozzárendelt értelmi kép egyik elemét például a következőképpen verbalizálja (T. LOVAS: 1960. 69):

t/(TLR)/2

(...) A külvárosi konyhából, melynek ablaka szűk, sötét mellékudvarra nyílik, lassan eltűnik a fény: halász emeli így a hálóját. (...)

A *t*/(TLR)/2-ben textuálisan megjelenő „halász emeli így a hálóját” egység alapján kézenfekvő arra következtetni, hogy a benne kifejeződő tényállás legalábbis része a kezdő sorokhoz T. LOVAS RÓZSA által hozzárendelt világfragmentumnak. Sőt, az *így* határozói összetevő miatt feltehetjük azt is, hogy a szerzőnek konkrét tapasztalatai is lehetnek a „halász”-at mesterségében. (Ezek nélkül ugyanis nemigen állíthatná a *t*/(TLR)/2-ből kiemelt tényállást.) Mindez nem kis mértékben csökkentheti a „fény hálóját” kifejezés metaforikus jelentéspotenciálját.

A lakásból kilépve (lásd a 9 – 13. sorokat), fáradt munkásasszony képe tűnik az elemző és az elemzés olvasója elé (T. LOVAS: 1960. 69):

t/(TLR)/3

A költő ezután érezhetőleg kilép a lakásból, ugyanis amit leír, szabad látóhatárt kíván. Azt figyel, miként borítja el az eget az éjszaka, s ezt olyan költői képpel tolmácsolja, melyhez hasonló szépet csak irodalmunk legnagyobbjai alkottak. Olajos rongyokba öltözött, fáradt munkásasszony személyesíti meg a lassan közeledő éjszakát, ingatag léptekkel vonszolja magát, megáll, sóhajt – talán az éj hűvös szele ez a sóhajtás –, leül pihenni, majd folytatja útját. S mint ahogy egykor a munkából hazaérkező „mama” meggyújtotta a petróleumlámpát („az ujjnyi kevés lámpaolajat”) egy kevés *holdat gyújt*... Tévedhetetlenül fedi egymást költői élmény és költői kép...

Magam is magam előtt látom a Mamit, a nagymamát, amint az Ilona utcai szoba-konyhás lakásban kancsal gyújt villanyt, az idézett elemzés keletkezésének idején is. SZILÁGYI PÉTER más megoldást kínál (SZILÁGYI: 1971. 74):

t/(SZP)/1

A harmadik szakasz képsorának alapanyagát illetően nem alakult ki még egységes vélemény (...) A megoldás kézenfekvőnek látszik: a lámpától lámpáig, egyik oldalról a másikra imbolygó lámpagyújtogató, a kor jellegzetes figurája bukkan itt fel (...)

Fáradt munkásasszony? Lámpagyújtogató? Tény, hogy ketten kétféle, hárman többféle 'kép'-et, verbálisan és vizuálisan is könnyen megfogalmazható, konkrét figurát társít(hat)unk a 9 – 13. sorok alkotta szerkezeti egységhez úgy, hogy a költemény egyiket sem textualizálja. Az ilyen 'kép'-ek alighanem tipikus befogadói reflexiók eredményei, interpretációs tevékenységünkre nem elhanyagolható következményekkel. A t / (TLR)/2 és t/(TLR)/3 alatt olvasható megállapításoknak éppen a 'határozottság'-át, konkrét jellegét vitatja KISS FERENC (Kiss: 1962. 586–587):

t/(KF)/1

(...) Arról (...) szó sincs, hogy az éjszakát itt fáradt munkásasszony személyesítene meg, noha a kevés hold meggyújtásában valóban ott kísért az „ujnyi kevés lámpaolaj” s a „Mama” mozdulatának emléke. Igen fontos pontra értünk itt: azt kell mondanunk, hogy az említett megszemélyesítést éppen határozottsága miatt kerüli a költő (...) Már az első két sor háló-képéből hiányzik a halászra való konkrét utalás (...) nincs sok értelme a költő városbeli útjának túl nagy jelentőséget tulajdonítani (...)

Ha netán azt mondanám neked, Netti, hogy Rolling Stones, feltételezem, látnád és hallanád is a 'kövek'-et. Esetleg olyasféleképpen, ahogyan annak idején Tom Wolfe látta Sir Mick Jaggert (Tom Wolfe: é.n. 223):

t/(TW)/1

(...) a szegény szavak, hogy is fejezhetnék ki őket? (...) A színpad közepén cingár kis legény alsóingben, a vállá majd kibújik a nyak kivágatán, annyira szűk vállú, még ezen a vállon egy hatalmas... fej kornyadoz a fülére-homlokára boruló hajával... de a fiúnak a szája a legfeltűnőbb. Közönséges, bántóan vörös két ajak. Mint a csirkebelsőség, úgy lóg ki az arcából. Tekintete szirupos lassúsággal csorog végig az ágáló csitriken, aztán lehunyja a szemét, és az ajkai kezdenek el élni... kéjes, bizalmas, nyálas, mosdatlan, buja, szájbéli mosolyt öltenek.

Nagyjából így festett '95 augusztusában a Népstadionban is. Lásd Kass János *Új generáció* című polisztiról fejét is 1985-ből (Kass: 1997. 144). S talán hallanád, hogyan dübörög „egy néger bika” (Tom Wolfe: é.n. 223) hangján az *I can't get no satisfaction*.

„Vonatfütyty.” T. LOVAS RÓZSA a költemény 37. sorához általa rendelt 'auditív kép' -et a következőképpen parafrázálja (T. LOVAS: 1960. 71):

t/(TLR)/4

(...) Most egyszerre távoli, éles hang tör be ebbe a hangulatba, kívülről jön, nem is tartozik a tájhoz. Ezt jelzi a költő egyetlen, külön írt sorba írt szóval (...) Éles, rövid és különálló, már el is tűnt, hogy a külvárosi éj tovább élje a maga halk, lefojtott életét.

Némileg eltér ettől, elvontabb és benső KISS FERENC akusztikus mentális 'kép'-e (Kiss: 1962. 588):

t/(KF)/2

(...) A szorosan vett tájhoz talán nem [ti. nem tartozik hozzá a füttyszó], de a lélekbelihez nagyon is, mert éppen az elkülönítéssel kiemelt jelentősége hangsúlyozza az igazán fontos események hiányát. S ha messziről hangzik és csak egy pillanatra, eggyel több a lélek távoli vonatkozási pontja, s még teljesebb lesz a nyomában maradó némaság.

Nem tartozik tehát a tájhoz, a „szorosan vett tájhoz” sem a *t/(TLR)/4*-ben, sem a *t/(KF)/2*-ben verbalizált auditív 'kép'. Hozzá tartozik azonban ahhoz a mentális képhez, amit T. LOVAS RÓZSA (a *t/(TLR)/4*-ben) rendelt a 37. sorhoz, és hozzá tartozik ama 'lélekbeli' – auditív elemekkel hangszerelt – tájhoz is, amelyet KISS FERENC (a *t/(KF)/2*-ben) tulajdonít magának, egyszersmind József Attilának.

S az éj megint megelevenedik. T. LOVAS RÓZSA a 48 – 55. sorok alkotta szakaszban ismét csak realiztikus képet lát, a korcsma aggályos aprólékossággal kidolgozott leírása legalábbis erre utal (T. LOVAS: 1960. 71–72):

t/(TLR)/5

Azok az olvasók, akiknek feltétlen igénye, hogy a költészet csupán a való égi mása legyen (egyesek azt sem bányák, ha a „való” kimarad belőle), nem egyszer viszolyogva olvassák a költemény következő szakaszát, mely a külvárosi „korcsma” rajzát adja. József Attila ugyanis ezt a szörnyű helyet is megszemélyesíti, a részegség legundorítóbb stádiumában levő ember tetteit tulajdonítva neki. Így érzékelteti a nyomorúságnak, a testi-lelki elesettségnek azt az infernóját, amelybe a proletariátus egy része jutott. Minden szennyes ebben a környezetben, *romlott* még a fény is – különben a legtisztább dolog a világon –, mely kiömlik az ajtón, a *korcsma szájá*-n. A lámpa – mint megkínzott élőlény – fuldoklik a szörnyű atmoszférában. Az egyetlen vendég egy napszámos. Ittasan virraszt, mert néha lehetetlen józan fejjel elbírní ezt az életet. Kell a komisz ital, kell a mámor. Ugyan elviszi a garasos bért is, s az emberiség rongyává süllyeszt, de megnyitja a könnyítő sírás zsilipjeit, kimondja a józan állapotban elhallgatott, ezerszeresen tilos érzéseket, s bátorságot ad, hogy az összeszorított ajkak közül dühvel vic sorogjanak ki a fogak. Csak a korcsmáros szunyókál egykedvűen: ő ebből a nyomorból, szennyből él, megszokta, észre sem veszi.

A *t/(TLR)/5* részletet KISS FERENC is idézi T. LOVAS RÓZSA tanulmányából, s többek közt a következő ellenvetéseket fűzi a szerző rajzához (KISS: 1962. 589):

t/(KF)/3

(...) Élesre húzza ki a talányos vonásokat s kitölti a hézagokat is. Fontosnak tartja tisztázni, hogy a munkásságnak csak „egy része” jutott az ábrázolt pokolba, hogy józanon elbírní csak „néha” lehetetlen az adott életet stb. Árnyalatnyi igazítások ezek, s köszönet járna értük, ha nem kísértene bennük az a szűkítő, merevítő hajlam, melyet az elájos rongyokban megjelenő éj (9 – 10. sor) értelmezésénél is láttunk. Nem valószínű, hogy József Attila csak a tömörség okából maradt adós hasonló disztinkciókkal (...) Épp a disztinkciók hiánya, a T. LOVAS R. által kitöltött *hézagok* okozzák, hogy egy konkrét kocsmái állapot helyett a nyügelvel mérkőző lélek s a romlásba taposott élet hányja itt fel a maga látványát (...)

A *t/(TLR)* olvasója, aki nem tévedt el, s megmenekedett „A Kis Pipához” címzett pokol (lásd a 2. ábrán) bugyraitól is, T. LOVAS RÓZSA panorámaképe szerint most érkezhethet a Duna-partra (56 – 62. sor), majd a környező rétekre (70 – 74. sorok) (T. LOVAS: 1960. 72–73):

t/(TLR)/6

A következő versszak azt mutatja, hogy a költő továbbhalad a külváros nyomorát rejtő éjszakában, s kiér a Duna-partra. Hogy a víz és a szabadon kószáló szél is a külváros szerves része legyen, azt két találó hasonlattal éri el. Az éjszaka sötétjében súlyos, merev tömegként ható folyó vize csatánva ütdök a parthoz, a kikötött hajókhoz, s József Attilában ez – a külváros fiának sajátos asszociációjával – az olvasztóból kiömlött, lassan megmerevedő vas vagy acél képzetét kelti. Hányszor figyelhetette a költő a gyárak ablakán benézve, amint a fémek csapolják! És hányszor láthatott kóbor kutyát, amely a gazdátlanság és éhség kinjatól hajszolva kilógó nyelvvel loholt, s ha tócsát vagy folyót talál, mohón habzsolja a vizet. Ez az agyába égett emlék most a vizet borzoló kősa széllel azonosul, hogy igazán a külvároshoz tartozzék a szél is, ne csak más tájról jött, felelőtlenül kóborló vendég

legyen itt. (...) A versszak utolsó két sora új mozzanatot jelent a szegények éjének leírásában. Az előző sorokban a valóságos folyó képét vetítette elének a költő, s most merész képzetkapcsolással maga az éjszaka lesz hatalmas, sötét folyammá, amelynek árján szalmazsákok úsznak, ezek pótolják az ágyat a város peremén. (...) A költő érezhetőleg tovább halad, s kiér a várost szegélyező rétekre, ahová vasárnap délután levegőzni járnak a boltos temetők, visszhangzó családi kripták élő halottai. Most néptelen a rét – éjszaka van –, de sivársága elárulja, hogy hétköznapi és ünnep egyként szomorú itt. A munkától sajgó, merev testek súlyától letarolt fű *rongyos*, mint a külváros lakói, kik itt dobják el rongyaik foszlányait. A *rongyok* és a *rongyos* szavakból létrejött szójáték fájó egységbe fogja össze a tájat és népét. A téren elhullajtott papírt meg-meglibbentí a kóbor szél (...)

Akár egy dokumentumfilm képsorai (vagy forgatókönyve). S ha eddig nem tette volna, most KISS FERENC is kifejezésre juttatja, hogy T. LOVAS RÓZSA „szinte látja” a Duna-parti szcenárióepizódot (Kiss: 1962. 589–590):

t(KF)/4

T. LOVAS R. eleven logikával bontja elemeikre a képeket: szinte látja, hogy éji útja során a költő kiér a Duna-partra, s képzeletében – a parthoz, a hajók oldalához csapódó hullámverés, a tájhoz tartozó vasöntés és a kültelki kóbor ebekről őrzött emlékképek elemeiből – miként forr szerves egységbe az 59 – 62. sorok csodálatos szimbolikája. (...) A „csattogó vizek”-ben azonban már csak homályosan van jelen egy konkrét folyó képzete, inkább parttalan vizekre gondolunk. S a hang sem a jól ismert hullámverés hangja, hanem olyasféle „csattogás”, amelyet a végtelen vizek felől hallhat az ember (...)

Az idézett kritikai észrevételek (a *t(KF)/4*) utolsó soraiból egyszersmind az is kiténik, hogy a fogalmi verbális jelentések alapján KISS FERENC is hozzárendel a szerkezeti egységhez vizuális és auditív 'kép'-eket, például: „parttalan vizek”, „hullámverés hangja”.

4. Diktum apperceptum, evokátum

Ahogy a kommentált „I” jelű idézetek is mutatják, a befogadás során a *fogalmi verbális* értelemösszetevők alapján *fogalmi nem verbális* jelentésösszetevőket is hozzárendelünk a verbális anyaghoz, más szóval a szövegben feltételezésünk szerint kifejezésre jutó tényállásokat, relációkat látjuk, halljuk stb., mintegy érzékszerveink által is 'interpretál'-juk; s (re)aktiváljuk a velük kapcsolatos érzelmeinket, tényleges vagy elővételezett tapasztalatainkat is, más szóval a szöveghez *nem fogalmi* jelentésösszetevőket is hozzárendelünk.

A szemiotikai szövegtan modelljében e három értelemösszetevő: a diktum, az apperceptum és az evokátum (vö. például VASS: 1990. 86–88, PETŐFI: 2004. 41 kk.). Definitorikusan:

A diktum: a szövegben verbálisan kifejeződő nyelvi-logikai értelem, amelyet a szöveg elemeihez hozzárendelhető *fogalmi verbális* – nagyjából 'értelmező szótárbeli' – jelentések felhasználásával, illetőleg kombinációjával hozunk létre.

Az apperceptum: a szöveghez a diktum közvetítésével hozzárendelhető *fogalmi nem verbális*, legalábbis teljes mértékben nem verbalizálható – bármely érzékszervünk által létrehozott – értelem, 'kép'.

Az evokátum: a szöveghez a diktum vagy az apperceptum közvetítésével – érzelmeink, tényleges vagy elővételezett tapasztalataink stb. alapján – hozzárendelhető *nem fogalmi*, legalábbis fogalmilag teljes mértékben kifejezésre nem juttatható jelentésösszetevő.

A definiált jelentésösszetevők között (akár a verbális nyelvi rendszer, akár a rendszer használata felől) a fogalmiság és a verbalizálhatóság foka / mértéke teremthet kapcsolatot úgy, hogy azok nem tekinthetők egymás 'tükörfordítás'-ainak. Leginkább a diktum, legkevésbé az evokátum interszubjektív (és explikálható).

Mind az apperceptum, mind az evokátum jelentősen befolyásolhatja az interpretációs műveletek végrehajtását és azok eredményeit. Nemcsak szépirodalmi, hanem tudományos, publicisztikai vagy épp praktikus

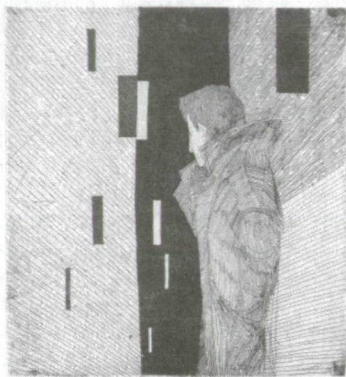
funkciójú szövegek befogadásakor is. Működésük és szerepük nyilván empirikus vizsgálatok és mindennapi tapasztalataink alapján is megfigyelhető, kimutatható.

5. Szöveg és vizuális nyelvi reprezentációk

Az illusztrációk a *Külvárosi éj* verbális nyelvi anyagának interpretálásával jöttek létre, ilyenformán nagyjában-egészében a költemény vizuális nyelvi reprezentációinak tekinthetők. Az 1. ábra Kass János 1961-ben készült fekete-fehér rézkarcát mutatja (forrása: KASS: 1997. 75). A 2. ábrán látható szűrőkésék háttérü illusztrációt pedig Würtz Ádám készítette 1973-ban, s egy összesen huszonöt grafikai lapot tartalmazó, szép kivitelű mappában jelent meg 1975-ben (WÜRTZ: 1975.). (A 'nagyjában-egészében' megszorítást a Würtz rajzán olvasható „József Attila Külvárosi éj c. verséhez” felirat „-HEZ” toldaléka is indokolja.)

Arra vonatkozóan, hogy Kass János és Würtz Ádám 1961-ben, illetőleg 1973-ban milyen – médiumtípustól független – interpretációkat hozott létre a *Külvárosi éj* verbális szövege alapján, csak feltételezéseink lehetnek. A mindenkor befogadók számára az illusztrációk fizikai hordozói vannak adva, vagyis azok a jelkonfigurációk, amelyeket az alkotók az általuk létrehozott interpretációkból vizuális nyelvi eszközökkel kifejezésre juttatnak, ábrázolnak, láttatnak. Mit lát belőlük, s amit adott kommunikációs helyzetben lát, hogyan képes verbalizálni a befogadó, első megközelítésben a jelen sorok írója?

Kass János rézkarcán, az 1. ábra centrumában felhajtott gallérú férfi áll, oldalvást fordulva, majdnem hátul a befogadónak. A kép síkját, a figura mozgásterét résnyire szűkítik, szinte összehúzódnak a szélek feől középre tartó hatalmas épületszárnyak. A sötét háttérből néhány ablak világít a keskeny sikátorba. Két oldalt perspektívtalan fekete négyzetek az ablakok. Az 1. ábrán látható illusztráció alatt ($\Leftrightarrow$?)² szövegrészlet olvasható, a költemény 14 – 26. sora.

1. ábra

2. ábra

A 2. ábrán „a város szél”-e látható, külvárosi 'mozaik'-ok. A több nézőpontú kompozíciót a látvány és a látomás elemei konstituálják.

A látvány síkján utcarészlet és ipartelep alkot jól elkülöníthető kompozicionális egységet. A rajz nagy részét az utcarészlet elemei teszik ki: bérházak, tetők, tűzfalak, melyeken reklámfeliratok („Flóra szappan”, lámpafényben „Nikotex”) olvashatók, kémények, függőfolyosók, ablakok, libbenő függöny. Az úri szabó háza előtt mintha egy árny, talán egy *elvtárs* suhanna át $\Leftrightarrow$ 43 – 47. sor. Az előtérben „A Kis Pipához” korcsma látható, csapos, részeg napszámos a petróleum fuldokló fényében $\Leftrightarrow$ 48 – 55. sor. A vendéglő tetején macska $\Leftrightarrow$ 32. sor. Jobbra rendőr posztol $\Leftrightarrow$ 42. sor, körülötte cédulák $\Leftrightarrow$ 43. vs 72. sor, balra mellékdudvarra, tenyérynél konyhába látni $\Leftrightarrow$ 1 – 4. sor. Az ipartelep, kémények, műhelycsarnokok, raktárak felé villanyvezeték fut; előtűk temetőkert vagy legalábbis sírkő alakú idomok $\Leftrightarrow$ cca. 14 – 36. sor.

A látomás (az álom) síkján, a Hold udvarában $\leftrightarrow$ 13. sor, szegényes szobabelső, repedt falak közt kredenc, rácsos vaságy, dézsa, *sürolókefe mászik* $\leftrightarrow$ 5 – 8. sor. Az éjjeliszekrény és a hokedli közt kontyoszárnas angyalka gömtyed a „Singer” varógépre, melyről valami kelme száll. Mellette gyönyörű érett asszony s valószínűleg a párja vagy egy gyerek, odébb, a csillagokon fiatal lány alszik $\leftrightarrow$ 61 – 62. sor. A kép szélén fedetlen keblű nő alkudozik a bábjaira az ablaka előtt röpködő fiúval.

A 2. s még inkább a 3. ábrán látható illusztráció vizuális nyelvi egységeit, elemeit és azok relációit a jelen sorok írója a versszöveg ismeretében is csak üggyel-bajjal volt képes verbalizálni, s úgy-ahogy a költemény ekvivalensnek tekinthető elemeire vetíteni (lásd a $\leftrightarrow$ szimbólumot). Nehezebb helyzetben van az a befogadó, akinek csupán egy dekontextualizált illusztráció áll a rendelkezésére. A következő leírást a versre, a képre és az alkotókra vonatkozó információk nélkül SIMÓ KATALIN másodéves magyar – rajz szakos hallgatóm készítette szemináriumi foglalkozáson Würtz illusztrációjának kismértékben preparált fénymásolatáról.³

v(SK)/1

Nagyvárosi éjszaka... A házfalak elferdülnek, vonalaik összekuszálódnak. A perspektíva megszűnik az álom hatása alatt. Mert minden alszik: a házaspár szegényes szobájában; a levegőben meztelen nő. Fölötte nagyvárosi dáma, talán angyal-szeretőjét várja az ablakban. A házfalak közt sötét alakok osonnak, néhol felbukkan egy-egy árny; rendőr nyúl lopva a kardjáért. Egy kémény mögött macska kuporog. Alul, a kocsmában borbá fojtja bánatát egy munkás. A varrógép mellett talán a felesége virraszt angyszárnnyakkal. Szobájuk bútorzata: kredenc, fonalakkal telepakolt ágy, éjjeliszekrény, melyen óra, vizeskancsó és pohár áll. Az ágy alatt vödör, sürolókefe. Ez a jelenet a kompozíción a bal oldalra, felülre került. Lehet, hogy álom az egész? Talán ezt sejteti a világító Hold. A kép alján a lakás egyszerű berendezése látható: asztal, tűzhely; az udvarban talicska, kis tacsó...

Ha hagynak is kívánnivalót maguk után a (különböző kontextusokban készült) képleírások, azt többé-kevésbé mégiscsak kifejezésre juttatják, hogy e két nagyszerű művész milyen vizuális elemekből, formákból építkezett (milyenekből nem), illetőleg milyen 'forrásidegen'-nek vagy járulékosnak minősíthető elemeket, jegyeket (például reklámfeliratokat stb.) használt fel a *Külvárosi éj*hez készült kompozíciója megalkotásakor. (Nyelvészként csak zárjelesen jegyzem meg, hogy a költemény BÓKA LÁSZLÓtól számon tartott főbb motívumai közül (lásd a 2. alatt) például a *csöndet* valószínűleg elég körülményes lenne önmagában ábrázolni.)

A következő lépés nyilvánvalóan az kell legyen, hogy a grafikákat a t/(TLR), a t/(SZP), illetőleg a t/(KF) 3. alatt idézett és kommentált részleteivel is egybevevünk, s megpróbáljuk számba venni a szóban forgó kutatók interpretációjának (kommentárjainak) azokat az elemeit, amelyek nem szerepelnek sem a verbális nyelvi összetevőben, a költeményben, sem a vizuális nyelvi összetevők, az illusztrációk anyagában. Következzék közülük csupán egy-kettő (a példákat persze szaporíthatni). Nem találhatók meg a képeken többek között a „fáradt munkásasszony” (lásd t/(TLR)/3 a 3. alatt) vagy a „lámpagyújtogató” (lásd t/(SZP)/1) figurája. Bizonyosan nem azért, mert akár az egyik, akár a másik vizuális nyelvi megjelenítése körülményes lenne (mint például a *csönd* motívumé), hiszen a WÜRTZ: 1975. több, *fáradt munkásasszonyt* ábrázoló grafikai lapot is tartalmaz. (Lásd még Kass János *József Attila: Mama* című illusztrációját is: KASS: 1997. 72.) Feltehetően azért, mert Würtz vagy Kass – T. LOVAS RÓZSÁval, illetőleg SZILÁGYI PÉTERrel ellentétben – egész egyszerűen egyiket sem látja (a látomás síkján se) a verbális összetevő, a költemény anyagában. Nem találhatók meg a rajzokon a Duna-part sem, a „merek tömegként ható folyó vize”, a kikötött hajókkal (lásd t/(TLR)/6), jóllehet egy vízparti részlet kifejezetten hálás téma lehet bármelyik képzőművész számára (lásd például Würtz *Téli éjszakához* vagy a *Vas-színű égboltban...* című költeményhez készült illusztrációját a hivatkozott mappában). Nyilván azért, mert a Duna-partot sem explikálja a verbális összetevő, a versszöveg. Azt senki sem gondolhatja-mondhatja komolyan, hogy két ilyen kvalitású illusztrátor ne látná, ha láthatná, mert benne volna a *Külvárosi éj*ben? Ha pedig nincs, mért láthatná? A tény, hogy a kiemelt momentumokat T. LOVAS RÓZSA, illetőleg SZILÁGYI PÉTER és részben KISS FERENC is látja, vagy „szinte látja”, olykor hallja is (lásd a t/(KF)/4-et is), félreérthetetlenül igazolja az apperceptum (itt vizuális és auditív 'kép') működését, természetét és interpretatív szerepét.

6. Záró megjegyzések

Akkor kérdezz rá, mondjuk, a *fáradt munkássasszonyra*, veti közbe Netti a hálón.

Ha hipotetikusan elfogadjuk a (fent említett) médiumtól független interpretáció létét, feltételezhetjük azt is, hogy egy ilyen – adott személy által adott kommunikációs helyzetben felépített – mentális modell materializált formái – közel egyidejű vizuális és verbális nyelvi stb. megfogalmazásai – között lényegében 'csak' mediális-technikai (például az időbeliség vs térbeliség problematikájából adódó) különbségek lehetnek. Más szóval: elvileg nem zárható ki, hogy Kass János vagy Würtz Ádám 1961-ben vagy 1973-ban az általa létrehozott mentális modellről olyasféle verbális nyelvi leírást nyújtott volna, amely legalábbis reflektál a *Külvárosi éjre* (az 1. ábrán látható kép alatt Kass idézi is a költemény néhány sorát), és reflektál illusztrációjának vizuális nyelvi elemeire, ekvivalenciáira is. Több mint valószínű, hogy ez is, az is lényeges – kizárólag a mediális transzpozíciók (verbális → vizuális → verbális) technikai kérdéseivel nem motiválható – eltéréseket mutatott volna T. LOVAS RÓZSA vagy épp KISS FERENC interpretációjától.

Ami a 'rákérdezés'-t illeti, ma már láthatóan-tapasztalhatóan más a helyzet. Ennek elemzése azonban meghaladná a jelen diszkusszió tárgyát, lehetőségeit is.

Ugye most nem akarod azt mondani, hogy ezt az egész korpuszt porszívózzam ki, s tegyem a helyére, valahova a 20. század gyöngyszemei közé. A francba is, portalanítni nem ártana, Netti.

JEGYZETEK

1. A kurzivált elemek itt és a továbbiakban is a szerző, a ritkítottak az én kiemeléseim. Megjegyzem azonban, hogy ritkított szedéssel olykor egész mondatokat, mondatláncokat is kiemelhettem volna szemléltetés vagy ellenvetés gyanánt.
2. A „↔” verbális és vizuális nyelvi ekvivalenciákra utal.
3. Würtz Ádám grafikájáról mintegy harminc leírás készült hasonló módon.

IRODALOMJEGYZÉK

BALOGH LÁSZLÓ:

1980. József Attila. *Nagy magyar írók*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1980.

BENEY ZSUZSA:

1989. *József Attila-tanulmányok*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1989.

BÓKA LÁSZLÓ:

1958. József Attila költői eszközei. In: Bóka László: *Tegnaptól maig*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1958. 303–331.

BOZÓKY MÁRIA:

1980. *Würtz Ádám*. Budapest, Képzőművészeti Alap, 1980.

FODOR ANDRÁS:

1966. József Attila: *Külvárosi éj*. In: *Miért szép? Századunk magyar lírája verselemzésekben*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 278–286.

1971. *Szólj költemény. József Attila élete és költészete*. Móra Ferenc Könyvkiadó, Budapest, 1971.

GYERTYÁN ERVIN:

1966. *József Attila alkotásai és vallomásai tükrében*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1966.

KASS JÁNOS:

1994. Gondolatok a könyvillusztrációról. In: Petőfi S. János – Békési Imre – Vass László (szerk.): *Szemiotikai szöveg-tan 7. A multimediális kommunikátumok szemiotikai textológiai megközelítéséhez (I)*. JGYTF Kiadó, Szeged, 1994. 9–17.

1997. *Ötven év képmé és írásban*. Szeged Megyei Jogú Város Közgyűlése, Szeged, 1997.

KISS FERENC:

1962. A „Külvárosi éj”. *ItK*. 1962. 580–592.

LEVENDEL JÚLIA – HORGAS BÉLA:

1970. *A szellem és a szerelem. József Attila világképe*. Budapest, Gondolat, 1970.

T. LOVAS RÓZSA:

1960. József Attila: *Külvárosi éj*. *Magyar Nyelvőr*, 84. 1960. 1. 66–74.

PETŐFI S. JÁNOS:

2004. *A szöveg mint komplex jel. Bevezetés a szemiotikai-textológiai szöveg szemléletbe*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2004.

SZABOLCSI MIKLÓS (szerk.):

1987. József Attila-versek elemzése. *Műelemzések Kiskönyvtára*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1987.
- SZIGETI LAJOS SÁNDOR:
1988. *A József Attila-i teljességigény: motívumértelmezések*. Budapest, Magvető, 1988.
- SZILÁGYI PÉTER:
1971. *József Attila időmértékes verselése*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1971.
- TÖRÖK GÁBOR:
1976. *József Attila-kommentárok*. Budapest, Gondolat, 1976.
- VASS LÁSZLÓ:
1990. Terminológiai szótár (a szemiotikai szöveglet tanulmányozásához). In: Petőfi S. János – Békési Imre (szerk.): *Szemiotikai szöveglet 1. A szöveglet kutatás néhány alapkérdése*. Szeged, 1990. 86, 87, 88.
<http://www.jgytf.u-szeged.hu/%7Evass/abbewvl.htm>.
- TOM WOLFE:
é.n. *Kandírozott mandarinzelészinű áramvonal*. Modern Könyvtár 191. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- WÜRTZ ÁDÁM:
1975. *Würtz Ádám huszonöt rajza József Attila születésének 70. évfordulójára*. Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1975.

LÁSZLÓ VASS

Semantic aspects of Attila József's poem entitled *Suburban night* within the illustrations of János Kass and Ádám Würtz

In this paper I am examining three aspects of meaning, that is, declaration (dictum), apprehension, and evocation. The focus of the analysis is the illustrations of János Kass and Ádám Würtz based on Attila József's poem entitled *Suburban night*.

OROSZ ANDREA

Az angol nyelvi szókincs elsajátításának kérdései magyar kontextusban

ALKALMAZOTT HUMÁNTUDOMÁNYI INTÉZET

idegen nyelv, szókincs, mérés, érettségi, nemzetközi eredmények

Mit értékelünk? Mit mérünk?

Az általános és középiskolában sajnos még bevett szokás, hogy az idegen nyelvi órákon a tanárok igyekeznek minél több szót feladni, amit aztán a diákok – jobb esetben – bemagolnak. Ezután általában szódogozatokkal történő ellenőrzés következik, melyek eredményei nem mutathatnak valós képet a meglévő szókincsről, hanem bizonyos tanulási szakaszok lezárásaként, időnként, mind pozitív, mind negatív értelemben félrevezethetik a tanárt és a diákot. A szóelsajátítás pszichológiai hátterét most nem célok elemezni, csak megemlíteném, hogy a szavak elsajátítása, a szókincs bővítése nem szólisták bemagolásával történik, bár kétségkívül néhány szó ebben az esetben is rögzülhet, de tartósságuk megkérdőjelezhető. Mivel a diák nem látja, hogy milyen szövegkörnyezetben, milyen szituációban fordul elő az adott szó, kifejezés, nem biztos, hogy az később majd visszaköszön. Sajnos a legtöbb nyelvtanár, azért, hogy meggyőződjön, vajon diákja tényleg megtanulta-e az új szavakat, sokszor már a következő, vagy az azutáni órán leginkább szódogozat formájában kéri számon a feladottakat. A diák nyugodt, mert a naplóban gyűlnek a jegyek. Úgy tűnik, hogy a tanuló tud. A tanár is nyugodt, hiszen sok jegyből már le lehet zární a félévet, vagy az év végét. A diák bizonyította, hogy tanult, mert sok esetben, ha kemény munkával is, de mégiscsak megtanulta másnapra a feladott szólistát. A nyelvtanárok célja azonban a jegyadáson és az adott lecke felkérdezésén jóval túl kellene, hogy mutasson. Tévhit azt hinni, hogy ha a diákot agyonnyomjuk bemagolandó (idegen nyelvi) tananyaggal, akkor kimenetkor jobb eredményt érhetünk el. A diákok szókincsre nem fog ugrásszerűen megnőni, sőt egyéb nyelvi ismeretei sem gyarapszanak igazán ily módon. Érdemes elgondolkodni a nyelvtanár előtt álló célokon és az oda vezető út lehetőségein.

Mitől növekszik az idegen nyelvi szókincs?

Rendkívül sok dolog lehet hatással az idegen nyelvi szókincs növekedésére. Példának álljon itt néhány:

- a diákok által használt tankönyv szóanyaga,
- a tanár által használt idegen nyelvi szóhasználat,
- a már meglévő szókincs rendszeres használata,
- az időráfordítás, melyet a diákok tanulással töltenek. Nation állítása szerint (2005) a nyelvtanuló hetekig, esetleg néhány hónapig is emlékezhet az előzőleg tanult szavakra ismételés nélkül is, azonban azokat könnyebben el is felejtethi. Különösen igaz ez az alacsony frekvenciájú szavakra.
- Az egyéni tanulási stílusok és stratégiák is hatással vannak a szókincs elsajátítására.
- Ezek mellett az iskolán kívüli szabadidős tevékenységek, a média, a hirdetések, slágerszövegek, újságok, magazinok, barátok és természetesen az Internet szerepe sem elhanyagolható.

Előadásomban egy a 2005–2006-os tanév végén végzett keresztmetszeti kutatás eredményeiről fogok beszélni, mely – véleményem szerint – nagyban hozzájárul a magyarországi angol nyelvtanulás és nyelvtudás helyes megítéléséhez. Az érintett témák a következők:

- A magyarországi angol érettségi néhány jellegzetessége
- A szókincs és egyéb nyelvi készségek és tudás közötti összefüggés
- Az X_lex szókincsmérő teszt bemutatása
- Követelmények
- A kísérlet
- A magyar nyelvtanulók angol nyelvi szókincsnövekedésének elemzése

- Az érettségi eredmények, a CEF szintek és az X_{lex} teszt összehasonlítása
- A magyarországi nyelvtanulók eredményeinek nemzetközi megítélése és besorolása
- Összegzés

A CEF (Európai referenciakeret) szintjei és az új típusú érettségi elvárásai

Az új típusú középszintű érettségi vizsgán az A2 B1 CEF szint elérése a cél, míg az emelt szintű nyelvi érettségin a B2 CEF szint. Ez A2-es szinten 2000–2750, B1-es szinten 2750–3250, B2-es szinten pedig 3250–3750 szavas szókinccset feltételez. Elérlik ezt diákjaink? Az érettségin a szókinccs mérésére nincsenek elkülönített feladatok. A szókinccs jelen van az olvasásértési feladatokban, a nyelvtanban, az írásban, a hallás utáni megértésben, a szóbeli feladatokban. Ezek alapján azonban még mindig nem tudjuk megmondani, hogy mekkora is az a szókinccs, amivel a diákok elérhetik a kitűzött szinteket. Vajon szinkronban van-e a megadott szókinccstudás diákjaink nyelvi érettségén produkált egyéb idegen nyelvi eredményeivel?

A szókinccs és egyéb nyelvi készségek és tudás közötti összefüggés

Több kutató, Meara és Milton (2003, 2005), valamint Nation (2005), Schmitt (2005) és Read (2004) is végzett kutatásokat arra vonatkozóan, hogy a szókinccs és egyéb nyelvi ismeretek egymással szoros kapcsolatban állnak. Pl. minél nagyobb a szókinccs, annál mélyebb nyelvtani ismeretekkel rendelkezik a nyelvtanuló. Arról van ugyanis szó, hogy a szavakat nem izoláltan tanulja a diák, ezek általában mondatokban, tehát szöveggörnyezetben találhatók. Ebben az esetben pedig bizonyos nyelvtant is magukban hordanak. Persze nem a tudatos és direkt nyelvtanról van itt mindig szó, hanem az alkalmazott nyelvtanról, arról, hogy a diák látja a szó mondatban történő alkalmazását, a grammatikai funkciókat, amit éppen az adott szókinccs közvetít, és ezt alkalmazni is tudja. A lexikai megközelítés (Lewis, 1997) terminológiáját használva a diák 'lexicalized grammar-t', vagy 'grammaticalised lexis'-el, azaz a szókinccset magában hordozó nyelvtannal, vagy a nyelvtant is tartalmazó szókinccsrel találkozik egy adott szövegben. Amennyiben elfogadjuk a fenti feltevéseket, el kell fogadnunk azt is, hogy az érettségiző diákok szókinccsének nagysága összefüggésben áll egyéb nyelvi ismereteikkel, és ha az érettségén B2-nek nyilvánították a tudásukat, akkor a *Swansea X_{Lex} Level Teszten* mért tudásuk ugyanezt a szintet tükrözi. Ez fordítva is igaz, azaz, ha megmérjük diákjaink szókinccsnagyságát, akkor ez képet ad olvasási készségükről, a szóbeli tesztek eredményeiről, illetve a nyelvtani ismeretekről és egyéb nyelvi készségükről. Az *X_{Lex} Teszt* alkalmazásával a nyelvi szintek mérésének egy egyszerűbb lehetőségéhez jutunk, amit pl. év eleji szintfelméréskor, diákok csoportokba sorolásakor kitűnően alkalmazhatunk. A szókinccsmérő teszt kevésbé időigényes, és mégis reális képet ad a nyelvtanuló tudásáról.

Az X_{lex} Swansea szókinccs szintmérő teszt

A teszt az első 5 szófrekvencia (szógyakoriság) szavait méri 1000 szó felhasználásával. Alkalmas a kezdő szinttől egészen a közép; illetve haladó szinten lévő hallgatók szókinccsének mérésére. Egy-egy tesztlap nem több mint egy oldal, amelyen az 1000 szó közül mindössze 120 szerepel, 20–20 véletlen módon kiválasztott szó mindegyik szófrekvenciából. Ezen kívül 20 kitalált, nem valós szó is szerepel a listán, melyek ugyan igaznak néznek ki, de nem azok. A diákok jelölik, hogy mely szavakat ismerik fel és melyeket nem. Figyelmüket a teszt kitöltése előtt felhívjuk, hogy nemlétező szavak is szerepelnek a lapon. Ennek ellenére mégis sokszor bejelölik azokat is, mint ismerteket. Ez arra utal, hogy tudásuk nem stabil. Azokat a szavakat, melyeket helyesen jelöltek be, pontozzuk. A hibás szavakért pontlevonás jár. Erre azért van szükség, mert, feltételezhető, hogy a diák a többi szó esetében is csak találgat.

A tesztet a diákok papír-ceruza teszt formájában írták meg. Az egyszerű instrukciók példával ellátva tájékoztatták a diákokat a teendőkről. A feladat mindössze annyi volt, hogy pipálják ki az általuk ismertnek tartott szavakat.

English X_Lex Paper Version 1
2006/ Hungary

Kérlek, olvasd el a következő angol, vagy annak látszó szavakat. Pipáld ki azokat, amelyeket ismersz, példa szerint:

dog ✓

Segítségedet köszönöm, kellemes vakációt kívánok! ☺

that	both	cliff	sandy	lessen	darrock
kennard	before	cup	normal	impress	antique
dose	diversal	number	eam	reward	grip

Követelmények

A Nemezeti Alaptanterv némi tájékoztatást ad, hogy az általános és középiskolában a diákok mekkora aktív és passzív szókincsot sajátítsanak el. E szerint a 8. osztályos tanulónak el kellene érnie a CEF A1-es szintet. Az eloszlás nem egyenletes. A dokumentum nem ad teljes képet arról, hogy a középiskolákban mennyi az évi szókincsnövekedés, csak arról tájékoztat, hogy a 10. osztály végére el kell érniük a B1 CEF, a 12. osztályban pedig a B2 CEF szintet. Némi következtetés tapasztalható a NAT és az érettségi követelményei között, ugyanis a NAT a B1 és B2 szintek elérését tűzi ki a 10. és 12. osztály végére, de a diákok mégis megszerezhetik középszintű érettségijüket már A2-B1-es szinttől, a B2-es pedig emelt szint.

	3. oszt.	4. oszt.	5. oszt.	6. oszt.	7. oszt.	8. oszt.	10. oszt.	12. oszt.
aktív szókincs	200	350	500	600	800	1200	B1CEF szint (2750–3250)	B2 CEF szint (3250–3750)
passzív szókincs	150	150	200	250	300	400		
aktív és passzív szókincs	350	400	700	850	1100	1600 A1 CEF		

A kísérlet alanyai

A szókincsmérésben összesen 726 általános és középiskolás diák vett részt, akik közül 76 diák tett érettségi vizsgát a 2005/2006-os tanév végén. A felmérésre az utolsó tanítási héten került sor, mivel a cél a tanév végéig megszerzett, az érettségiző diákok esetében pedig az érettségi vizsga időpontjában éppen meglévő tudás mérése volt.

A 76 érettségiző közül 71 középszintű és 5 diák emelt szintű érettségit tett.

Kérdések

- Tudjuk, hogy a tanárok sok szót megtanítanak egy-egy tanév során, de vajon mekkora az a szómenyiség, ami ebből megmarad?
- Mekkora a magyar tanulók szókincsének nagysága tanulmányaik különböző szakaszában, és ez hogyan növekszik?
- A magyarországi eredmények hogyan viszonyulnak nemzetközi felmérések eredményeihez?
- Hogyan változik a szófrekvenciánkénti szókincsstudás?
- Vajon az X_lex eredmények összhangba hozhatók-e a magyarországi érettségi eredményeivel?

Hipotézisek

- Feltételezzük, hogy a magyar diákok teljesítik a Nemzeti Alaptanterv követelményeit, és szókincsük ennek megfelelően növekszik. Az eredmények az X_lex teszttel mérhetők.

- Feltételezzük azt is, hogy a magyar diákok teljesítik az érettségi követelményeket, és szókincsük nagysága megfelel annak a szintnek, amilyen jegyet (illetve százalékot) kaptak a vizsgán.
- Feltételezzük továbbá, hogy a magyar diákok angol szókincsé nagyobb, mint a brit diákok francia szókincsé, ha számításba vesszük a tanulásra szánt óraszámokat.
- A következő feltételezés a szófrekvenciák szerinti szókincs ismeretére irányul. Minden bizonnyal a diákok magas frekvenciájú szóismerete sokkal nagyobb lesz, mint az alacsony frekvenciájú szavak esetében.

Eredmények

Az eredmények azt bizonyítják, hogy a diákok szókincsé évről évre fokozatosan és megfelelő ütemben és számban növekszik, habár ez a növekedés nem mindig egyenletes. Vannak évek, amikor ez a növekedés nem jelentős más évekhez viszonyítva. A 4. évben van némi visszaesés a szókincsnövekedés mértékében, de a legnagyobb probléma a 7. évben van. Ezt részben megmagyarázhatja az a tény, hogy a diákok ebben az évben kerülnek középiskolába, megváltoznak körülményeik, a tanárok tanítási stílusa is különbözhet az addig megszokottól. Hogy többet megtudjunk erről, további kutatások szükségesek ennek kiderítésére. A 10. év sem a legjobb év az idegen nyelvi szókincsgyarapodást figyelembe véve. Az 1., a 3. és a 8. évben nő legszembetűnőbben a szókincs.

Az érettségi eredmények, az CEF szintek és az X_lex teszt összehasonlítása

A vizsgálat eredményei szerint a vizsgálatban részt vett diákok átlagos szókincsismerete 3166 szó, amely megfelel a középfokú érettségi követelményeknek, azaz a diákok az *X_Lex teszt* alapján is B1-es szintbe sorolhatók. Ellentmondásként értelmezhető, hogy a középfokú nyelvvizsgát tett diákok közül a legrosszabbul teljesítő is elérte az érettségi követelményként állított B1-es szintet, habár az *X_Lex teszten* elért eredménye mindössze 1130 szó volt, ez jóval a követelmények alatt van, mivel ez a teljesítmény csak az A1-es szintnek felel meg. Ez a diák ugyanúgy 3-as jegyet kapott végeredményként, mint az, aki 4050 szót ért el a teszten. Ez a különbség azonban csak kirívó példaként említendő, mert a többi esetben a diákok érettségien elért eredménye megfelel az *X_Lex teszten* elért eredményeiknek.

Az emelt szintű érettségi vizsgát tett diákok 3250 és 4000 szó között teljesítettek, ez szintén megfelel az EU-s szinteknek és az érettségi vizsga követelményeinek. A 3250–3750-ig ugyanis B2-es, míg 3750–4500-ig C1-es CEF szinttel számolhatunk. Érdekes felfigyelnünk ebben az esetben is egy kivételre, ugyanis az diák, aki az *X_Lex teszten* a legjobb eredményt érte el, a vizsgán 4-est kapott, míg az a diák, aki a teszten az öt diák közül a leggyengébben produkált, vizsgán 100%-os eredményt ért el. A gyengébb teljesítmény mögött olyan okok állhatnak például, mint a gyengébb kommunikációs készségek, vagy a nem megfelelő vizsgakörülmények. Az is lehet, hogy a vizsgán gyengébben teljesítő diák jobban izgult, mint a másik. Az okok feltárása azonban ennek az előadásnak nem célja.

Az kísérleti alanyok érettségi vizsga előtti <i>X_Lex</i> eredménye	A középszintű érettségi vizsgát tett <i>X_lex</i> eredményei	Az emelt szintű érettségit tett diákok <i>X_lex</i> eredményei
3166/B1	3102/B1	3940/C1

Magyar és nemzetközi szókincsmérések eredményeinek összehasonlítása

Ha a végeredményt összehasonlítjuk nemzetközi adatokkal, azt látjuk, hogy a magyar diákok szókincsismerte és ezzel összefüggésben egyéb nyelvi készsége, elégedetlenkedésünk ellenére, nemzetközi vonatkozásban igencsak versenyképes.

14–15 éves korú diákok szókincseszíje alapján a magyar diákok a következő helyet foglalják el évi szókincsgyarapodásukat figyelembe véve:

Diákok	Idegen nyelv	Szókins gyarapodás évente	forrás
European	English	500–600	Milton & Meara (1995)
Japanese	English	520–600	Yoshida (1978)
Greek	English	578	Med students Athens

Hungarian	English	485	Orosz (2006)
Greek	English	462	Vassiliu (1994)
India	English	200–400	Barnard (1961)
Indonesia	English	200–400	Quinn (1968)
British	French	200–225	Milton & Meara (1998)
Saudi	English	150–200	Al-Hazemi (1993)

A magyar diákok 3166-os átlag szókinccstudással kezdték meg érettségi vizsgájukat. Ez az eredmény magasabb, mint a brit tanulók francia GCSE (érettségi) eredménye. A britek kb. 1000 szavas szókinccsel vágtak neki az érettséginek. Azt azonban tudnunk kell, hogy nekik kevesebb felkészülési idő állt rendelkezésükre, mindössze 4 év a magyarokénál jóval kevesebb órásszámmal. Magyarországon a legtöbb diák már az általános iskolában elkezdte az angol nyelvvel történő ismerkedést, amiből később majd érettségi vizsgát is tesz. Az eredmények arra utalnak, hogy a magyarok elég jó helyen állnak nemzetközi viszonylatban (passzív) nyelvtudás tekintetében. Lehet, hogy ez a tudás passzív, és lehet, hogy a kommunikációs készségeken javítani kellene, de legalább van mire építeniük.

Összegzés

Mivel a kísérlet alanyai hasonlóképpen teljesítettek az érettségien, mint az *X_Lex Swansea Levels Teszten*, megállapíthatjuk, hogy az említett teszt azon túl, hogy méri a szókinccset, alkalmas egyéb nyelvi készségek mérésére is. Alkalmazásával képet alkothatunk a nyelvtanuló általános angol nyelvtudásáról. Ez az általános nyelvtudás megfelel az Európai Referenciakeret elvárásainak. A magyar érettségiző diákok angol nyelvtudása nemzetközi szinten is megfelelőnek tűnik, bár messze elmarad attól az 5920 szótól, amit egyenletes tanulással el lehetne érni a 12. évfolyam végére. A válasz arra a kérdésre, hogy mégis miért nem tartjuk a magyarok nyelvtudását versenyképesnek, úgy látszik, másutt keresendő. Talán a kommunikációs készségek elégtelen volta, a nem elegendő és nem megfelelő gyakorlás, a kevésbé hatékony tanítási módszerek és technikák alkalmazása, és a szintén kevésbé hatékony tanulási módszerek alkalmazása lehet a válasz. A tudás tehát jelen van, a tudás alkalmazásával van gond. Így tehát ennek korrigálása lehet a megoldás arra, hogy a magyarok a kommunikáció szintjén is versenyképesek legyenek az idegen nyelvek, estünkben az angol nyelv alkalmazásában. Az előbb említett területek kutatását tűzhetjük ki következő kutatási célul, ha a kérdésre pontosabb választ keresünk.

IRODALOM

- Lewis, M. 1997. *Implementing the lexical approach: Putting theory into practice*. Hove, England: Language Teaching Publications.
- Meara, P., Milton, J. 2003. *X_Lex The Swansea Levels Test*. Newbury: Express Publishing.
- Meara, P., Milton, J. 1998. „Are the British really bad at foreign languages?” *Language Learning Journal* 18 (December 1998) pp 68–76.
- Milton, J. 2005 *Testing your students' vocabulary size: and what this can tell you*. Mexico: ANUPI.
- Nation, I.S.P. 2005. *Learning Vocabulary in Another Language*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Read, J. 2004. *Assessing Vocabulary*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Schmitt, N. 2005. *Vocabulary in Language Teaching*. Cambridge: Cambridge University Press.

ANDREA OROSZ

The problems of English vocabulary learning in a Hungarian context

Both primary and secondary school students are taught a large number of vocabularies. Students mug up words and write 'word tests' day by day, so their 'knowledge' is seemingly assessed. Nevertheless, the results of these word tests might be misleading. What is the real number of vocabulary that is retained? What do these tests tell us about the students' English vocabulary size? The presentation intends to give a brief insight into an alternative method, which measures learners' vocabulary size and progress both in primary and secondary schools. The methodology of vocabulary size estimation in English, so that it is comparable with vocabulary size testing in other foreign languages, is described. The aim of the presentation is also to compare secondary school final year students' English maturity exam results with the results of the Swansea X_lex vocabulary size test.

Az interkulturális nyelvtanulás lehetőségei a *Servus wieder in Österreich!* CD-vel

NEMZETISÉGI INTÉZET

interkulturális nyelvtanítás, német mint idegen nyelv, szak módszertan, országismeret, moduláris tananyag

1. Tananyagfejlesztés a SOCRATES-COMENIUS 2.1 program keretében

A COMENIUS 2.1 akció keretében az Európai Bizottság Socrates együttműködési programja olyan nemzetközi együttműködésben megvalósuló iskolafejlesztési projekteket támogat, amelyek hozzájárulnak a tanárok alap- és továbbképzésének fejlesztéséhez, a tanítás színvonalának emeléséhez (Tarkó-Benkő 2005). A program középpontba helyezi az európai dimenziót, a kulturális sokszínűséget, az eltérő kultúrák megismerését és a multikulturális-interkulturális nevelést, az esélyegyenlőséget, különös tekintettel a speciális tanulási igényű csoportokra – mint az etnikai kisebbségek, fogyatékkal élő vagy szociálisan hátrányos helyzetű tanulók, nemzetiségi oktatás stb. –, valamint a nyelvtanulást (Grossmann-Sárvári 2004¹).

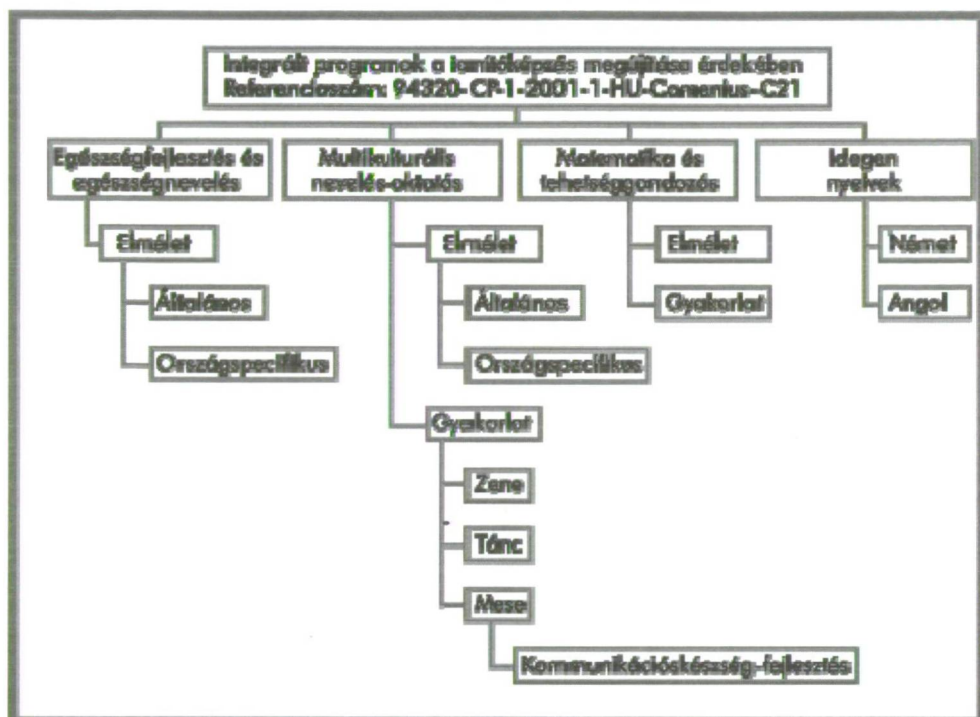
A 2001–2004 között zajló COMENIUS-projekt kezdeményezője és koordinátora Pedagógusképző Karunk *Alkalmazott Egészségtudományi Tanszéke* volt¹, két nagy hagyományú külföldi tanítóképző intézmény, a bécsi *Pädagogische Akademie des Bundes in Wien* és a liszaboni székhelyű *Escola Superior de Educacao de Lisboa* részvételével. Fontos szempont volt a projekt célkitűzésének megfogalmazásánál, hogy Pedagógusképző Karunk elődje, az akkori Juhász Gyula Tanárképző Főiskolai Kar régi, de mégis megújult profilként ismét elindította a tanítóképzést. Az intézmény „igen nagy hangsúlyt fektet a pedagógus mesterség legkülönbözőbb területeinek széleskörű fejlesztésére” (Grossmann-Sárvári 2004¹: 67). A projekt átfogó célkitűzésébe mindezek figyelembevételével az alábbi aspektusok tartoztak:

- az új pedagógiai módszerek (pl. kooperatív tanulás, projektszemlélet),
- az új kommunikációs és információs technológiák alkalmazása,
- a kommunikatív idegennyelv-oktatás,
- a demokráciára és toleranciára nevelés módszereinek megismerése,
- az egészséges életmód kialakítása,
- a környezeti nevelés és a tehetséggondozás,
- a hatékony tanulási stratégiák megismerése és
- a multikulturális-interkulturális nevelés (Tarkó-Benkő 2005).

A projekt a tanítóképzésbe integrálható, a régi képzési struktúrába modulként 'beemelhető' tananyag-kidolgozásra vállalkozott, ami a moduláris, integratív jelleg segítségével valósulhatott meg. „Célkitűzésként szerettünk volna nem egymástól független, a hagyományos értelemben vett 'tantárgyakra' lebontott curriculumot, hanem *tantárgyátfogó modulonként* – azaz alapvető strukturális változtatás nélkül – beépíthető programokat kidolgozni a tanítóképzés szemléletének paradigmaváltásával” (Grossmann-Sárvári 2004¹:69).

Tarkó Klára és Benkő Zsuzsanna (2005) ábrája jól szemlélteti a projektben végzett munka struktúráját. Fontos megjegyzés, hogy a résztvevő országok (Magyarország mint koordinátor, valamint Ausztria és Portugália) tanítóképzésben dolgozó szakemberei a három év során mindvégig szorosan együttműködtek. Így pl. az ábrában az *Egészségfejlesztés és egészségnevelés*, valamint a *Multikulturális oktatás-nevelés* modulok egy-egy részt általánosságban, illetve a három ország mindegyikében 'országspecifikusan' is kidolgozásra kerültek. A német nyelv esetében pedig a bécsi *Pädagogische Akademie des Bundes in Wien* professzorával közösen került kidolgozásra tananyag-modulunk, a *Servus in Österreich!* – 2004.

¹ A projekt koordinátora dr. Tarkó Klára, szakmai koordinátora pedig dr. habil. Benkő Zsuzsanna voltak.

(Tarkó-Benkő 2005)

A projekt megvalósításához számos szakterület bevonására volt szükség, így a Kar több tanszéke is részt vett különböző szekciókban, illetve alszekciókban, az alábbiak szerint:

I. szekció: Társadalomtudományok

1. alszekció: A család integratív megközelítésben
2. alszekció: Egészségfejlesztés, egészségnevelés
3. alszekció: Multikulturális nevelés/oktatás
4. alszekció: Kommunikációs tréning a hátrányos társadalmi helyzetű gyermekek támogatására

II. szekció: Matematika

III. szekció: Idegennyelvek

1. alszekció: Angol nyelv
2. alszekció: Német nyelv

IV. szekció: Néptánc és népzene

V. szekció: Anyanyelv (Grossmann – Sárvári 2004¹: 68).

2. Interkulturális országismereti tananyag-modul a COMENIUS-projekt keretében

Az idegen nyelvek esetében is olyan tananyag-modul kidolgozása volt a cél, amely szem előtt tartja a tanítványtárgy, integratív szemléletet és azt az általános projekt-célkitűzést, miszerint „globális értékeket képviselő és az egyes tudományterületek szerint specifikus oktatási modulokat dolgozzon ki a tanítóképzés számára” (Tarkó-Benkő 2005).

A mai globalizált, egyre mobilisabbá váló világunkban az idegennyelv-oktatás elsődleges célja a kommunikatív kompetencia széleskörű kiépítése, így a négy alapkészség (beszédértés, azaz hallás utáni értés, olvasási készség, beszédalképzés, írásbeli készség) fejlesztése került a középpontba. A 70-es és 80-as évek nyelvtanközpontú idegennyelv-oktatásának kudarca rádöbbenette mind a szakembereket, mind pedig a 'felhasználói' oldalt arra, hogy olyan nyelvtudásra van szükség, amely lehetővé teszi a nyelvhasználó számára,

hogy a *mindennapi* életben, a különböző *alapvető kommunikációs helyzetekben* tudjon eligazodni (Grossmann-Sárvári 2004²: 10). Az elsődleges cél mellett azonban igen fontos a célnyelvi ország – nem a 'magas', hanem tágabb, köznapi értelemben vett – kultúrájának, a szokásoknak, hagyományoknak ismerete is. A nyelvelsajátítás tehát egyúttal az adott célnyelvi ország *kultúrájának* elsajátítását is jelenti, ezért az országismeret, a civilizáció nélkülözhetetlen eleme az idegennyelv-oktatásnak.

Az országismeret *kognitív*, mára elavult szemléletének oktatása során a célnyelvi országokkal kapcsolatos 'akadémiai' tudásra, azaz évszámokra, tényekre és adatokra, statisztikákra épít. Ennek témakörei pl.: az adott ország részletes történelme, földrajza, az egyes tartományok, régiók bemutatása, politikai struktúrája, gazdasága, oktatásrendszere, irodalma, stb. Mivel ez a jellegű tudás igen magas szintű nyelvtudást igényel, a kognitív országismereti szemlélet csak a haladó szinten volt alkalmazható. Egyre inkább fontossá vált azonban a *kommunikatív nyelvszemlélet* térhódításával, hogy a „nyelvtanulók nyelvi kompetenciájának kiépítése és fejlesztése ne különüljön el az országismeret tanításától, hanem azzal szerves egységet képezzen, mégpedig olyan módon, hogy a tanulók a nyelv tanulása során a célnyelvi ország(ok)ról kapott ismeretanyag *túl* a különböző idegen nyelvi kommunikatív helyzetekben követendő viselkedési normákat megismerhessék, illetve elsajátíthassák” (Molvai-Szabályár 1998: 11). A nyelv tehát egyben *kultúrahordozó* is, így a nyelvről óhatatlanul fontos eleme az országismereti aspektusok integrált közvetítésének is. Ezen a ponton lép be az *interkulturális szemlélet* kérdése, hiszen az idegennyelv-oktatás során a célnyelvi országok megismerése egyúttal saját szocializációnk, viselkedési normáink, tabuink mentén, „mindezen reprezentációk összevetésével, kontrasztívításával történik” (Grossmann-Sárvári 2004¹: 71). Igen fontos továbbá a célnyelvi ország kultúrájának megismerése a 'kulturális sokk' vagy 'kultursokk' (*cultural shock*) elkerülése miatt is, ami pl. egy felkészületlen, hosszabb külföldön tartózkodás kapcsán érheti az odautazót vagy a sztereotíp elképzelések, kulturális különbözőségek, félelmek, illetve előítéletek miatt keletkezhet (Ober 1960).

3. A *Servus in Österreich!* interkulturális aspektusai

Mind a Nemzeti Aaptanterv, mind pedig a Kerettanterv külön is kitér az interkulturális nevelés fontosságára. A NAT szerint az idegen nyelv általános célkitűzése a nyelv használatának elsajátítása, a használható, effektív kommunikációs eszközök kialakítása, valamint – mint már korábban említettem – a célnyelv kulturális, multi-kulturális értékeinek megismertetése a tanulókkal, a más kultúrák iránti szenzibilitás kiépítése és fejlesztése (Nemzeti Aaptanterv 1995). Az interkulturális szemlélet lehetővé teszi a különbözőségek, a másság, de egyúttal saját identitásunk jobb megértését is, és segít továbbá a tolerancia kialakulásában. Nevelésméleti értelemben az interkulturális oktatás és nevelés egyfajta oktatáspolitikai *stratégiát, szemléletet*, pedagógiai *eszközrendszert és módszert* jelent, a több- vagy sokkultúrájú társadalomban (Báthory-Falus: Pedagógiai Lexikon). Ennek gyakorlatba történő alkalmazására a pedagógusmesterség elsajátítása során a szakmódszertan és a nevelésmélet számos eszközt ad a tanító- és tanárszakos hallgatók kezébe.

Az idegennyelv-oktatásban az *országismeret* (vagy civilizáció) fontosságára a 80-as években utalt ismét több szakember is, elsősorban az angolszász idegennyelvi szakmódszertanban. A nyelvi és kulturális tanulás interdependenciája miatt a *kommunikatív nyelvszemlélet* *interkulturális* szemléletté szélesedett ki, ami az országismereti stúdiumok fontosságát is külön hangsúlyozta. A német, mint idegen nyelv interkulturális szemléletű oktatása során kiemelő cél az ún. DACHL-Konzept, ami nevében kétszeresen is utal az integratív szemléletre: a mozaikszó egyrészt az összes németnyelvű ország kezdőbetűjét jelzi², ezen kívül pedig a '*Dachl*' a '*ház*'tető' kicsinyítő képzővel ellátott variánsa, vagyis azt szimbolizálja, hogy egy 'tető' alatt a németnyelvű országok mindegyike elfér és egyenrangúan helyet kap. A *Servus in Österreich!* tananyag-modul kizárólag az osztrák országismereti stúdiumokra koncentrál, de a jegyzet bevezetőjében részletesen kitérünk arra, hogy a moduláris koncepció alapján szeretnénk a későbbiek során összeállítani a többi németnyelvű országról is egy-egy hasonló jegyzetet.

4. A *Servus wieder in Österreich!* célkitűzése, felépítése

Az előzőekben részletesen leírt országismereti tananyag-modult a COMENIUS 2.1 projekt keretében és támogatásával állítottuk össze 2003–2004-ben. Mivel az anyag kiadására nem kerülhetett sor, így azt csak jegyzet formájában volt módunk a hallgatók körében kipróbálni, tesztelni. A tananyag 2003–2004, majd 2004–2005-ös

² (D: Deutschland, Németország, A: Austria, Ausztria, CH: Confederatio Helvetica, azaz Svájc és L: Liechtenstein).

tanévben való kipróbálása során kolléganőmmel és szerzőtársammal, Sárvári Tündével összegeztük tapasztalatainkat és számos módosítást, kiegészítést, frissítést eszközöltünk az elkészített modul több pontján. Az átdolgozásban nagy segítségünkre volt a kipróbálásban résztvevő hallgatók kérdőíves felmérésének eredménye is. Így született meg 2007-ben a *Servus wieder in Österreich!* CD, ami címében is utal az újszerűségére, az első verzió átdolgozott változatára. Szerettük volna a tanítószakos hallgatók mellett a tanárszakos hallgatókat is megcélózni. Fontosnak tartottuk ezenkívül a 'lifelong-learning' és a tanulási stratégiák fejlesztési elveit is szem előtt tartani, azaz a magukat akár önállóan továbbképezni szándékozó (felnőtt) tanulók számára is alkalmazható tananyagot kézbe adni. Mivel számos illusztráció, kép, internetes és egyéb színes forrásanyag került összeállításra, így a CD-s formátum publikálása tűnt a legalkalmasabbnak.

A CD két nagy fejezetből áll: az első jömagam, a másodikat pedig szerzőtársam, Sárvári Tünde állította össze. Az előszóban részletesen kitértünk a két fejezet célkitűzésére, ismertetésére, egyúttal módszertani útmutatót nyújtva a felhasználók felé. A tartalomjegyzék mellett részletes bibliográfia- és linkgyűjtemény található a további (osztrák) országismereti, interkulturális, szakmódszertani, fejlődéslelektani témákhoz. Az *első fejezet* Ausztria országismeretéhez kapcsolódik, míg a *második fejezet* az általános nyelvvoktatási, szakmódszertani aspektusokra koncentrál, azaz a tanító- és tanárszakos hallgatók tanítási gyakorlatát és nevelési-oktatási tevékenységét segíti, elsősorban az interkulturális országismereti szemlélet figyelembevételével. Mindkét nagy fejezet három részre tagolódik: az „A” rész átfogó, részletes háttérinformációkkal szolgál Ausztriáról; „a „B” rész elméleti és gyakorlati oldalról mutatja be az országismeret általános célkitűzéseit, módszereit, különös tekintettel az interkulturális megközelítési módra (Gorssmann-Sárvári 2004: 14). Itt kerül részletes bemutatásra az országismeret (civilizáció) sokrétű definíciója és történeti dimenziója, valamint a kommunikatív és interkulturális országismeret elméleti és gyakorlati kérdései is. Ezenkívül számos szakirodalmi szemelvényt talál itt az olvasó. A harmadik „C” rész 10 témakörben dolgozza fel Ausztria országismeretét didaktizált, autentikus anyagok alapján. A CD újszerűsége abban is rejlik, hogy mindvégig törekedtünk arra, hogy a didaktizált anyagok mind csoportban, mind pedig önállóan feldolgozhatók legyenek, így az olvasó sokrétű, színes feladatokat, önellenőrző kérdéseket (sok esetben megoldókulcsokkal is ellátva) talál. Ezen kívül az interkulturális szemlélet értelmében számos esetben a magyar vagy más németnyelvű országgal tettünk összehasonlítást, illetve az olvasót/felhasználót is erre ösztönöztük a feladatokkal. Nem utolsósorban pedig a németnyelvű CD *tartalmában* az idegennyelvi készségek fejlesztésére is törekszik az alábbi elv segítségével – *országismereti kompetenciafejlesztés a nyelvi készségek fejlesztésén keresztül*. A *második fejezet* kolléganőm, Sárvári Tünde munkáját dicséri.

5. A Servus wieder in Österreich! 10 témaköre

A CD címe utal arra, hogy egy virtuális Ausztriai látogatásra készít fel, amelynek kapcsán a hétköznapi élettel, a mindennapokkal ismerkedhet meg a hallgató/olvasó/felhasználó/tanuló. Mivel a CD célja az osztrák *köznapi* kultúra közvetítése a *nyelvi készségek* fejlesztése mellett, így az alábbi, a mindennapi életre jellemző 10 országismereti témák kerültek kiválasztásra:

- (1) Familie (*Család*),
- (2) Wohnen und Umgebung (*Otthonunk és környezetünk*),
- (3) Essen und Trinken (*Étkezési szokások*),
- (4) Einkaufen (*Bevásárlás*),
- (5) Schule (*Iskola*),
- (6) Freizeit: Sport und Kultur (*Szabadidő: sport és kultúra*),
- (7) Reisen: Wien als Reiseziel (*Utazás: Bécs mint úticél*),
- (8) Stadtverkehr (*Városi közlekedés*),
- (9) Natur und Tiere: Besuch des Tierparks Schönbrunn (*Természet és állatok: A schönbrunni állatkert*),
- (10) Märchen und Feste (*Mesék és ünnepek*).

Itt utalok arra, hogy a CD két funkciót tölt be, mivel az olvasót/felhasználót kettős szerepre kell felkészíteni: tanárszakos hallgatóként meg kell ismernie Ausztria tágabb értelemben vett kultúráját, történelmét, földrajzát, oktatási rendszerét, politikáját, irodalmát, stb. (ebben az 1. fejezet „A” és „B” része nyújt segítséget). Egyúttal – ezzel párhuzamosan – a későbbi oktatói-nevelői munkája szempontjából fontos tudásra is szert kell tennie, azaz meg kell tanulnia, hogyan *alkalmazható* mindez a tanítói-, tanári pályáján. A fenti témakörök a „C” részben lettek az általános iskolai korosztály (alsó és felső tagozat) számára részletesen didaktizálva.

Mivel a témakörök aktuális anyagokat dolgoznak fel, így óhatatlan a CD 'elavulása'; ezért összegyűjtöttünk számos aktuális internetes linket, amelyekből a legkülönbözőbb témák legfrissebb verziói találhatóak.

6. Összegzés

A CD-n – amely mintegy 400 oldalas oktatási anyagot tartalmaz – a tanítási módszerek és tananyagok széles skáláját állítottuk össze. A hallgató (vagy más felhasználó) saját tudásszintje, tanulási tempója vagy érdeklődési köre alapján választhat az anyagok közül, azok ugyanis nem egymásra épülnek, hanem mozaikszerűen vannak egymás mellé rendelve.

Az oktatási CD tananyagát mind kolléganőm, mind pedig jómagam gyakran használjuk Karunk kurzusain (pl. *Ausztria országismereti szeminárium*, *Interkulturális idegen-nyelvoktatás speciálkollégium*, valamint *Szakmódszertan* előadás és szeminárium keretében). Tapasztalataink szerint az interkulturális szemlélet értelmében a tanuló nyitottabbá válik más kultúrák és az ott élő emberek iránt, a saját tapasztalataival való kontrasztivitás révén pedig önmagát is jobban megismerve nyitottabbá, toleránsabbá válik a mindennemű másság iránt. Mindez kiemelkedően fontos a mai felgyorsult, sokszínű, nyitott, globalizált, multikulturális világban való eligazodáshoz.

IRODALOM

- Báthory Zoltán – Falus Iván (szerk.) (1997.): *Pedagógiai Lexikon*. Budapest: Keraban Kiadó.
- Grossmann Erika – Sárvári Tünde: Új dimenziók a tanítóképzésben – a COMENIUS 2.1 „Integrated Programmes for Lower Primary Teacher Training” projekt idegennyelvi modulja. In: *Pedagógusképzés 2004*¹. 4. szám. 67–78. o.
- Grossmann Erika – Sárvári Tünde (2004?): *Servus in Österreich!* – országismeret gyerekeknek. Jegyzet. (Kézirat).
- Morvai Edit – Szabylár Anna (1998): *Kapcsolatok. Diáklevelezés és diákcsera az idegennyelv-oktatásban*. Budapest: Soros Alapítvány.
- Nemzeti Alaptanterv. (1995). *Kiadja a Művelődési és Köznevelési Minisztérium*. Budapest.
- Oberg, Kalvero (1960): *Cultural shock: Adjustment to new cultural environments*. In: *Practical Anthropology*, Bd. 7, 177–182. o.
- Tarkó Klára – Benkő Zsuzsanna: A magyar tanítóképzés megújítása. *Tananyagfejlesztés a Szegedi Tudományegyetemen*. In: *Új Pedagógiai Szemle 2005. július-augusztus*. 33–44.o. (<http://epa.oszk.hu/00000/00035/00094/2005-07-la-Tobbek-Magyar.html>, lehívás dátuma: 2007. március 5.)

ERIKA GROSSMANN

The possibilities of intercultural language learning with the CD *Servus wieder in Österreich!*

Im Fokus des vorliegenden Beitrages ist eine unter Erscheinung stehende, rund 400-seitige Unterrichtsmaterialiensammlung auf CD, die mit meiner Kollegin, Tünde Sárvári erarbeitet wurde.

Im ersten Teil des Beitrages wird das im Rahmen eines COMENIUS 2.1-Projekts (2001–2004) zusammengestellte Landeskunde-Modul *Servus in Österreich!* – 2004 präsentiert und das von unserer Pädagogischen Fakultät koordinierte Projekt wird kurz vorgestellt. Anschließend fokussiert der Beitrag auf den interkulturellen Aspekt des Fremdsprachenlernens, sowie auf die Zielsetzung, das Konzept, den Aufbau und auf die einzelnen Kapitel der interkulturellen Österreich-Unterrichtsmaterialiensammlung. Zielgruppe des auf CD konzipierten, modular aufgebauten Landeskundematerials sind: Studenten und Studentinnen in der Primar- und Sekundarstufenlehrerbildung, sowie im Sinne des 'life-long learnings' solche Lernende, die ihre Kenntnisse selbständig erweitern wollen und gemäß ihren Vorkenntnissen, ihrem Lerntempo oder Interesse auf differenzierte Art und Weise von den Materialien wählen können.

NÉMETH ANIKÓ

A magyar angol nyelvoktatás versenyképessége

ALKALMAZOTT HUMÁNTUDOMÁNYI INTÉZET

nyelvoktatás, angol nyelvoktatás, nyelvtudás, tanítás és a tanulás tanulása

A dolgozat röviden megvizsgálja, hogy mit is jelent a versenyképesség a magyar nyelvoktatásban, és van-e összhang az új kihívások és a nyelvtanításba, valamint a nyelvtanulásba fektetett munka között. Egyáltalán köztudott-e a tanulás és a tanítás tanulásának a fogalma, és a nyelvtudást megkövetelő igényes munka jelentősége?

A dolgozat témájának az alapja a következő két fő gondolat:

1. Egy ország versenyképessége összefügg a lakosság nyelvtudásával (sajnos manapság már saját anyanyelvünket is említhetnénk), idegen nyelvi kommunikációs készségeivel és képességeivel. Ezek pedig függenek a szándéktól, a lehetőségtől és az igényes munkától, és attól, hogy milyen szintű szakmai és emberi segítséget kapnak a nyelvtanárok az új oktatási igények kiszolgálásában.
2. A nyelvtudás nem teszt- és bizonyítvány/certificate függő, ahogyan ezt a nyelvet még nem beszélők, vagy valamilyen szinten beszélő magyarok gondolják. Az előbbi szükséges, hogy ellenőrizzük a nyelvi képességeket és készségeket, vagy mérjük a tudást/ a tanulás szakaszait, az utóbbi pedig, hogy igazoljuk a tudásunk szintjét.

A dolgozat **célja**, hogy felhívjam a figyelmet arra, hogy Magyarországon a nyelvoktatásnak, elsősorban az angol nyelvoktatásnak, milyen problémákkal kell szembesülnie és mihamarabb megoldania, ha a nyelvtudásunk és az oktatásunk versenyképes akar maradni/lenni. Ezért, ha csak gondolat szintjén is, választ szeretnénk kapni erre a kérdésre. Röviden a következő fogalmak jelentését fogom vizsgálni: **szándék, lehetőség, munka, tanulás és tudás, a „tanítás és a tanulás tanulása” mint igény és valóság.**

Ma már nem kérdés, hogy egy ország versenyképességében a nyelvoktatás gazdasági 'tétel'. De mit és hogyan, és milyen gyorsan változtasson az oktatásunk, ezen belül a nyelvoktatásunk, röviden: a gyakorlatunk, hogy a nyelvtudás ne csak a szülők, hanem a tanulók igénye is legyen, és a tanulás ne fejeződjön be a vizsgabizonyítvány megszerzésével, és ne is ez legyen a végcél, hanem a tudás és a folyamatos tanulás.

Véleményem szerint, ha versenyképes nyelvoktatásról beszélünk, akkor számba kell vennünk az elmúlt években feltett és még válaszra váró, valamint az oktatás levegőjében lógó, szavakban meg sem fogalmazott, de a gyakorlatban már sürgető kérdéseket, mint például:

- hogyan fognak az integrált oktatás keretén belül idegen nyelvet tanulni a magyar nyelvet is alig beszélő tanulók,
- a súlyos tanulási nehézségekkel küzdők, és
- a szociális hátrány minden nehézségét megélő tanulók?
- hogyan változtatnak a gyakorlatukon a nyelvtanárok, akik képzésében még gondolat szintjén sem szerepeltek ezek a 'tételek'?

Először is próbáljuk megfogalmazni, hogy mit értünk a nyelvoktatás **versenyképességén**. A tudományosság igénye nélkül talán elfogadható a következő, nyelvtanári tapasztalatokon alapuló, vélemény:

Versenyképes annak az országnak a nyelvoktatása, amely nemcsak minőséget produkál, vagyis kitűnő nyelvtudással rendelkező elitet képez, hanem a mennyiséget, a tömegoktatást is minőséggel tölti meg, azaz a napi gyakorlatban idegen nyelvet nehézség nélkül használatát nevel.

Természetesen ez nem azt jelenti, hogy az angol nyelvoktatásunknak nem ez lenne a célja. A célok ismertek, és az ezek megvalósítását segítő tudásanyagok, módszerek és technikák már jó pár éve a tanárképzés és a tanítás eszközei, mégis, véleményem szerint, úr táton az elmélet és a gyakorlatunk között. Mit értek ezen? Ha csak azt vesszük figyelembe, hogy a nyelvoktatással, de általában az oktatással kapcsolatban milyen igényeket és princípiumokat fogalmaznak meg a szakemberek, hogy csak egy párat soroljak fel, mint például:

- a tanár fejlődése egy életen át tartó folyamat legyen,

- a tanítást tudás gazdag hivatássá kell átalakítanunk,
- a tanárképzést rugalmassá kell tennünk és
- önállóságra kell nevelnünk,
- a tanárok fejlődésének és teljesítményének az iskola igényeivel is összhangban kell lennie¹ akkor, végiggondolhatjuk, hogy a saját szakmai 'küzdőterünkön' ezeket a problémákat milyen szinten oldottuk meg, netán egyedül kell megküzdenünk ezekkel a kihívásokkal. Hogy ezekre a kérdésekre választ kaphassunk, a nyelvtanároknak a következő fogalmakkal is tisztában kell lenniük:

- befogadó iskola,
- integrált oktatás,
- új értékelési (intézmény, tanár és tanulói) rendszerek, módszerek,
- távoktatás (e-learning),
- a gazdaság igényeivel változó emberi, szakmai kihívások, valamint a szülői és tanulói igények.

Hogy megértsük a versenyképesség és a magyarok nyelvtudásának a kapcsolatát, érdemes érinteni az utóbbi fogalom, vagyis a **(Nyelv)Tudás** kérdését is. A nyelvtudás, véleményem szerint, hacsak nem gyermekkorban az adott nyelvetterületen, vagy felnőttkorban az adott nyelvi kultúrában való hosszabb együttélés és tanulás során szerzik meg a tanulók, nem az elvégzett 'unitok' és a tananyag, vagy a tesztek mennyiségétől függ, a nyelvtudásért meg kell dolgoznunk. Ennek a tudásnak a megszerzése kemény és igényes munka. A munka szó itt tanulást jelent, mégpedig a tanuló és a tanár tanulását, természetesen más-más szinteken. Az utóbbit Kópatakiné Mészáros Mária a *tanítás tanulásának* nevezi, vagyis:

„A tanulás... állandó belső konstrukció, a belső világ folyamatos épülése. Amikor tanulunk, akkor az elsajátítandó információt értelmezni próbáljuk. Ez az értelmezési folyamat a korábban már elsajátított ismeretek bázisán zajlik. Ezért van kritikus szerepe a megelőző tudásnak. Ha a megelőző tudás kellően szervezett, mozgósítható, könnyen előhívható, akkor esély van arra, hogy az új információ értelmezése sikeresen lejátsszódik, és a tanulás folyamatában a tudat mintegy lehorgonyozza a meglévő rendszeréhez az új tudást.²

A nyelvtudás fogalma különböző szinteket takar. Mást értenek nyelvtudáson

- a nyelvtanárok,
- a nem nyelvtanárok,
- a tanulók,
- a szülők és
- a speciális tudást igénylők.

Már évek óta a terítékünkön van a tanulói igények kiszolgálása is. Hiszen más nyelvi képzést igényel egy leendő orvos, mint a külföldön munkát kereső kétkezi munkás. Egy bizonyos nyelvi szint után – bármennyire is más anyagokkal és módszerekkel tanítják a célcsoportokat egy dolognak mégis közösnek kell/kellene lennie, és ez nem más, mint az igényes munkára való nevelés. Ezt azért hangsúlyozom, mert valószínű, hogy igen elterjedt az a szülői és tanulói 'igény', hogy a lehető legrövidebb idő alatt, csakis a legfontosabbakat tanítsák meg nekik, nem kell nyelvtanozni, csak gyorsan tanuljanak meg 'kommunikálni'. Legyen meg a nyelvvizsga papír, és máris nyert ügyük van. E felfogással és hozzáállással kell egyeztetni mindazokat az igényeket, amiket a világunk megkövetel tőlünk. Tehát, hogyan lesz az az egyén versenyképes, aki 10 évi nyelvtanulás után is rácsodálkozik, hogy nem a szó első jelentését kell kikeresnie a szótárból (ha egyáltalán megnézi, hiszen ki is lehet következtetni a jelentést a már fejből idézett popdalok szövegei alapján), hogy számít a hangsúly, a hanglejtés, és az adott nyelvi kultúra sajátágaiban gyökerező szófordulatokat és kifejezéseket nem lehet szó szerint lefordítani.

A *szándék* többnyire már megvan a diáokban és a szülőben is, de ez akkor szolgálja egy ország gazdaságát és vele együtt a versenyképességét is, ha a nyelvtanulási szándék nemcsak gazdasági, szülői és finanszírozási kényszer, hanem igényes munkával párosul.

¹ Ezekkel a kérdésekkel részletesebben foglalkozik az ÚPSZ 2007/1 kiadványban közölt cikk.

² (<http://www.oki.hu/printerFriendly.php?tipus=cikk&kod=eselynovelo-Kopatakiné-Tanulas.>) Országos Köznevelési Intézet, 2007/01.

Ami pedig a lehetőségeket illeti: különbözöek az egyén, az iskola és az intézményrendszer lehetőségei. Egyre több szülő küldi nyelverterületre a gyereket tanulás céljából. A diákok többsége azonban kényszernek tartja, és így is éli meg a nyelvtanulást. A tanulás kemény munka, és nincs az a nemzeti, iskolai, intézményi tanterv, mely kényszerrel be tudná 'vasalni' ezt a munkát. A tanulás és a tudás utáni igényt viszont lehetőségként fel tudja ajánlani a nyelvtanár. Egy közgazdásznak valószínű, hogy eszébe sem jutna a versenyképesség fogalmát a szándékkal és a lehetőséggel összekapcsolni, de bölcész és nyelvtanári mivoltomban azt gondolom, hogy a tudás és a tanulás/tanítás tanulása utáni igény nélkül a szándék és a lehetőség nem elegendő. Ha pedig a tanulás során fel sem merül az igényes munka, akkor a nyelvtudás versenyképessége valóban megkérdőjelezhető.

Az *igényes tanulás*, ne tagadjuk, sok munka, küzdelem, és ennek a végeredménye a nyelvtudás, mely állandó csiszolásra és fejlesztésre szorul. Jó, ha tudatosul a diákban, hogy a nyelvvizsgával kezdődik igazán a tanulás.

Tehát azt a tanulói hozzáállást kell megváltoztatnunk, hogy megszerezhetjük a nyelvtudást egy adott nyelvvizsgára való felkészüléssel, főleg tesztekkel, hogy szótározás, szótanulás és igényes szövegek (újságok, irodalom) olvasása nélkül is elboldogulunk. Fonetikus jelek? Minek! Hallgatjuk a popzenét, onnan megtanuljuk a kiejtést. A lényeg, hogy kommunikáljunk, vagyis minél kevesebb erőbefektetést jelentsen a tanulás, miközben elvárjuk a tanároktól, hogy tudjanak mindent, legyenek pszichológusok, gyógypedagógusok, elemzők, és vegyék figyelembe a diákok egyéni igényeit is.

Ezzel szemben a tanárok igényei, hogy

- csakis a szakmájukkal foglalkozhassanak,
- gyakran eljuthassanak az adott nyelverterületre, konferenciákra és
- szorgalmas, motivált diákjaik legyenek, akik kérdezni is tudnak.

Viszont a rideg **valóság**, véleményem szerint, a következő:

- a jó színvonalú tanárok megfelelő kínálata és megtartása kétséges,
- alulértékelt a tanári munka,
- a férfi tanárok elhagyják a pályát, és
- egyre több szociális, tanulási és pszichés problémával küzdő tanuló ül a padokban.

Ezt a valóságot kell összhangba hozni a torz és a hiteles igényekkel, és az utóbbi teljesüléséhez vezető igényes munkára való neveléssel. Igény a gyors, a lehető legkisebb befektetéssel járó nyelvtanulás, ám a szakembereknek a sok munkát követelő ismeretszerzést és tanulást kell preferálniuk. Ez a versenyképesség alapja.

ANIKÓ NÉMETH

Competitiveness of teaching English in Hungary

This paper intends to enhance our understanding of what we should mean by marketable knowledge of languages in Hungary. And how professionals can cope with the expectations of learners, that is, to acquire language skills and abilities quickly, preferably with little work, in a context where the problems of integration, segregation and teaching special types of learners have to be also solved.

BASCH ÉVA

Utak a francia személytelenség természetének feltárásához

ALKALMAZOTT HUMÁNTUDOMÁNYI INTÉZET

francia, személytelenség, szerkezetek, kutatás, módszer

0. A személytelenség (*impersonnel, impersonnalité*) problémaköre a francia nyelvben mind a mai napig meglehetősen nehéz feladat elé állítja mind a francia, mind pedig az egyéb nemzetiségű nyelvészeket. A problémát nem elsősorban a használat gyakorisága – jóllehet a mai francia nyelv teljes használati körét átszövi a személytelen szerkezetek alkalmazása: az írott és beszélt nyelv minden megvalósulási formájában megjelenik –, hanem a személytelenség fajtáinak **sokfélesége**, valamint természetének szinte kiismerhetetlen **sokarcúsága** okozza.

1. Ennek az előadásnak az a feladata, hogy bemutassa, hogyan vezettek el bizonyos francia grammatikák és korai transzformációs tanulmányok a személytelenség (újabb) kutatási irányainak felismeréséhez, megfogalmazásához, illetve a vizsgált grammatikák és tanulmányok hiányosságai, következtetlenségei, valamint megközelítési és tárgyalási módjuk miként vetették fel az **előrelépés újabb lehetőségeit**.

1.1. A cikk első részében a hagyományos(nak tekintett) nyelvtanok, majd két, kifejezetten transzformációs elméleti háttérrel megírt tanulmány megközelítési módszerét mutatom be, kiemelve pozitív vonásaikat, ugyanakkor **hiányosságaikból, önellentmondásaikból** adódó fogyatékosságai alapján arra igyekszem rávilágítani, milyen csapdákat lehet és kell elkerülni a további kutatások során.

1.2. A cikk második részében az eddigiek során felmerült, illetve a francia nyelvben használt személytelen szerkezetek okozta olyan, – újabb – problémákra hívom fel a figyelmet, amelyek kijelölik azokat a **vizsgálati utakat és módszereket**, amelyek közelebb visznek a francia személytelenség mibenlétének, **természetének** megismeréséhez.

2. Néhány módszertani megjegyzést teszek a vizsgálattal kapcsolatban.

2.1 A francia személytelenséggel kapcsolatos grammatikák, tanulmányok, dolgozatok elolvasása megerősítette bennem azt a feltevést, hogy ez a jelenség annyira összetett és sokrétű, hogy ebben a munkában nem vállalkozhattam egyébre, mint néhány alapvető kérdés, probléma öcszegyűjtésére, felvetésére. Sok esetben éppen az vitte előre a kérdések megfogalmazását, hogy egy grammatika vagy tanulmány **nem** tárgyal valamit, vagy **kimutathatóan következtetlenül, önellentmondásos módon** kezel egy-egy kérdést.

2.2. Az előadásban nem foglalkozom az egyre összetettebbé, kifinomultabbá váló, technikai jellegű műveletekkel, leírásokkal, mivel célom nem annyira a lehetséges eszközök bemutatása, mint inkább a személytelenség **természetének** megközelítése.

3. Első, igen vázlatos megközelítésben azt mondhatjuk, hogy e szerteágazó témakör alapvetően két részre osztható. Az első csoportba azok a személytelen **igék** tartoznak, amelyek különböző **természeti jelenségeket** fejeznek ki (*verbes „météorologiques”*). Ezek inventáriumszerűen felsorolhatók, és más nyelvekben is megtalálhatók (pl.: magyar: *esik, fagy*, angol: *it's raining, it's misty*). A másik – jóval nagyobb és minőségileg is összetettebb – csoportot az ún. személytelen **szerkezetek** (*constructions impersonnelles*) alkotják. Mindkét csoport közös jellemvonása, hogy a mondatban az igét a **hímnemű, egyes szám első személyű személyes névmás**: az *il* előzi meg, amelynek azonban nincs sem mondatbeli, sem mondaton kívüli **referense**, tehát szemantikailag **üres elem**. Ugyanakkor két alapvető különbség is felfedezhető a két csoport között:

a/ az első csoport által kifejezett (meteorológiai) jelenségek másként nem mondhatók, míg a második csoportot alkotó szerkezetek többségének elvileg megvan a „személyes” párja;

b/ az első csoport *il* személyes névmása a familiáris nyelvhasználatban helyettesíthető a *ça* névmással (*ça pleut*), míg ez a behelyettesítés a második csoport esetén soha nem fordulhat elő (**ça est venu trois personnes*).

4. Elgondolkodtató az a tény, hogy a személytelenség problematikájával csak az utóbbi negyven évben kezdtek alaposabban foglalkozni, noha bizonyos részleteit korábban is tárgyalták, de korántsem kimerítően, koherens módon, inkább csak érintőlegesen, a személytelenségnek mindig más-más aspektusát villantva fel, mint ha a grammatikáiról fel sem ismernék a jelenség fontosságát. A másik végtel abban mutatkozott meg, hogy bizonyos francia grammatikák (*Le bon usage* /1969/, *Syntaxe du français moderne* /1968/, *Grammaire Larousse du français contemporain* /1964/) egyidejűleg olyan sok szempontból közelítik meg a problémát, mintha a nyelvitanírók tisztában lennének ugyan a személytelenség összetettségével, de nem tudnák vele mit kezdeni, nem tudnák hová besorolni.

4.1. A franciák klasszikus, mind a mai napig használt, normatív grammatikája, a *Le bon usage* láthatóan nehézkesen kezeli a személytelenség témakörét, hiszen e probléma vizsgálatánál olyan ad hoc jelleggel változtatja a különböző szempontokat: hol **funkcionális** (alany), hol **logikai** (látszólagos és tényleges alany megkülönböztetése), hol **formai** (kiegészítő elem) szempontot hangsúlyozva, ami azt sugallja, hogy a hagyományos nyelvtan még nem tudja rendszerként kezelni a nyelvet, hiszen az általa adott leírások nem expliciték és korántsem kimerítő jellegűek. Mindez természetesen nem is várható el egy ilyen típusú nyelvtantól, hiszen ha ezeknek a modern elvárásoknak meg tudna felelni, akkor – mint azt RADICS Katalin is hangsúlyozza – már nem hagyományos nyelvtan lenne, hanem valami más. Azonban ez a sokszempontú megközelítés nem pusztán arra világít rá, hogy a *Le bon usage* nem tudja helyén kezelni a jelenséget, hanem arra is, hogy ez a probléma valóban rendkívül **összetett**, és legalább **két reprezentációs szintet**, valamint **sok megközelítési módot** kell érvényre juttatni ennek vizsgálatakor.

4.2. A következő két nyelvtan a *Grammaire Larousse du XXème siècle* (G du XXème) és a *Grammaire Larousse du français contemporain* (GFC) már haladóbb nézetet képvisel, mint a *Le bon usage*, mert mindkettő megkülönböztet személytelen **igéket** és személytelen **szerkezeteket**. Az előbbi grammatika jelentős felismerésről tesz tanúbizonyságot, amikor megfogalmazza, hogy „a személytelen formában szereplő igék általában azt jelzik, hogy maga a cselekvés fontosabb, mint a cselekvő”, azaz anticipálja a **téma-réma kutatásának** szükségességét.

A GFC viszont akkor jelez előrelépést – mutatva ezzel a transzformációs elmélet hatását –, amikor úgy véli, hogy minden személytelen szerkezet visszavezethető egy személyes szerkezetre. Ez a megállapítás ugyan nem fedi teljes mértékben a valóságot, de a maga idején ez mindenképpen előrelépést jelentő felismerés volt. Mi több, a szerzők arra is rámutatnak, hogy a személytelen transzformáció az igék **bizonyos osztályához** van kötve, amely megállapítás a következő táblázattal szemléltethető:

FORMÁK	SZEMÉLYES		SZEMÉLYTELEN		
IGÉK	aktív	passzív	aktív	passzív	pronominális
transzítív	+	+	–	+	+
intranszítív	+	–	+	–	–
pronominális	+	–	+	–	–

A táblázat azt mutatja, hogy a transzítív igék nem szerepelhetnek aktív személytelen mondatban, mint ahogyan intranszítív igék sem fordulhatnak elő személytelen passzív mondatban. Mindezt cáfolja a következő két, grammatikus mondat:

1. *Chaque dimanche, il mange une bonne centaine de personne dans ce restaurant.*

2. *Il a été parvenu à un accord dans les délais plus brefs que prévus.*

A G du XXème is felismeri a transzitivitás jelentőségét, megkülönböztetve direkt és indirekt transzítív igéket, ám úgy véli, hogy azoknak az igéknek, amelyeknek mind transzítív, mind pedig indirekt transzítív változatuk létezik, ugyanaz a jelentésük. Ezt az álláspontot igazolja a

3. *pardonner une offense*

4. *pardonner à ses ennemies*

példapár, amely esetén valóban nincs szemantikai változás, ugyanakkor épp ennek ellenkezőjére példa az alábbi kifejezés pár:

5. *assister quelqu' un*

6. *assister à quelque chose.*

Mindez felveti az **igék tranzitivitásának** alaposabb vizsgálatát.

A GFC annak a jelentőségére is felhívja a figyelmet, hogy: „a főnevet csaknem mindig **határozatlan** (vagy **részelő**) névelő vagy **számnév** vezeti be”. E meglátás helyességét igazolják ugyan a következő példák:

7. *il vient des étrangers*

8. *il manque dix francs*

9. *il passe quelques soldats,*

ám az alábbi mondat épp az ellenkezőjét bizonyítja:

10. *Il passera le train que tu as déjà pris la semaine dernière.*

Mindkét grammatika külön figyelmet szentel az *il* személyes névmásnak, amely – nézetük szerint – olyan üres elem, amely analógiás úton kerül a személytelen mondatba. (Itt jegyzem meg, hogy a régi francia nyelv meteorológiai kifejezéseiből hiányzott az *il*, a beszélők mindössze annyit mondtak: *pleut*). E megfigyeléssel felvetődik a **valóságos és látszólagos alany megkülönböztetésének** szükségessége, tekintettel arra, hogy ez a névmás (kivéve a 3./b pontban jelzett esetet) soha nem helyettesíthető egyéb névmásokkal: *il pleut*, DE: **elle pleut*, **on pleut*, *il faut un logement*, DE: **elle faut un logement*, valamint figyelembe véve azt a tényt, hogy az *il* megjelenése állítja szembe a személyes „alap” vagy „kiinduló” szerkezetet és a neki „**megfeleltet-hető**”? személytelen szerkezetet.

Az imént bemutatott grammatikák ugyan sokféle problémára hívják fel a figyelmet, ám korántsem merítik ki a személytelenséggel kapcsolatos kérdések tárházát.

4.3. David GAATONE és Robert MARTIN – kimondottan a francia személytelenséggel foglalkozó cikkeikben – egyértelműen osztják a GFC azon elképzelését, amely szerint minden személytelen mondat egy neki megfelelő személyes mondat deriváltjának tekinthető, azaz elképzelésük szerint minden személytelen mondatnak van egy személyes megfelelője: ezeket a mondatpárokat **egymásból levezethetőnek** vélik. GAATONE expliciten ki is mondja, hogy ez a deriváció egy transzformációs szabály segítségével történik. Ezt példázza az

11. *Un train arrive.*

12. *Il arrive un train.*

példapár, ugyanakkor épp ezt cáfolja az

13. *Un train fume.*

14. **Il fume un train.*

mondatpár. Ez utóbbi esetén GAATONE és MARTIN nem tudja kimutatni a mondatok **nem megfelelését**. Vagyis míg a hagyományos grammatika nem tudta adekvát módon kimutatni egyes mondatpárok **megfelelését**, addig a transzformációs grammatika – korábbi szakaszában – nem volt képes elfogadhatóan leírni az egyes mondatpárok közötti **nem megfelelést**. A 12. és 14. példa egyértelműen jelzi, hogy az igék **szemantikája** alapvetően meghatározza a személytelen mondatba való belépés lehetőségét. MARTIN is felfigyel ennek jelentőségére, ám mindez megoldhatatlan problémát jelent számára, hisz ő úgy véli: személytelen mondatban csak **létezés**, **nemlétezés** és **bekövetkezés** kifejező igék fordulhatnak elő. Ezt az alábbi példákkal igazolja:

15. *Il existe des ouvrages qui...*

16. *Il meurt un homme toutes les minutes...*

17. *Qu'il survienne quelque fait anormal...*

E példák alapján kifogástalannak tűnhetne a szerző érvelése, ha nem léteznének olyan mondatok, mint:

18. *Il passe un train tous les matins.*

A szerző indoklása szerint ez a mondat azért grammatikus, mert a vonat, ami megy, az létezik is. Ezzel szemben az

19. **Il dégelait la plupart des rivières.*

mondat esetén nem tudja bizonyítani a mondat agrammatikus voltát, hiszen az előbbi mondatra vonatkozó indoklás erre a mondatra is igaz.

5. Az eddigiek során ismertetett grammatikák, tanulmányok meg sem említik a személytelenség néhány olyan – alább bemutatandó – fajtáját, amelyek újabb fejlődést okoznak a nyelvészeknek.

5.1. Az egyik ilyen probléma a **tagadás** esete, amely megkérdőjel(e)z(het)i a személyes mondatból levezethetőség oly evidensnek és univerzális(nak tekintett) hatókörét:

20. *Il ne clignote aucun feu dans la ville.* DE: 21. **Il clignote un feu dans la ville.*

Itt arra az esetre látunk példát, amikor a személytelen mondatnak csak a **tagadó alakja grammatikus**. A továbbiakban tehát az **állítás-tagadás** természetét is meg kell vizsgálnunk, amely feltehetőleg **logikai** megközelítést igényel.

5.2. Az alábbi mondatok a személytelenség egy újabb arculatát villantják fel:

22. *Il arrive un train chaque minute.* 23. *Il repart un train chaque minute.* DE: 24. **Il arrive et repart un train chaque minute.*

Ez esetben felmerül annak a lehetősége, hogy nem pusztán a **mellérendelés** tette agrammatikussá a két, külön-külön jól formált személytelen mondatot: hozzájárulhatott ehhez a **határozatlan névelő** használata is. Ez ellentmondásnak tűnhet a megelőzőekkel szemben, mivel eddig minden szerző azt hangsúlyozta, hogy a személytelen mondatba **szinte kizárólag** határozatlan névelő léphet be. Figyelmün kívül hagyták azonban a határozatlan névelő **generikus értelmű** használatát. A következő példák azt látszanak igazolni, hogy generikus értelmű határozatlan névmás **nem szerepelhet** személytelen mondatban:

25. *Un malheur n' arrive jamais seul.* DE: 26. **Il n' arrive jamais un malheur seul.*

Ezt a jelenséget – feltehetőleg – nem tudjuk transzformációs keretek között megmagyarázni: itt valószínűleg **funkcionális** szempontokat kell figyelembe venni a mondatok adekvát leírásához.

5.3. E pontban egy olyan problémához érkezünk el, amely az eddigiek során fel sem vetődött, hiszen minden szerző – kimondva vagy kimondatlanul – abból indult ki, hogy a személytelenné alakítás során – ha ez az átalakítás egyáltalán lehetséges! – a **jelentés nem változik meg**. Ez igaz a következő mondatpárra is:

27. *Beaucoup d' hommes sont arrivés.* 28. *Il est arrivé beaucoup d' hommes.*

Ha viszont **tagadjuk** a két mondatot, mindkettő grammatikus marad ugyan, de más-más jelentésű:

29. *Beaucoup d' hommes ne sont pas arrivés.* 30. *Il n' est pas arrivé beaucoup d' hommes.*

Jelen esetben nem csupán a **tagadás**, hanem a **kvantor** jelenléte, illetve a **tagadás és a kvantor együttes** előfordulása okozhatja a jelentésváltozást.

5.4. További nehézséget okoz az a tény, hogy azok az igék, amelyek eleve nem szerepelhetnek passzív személyes mondatban, grammatikus mondatot eredményeznek, ha passzív személytelen mondatban fordulnak elő:

31. *Le directeur n' a pas accédé à votre demande.*

32. **A votre demande a été accédé par le directeur.*

33. *Il n' a pas été accédé à votre demande par le directeur.*

Ez esetben az ige **indirekt tranzitív** volta zárja ki a (személyes) mondat passzíválását, ám magyarázatot igényel az a tény, hogy miért lehetséges a passzívra alakítás személytelen mondat esetén. A válasz – vélhetően – a jelenség **szintaktikai** megközelítése fogja megadni.

6. Az eddig felmerült problémák, kérdések – úgy vélem –, jól bizonyítják, hogy a francia nyelvi személytelenség olyan **általános nyelvészeti** kérdés, amely csak kiindulópontját tekintve kötődik a francia nyelvhez: konkrétan itt jelenik meg számtalan típusa, fajtája, de maga a jelenség legalább **két reprezentációs szinten** vet fel kérdéseket (morfológia és szintaxis), igényli az igék **szemantikájának és tranzitivitásának** alapos vizsgálatát, kapcsolódik a **retorikához**, a **pragmatikához** és a **stilisztikához**, nem nélkülözheti az **aktív-passzív** szemlélet, valamint az **állítás-tagadás** szembenállásának feltárását sem, továbbá felfedezhetők **geo- és szociolingvisztikai aspektusai** is.

6.1. Mindez kapcsolatba hozható egy nem kellően tisztázott problémával: az **elfogadhatósággal**. A tapasztalatok azt mutatják, hogy az anyanyelvi beszélők a mondatokra vonatkozó ítéleteikben **több norma-rendszer** juttatnak érvényre, amelyek nem egy szinten helyezkednek el: lehetnek **társadalmi** eredetűek, **logikai** természetűek, **szociokulturális** ismeretekre alapozottak, továbbá függhetnek a beszélők **iskolázottsá-**

gától, esztétikai felfogásától, pszichikai állapotától, tehát szerepet játszhat igen sok, nem kimondottan nyelvészeti megalapozottságú kritérium.

6.2. Igen nagy nehézséget jelent a megnyilatkozások elfogadhatóságának megítélésében az a tény is, hogy a beszélőknek eredeti **kontextusukból kiragadott** (esetleg eredetileg is kontextus nélküli) megnyilatkozásokat kell értékelnük, így nem tudják azokat mihez mérni, ezért nem tudják eldönteni, beleillik-e egy megnyilatkozás a szituációba, illik-e a szöveg stílusához stb.

6.3. A korai transzformációs grammatikák nem szólnak arról, hogy e szerkezeteknek csak **bizonyos típusai** alakíthatók át szabadon egymásba, így nem derül ki, hogy ez a transzformációs lehetőség mennyire **szisztematizálható** magában a francia nyelvi rendszerben. Feltételezhető, hogy bizonyos típusok esetében ez az átalakítás szisztematikus, ezeket tehát egy anyanyelvi beszélő is egymásból vezeti le vagy egymásból levezethetőnek véli, míg más esetekben eszébe sem jutna e mondatok között valamiféle kapcsolatot feltételezni.

Mindez azt mutatja, hogy már az anyaggyűjtés során sokkal ámyaltabb, finomabb munkát kell végezni: meg kell vizsgálni a **személytelenség működését az egyes szövegtípusokban a discours szintjén**, a langue szintjén maradványos egy idő után már csak általánosságokat fogunk tudni mondani. E kérdéskör teljes feltárására tehát kizárólag egy jóval nagyobb lélegzetű dolgozatban lehet kísérletet tenni.

IRODALOM

- ARRIVÉ, Michel – GADET, Françoise – GALMICHE, Michel (1986): La grammaire d' aujourd' hui. Paris: Flammarion.
- BOER, C de (1947): Syntaxe du français moderne. Leiden: Universitaire Presse.
- CHEVALIER, Jean-Claude – ARRIVÉ, Michel – BLANCHE-BENVENISTE, Claire – PEYARD, Jean (1964): Grammaire Larousse du français contemporain. Paris: Larousse.
- CHOCHEYRAS, Jacques (1985): «Il me souvient» et «je me souviens»: de la cible à l' expérimentation. In: Autour de l' impersonnel. Paris: ELLUG. 35–49. p.
- CHOMSKY, Noam (1971): Aspect de la théorie syntaxique. Paris: Édition du Seuil.
- DABÈNE, Louise (1985): Quelques remarques sur les verbes «météorologiques» en espagnol. In: Autour de l' impersonnel. Paris: ELLUG 119–124. p.
- DUBOIS, Jean (1967): Grammaire structurale du français: le verbe. Paris: Larousse.
- DUBOIS, Jean – DUBOIS-CHARLIER, Françoise (1970): Éléments de linguistique française: syntaxe. Paris: Larousse.
- GAATONE, David (1970): La transformation impersonnelle en français. In: Le Français Moderne, N° 4 (octobre 1970), 389–411. p.
- GAATONE, David (1991): Il y a impersonnel et impersonnel. In: L' impersonnel. Grenoble: CEDITEC. 133–139. p.
- KÁROLY, Sándor (1970): Általános és magyar jelentés. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- KEŠIK, Marek (1986): Description de la phrase impersonnelle entre la syntaxe, la sémantique et la rhétorique. In: Linguistique générale et linguistique romane. Vol. n° 1, Université de Provence, Aix-en-Provence, 1986. 251–263. p.
- LÉTOUBLON, Françoise – MAUREL, Jean-Pierre (1985): Passif et impersonnel. In: Autour de l' impersonnel. Paris: ELLUG. 8–33. p.
- MAILLARD, Michel (1985): L' impersonnel français de il à ça. In: Autour de l' impersonnel. Paris: ELLUG. 63–117. p.
- MAILLARD, Michel (1991): Vers une théorie unitaire de l' impersonnel? In: L' impersonnel. Grenoble: CEDITEC. 227–255. p.
- MARTIN, Robert (1970): La transformation impersonnelle. Revue de Linguistique Romane, Tome 34, (juillet-décembre 1970), 337–394. p.
- NIQUE, Christian (1974): Initiation méthodique à la grammaire générative. Paris: Armand Colin. 1978.
- OLSSON, Hugo (1986): La concurrence entre il, ce et cela (ça) comme sujet d' expressions impersonnelles en français contemporain. In: Acta Universitatis Umensis. Stockholm: Almqvist & Wiksell International. 15–34. p.
- RADICS, Katalin (1975): Des méthodes de la recherche contrastive. In: Études Finno-Ougriennes. Tome XI, 229–235. p.
- RIVIÈRE, Nicole (1977): L' impersonnel en français. Thèse présentée à l' Université de Paris VII pour l' obtention du doctorat de 3e cycle. (Kézirat) Paris.
- RIVIÈRE, Nicole (1979): Problèmes de l' intégration de l' impersonnel dans une théorie linguistique. In: Le Français Moderne, N° 4 (octobre 1979), 289–311. p.
- RUWET, Nicolas (1982): La grammaire des insultes et autres études. Paris: Édition du Seuil.
- <http://lesla.univ-lyon2.fr>
- www.cavi.univ-paris3.fr

---

*ÉVA BASCH***Ways of exploring the nature of French impersonality**

The article examines a frequent phenomenon in French, namely „impersonality“. This field has been dealt with for the past four decades by both French and foreign linguists. Yet, the range of problems is such varied; it requires so various approaches that the nature of impersonality still has not been uncovered fully. The article outlines how traditional grammar theory, and some early transformational approaches, laid the course of present researches, and clarifies the problems that require further, multi-focus, par-excellence general linguistic research.

BURJÁN MONIKA

Szász Károly nézetei a műfordítás elméleti és gyakorlati kérdéseiről

„Az eredeti eszmét tökéletesen az eredeti alakjában”

ALKALMAZOTT HUNÁNTUDOMÁNYI INTÉZET

fordítástörténet, Magyarország, XIX. század, elméleti kérdések

A magyar irodalom története elválaszthatatlan a fordítás történetétől, a fordítási tevékenységet pedig csaknem kezdettől fogva végigkíséri a róla való gondolkodás. Már a régi korok fordítói is szükségesnek érezték, hogy a fordítással kapcsolatos álláspontjukat megismertessék az olvasókkal, ehhez kezdetben többnyire a fordításokat bevezető előszavak szolgáltak számukra eszközként. A XVIII. század végétől kezdve lírátoraink egyre világosabban látják, s ezért egyre nyomatékosabban hangoztatják a fordításnak a nemzeti művelődésben, a nyelv, a tudományok valamint az irodalom fejlesztésében betöltött szerepét. Ennek következtében a magyar irodalmi és tudományos életben egyre nagyobb hangsúlyt kapnak a fordítás elméletére és gyakorlatára vonatkozó kérdések, s a XIX. században a hozzászólók már mind gyakrabban irodalmi intézményeink keretein belül, „hivatalos” formában fejtik ki nézeteiket: így a Kisfaludy Társaság közgyűlésein elhangzó előadásokban, elnöki megnyitókban, sőt akadémiai székfoglaló beszédekben. Ilyen székfoglaló az a Szász Károly által írt értekezés is, amelyet akadémiai levelező taggá választása alkalmából írt, 1859-ben¹.

Szász témaválasztása nem véletlen, ugyanis ő maga is rengeteget fordított. Tisztában volt vele, hogy az Akadémia nem annyira eredeti munkái, mint inkább műfordítói tevékenysége miatt figyelt fel rá és hívta sorai-
ba. Bár székfoglaló előadása idején még csak pályája derekán járt, azonban már ekkor is jelentős fordítói tapasztalattal rendelkezett: számos angol és francia költő (Thomas Moore, Byron, Burns, Poe, Longfellow, Coleridge, Hugo, Lamartine, Béranger, stb.) versét ő tette hozzáférhetővé a magyar közönség számára, s már ekkor készen volt négy Shakespeare-színmű (*Othello*, *Antonius és Cleopátra*, *II. Richárd* és a *Téli rege*) fordításával. Ez a fordítói termés a későbbiekben már-már hihetetlen mennyiségűre duzzadt: a Kisfaludy Társaság Shakespeare-sorozatában az említettek mellett további négy drámával (*Macbeth*, *Romeo és Julia*, *A vihar*, *VIII. Henrik*) szerepelt, s kivette részét a sorozat XIX. kötetét alkotó vegyes költemények magyarításából is. A Társaság másik nagyszabású fordítói vállalkozásához, Molière összes művének magyar nyelven való megjelentetéséhez nyolc darabbal járult hozzá, s ő fordította le először formahűen a *Nibelung-éneket* (1868), valamint Dante *Isteni színjátékát* (1885–1899) is. Ezenfelül számos regényt, így Jules Verne kalandos történeteinek zömét az ő tolmácsolásában vehette kézbe a korabeli publikum. Általában nem mint kirívó tehetséget, hanem mint megbízható, alapos mesterembert emlegetik (ugyanaz vonatkozik eredeti munkáira is), ám Kosztolányi minden hibája, tökéletlensége ellenére is tisztelettel adózik fordítói életműve előtt: olyan előharcosnak nevezi, aki „nemzedékek munkáját végezte el egymaga, és utat hasított nálunk az európai műveltségnek”².

Ha fordításain már túlhaladt is az idő, a műfordítás elvi és gyakorlati kérdéseit elemző akadémiai székfoglalója mindenképpen kiemelt figyelmet érdemel. Véleményem szerint ez az értekezés a XIX. század második felének legérdekesebb, legátfogóbb és „legelméletibb” jellegű, méltatlanul elfeledett fordítástörténeti dokumentuma. Az, hogy erre a sorsra jutott, nagyrészt annak tudható be, hogy a *Magyar Sajtó* című napilap, amely tárcarovatában öt részben közölte, igen csekély példányszámban maradt fenn, s már 1883-ban, a műfordítás elméletével foglalkozó Heinrich Gusztávnak is be kellett érnie a dolgozatról készült recenzióval, mivel a teljes szöveghez nem sikerült hozzájutnia.³

Szász székfoglaló értekezésében azokat az elveket kívánta ismertetni, amelyek őt eddigi fordításaiban vezérelték, s amelyek ellentétben állnak, de legalábbis számos ponton lényegesen eltérnek Toldy Ferenc

¹ SZÁSZ Károly: *A műfordításról különös tekintettel Shakespeare és a biblia fordítására*. Akadémiai székfoglaló értekezés. in: *Magyar Sajtó*, 1859. nov. 5–10. 219–223. sz.

² Idézi SZABÓ Ede, in: *A műfordítás*, Budapest, 1968, 252.

³ HEINRICH Gusztáv: *A műfordítás elméletéhez*, in: Kisfaludy Társaság Évlapjai, Új folyam, 19. köt., 1883–1884, 161.

1843-ban írt, s nagy visszhangot kiváltott tanulmányában⁴ megfogalmazott nézetekről. A véleménykülönbség alapja, hogy Szász szerint Toldy nem megfelelően határozta meg a műfordítás célját⁵: az „ily elv mellett, – írja, tökéletesen kielégítő műfordítást adna az, ki valamely szép eredetit úgy tenne át, hogy az áttétel nem ráviteles, hanem általános gyönyört támasszon az olvasóban, aztán mellékesen egy kicsit hasonlítson az eredetihez is.”⁶ Az ő felfogásában a műfordítás célja „fordítmányunkkal *épen azon* (azaz nem kisebb, és nem más) gyönyörérzetet támasztani az olvasónkban, mit az eredeti olvasásán, az azt élvezni tudó érez.”⁷ Kicsit távolabb így fogalmaz: „Nézetem szerint tehát a fordítmánynak bizonyos tekintetben ugyanazonosnak kell lennie az eredetivel, t.i. *ugyanazon hatást* kell ébresztenie olvasójában.”⁸ Szász tehát az eredeti és a fordítás közötti egyenértékűséget a forrás- illetve célnyelvi olvasóra gyakorolt azonos hatásban határozta meg. Az ekvivalencia mérceje Toldy szemléletéhez képest nem változott, ugyanis Toldy is egyfajta hatásekvivalencia megteremtését várta a fordítástól. A kérdés persze az, miként lehet megállapítani, hogy milyen hatást tett a forrásnyelvi szöveg a maga olvasójára? És hogyan tudjuk ezt összevetni a fordításnak az olvasóra gyakorolt hatásával? Ezt a problémát Szász úgy próbálta áthidalni, hogy a hatásekvivalencia megítélésére olyan ideális olvasót tételezett, „ki mind az eredeti, mind a fordítási nyelvet egyenlő tökélyvel bírja.”⁹ A fordításnak tehát olyannak kell (kellene) lennie, hogy ennek a kétnyelvű olvasónak „mindegy legyen: akármelyiket olvassa, rá az és ez egyenlő hatást tegyen, benne ugyanazon (nem más és nem kisebb) gyönyört költsön.” Persze ezzel csak látszólag vágta el a gordiuszi csomót, hiszen maga a fordító az esetek többségében nem tekinthető ilyen ideális kétnyelvű olvasónak: ismerje bármilyen jól a forrásnyelvet, az mégsem az anyanyelve, s az idegen nyelven írt műben bizonyos jelentésrétegek, mögöttes tartalmak, utalások, amelyek a forrásnyelvi olvasók (legalábbis jó részük) számára többé-kevésbé nyilvánvalóak, nagy valószínűséggel előtte örökre rejtve maradnak, valójában tehát nem alkalmas annak a megítélésére, milyen hatást tett az eredeti mű anyanyelvi olvasójára.

Szász egyébként világosan látta, hogy az irodalmi művek fordításának éppen abban rejlik az egyik legnagyobb akadálya, hogy azok egy adott nemzeti kultúrához és korhoz kötődnek, melyek létszemlélete, gondolkodásmódja, élmény- és érzelmvilága gyökeresen eltérhet attól, amit a fordító a maga kultúrájában és korában ismer és megtapasztal. „A közélet, szokások, életnézet, hagyományok, minden nemzet költészetét oly saját színezettel vonják be, mely míg a bennök élőt varázsával elragadja, az idegennek egészen sohasem élvezhető.”¹⁰ Azonban ezt a problémát szerinte nem úgy kell, és nem is szabad úgy megoldani, hogy az eredeti mű minden szokatlan, idegennek tűnő elemét saját nemzetünk ízlés- és szokásvilágához szabjuk. „Igenis, ki idegen nemzeti művet, akár eredetiben, akár fordításban élvezni akar, saját nemzeti ízlése nyúgaiból ki kell vetköznie, inkább vagy kevésbé, jelesen annyira: mennyire a két nemzeti ízlés egymástól elüt. Avagy, ha én Homérrt akarom élvezni, – vagy élveztetni – Árpád daliáit keresem akkor? S ha az angol életet és történetet festem Sh. (így!) ecsetjével, szabad-e Falstaffját egy magyar táblabíróval helyettesítenem, hogy magyarabbul élvezhessem?”¹¹ Szász Károly tehát már egyértelműen és teljes határozottsággal szembehelyezkedik a pragmatikai adaptációval, azzal a fordítói eljárással, amelyet például Kazinczy *Bácsmegyeyje* reprezentált. S ahogy a fordítónak nincs joga a mű valóságanyagát átírni, csupán azért, mert olyan elemeket tartalmaz, amelyek az olvasónak esetleg szokatlannak vagy furcsának tűnhetnek, ugyanúgy nem másíthatja meg – pusztán saját nemzetének ízlésére való tekintettel – azokat a formai eszközöket sem, amelyek ezt a valóságanyagot hordozzák. A nemzeti ízlés mindenáron való érvényesítése helyett tehát azt a nézetet vallja, hogy a nemzeti szellem tiszteletben tartása csak az eredeti művek megalkotásakor lehet döntő szempont, a fordítás mikéntjét nem befolyásolhatja. Szász elismeri, Toldy Ferencnek igaza van abban, hogy nemzetiségünket szentnek tart-

⁴ TOLDY Ferenc: *A műfordítás elveiről*. Az 1843-ban a Kisfaludy Társaságban elhangzott értekezést különnyomatban terjesztették, majd három évvel később megjelent a Kisfaludy Társaság Évlapjaiban is. (VI/2. 1846. 49–66.)

⁵ A Toldy-féle definíció így hangzott: „A műfordítás célja valamely jeles eredetinek szépségeit azok előtt kitámi, kik ahhoz a nyelv nem-ismerése miatt nem férnek, s kikben fordításunkkal, minden sikeres küzdelmek méltatásától függetlenül, nem ráviteles, hanem általános, nem critical hanem tiszta-aestheticai gyönyört kívánunk támasztani.” TOLDY: *A műfordítás elveiről*, 52.

⁶ Szász, 1859, 890.

⁷ Uo. (Kiemelés az eredetiben.)

⁸ Uo. (Kiemelés tőlem.)

⁹ Uo., 894.

¹⁰ Uo.

¹¹ Uo., 898.

ja, s bűnül rója fel az elpártolást, azonban felhívja a figyelmet, hogy más nemzetnek éppúgy féltett kincse s elidegeníthetetlen birtoka a maga nemzetisége, mint nekünk, magyaroknak, ezért nincs jogunk megváltoztatni a nemzeti sajtóságokat (is) tükröző formai eszközöket. (Toldy éppen az eredeti alak „nemzetibbre” cserélésével vélte megvalósíthatónak a hatásazonosságot.)

Szász nem csupán az idegen nemzeti karakter tiszteltben tartása miatt utasítja el az alaki hűségről való lemondást: az irodalmi mű létmódját érintő esztétikai érvei is vannak. Nézete szerint ugyanis a verses irodalmi művek többségénél a forma ugyanolyan jelentőséggel bír, mint a tartalom: „A formában van nagy része annak, mi által a költsézet hat.”¹² Felismeri, hogy a kettő „között oly szoros összefüggés van, mit felbontani nem lehet; az eszme fejlődése, a strofákra osztással, a verssorok emelkedésével és esésével, a rímek összefűzésével lényeges kapcsolatban áll”¹³. Szász tehát a verses műalkotást úgy tekinti mint komplex anyagi és szellemi struktúrát, amelynek hatása több dimenzióban bontakozik ki, s a fogalmi–képi dimenzió csak egy a sok közül: „a költsézet ugyanannyit hat zenei alkatrészei, mint eszméi által”.¹⁴ Épp a főelv, az azonos hatás érdekében tartja elengedhetetlenül szükségesnek, hogy a fordítás alakilag, valamint a versmérték és a rímelhelyezés szempontjából megegyezzek az eredetivel, kivéve, amikor ennek objektív nyelvi akadályja van, mint például a hexameteres művek franciára vagy angolra fordítása esetében. A teljes alaki–formai hűséget előíró elvet tehát ekképpen módosítja: „az eredeti formához ragaszkodás csak annyiban törvény, mennyiben reá nézve a két nyelv természete egyező, vagy összhangba hozható.”¹⁵

Szász, aki maga is költő (még ha nem is kimagasló tehetség), arra is kitér, hogy még az összes tartalmi és formai elem maradéktalan átültetése esetén is, vagyis egy nyelvileg, tartalmilag és formailag korrektnek látszó fordításnál is előfordulhat, hogy az eredetthez képest hiányzik belőle valami. „A költői forma, – fejtegeti, nemcsak a versalakban áll s a hang, melyen valamely költemény tartva van, nem épen a székémtől függ. Két fordító közül, melyek egyike a belső – a másika a külső formát találta el, elsőséget adok amannak.”¹⁶

A fordítás általános kérdéseinek elemzése után áttér egy bizonyos szövegtípus, nevezetesen a Shakespeare-drámák magyarra fordítása során felmerülő sajátos nehézségek bemutatására. Shakespeare összes műveinek a Kisfaludy Társaság irányításával zajló fordítási munkálataiban Szász Károly szinte kezdettől fogva részt vett, egyrészt, mint a kiadás előkészítéséért, a megvalósítás módjának kidolgozásáért felelős bizottság tagja, másrészt – ahogy fentebb említettem – fordítóként: nyolc dráma magyarításával ő bizonyult a legtermékenyebb, legszorgosabb, legteherbíróbb munkatársnak.

Shakespeare drámáinak magyarra való átültetésével kapcsolatban háromféle problémát említ. Az első abból ered, hogy az angol nyelv „tömöttebb”, szavai rövidebbek, mondat szerkezetei szorosabbak a magyarénál, s rendkívül nehéz úgy fordítani, hogy az eredetiből, ahol minden gondolati árnyalat, minden vonás, jelző fontos, semmi el ne vesszen, és eközben a sorok száma se szaporodjék. Ebben a kérdésben a következő álláspontra helyezkedik: „Részemről az ő erő és szenvedélyteljes nyelvét hibebe nem hasonlító rövid, habár nem épen mindent kifejező mondatokkal fordítani, mint azért, hogy eszméi legkisebb árnyalata se vesszen el, parafrázisokkal fölereszteni, ellaposítani s erejéből kivetkőztetni.”¹⁷ Hol takarékoskodhat a fordító a formai tömörség javára? Legfeljebb ott, ahol Shakespeare több rokonértelmű szó halmazásával fejez ki valamit.

A másik nehézség, amely a fordítót nemegyszer legyőzhetetlen akadály elé állítja, a sok szójáték, amely csak „igen ritkán és kevés szerencsével másolható”, különösen olyan nyelvek esetében, melyek egymással nem állnak rokonságban. Ennek a problémának a megoldására nem igazán tud mit javasolni: szerinte a fordítónak bele kell nyugodnia, hogy a „szóélc” sokszor nem adható vissza. Ezzel a kérdéssel kapcsolatban érdekes összehasonlítani a második Shakespeare-fordítást előkészítő Babits nézetét Szászéval. Az új fordítás irányelveit tartalmazó, Babits által fogalmazott 24 pontos tervzetben ezt olvashatjuk: „A játék gyakran onto-

¹² Uo., 895.

¹³ Uo. 899.

¹⁴ Uo., 902.

¹⁵ Uo., 895.

¹⁶ Uo.

¹⁷ Uo., 903. Az angol nyelv, s különösen Shakespeare „tömörsége” minden korban problémát okoz a fordítóknak. Arany is erről panaszkodik, amikor a *Szentiványi álmod* fordítja (vö. *Arany János Tompa Mihálynak*, 1859. febr. 20. in: *ARANY János Leveleskönyve. Válogatás, szerk., bev. Sáfrán Györgyi*, Budapest, 1982, 457.), és Vas István is a legnehezebben leküzdhető akadályok között emlegeti (VAS István: *Mit nehéz fordítani?* In: BART István–RAKOS Sándor: *A műfordítás ma*, Budapest, 1981, 282.)

sabb az értelemnél. Ilyen helyeken a játékot fordítjuk. [...] A szójátékokat magyar szójátékkal helyettesítjük.”¹⁸ Vagyis Babits (de ezt Aranyról is elmondhatjuk, jóllehet ő ezt nem fogalmazta meg, ám bravúros fordítói megoldásaival remekül példázta) tudta, hogy bár az egyes szójátékok, mivel a nyelvtől elválaszthatatlanok, többnyire valóban nem fordíthatók, legalábbis a szó hagyományos értelmében nem. A játékos funkció azonban minden nyelv sajátja, így a fordító az eredeti szójátékot egy célnyelvivel helyettesítheti.

A Szász által tárgyalt harmadik sajátos nehézséget az angol szerző darabjainak „sikamlós, nem ritkán obscenus” részei vetik fel, amelyet az erkölcs, a jó ízlés, a szemérem nevében Európa-szerte szokás volt szalonképessé tenni, azáltal, hogy az ominózus helyeket finomítva fordították, vagy egészen egyszerűen kihagyták. Ezzel a kérdéssel már Arany János is szembesült a *János király* fordításakor. A szöveg olvasása kapcsán felbukkanó kétségeit éppen Szász Károllyal osztotta meg: „hanem furcsa! Mit mond a magyar szégyellős publikum ennek első felvonásához, hol nem lehet simítani, mert *alapjában indecorum*?”¹⁹ Arany másokkal, így például Kemény Zsigmonddal ellentétben úgy vélte, ebben a kérdésben nem a szalonok ízlését kell mérvadóknak tekinteni, hanem sokkal inkább a szöveg sérthetlenségének elvét, s felhívja fordítótársa figyelmét e kérdés tisztázásának szükségességére: „Tisztelem a szalonokat: de hát Sh. első *teljes* fordítása *csonka* legyen? – Ez nagy kérdés, miről a fordító kollegátus még nem tanakodott. Hozd szóba, ha kezedre esik.”²⁰ Szász válaszából kiderül, hogy teljes mértékben egyetért Arannyal. Elfogadhatatlannak tartja, hogy pusztán szeméremből akár egyetlen sort is kihagyjanak Shakespeare bármely művéből. A székfoglalóban valamivel kevésbé határozottan fogalmaz: kissé udvariaskodva „felsőbb aeropagra” bízna a végső döntést az „illemtelen” részek lefordításának kérdésében, s azt a lehetőséget is felveti, hogy akárcsak Angliában, úgy nálunk is ki lehetne adni egy szelidebb, finomítottabb változatot a szalonok közönsége (elsősorban a hölgyek) számára.

Összegzésképpen azt mondhatjuk, hogy Szász, mint előtte mások is, a műfordítás céljából kiindulva határozta meg annak módszerét. Számára a műfordítási tevékenység legfontosabb feladata, hogy a befogadó nyelven olyan művet hozzon létre, amely ugyanazt az esztétikai hatást gyakorolja a maga olvasójára, mint az eredeti mű a forrásnyelvi olvasóra. Ezt a célt szerinte úgy lehet elérni, ha a fordító „az eredeti eszmét tökéletesen az eredeti alakjában” adja vissza, „ugyanazon részleteket ugyanazon sorban, azon számú és lejtésű szótágokban, ugyanannyi rimmel; és végre azon nemzeti és egyéni sajátosságokkal, ugyanazon jellemű hangulattal.”²¹ Tudja, s ki is mondja, hogy ez a célkitűzés eszmény, amelyet abszolút tökéletességgel nem lehet megvalósítani, legfeljebb többé-kevésbé megközelíteni. Egy irodalmi alkotás fordítása kompromisszumok, megalkuvások sorozata, mivel lehetetlen minden egyes részjelentést (még ha a fordító megértette is) és az ezeket hordozó valamennyi részstruktúrát hiánytalanul átvinni a célnyelvi szövegbe. A kérdés az, minek a megtartása érdekében mit hagyjunk ki? Mivel Szász számára „a forma nem esetékesebb, mint a dolog; és attól lényegesen eltérni nem kisebb hiba, nem kisebb hamisítás, mint az eszméken változtatni”, nem szívesen áldoz fel a formai jegyekből, különösen nem a zeneiekből, amelyeket a hatás egyik alappilléreinek tekint. Úgy véli, észre kell venni, mi az, ami a tartalomban kevésbé lényeges, ami esetleg csak a verses forma kötöttségei miatt került bele, és inkább azt kell mellőzni, mint a fontos formai elemeket. (Elismeri ugyanakkor, hogy korántsem könnyű eldönteni, mi lényeges és mi nem, és azért nem tanácsolja, hogy a fordítók túl gyakran éljenek a kevésbé lényegesnek tartott tartalmi elemek kihagyásának módszerével.)

Végezetül: míg Toldy Ferenc – akinek műfordításelméleti elveit Szász megkérdőjelezi – a hatásekvivalenciát tulajdonképpen csak (kisebb-nagyobb mértékű) alaki hűtlenséggel, pontosabban az eredeti mű formájának „nemzetiesítésével” tartotta elérhetőnek, addig Szász Károly visszatér a Batsányi által megkövetelt mindenre kiterjedő, a lehető legszigorúbban értelmezett tartalmi és formai hűség elvéhez. Heinrich Gusztáv jóvoltából tudjuk, maga Toldy miként reagált Szász kifogásaira: azzal védekezett, hogy a magyar költői műnyelv 1843-ban még jóval fejlettebb volt, mint 1859-ben, és „költőinket nyűgök és nehézségek helyett könnyítő szabadalmak által kelle műfordításokra kecsegtetni”.²²

¹⁸ BABITS Mihály: *Könyvről könyvre*, Budapest, 1973, 56.

¹⁹ Arany János Szász Károllynak, 1859. március 19. in: ARANY János *Leveleskönyve*, Budapest, 1982, 461.

²⁰ Uo.

²¹ SZÁSZ Károly *id. mű.* 902.

²² HEINRICH Gusztáv: *A műfordítás elméletéhez*, KisTÉVI Új folyam 19. köt., 1883, 161.

*MONIKA BURJÁN***Károly Szász, on the theoretical and practical questions of translation**

The history of Hungarian literature is inseparable from the history of translation, and translation has been accompanied by studied contemplation. In 19th century Hungarian literary and scientific life, questions of translation theory and practice became more and more emphasised, and quite often were dealt with in institutional, „official” settings, for example lectures and opening speeches at the meetings of the Kisfaludy Society, and even in academic inaugural addresses. Károly Szász's essay is such an inaugural, which he wrote on the occasion of his being selected as associate of The Hungarian Academy of Sciences, in 1859. His work is the most interesting, overall and „theoretical”, although it is an unjustly forgotten work, on the history of translation, from the second half of the 19th century.

PEDAGÓGIA-PSZICHOLÓGIA-METODIKA

GALGÓCZI LÁSZLÓ

Nyelvtörténet és szövegelemzés

Módszertani megjegyzések egy szemináriumhoz

TANÍTÓ- ÉS ÖVÓKÉPZŐ INTÉZET

anyanyelvi nevelés, bibliafordítás, kommunikáció, nyelvtörténet, szövegelemzés

„... a nyelv elsősorban, legfőképpen és természete szerint leginkább a tudomány jelrendszere, de jelrendszere a művészetnek és a társadalmi életnek is. A tudományt, művészetet és társadalmat egy szóval kultúrának nevezzük. A nyelv a kultúra jele. A nyelv olyan a kultúrára nézve, mintha ruhája, vagy még inkább megjelenési formája volna neki /.../. A nyelv a kultúra formája. A kultúra a nyelv tartalma. (Karácsony 1938: 180 – eredeti helyesírással.)

A Magyar bibliafordítások című kurzus már hosszú idő óta kötelező/választható tantárgy a szegedi főiskolai magyar nyelv és irodalom szakos tanárképzési programban, fontos és népszerű tantárgyeleme. A magyar nyelv története című modulnak.

„A nyelvtörténeti vizsgálat, amely szükségképpen a nyelv változásainak a megfigyelésére irányul, ha a változás tényezőinek a bonyolult szövedékébe való betekintést célozza, nem kerülheti el az alkalmi nyelvhasználatnak, a beszédnek, a szövegnek az elemzését. Ezt az elemzést sokoldalúan megtermékenyíti a nyelvnek, mint a kommunikáció eszközének és a beszédnek mint kommunikációs folyamatnak a felfogása. Ez a kommunikációs szemléletmód azért is hathat termékenyítőleg a nyelvtörténet feltárására, mert arra kényszerít, hogy számba vegyük mindazokat a tényezőket, amelyek a nyelv változásában közreműködnek. E tényezők ugyanazok, mint amelyek a beszéd közben is szerepet játszanak: a szűkebb és tágabb értelemben vett jelszituáció tényezőit. /.../ a kultúra, a nyelvvréteg és a műfaj szintén a beszédhelyzet szervező része, meghatározója.” (Károly 1972: 119).

Ezt a megfontolást egészíti ki, s hangsúlyozza Nyíri Antal az egyetemi tanárképzés feladatairól szólván: „Az egyetemi tankönyvek és jegyzetek kiadásának az az elvi feltétele, hogy tankönyvbe vagy jegyzetbe foglalandó tárgyból olyan rendszeres és szilárd tudományos ismeretek legyenek, melyek a tanárképzés szempontjából szükségesek. /.../ Általában a tankönyvek és az előadások ne legyenek az elfogadott eredmények okfejtés nélküli közlései, hanem minden megállapítás megfelelő tudományos bizonyítékokon nyugodjék, vagyis legyen a tankönyv probléma láttató és problémamegoldó, így növeli a jó egyetemi tankönyv a hallgatót helyes tudományos szemléletre, problémalátásra, problémamegoldásra ...” (Nyíri 2004: 257).

Tudományos szemlélet, problémalátás, problémamegoldás – kulcsfogalmak az felsőfokú anyanyelvi nevelésben, s amit Nyíri Antal a tankönyvtől megkíván, fokozottan igaz az előadásra s a szemináriumra is.

MAGYAR BIBLIAFORDÍTÁSOK

Részletes tematika
(részlet)

/.../

A Münchener Kódex. Márk 14.

IRODALOM: BÁRCZI GÉZA – BENKŐ LORÁND – BERRÁR JÓLÁN: *A magyar nyelv története*. Budapest, 1967. 429–456: A szintaktikai szerkezetek története; BÁRCZI GÉZA: *A magyar nyelv életrajza*. 2. kiadás. Budapest, 1967. 205–248. Az irodalmi nyelv kezdetei, Az írott nyelvi norma kérdése, A nyelvjárások; MOLNÁR JÓZSEF: *A könyvnyomtatás hatása a magyar irodalmi nyelv kialakulására*. Budapest, 1964.

AJÁNLOTT IRODALOM: BALÁZS JÁNOS: *Hermész nyomában*. Budapest 1987. 151–166: A bibliai hermeneutika. BOLYKI JÁNOS: *Az újszövetségi írásmagyarázat elvei, módszerei és példái*. Kálvin Kiadó. 1998. GÁSPÁRI LÁSZLÓ: *Irodalmi nyelvünk és előzményei*. Tanárképző főiskolai tankönyv. Budapest, 1976. 3–13, 29–41, 61–93.

/.../

Követelmények

Alaposan ismerjék a hallgatók a nyelvemlékek közül a bibliafordításokat, legyenek jártasak a történeti szövegelemzésben. A szakirodalmi munkák feldolgozásával megszerzett elméleti ismereteiket tudják alkalmazni a feldolgozott nyelvemlékek magyarázatában, legyenek képesek a tematikában meghatározott területeken önállóan is történeti szövegelemzést végezni.

Elemzendő szövegünk Márk 14, 1–12 a Müncheneri Kódexből:

XIII

U ala ke· hufnét z pogala etél
két nap vtan / z kezéficuala
a· papoc feiedelmi / z az iraf-
tudoc miképpén qtet alnoc-
laggal megfoghatnac z megölhétne
(2) Mondnac vala ke· ne éz ýnep
napon netalantal zaý lènnè a· nép
kq39t (3) Es micoz volna i· Beta-
niaban poclos fimónac hazaban z
vlnq iquq eg nembezi valuan draga-
lat9 nazdipilticos¹ kènètnec alabaft-
romat / z az alabaftrom megzèguèn
otte q fèiezeè |

Mazc

50va

(4) Valanac ke· nemeltec meltatlanol
vifeluèn qnqn bennec z monduan
hog mi lön è kènètnè vèzèdèlmè (5)
mezt èladathatic vala è kenet tqb-
bqn hog nem harom jaz penzèn / z
adathatic vala zègenecnèc z meltat-
lankodnac uala q reiaia (6) Ihè ke-
monda nèkic / Haggatoc èl azt mit
nèhèzèltèc q hozia io muuèlkedètet
muuèlketet èn bènèrè (7) mezt zège-
neket mèdzha vallotoc tù vèlètec
/ (8) meftet vallot azt tqttq èleuè
kqltè èn teftemet megkènètni èl-
temetbèn / (9) Bizqn mèdz tünèctec
Valahol pèdicaltatic ez ewangelion
mèd è vilagban megmondatic q
megèmlekezèteze hog q èjt tqttq (10)
Es 'caziuti Judas a· tizenkettq
kq339l eg èlmenè a· papoc feiedèl-

mihèz hog èlazolna qtet qnèkic (11)
Kic haluan qzplenèc / z pèzt igèze-
nèc neki adouol / z kerèfi vala mipep-
pèn qtet okofon kézbe adhatna (12)
Es a· pogala ètèlnè èlönapiàn micor
a· bazan aiàlatic uala mòdanac a·
taneituañoc qnèki / Houa akazod
hog meñnqnc / z alkoffuc tenèked a·
bazat ènned / (13) Es èzèjte kettqt
q taneituañi kq339l z |

50vb

monda qnèkic Meñnètec a· vazofba
/ z tù èlqtqcbè kèl eg èmbez viuen eg
vatale vizèt Kquèfletec qtet / (14)
z valahoua bemènèd mogatoc Vznac
haz¹ mèt mèftez monga hol vagon
èn hizodalмам / — —² hol — —³
egèm en taneituanimal a· bazant /
(15) z q mutat tünèctec nag vaLozalo
heft vèttèttèt / z — —⁴ ot alkoffatoc
münèkqnc / (16) z èlmenenèc q taneit-
uañi / z iutanac a· vazofba / z
lelec miképpèn mondotuala qnèkic /
z mñg alkotac a· bazant (17) Eftue
leuè ke· iquq a· tizenkettquèl / (18)
z az egembe eupen⁵ z vlnqnè mòda
i· Bizqn mòdom tünèctec / mezt eg
tù kq339lètèc ki èn vèlem èzèc èla-
zol èngemèt / (19) Es azoc kézdenèc
jomozodnioc z mondanioc q nèki /
eggen eggèn / minè èn vagoc (20)
Ki monda qnèkic eg a· tizenkettq
kq339l Ki bèmazta q kèzet ènvèlem
a· falfas talba / (21) z èmbezne fia
v agō miképpèn izuā vagō q zolla
iaý ke· az èmbezne ki miat èmbezne
fia elazoltatic / iob vala nèki ha
nè jületet volna az èmbez (22) Es
azoc euèn veue i· a· kenèzèt z megal-

¹ Fordítási hiba; a *domus* genitivusát a fordító nominativusnak vélte. Helyesen: 'ház urának'.

² Rövid törlés.

³ Rövid törlés.

⁴ Egybetűnyi törlés.

⁵ A második szótagbeli *c* utólag van betoldva az *q* és az *n* közé.

(A Müncheneri Kódex 1466-ból)

¹ Magyarosított formája a latin *nardus pincatus* ~ görög *nardos* *νάρδος* 'igazi nárdus balzsam' szavaknak.

A bevezető-előkészítő óra – nyelv és nyelvhasználat az ómagyar kor második felében, a magyar kódex-irodalom, a Münchener Kódex mint nyelvmű, az Újszövetség magyar nyelvű fordításai – után a szövegelemzéshez fogunk hozzá. Alapvetően három szinten zajlik az elemzés: (1) tisztázzuk a szöveg keletkezésének és befogadásának nyelvi és szociokulturális előfeltételeit és sajátosságait, (2) feltárjuk a szöveg szerkezeti jellemzőit, a szövegmondatok kapcsolódását, a jelentéssz összefüggéseket és a kohézió eszközeit, s végül – s esetünkben leginkább – (3) mondattani – mondatalkatani és mondatjelentéstani eszközök vizsgálatával a nyelvi jellemzők számbavétele következik.

A nyelvi jellemzők feltárása grammatikai elemzéssel a nyelvtan „durva” módszereit követi: (1) a szöveg szövegmondatokra tagolása, (2) a szövegmondatok közötti tartalmi-logikai összefüggések feltárása (3) a szövegmondatok (mondategységek) kommunikációs és szerkezeti-szerkesztettségi sajátosságainak megállapítása, (4) a mondategység és mondategységeinek szokásos módon történő elemzése, (5) a glosszémák nyelvi jellemzőinek feltárása.

(1) Uala ke- hufuét z pogala etél két nap vtan / z ke2êlicuala a- papoc feiedelmi / z az iraftudoc mikeppén qtet alnocfággal megfoghatnac z megqlhêtnec.

Hány szövegmondatot/mondategységet tartalmaz a bibliai vers?

Hány mondategységet tartalmaznak a mondategységek?

Hogyan tömbösödnek a mondategységek?

Milyen viszonyban vannak a mondategységek mondategységei?

Milyen szintagmákat és glosszémákat tartalmaznak a mondategységek?

S az elemzés során tisztázandó lesz:

$\{F \rightarrow F/(t_1 - t_1)\}$

Kérdés: $\{F \rightarrow [F]/(\dots)\}^*$

$(t_1 - ? t_1)$

A megoldáshoz, a válaszokhoz alapos előtanulmányok szükségesek mind az oktató, mind a hallgató részéről. Megértendők a 14. fejezetben foglalt eseménykörök összefüggései és kapcsolatai, a cselekménykörök szendvicsszerkezete, a kulturális és a történeti háttér – s ezek együttes ismerete teremti meg a sikeres nyelvi elemzést.

Példaként az 1. vershez: „1–2. Jézus megölésének terve (Mt 26: 3–5, Lk 22: 1–2; Jn 11: 47–53). Rövid önálló részlettel kezdődik Mk legutolsó és legnagyobb fontosságú egysége, a szenvedéstörténet. Két nap van hátra a tavaszi nagy ünnepig (páska: Niszán 14. Ex 12: 1 kk., *kovásztalan kenyerek ünnepe*: Niszán 15–21), amelyre Izrael fiai órási tömegekben mentek a világ minden részéből Jeruzsálembe. A nagytanács sürgetőnek érzi terve megvalósítását: az ünnep előtt végezniük kell Jézussal, különben Jézus jelenléte és személye zavargást kelthet (messiási mozgalmat válthat ki) az ünnepre összesereglett tömeg körében” (Varga 1995: 62).

A megértéshez és a nyelvi jellemzők feltárásához a kiindulási alap a hallgatók mai magyar nyelvi kompetenciája, majd a korábbi századok bibliafordításain át jutunk el a Münchener Kódex szövegéig (l. Melléklet).

A dinamikusan diakronia segítségével feltárul a mondat szerkezet:

Neovulgata

$\{M1 \sim M2 \rightarrow [F/(há1 - há1)]\}$

Károli:

$\{F \rightarrow [F/há1]\}$

Sylvester:

$\{F \rightarrow [F/ki1] \rightarrow [F/(há1 - há1)]\}$

↓

Münchener Kódex:

$\{F \rightarrow [F/(t1 - t1)]\}$

Magyar bibliafordításokról szól a kurzus, a bibliafordításainkból szövegeket, szövegrészleteket elemzünk, mind szinkron, mind diakron síkon, de nem elégedhetünk meg elemzésünk során a nyelvészet „durva” módszereivel. Hallgatóink tudják jól, hogy „a nyelvtannak a nyelv .../.../ titkait, törvényeit kellene feltárnia, s a beszédbeli érintkezésnek módjaira, törvényszerűségeire ... kellene megtanítani bennünket.... (hiszen) a nyelv az érintkezés legfontosabb eszköze. ... A nyelv révén adja át kultúráját az egyik emberi generáció a másiknak, az utána következőnek. Más szóval: a nyelvben mint formában az egész emberi kultúra regisztrálódik mint tartalom, s a nyelv a tartalom átadásának, közvetítésének az eszköze. Eszerint tehát a nyelv végső soron az egész

kultúrának a formája. ... A nyelv mint a kultúrának a formája a beszédben elevenedik meg s funkcionál ... elsődlegesen értelmi viszonyulások közvetítőjeként, s mindig legalább két ember között ..." (Fabriczius-Kovács Ferenc 1980: 41–42).

S mindazoknak, akik még ma is fennhangon hirdetik, hogy bármilyen fokú iskolában a tanár dolga a tudás átadása, figyelmükbe ajánlom: „Az iskola: a hely, ahol a műveltség módszeres és kritikus elsajátítása által kiformálódik a teljes ember. Valóban: az iskola kiváltságos helye annak az egész embert alakító fejlődésnek, amely a kulturális örökséggel való élő és éltető találkozás során valósul meg. [...] Az iskolának az a dolga, hogy a diákot értelmének gyakorlására készítse, fejlesztve az értelemnek az összefüggések tisztázására és az igazság fölfedezésére irányuló képességét, és kibontakoztatva a tapasztalásra, továbbá az átélt bizonyosság megragadására irányuló érzékét [...]” (A katolikus iskola. 14–15).

IRODALOM

- Deme László 1980: Az ember és a nyelv, in: Fülöp Lajos szerk.: *Anyanyelvi nevelésünk a középiskolában*. Budapest, OPI.
- Fabriczius-Kovács Ferenc 1980: *Kommunikáció és anyanyelvi nevelés*. OPI.
- Karácsony Sándor 1938: *Magyar nyelvtan társas-lélektani alapon*. Budapest, Exodus.
- Károlyi Sándor 1972: Nyelvtörténet és kommunikáció, in: Telegdi Zsigmond és Szépe György szerk.: *Nyelv és társadalom*. ANYT. VIII. Budapest, Akadémiai Kiadó, 119–131.
- Lepénye Mária 2003: Gondolkodom, tehát... gondolkodni tanítok I. *Új Pedagógiai Szemle* 2003. november 58–65, www.oki.hu.
- Nyíri Antal 2004: Tanárképzés a Szegedi Tudományegyetemen és az új gyakorló iskolák eddigi munkája, in: Szabó József és Szűcs Judit szerk.: *Szófejtések és nyelvtörténeti tanulmányok*, Szeged, 254–261.
- Szabó Zoltán 1992: A szöveg történetisége, in: Petőfi S. János, Békési Imre, Vass László szerk.: *Szemiotikai szövegtan 4. A verbális szövegek szemiotikai megközelítésének aspektusaihoz (1)*, Szeged, JGYTF Kiadó, 34–40.
- Varga Zsigmond 1995: Márk evangéliumának magyarázata, in: Jubileumi kommentár, *A Szentírás magyarázata* III. kötet, Budapest, Kálvin János Kiadó, 45–65.

FORRÁSOK

- A Münchener kódex 1466-ból, szerk. Nyíri Antal, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1971.
- Ó- és Újszövetségi Szentírás a Neovulgáta alapján, Budapest, Szent Jeromos Bibliatársulat, 1997.
- Sylvester János: *Új testamentum...*, Bibliotheca Hungarica Antiqua I., Budapest, 1960.
- Károli Gáspár: *Szent Biblia...*, Facsimile kiadás, Budapest, Magyar Helikon, 1981.

GALGÓCZI LÁSZLÓ

History of language and text analysis – Methodological comments on a seminar

The course *Hungarian Bible translations* has been a compulsory/ optional subject in the Hungarian grammar and literature teacher training at the Szeged college, and it has also been an important and popular element of the *History of the Hungarian language* module. Following the introductory-preparatory lesson – language and language usage in the second half of the old Hungarian era, Hungarian codex literature, the Munich Codex as a linguistic record and the Hungarian translations of the New Testament – the course deals with text analysis. The analysis is conducted at three levels: (1) the linguistic and social prerequisites and characteristics of the creation and reception of the text are clarified; (2) the structural characteristics of the text, the connections of the text sentences, the meaning relations and cohesive tools are revealed; and finally, especially in our case, (3) with the analysis of the syntactic, morpho-syntactic and semanto-syntactic tools, the discussion of the linguistic characteristics is to follow.

14 A főtanács határozata 1 Két nappal ezután volt a húsvéti vacsora és a kovásztalan kenyerek ünnepe. A főpapok és az írástudók azon tanakodtak, miképpen fogják el őt csellel, és hogyan öl-jék meg. 2 Azt mondták ugyanis: Ne az ünnepen, nehogy zavar-gás támadjon a nép között.

Neovulgata (1997)

V. JÉZUS SZENVEDÉSE ÉS FELTÁMADÁSA

Elhatározzák Jézus halálát.

14 1 Két nappal húsvét és a kovásztalan kenyér ünnepe előtt a főpapok és az írástudók arról tanácskoztak, hogyan foghatnák el Jézust csellel, hogy aztán megöljék. 2 Egy dologban megállapod-tak: „Ne az ünnepen, nehogy zavargás támadjon a nép közt!”

Szent István Társulat (1987)

Márk. XIV. A' Christus Benvedési előtt lött dolgok.

Márk. 14.1 VALA [Mát. 26:1. lán. 11:55.] pedig Húsvét, és két napok-múlva a' Pogásás Innep, és a Papi fejedelmek, és Írástudók keresnek vala alkalmatosságot arra, mimódon ötet álnoksággal megfogván megölnék.

Márk. 14.2

Ezt mondják vala pedig: Ne miveljük ez Innepen, hogy a' kösség fel ne zendüljön.

Károli Gáspár (1685)

Mk 14,1 Két nap múlva pedig húsvét vala és a kovásztalanok ünnepe, * s a főpapok és írástudók arra törekvének, hogy őt megfogják álnoksággal, és megölik. **

Mk 14,2 Mondának pedig: Ne az ünnepe napon, netalán táma-dás legyen a nép között

Káldi Biblia (1626)

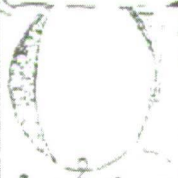
Zikennegevit ríjg.

Az a kedvenc Húsé nos
via / és valának az nos
pot két napnak ötánná
mellelén pogázzatual
línél vala / és az írástudók azon ügyeznek
mi / és az írástudók azon ügyeznek
vala mimódon az Húsét ezafordogual meg fogják és meg ölnék.
Ezt mondták vala. Nem kell ünnep napon pogáz ny fel ne mi
bultón. És miforon Betaniában az pollos Simonnak házában
volna / és letelepédett volna / előtte egy affonkállat lincél egy kenne

Sylvester János (1541)

Tran uenit Lari Xyllo

Ala kedvenc húsvét és
afordog uenget nap
vann és azon kereske-
nek vala és a papi fe-
delmek és az írástudók
mikeppen keret meg-
fogják és megölnék. Ezt mondták
vala azért. Ne az ünnep napon. Ne tal-
antál zendülés legyen a nép kezén. És
miforon volna hivogaga Betaniában
pótlón Simonnak házában, és letelep-
det volna / előre és egy affonkállat

Jordánszky-kódex (1516)

XIIII Réf.

1 VALA pedig húsvét, és két nap el múlván az pogá-saknac innep, és az papi feidel-mec és írás tudóc keresnec vala alkalmatosságot arra, mimódon ötet álnoksággal meg foguán, meg ölnéc.

2 Azt mondgyác vala pedig: Ne miuellyűc ez innep napon, hogy az kösség fel ne zendüljön.

Károli Gáspár (1590)

XIII

U ala ke- húsvét z pogala etél két nap vtan / z kezéficuala a- papoc feiedelmi / z az írástudo miképpén ötet alnoc-faggal megfoghatnac z megölnéne (2) Mondnac vala ke- ne ez ynep napon netalantal zaý lènnè a- nép közöt (3) Es micoz volna i- Betaniában poclos limónac hazaban z vlnq iqoq eg nembezi valuan draga-lat9 nazdipiticos¹ kènétnec alabaft-romat / z az alabaftrom megzèguèn ötte q fèieze |

Müncheni Kódex (1466)

Értelmileg akadályozott fiatalok munkára felkészítésének helyzete

GYÓGYPEDAGÓGUS-KÉPZŐ INTÉZET

értelmi akadályozottság, rehabilitáció, esélyegyenlőség, speciális szakiskolai képzés, védőmunkahely, munkaerőpiac

Bevezető megjegyzések

Az értelmi fogyatékosok mentális sérülésükből eredően akadályozottak a munkaképességeikben is. Ez viszont nem jelenti azt, hogy eredményes munkavégzésre alkalmatlanok. A megfelelő munkatevékenység megválasztásával és kialakításával a sérültet alkalmassá lehet tenni a számára megfelelő munkatevékenység teljes értékű végzésére. A felnőtt értelmi fogyatékos ember életében a munka fontos szerepet tölt be, alapszükségletei közé tartozik. A munka által hozzájárul önfenntartásához, megtapasztalja, hogy hasznos tevékenységre képes, amiért elismerést kap, és a munka segíti a társadalmi beilleszkedését is, emellett fontos személyiségfejlesztő hatása is van. Az eredményes munkavégzés lehetőség az akadályozottság kompenzálására. Eredményes azonban csak akkor lesz, ha a személyt alkalmassá tesszük rá.

Az értelmi fogyatékosok pedagógiája az utóbbi évtizedekben jelentős változáson ment át. Előtérbe került és egyre intenzívebbé vált a fiatal és felnőtt korúakra irányuló gyógypedagógiai tevékenység. Ennek következtében mára a felnőtt értelmi fogyatékosok életminősége, életlehetősége nagymértékben átalakult.

Az európai összehasonlításban is előremutató „esélyegyenlőségi törvény” és az „Országos Fogyatékosügyi Program” megfogalmazza a fogyatékossgal élő személyek jogait, illetve azokat az elveket és feladatokat, amelyek a jogok tényleges érvényesüléséhez szükségesek.

Ahhoz, hogy a korszerű jogszabályokban foglaltak a mindennapi élet gyakorlatává váljanak, ahhoz, hogy a fogyatékossgal élő emberek a társadalom többi tagjához hasonló életet élhessenek, számos további szabályozásra és megfelelően, gazdaságosan szervezett szolgáltatásra van szükség. Fontos, hogy ezek megalkotásánál és működtetésénél vegyék figyelembe az Önálló Élet Mozgalom, illetve az Országos Fogyatékosügyi Program alapelveit.

Az értelmi fogyatékosok iskoláztatása Magyarországon

Mielőtt a munkára, szakmai rehabilitációra való felkészítésről szólnék, röviden szeretném bemutatni az a folyamatot, amelyben Magyarországon az értelmi fogyatékosok nevelése-oktatása kialakult és fejlődött. Európai viszonylatban korán, miután a Baden bei Wien-ben Georgens, Gayette és Deinhard megnyitotta a „Levana” intézetet (1858).

Budapesten Frim Jakab is létrehozta az első nevelőintézetet a gyengeelméjű (schwachsinnig) és epilepsziás, súlyosan sérült gyermekek számára (1875). Ez kezdetben a „Munka” nevet viselte, ezzel is jelezve azt, hogy az alapítók nem annyira az abban az időben Guggenbühl nyomán divatos gondozó- és gyógyintézetben gondolkodtak. Céljuk olyan nevelés volt, amelynek eredményeként, a súlyosabban sérültek is hasznos tevékenységet, önmaguk ellátását és egyszerű fizikai munkát tudtak ellátni. Az intézetben jól felszerelt műhelyek, kertészet is volt.

Elmondhatjuk tehát, hogy a munkára felkészítés nevelési célja a magyar gyógypedagógia kezdeteitől jelen volt, fokozatosan erősödött, gazdagodott.

A következő állomás 1900, amikor Budapesten megnyílt a gyenge-tehetségűek (schwachbegabten, debilen) kisegítő iskolája (Hilfsschule), Étes Mátyás irányításával, majd 1921-ben a tankötelezettségről szóló törvényben elrendelték a sérült (geschädigt, behindert) tanulók tankötelezettségét, és a gyógypedagógiai intézmények (köztük a gyengeelméjűek nevelőintézetei, és a gyenge-tehetségűek kisegítő iskolái) oktatási közintézményekbe való sorolását, állami fenntartását (Mesterházi, 2001).

A két világháború közötti idő lassú kibontakozást hozott, a kétféle intézményben közös tantervvel dolgoztak. 1936-tól azonban megindult a változás a kiemelkedő orvos-gyógypedagógus dr. Bárczi Gusztáv által vezetett,

a gyengeelműjük budai nevelőintézetében, figyelemmel a súlyosabban sérültek sajátos igényeire és a munkakutatásra.

Az 1960-as évek elejére az addig egységes nevelési koncepciót felváltotta a tanulók tényleges fejlődési igényeinek megfelelőbb, differenciált nevelési rendszer, amelyben a gyógypedagógiai munka differenciálódott, és 1972-től létrejött az értelmileg akadályozott (geitig behindert) tanulók külön iskolája, a foglalkoztató iskola (Beschäftigungsschule). Ebben az időben e tanulókat még „imbecillis” tanulóknak nevezték (Hatos, 1996). Továbbá jelentős változás volt az óvodák és a korai fejlesztő tanfolyamok, központok (Frühförderungsgruppe-k) létrejötte (Gordosné, 2004).

Az iskolák kilenc évfolyamosok voltak, és 1980-as évektől két évfolyamos munkára felkészítő tagozatokkal bővültek, így a tanulók egyre inkább 18 éves korukig járnak iskolába. (Ez ma már szinte általánosnak mondható).

E tagozatokból alakulnak ki a speciális szakiskolák, amelyeknek két változata működik a tanulásban akadályozott (Lernbehindert), illetve az értelmileg akadályozott fiatalok számára. Magam évekig voltam egy dél-magyarországi nagy, bentlakással is bővített iskola tanára, majd igazgatója, résztvevője, alakítója ennek a folyamatnak, szervezője a munkára felkészítő tagozat, a szakiskola intézményének (Varga, 1991).

A foglalkoztató iskola curriculumában a munkára felkészítés kiemelt szerepet kapott a személyiségalkítás, a szocializáció mellett.

A rendszerváltás után (Illyés, 1993) Magyarországon is új oktatási törvényt hoztak (1993.), majd évekkel később, 1998-ban kiadták az esélyegyenlőségről és fogyatékosok jogairól szóló törvényt. Mindezek új alapra helyezték a fogyatékosokról szóló társadalmi, állami gondoskodást (Gordosné, 2004).

Az oktatási törvény tíz alapterületre alapozza az iskoláztatás tartalmát. A *geistig behindert* tanulók számára azonban az alapelveket szűkítették hat fejlesztési területre. Megmaradt azonban mindkét iskolatípusban a munkára felkészítés kiemelt szerepe már az iskolai évek alatt – főként az önkiszolgáló készségek elsajátítására, az elemi fizikai munkavégzésre és bizonyos életvezetési (háztartási) ismeretek elsajátítására vonatkozóan.

A mai speciális szakiskolák a korábbi gyógypedagógiai iskolák, munkára-szaktanácsadó tagozatai voltak. A legelső szakiskolák az ágazati szakképző iskolákhoz hasonlóan sok szakmára képeztek. Ezek az iskolák gondoskodtak a tanulók közismereti tanításáról, igyekeztek a hiányokat pótolni és szakmai-elméleti ismereteket nyújtani. Üzemekkel kötöttek szerződést, de egyes iskolákban, saját gyakorlóhelyeken is biztosították a szakmai gyakorlatot. Ezek az iskolák az életre, a közvetlen munkába állásra való felkészítést szolgálták.

A speciális szakiskolák ritkán válnak önálló intézményekké, a gyógypedagógiai iskolák tapasztalatai a legtöbb esetben egyéb típusú iskolák mellé, kiegészítő képzési formaként jöttek létre.

A speciális szakiskolát az 1995. évi törvény beemelte a szakképzés intézményrendszerébe. A törvény megfogalmazza, hogy a speciális szakiskola a munkába állásakor és az életkezdéskor szükséges ismeretekre, illetve az Országos Képzési Jegyzékben szereplő szakképesítések körében szakmai vizsgára készít fel.

A szakiskolák az utóbbi esztendőkből gyorsan fejlődtek és legalább részben önállóak lettek. Tárgyi és személyi működési feltételeik nagyon eltérőek, többnyire kedvezőtlenek a központi segítség korlátozott mértéke következtében.

A speciális szakiskolák feladata továbbra is a tanulásban akadályozott fiatalok segítése a pályaválasztásban és a munka világába kapcsolódás előkészítésében. Ezek a későbbi önálló életvezetés legfontosabb életfeltételei.

Gyökeres változást jelentett a speciális szakiskola életében az 1993-ban bevezetett új szakképzési törvény és az Országos Képzési Jegyzék. Ettől kezdve iskolánk az Országos Képzési Jegyzékben megtalálható kevésbé elméletigényes, gyakorlatorientált szakmákat oktat, és a szakmai vizsga letétele után szakmunkás bizonyítványt ad. Az egyik vidéki speciális iskolában jelenleg is oktatott szakmáink a varrómunkás, parkgondozó, szerkezetlakatos, valamint a számítógép-kezelő, használó. A szerkezetlakatos szakmát a 2005/2006-os tanévtől indították, előtte vas- és fémipari előkészítő szakmát választhattak a tanulók.

A szakmák kiválasztásánál a következő szempontokat vették figyelembe:

- Olyan szakmákat oktassanak, amelyek a tanulók képességeinek megfelelnek, kevésbé elméletigényesek.

- A helyi lehetőségek, adottságok szem előtt tartásával olyan szakmára, munkakörre képezzenek, amelylyel a végzettek munkahelyhez, juthatnak, elhelyezkedhetnek.

A megfelelő szintű szakmai képzés érdekében megállapodást kötöttek olyan gazdálkodó egységekkel, amelyek vállalták a gyakorlati képzést.

A szakiskolában fennállása óta sok tanuló végzett. Többségük a tanult szakmájának megfelelő munkakörben helyezkedett el, néhányan más munkalehetőséget kerestek.

Általában az iskolákban végzett tanulók elhelyezkedési aránya megfelel az adott korosztály átlagának.

Kutatás

A Szegedi Egyetem pedagógiai fakultásán a gyógypedagógus képzés 2000 óta BA szinten folyik értelmileg akadályozottak pedagógiája (Geistigbehindertenpädagogik) szakon, részben összekapcsolva a tanítóképzéssel. Ezen kívül még a tanítók, óvónők távoktatású képzése is itt történik gyógypedagógus szakra.

A képzés során többféle kutatás is folyik, részben oktatói tudományos munkák keretében, részben a hallgatók diplomamunkái irányítása során (Dombi, 2006, Varga 2006). Egy rövid példán keresztül szeretnék izelítőt adni a szakmai rehabilitáció helyzetét feltáró nagyobb munkák szelvényéből.

A kutatás tárgyát az értelmi fogyatékos fiatalok sajátos nevelési igényeire alapozott munkába állásuk reális lehetőségei és helyzete, mintegy a fejlesztési rendszer alapkérdéseit képezik. Az iskolák milyen feltételeket tudnak biztosítani növendékeiknek az elhelyezkedéshez, milyen munkalehetőséggel számolhatnak a fiatalok, különös tekintettel a védőmunkahelyekre. Az általánosan növekvő munkanélküliség és elszegényedés mekkora mértékben érinti az értelmi fogyatékosokat, milyen jogi védelmet biztosít az állam a „fogyatékos” személy számára, és milyen intézkedésekkel támogatja munkába állásukat.

Munkára felkészítés az iskolában

A magyar gyakorlat 1992–2001 között sok változáson ment keresztül. 1992-ben a háztartási munkáknak a kertészeti, mezőgazdasági munkákkal való párosítása fordult elő leggyakrabban. 2001-ben ez már alig jellemző, felváltotta a háztartási munkáknak kézműves jellegű tevékenységgel való kiegészítése, komplex szolgáltatás nyújtása. Úgy tűnik tehát, hogy hazánkban a kertészeti-mezőgazdasági felkészítés mindinkább háttérbe szorult, a kézműves foglalatosságok viszont egyre inkább tért hódítanak. A 2001-es magyar állapot nagy mértékű hasonlóságot mutat a korábbi német gyakorlattal. Másik jelentős változás, hogy 1992-ben a magyar szakemberek egyáltalán nem mertek gépi tevékenységet bízni a fiatalokra, 2001-ben 21,7% vállalja ezt, ami felülmúlja az 1979-es NSZK arányt is.

Munkalehetőségek

Ez az állapot sajnos nem javult számottevően az elmúlt évtizedben, a fiatalok 41%-a 2001-ben kilátástalan jövő elé néz, és ez a szám még mindig tízszerese a 22 évvel ezelőtti (1979) német adatoknak. A 41% nagyon magas érték, ám 14,4%-kal alacsonyabb a tíz évvel korábbinál (1992), és a védőmunkahelyek száma is 21,8%-kal nőtt. (Bár így sem közelíti meg a német értéket.)

A foglalkoztatási lehetőségek hiányának okai:

A magyarországi készségfejlesztő speciális szakiskolák és a védőmunkahelyek kapcsolatrendszere rendkívül lehangoló. 1979-ben az akkori NSZK-ban végzett 176 tanulóból összesen 6 (3,4%) nem jutott semmiféle foglalkoztatási lehetőséghez, mert volt ugyan hely a védőmunkahelyen, de mégsem vették fel őket. A 2001-es magyar helyzettel összehasonlítva itt mutatkozik a legnagyobb szakadék, ugyanis a végzett 182 tanuló közül 70 került be a kérdőívbe, mint akiknek semmiféle foglalkoztatási lehetősége nincs a védőmunkahelyen, s mindez csak a válaszoló 7 intézményből. Sokan nem is tudtak konkrétan, számszerűen válaszolni, mert egyáltalán nem tartanak kapcsolatot védőmunkahelyekkel.

Felvétele a védőmunkahelyre

A kutatás eredményei azt mutatják, hogy az értelmileg akadályozott fiatalok egyre nehezebben jutnak be azokra a munkahelyekre, amelyek számukra a munkaerőpiacon való részvétel szinte egyetlen módját jelentik. Ennek okaként több intézményvezető a gazdasági versenyt említette, melyben a védőmunkahelyek is egyre profitorientáltabbak lesznek, tehát valószínűleg nem a legnehezebben foglalkoztatható, állandó irányítást igénylő és legkevesebb profitot termelő réteget szeretik foglalkoztatni. Magyarországon a helyzetet nagymértékben

súlyosbítja, hogy a védőmunkahelyek száma 2001-ben is nagyon csekély az igényekhez képest. 37,3%-ra becsülik azoknak a fiataloknak a számát, akik hozzájuthatnak ezekhez a lehetőségekhez. Az NSZK-ban már 1979-ben 86,3% volt ez az arány.

Az iskola és a védőmunkahelyek együttműködése

Az eredmények némi javulást mutatnak, ám ez szinte elenyésző. 2001-ben az iskolák majd 40%-a még mindig nem tart fenn semmiféle kapcsolatot tanítványainak leendő munkahelyével. (Valószínűleg nincs ilyen intézmény.) Az NSZK-ban már 1979-ben is csak egy ilyen intézmény volt, ráadásul ott az iskolák 60%-a mindennapos kontaktusban állt a munkahelyekkel. Hazánkban 2001-ben összesen 60%-a azoknak az intézményeknek az arányszáma, amelyek valamilyen formában – rendszeresen vagy időnként – kapcsolatot ápolnak azokkal a munkaadókkal, akik végzett diákjaikat foglalkoztatni fogják.

Személyi és tárgyi feltételek

A magyar gyógypedagógusok többsége elégedett iskolája személyi összetételével, nevelői gárdájával. A tárgyi, eszközi feltételek javítását viszont a többség kívánatosnak tartja a fiatalok munkába állásának megkönnyítéséhez. Ehhez hasonló arányban említették meg a védőmunkahelyekkel való kapcsolatot és a gyakorlás lehetőségét a munkában, valamint egyre nagyobb fontosságot tulajdonítanak a szakemberek az oktatási terveknek is.

A munkára felkészítés területei

A 2001-es helyzet azt mutatja, hogy a vezetők 65,2%-a elképzelhetőnek tart új munkaterületeket a felkészítésben. A válaszok alapján arra lehet következtetni, hogy elsősorban a felveszőpiac igényét, gazdasági érdekeket mérlegeltek, vagyis hogy milyen tevékenységformákat érné meg leginkább beilleszteni a saját iskolájuk profiljába. Az új munkaterületek felsorolásánál különféle kézműipari tevékenységeket az iskolák 30,4%-a említett meg: tűzzománcozás, mézeskalácskészítés, gyöngyfüzés, egyszerű bőrmunkák, kötés, szövegészövés, fazekasság, kézimunkázás; Mezőgazdasági jellegű munkákat az iskolák 21,7%-a említett meg: állatgondozás, növénytermesztés, kertgondozás, gombatermesztés és egyéb elfoglaltságok.

A szolgáltató szférában való részvételt az intézmények 17,4%-a tartja elképzelhetőnek. Ők a kocsimosást, takarítást és – újszerű módon – a polgármesteri hivataloknál a közmunkát vetették fel, mint lehetőséget. Ez a felvetés az eddigiektől teljesen eltérő szemléletet hordoz magában, amely nem zárja ki a súlyosabban sérült egyének az „épek” társadalmába való integrálását, a termelő munkába való együttes jelenlétüket.

A kutatás összegzése

Az ember létének alapvető eleme a munka és a foglalkozás. Ez biztosítja számára az élethez szükséges anyagi javakat, képességei kibontakozását, belépését a közösségbe. Az emberek felnőttkorát teljesen átszövi a hivatásról, a munkáról való gondolkodás. Az egyes emberek életstílusa, alapvető elégedettsége gyakran összefügg azzal, hogy munkájukkal hogyan elégedettek. Társadalmi be- és elfogadottságuk is szorosan kapcsolódik munkájukhoz. A fogyatékos emberek munkaerőpiaci helyzete lényegesen rosszabb, mint a lakosság nem fogyatékos tagjaié. A magukat legkevésbé megvédeni tudó réteg szorul ki, vagy egyáltalán be sem jut a munkaerőpiacra. Ennek számos lehetséges magyarázata van, de az alapvető az, hogy a fogyatékoságot, a fogyatékos ember problémáit Magyarországon a mai napig elsősorban orvosi, pszichológiai vagy gyógypedagógiai ügyként kezelik. Az, hogy a fogyatékos ember szegény, munkanélküli, vagy életvezetés lehetőségei nem biztosítottak számára, járulékos problémának tekintik. Ezen szemlélet szerint, a társadalmi hátrányokért az egyén veszelhető vagy szerzett „fogyatéka” felelős. Ha azonban a fogyatékoságot társadalmi és emberi jogi kérdésként kezeljük, akkor a társadalom és nem a fogyatékos emberek viselik az alkalmazkodás felelősségének súlyát. A fogyatékos emberek jelenleg rendkívül kedvezőtlen munkaerőpiaci helyzete döntően a fizikai környezeti akadályai és a rossz társadalmi beegyeződések következménye. A minél önállóbb élet megvalósításába beletartozik a munkaerőpiaci integráció is, ezért ennek elősegítése lenne a társadalom érdeke.

Összegezve a magyarországi helyzetet, megállapítható, hogy az elmúlt évtized alatt kis léptékű, pozitív változások zajlottak le az értelmileg akadályozottak munkába állása terén. Az alapprobléma nem is a szakmaiság síkján jelentkezik, hiszen azokban a kritériumokban, amelyek az iskolai felkészítéssel, személyi feltéte-

lekkel foglalkoznak, a magyar iskolák nem maradtak el a németektől. A rendszerváltás társadalmi és gazdasági változásai nagyfokú elbizonytalanodást eredményeztek a munkaerőpiacon, mindennapossá vált a munkanélküliség. Az értelmi fogyatékos fiatalok másságából fakadó különbséget jelenleg a munkavállalói szerep nem enyhíti, hanem tovább erősíti.

Mindezek mellett a szakirodalom szerint van néhány ok, amelyek miatt bizakodással nézhetünk a jövőbe:

- Az egyes országokban megjelenő törvényi szabályozások, ösztönzések segítenek a munkahelyi diszkrimináció csökkentésében, és biztosítják az előmenetel lehetőségét az értelmileg akadályozottak számára.
- A támogatott foglalkoztatás előkészíti a fogadó munkahelyeket a pozitívabb vállalásra.
- A dinamikusabban fejlődő gazdaságban lehetőség van új utakra – szervezetiileg és technikailag is – amelyek elhárítják az akadályt azok előtt, akik eddig mindig zsákutcába jutottak.
- A kereskedelem és az ipar is kezdi felismerni az értelmi akadályozottsággal élő emberek értékeit.
- Az értelmi akadályozott tanulók új generációjának előnye, hogy az elmúlt években egyre tökéletesebbek a sajátos szakiskolai képzési programok, bevezetésre kerül az ún. Munkahelyi Gyakorlati Program.
- Az értelmileg akadályozottak versenyképes alkalmazásáról kialakított koncepció világszerte változásban van.

A korlátozott idejű képzés és a segítségnyújtással való támogatás külföldön, főleg az Egyesült Államokban törvényi megerősítés útján terjedt el. Ez azt jelenti, hogy az értelmi akadályozottsággal élő személy az iskolai képzését befejezve különféle szolgáltatóknál részt vehet rövid idejű képzésben, beleértve a szakmai rehabilitációt is, a szakmai oktatást és a munkafolyamatok megismerését. Mindezek nálunk még csak a kezdeteket jelentik. Hazánkban a társadalmi tudatnak el kell jutnia arra a szintre, hogy mindenki előtt bizonyossá válhasson, az értelmi gondokkal küzdők is be tudnak illeszkedni a társadalomba, megtalálhatják helyüket a munkaerőpiacon, ha mi, a többség, az ő egyéni adottságaikhoz tudjuk igazítani a munka konkrét feltételrendszerét.

IRODALOM

- Baldáné Almási Szilvia (2006): A speciális szakiskolát végzettek nyomkövetése. In.: Dombi A. (szerk.) (2006): A gyógypedagógiai képzés elmélete és gyakorlata. APC-Stúdió, Gyula, 142–146.
- Dombi Alice (szerk.) (2006): A gyógypedagógiai képzés elmélete és gyakorlata. APC-Stúdió, Gyula.
- Dietrich, M. (1990): Berufliche Rehabilitation. In.: Neuhäuser G.-Steinhauser, H. C. (Hrsg.): Geistige Behinderung, Grundlagen, Klinische Syndrome, Behandlung und Rehabilitation, Stuttgart, 253–268.
- Dietrich, M. (1982): Die Werkstatt für Behinderte im Sozialisationsprozess geistigbehinderte Menschen. Geistige Behinderung 21 Jg. 2. 174–177.
- Göllesz Viktor (1985): Gyógypedagógiai rehabilitáció. Budapest, Tankönyvkiadó V.
- Gordosné Szabó Anna (2004.): Bevezető általános gyógypedagógiai ismeretek. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Hatos Gyula (1996): Az értelmi akadályozottsággal élő emberek: nevelésük, életük.
- Bárcki Gusztáv Gyógypedagógiai Tanárképző Főiskola, Budapest.
- Ilyés Sándor (1993.): Rendszerváltás és gyógypedagógia. In.: Nemzetközi Tudományos Konferencia Bárcki Gusztáv születésének centenáriuma alkalmából. Szerk.: Buday József, Budapest. BGGYTF. 91–99.
- Mesterházi Zsuzsa (szerk.) (2001): Gyógypedagógiai lexikon. Budapest, ELTE, Bárcki Gusztáv Gyógypedagógiai Főiskolai Kar.
- Varga I. (1991): A munkára nevelés kézikönyve, Budapest, OPI.
- Varga I. (2006): Az integráció, mint a társadalmi szükséglet a kistéleplési iskolák gyakorlatában. In.: Dombi Alice (szerk.) (2006): A gyógypedagógiai képzés elmélete és gyakorlata. Szeged, 44–79.

VARGA IMRE

Preparing young people with special needs for work

The pedagogy of people with special needs has gone through major changes in recent decades. Educational programmes for young people and adults have come to the foreground and become more and more important. As a result, the quality of life and opportunities for adults with special needs have changed dramatically.

The equal-opportunity law, which is quite progressive, even when compared with European standards, and the National Programme for People with Disabilities define the rights of people with disabilities, as well as the principles and tasks which are necessary for these rights to be exercised.

In order that these new laws should become a practice of everyday life, and that people with disabilities might live a life similar to that of other members of society, many other regulations and suitably and economically organised services are needed. It is important that, while implementing these, the principles of the Movement for Independent Life and the National Programme for People with Disabilities should be observed.

DURÓ ZSUZSA

A sakk, mint nevelő-oktató eszköz

SZTE NEVELÉSTUDOMÁNYI TANSZÉK

pszichikus funkciók, képességfejlesztés, transzfer hatás, tanulmányi eredmények, oktatási attitűd

A sakk sport, játék, művészet és tudomány – egyszerre.

- Sport, szellemi sport, mert versenyszerűen űzhető.
- Játék, mert szórakoztató, és amatőrök is játszhatják. Itt jegyzem meg, hogy Magyarországon közel százezer ember sakkozik – fiatalok és idősök egyaránt –, 95 százalékuk szórakozásként, és csupán 5 százalékuk versenyszerűen.
- Művészet, mert esztétikai élményt nyújt. A sakkban harmónia van, sőt szimmetria, a geometriai formák ismétlődése okán. Így vizuális élményt is nyújt.
- Tudomány, mert a tudomány által meghatározott módszereket használ. Jelenleg még alkalmazott tudomány. Önálló tudományként a képességfejlesztésben szerepelhet.

Rövid történeti áttekintés

A sakk a fennmaradt írásos emlékek alapján az i.sz. V. században keletkezett Indiában. Az első sakk-könyv középerzsa nyelven íródott. Eredetileg négyen játszották, ez később kétfőre módosult. A sakkot a hadijátékok közé lehet sorolni, két hadsereg küzd egymással; egyben táblás játék is. A sakk Indiából Perzsiába került, ahol nevét a perzsa uralkodó nevére (sah a sah = királyok királya) kapta. Perzsiából az arab kereskedők vitték tovább, részben a Selyemúton Oroszország felé, részben Európába. Az araboknál a sakktáblát számoló táblaként is használták. Először a mai Spanyol- és Olaszország területén terjedt el, de találtak Görögország területén is régi sakkbábokat. Innen már közel volt Franciaország és Anglia, ahol a sakk egy időben lett népszerű (Hódító Vilmos normannjai vitték be).

A sakktábla pénzügyi, kalkulációs tulajdonságait megörökítették Angliában. Az anekdota szerint ugyanis ténylegesen egy sakktáblán végezték el az állami költségvetés felosztását (kisakkozták). Kínában kialakult a sakkjáték egy módosult változata, a *hsziang csi* és ebből a japán sakk, ami a *sógi* (tábornok-játék) nevet kapta. A sakkjáték egyik változata volt a Bizáncban arab közvetítéssel elterjedt *zatrikon* (*zatrykon* = sakkjáték), amit kerek sakktáblán, de ugyanúgy 64 mezőn játszottak. A monda szerint a sakkot feltaláló tudós arra akarta felhívni az uralkodó figyelmét, hogy egyedül – a bábjai (alattvalói) támogatása nélkül – elvesz az ellenfél támadásával szemben. Az uralkodónak viszont nem ez, hanem a hadászati ütközet modellezhetősége nyerte meg a tetszését.

Kezdetben uralkodói privilégium volt a sakkozás. Sakkozni tudtak még a papok is, akik az első sakkoktatók voltak. A sakktábla és a bábok kincsnek minősültek. Indiában a *rádzsa* (az uralkodó) stratégiai (hadi) játéknak tekintette. Perzsiában ugyanez volt a helyzet. Az arabok i.sz. 638-ban elfoglalták Perzsiát. Mohamed apósa, Omár kalifa már ismerte a sakkot. Megkérdezték, hogy miért nem ütközik törvénybe a sakkozás, hiszen a próféta minden játékot betiltott, csak a lovaglást, nyilazást és az asszonyt engedélyezte. Omár válasza: „Nincsen benne semmi kivetnivaló, mert a háborúval foglalkozik”.

A sakkozás ismereteinek átadására a katolikusok és a mohamedánok között három helyen kerülhetett sor: a mindennapi életben; az iskolákban; a kereskedelemben. A katolikus és a pravoszláv egyház egyaránt üldözte, mégis fennmaradt a sakk. Egy lombard barát, Jacobus de Cessolis (XIII. század) szentbeszédeiben a figurákat személyekhez hasonlította, s misztikus tartalommal ruházta fel. Bebizonyította, hogy a sakk az élet szimbóluma, és így megmentette azt a további üldöztetéstől. Meglátta, hogy a sakkozásban mindenki a saját életét keresi és a sakktáblán éli le azt. A sakk varázslatos erejét abban látta, hogy míg egy elrontott életet nem lehet megjavítani, a sakkjátszma bűnbánat után újra kezdhető, új reménységekkel és lehetőséggel, ezáltal elnyerhető az örök élet. Ez a gondolatmenet abban a korban tökéletesen meggyőző volt, és Cessolis megmentette a sakkot. Cessolis korában megindult az uralkodói sakk-privilégium megszűnése. A királyok mellett a főnemesek is értettek a sakkhöz. Egyes országokban a hét lovagi derekasság (*septem probitates*) közé is felvettették, azaz a kultúra fontos részévé vált. Az olasz sakk-kalandorok rengeteg gazdag embert fosztottak meg

vagyonuktól. A magyar Benyovszky Móric a XVIII. században sakktudásának és az említett olaszokhoz hasonló mentalitásának köszönheti megmenekülését az orosz fogságból, Kamcsatkáról. A XV. századtól kezdve kialakultak a mai sakk szabályai. 1851-től, a nagy angliai sakkversenytől számítjuk a modern sakkozás kezdetét.

A sakk hazai oktatása

Hazánkban is az uralkodók, a főnemesség és a lovagok körében volt népszerű a sakk, de a papság és főurak írődeákjai is tudtak sakkozni. Az első hazai jelentősebb, sakkozással foglalkozó személyiség Aragóniai Jolanta, aki Bölcs Alfonz (1221–1283) Kasztília és León királyának felesége volt. Bölcs Alfonz adta ki Európa legrégebbi sakk-könyvét. Meg kell említeni Mátyás király feleségét, az olasz Beatrixot is, akiről Bonfini (Mátyás történetírója) írja, hogy rendszeresen sakkozott.

A sakkozást képviselő legjelentősebb művet Mária Terézia császárné udvari tanácsosa a polihisztor feltaláló Kempelen Farkas készítette 1767-ben. Ez volt a sakkautomata, vagy a Török (The Turk). Ennek a mechanikai remekelésnek a belsejében egy kistermetű sakkmestert rejtettek el, aki nem volt látható, és ő maga tűkrökkel látott. A török figura kezének mozgását belülről egy mechanizmus segítségével irányította. Sajnos a mechanizmus titkára nem derült fény, mert a gép 1854-ben Amerikában egy tűzvészben megsemmisült. Nem volt azóta egyetlen szerkezet sem, amely annyira beépült volna a kultúra fogalomkörébe, szimbolikájába, mint a sakkautomata.

A sakk „oktatásának” fórumai a XIX. században és a XX. század elején hazánkban a kávéházak voltak. (Voltak gazdag nemesek, akik a magánnevelőt is megengedhették maguknak, de a sakk ezen a módon történő oktatásáról nem maradtak fenn adatok.) A kávéházakban a sakk társbérlet volt a kártya és az irodalom (költészet) mellett. Jól megérték egymással, amit az is bizonyít, hogy az államférfiak (pl. Kossuth Lajos, Széchenyi István), az írók, költők, zeneszerzők (pl. Erkel Ferenc – aki a sakk-kör köztisztelőben álló elnöke is volt – Petőfi Sándor, Jókai Mór, később József Attila, Mikszáth Kálmán, Móra Ferenc, Veres Péter, Németh László, Karinthy Frigyes, stb.), más „hírességek” (Bem József hadvezér, Kolisch Ignác bankár) a sakkozás kisebb-nagyobb szakértői voltak. A kávéházi hagyomány egészen az 1970-es évek közepéig fennmaradt. A kávéházakban volt a sakk-klubok összejevele és székhelye.

A XIX. és XX. század fordulóján az ipari forradalom a sakkba bekapcsolta a műszaki értelmiséget is (sakkozók és sakk-feladványszerzők voltak közöttük). Ilyen volt pl. Bláthy Ottó Titusz, a kitűnő memók-feltaláló és matematikai zseni, aki a világtörténelem leghosszabb sakkfeladványait szerkesztette játszói könnyedséggel, valamint Bolyai János és Bolyai Farkas matematikusok. A sakkot ebben az időben már írott és általában idegen nyelvű (német, francia, angol) könyvekből tanulták egyre többen. A tömegesedés, a polgárisodás magával hozta a sakk iránti tanulási kedvet. A sakk azonban a hivatalnokok, a nemesség és a műszaki értelmiség sportja és szórakozása maradt.

A két világháború között is megmaradt itthon a kávéházak dominanciája. A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium egyre nagyobb mértékben támogatta a sportok oktatását. A megcsonkított Magyarország nemzeti elszigetelődéséből az 1927-es londoni és 1928-as hágai sakkolimpiai győzelem jelentette a kiutat. Ez volt az első két hivatalos sakkolimpia. Az angolok a sakkolimpiai magyar győzelem után az országot ismét olyan országnak tekintették, akivel érdemes kulturális kapcsolatot fenntartani. A győzelmekből oroszánrészt vállalt Maróczy Géza, aki 1936-ban Münchenben vezette győzelemre a magyarokat. A sakkozók személyes példája mindig nagy hatással volt a követőkre. A sakk közoktatása azonban ebben a korban még nem merült fel.

Figyelemre méltó, hogy a magyar Nobel-díjas tudósok közül jól és szívesen sakkozott Szent-Györgyi Albert, aki a szegedi sakk-kör elnöke is volt, továbbá Harsányi János közgazdasági, Kertész Imre irodalmi Nobel-díjasunk. A magyar tudományos élet számos vezető személyisége, így a Magyar Tudományos Akadémia elnöke, Vizi E. Szilveszter is korábban versenyszerűen sakkozott. A sakk népszerűsítéséhez nagymértékben hozzájárultak a XX. században az ismert pedagógusok és sakkoktatók, közülük Barcza Gedeon és Polgár László.

Megelőző kísérletek

Kultúráközvetítő szerepén kívül egy másik aspektusból is megközelíthetjük a sakk és a sakkozás fontosságát. Kutatási hipotézisem is, hogy a sakkozásnak különböző pszichikus funkciókra, részképességekre pozitív, fejlesztő hatása van. Ez transzferhatás, és tesztelhető.

Kutatásomnak magyar vonatkozású előzménye nincs, de ha megfigyeljük a sakkbeli képességfejlesztés nemzetközi kutatási eredményeit, akkor azt látjuk, hogy összefüggő összehasonlító, az előbbieken felsorolt képességterületekre irányuló komplex vizsgálat még határainkon túl sem történt. Részvizsgálatokat a '70-es években Zaire-ben folytattak, melyek azt az eredményt hozták, hogy a sakk a matematikai és a verbális képességekre egyaránt pozitív hatással van. A '80-as években Bradford területi iskolájában végzett vizsgálat a kritikai gondolkodás fejlettségét mutatta meg a sakkozás által. Óvodából iskolába átkerülő gyermekek között felvett mérések azt az eredményt hozták, hogy a sakknak már kismértékű megismerése is kifejleszti az iskola előtti értelmet, és felkészít az iskolára. A '90-es évek elején az olvasásra gyakorolt pozitív hatást is bizonyítani tudták. A problémamegoldó képességet vizsgálva megállapítást nyert, hogy azok a tanulók, akik sakkot is tanulnak az iskolában, a transzfer segítségével még a verselemzés irányába meglévő általános képességeket is javítani tudják.

1894-ben Párizsban megjelent Nagy fejszámolók és sakkjátékosok lélektana (*Psychologie des grands calculateurs et joueurs d'échecs*) című könyvében *Binet* beszámol róla, hogy több tucat sakkozót faggatott ki kérdőíves módszerrel, mert kíváncsi volt, hogy mi a titka a leginkább bámulatra méltónak tartott sakkozói teljesítményhez, a vakszimultánhoz – vagyis több játszmanak a tábla megtekintése nélkül történő egyidejű vezetéséhez – szükséges képességeknek. *Binet* nehezen tudta elfogadni a sakkozó *Goetz* véleményét, miszerint a tábla és a bábok látása nélkül sakkartit játszó személy csupán számításokat végez, más szavakkal a vakjáték kizárólag a lehetőségek latolgatásán és a változatok kiszámításán alapul, nem pedig a látószerv emberfeletti teljesítményén. Ennek a véleménynek cáfolására *Binet* különböző erejű sakkozókat vont be vizsgálódásába, s a megkérdezettek válaszlátásai merőben eltértek *Götteitől*, illetve oly módon egészítették ki megállapítását, hogy az általa említett tényezők igenis szükségesek a vakjátékhoz, de egy meghatározott célra irányulnak. Az ugyanis, aki vakon sakkozik, arra kényszerül, hogy valamennyi játszma változó állásait valamilyen formában fel tudja idézni maga előtt.

A nézetek ellentmondásaiban a pszichológus akként kívánt világosságot teremteni, hogy összegyűjtötte mindazok megfigyeléseit, akik a tábla megtekintése nélkül jó színvonalon sakkoztak. *Binet* ugyanazt a 14 kérdést tette fel felmérése résztvevőinek, de a beérkező válaszok több esetben ennél többről is tudósítottak. A tudós Angliából, Németországból és Spanyolországból, de még Kubából is kapott válaszokat, erős amatőrök mellett néhány világnagyság szellemi tornász is nyilatkozott neki, a legismertebb párizsi sakkozók pedig arra is vállalkoztak, hogy a Sorbonne pszichológiai laboratóriumában részt vegyenek néhány kísérletében. Kutatásának összefoglalásában *Binet* leszögezi, hogy a játékosok szerint a vaksakkozás legfontosabb összetevői az elméleti és gyakorlati felkészültségen kívül a memória és a képzelőerő. Az utóbbi tényező ebben az összefüggésben úgy jut szerephez, mint ahogyan a pszichológiában a vizualizáció szakkifejezést használnák, vagyis mint megjelenítést, egy bizonyos ismeret látvánnyá alakítása. *Binet* rávilágít a vizuális képzelőerő azon jellegzetességére, hogy e képesség túlnyomórészt absztrakt, vagyis a megjelenítendő tárgynak csak azokat a tulajdonságait veszi figyelembe, amelyekre az adott játékhelyzetekben szükség van.

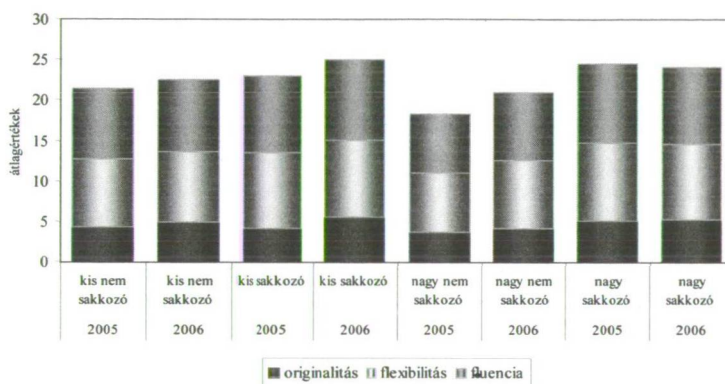
Dr. Ferguson saját kísérleti eredményeinek összefoglalásakor megállapította, hogy a sakk tanítása a következő területeken hasznosul:

1. Erősíti és egybeszervezi az alkalmazott különböző módszereket.
2. Mennyiségi, gyakorlati problémák megoldására alkalmas.
3. A problémamegoldás hatékony módja.
4. Olyan gondolkodási rendszer, ami sikerrel alkalmazható.
5. Versenyszerű helyzet.
6. Az oktatási attitűdöt fokozza. Gazdagítja a tanár eszköztárát. A gyermekek szeretnek játszani, és maguk megoldani a feladatokat, amire szívesen fordítanak akár sok időt is.
7. A minőségi kérdések megoldására változatokat ad. A szövegkörnyezet családis, a témák ismétlődnek, de a játszmaák sohasem azonosak. Ezért a sakk a problémamegoldás egyik kulcsa.

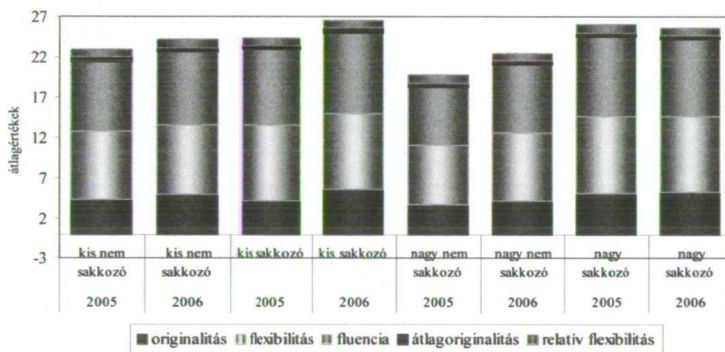
A fenti – illetve számos, hely hiányában itt nem említett – kísérletek és megállapítások alapján indítottam el kutatásomat. Vizsgálataimat nagycsoportos óvodások és kisiskolások között végeztem, kontrollcsoportokkal történő összehasonlítás alapján. A vizsgált területek: motiváció, kreativitás, intelligencia. A vizsgálat longitudinális volt. Az előmérést egy év után utómérés követte. Ezen területeket különböző, hosszú ideje használt standardizált mérőeszközökkel vizsgáltam. A kreativitást a Torrance-féle kreativitás tesztkörök és képbefejező altesztjeivel mértem. Az intelligencia mérése a Raven-féle nonverbális intelligenciateszt színes gyermekváltozatával történt, míg a motiváció vizsgálatára az elsajátítási motivációs kérdőívet használtam fel. A kétéves

(elő- és utó-) mérések összehasonlító elemzése alapján kialakult eredményeket az alábbi ábrákon mutatomb.

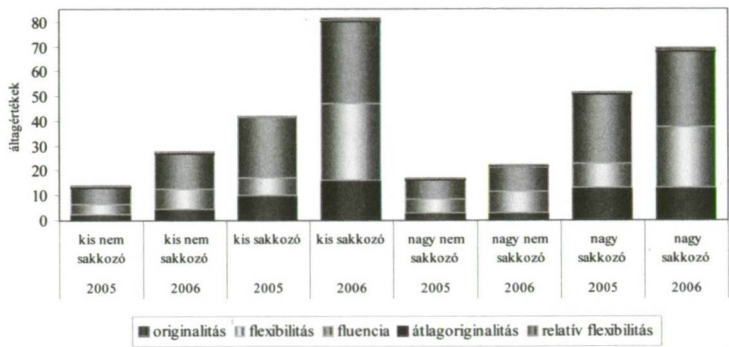
Eredeti kreativitási változók összegzése (kép) /2005-2006/

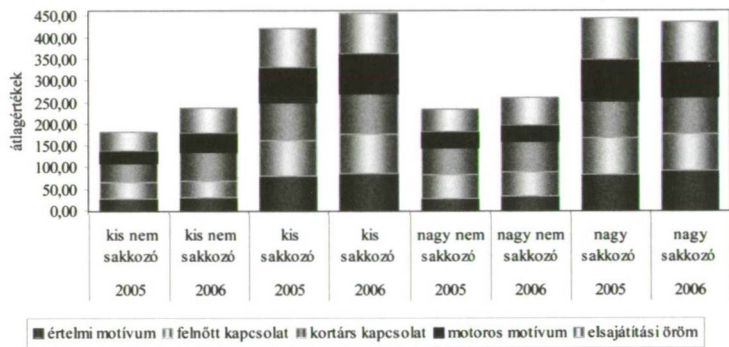
Eredeti és származtatott kreativitási változók összegzése (kép) /2005-2006/

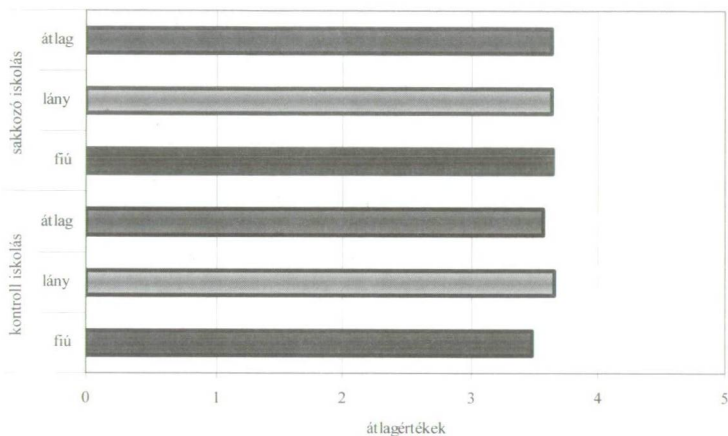
Eredeti és származtatott kreativitási változók összegzése
(körök) /2005-2006/

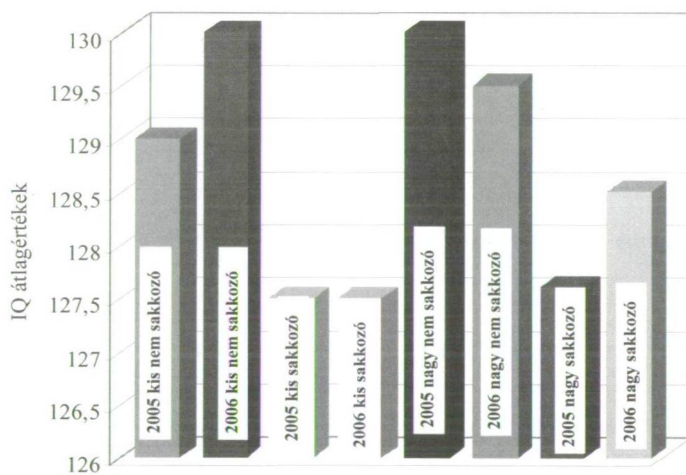
Elsajátítási motivációk változóinak összegzése (TMM) /2005-2006/

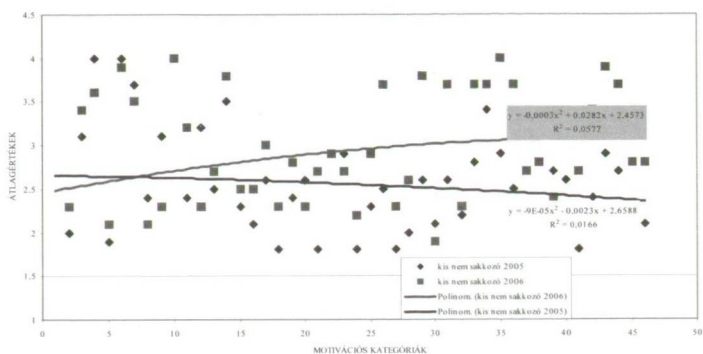
Tanulmányi eredmény összehasonlítása a kontroll iskolások és sakkozó iskolások között /2005/

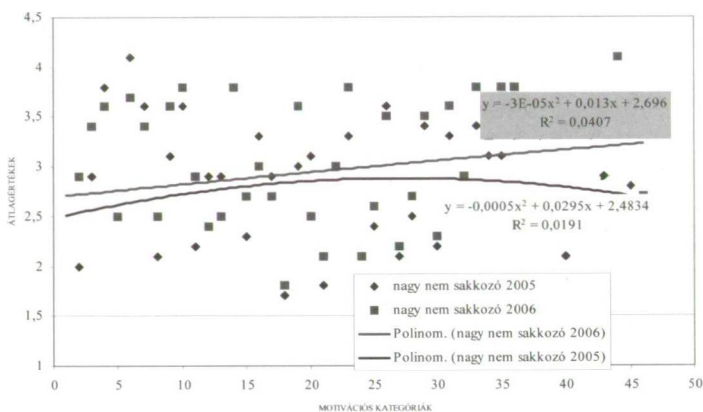
Intelligencia összehasonlítása 2005-2006

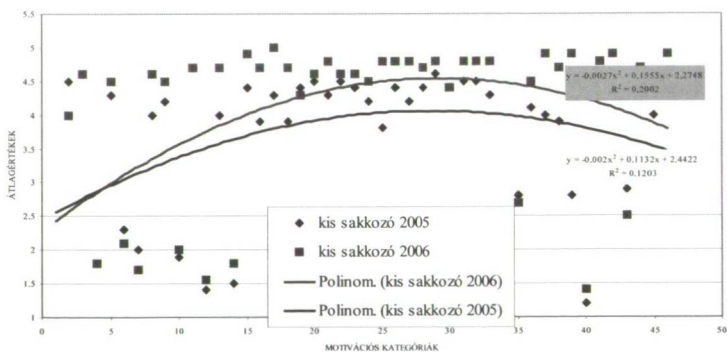
MOTIVÁCIÓ A NEM SAKKOZÓKNÁL /2005-2006/

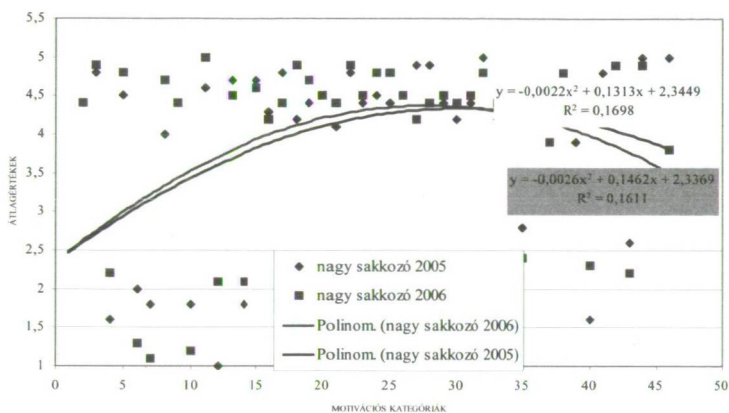
MOTIVÁCIÓ A NEM SAKKOZÓKNÁL /2005-2006/

MOTIVÁCIÓK A SAKKOZÓKNÁL /2005-2006/

MOTIVÁCIÓK A SAKKOZÓKNÁL /2005-2006/

ZSUZSA DURÓ

Chess as an educational tool

I examined how chess influences different skills in upper-nursery and lower-primary school groups. I measured creativity, intelligence, and motivation, using Torrance and Raven tests, as well as motivational acquisition surveys. Based on the comparative analysis of the preparatory research carried out in the first year, and the follow-up research carried out in the second year, I postulate that chess has a positive developmental effect on certain skills and that this is a transfer effect, which shows in an improvement in school performance. I hope that the results of my research will help chess education become a part of the school curriculum.

DÉMUTH ÁGNES

Tartalom és eszköztudás: az oktatási módszerek és a tudás összefüggései a köz- és felsőoktatásban

TANÍTÓ- ÉS ÖVÖKÉPZŐ INTÉZET

teaching methods, abilities, school achievement

A nemzetközi összehasonlító vizsgálatokban és a tanulmányi versenyeken a hazánkat képviselő diákok az utóbbi tizenöt évben egyre inkább lemaradtak az élmézőnytől. Különösen elgondolkodtató volt a 2000-es vizsgálat szövegrértéssel kapcsolatos „eredménye”, mely azt mutatta, hogy a 15 éves magyar korosztály 47 %-a gyakorlatilag a funkcionális analfabétizmus szintjén mozog. A mechanikus olvasás szintjén áll ez a réteg, azaz alkalmazni, tehát értelmezni az olvasottakat nem tudja. Sokan, sokféleképpen értelmezték ezt a teljesítményt, a gyakorló pedagógusok számára azonban nem jelenthetett nagy újdonságot.

20 évig tanítottam közoktatási intézményekben, tapasztalataim alapján az volt a benyomásom, hogy a diákok elkészerítően keveset tudnak a mindennapok megértéséhez, értelmezéséhez, az iskolában tanultak alapján. A jegyekért, s nem az alkalmazást jelentő tudásért tanulnak. Többségükre a megértés nélküli memorizálás, a reprodukálás jellemző, tanulási módszerként. Azért nem használom a stratégiát, mert az választást jelentene: egy előre kitűzött célhoz választhatna a diák tanulási módszereket. Annak a diáknak azonban, aki nem képes értelmezni önállóan a szöveget, ez a választási lehetősége nincs meg. E gyakorlati tapasztalat késztetett arra, hogy méréssel ellenőrizsem: ténylegesen létezik-e a tény, vagy ez csak egy szubjektív benyomás. 1997-ben 9 iskola 26 osztályában, 558 diák bevonásával végeztem méréseim. Amthauer IST tesztjének bizonyos itemeit (*általános problémamegoldó képesség, szavak jelentéstartalmának értése, összefüggések felismerésének képessége, lényegkiemelő képesség, emlékezeti teljesítmény, matematikai képességek*) használtam, mely igazoltan alkalmas arra, hogy az önálló, értelmes tanuláshoz szükséges képességek aktuális szintjét mérje. Kérdőíves módszerrel vizsgáltam a diákok tanulási szokásait (*mennyi időt töltenek naponta a tanulással, elkészítik-e a házi feladatokat, ismételnék-e, a tanulás végén ellenőrzik-e, s ha igen, milyen módszerrel, a tanulás eredményességét*). Az így kapott adatokat korreláltattam tantárgyi érdemjegyekkel. „Eredményeim” hatására folytattam vizsgálódásaim azzal, hogy a tanítási órán használt tanulás-szervezési módszereket tanulmányoztam (*frontális osztálymunka/differenciálás; tanári kérdések típusai: nem gondolkodtató/gondolkodtató; megerősítés típusai – értékelő megnyilatkozások tartalma: egyszavas, a megértési/feldolgozási folyamatra pontosan utaló, azt jelző*). A tanárképzés oktatási tapasztalatainak néhány adatát is felhasználom annak bizonyítására, hogy a probléma hogyan termelődik újra. Gondolatmenetem alapjául az szolgált, hogy a tanórán a számonkérés, a tanítás – új anyag feldolgozása során a diákokat tanulási módszerekre, gondolkodási műveletek elvégzésére is tanítjuk (rejtett tanterv), illetve tudatosan tanítanunk kellene. Az aktivitás és a koegzisztencia, mint fejlesztési/fejlesztési törvény figyelembe vétele nélkül a fejlesztés/fejlődés ugyanis estleges. Ha a tanítási órákon a pedagógus keres összefüggéseket, ő emeli ki a lényegyet (*tanári magyarázat, frontális osztálymunka, a differenciálást lehetővé tevő tanulás-szervezési módszerek hiánya/alacsony elfordulási aránya*), ezek a képességek a diákokban nem fejlődhetnek. Ha az értékelő megnyilatkozások a feladat- és problémamegoldás menetéhez, annak helyes, helytelen voltának eldöntéséhez nem adnak támpontot, a diákok szinte rákényszerülnek a mechanikus ismételtetésen alapuló tanulásra, a reprodukcióra. De ha olyan pedagógusok kerülnek a rendszerbe, akik ezen képességeiket csak alacsony szinten tudják működtetni, arra nem tudják megtanítani tanítványaikat, amit maguk sem tudnak. Ha a tanárjelölteknek nem volt módjuk, alkalmuk, lehetőségük ezen módszerek elsajátítására, gyakorlására, a rendszer újratemeli a gondolat.

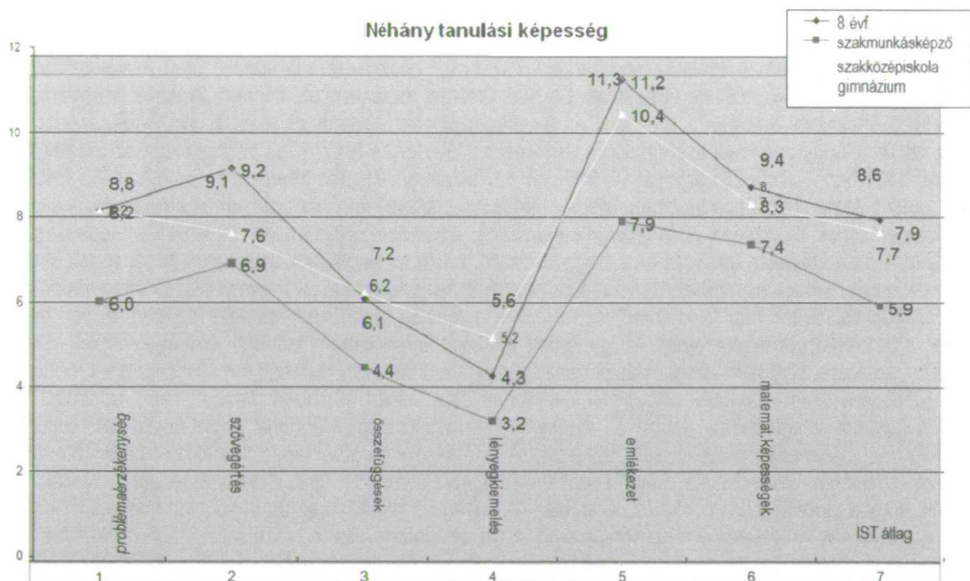
A fenti tapasztalatok, mérési eredmények, az ebből levonható tanulságok egy nagyon rövid áttekintésére ad lehetőséget e cikk terjedelme, az előadás időtartamának minimális volta. Arra azonban talán jó, hogy az e területen nemzetközi szinten ismert szakember, Csapó Benő, valamint munkatársai eredményét új szempontokkal egészítse ki, a gyakorlat során jelentkező néhány gond felvázolásával.

Néhány 1998-as mérési adat a közoktatásban

	keves idő	reménytelen	mechanikus	lényegkiem.	emlékezet	lassú olv.
ált. iskola	41%	42%	36%	21%	35%	45%
középiskola	33%	20%	27%	18%	24%	26%

A táblázat azt mutatja, hogy a diákok mivel indokolják a vártnál gyengébb tanulmányi teljesítményüket. A tanulásra fordított idővel kapcsolatban motivációs gondokra lehetne következtetni, amit azonban csak az általános iskolai adatok erősítenek meg, itt ugyanis egybeesik a kudarckerülő teljesítménymotiváció (eleve reménytelen megtanulni az anyagot) a tanulásra szánt idővel. A diákok a mechanikus tanulás és a lényegkiemelő képesség alacsony szintje között valószínűleg nem ismerik fel az egyértelmű kapcsolatot. Az érvédő mechanizmus működését mutatják azok az adatok, amik a gyenge emlékezeti teljesítményt és az olvasás tempóját említik a gondok magyarázó okaként. Természetesen, a táblázat adatai önmagukban nem fejezik ezt ki, de a következő mérési adatokat tartalmazó grafikon adatai ismeretében a következtetés igazolható.

Az ábrázolt adatok között nincs összefüggés, az adatpontokat azért kötöttem össze, mert jobban látható a trend: minden iskolatípusban hasonló a helyzet. A diákok által a gyenge iskolai teljesítményért leginkább „felelős” emlékezeti képesség minden iskolatípusban a legmagasabb szintű, ez nem okozhat gondot. Annál inkább az összefüggések felismerésének, valamint a lényegkiemelő képességnek alacsony szintje. Ez minden iskolában csupán a fele az emlékezeti teljesítményeknek. E két képesség fejletlensége azonban szinte lehetetlenné teszi az önálló szövegfeldolgozást, a megértésen alapuló tanulást. Ebből az következne, hogy a diákok tudatában vannak a mechanikus tanulási módszerüknek. Az ezen tanulási módszert választók aránya azonban a képességek tükrében elenyészően kevés. A diákok úgy gondolják, a mélyreható, holista stratégiával tanulnak (A vsz.-ek átlag 84%-a választotta ezt a stratégiát önmagára jellemzőként a Kozéki – Entwistle: Tanulás-orientációs vizsgálat adatai alapján.).

Tapasztalatok, adatok a felsőoktatásban

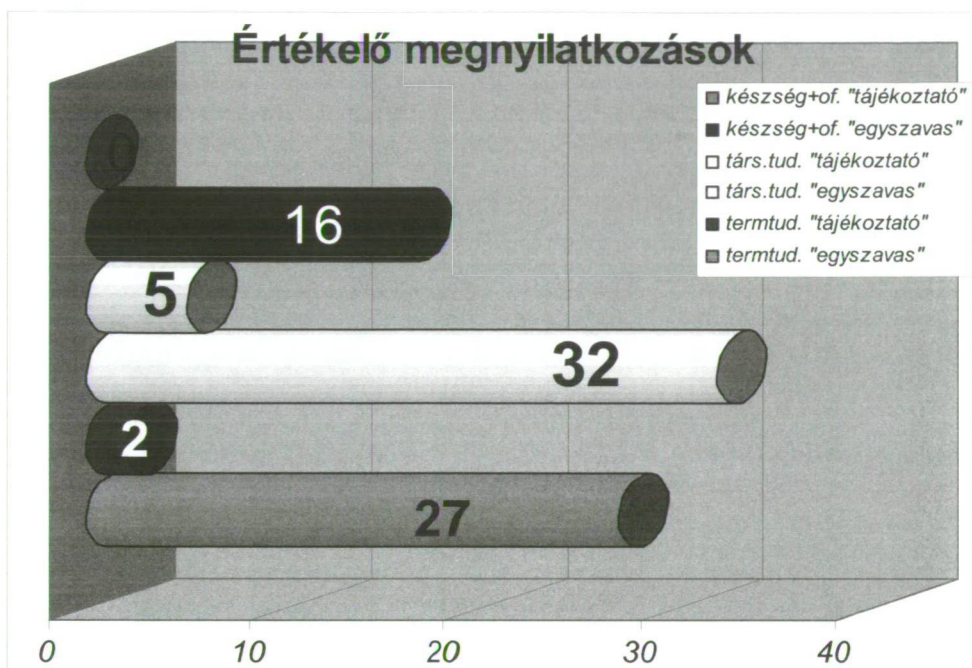
A felsőoktatásban is megjelennek az ebből adódó gondok. Nyolc alkalommal tartottam tanulástréninget tanárjelölteknek, ahol a foglalkozások azzal kezdődnek, a diákok megfogalmazzák tanulási szokásaikat, továbbá a pszichológia tárgyak tanulása során a tanulási törvényekkel kapcsolatban minden szemináriumi hallgatómmal elvégeztem ezt a feladatot. Szemeszterenként ez a vizsgálat átlagban 200–250 hallgatót érint, a vizsgálatot kilenc éve végzem. A hallgatóknak csupán 5 %-a használ egyéb módszert is, mint az „annyiszor olvasom el az anyagot, hogy tudjam”-ot. A hallgatók 75%-a semmilyen módon nem ellenőrzi tudását, tehát nem tudja, hogy közvetlenül a tanulás után hány százalékát tudja visszaadni a tanultaknak. A vizsgált hallgatók 98%-a nem ismételi, csak vizsgára tanul.

A fenti tények alapján érthető, miért tudnak olyan elképesztően keveset a diákok mindabból, amit az iskolában tanulnak. Az utóbbi két évben a pszichológiai alapfogalmak bemutatásánál (pl.: a figyelemkapacitás korlátja, szerialitási hatás az emlékezetben; a túltanulás – ismétlés hatása) alapvető gondok vannak. A hallgatók többsége sem a magyar történelem évszámait nem tudja, pl. 1241; 1526; 1848, 1956; sem a Himnusz nem tudja elmondani. Amikor a gondolkodási hibák típusairól beszélünk, nem értik hol a hiba abban, hogy a burgonyának a termését fogyasztjuk, de az aktivitás hangsorát sem képesek értelmezni, csupán magát a hangsor ismétlik meg. Így meglehetősen nehéz érthető, tapasztalatokra építő, hosszú távon is felidézhető alapfogalmakat kialakítani.

Hogy mennyire gyakorlattalannak az általánosítás terén a hallgatók, mi sem mutatja jobban, mint az a tény, hogy az alapfogalom zárthelyi dolgozatok (kb. 47 jól, világosan definiálható fogalom szemeszterenként) a harmadik javítási lehetőség után is csupán 82%-ban sikereselek. Pedig ez előfeltétel a szóbeli vizsga megkezdéséhez, s a hallgatók a szemeszter kezdetekor már tudják, hogy miből fognak írni, és mikor. (Első nekifutásra csupán az évfolyamok 17%-a írja meg 70%-os szinten a dolgozatot.)

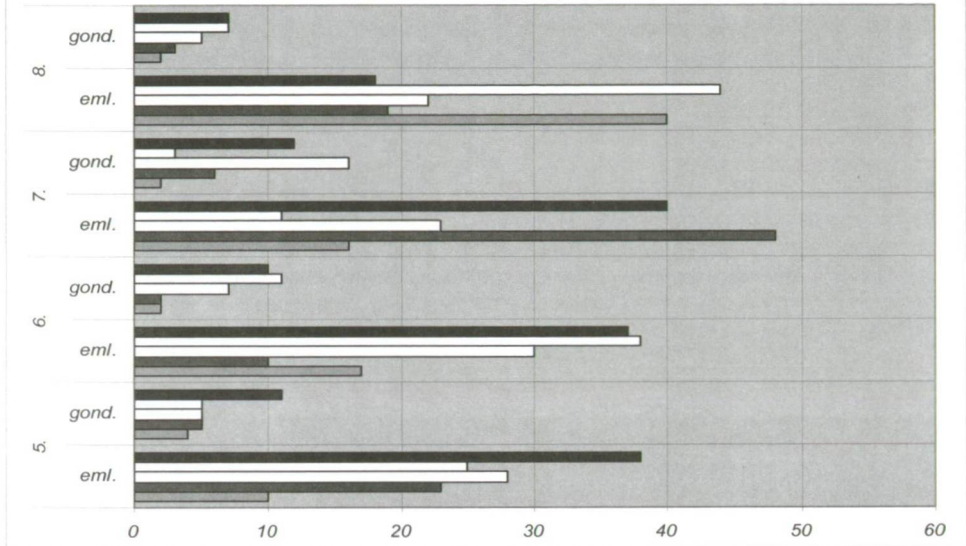
Az okokat keresve kezdtem vizsgálni az értékelés típusait. Pszichológiai alaptörvény, hogy a tevékenységről visszajelzést kell adni. A jó visszajelzésnek rendelkeznie kell azzal a jellemzővel, hogy ennek alapján a diák azonosítani tudja gondolatmenete helyes vagy helytelen voltát, maga tudja korrigálni a hibáit. Ebből következik, hogy ez egyben az általa létrehozott megoldóképlet helyességére vonatkozó tájékoztatást ad úgy, hogy ebből nem csak az a személy tud helyes következtetésre jutni, aki éppen felelt, hanem az is, aki saját gondolatmenetét ellenőrzi a helyén, megszólalás nélkül. Vagyis, kb. így nézne ki a fenti elvárásoknak megfelelő értékelés: *Pontosan választottad meg a kiinduló adatokat, helyesen végezted el a részekre bontásra épülő összehasonlítást. A rendezés során azonban nem vettél figyelembe minden lehetséges szempontot, ezért következtetéseid hiányosak. A tipikus visszajelzés azonban így szokott hangzani: Pontatlan!; Nem kielégítő a válasz!; Ki tudja a helyes megoldást?... Legrosszabb az a variáció, amikor csak annyi hangzik el: „Nem!” „Rossz!”*

Egy általános iskola nyolcvan fős tantestületénél vizsgáltam, hogy a pedagógusok elméletileg rendelkeznek-e az értékelésre vonatkozó elvárásokkal. Nagy örömmre szolgált, hogy a vsz.-ek 97%-a pontos választ adott. A gyakorlat azonban azt mutatja, hogy az információ birtoklása nem feltétlenül jelenti annak gyakorlatban való alkalmazását. Általános iskolai tanítási órákon rögzített értékelő megnyilatkozásokat elemeztem a fenti szempontok alapján. A tantárgyakból három csoportot alakítottam ki: társadalomismeret (történelem, irodalom), természettudományok (matematika, fizika, kémia, földrajz, biológia), készség-órak (rajz, ének-zene, testnevelés + osztályfőnöki). A tapasztalatokat az alábbi grafikon szemlélteti:

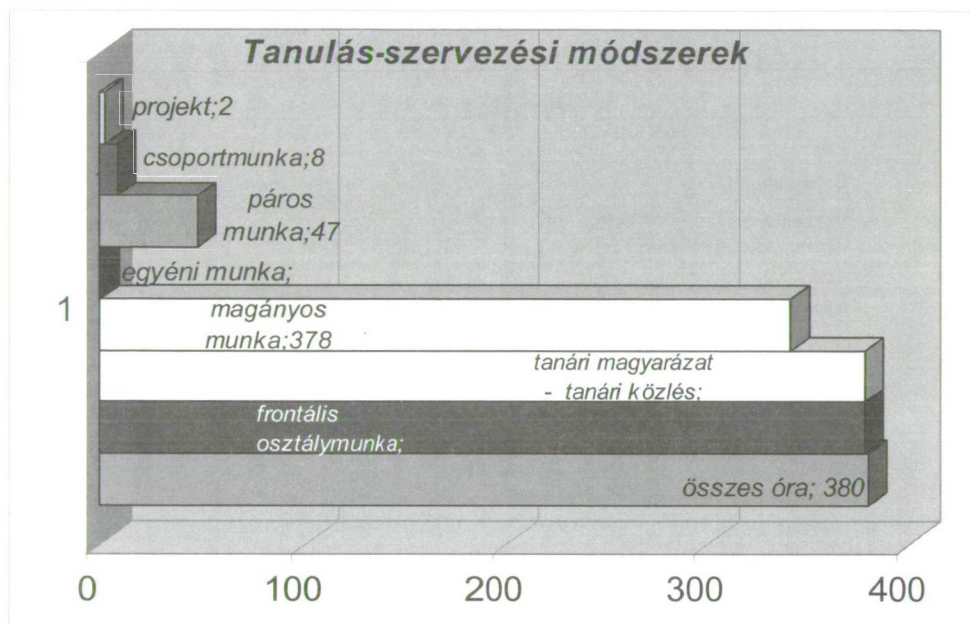

Az X tengelyen az elhangzott értékelő megnyilatkozások számát rögzítettem. Az ábráról jól leolvasható, hogy a „tájékoztató”, a korábban leírt szempontoknak valamilyen szinten legalább megfelelő értékelő megnyilatkozások elenyészően alacsony számban fordulnak elő. Ha ehhez még azt is hozzáteszem, hogy a: „pontatlan”, „szépen fogalmaztál” megnyilatkozások már a tájékoztatást tartalmazó kategóriába kerültek, még elkese-
rítőbb az arány.

Kérdések természettudományos órákon

Az ábra különböző természettudománnyal foglalkozó óra kérdéseit vizsgálja darabszámra, a tanári kérdések két nagy típusa, a gondolkodtató – nem gondolkodtató kérdések kapcsán. Még mindig érvényes Nagy Ferenc megállapítása a tanárok kérdéskultúrájára vonatkozóan. Túlságosan magas a csak emlékezeti működést igénylő, reprodukciót igénylő kérdések száma: tényre, adatra, eseményre, névre, definícióra kérdezünk. Ez „elveszi” az időt a problémák felvetésétől, vagyis csak a feladatmegoldásra „jut idő”, ami a konvergens gondolkodás, a divergens, problémamegoldó, kreativitást igénylő, azaz az iskolai tananyag gyakorlatban való alkalmazására vonatkozó kérdések szinte meg sem jelennek az órákon. A másik két tantárgycsoport vonatkozásában ugyanez a helyzet. Ebből már önmagában is következik, hogy a frontális osztálymunka még mindig a leggyakrabban használt – hagyományos tanítási módszer. Márpedig, ha ez így van, a koezgisztencia törvényét a tanítási órán aligha vehetjük figyelembe. Erre természetesen lehet azt mondani, hogy ez csak egy elméleti következtetés, a gyakorlatban azonban ez másként van. Sajnos nem. Vizsgáltam ugyanis az órákat az alkalmazott tanulásszervezési módszer alapján is. (Ezt az elnevezést sokkal szerencsésebbnek tartom, mert jobban tartalmazza a tanítási óra lényegét: a diáknak kell tanulnia, s ezt kell maximálisan segítenie, megalapoznia a tanítási óráknak.)

A vizsgált 380 óra közül csupán kettő szolgált a projektbemutatásra, 0 harmincnycsoportmunka 50%-a csupán az egymás után ülő gyerekek egyfelé fordulását jelentette, csak két olyan alkalom volt, amikor a csoportok nem ugyanazon a feladaton dolgoztak. **Egyéni** munkára egyetlen példát sem találtam a megfigyelt órákon, vagyis, amikor ugyanazon idő alatt, minden gyerek a teljesítményszintjének megfelelő nehézségi fokú, tehát eltérő képességeket fejlesztő, különböző feladatokon dolgozott volna. Magányos munka szinte minden órán előfordult, azaz ilyenkor az egész osztály minden tanulója, ugyanannyi idő alatt, ugyanazon a feladaton dolgozott.

Következtetések, feladatok

A korábbiakban és az utolsó két tanévben készült vizsgálatok magyarázzák egymást. Ha a tanítási órán a pedagógus annak alapján értelmezi a szerepét, hogy az ő feladata az ismeretek átadása, közvetítése, akkor természetes, hogy a tanári magyarázat, a frontális osztálymunka, tehát a hagyományos didaktikai módszerek alkalmazása dominál a tanórákon. A pedagógusok egyik legfontosabb feladatuknak tekintik a tudás átadását. Pedig ilyenkor csak a tartalomtudásról lehet szó. Az információrobbanás miatt ezt én személy szerint tarthatatlannak tartom. Egyszerűen nem fér bele 12 évbe a tudományok gyors fejlődése következtében a legújabb információkat is átadni. Arról már nem is beszélve, hogy miért kell döntően átadni, ha azt a diákok meg is szerezhetnék. Nem teljes egészében, de „megosztva lehetne viselni a közterheket”. Ez alatt azt értem, hogy a diákok számára az egyéni munka a házi feladat differenciálásával is biztosítható lenne. Az önállóan szerzett információkat a diákok egymás kiselőadásából is elsajátíthatnák, ha a kiselőadás lényegét: megértés, felidézhetőség, vázlat, alapfogalmak definíciója, gyakoroltatnánk a diákokkal. Nem elfogadható a kiselőadás felolvasása, szó szerinti betanulása egy szakszövegnek.

A pedagógusoknak az órán elhangzó kérdéseket nem az órán kellene improvizálni, hanem otthon összeírni őket, s végiggondolni, hogy a kitűzött cél eléréséhez ténylegesen hozzásegítenek-e, vagy csak az időt lát-szaktatvitásra használjuk fel. Azt is vizsgálni kellene a felkészülés során, vajon a problémamegoldás elegendő mennyiségben és minőségben fejleszthető-e a kérdések segítségével. A nem gondolkodtató kérdéseket az óra eleji rendszeres alapfogalom-dolgozatokkal meg lehetne spórolni. Ezzel a módszerrel meg lehetne győződni arról, hogy az emlékezeti tár üres-e, vagy a gondolkodási műveletek elvégzésének színvonalán kellene javítani.

A visszajelzéseknek éppen ezért kellene részletesebbnek, pontosabbnak lenniük. A különböző szintű képességek a diákoknál alapvetően igénylik a differenciálást a 30 fős osztályokban. Ehhez valódi csoportmunkákat kellene végeztetni a diákokkal, ami természetesen igényelné, hogy a tanárok folyamatosan vizsgálják az egyes kommunikációs és megismerési képességek szintjét. Ehhez a továbbképzések nyújthatnának segítséget, a pedagógusképzésben pedig az, ha a különböző képességek pedagógus által is használható eszközeinek alkalmazását, elkészítését az intézményekben gyakorlati foglalkozás keretében, legalább heti két órában, szemeszterenként tanulhatnák a hallgatók.

Öröndetes tény, hogy a közoktatás tartalmi átalakításának hatására, a projekt módszerét már jónéhány pedagógus ismeri, sajnos kevesebben a kíváncsónál. Ahogy a gyakorlat azt mutatja, hogy az együttműködést, kooperációt fejlesztő csoportmódszerek nem ismerete, illetve a benyomásokon, s nem rendszeres méréseken alapuló gyermekismeret a hagyományos tanórai módszerek dominanciájához vezet. Márpedig ennek az a következménye, hogy a diákok nem tanulási módszereket, gondolkodási műveleteket tanulnak az órán, hanem mások gondolatainak megismétlését. Amelyik diák ezt az adott tárgyból meg tudja tenni, könnyen befejezheti tanulmányait a közoktatásban jeles eredménnyel az adott tárgyból. Ez azonban már átvezet az osztályozás problémakörére, melynek tárgyalása e rövid, utalásszerű problémafelvetésnek, oknyomozásnak nem feladata.

A felvetett problémákkal kapcsolatban nagyobb volumenű vizsgálati anyagot olvashat az érdeklődő Csapó Benő (szerk.) (1998): Az iskolai tudás, illetve: A képességek fejlődése és fejlesztése című, az Osiris által kiadott könyvében.

ÁGNES DÉMUTH

Remembering or understanding? Teaching methods connecting with inert academic, via meaningful knowledge

Do teachers pay enough attention for the fact, that their students are different, for their varying interests, abilities, motivation? Do they really everything what they could to achieve skills and appreciations, like: critical thinking, problem solving? What the data tell us the methods, have been using by teachers during lessons? What is the most important goal: remembering or understanding information? This paper give some answer for these questions in one way. Data and facts have been proofing that they have to change a lot of things.

BLIN, ÉRIC

Az óratervezés technikája

ALKALMAZOTT HUMÁNUDOMÁNYI INTÉZET

francia nyelv, curriculum, szükségletek, cél, kommunikatív.

Az óratervezésnek, az óraterv kidolgozásának fogalma egy olyan összetett terület, amelyben az oktatástudomány különböző modelljei találkoznak. Szakmai nyelven szólva, a kifejezést úgy is tekinthetjük, hogy minden oktató egy különleges óratervnek felel meg. Néhány formai és tartalmi különbségtől eltekintve, az egyes tanárok által kidolgozott eszközök, mind-mind a pedagógia különböző eszmei irányzatok által megosztott elvein, koncepcióin nyugszanak.

Így anélkül, hogy egy új módszertani koncepció kidolgozására vállalkoznék, az a szándékom, hogy bemutassam az óraterv kidolgozásának technikáiban és az oktatástervezési modell kidolgozása során végzett kutatásaim és a közben szerzett tapasztalataim eredményeit. Szükségesnek tartom pontosítani, hogy ez a modell a francia, mint idegen nyelv kurzusra, illetve pontosabban a Szegedi Tudományegyetem francia jogi képzésének a keretében zajló francia nyelvoktatás keretein belül került kidolgozásra.

Mielőtt részleteiben is bemutatnám ezeket a technikákat és ezt az idegennyelv-oktatási modellt – amely ugyan egy idegen nyelv tanulására vonatkozik, de feltehetjük a kérdést, hogy más tárgyakra is kiszélesíthető lenne-e –, szeretném röviden bemutatni azokat a főbb elveket, amelyek munkámat vezették, és amelyek a koncepció bázisát képezik.

- Minden bizonnyal a legfontosabb fogalom, mivel ez alkotja koncepciónk kiindulópontját, a tanulóra való koncentráció. Itt arról van szó, hogy az oktatás csak akkor tud hatásos lenni, ha a tanulóra összpontosít, azaz, ha oly módon szervezett, hogy megfeleljen a tanulók szükségleteinek és elvárásainak. Ez konkrétan azt jelenti, hogy minden oktatásnak, akár egy intézményi keretben lévőnek is (amelynek a programja empirikusan, felsőbb szinten általánosan meghatározásra került), a tanulók szükségleteinek meghatározásán és elemzésén kell alapulnia, amelyet a tanulók által elvégzett tesztek segítségével lehet felmérni, az ismeretek hiányának, tökéletlenségének vagy pontatlanságának alapján. Ez a kettős elemzés a tanuló elvárásairól, tanulmányainak céljáról és az elérni kívánt tudásszintről teszi lehetővé, hogy pontosan megfogalmazzuk a tanítási keretek között kitűzött célt, ami a bemutatandó modell fő tengelyét és technikai részleteit képezi.
- A következő vezérlő elv a kommunikatív és funkcionális módszertani elveknek felel meg, amelynek az a célja, hogy a hallgatót a tanulásában aktív szereplő szituációba helyezze, azáltal, hogy őt eredeti nyelvi kontextusba teszi, a különböző tanítási segédanyagokkal együtt. Ezen a szinten ugyancsak arról van szó, hogy úgy tekintjük, a tudásnak el kell érnie a tanuló konkrét céljait, de a nyelvi és kulturális kompetenciákat is, amelyek megfelelnek a mindennapi élet szituációinak, vagy a szakmai, illetőleg a specifikus szituációknak.
- A harmadik elv a tanár szerepét érinti, aki sokkal több, mint a tudás birtokosa, akinek úgy kell közbeavatkoznia, mint egy animátornak, és képesnek kell lennie átadni a tudást, a kompetenciák gyakorlati alkalmazása révén a meghatározott tevékenységek keretében, hogy a tanárok elérjék a konkrét célkitűzéseket és megfeleljenek a tanulók szükségleteinek.

Így ezeknek a figyelembevételével a modell és a technikák, amelyeket az óraterv koncepciójára javasolunk, egy rendszeren nyugszanak, amelyet curriculumnak nevezünk, és ami referenciaként tartalmazza az elsajátítandó ismeretanyagot, ami a „tanítás-tanulás” folyamatán alapul és abból merít. Ez azt jelenti, hogy a tanulókat meg kell kérdezni, milyen ismeretanyagra van szükségük, és mivel egy nyelvet nem lehet teljesen megtanulni, így választani kell egy oktatási módszert a tanulók elvárásai és motivációjuk alapján, amit aktív, kommunikatív formában taníthatunk. Azoknak kell választaniuk, akik a legközelebb vannak a tanulóhoz, tehát a tanároknak, akik egyúttal a legjobban meg tudják ítélni, hogy melyek legyenek a prioritások és az eszközök az óra céljainak a megvalósításában. Így ebben az értelemben a curriculum iránymutatóul szolgál. A diákokkal kapcsolat-

ban álló oktató pedig az, aki meghatározza a syllabus-t (a tartalmat), az előrehaladást, a felhasznált eszközöket, a tevékenységeket és az értékelést, amelyek leginkább alkalmasak a kitűzött célok elérésére.

A curriculummodell, vagy az óraterv általános definíciójának kerete

A curriculum modell egy öt oszlopból álló táblázat formájában kerül bemutatásra, amelynek részleteit később itt mutatom be, balról jobbra haladva, kifejezésre juttatva egy egyre finomabb alosztályozás során az oktatás keretében elérendő célokat, amelynek a főbb jellemvonásai elsőként kerültek meghatározásra, mint a következő példában:

Óratípus: francia nyelvi óra, melynek célja, hogy lehetővé tegye a hallgatók számára az írásbeli kifejezési technikák elsajátítását.

Csoportszint: -

Célcsoport: 2. évfolyamos hallgatók

Óraszám: 20–25 óra

Oktatási ritmus: hetente egyszer egy szemeszterben – heti két óra

Az oktató általános képességei: az oktatónak a francia, mint idegen nyelv szakértőjének kell lennie, és különösen jól kell ismernie a francia írásbeli kifejezés technikáit.

Az öt oszlop a következőképpen kerül definiálásra:

1. oszlop: a terület:

Ebben az oszlopban, a modellben meghatározott öt terület közül csak kettőt veszünk számításba: kommunikációt és kultúrát.

A kommunikáció témaköre magába foglalja a hallgatók által hallásra, beszédre, írásra és olvasásra használt kompetenciákat. Pontosabban ez a terület egy csoportba foglalja francia nyelven a szóbeli kifejezési készséget, hogy információkat adjanak és kérjenek, hogy kifejezzék érzéseiket, és kicseréljék véleményeiket, a gondolatok és az írásbeli vagy szóbeli információk megértésének kompetenciáit, az írás- és beszédprodukciós képességeit, hogy különböző területeken információkat, koncepciókat és gondolatokat mutassanak be.

A kultúra témakörének tanulmányozása azt a célt szolgálja, hogy lehetővé tegye a hallgatók számára a francia kultúra megismerését és annak megértését. Konkrétabban, e terület keretében a hallgatóknak meg kell érteniük a hagyományokat, a perspektívákat, a gyakorlatot, és a francia kultúra termékeit, ideértve a történelmet, az irodalmat, és a művészeteket is.

A modellhez képest a kultúra területét az itt definiálnál is tágabb értelemben vettük, olyan módon, hogy például az ötletek strukturálása vagy a terv megszervezése számunkra kulturális aspektusokat jelent, mivel ezek választ adnak a mindkét kultúra (a francia és a magyar) körében megtalálható különböző szokásokra. Általánosabban, tehát mi kultúrán értjük mindazt, ami kapcsolatban áll a szokásokkal, ami nem tisztán a nyelvi dimenzióknak felel meg, de ami mint minden egyes ember személyiségének építő eleme, egy kultúra, egy társadalom tagjaként. Ebben a mi felfogásunk közelít Stern szemléletéhez (1983) „a syllabus (tartalom) kultúrának bevezetést kell képeznie magának a nyelvnek a szociokulturális aspektusába”.

2. oszlop: a globális képesség:

A globális képesség az írásbeli és szóbeli kifejezőképességet, az írásbeli vagy szóbeli megértést és az írásbeli vagy szóbeli interakciót jelenti.

3. oszlop: standardok/célok:

Itt nem a képzés céljáról van szó, hanem a célok meghatározásáról, amelyeket az óra keretében el kell érni. A célok részint az általános célkitűzéseket foglalják magukba, mint azt L. Vandevelde (1982, 44. oldal) egy definícióban így ad meg: „Megegyezés szerint, ÁLTALÁNOS CÉLKITŰZÉSRŐL akkor beszélünk, amikor a vizsgált képesség magába foglalja egy végső kompetencia eléréséhez szükséges feladatok összességének az elsajátítását.”

A cél tehát egy összetett kompetencia definíciója, amelyet a hallgatónak el kell érnie az oktatási-tanulási időszak keretében, és e kompetenciának a kijelentése a következő kifejezéssel kerül bevezetésre: „képes arra, hogy...”.

4. és 5. oszlop: benchmark/célkitűzések és álcélkitűzések:

Az adott célkitűzés már nem az oktató programjának, hanem a tanuló szerepének felel meg. A cél az EL-VÁRT TERMÉK megszerzése, vagyis egy olyan képességé, attitűdé, tudásé, amely egy meghatározott tárgyhoz vagy tartalomhoz kapcsolódik, és amelyet egy behatárolt idejű tevékenység eredményeképpen sajátít el a tanuló.

A pedagógiai célkitűzés meghatározza, hogy a tanulónak mit kell tudnia végrehajtani francia nyelven egy tanulási szakasz végén.

A pedagógiai célkitűzések kapcsolódnak a képzés céljához: ahogy a képzésnek van egy célja, úgy a képzést alkotó tanítási-tanulási szakaszoknak is kell, hogy legyen célkitűzése.

Amikor a tanuló a képzés összes pedagógiai célkitűzését elérte, akkor a képzés célját is elérte.

A pedagógiai célkitűzések közvetlenül a tanuló képzési szükségleteiből következnek, azaz azokból a nyelvi készségekből, amelyeket el kell sajátítania.

A pedagógiai célkitűzések egy kompetenciát határoznak meg, amelyet a következő kifejezéssel vezetünk be: „képes arra, hogy + cselekvő ige ...”

Példa

Terület	Képesség	Standardok / célok	Benchmark/célkitűzések	álcélkitűzések
Kommunikáció	IE	1. képesnek lenni egy összegzés készítésére	A szöveg elemző olvasásának elvégzése: megérteni a bekezdések és a szöveg egésze között fennálló kapcsolatokat	<ul style="list-style-type: none"> felismerni a szerző gondolatainak logikusan kifejtett szakaszait felismerni a logikai kapcsolatokat egy bekezdés és az azt megelőző bekezdés között,

Nyelvi kompetenciai órategnikák III: szövegek elemzése és értekezés, összefoglaló, beszámoló, szintézis-technikák

Óratípus: francia nyelvi óra, amely arra irányul, hogy lehetővé tegye a hallgatók számára az írásbeli kifejezési technikák elsajátítását.

Csoportszint: haladó – felsőfok

Célcsoport: a francia jogi és közösségi jogi képzés 2. évfolyamos hallgatói

Az oktatás szerkezeti részeinek időtartama: maximum 1 óra 30 perc

Célkitűzés: egy szöveg elemző olvasásának az elvégzése: megérteni a szöveg egésze és a bekezdések közti kapcsolatot

Segédanyagok: .....

Fejlődés: az álcélkitűzések rendszere

Tevékenységek:

1. Az álcélkitűzés elérésére irányuló tevékenységek: felismerni a szerző gondolatainak logikusan kifejtett szakaszait.

A hallgatókat arra kéri, hogy olvassák el figyelmesen a szöveget, és ismerjék fel a szerző által kifejtett fő gondolatokat (tények, érvek és vélemények). Ez a munka egyénileg vagy pedig kicsi, 2–3 fős csoportokban kerül megvalósításra, majd lehetőséget ad az összegyűjtött információk közzétételére egy fórum formájában, amely így a vita után lehetővé teszi, hogy csak a helyes információk maradjanak meg.

Az óraterv részletére vonatkozó technikák:

E szerint az alapidokumentum szerint, amely meghatározza a pontos és konkrét elérendő célkitűzéseket, az álcélkitűzéseket, a következőkben pontosítani kell a tekintetbe veendő és az óraterv kidolgozásához alkalmazandó technikai aspektusokat, viszonyítási pontokat, amelyek minden tanárnál a legmegfelelőbb formában fognak megvalósulni (egy táblázat, egy forgatókönyv, stb.).

A syllabus kidolgozása:

Ez az óra tartalma, azaz az a tananyag, amit azért oktatnak, hogy elérjék a pedagógiai célokat. A syllabus megjelenhet táblázat formájában, amelynek bal oldalán fel vannak tüntetve a pedagógiai célkitűzések, és néha az adott globális képesség, ha szükséges, vagy egy forgatókönyv formájában, azaz a lépcsőzetes fejlődést követve.

A fejlődés megtervezése:

Ez az a sorrend, ami alapján a tananyag rendszerezésre, majd órai alkalmazásra (tanításra) kerül a segédanyagok (tankönyv, munkafüzet, egyéb dokumentumok) felhasználásával különböző órai tevékenységek során.

Két fő fejlődési típust különböztetünk meg: a lineárisát és a spirálisát.

- a lineáris fejlődési típusban a syllabus különböző elemeit egymás után oktatják úgy, hogy az egyszer már tanítottakhoz ritkán térnek vissza. Ez a fejlődési típus azon a hibás elképzelésen alapul, hogy minden, ami egyszer elhangzott és tanításra került, azt megtanultnak tekint.
- A spirális fejlődésben a syllabus már oktatott elemeihez a tanulás későbbi szakaszaiban visszatérnek. Ezáltal ugyanazok az elemek többször megjelennek, s ez elősegíti elsajátításukat.

A két fejlődési modell közül nyilvánvalóan a második az előnyben részesítendő.

A pedagógiai eszközök megválasztása:

Itt mindazokról a kézzelfogható elemekről van szó (írott dokumentum vagy multimédia, hang- vagy videofelvétel, egy személy, egy tárgy), amelyek lehetővé teszik az oktató számára pedagógiai tevékenységük kidolgozását. A pedagógiai eszköz lehet autentikus (eredetileg nem a nyelvi órára dolgozták ki), didaktikai (nyelvórát tartó tanárok számára dolgozták ki), vagy félig autentikus (az óra szükségleteihez mérten az oktató által átalakított valódi eszköz). Az eszköznek a hallgatók tudásszintjének megfelelőnek, külsőjét tekintve vonzóknak és pontosnak kell lennie.

A pedagógiai tevékenységek megválasztása:

A feladatról, a munkáról van szó, amelyet a tanulónak realizálnia kell a pedagógiai eszközök segítségével, a célkitűzéshez igazodó kompetenciák megszerzésének érdekében. A pedagógiai tevékenységek lehetővé teszik a tanulást (a célkitűzés eléréséhez szükséges elemek fokozatos elsajátítását), a problémák orvoslását (a tanulás során felmerülő nehézségek megoldását), a felülmúlást (a fejlődést a tanulásban és annak ösztönzését). Ezek a tevékenységek eszközt képeznek a megértéshez, az elemzéshez, a gyakorlathoz, a nyelv használatához.

A szerepek definiálása:

A terv leírásának ezen a szintjén arról van szó, hogy mit kell mondania és tennie az oktatónak, valamint annak a definiálásáról, ami a tanulóra vonatkozik.

A terv értékelésének koncepciója:

Arról a tervről van szó, amely lehetővé teszi annak az ellenőrzését, hogy a hallgatók elérték-e a célkitűzéseket, fokozatbeosztás szerint mutatja a megszerzett kompetencia szintjét. A gyakorlati órák keretében az értékelés egyszerre köztes (a szemeszter során) és végleges (a szemeszter végén). Az értékelésnek lehetővé kell tennie annak az ellenőrzését, hogy a hallgatók elsajátítják-e (diagnosztikai funkció), vagy megszerzik-e (szomatív funkció) a tanított elemeket.

Az értékelésnek meg kell felelnie a pedagógiai célkitűzéseknek, a tartalomnak, az alkalmazott képességeknek, megvalósíthatónak kell lennie, és világos információkat kell tartalmaznia a végráhajtást és az osztályozást illetően.

Az idővel való gazdálkodás:

Azért, hogy az időkeret túllépését elkerüljük, egyrészt előre meg kell határozni az óra egyes részeire szánt időt, másrészt a rövidítések lehetővé teszik a tananyag kevésbé fontos, vagy másodlagos részeinek kihagyását, azért, hogy a legfontosabb célkitűzéseket elérjük.

Feed-back és kommentár:

Az oktató által, a tanítást követően elvégzett közvetlen vagy közvetett önértékelésről van szó, azért, hogy kritikai szempontból azonosítsa a pozitív és negatív aspektusokat.

Összegzésképpen szükségesnek tartom kiemelni, hogy mint minden modell, ez is lehet jobban vagy kevésbé hasznos, és különösen jobban vagy kevésbé követett és alkalmazott modell.

Ugyanis úgy kell tekinteni, hogy először egy modellről és technikákról van szó, amelyek mindennek előtt útmutatást adnak, melyet az oktatók befogadhatnak, vagy inkább adaptálhatnak szükségleteiktől függően.

Valószínű, hogy egy tanár számára, aki iskolai keretben oktat egy adott módszertan alapján (tankönyv + pedagógiai eszközök), az e modellre való áttérés kevésbé szükséges, mint egy nyelviskolai vagy speciális nyelvórai kontextusban dolgozó tanár számára.

Mégis, még ha egy oktató rendelkezik is modellel, ez a modell jó eszközt képezhet a célkitűzések jobb meghatározására, így egyértelműbb lehet saját magával és a tanulókkal szemben.

Végezetül, az adaptáció területén, érdekes lehet más tudományágakban, a nagyobb hatékonyság érdekében, a célkitűzések világos, pontos, konkrét meghatározása révén e modell és e technikák átalakítását elképzelni.

ÉRIC BLIN

Technics of lesson planning

Le modèle et les techniques que nous proposons pour la conception de plan de cours reposent sur un système, que nous appelons curriculum, qui doit proposer une base de référence de ce qui est supposé être appris, sur laquelle s'appuie et dans laquelle puise l'apprentissage. Ceci signifie qu'il convient de se demander ce que des individus ont besoin d'apprendre, soit à poser implicitement qu'ils ne peuvent pas tout apprendre d'une langue, donc que des choix doivent être opérés, correspondant à leurs attentes et motivations, répondant à leur besoins, dans une démarche active, communicative. Ces choix opérés doivent l'être par les personnes qui sont au plus près des apprenants, donc par les enseignants qui sont les mieux à même de considérer quelles peuvent être les priorités et les moyens à mettre en oeuvre pour atteindre les objectifs du cours. Ainsi, dans cette acceptation, le curriculum, sert de guide et c'est l'enseignant au contact avec les élèves qui définit le syllabus (contenu), la progression, les supports, les activités et l'évaluation, qui seront les plus adaptés pour atteindre les objectifs définis.

KOCSIS CSILLA

A 9 és 10 éves korosztály olvasási szokásai

SZTE JUHÁSZ GYULA GYAKORLÓ ÁLTALÁNOS ISKOLÁJA,
ALAPFOKÚ MŰVÉSZETOKTATÁSI INTÉZMÉNYE, NAPKÖZITTHONOS ÓVODÁJA

olvasmányélmény, az olvasó, tanulói felmérés, olvasási szokások

„A gyermekkor könyvei velünk maradnak. Lapjaikba feledkezve a legkékebb tengerben fürdőztünk, a legmagasabbra szárnyaltunk, a legnagyobb kalandokra indultunk.

(Gene Shalit)

Kétség sem fér ahhoz, hogy az élet minden területén nélkülözhetetlen az olvasás, hiszen ez egy eszköz a világ és önmagunk megismeréséhez.

Tudjuk, hogy azok a gyerekek tudnak jól olvasni, akik sokat olvasnak, s azok olvasnak sokat, akik számára ez a tevékenység élvezetes, örömteli élményt jelent.

Nagy Attilánál olvashatjuk, miszerint az örömteli olvasás akkor következik be a legnagyobb valószínűséggel, ha a szépirodalmi művek olvasásakor egyszer csak „átút a szikra”, és a tanuló közvetlen kapcsolatot fedezhet fel saját élete, vágyai, félelmei és az olvasottak között, létrejön a „mintha rólam szólna”, „magam is írhattam volna” élménye.

De ki is a jó olvasó?

Steklács János, a szovátai Bolyai Nyári Akadémián elhangzott előadásában erről a következőket mondta:

Az a jó olvasó, ...

- akinek pozitív hozzáállása van az olvasáshoz,
- aki elég folyékonyan olvas, hogy az olvasottak jelentésére koncentráljon,
- aki felhasználja, amit tud, ahhoz, amit olvas,
- aki az olvasottak jelentését a szöveg kritikai értékelésével árnyalja, elvonatkoztatja, kiterjeszti, alakítja,
- aki hatékony olvasási stratégiák variációit használja, hogy fokozza és kivetítse saját szövegértését.
- aki különböző szövegeket képes elolvasni különböző célok elérése érdekében.

(NAEP, 1998) (Steklács 2005)

Fel szerettem volna mérni tanítványaink olvasási szokásait, mit, mennyit és mikor olvasnak. Ezt kérdőív segítségével végeztem. A munkában két harmadik évfolyamos tanulócsoporthoz vettem részt, 46 tanuló és 44 szülő töltötte ki a kérdőívet.

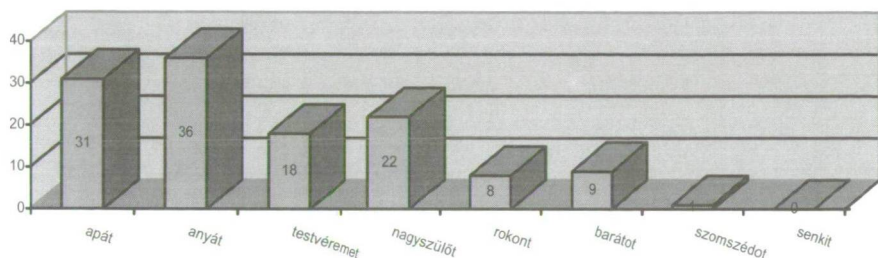
Ebben a közleményben csupán a tanulói kérdőívet, és annak értékelését/megállapításait szeretném közléteni. A szülői kérdőív adataival alkalmanként egészítem ki megállapításaimat. Minden egyes kérdés után közvetlenül megadom az összesített értékelést is.

A tanulókhöz intézett kérdések és az összesített válaszok:

1. A családban kit látsz olvasni könyveket, folyóiratokat? (Többet is bekarikázhatsz.)

- a.) apát
- b.) anyát
- c.) testvéremet
- d.) nagymamát vagy nagypapát
- e.) rokonomat
- f.) barátomat
- g.) szomszédunkat
- h.) senkit

1. kérdés összesített

A családban sokkal erőteljesebben érvényesülnek a modellkövető tanulási mechanizmusok, ezért is nagyon fontos, hogy a család, a szülő, testvér nagyszülő mutasson példát a szabadidő hasznos eltöltésére. Arra a kérdésre, hogy kit látnak a családban olvasni magas arányban jelölték meg mindkét szülőt, nagyszülőt, testvért egyaránt. Hogy olvasó környezetben nőnek fel tanítványaim predesztinálta a viszonylag magas szellemi foglalkozásúak aránya. Vö. a szülőhöz intézett kérdőív 1. kérdésével.

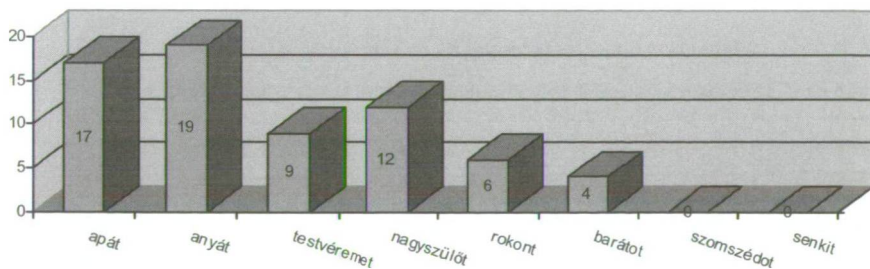
1. Iskolai végzettsége és foglalkozása:

Anya:

Végzettsége, foglalkozása

- a.) szellemi
- b.) vállalkozó
- c.) adminisztratív
- d.) szakmunkás
- e.) betanított vagy segédmunkás
- f.) munkanélküli
- g.) nyugdíjas
- h.) háztartásbeli

1. kérdés A csoport

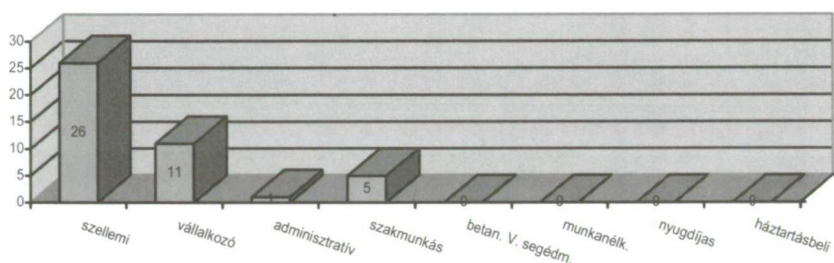

Apa:

Végzettsége, foglalkozása

- i.) szellemi
- j.) vállalkozó
- k.) adminisztratív
- l.) szakmunkás
- m.) betanított vagy segédmunkás
- n.) munkanélküli
- o.) nyugdíjas
- p.) háztartásbeli

1. kérdés A csoport

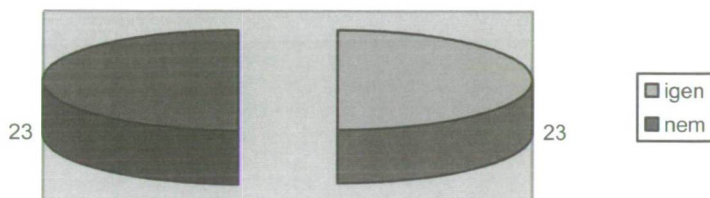

A második kérdés arról szólt, hogy szoktak-e otthon felolvasni a gyermekeknek. A szülők valamennyien igennel válaszoltak, míg a gyerekek fele-fele arányban válaszoltak igennel, illetve nemmel. Valószínűleg tanítványaim a jelenre értették, a szülők pedig kicsi koruktól kezdődően. Jó lenne, ha a felolvasást valamennyien fontosnak tartanánk. Amíg a gyermekek nem tudnak olvasni, természetesnek tartjuk, hogy már biztos olvasó közvetítésével jutnak a mesékhez, történetekhez. Meghitt pillanatok ezek, közösen felfedezni egy új világot, kalandokat átélni. Jó lenne, hogy miután gyermekeink már megismerkedtek a betűkkel és lassan kitarul előttük az írott világ birodalma, nem szoknánk le a felolvasásról. Alberto Manguel írja egyik könyvében a felolvasásról „...a legtöbbször egyszerűen csak élveztem azt a pompás érzést, hogy elsodornak a szavak, s a szó fizikai értelmében is úgy éreztem, hogy valami csodálatos messzeségbe utazom, olyan helyre, amelyet még megpillantani se nagyon memék a könyv utolsó, titkos lapján.” (Manguel 2001. 117.)

2. Szoktak-e neked otthon olvasni vagy mesélni?

Igen – Nem

2. kérdés összesített

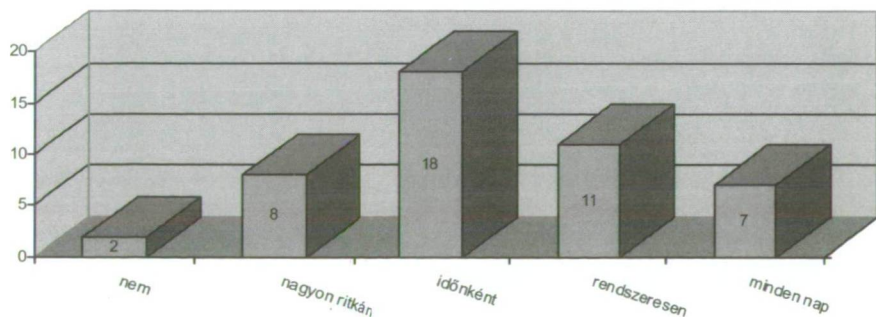

A tanulók többsége félévente olvas el egy könyvet, a mindennapi olvasás csak néhányuknál (7) alakult ki még. Ha figyelembe vesszük, hogy 3. osztályosokról van szó, akik két és fél éve ismerkedtek meg a betűkkel, elégedettek is lehetnénk. Az olvasás mennyisége és minősége között összefüggés van, minél többet olvas a gyermek annál jobban, pontosabban, gyorsabban fog olvasni, és így fokról fokra nyújt egyre nagyobb élményt az olvasás.

3. Olvasol-e könyveket a tankönyveken kívül is? S ha igen, milyen gyakran?

- a.) Nem
- b.) Nagyon ritkán (ez **évente** legalább 1 könyvet jelent)
- c.) Időnként (ez **félévenként** 1–2 könyvet jelent)
- d.) Rendszeresen (ez **havonta** átlagosan legalább egy könyv elolvasását jelenti)
- e.) Rendszeresen, **minden nap**.

3. kérdés összesített

A jelenleg olvasott könyvek között sokuknál szerepelt a kötelező olvasmány, melyet tanórai keretek között is feldolgoznak. Magas arányban szerepelt a „szívesen emlékszem rá vissza” könyvek között is, ami alátámasztja a választás helyességét, nem kizárva azt a tényt, hogy néhányan csak a kötelező olvasmányt olvasák el.

Az olvasott műveket legtöbbször az iskolai könyvtárból választják, sokan ajándékba kapták, vannak, akik más könyvtárból kölcsönzik, néhányan az otthoni könyvek közül választják. Arra irányuló kérdésünk, hogy mennyi könyvük van otthon ételkelhetetlennek bizonyult, nem rendelkeztek adekvát válaszokkal.

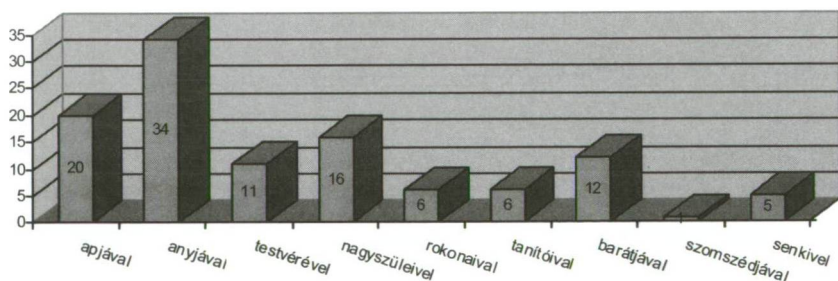
A 6. kérdésnél fel kellett sorolniuk három könyvet, amit már olvastak. Volt, aki csak a kötelezőket tudta megemlíteni, de néhányan többet is írtak. Ugyanígy a kedvenc író megnevezésénél, volt, aki nem tudott ilyet írni, mások többet is írtak. Kedvenc íróik között többen *Móra Ferenc*, *Lázár Ervin*, *Csukás István*, *Janikovszky Éva*, *Fekete István* nevét írták, de szerepelnek külföldi írók is: *Katy Sanders*, *Thomas Brezina* és *Megan McDonald*. Költők neve is szerepelt: *Petőfi Sándor*, *Weöres Sándor*, *József Attila* és *Nagy László*.

Legalább ilyen fontos, hogy beszéljünk az olvasottakról, adjunk alkalmat a véleménycserére, az egyéni problémák, állásfoglalások elmondására. A felmérésben résztvevő tanulók közül csak négyen írták azt, hogy senkivel nem tudják megbeszélni olvasmányaikat. Többségük valamelyik családtaggal beszél meg olvasmányait, szülővel, nagyszülővel vagy testvérrel, de sokan beszélnek meg olvasmány élményeiket barátjukkal. Néhányan (hat tanuló) azt írták, hogy tanítójukkal beszélgetnek az olvasottakról.

7. Olvasmányaimról szívesen beszélgetek ... (Többet is választhatsz!)

- a.) apával
- b.) anyával
- c.) testvéremmel
- d.) nagyszüleimmel
- e.) rokonaimmal
- f.) tanítómmal
- g.) barátommal/barátommal
- h.) szomszédunkkal
- i.) senkivel

7. kérdés összesített

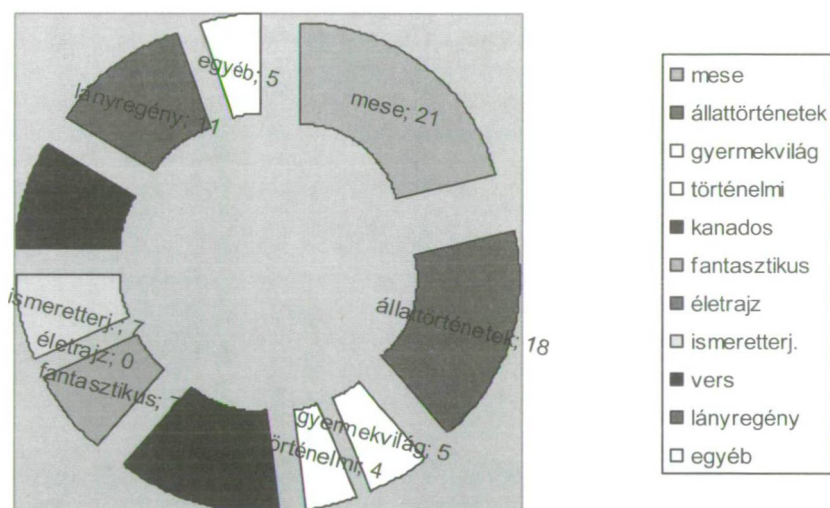
Legvégül: „Én azért szeretek olvasni, mert...” mondatkezdésre a következő gondolatokat kaptuk: „... mert jó; új dolgokat tanulok meg”; „Sokszor unatkozom”; „... néha tanulni is lehet belőle”; „... érdekesek a könyvek”; „... izgalmas, szórakoztató”; „... az olvasással más, kalandokkal teli világba jutok el”.

Érdeklődésük ebben az életszakaszban még a mesék, az állattörténetek felé irányul, de sokan szeretik az ismeretterjesztő olvasmányokat is. Tizenegy tanuló jelölte meg a lányregényeket, ami azt a feltételezést támasztja alá, hogy ebben az életkorban a lányok többet olvasnak.

10. Milyen témájú könyveket olvasol legszívesebben?

- a.) mese
- b.) állattörténetek
- c.) gyermekvilág, iskola
- d.) történelmi elbeszélések
- e.) kalandos elbeszélések, utazás
- f.) fantasztikus elbeszélések
- g.) életrajz
- h.) ismeretterjesztő olvasmányok
- i.) vers
- j.) lányregény
- k.) egyéb, mégpedig: .....

10. kérdés összesített

A Köznevelési Törvény az alapozás, a készségek fejlesztésének időszakát a 12. életév végéig meghosszabbította, így elegendő idő marad az olvasási készségek minőségi szintjének emelésére. Mindez azonban csak a rendszeres olvasással fejlődik.

Ez a cikk az Új utakon a pedagógusképző kar című konferencián elhangzott előadás szerkesztett változata. Terjedelmi okokból itt csupán a felmérés néhány részletét ismertettem. A téma részletes kifejtésére reményeim szerint a szekszárdi vezetőtanítók-tanárok IV. országos módszertani konferenciáján kerül sor.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Adamikné 1995 = Adamikné Jászó Anna (szerk.): Olvass nekem! Kalauz szülőknek, óvónőknek, tanítóknak a gyermekkönyvek útvesztőjében. Trezor Kiadó, Budapest, 1995. 316.
- Bácsi 2004 = Bácsi János: Az értő olvasás sikertényezői: I. A szókincs. In: Cseh Béla, Éber Elődné (szerk.): Mit? Kinek? Hogyan? A Gyakorlóiskolák Iskolaszövetsége által szervezett Vezetőtanítók, -tanárok II. Országos Módszertani Konferenciájának előadásai. Baja, 2004. 338-46.
- DL ismertető: <http://www.hunlit.hu/darvasilaszo>

- Dobos 2004. = Dobos Zoltánné: Ötletek, gondolatok a kisiskolások tanórán kívüli szabadidejének szervezéséhez. In: Cseh Béla, Éber Elődné (szerk.): Mit? Kinek? Hogyan? A Gyakorlóiskolák Iskolaszövetsége által szervezett Vezetőtanítók, -tanárok II. Országos Módszertani Konferenciájának előadásai. Baja, 2004. 438–42.
- H. Tóth 1998 = H. Tóth István: Egy olvasásvizsgálat témája és tanulságai. In: Módszertani közlemények. 1998. 5. sz.
- H. Tóth 2006 = H. Tóth István: Olvasni tudást adni. Csengőszó, 2006. 5. sz. 5–11.
- Herceg 2005 = Herceg Dóra: Olvasáskészség fejlesztése 3–4. osztályban. In: Csengőszó, 2005. 5. sz.
- Manguel 2001 = Alberto Manguel: Az olvasás története. Park Kiadó, Budapest. 2001. 383.
- Nagy 2001 = Nagy Attila: Olvasásfejlesztés, könyvtárhasználat – kritikus gondolkodás. Országos Széchenyi Könyvtár, Osiris Kiadó, Budapest, 2001. 151.
- Patajné 2003 = Patajné Hegedűs Éva: Olvasóvá nevelés – irodalmi séták – napközi otthonban. In: Csengőszó, 2003. 5. sz.
- Steklács 2005 = Steklács János: A szövegértés hatékonyságának fokozása olvasási stratégiák tanításával. In: http://www.hunra.hu/ira/steklacs_janos.doc
- Szulicsné 2004. = Szulicsné Plank Anikó: Kreativitás a napköziben. In: Cseh Béla, Éber Elődné (szerk.): Mit? Kinek? Hogyan? A Gyakorlóiskolák Iskolaszövetsége által szervezett Vezetőtanítók, -tanárok II. Országos Módszertani Konferenciájának előadásai. Baja, 2004. 420–29.

CSILLA KOC SIS

Reading habits of the 9 and 10-year-old age group

In this paper, drawing on the findings and experimental results of the colleagues publishing on the topic, the author aims to describe the methods and practices through which independent reading can be improved with those children who have already learnt how to read, but whose reading technique is in need of improvement. This is done with the help of one particular book (László Darvasi: Trápití). The results of some surveys on the reading habits of pupils, carried out with the children and their parents, are also presented.

Tehetséges és átlagos képességű diákok szövegértésének alakulása általános iskolában

TANÍTÓ- ÉS ÓVÓKÉPZŐ INTÉZET

tehetség, szövegértés, olvasás, szókinccs

Bevezetés

Az elmúlt években az olvasási szokások átalakulásának vizsgálatával párhuzamosan a kutatások előterébe került a gyerekek szövegmegértésének gyenge színvonala is. Nem csak az olvasás, de a szövegértés is komplex folyamat. Ennek elméleti bemutatására jelen keretek között nincs mód. Az alábbiakban egy 2005–2006 folyamán, közel 700 fős országos mintán elvégzett kutatás részeredményeit ismertetjük. A kutatás célja az volt, hogy egyrészt képet kapjunk az átlagos képességű gyerekek szövegmegértésének színvonaláról, másrészt ezt összevethessük a tehetséggondozó iskolák diákjainak eredményeivel. A kapott eredmények helyenként meglepőek, különösen, ha összevetjük az eredményeket egy 10 évvel korábbi kutatással. (A korábbi vizsgálat feladatlapjával végeztük el mi is a felmérést.)

A szövegértés vizsgálathoz a dr. Tóth László által készített szövegértés feladatlapot használtuk. Tóth hét olyan területet jelölt meg, amelyek mentén való vizsgálódás megmutathatja a történetmegértés színvonalát.

E területek a következők:

1. *Az adatkikeresés területe (AD).* Itt a tanulók konkrét adatokra vonatkozó kérdéseket kaptak. A válaszokat egyszerűen ki kellett keresni a szövegből.
2. *Az események területe (ES).* Itt a kérdések konkrét eseményekre utaltak a történet főbb csomópontjainak megfelelően.
3. *A fogalmak területe (FO).* Itt a történetből kiemelt konkrét és absztrakt fogalmak jelentését kellett a tanulóknak megmondaniuk.
4. *Az összefüggések területe (ÖF).* Itt a történetben explicit módon jelen lévő összefüggéseket kellett felismerni.
5. *A valóságra vonatkozó ismeretek területe (VA).* Ezek olyan ismeretekre kérdeznek rá, amelyek tartalmilag kapcsolódtak ugyan a szöveghez, viszont abban nem voltak megtalálhatók. Megválaszolásukhoz előzetes, tényszerű szövegeken kívüli ismeretre volt szükség.
6. *Az operatív-manipulatív területen (OP)* olyan kérdéseket kaptak a tanulók, amelyek önálló következtetést igényeltek.
7. *Az esztétikai-üzeneti területen (EÜ)* a mű üzenetének megragadását, erkölcsi állásfoglalást, a véleményalkotás színvonalát kívántuk feltárni. [1, 2]

Ezek a komponensek így egyben nehézségi sorrendet is jelentenek, vagyis a legkönnyebb feladat az adatkikeresés, a legnehezebb pedig a szöveg egész jelentésének, a mű valódi üzenetének megragadása. (A táblázatokból iskolánkénti összehasonlításban a teljesítményszázalékot olvashatjuk le. A százalékban kifejezett teljesítményen az egyes területeken, ill. az egyes kérdések mentén elérhető pontszámhoz való viszonyítást értjük. A kontrollcsoportok adatait bemutató táblázatok utolsó sorában mindenhol feltüntetjük Tóth László korábbi vizsgálatainak eredményeit, melyeket átlagos képességű hatodikos és nyolcadikos gyerekeknél írt le. [1, 3] A táblázatokban az alábbi jelöléseket használom: Szerencs – A, Mád – B, Taktaharkány – C, Mátészalka – D, Mezőkovácsháza – E, Beled – F, Kapuvár – G, Csongrád – H, Tóth László korábbi eredménye – I.)

Az adatkikeresés területe (AD)

A feladatlap első kérdéscsoportja három kérdést tartalmazott, melyek egy tárgyra, egy időtartamra és egy időpontra vonatkoztak. Ezekkel azt kívántuk feltárni, hogy milyen eredményességgel tudnak a tanulók a szövegben keresgélni, egy-egy nagyon pontosan körülírt konkrétumot megnevezni.

Ezen a területen, vagyis az egyszerű, szövegben fellelhető adatok megkeresése terén 2 mintás T-próba elvégzése után erősen szignifikáns ($p = 0.000$) különbséget találtunk a tehetséges és az átlagos képességű gyerekek átlagai között. Ugyanakkor a különbség a nyolcadikosoknál eltűnik.

AD - tehetség	5.o. (%)	6.o. (%)	7.o. (%)	8.o. (%)
A	60,87	66,67	73,02	58,73
B	40,74	56,25	57,89	48,89
C	43,33	65,00	65,28	64,82
D	62,12	73,02	65,38	62,50
E	40,28			

AD - kontroll	5.o. (%)	6.o. (%)	7.o. (%)	8.o. (%)
F	39,81	67,45	59,59	56,56
G	31,66	45,33	50,71	68,41
H	27,58	34,66	43,47	54,16
I		61,80		71,88

1. táblázat

A teljesítményszázalékok jól mutatják, hogy annak ellenére, hogy az egyes iskolák között vannak helyenként jelentős eltérések, a tehetséggondozó iskolák diákjai ezen a területen nagyobb arányú fejlődést mutatnak, ami azonban a nyolcadikosoknál kiegyenlítődik. Itt kell megemlíteni, hogy vizsgálatunk kivitelezésekor nem állt módunkban követéses vizsgálatot végezni, azaz egy időpontban oldattuk meg a feladatlapot az iskola négy évfolyamával. Így természetesen az osztályok összetétele befolyásolhatja az eredményeket, és a fejlődésre vonatkozó következtetések levonására nincs mód.

Az események területe (ES)

A kérdőívben szereplő három ES-jellegű kérdés annak a feltárását célozta, hogy a tanulók mennyire pontosan észlelik a történet főbb eseményeit. A három kérdés háromféle volt.

Az első ES-jellegű kérdés közvetlenül vonatkozott egy markáns eseményre (haláleset), ami az egész történet indító mozzanata volt. Ugyanakkor az azonosításhoz nem volt szükség az eseménysorok időviszonyainak a mérlegelésére.

A további két ES-jellegű kérdés már megkívánta az időviszonyok mérlegelését, mivel egy-egy rögzített esemény *előtt* és *után* történt másik eseményre kérdeztek rá. [1, 2, 3]

Mindkét csoportban és minden korosztálynál megfigyelhető volt, hogy az *előtt* típusú kérdésre több helyes válasz érkezett, mint az *után* típusú kérdésre. Ezt korábbi vizsgálatokban kisiskolásoknál Tóth is így találta. [1, 3] Az *előtt* és az *után* típusú kérdések megválaszolása akkor lehetséges, ha a gyerekek már tudnak tájékozódni az események sorrendiségében, képesek követni az időbeliséget is. Az *után* típusú kérdés a történet utolsó eseményére vonatkozott, és mindkét csoport minden évfolyamnál itt volt lényegesen alacsonyabb a teljesítmény. Valószínűsíthető, hogy a történet utolsó mozzanatának észrevétele, illetve a korábbi történésekhez való illesztése nehézséget jelentett a diákoknak.

Az átlagok tekintetében az ötödikeseknél a különbség a két minta közt kicsi, a következő évfolyamokon ez markánsan növekszik. Összességében a tehetségesek eredményei ezen a területen is szignifikánsan ($p = 0.000$) jobbak.

ES - tehetség	5.o. (%)	6.o. (%)	7.o. (%)	8.o. (%)
A	55,07	78,26	82,54	76,19
B	62,96	68,75	73,68	77,78
C	60	61,67	76,39	79,63
D	63,63	66,67	80,77	79,17
E	51,39			

ES - kontroll	5.o. (%)	6.o. (%)	7.o. (%)	8.o. (%)
F	54,62	63,49	60,6	61,61
G	56,66	65,83	71,01	66,66
H	55,17	53,33	65,74	70,68
I		69,63		78,70

2. táblázat

Érdekes, hogy Tóth korábbi, 1997-ben publikált, az átlagos képességekre vonatkozó eredményei inkább a tehetséges gyerekek teljesítményszázalékaihoz közelítenek. Ez több kérdéscsoportnál megismétlődik, ám mindegyikre nézve nem mondható igaznak, így a jelenség okára vonatkozóan nem adható egyértelmű válasz. Talán korábban többet, gyakrabban olvastak a gyerekek, így az adatkikeresés (AD) és az események azonosításához (ES) szükséges képességekkel magasabb szinten rendelkeztek, fogalomismeretük (FO) és háttértudásuk (VA) magasabb szintű volt, s ezek hatására következtetési képességük (OP) is erősebb lehetett. Természetesen ez csak egy lehetséges magyarázat, az okok feltárása meghaladja jelen munka lehetőségeit, ám napjainkban sok vizsgálat bizonyítja az olvasás háttérbe szorulását, ami sajnos magával vonja az említett területek színvonalának romlását is.

A fogalmak területe (FO)

Az itt szereplő kérdések a szövegből kiemelt öt fogalom (liget, halhatatlan, emberfeletti, szarkofág, harmónia) jelentésére kérdeztek rá. A fogalmak magyarázatához, értelmezéséhez a tanulók előzetes ismeretén kívül a szövegkörnyezet is támpontot adott a gyerekeknek. -

A fogalmak ismerete mindkét csoportnál nagyon gyenge szintű. Bár szignifikánsan jobbak a tehetségesek ($p=0.000$), eredményeik inkább az ebben az életkorban elvárható szinten vannak, mintsem azt meghaladóan (ld. Tóth eredményeit; [1, 3]) Az eredmény felhívja a figyelmet a kontrollcsoport nagyon gyenge fogalomismeretére, amely probléma szintén alapulhat az olvasás háttérbe szorulásán, hiszen az a szókincs fejlesztésében nagy hatású.

FO - tehetség	5.o. (%)	6.o. (%)	7.o. (%)	8.o. (%)
A	22,61	25,22	26,67	31,43
B	7,78	23,75	27,37	34,67
C	11	24	30,83	30
D	13,64	23,81	30,77	27,50
E	20,00			

FO - kontroll	5.o. (%)	6.o. (%)	7.o. (%)	8.o. (%)
F	15,55	26,18	27,87	32,1
G	14	7,2	14,49	30,52
H	3,44	12,8	13,04	18,75
I		27,62		37,04

3. táblázat

Az összefüggések területe (ÖF)

Itt kizárólag azokra az oksági összefüggésekre kérdezett rá a feladatlap, amelyek nyíltan ki voltak fejtve a szövegben, és az ok-okozati reláció vagy egyetlen összetett mondatban, vagy két egymást közvetlenül követő mondatban szerepelt. A kérdések a reláció egyik tagját tartalmazták, és a másik tagra kérdeztek rá.

Minden évfolyamon lényegesen, vagyis szignifikánsan jobban oldották meg ezt a típusú feladatot a tehetséges diákok ($p=0.000$). Az eredmény várható volt, ám a különbség felülmúlta az elvárásokat. Ezen a területen a tehetségesek az átlagpopulációban korábban mért eredményekhez képest is nagyon magasán teljesítettek, közel 50%-kal múlták felül átlagos társaikat! Úgy tűnik ezen a területen érhető leginkább tetten a tehetségesek kiemelkedő adottságaiból fakadó fölénye!

ÖF - tehetség	5.o. (%)	6.o. (%)	7.o. (%)	8.o. (%)
A	56,52	62,32	55,56	52,38
B	35,18	60,42	54,39	71,11
C	38,33	50	69,44	79,63
D	65,15	58,73	62,82	66,67
E	48,61			

ÖF - kontroll	5.o. (%)	6.o. (%)	7.o. (%)	8.o. (%)
F	17,59	33,32	37,37	34,34
G	28,33	38,66	36,69	42,1
H	18,39	41,33	34,78	33,33
I		35,94		42,17

4. táblázat
ÖF teljesítményszázalékai

A valóságismeret területe (VA)

Ezzel a kérdéscsoporttal arra kerestük a választ, mennyire rendelkeznek a gyerekek a történet megértésének szempontjából hasznosítható háttérismeretekkel, illetve ezeket mennyire képesek mozgósítani egy – a racionalitástól elszakadó – mesében. A feladatlap három tényezőre kérdez rá: egy uralkodó teendőire, az uralkodó halálának következményeire és az alattvalók cselekvési szabadságára.

VA - tehetség	5.o. (%)	6.o. (%)	7.o. (%)	8.o. (%)
A	28,26	28,26	24,60	47,62
B	26,85	31,25	30,70	46,67
C	20,83	25,83	29,86	37,04
D	28,03	32,54	33,97	36,46
E	27,08			
VA - kontroll	5.o. (%)	6.o. (%)	7.o. (%)	8.o. (%)
F	28,69	28,57	38,38	41,91
G	19,16	18	30,43	50,87
H	22,41	28,72	31,16	25
I		38,08		44,13

5. táblázat

Az eredmények nagyon változatos és iskolánként ingadozó képet mutatnak. Ami egyértelműen kitűnik, semmivel nem jobbák a tehetségesek eredményei ($p=0,921$), sőt, helyenként gyengébbek, mint az átlagosaké. Ez mindenképpen meglepő eredmény, s talán a tehetségesekre jellemző nagyobb kreativitás, mélyebb involválódás eredményezhette az ismeretek mozgósításának gyengébb szintjét. Az eredmények mindenképp érdekesek és további vizsgálatokra inspirálnak.

Az operatív-manipulatív terület (OP)

Az ebben a kérdéscsoportban feltett három kérdés az önálló következtetések levonását várta el a diákoktól, melynek során a tanulók csak a saját szubjektív szövegértelmezésükre támaszkodhattak. Az első kérdés jelképtelmezést kívánt meg a tanulóktól, a második a főhősben végbement változásokra, a harmadik pedig a főhős cselekvését vezérlő motívumokra kérdezett rá.

OP - tehetség	5.o. (%)	6.o. (%)	7.o. (%)	8.o. (%)
A	19,57	36,23	32,54	35,71
B	25,93	29,17	24,56	21,11
C	23,33	25,83	39,58	38,89
D	25,76	30,96	35,26	27,08
E	20,83			

OP - kontroll	5.o. (%)	6.o. (%)	7.o. (%)	8.o. (%)
F	19,44	26,98	26,76	25,75
G	23,33	24,66	18,84	36,84
H	16,08	20	18,84	31,25
I		31,85		40,94

6. táblázat

A tehetségesek ezen a területen is szignifikánsan jobb ($p=0,000$) eredményt mutattak, ám megint érdemes felfigyelni arra, hogy az eredmények a Tóth által leírt 1997-es eredményekhez képest nem kiemelkedők, sőt, helyenként gyengébbek! Vagyis elmondhatjuk, hogy bár meghaladják a kontrollcsoport eredményeit, tulajdonképpen nem beszélhetünk kimagasló teljesítményről.

Az esztétikai-üzeneti terület (EÜ)

A feladatlapot záró három kérdés azt kívánta feltárni, hogy mennyire értették meg a gyerekek a mű üzenetét. A három kérdés a főhősnek, az általa emelt épületnek és az épület elnevezésének megítélését, véleményezését kérte a tanulóktól. A feladat komplex volt, hiszen a főhős számos változáson ment át a történet végéig, illetve maga a történet is több szempontú értelmezést kívánt meg.

EÜ - tehetség	5.o. (%)	6.o. (%)	7.o. (%)	8.o. (%)
A	14,01	33,34	20,64	29,10
B	20,99	27,08	22,71	30,37
C	5,55	7,78	30,56	32,10
D	18,18	21,16	28,21	19,44
E	24,53			

EÜ - kontroll	5.o. (%)	6.o. (%)	7.o. (%)	8.o. (%)
F	12,65	12,16	13,13	20,2
G	6,11	14,22	19,81	27,48
H	10,72	13,33	16,42	15,27
I		15,50		25,51

7. táblázat

Az eredmények itt is ingadozóak, s bár összességében szignifikánsan jobbak voltak a mű üzenetének értelmezésében a tehetségesek ($p=0,000$), ha évfolyamonként és iskolánként nézzük, akkor nem minden esetben teljesítettek szignifikánsan jobban a tehetséggondozó iskolák tanulói.

Összegzés

Kutatásunkban arra kerestük a választ, milyen különbségek fedezhetők fel átlagos képességű és tehetséges diákok szövegmegértésének színvonala között. A részeredményekből az alábbi információk tűnnek ki:

- 1.) A háttértudás mozgósításának területén semmilyen különbség nem fedezhető fel, tehát a jobb képességek nem segítik a diákokat abban, hogy a történet irracionális meseszövegéből kitekintve racionálisan alkalmazzák tudásukat.

- 2.) A valóságismeret területének kivételével minden területen szignifikánsan jobb eredményt nyújtottak a tehetséggondozó iskolák diákjai.
- 3.) A tehetséges tanulók eredményei dr. Tóth László 1997-ben publikált eredményeihez képest nem minden területen kiemelkedők, ami felhívja a figyelmet a szövegértés színvonalának romlására a tehetséges és az átlagos képességű diákok estén is.
- 4.) A tehetséges diákok szempontjából minden tekintetben kiugróan kiemelkedő terület az összefüggések területe volt, ahol a szövegben nyíltan kifejtett oksági összefüggésekre kérdeztünk rá. Ebben teljesítettek a kontrollcsoporthoz, sőt a korábbi vizsgálatokban résztvevő diákokhoz képest is kiugróan jobban.
- 5.) Összességében elmondható, hogy a kérdéscsoportok nehezedésével mindkét csoportnál csökkenő tendencia figyelhető meg a teljesítményben.

A kutatás sok eredményt hozott, melyek egy részét ismertettük jelen tanulmányban. Emellett számos újabb kérdést vetett fel, melyek vizsgálatára, magyarázatára a kutatás második szakaszában kerülhet majd sor.

ÍRODALOM

- [1] TÓTH, L.: Narratívum és megértés: Pszichológiai sajátosságok a narratív szöveg megértésének fejlődésében az általános iskolai tanulóknál. Debrecen, Habilitációs értekezés
- [2] TÓTH, L.: Kiindulópontok az általános iskolai tanulók szövegmegértésének longitudinális vizsgálatához. In: Acta Psychologica Debrecina, szerk: Balogh L., KLTE, 1990., 16. szám, 66–77.
- [3] TÓTH, L.: A szövegmegértés fejlődése kisiskolás korban. In: Magyar Pedagógia, 97. évf., 1. szám, 41–59.

ÁGOTA DÖBÖR

The change in reading comprehension skills of talented and average students at primary school

In recent years, the issue of children's poor reading comprehension skills has come into focus. Not only reading, but comprehension, also, is a complex process. In the following, we present the partial results of a national research project, carried out on a sample of 700 students, in 2005–2006. The goal of the research was, on the one hand, to get a picture of the level of the reading-comprehension skills of average children and, on the other hand, to compare this with the results of students in schools for talented children. The results are, in some parts, surprising, especially when compared with the results of research carried out 10 years ago.

SÁRVÁRI TÜNDE – PÉTER ÉVA

A kompetenciafejlesztés lehetőségei a kisiskoláskori idegennyelv-oktatásban

SZTE JUHÁSZ GYULA GYAKORLÓ ÁLTALÁNOS ISKOLÁJA,
ALAPFOKÚ MŰVÉSZETOKTATÁSI INTÉZMÉNYE, NAPKÖZITTHONOS ÓVODÁJA

*általános kompetenciák, keresztintantervi tartalmak, kisiskoláskori nyelvtanítás,
kommunikatív nyelvi kompetenciák, tevékenységformák*

Bevezetés

A kompetenciák és kulcskompetenciák fejlesztésének szükségessége a 80-as évek közepétől kapott különös hangsúlyt az OECD és az EU tagállamaiban. A társadalmi fejlődés fenntartásához és a dinamikus gazdasági növekedés biztosításához szükséges feltételek átfogalmazták mind az oktatással, mind a munkaerőpiacra belépni és ott megmaradni szándékozókkal szembeni igényeket. Ennek következményeként a modern tantárgypedagógia illetve szakmódszertan napjainkban leggyakrabban emlegetett szakkifejezése lett a kompetenciafejlesztés, illetve a kompetenciaalapú oktatás.

Az idegennyelv-oktatásban ez a módszertani paradigmaváltás már a kilencvenes évek elején megtörtént, amikor a hagyományos nyelvtani-fordító módszert felváltotta a kommunikatív nyelvtanítási módszer, melynek célja a tanulók kommunikatív kompetenciájának fejlesztése. Mit értünk kompetencia alatt? A Közös Európai Referenciakeret (KER) (2002: 12) a következő meghatározást adja: „A kompetenciák azon ismeretek, készségek és személyiségjegyek összességét jelentik, amelyek lehetővé teszik, hogy az egyén cselekvéseket hajtson végre”. A nyelvtanuló/nyelvhasználó ezeket a cselekvéseket az adott idegen nyelven szeretné végrehajtani. Ehhez elsősorban *kommunikatív nyelvi kompetenciákra* van szüksége, melyek képessé teszik arra, hogy a nyelvi eszközök segítségével cselekedjen. A kommunikatív nyelvi kompetencia több elemből áll, melyekről részletesebben előadásunk első részében beszélünk.

A kommunikáció során azonban a nyelvi kompetenciákon kívül *általános kompetenciákat* is alkalmaz a nyelvtanuló/nyelvhasználó, melyek nem kifejezetten a nyelvre vonatkoznak, de szükségesek mindenfajta tevékenységhez, így a nyelvi tevékenységekhez is. Ezeket mutatjuk be az előadás második részében.

De vajon a kisiskoláskorban is van erre szükség, illetve lehetőség? Véleményünk szerint téves kép él a kisiskoláskori idegennyelv-oktatás céljairól a köztudatban. Előadásunkban ezért azt kívánjuk bemutatni, hogy az alapozó szakaszban alkalmazott játékos, tanuló- és tevékenységközpontú módszerekkel nemcsak motiváljuk a tanulókat, de fejlesztjük nyelvi és általános kompetenciáikat is.

1. Az általános kompetenciákról

A nyelvtanuló/nyelvhasználó általános kompetenciái több komponenst tartalmaznak: ismeretek, készségek, egzisztenciális kompetencia és tanulási képesség. Az *ismeretek*en a tapasztalás (empirikus tudás) és a formális tanulás útján szerzett ismereteket (elméleti tudás) értjük. Az idegen nyelvi tevékenységekhez elengedhetetlenül szükségesek a mindennapi életben szerzett tapasztalati ismeretek, mert ezek képezik azokat az előismereteket, amelyekre a nyelvtanuló/nyelvhasználó építhet.

A *készségek és jártasságok* az egyénnek a konkrét cselekvések végrehajtására való képességét fejezik ki. Az *egzisztenciális kompetencia* az egyéni jellegzetességek, személyiségjegyek és attitűdök összességével azonosítható. A *tanulási képesség* különböző típusú kompetenciákra támaszkodik. Ez a képesség azt jelenti, hogy meg tudunk figyelni új tapasztalatokat, új tudásunk be tud épülni a meglévő tudásunkba. A tanulási képesség is több összetevőből áll: nyelvi és kommunikációs tudatosság, általános fonetikai készségek, tanulási készségek, heurisztikus készségek.

2. A kommunikatív nyelvi kompetenciáról

A kommunikatív szándék valóra váltásához a nyelvtanulónak/nyelvhasználónak kommunikatív nyelvi kompetenciáját is alkalmaznia kell. A kommunikatív nyelvi kompetencia több elemből áll: nyelvi, szociolingvisztikai és pragmatikai kompetencia. Ezek mindegyikét az ismeretek, képességek, készségek alkotják.

A *nyelvi kompetenciák* közé tartoznak a lexikai, fonológiai, és mondattani ismeretek és készségek, valamint a nyelvi rendszer egyéb jellemzői. A *szociolingvisztikai kompetenciák* a nyelvhasználat szociokulturális körülményeire vonatkoznak. Erős befolyást gyakorolnak a kommunikációra, mert szoros összefüggésben állnak a társadalmi szokásokkal (pl.: udvariassági szabályok). A *pragmatikai kompetenciák* a nyelvi eszközök funkcionális használatát szabályozzák.

3. A kisiskoláskori idegennyelv-tanulás sajátosságai

Mind a Nemzeti Alaptanterv (NAT), mind pedig a Kerettanterv (KT) kimondja, hogy az idegennyelv-oktatás általános célja, a kommunikatív kompetencia (ki)fejlesztése, melynek eredményeként a tanulók készségeket, ismereteket és attitűdöket sajátítanak el, azaz a tanulás/tanítás céljai részben pragmatikus, részben kognitív, részben pedig szociális-affektív jellegűek. A kisgyermekkori idegennyelv-oktatásnak van néhány sajátossága, melyeket szem előtt kell tartanunk. Ezekkel részletesen a pszicholingvisztika foglalkozik. Ebben az előadásban csak néhány szempontra szeretnénk utalni.

A korai idegennyelv-tanításának alapvető célja lélektani és nyelvi: egyrészt kedvet ébreszteni a nyelvtanulás iránt, sikerélményhez juttatni a diákokat, másrészt megalapozni a későbbi nyelvtanulást. Semmiképpen sem cél a követelmények előrehozott teljesítése, hanem a készségfejlesztés és a témakörök koncentrikusan bővülő, egyre gazdagabb nyelvi megfogalmazást igénylő feldolgozása. Tekintsük át, ezek a sajátosságok milyen mértékben befolyásolják a nevelési és oktatási célokat!

A pragmatikus célok a négy alapkészség fejlesztését irányozzák elő. A NAT illetve a KT is utal arra, hogy a kisiskoláskori idegennyelv-oktatásban a *primer készségek* (hallás utáni értés, beszéd-készség) fejlesztése kerül előtérbe. Ebben a korosztályban a hangsúly a recepción és a reprodukción van, önálló beszédprodukción még nem várhatunk el, ezért a beszéd ennél a célcsoportnál az egyszavas válaszoktól a memorizált, elemzetlen nagyobb egységek használatáig terjed.

A kisiskoláskori idegennyelv-oktatás másik sajátossága, hogy a nyelvtanulás gyermekkorban a természetes nyelvszajátítás folyamataira épül. Az idegen nyelvi órákon a célnyelven hallottakat a tanulók a világról kialakult ismereteik alapján értelmezik, ezért a tananyag általuk ismert tartalmakra épül. A tanulók még nem képesek az analitikus gondolkodásra, az absztrahálásra. Ezért fontos, hogy a nyelv rendszeréről az ismereteiket ne direkt módon, szabályok formájában, hanem játékosan, implicit módon szerezzék meg. Ezt a célt szolgálják a különböző dalok, versek, mondókák, mesék.

Köztudott, hogy a tanulók ebben az életkorban érdeklődnek minden új iránt, nyitottak, előítéletektől viszonylag mentesek, ezáltal könnyebben elérhetjük az interkulturális kompetencia kialakulását. A kultúrák különbözőségének tudatosítása egy a „Nürnbergi Ajánlások” által felsorolt, a kisiskoláskori idegennyelv-oktatást általánosan meghatározó követelményei közül.

A foglalkozások megtervezésekor fontos szempont a gyakori tevékenységváltás, hogy ébren tartsuk a diákok figyelmét. 5–10 perces, változatos feladatok tervezésével fenntartjuk a gyermekek érdeklődését, így elkerülhetjük a fegyelmezési problémákat is. A foglalkozások menetébe rendszeresen beiktatott mozgások jó lehetőséget adnak a gyerekek energiájának levezetésére.

Az Európa Tanács Közoktatási Bizottsága hat nyelvtanulási szintet különböztet meg (KER 2002: 30k):

A		B		C	
alapszintű nyelvhasználó		önálló nyelvhasználó		mesterfokú nyelvhasználó	
A1	A2	B1	B2	C1	C2
minimumszint	alapszint	küszöbszint	középszint	haladószint	mesterszint

A NAT szerint az általános iskolai tanulmányokat befejező diákoknak A1 nyelvi szintet kell elérni, tehát alapszintű nyelvhasználóvá kell válniuk. Ebből következik, hogy a kisiskoláskorban ennél alacsonyabb szintre juthatnak el, amit a KER nem ad meg. Ezért a NAT-ban megfogalmaztak egy A1 szintet, amelyen belül a fejlesztés szakaszai szerint két nyelvi szintet különböztetnek meg:

- a tanuló az idegen nyelvi olvasás és írás bevezetése előtt áll,
- a tanuló az idegen nyelvi olvasás és írás bevezetésére készen áll.

Az A1 szint fejlesztési területeit, kiemelten fontos kompetenciáit és ajánlott nyelvi tevékenységeit Kuti és Morvai (2004: 32k) foglalták össze, megkülönböztetve általános és nyelvi fejlesztési célokat. Az általános fejlesztési célok megfogalmazásával azt hangsúlyozzák, hogy a nyelvtanulás egy nagyobb, átfogó nevelési program része, melynek során a tanulót abban segítjük, hogy növekedjen

- a nyelvtanuláshoz való pozitív beállítódása, motivációja *(lelje örömet a nyelvi órákon végzett tevékenységekben, kapcsolja össze a nyelvi órákon tanultakat a való élettel, törekedjen az órákon kívül is bővíteni nyelvtudását),*
- kreativitása *(legyen képes arra, hogy fantáziáját, egyéni ötleteit önálló és közös munka során alkalmazza, illetve meglévő ismereteit, tudását, készségeit újszerűen, ötletesen, komplex módon használja),*
- interkulturális nyitottsága *(legyen nyitott a célnyelvi kultúra befogadására),*
- önismerete és önbecsülése *(legyen képes felmérni, értékelni és megbecsülni saját munkáját és teljesítményét, legyen képes saját maga számára reális célokat megfogalmazni, és ezek eléréséért erőfeszítéseket tenni),*
- együttműködésre való képessége *(legyen képes társaival együtt játszani, párban és csoportban együtt dolgozni, közös produktumot létrehozni).*

A nyelvi fejlesztés célja a tanuló kommunikatív nyelvhasználati képességének a kialakítása, fejlesztése. Ennek területei:

- a szövegértés fejlesztése *(beszédértés),*
- a beszéd fejlesztése *(összefüggő beszéd, interakció),*
- a szövegértés fejlesztése *(olvasás) és*
- az írásbeli szövegalkotás fejlesztése *(kreatív írás).*

Ajánlásuk összhangban van a KER-ben leírt és a NAT-ban előírt minimális nyelvi szintekkel.

4. Kompetenciafejlesztés a kisiskoláskori idegennyelv-órákon

A gyerekeknek az idegen nyelvről nincsenek ismereteik, a világról azonban sokféle tudással rendelkeznek (lásd általános kompetenciák). Sikeresen alkalmaznak korábban elsajátított tanulási stratégiákat a nyelvórán. Ilyenek például a minta utánzása, az utasítás követése, vagy a jelentés kikövetkeztetése a szövegösszefüggésből szemléltetés segítségével.

Az oktatási minisztérium ajánlásában¹ (2004) négy olyan tevékenységi formát említ, melyet eredményesen alkalmazhatunk kisiskoláskorban is a kompetenciafejlesztés területén. Az egyik, talán legsikeresebb tevékenységi forma a *szóbeli utasításokra adott testi válaszok*. A kezdeti szakaszban a tanári felszólításokra először vagy maga a tanár, vagy egy játékos figura (pl. báb) végrehajtja az utasításokat. Például: „Állj fel!” „Ülj le a székre!” „Mutass a cica orrára!” „Hozz ide valamit, ami kék!” „Rajzolj a füzetedbe három piros labdát!” „Szinezd zöldre a fiú nadrágját!” A példákban látható, hogy az utasítások egyre összetettebbekké válnak, így egyre bonyolultabb nyelvi szerkezeteket is könnyedén elsajátítanak a gyerekek. A tevékenységeket először csoportban (padsorokként, fiúk-lányok), majd párban, végül önként jelentkezőkkel végeztessük, hogy a gyerekeknek legyen alkalmuk egymást megfigyelve a helyes választ megérteni és megtalálni. A következő lépés az *utasítások adása*, melyre önként vállalkozókat kérünk fel. Ekkor már a gyerekek is aktívan használják a célnyelvet, de nem feltétlenül hibátlanul, ami természetes velejárója a nyelvelsajátításnak.

A tevékenységi formák második típusába a *hagyományos és eredeti (autentikus) mondókák, kiszámoló, dalok, körjátékok és társasjátékok* tartoznak. Ezeknél is elengedhetetlen a szemléltetés, de nem fontos, hogy a gyerekek minden szót értsenek, hiszen az anyanyelven sem szemantizálja a szülő az ilyen jellegű szövegeket. Legnépszerűbbek azok a mondókák, dalok és játékok, melyeket valamilyen cselekvés kísér, mint pl. magyarul „Ez elment vadászni...”. Ezek rendszeres ismétlése fejleszti és megalapozza a helyes kiejtést, intonációt, fejleszti a memóriát, élvezetessé, változatossá teszi a nyelvi foglalkozásokat, könnyű sikerélményt nyújt, és egyben hozzájárul a célnyelv kulturális hagyományainak megismeréséhez is.

¹ http://www.okm.gov.hu/letolt/vilagnyelv/idegen_nyelvi_program_20040910.pdf

A harmadik tevékenységi forma egyszerű, képes történetek köré fűzhető. A mese érdekes, vonzó és egyértelmű illusztrációk segítségével fokozatosan válik érthetővé, és bár a szöveget itt sem értik a gyerekek tökéletesen, a sokszori ismétlés hatására, először elemezetlen egészként, majd fokozatosan megértett nyelvi jelenségekként képesek követni a tanári mesemondást. A történetmondás folyamatába a gyerekeket be kell vonni, hogy egyrészt érdeklődésük fennmaradjon, másrészt, hogy a kérdésekre adott testi és szóbeli válaszok segítségével a szöveg érthetőbbé váljon. A már ismert mesék közül minden foglalkozáson egyet-kettőt célszerű újból elmesélni, újabb egyszerű feladatokkal variálva. Pl. a tanár mesemondás közben helyenként téved, és például egy másik meséből vett kérdést tesz fel egy szereplőnek, amit a gyerekeknek észre kell venniük.

A tevékenységi formák negyedik csoportja a *keresztntantervi tartalmakhoz* kapcsolódik. Az idegen nyelv tanulásakor jól hasznosíthatók azok a más tantárgyakhoz kapcsolódó tartalmak és tevékenységek, melyeket a gyerekek az anyanyelven már jól ismernek. Például a számok tanulása, illetve az emberek jellemzése során olyan tennivalókat kapnak, melyeket a korábbi évek során már környezetismeretből elsajátítottak: saját és egymás testmagasságának és testtömegének becslése, majd megmérése, táblázatba foglalása, vagy a vadon és a ház körül élő állatok, enni- és innivalók csoportosítása, jellemzése. Hasonlóképpen integrálhatóak részterületek és tevékenységi formák a rajz és vizuális kultúra, technika és életvitel, ének-zene, matematika, testnevelés és sport tantárgyakból. Például: hajtogatás, színezés, báb- és modellkészítés, daltanulás, zenei szék, számlálás, mérés, sor- és fogóverseny.

A tanórai kereten túl idegen nyelvi kirándulások is szervezhetők anyaggyűjtési céllal. Például a gyerekek nagyobb áruházban keresnek idegen nyelvű feliratokat a polcokra kihelyezett árukon (pl. konzervek, édességek, tisztítószerek), idegen nyelvű könyvtárban keresnek egyszerű olvasmányt, utazási irodában gyűjtenek prospektusokat a célnyelvi országról.

Összegzés

Előadásunkban azt vizsgáltuk, milyen lehetőségei vannak a kompetenciafejlesztésnek a kisiskoláskori idegennyelv-oktatásban. A bemutatott tevékenységformák jól érzékeltetik, hogy a nyelvtanulás kisiskoláskorban sem öncélú, hanem a nagyobb, átfogó nevelési program részét képezi. Ezért fontos kijelenteni, a nyelvtanulás akkor sikeres, ha nem a nyelvről, hanem az adott idegen nyelven tanítunk. Ennek megvalósításához a tanterv egyéb területeiről kell a tantárgyi tartalmakat merítenünk, ezáltal fejlesztve nyelvórán a tanulók kommunikatív és általános kompetenciáit, különös tekintettel az interkulturális kompetenciára. Ehhez olyan nyelvtanár van szükség, aki mind elméletben, mind gyakorlatban ismeri a kompetenciafejlesztés lehetőségeit, képes a célnyelvet a tanulók számára érthetővé tenni, és a rendelkezésre álló tanórai idő alatt a lehető legtöbbet használni. Ez az új tanári szerep új elvárásokat állít a tanárképzés és a tanártovábbképzés elé is.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- AZ ALAPFOKÚ NEVELÉS – OKTATÁS KERETTANTERVEI (2000). Budapest: Dinasztia Kiadó.
 Közös Európai Referenciakeret. (2002) Budapest. Pedagógus-továbbképzési Módszertani és Információs Központ Kht.
 Kuti Zsuzsa/Morvai Edit (2004): *Koncepció az idegen nyelvi kompetencia fejlesztéséhez az 1–12. évfolyamokon*. Budapest. sulNova Közoktatás-fejlesztési és Pedagógus-továbbképzési Kht.
 Nemzeti Alaptanterv (1995). *Élő idegen nyelv*. Budapest: Korona Kiadó.
 Nümberger Empfehlungen zum frühen Fremdsprachenlernen (1996). *Wie man einen Weg zu einer Didaktik und Methodik frühen Fremdsprachenlernens finden kann*. München: Goethe Institut.
http://www.okm.gov.hu/letolt/vilagnyelv/idegen_nyelvi_program_20040910.pdf

---

TÜNDE SÁRVÁRI – ÉVA PÉTER

Competence development in lower-primary foreign language teaching

This paper examines competence development in the lower-primary second-language class. The activities presented clearly illustrate that language learning is more than just a purpose in itself; instead, it is part of a more extensive educational program. From this end, it is important to stress that second-language learning can only be successful if one teaches *through* the language, not only *about* the language. In order to achieve this goal, the use of content from other subjects can be used and through this one can develop pupils' communicative and general competences, with special emphasis on the intercultural. To achieve this objective, we need teachers who are familiar with the theory and practice of competence development, and are able to make the target-language understandable for the pupils, and who use the target-language in the second language classroom.

This new role of the teacher poses new challenges for teacher-training and for the continuing education of professional teachers.

A technika szakos tanárképzés múltja, jelene, jövője

ALKALMAZOTT TERMÉSZETTUDOMÁNYI INTÉZET

technika tantárgy, tanárképzés, 30 év, fejlesztés, megújulás

Már az 1970-es évek elején világossá vált, hogy a kor követelményei túllépnek a hatvanas évek közoktatási irányelveinél megfogalmazott célokon és egy új koncepciójú tanterv és tananyag kidolgozása tovább nem halasztható. Ezért a kor szakmai tekintélyei, a tudományos és közélet kiemelkedő tudósai hosszas szakmai viták során kialakították a jövőre vonatkozó fejlesztési elképzeléseiket, melyeket a „Magyar Tudományos Akadémia állásfoglalásai és ajánlásai a távlati műveltség tartalmára és az iskolai nevelőtevékenység fejlesztésére (1973–1976)” című kiadványukban összegezték. A gyakorlati élethez kötődő ismeretek oktatási rendszerének tervezését minden korban hosszas vita előzte meg, amely az elkészített anyag egyik lábjegyzetéből is világosan kitűnik: „A technikai ismeretek oktatásának célszerűségét a viták résztvevőinek egyike-másika tagadta, mások azon a véleményen voltak, hogy a technikai ismereteket részben önállóan, részben más tantárgyakba beolvastva kell oktatni. A kérdés nyitva maradt. Az előterjesztés készítői határozottan az önálló oktatás mellett vannak.”¹ „A Technikai műveltség – technikai nevelés (összefoglaló, tézisek)” című fejezet 13 irányadó tétist tartalmazott, melyek (esetleg kis átfogalmazással) ma is aktuálisak, pl.: „A technikai ismeretek és készségek oktatásakor a technika szintetizáló, célra orientált, funkcionális jellegét kell kidomborítani, érvényesíteni, szemben a természettudomány analitikus jellegével.... Az oktatás során már a legelemibb fokon is érvényesíteni kell a technika komplex, integratív és gazdaságossági szemléletű jellegét.”² Az állásfoglalás elfogadása és nyilvánosságra hozatala után az MM Technika Szakbizottsága (melyben a Műszaki és Mezőgazdasági tanácsok akkori vezetői is részt vettek) hozzákezdett az irányelveknek megfelelően a technika szakos tantervek kidolgozásához közoktatási és tanárképzési szinten is.

A közoktatásban a technika tantárgy oktatása (A és B változat, felmenő rendszerben), és a technika szakos főiskolai szintű tanárképzés is 1978-ban indult (Eger, Nyíregyháza, Pécs és Szeged tanárképző főiskoláiban). Budapesten az ELTE 1979-ben hozta létre a Technika Csoportot, mely még ebben az évben levelező tagozaton indított technika szakos kiegészítő-másoddiplomás képzést. Az oktatás tartalmilag is módosult: nagyobb hangsúly helyeződött az alapképzésekre (matematika, fizika, stb.), valamint a műszaki, a mezőgazdasági és a háztartástechnikai területeket is felölelte. Ezután került sor országos szinten a tankönyvek, a jegyzetek elkészítésére. 1982-re a közoktatásba kerültek az első technika szakos tanárok. Jelentős volt a másoddiplomás levelező tagozatos hallgatók száma és a tanártovábbképzések megsokszorozódtak. 1983-ban a szombathelyi főiskolán is megindult a technika szakos pedagógusképzés.

A technika szakos tanárképzési rendszer általános jellemzői voltak:

- az oktatás azonos képesítési követelmények szerinti megvalósulása,
- átjárhatóság az ország felsőoktatási intézményei között a negyedik félévig (az egyetemi szintű képzésben is elfogadták a főiskolai oktatásban szerzett eredményeket),
- azonos elvek szerint, közel azonos szigorlati tematikák készültek,
- városonként különböző specializációk voltak,
- az oktatók között rendszeres, országos együttműködés valósult meg,
- a tananyagok permanens fejlesztés alatt álltak, mely jól érzékelhető volt abban, hogy bizonyos tantárgyak (pl. Háztartástechnika) megszüntetésre kerültek, majd esetleg későbbi fejlesztés után más néven és tartalommal megjelentek az oktatásban,
- új tantárgy lett az Informatika (az Elektrotechnika és Automatika helyett), az Energetika, a Rendszer és modell, az Agrotechnika és a Technika laboratórium (1985-ben).

¹ Magyar Tudományos Akadémia állásfoglalásai és ajánlásai a távlati műveltség tartalmára és az iskolai nevelőtevékenység fejlesztésére (1973–1976), Budapest, 1976. 385.

² Magyar Tudományos Akadémia állásfoglalásai és ajánlásai a távlati műveltség tartalmára és az iskolai nevelőtevékenység fejlesztésére (1973–1976), 373–374.

Amikor a feltételek lehetővé tették a Műszaki és a Mezőgazdasági tanszékek átszervezésével létrejöttek a minőségileg új Technika Tanszékek (Szegeden 1987-ben). Az oktatók a szakterületüknek fejlesztésére fordították tudásuk legjavát, s a tanítás mellett nagyon sokat foglalkoztak a hallgatók nevelésével, szakmai fejlesztésével. A tantervfejlesztés, a technika tárgy országos elfogadtatása, az oktatás mikéntje és a korszerűsítés az oktatóknak folyamatos feladatot jelentett. Állandóan szem előtt tartották a megújulást, a fejlesztést. 1990–95-ig új speciálkollégiumok indultak minden városban a helyi adottságok figyelembe vételével. A kutató, fejlesztő munka eredménye országos szintű konferenciákon megvitatásra került. 1995-ben Nyíregyházán és Szombathelyen bevezetésre került a „Háztartásközmű, életvitel tanár” szak. Szegeden a Környezettan, Grafika, Informatika, Háztartástan speciálkollégiumok kerültek kísérleti jelleggel oktatásra, és kötelező tárgy lett a Számítógéptechika. 1996-ban bevezetésre került az új szerkezetű moduláris tanterv. A hallgatók két éves alapképzés után szakterületeket (modulokat) választhattak érdeklődésüknek megfelelően, és a többlettudásukat a diplomabetétlappal igazolhatták.

Országosan jellemző volt a kétszakos tanárképzés, és kezdetben a matematika, a fizika, ill. a biológia volt a második szak, később a párosítási lehetőségek igen széles skálát öleltek fel a nemzetiségi nyelvszaktól a tanítóképzésig. A nappali tagozatos képzés szakpár eloszlásánál jelentős változás 1996 után indult el, amikor a számítástechnika tanári szak is felvehető lett a technikával. Ettől kezdve a hallgatók közül egyre többen ezt a szakpárt választották, bár Szegeden az egyéb párosítások is megmaradtak, szemben az országos tendenciával, mint azt egy későbbi, 2003-beli országos felmérés eredménye is jól mutatja (1. ábra).

A hallgatókkal, mint jövőbeli technika szakos tanárokkal szembeni elvárások voltak:

- a magas színvonalú technikai és általános műveltség,
- a versenyképes szakmai tudás és közvetítésének képessége,
- a szociális érzékenység a fiatalokkal való kapcsolatteremtésben,
- felelősség tanúsítása a tanulók szakmai előrehaladásában (új tanítási-tanulási módszerek alkalmazása, tananyagfejlesztés),
- tolerancia a sajátos nevelési igényű gyermekekkel való foglalkozásoknál,
- az önművelési igény, az aktivitás, a kreativitás,
- a kulcskompetenciák (pl. problémafelismerő és -megoldó képesség, rugalmas gondolkodás, kommunikációs és együttműködési készség, rendszerdiagnosztizáló és -elemző képesség, stb.) elsajátítása.

A végzett tanároknál longitudinális pályakövetést is megvalósítottunk, melynek színterei a Technikatanárok Országos Egyesületének konferenciái, ill. a rendszeres szakmai továbbképzések voltak.

1982-től 2007-ig Szegeden, a technika szakon alapidipломát szerzett hallgatók számának változását a 2. ábra éves bontásban mutatja (az utolsó évi csak várható adat). 1998-tól levelező tagozaton is indítottunk technikatánári alapképzést kezdetben egyszakos formában, majd 2003-tól a kétszakos képzésre tértünk át. Így 2002-ben végeztek először levelező tagozaton alapképzésben hallgatók, ezért itt már feltüntettük a tagozatonkénti bontást is. Összesen 1007-en szereztek alapképzésben technika szakos tanári diplomát a 25 év alatt. A tanítóképzésben, az óvodapedagógus és az alkalmazott fizikus képzésben is tanszékünk tanárai oktatták a technika, ill. a technika részterületeihez kapcsolódó tantárgyakat, melyek tantervét és tananyagát az országos trendeket figyelembe véve alakítottunk ki.

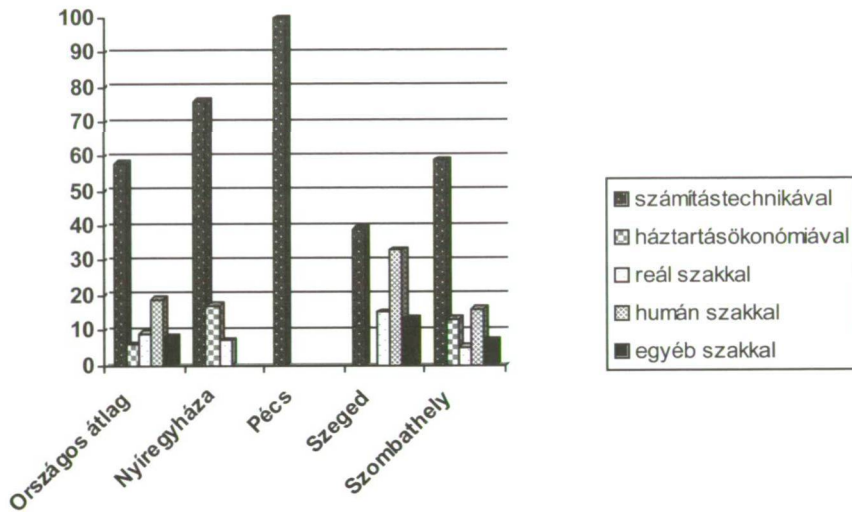
A felsőoktatás Bologna-folyamat néven emlegetett igen nagy horderejű strukturális átalakítása 2005-ben ismét jelentős próba elé állította a szakembereket. Cél egy rugalmas, nemzetközi szinten is átjárható, kredit-rendszeren, minőségbiztosításon alapuló többciklusú lineáris képzési rendszer kidolgozása és bevezetése volt. Az alapképzésben (mely három éves) sajnos csak a technikatánári előkészítő szakirány jelent meg (a fizika és a környezettan BSc-n belül), így az új elvárásoknak megfelelően ennek a tanterve és a kompetenciael-vű tananyagtartalma került kidolgozásra. A közismereti tanárképzés a mesterképzési szakon fog megvalósulni. A technikatánár, a háztartástantanár és az életvitel és gyakorlati ismeretek műveltségterületi tanár szak kizárólag második szakként lesz felvehető. Az utóbbi időben fokozódott volt hallgatónk érdeklődése az új képzéssel kapcsolatban, szeretnének visszajönni tanulmányaikat folytatni és az egyetemi diplomát megszerezni.

Az előzőeknek megfelelően a jövő előre vetített képe szerint prognosztizálható, hogy a technikai nevelés megjelenik majd a pedagógusképzés minden strukturális elemében az óvodapedagógustól a tanító- és tanárképzésen keresztül a szociálpedagógusig. Egységes Európa, csak egységes és általános technikai neveléssel képzelhető el, hiszen minden ember számára szükségesek a beszélt nyelv tudása mellett a technikai környezetben való eligazodás kompetenciái is.

Reméljük, hogy 2008-ban a technika szakos tanárképzés 30. éves jubileumán megindulhat Szegeden is a mester szintű technikatanár képzés, hiszen jól képzett pedagógusokra mindig szüksége lesz a társadalomnak. Hisszük, hogy a pedagógusok technikabarát felnőtteket nevelnek a ma gyermekeiből, akik a technikai környezet fejlesztése mellett a fenntartható fejlődést is figyelemmel kísérik.

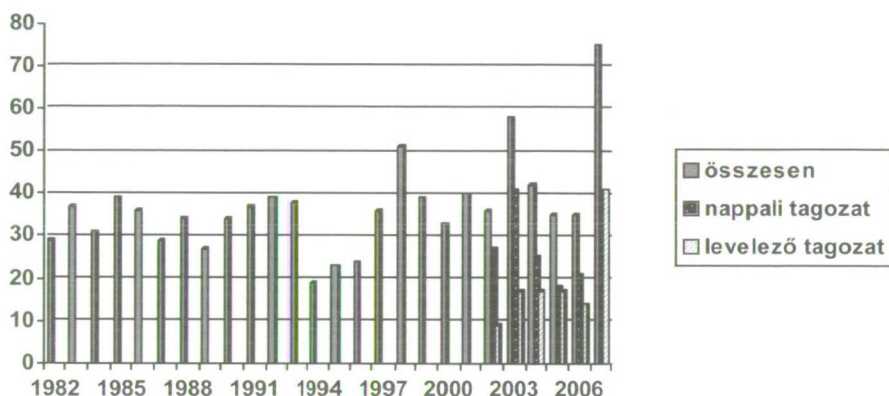
Összegezve, a technika szakos tanárképzés múltjára, jelenére jellemző és reményeink szerint a jövőre is jellemző lesz:

- az ország szakembereinek összefogásával a tanterv és a tananyag, kutatásokra alapozott állandó fejlesztése;
- a kor oktatáspolitikai, nemzetközi elvárásainak figyelemmel kísérése és a tudományos eredményeknek a lehetőségek szerinti felhasználása;
- a közoktatási igényeknek megfelelően olyan pedagógusok képezése, akik a technika tantárgy oktatására a lehető legalaposabban felkészültek, és a problémaorientált technikai nevelés megvalósítását céljuknak tekintik.

1. ábra

Szakkpárok hallgatói létszámeloszlása százalékosan (2003.)

2. ábra

Technikatanár alapszakon végzett hallgatók számának változása Szegeden

KATALIN KESZTYŰSNÉ DOBOS

The past, present and future of educating teachers of technology

Over the 30 years of technology teacher training: the experts in the country continuously developed the program together based on researches; the actual educational political and scientific expectations needed to be followed; teachers needed to be trained, who were well prepared for the problem oriented teaching of technology based on demands of the public education.

BENKŐ ZSOLT

Informatikai érdekességek a technika oktatásában

ALKALMAZOTT TERMÉSZETTUDOMÁNY INTÉZET

informatika, oktatás, technika, szuperszámítógép, informatikai rendszerek

Jelenlegi világunk a technikára épül. Ennek lehet örülni, vagy lehet bánkódni emiatt; a tény nem fog változni. Az informatika jelentősége különösen megnőtt napjainkban: ez az egyik legdinamikusabban fejlődő ágazat. Az oktatásban jelen van az általános iskolától az egyetemig. A képzés azonban egy kicsit egyoldalú. Ritkán említik meg, hogy az informatika nem csak a PC-t jelenti. A legtöbb ember valóban csak a PC-vel és a Windows (esetleg DOS vagy UNIX) operációs rendszerrel találkozik, így ezek oktatása indokolt. Tágabb értelemben véve, az informatikához tartoznak a telefonhálózatok és más (tele)kommunikációs rendszerek is. De szűkebb értelemben véve, a számítógépek világa is sokkal több, mint egyszerűen a PC.

Egy technikatanárnak szüksége van tágabb kitekintésre. A következőkben néhány – a technika szakos képzésben oktatott – érdekességet mutatok be.

1. Elektronikus számítógépek

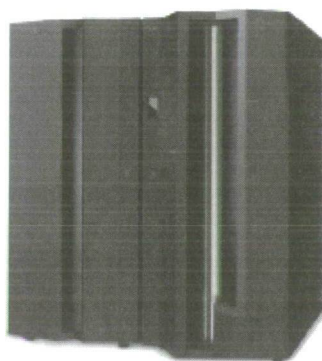
Az elektronikus (hagyományos) számítógépek egy lehetséges csoportosítását mutatja be a következő táblázat:

nagygépek 8 → több ezer processzor		kisgépek	
szoba (terem) méretű		desktop méretű (elfér egy asztalon)	
általános célú számítógépek	szuperszámítógépek	munkaállomások (workstation) 1–8 processzor	személyi számítógépek 1(2 v. 4) processzor
IBM, DEC, Toshiba, ...	Cray, IBM, HP, NEC, ...	SUN, DEC, IBM, Silicone Graphics, ...	PC, Apple, C64, Amiga, ...
UNIX vagy UNIX-szerű operációs rendszerek (sokfelhasználós – sokfeladatos; multiuser – multitask)			DOS, Windows, UNIX-ok, Linux, egyedi operációs rendszerek

1. táblázat

Elektronikus számítógépek csoportosítása

A csoportosítás alapja elsősorban a méret, de más is megkülönbözteti a nagygépeket a kisgépektől. A nagygépek tipikusan egy szobát, vagy akár termet igényelnek. Igénylik a légkondicionálást, a szuperszámítógépek között gyakori a folyékony nitrogénes hűtés. Rendkívül megbízhatóak.

1. ábra
IBM z990

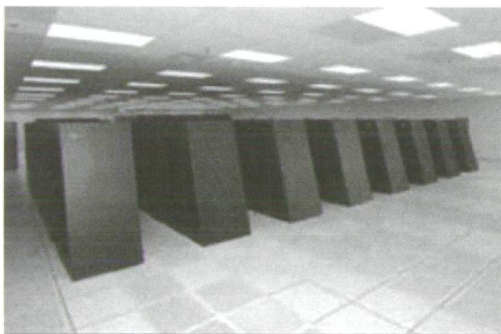
A PC-s világban a közelmúltban megjelent RAID-rendszereket a nagygépeknél fejlesztették ki. A redundáns ellenőrző kódokat tartalmazó merevlemeztoronyokban akár egyszerre 2–3 merevlemez is elromolhat anélkül, hogy ez adatvesztéssel járna.

Hasonló technikát fejlesztettek ki a processzorok meghibásodása esetére is: hibás működés esetén a számítógép leállításával nélkül ki lehet cserélni a meghibásodott processzorkártyát.

Az operációs rendszert minden egyes számítógéphez hozzá kell igazítani a gép összeépítése után; nincs azonnal használható, univerzális rendszer. A szuperszámítógépek esetében ez még inkább igaz, nem ritka a teljesen egyedi operációs rendszer.

A felhasználói felület azonban mindegyik esetben hasonló: UNIX vagy UNIX-szerű, így egyik gép használatáról viszonylag könnyen át lehet térni egy másik gép alkalmazására.

Az általános célú nagyszámítógépek tipikus felhasználási területe a nagyvállalati információkezelés: arra készültek, hogy nagyméretű adatbázisokon tudjon egyszerre sok felhasználó dolgozni. A gépek – igényektől és pénztárcától függően – jól skálázhatóak. Nagyon jó példa az 1992-es barcelonai olimpia: egyetlen Toshiba ES9000-es számítógépen kezelték az olimpia összes adatát: a sporteredményektől kezdve, a közvetítéseken keresztül a számlákig.

2. ábra
IBM BlueGene/L

Az első szuperszámítógépet Seymour Cray építette 1976-ban. Az egyedi felépítésű gépeket különösen bonyolult számítások elvégzésére, vagy különösen nagy adatbázisok kezelésére használják. A leggyakoribb felhasználások: katonai számítások (elsősorban nukleáris fegyverekkel kapcsolatban), DNS-elemzés, géntechnika, áramlástani és kvantumfizikai számítások, klímamodellezések, pénzügyi analízis.

Félévente nemzetközi konferencia keretén belül rangsorolják a leggyorsabb gépeket. A 2. táblázat ebből ad izelítőt (2006. november).

hely	név (gyártó)	processzorok száma	teljesítmény (TFLOPS)
1.	BlueGene/L (IBM)	131072	280,6
2.	Red Storm (Cray)	26544	101,4
3.	BGW (IBM)	40960	91,29
4.	ASC Purple (IBM)	12208	75,76
5.	MareNostrum (IBM)	10240	62,63
...			
30.	Evolocity II (Linux Networx)	3368	15,2

2. táblázat
A leggyorsabb szuperszámítógépek

A mértékegység, 1 TFLOPS egybillió (10^{12}) lebegőpontos számítás elvégzését jelenti másodpercenként. Összehasonlításképpen: az Intel Core 2 Duo E6700 (2,66 GHz) processzor teljesítménye 0,021 TFLOPS.

A 2. táblázatban feltüntetett gépek közül a BGW az IBM saját kísérleti laborjában van, a MareNostrum a barcelonai egyetemi központban, a többi mind katonai célú.

Ezek a gépek nagyon drágák. Ha szükség van hasonló teljesítményre, de nincs annyi pénz rá, akkor lehet számítógépfürtöt építeni (cluster-computing). Sok PC-t hálózatba kell kötni, és speciális operációs rendszerrel (rendszerint a Linux egy változatával) futtatni. A 2. táblázatban feltüntetett 30. leggyorsabb gép egy ilyen számítógépfürt. (Természetesen ez is katonai célokat szolgál.)

2. Elosztott rendszerek

Ha kevesebb pénzből szeretnénk nagy teljesítményt kihozni, akkor még két lehetőség van. Az egyik a **Parallel Virtual Machine** – párhuzamos virtuális számítógép. Itt a felhasználó jogosultsággal rendelkezik különböző földrajzi helyeken lévő számítógépeken, és egy speciális szoftverrel (PVM) maga osztja el a számítási munkát az egyes gépek között. Szükséges, hogy valamennyi használni kívánt gépen egyidejűleg be legyen jelentkezve a felhasználó.

A másik – a legújabb – megoldás a **Grid**. Ha valaki fel akarja ajánlani a saját számítógépe holtidejét, akkor bejelentkezhet különleges szerverekre, onnan letölt egy képernyővédő programot, s ettől kezdve az a kis program e-mail kapcsolaton keresztül feladatot kér a szervertől, majd az eredményt visszaküldi, és ismét feladatot kér. Mivel képernyővédő, ezért csak holtidő alatt számol, s így a normál munkát nem zavarja. A felhasználó – akinek a számolás eredménye kell – ebben az esetben semmilyen joggal nem bír a munkát ténylegesen elvégző számítógépek felett; nem tudja befolyásolni, esetleg sürgetni őket, mégis az utóbbi néhány év alatt a különböző **grid**ek nagyon nagy munkát végeztek. A sort a SETI@Home program kezdte, mely az arecibói rádióteleszkóp adatait elemzi, de vannak fehérjelánc számítással, gyógyszermolekula-számítással vagy kódtöréssel foglalkozó **grid**ek is. Némelyik az elvégzett számítások után fizet is. A SETI@Home programját több mint hárommillió ember töltötte le, s például a 2001/2002-es akadémiai évben az átlagos számítási teljesítmény 27 TFLOPS felett volt!

3. Új utak: DNS-számítógép

A **DNS-számítógép** elvét 1994-ben fogalmazta meg Leonard Adleman. Ő egy hárommilliárd éves technológia, a DNS- és RNS-szintézis felhasználását javasolta számítások elvégzésére. A DNS manipulálása többé-kevésbé ismert, csak meg kell találni a megfelelő, DNS-nyelvű megfogalmazását az adott feladatnak. Maga a DNS-számítógép – kis túlzással – csak egy kémcső. Adleman egy egyszerű feladattal demonstrálta a működését. Egy utazó ügynöknek hét város között kellett megtalálnia a legrövidebb utat úgy, hogy mindegyiket csak egyszer érintheti. A feladat „lefordítása”, majd az eredmény kiértékelése heteket vett igénybe, maga a számítás csak néhány órát. Természetesen ezt a feladatot egy ember papír, ceruza segítségével is meg tudja oldani.

2002-ben egy másik feladat megoldásával demonstrálták a DNS-számítógép alkalmazását. A játékosan megfogalmazott kombinatorikai feladat a következő volt: adva van egy autókereskedés egymillió autóval. Bejön egy vevő és kezdi sorolni a feltételeit:

- vagy Cadillac-et vesz, vagy kabrió, vagy pirosat;
- ha Cadillac, akkor négyüléses legyen, zárható tanksapkával;
- ha kabrió, akkor nem lehet Cadillac, vagy ha mégis, akkor kétüléses kell legyen.

És még további 21 ilyen feltétel. Ezt már nem lehet egyszerűen átlátni. A demonstráció megadta az egyetlen helyes eredményt.

2003-ban bemutatkozott MAYA, majd 2006-ban MAYA II. Mindkettő interaktív DNS-számítógép; ez korábban nem is vetődött fel lehetőségként. Mindkét „gép” az amőba játék angol megfelelőjét, a *tic-tac-toe*-t játsza.

2004-ben lehetőséget látnak arra, hogy a szervezetbe bejuttatott DNS-számítógép képes lesz a rákos sejteket felismerni és elpusztítani; 2006-ban ugyanezt a technológiát már vírusok elpusztítására is alkalmasnak tartják, sőt valószínűsítik, hogy például a cukorbetegséget is majd gyógyítani lehet így, a remények szerint 5–10 éven belül.

A DNS-számítógépek nem szövegszerkesztésre lesznek megalkotva, hanem kiterjedt kombinatorikai feladatok megoldására, vagy az élő szervezetben betegségek kúrálására. A számítás masszív parallel módon történik, azaz egyszerre akár több milliárd DNS-molekulán folyhat ugyanaz a művelet. A teljesítménye 10000 TFLOPS körül lesz.

4. Új utak: kvantumszámítógép

Hasonlóképpen a DNS-számítógéphez, a masszív parallel számítás lesz a jellemzője a **kvantumszámítógép**nek is. Az ötletet 1980-ban vetette fel Paul Benioff. A hagyományos számítógépek bitekkel dolgoznak (0 vagy 1). A kvantumszámítógép kvantum bitet, azaz **qubit**et használ. Ennek értéke: **0** vagy **1** vagy **0 és 1** **teljesítményes kevert állapot**. Egy qubit egyszerre lesz a „processzor” és a „memória” is. Egy qubit többféleképpen létrehozható, de a legegyszerűbben az **1 qubit = 1 atom** képlet képzelhető el.

Egy 30 **qubit**os számítógép teljesítménye 10 TFLOPS körül lesz. Az IBM 7 **qubit**os kvantumszámítógépet készített; ez az „**1+1**” problematikát tudja megoldani.

2005-ben kísérleti 1 qubitos mikrocsipet gyártottak. 2006-ban a kvantummechanika különös természete miatt kutatók számítási eredményeket kaptak a kvantumszámítógép tényleges futtatása előtt.

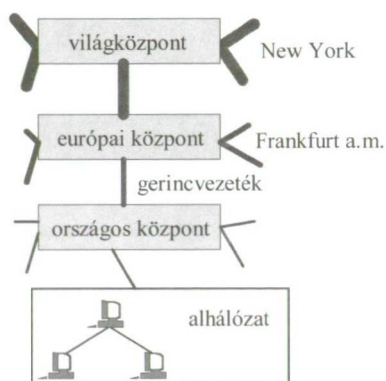
2007. február 13-án a kanadai D-Wave cég kereskedelmi forgalomba hozta 16 qubitos kvantumszámítógépét, bár egyelőre a szakértők többsége skeptikus ezzel kapcsolatban.

5. Holografikus memória

Az adatok tárolása ma az adathordozók felületén történik. Ezen változtathat a holografikus memória, ami az anyag mélységeibe is tud adatokat írni. Az elméleti számítások alapján egy kockacukor méretű kristályba 1024 GB adat fér. A 2005. április 18-ától kapható holografikus memória egyelőre a CD-hez hasonló formátumú, de 300 GB adatot lehet rajta elhelyezni (63 DVD anyagát).

6. Globális információs rendszerek

Az egyik fontos globális információs rendszer az Internet. Felépítése hierarchikus, fa-struktúrájú. A világközpont New York-ban van, innen ágazik el ún. gerincvezetékekkel a regionális alközpontokig, majd az országos központokig, melyekhez – esetleg újabb központokon keresztül – csatlakoznak az egyes alhálózatok. Az Internet a TCP/IP protokollt használja. A címzés egy 4 bájtos szám. Bizonyos feltételek teljesülésekor a címzés lehet név is. Az Internetet a következő eszközök működtetik: a **route**rek feladata a csomópontoknál az egyes adatsomagok helyes irányba történő továbbküldése. Ha az adatsomag nem 4 bájtos címmel, hanem névvel érkezik, akkor a router megkérdezi a hozzá kapcsolódó **name-server**-t, hogy az adott név milyen számnak felel meg. A **gateway** (átjáró) egy speciális routernek tekinthető. A gateway választja le egy alhálózat belső forgalmát az Internetről, hogy a gerincvezetéseket ne terheljük feleslegesen. A rohamos növekedés következtében az Internet így is lassan telítődik.

3. ábra
Internet felépítése

A probléma megoldására már készül az Internet2, mely 6 bájtos címezéssel fog működni, valamint az adat-csomagok között is különbséget fog tenni (pl. video-konferencia-adat: *nem várhat*; e-mail: *mehet később*).

Globális rendszert alkot a pontos idő szolgáltatása is. Ma a legpontosabb időmérő eszközök a cézium-atomórák. Ezek 20 millió évente késnének vagy sietnének 1 másodpercet. Az SI-ben a másodperc definíciója is cézium-órakkal van megadva.

Természetesen működnek kisebb pontossággal más atomórák is. A Nemzetközi Világidőt (UTC) a Párizs melletti Nemzetközi Mértékügyi Hivatalban „állítják elő” körülbelül 50 ország hozzávetőleg 250 atomórájának súlyozott átlagából. Ezt az időt kis mértékben korrigálni kell, hogy az égitestek járásával pontosan szinkronban legyen. A korrekció szökőmásodperc formájában jelenik meg: 3 év alatt 2 szökőmásodpercet kell az atomidő-höz hozzáadni, egyet június 30-án, egyet másfél év múlva december 31-én éjféltkor.

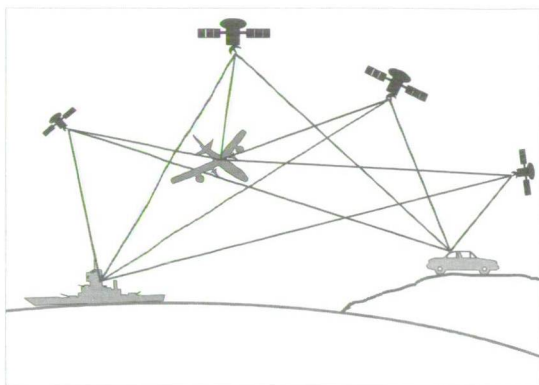
4. ábra
Internet gerincvezetékei (S. G. Eick)

A pontos idő több információs csatornán jut el a felhasználóhoz: TV-n, rádión, Interneten keresztül; illetve léteznek dedikált időjeladók. Európában ilyen a Mainflingen városban található DCF-77 adó (Frankfurttól 20 km távolságban). Az adó több ezer kilométeres hatókörzetével gyakorlatilag egész Európát lefedi. A rádióve-zérlésű órák ezt használják.

A pontosság további növelése érdekében fejlesztik a higany-atomórákat, melyeknél várhatóan 20 milliárd év alatt lehet 1 másodperces késés vagy sietés.

Fontos a teljes Földet behálózó rendszer a Globális Pozicionáló Rendszer (GPS). Ez három fő részből áll.

4. ábra
GPS háromszögelés

Az **űrszegmens** 24 műholdat jelent 6 különböző pályán úgy, hogy a földfelszín adott pontjából legalább 3 mindig látszódik. A helyzet meghatározása háromszögelési számítással történik a műholdak pontos helyzetei, valamint a sugárzott időjelek alapján. (Minden műhold fedélzetén két, egymástól független atomóra van.)

A **vezérlő szegmens** (a földi irányítás) feladata a műholdak pályakorrekcióinak kiszámítása, nyomon követése, a műholdakon lévő atomórák szinkronizálása a földi pontos idő rendszerével, valamint minden korrekciós adatok eljuttatása a felhasználók felé földi adóállomások segítségével.

A **felhasználói szegmens** (GPS-készülék) elvégzi a háromszögelési számításokat, s így megadja a pozíciót a Földön. A műholdak jelei különböző hozzáférési szintekre vannak osztva. Az egyszerű felhasználó 1–10 m abszolút pontossággal tudja meghatározni a helyzetét, aki viszont hozzáfér a szupertitkos katonai kódokhoz, az elérheti az akár 1–10 mm abszolút pontosságot is. Ez utóbbi elegendő arra, hogy este, viharban egy vadászgép biztonságosan leszállhasson egy repülőgép-anyahajóra.

A GPS jelek ún. szórt spektrumú jelek, így nagyon nehéz ezeket zavarni vagy leányékolni.

7. Speciális hálózatok

Világszerte terjednek a meghatározott céllal létrehozott nagyterjedésű hálózatok. Egyik ilyen az USA, Louisiana államában létrehozott orvosi informatikai hálózat (LSUMC IAIMS: Louisiana State University Medical Center Integrated Advanced Information Management System). Az állam három nagyvárosának: New Orleans, Shreveport és Baton Rouge fő egészségügyi intézményeit szervezték egyetlen nagy rendszerbe. A rendszer naprakészen tartalmazza hozzávetőleg 800.000 páciens egészségügyi adatait. A városok egymástól több száz kilométer távolságban vannak. A rendszer működtetéséről több IBM nagygép gondoskodik, az adatbázis úgynevezett osztott adatbázis. A páciensek adataihoz a jogosultak legalább 4000 terminálon férhetnek hozzá. Shreveport és New Orleans között 20 videokonferencia-pontot létesítettek, melyeket konzíliumra, távgyógyításra és távoktatásra lehet felhasználni. A hatalmas gyógyászati-kórtörténeti adatbázisban a tudományos kutatást egy Cray adatbázis szerver segíti. A rendszer annyira jól sikerült, hogy az USA több államában is megkezdtek ennek kiépítését.

IRODALOMJEGYZÉK:

www.top500.org

Foster, I. and Kesselman, C.: „In The Grid: Blueprint for a New Computing Infrastructure”, Morgan Kaufmann Publishers, 1999.

Leonard M. Adleman: „Molecular Computation of Solutions to Combinatorial Problems”. Science, Nov. 1994, **266**, pp.1021–1024

Leonard M. Adleman: „Computing with DNA”, Scientific American, August, 1998, pp.54–61.

www.jpl.nasa.gov/releases/2002/release_2002_63.html

- Paul Benioff, „The Computer as a Physical System: A Microscopic Quantum Mechanical Hamiltonian Model of Computers as Represented by Turing Machines”, *Journal of Statistical Physics*, **22**(5), pp. 563–591, 1980.
- Colin Williams and Scott Clearwater, *Explorations in Quantum Computing*, Springer-Verlag, 1998.
- J. F. Heanue, M. C. Bashaw, and L. Hesselink, „Volume Holographic Storage and Retrieval of Digital Data,” *Science* **265**, pp.749, 1994.
- D. Psaltis and F. Mok, „Holographic Memories,” *Sci. Amer.* **273**, No. 5, pp.70, 1995.
- Dárdai Árpád: Mobil távközlés, Nap Kiadó, pp. 206–210,1999.
- www.newscientisttech.com/article/dn10310-dna-computer-is /folyóirat: *Nanoletters* (DOI: 10.1021/nl0620684)
- www.azonano.com/news.asp?newsID=3185
- www.newscientisttech.com/article/mg18925405.700.htm! /folyóirat: *Nature* (vol. 439, p. 949)
- www.physorg.com/news9063.htm
- www.dwavesys.com

ZSOLT BENKŐ

Intriguing questions of informatics within the realm of teaching technology

Informatics is the most typical sector today. In technology classes one can get a hint about the size and complexity of the complete informatic field. There are mainframes, supercomputers, cluster-computers and distributed system. There are new experiments: the DNA-computer and the quantum computer. In addition a few large-scale informatic systems are also presented.

Uniók keretek között értelmezhető állampolgári magatartásformák kialakulásának ösztönzése az Új Magyarországi Fejlesztési Terv tükrében¹

TANÍTÓ- ÉS ÖVÖKÉPZŐ INTÉZET

állampolgári részvétel és aktivitás, kompetenciaelvárák, interdiszciplináris műhely

A pedagógusképzésben újonnan megjelent kompetenciaelvárák a hallgatók aktív állampolgárrá nevelésének elősegítése. Az előadás bemutatja, hogy a pedagógusképző kar az új feladatának teljesítését új műhely létrehozásával segíti. Az interdiszciplináris műhely különböző tudományágak képviselőiből álló kutatóközösség, és az uniók keretek között értelmezhető állampolgári nevelés szolgálatára vállalkozott. Az előadó felvázolja a téma időszerűségét, a nemzetközi és hazai tendenciákat, új perspektívákat. A demokratizálódási komplex folyamat feladatai közül kiemeli azokat a kar sajátosságokat, amelyek a pedagógusjelöltek állampolgári kompetenciáinak fejlesztésén túl az ÚMFT Társadalmi Megújulás Operatív Program sikeres megvalósításához is hozzájárulnak.

A téma időszerűsége

Az uniók keretek között értelmezhető aktív állampolgári magatartásformák kialakulása lényeges feltétele annak, hogy az emberiség nagy vívmánya, a plurális demokrácia fenntartható legyen. Az Európai Unió a csatlakozás előkészítésének időszakában minőségi feltételként szabta meg a *működő demokráciát*. Az Unió alapvető értékei az emberi jogok, a demokrácia és a jogállamiság. A Miniszteri Tanács Demokratikus Állampolgárságra Nevelésről szóló (2002) 12. számú ajánlása felkéri a kormányokat, hogy a demokratikus állampolgárságra nevelést az *oktatási elvek és reformok elsődleges célterületévé tegyék*.

A fejlett országok nemzeti oktatási rendszerei ösztönzik az állampolgári magatartásformák kialakulását. Nagytekinélyű *nemzetközi kormánysszervezetek* is támogatják az ez irányú tevékenységeket, például az Európai Unió, az Európa Tanács, az UNESCO, a NATO és a Világbank. A Miniszteri Tanács törekvését nemzetközi és nemzeti *oktatási hálózatok segítik*, például az 1996. évtől működő POLITEIA – a holland-német kezdeményezésű, európai társadalomismeret oktatási hálózat, amely jelenleg 1500 taggal és tagszervezettel rendelkezik. A hálózat nyitott mindazok számára, akik európai léptékű társadalomismereti oktatási programot kívánnak nyújtani diákjaiknak.

Hazai vonatkozású hálózat a Mobilitás Országos Ifjúsági Szolgálat, amely 1995-től ösztönzi a szakmai kapcsolatok építését. Irányítja, koordinálja és szervezi a fiatalok állampolgári nevelését előmozdító, iskolarendszeren kívüli programokat. Munkáját a Regionális Ifjúsági Szolgáltató Irodák támogatják. A témában szegedi vonatkozású együttműködésként említem a pedagógusképző kar és a Dél-alföldi Regionális Ifjúsági Szolgáltató Iroda kooperációját az Ifjúságsegítő FSZ képzés „nem formális nevelés” tantárgy tanításakor.

Előzmények - példák

Az aktív állampolgári nevelés megvalósítását számos lezárt és futó projekt segíti, amelyet ez Európai Unió támogat. Az Európa Tanács Education for Democratic Citizenship – Demokratikus Állampolgárságra Nevelés Projektjének első, 1997–2000 között zajló szakaszában paradigmaváltás zajlott le. Lefektették a demokratikus állampolgárrá neveléssel kapcsolatos alapfogalmakat, és megnevezték az ezekhez kapcsolódó alapkészségeket (Francois Audigier, 2000; Karen O'Shea, 2003). A projekt második, 2001–2004 közötti szakaszának kiemelt célja volt az eredmények széles körű terjesztése. Ennek jegyében Az Európa Tanács Miniszteri Bizottsága a 2005-ös évet „Az állampolgárságra nevelés európai évének” nyilvánította.

¹ Az SZTE JGYPK Tudományos és Művészeti Műhelyei 2007 – Új utakon a pedagógusképző kar konferencián, 2007. április 10-én elhangzott előadás szerkesztett változata.

Az Education for Democratic Citizenship eseménysorhoz kapcsolódva a Budapesti Európai Ifjúsági Központ és a Mobilitás Képzési és Kutatási Igazgatóság 2004. évben emberi jogi képzéssorozatot szervezett. Az újszerű kezdeményezésről elsőként a kar gondozásában lévő *Módszertani Közlemények* szakmai lap tájékoztatta a pedagógustársadalmat. A képzésben való részvétel lehetőségével – a hazai felsőoktatásból szintén elsőként – kari oktatók éltek, és hamarosan meghonosították a pedagógusképző karon az európai képzési kultúrát az *Életminőség és emberi jogok*, majd a *Demokráciára nevelés gyakorlata* című tantárgyak keretei között (Farkas, 2005a; 2006).

Közösségi kutatási eredményeket bemutató rendezvények közül friss az Egyetem – Közösség – Aktív állampolgárság című konferencia, amely Debrecenben, 2006. szeptember 25–26 között került megrendezésre „Közösségi tanulás: párbeszéd az egyetemek és a közösség között” (CIVICUS) címmel. Középiszkolások körében aktuálisan futó projekt példájaként az „Európai Parlamenti Modell” nemzetközi projektet említtem, amelynek magyarországi ülészaka Miskolcon, 2007 márciusában zajlott. Helyi vonatkozású a 2006. december 21-i hír, amely szerint „új polgármestert választottak Szegeden”, Rapi László személyében, aki az Eötvös József Gimnázium tanulója. A hír üzenetértékű, mert kifejezi, hogy a városi oktatáspolitikai támogatja a demokratizálódási folyamatot. Mintaértékű, hogy a diákönkormányzat területébe minden iskola delegál képviselőket.

Európai polgári szerepekre való felkészítés új elemei

Kiváló társadalom- és természettudósok alkotta szakértői bizottság fogalmazta meg mindazokat az elméleti és gyakorlati *irányelveket*, amelyek alapján a demokráciára nevelés, az európai polgári szerepekre való felkészítés megvalósítható az oktatásban. Bernard Crick tanulmánya alapján ezek az alapelvek a kiegyensúlyozottság és átfogó komprehenzív jelleg, a koherencia, a kontinuitás és progresszió (előmenetel), a relevancia – fenntarthatóság, a minőség, az esélyadás és a tanulók bevonása.

A szerző nyomán a demokráciára nevelés pillérei a társadalmi és morális felelősségvállalás, a közösséget való felelősségvállalás és a politikai jártasság. A három pillérre épülnek a nevelés komponensei, a társadalmi és morális felelősség, a közösségi részvétel, a politikai tájékozottság és jártasság. Az eredményességben döntő kérdés a *viselkedésminta*. A tanulási folyamatban a szakértők szorgalmazták az egész iskolát bekapcsolni, pedagógiai és projekt alapú megközelítéseket (Bernard Crick, 1998).

Cél, hogy fejlődjön a fiatalok civil, politikai és társadalmi tudatossága és kompetenciája Európában, hogy a helyi, a regionális, területi, nemzeti és európai társadalom aktív szereplőivé válhassanak. Az európai polgári szerepekre való felkészítés súlypontjai az értékek mentén szerveződnek. Értékek a demokrácia, a jogállam tisztelete, az erőszakmentesség és béke, a szabadság, a „minden ember egyenlő” eszme, az emberi jogok, a szolidaritás, a pluralizmus, a felelősségteljes környezettudatosság, az önmagunk és embertársaink valódi tisztelete, a fenntartható emberi fejlődés; a kölcsönös egymásrataltság. Ezekre az értékekre épül az ismeretek, a készségek és az attitűdök fejlesztése (Peter Merry, 2003, szerk. 65–67. o.).

Az európai polgári szerepekre való felkészítés új elemei, perspektívái közül az első az *élethosszig tartó tanulás* és a társadalmi integráció kérdésének a felerősödése, amely erősen kapcsolódik a társadalmi kohézió és a társadalmi befogadás kérdéseéhez. A második elem az, hogy a demokráciára nevelés egyfajta *innovációs* tényezővé válik. A harmadik új elem a *kompetencia alapú gondolkodás*. Az Európa Tanács ajánlásai is felsorolnak konkrét polgári kompetenciákat. A negyedik új elem a *komplex társadalmi problémamegoldás*. Az új elemek felértékelődnek, mert összhangban állnak az időszzerű oktatáspolitikai célokkal (Halász, 2005).

Az új elemek közül a kompetencia alapú gondolkodást emelem ki, és ráirányítom a figyelmet arra, hogy a pedagógusképzésben *kompetenciaelválas* és *hallgatók állampolgárra nevelésének elősegítése*, hogy ugyanezt a folyamatot tudják ösztönözni majdani tanítványaik nevelésekor. A bolognai képzési folyamatra való áttérés jogszabályi környezetében szerepel a kompetencia alapú képzés, és kimenetként, az általános követelményekben meghatározott kompetenciák megléte. A tanulmányi területek között az ismeretek kialakítása mellett megjelent a képességek és a személyiségfejlesztésének igénye is. A gyakorlati képzés súlya megnőtt, változatos formáinak alkalmazására nyílt lehetőség (Falus, 2005).

Az állampolgári kompetenciák fejlesztésének jelentőségét nyomatékosítja, hogy Barbara Fratzek-Rudnicka és Judith Tomey-Purta kutatási eredményei szerint a demokrácia alakításában való szerepvállalás szükségszerűen a kompetenciák kialakulásával és fejlődésével áll összefüggésben (2003). Következésképpen a kulskompetenciákat olyan fontos erőforrásoknak kell tekinteni, amelyek az egyént képessé teszik a demokratikus folyamatokban való részvétellel.

Más kutatási eredmények tükrében is sürgető a kompetencia alapú képzés. Az állampolgári nevelésben részt vevő tanárok nagy része Magyarországon egyetért abban, hogy a tanításban az ismeretátadás dominál (71%), és hogy meg kellene fordítani az arányokat a kritikai gondolkodás (39%) és a *részvételi képességek* (23%) fejlesztése, valamint az értéktanítás (28%) javára. A többi kelet-európai országhoz hasonlóan a hazai diákok is úgy látják, hogy az iskolai oktatást kevésbé nyitott légkör jellemzi. Az emberjogi és politikai ifjúsági szervezetekben való részvétel igen alacsony (3% és 4%), (Mátrai, 2002).

Pedagógiai kutatókat foglalkoztat az a kérdés, hogy milyen feltételek mellett lehetnek sikeresek a demokratikus gondolkodást fejlesztő programok. A megfontolásra ajánlott feltételek között szerepel az alapvetően demokratikus társadalmi közeg, amely támogatja a demokratikus gondolkodás fejlesztésével foglalkozó kutatásokat, és az iskolai nevelést. Kíváncsok, hogy politikusok, közoktatás-politikusok, és a laikus közvélemény is fontosnak tartsa, hogy ezekkel a kérdésekkel foglalkozzon. Sokat segít, ha a tanárok alapos pszichológiai, szociálpszichológiai képzést kapnak, hogy elmélyülten és differenciálón tudjanak a demokratikus gondolkodás éppen aktuális kérdéseivel foglalkozni (Csapó, 2000; 2004ab).

Új irányok – új műhelyek

Az Új Magyarország Fejlesztési Terv is foglalkozik a kérdéssel, amelynek két fontos célja a foglalkoztatás bővítése és a tartós gazdasági növekedés feltételeinek megteremtése. A célok megvalósulását, a társadalom megújulását több operatív program segíti. A társadalmi megújulás prioritási tengely alatt tervezett indikatív művelési típusok együttes célja a *társadalmi kohézió erősítése* és a *közösségek fejlesztése*. Kulcsszavak: aktív és öntudatos állampolgárok, állampolgári közösségi aktivitás, információs és képzési rendszerek, támogató szolgáltatások.

„A helyi közösségek és a civil társadalom fejlesztése: aktív állampolgári magatartás ösztönzése, társadalmi szolidaritás erősítése” elnevezésű intézkedés keretében több konstrukció ad lehetőséget pénzügyi támogatás elnyerésére. A támogatott tevékenységek célja az emberek és közösségeik társadalmi és kulturális tökéjének növelése, az állampolgári részvétel és aktivitás fejlesztése. Olyan területek kerülnek középpontba, amelyek hozzájárulnak a társadalmi folyamatokból, lehetőségekből való *kirekesztődés csökkentéséhez*, és ezáltal a *foglalkoztathatóság* és a *munkaerőpiaci integráció* távlati céljához.

Várt eredmény a magyar közösségi aktivitás fokozódása az Európai Unió belüli, az aktivitások becsatlakoztatása, uniós állampolgárság tudat kialakulása, és a részvétel erősödése. Várható kezdeményezettek a felsőoktatási, a közoktatási és kulturális intézmények, önkormányzatok, kistérségek regionális képviselői, civil szervezetek.

A „SZTE JGYPK Tudományos és Művészeti Műhelyei 2007” című, „Új utakon a pedagógusképző kar” alcímű konferencián azok a műhelyek mutakoznak be, amelyek az új utakat, megújult kutatási és képzési programokat, új eredményeket reprezentálják. A kar újonnan megalakult tudományos műhelye az „Interdiszciplináris műhely az állampolgári nevelés szolgálatában”. A karon a műhely megalakulásának komoly előzményei vannak. Terveiben szerepel, hogy komplex szakmai programmal hozzájárul az európai léptékű állampolgári magatartásformák kialakításához, olyan kutatási és képzési projekt megvalósítását kezdeményezi, amely komplex társadalmi problémák megoldásához járul hozzá.

Az előzmények több mint egy évtizedre nyúlnak vissza. Az akkor még Juhász Gyula Tanárképző Főiskola 1993-ban, a tanárképzésben elsőként adaptálta a nemzetközi Alternative to Violence Project-et. A projekt célja a demokratizálódási folyamatok serkentése volt. A témában hamarosan sor került a főiskola kezdeményezte első magyar konferencia megszervezésére, és az eredmények széles körű terjesztésére. A sikeres adaptációt belső fejlesztésű projekt megvalósítása követte „Együttműködés tanulása” címmel. A projekt modell értékű mintát nyújtott tantestületeknek, közösségeknek, csoportoknak, hogy az emberek hogyan működhetnek sikeresebben együtt a napi életben. Tanórák és tanórai kereteken kívül zajló tréningprogramok szervezésével és vezetésével a kar a szemléleti merevség oldását, és a demokratikus attitűdök fejlesztését vállalta fel (Farkas, 1997; 1998; 2005b).

A főiskola oktatói 2004-ben bekapcsolódtak az Európa Tanács által támogatott, Magyarországon először megszervezett *Emberi jogi nevelés – képzők képzése* programba. A kiképzett tanárok a következő évben kísérleti kurzusokat szerveztek. Rövidesen megkezdődtek az attitűdvizsgálatok a tantárgyak tanulásakor. Az eredmények rangos konferenciákon kerültek bemutatásra (Farkas, 2005c; Farkas és Czédliné, 2006; Farkas, 2006).

A legfőbb pontjaiban ismertetett háttérre alapozottan a kar 2007-ben alakította meg az interdiszciplináris műhelyét. A műhely a tudományos kutatás eszközeivel és lehetőségeivel olyan társadalmi megújulási folyamatot ösztönöz, amely vertikálisan és horizontálisan hozzájárul az Európai Unió keretek között értelmezhető aktív állampolgári részvétel fejlesztéséhez, a részvételi demokrácia erősítéséhez, az Európai Unió és tagállamai, benne a magyar társadalom demokratikus működésének stabilizálásához és fejlődéséhez.

A nevelés-, a pszichológia-, a jog-, a társadalomtudományok művelőiből álló kutatóközösség az állampolgári nevelés témában a nemzetközi és hazai kutatási eredményeket rendszerezi, kutatásokat szervez, a kutatási eredményeket fejlesztőprogramokba integrálja, és elsőként a dél-alföldi régióban kezdeményezi azok lebonyolítását. A Dél-alföldi E-demokrácia Központ létrehozásával és működtetésével hozzájárul az Új Magyarország Fejlesztési Terv Társadalmi Megújulás Operatív Programjának megvalósulásához, elősegíti a helyi demokratizálódási folyamatokat, erősíti a helyi társadalmi befogadást és a közösségi részvételt.

A műhely munkájának eredményei várhatóan több szinten hasznosulnak. Karon belül az állampolgári nevelés területen keresztntantervi megoldások kidolgozásával és érvényesítésével hozzájárulnak a pedagógusképzés kompetencia alapú képzési és kimeneti követelményeinek teljesüléséhez. Segítik az európai polgári szerepekre való felkészítés súlypontjaiban szereplő értékek megvalósulását képzési tematikák, segédletek kidolgozásával. Karon kívül több szektorban ösztönözni fogja a szemléletváltozást tapasztalatcsere, képzések, rendezvények szervezésével, tájékoztató, népszerűsítő és cselekvésre ösztönző anyagok terjesztésével.

Zárszó

A pedagógusképző kar tradicionálisan meghatározó szerepet játszik az értelmiség nevelésében. Ebben az előadásban a kar széleskörű társadalomformáló tevékenységei közül egy szűk, ám annál komplexebb területet mutattam be, amely az aktív európai polgár eszményképének megvalósítására irányul. A kar ez irányú feladatának teljesítésével az európai felsőoktatási térségben zajló tendenciákat támogatja; nemzetközi és hazai szakmai hálózatok munkáját gazdagítja; hallgatóit az újonnan megjelenő kompetencia elvárás jegyében felkészíti arra, hogy az Európai Unió adta lehetőségekkel éljen tudjanak.

A dél-alföldi tanárképzés 134 éve folytonosan megújult. A zárszó közeledtével felmerül a kérdés, ha a konferencia alcímével – Új utakon a pedagógusképző kar – asszociálunk, hogy a bemutatott területen hogyan foglalhatjuk össze az aktuálisan új törekvést, az új utat. – Az újszerűséget az adja, hogy az átalakult képzési formában a kar az intézményen belüli, és a karok közötti kooperációval, a különböző tudományágak sajátos lehetőségeinek integrálásával, egymást támogató hatásának kihasználásával teljesíti az éppen aktuális társadalomformáló feladatait.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Bernard Crick (1998): *Európai dimenzió a társadalomtudományok oktatásában*. Európai dimenzió az európai társadalomtudományos diszciplinák oktatásában I. Összeállította a www.oki.hu számára Zárandy Zoltán.
- Csapó Benő (2000): Az oktatás és a nevelés egysége a demokratikus gondolkodás fejlesztésében. *Új Pedagógiai Szemle*. 50. 2. sz. 24–34.
- Csapó Benő (2004a): A demokratikus gondolkodás kognitív aspektusai. In: Csapó Benő: *Tudás és iskola*. Műszaki Könyvkiadó, Budapest. 197–223.
- Csapó Benő (2004b): Az iskolai osztályok közötti különbségek és az oktatási rendszer demokratizálása. In: Csapó Benő: *Tudás és iskola*. Műszaki Könyvkiadó, Budapest. 225–241.
- Falus Iván (2005): Képesítési követelmények – kompetenciák – szterderdek. *Pedagógusképzés*, 3. 1. sz. 5–16.
- Farkas Olga (1997): *Szemléletváltás. Szakemberek az örömtelibb mindennapokért*. APC Stúdió, Gyula.
- Farkas Olga (1998): *Szemléletformáló. Az együttműködés tanulása*. APC Stúdió, Gyula.
- Farkas Olga (2005a): Emberi jogi nevelés Magyarországon. *Kompasz* – emberi jogi nevelési képzők képzése. Módszertani Közlemények. 45. 3. sz. 134–139.
- Farkas Olga (2005b): *Demokráciára nevelés. Tréningek tanároknak és diákoknak*. Chro Kft. Szeged.
- Farkas Olga (2005c): Attitűdváltozások az életminőség és emberi jogok tantárgyat tanuló tanár szakosok körében. Poszterbemutató. V. Országos Neveléstudományi Konferencia. Közoktatás – pedagógusképzés – neveléstudomány. Budapest, október 6–8.
- Farkas Olga (2006): *Demokráciára nevelés elmélete és gyakorlata a szegedi tanárképzésben*. Elhangzott: A kultúrákőzvetítés elmélete és gyakorlata. Nemzetközi tudományos konferencia. Szeged, 2006. március 6–8.

- Farkas Olga és Czedliné Bárkány Éva (2006): A demokrácia tanulása. Elhangzott: VI. Országos Neveléstudományi Konferencia. Tanul a társadalom. Budapest, 2006. október 26–28.
- Francois Audigier (2000): *Demokratikus állampolgárrá nevelés projekt. Demokratikus állampolgárrá nevelés alapfogalmak és alapkészségek*. Kulturális Együttműködés Tanácsa, Strasbourg.
- Halász Gábor (2005): *Demokráciára és aktív állampolgárságra nevelés a 21. században*. Elhangzott: Demokrácia – tanuljuk és éljük meg! Mit jelent ma európai polgárnak lenni? című konferencián, Budapesten, 2005. április 25-én.
- Karen O'Shea (2003): *Demokratikus Állampolgárrá nevelés 2001–2004. Értsünk, hogy jobban megértsük egymást! A demokratikus állampolgárrá nevelésben használatos kifejezések glosszáriuma*. Education for Democratic Citizenship, Strasbourg.
- Mátrai Zsuzsa (2002): *IEA Civic Education nemzetközi projekt. Kutatási záró-beszámoló*. Kézirat. Kiss Árpád Országos Közoktatási Szolgáltató Intézmény Értékelési Központ.
- Peter Merry: A részvétel alapú pedagógiai megközelítés. In: Peter Merry (2006, szerk.): *Nemzetközi és nemzeti csoportokban használható T-kit az európai polgári szerepekről*. Európa Tanács és Európai Bizottság, Mobilitás Európai Fejlesztési Igazgatóság, Budapest.

OLGA FARKAS

Encouraging European Union citizenship behaviour in the light of the New Hungarian Development Plan (NHDP)

One of the new competency requirements in teacher-training is to help students become active citizens. This study shows that the faculty of teacher-training performs this task by developing a new workshop. This interdisciplinary workshop is a group of researchers made up of representatives of different fields of science, whose goal is to encourage European Union citizenship behaviour. I will point out national and international tendencies, as well as new perspectives. Among the tasks of the complex process of democratisation, I will emphasise those issues, related to our faculty, which go beyond teacher trainees' citizenship competency development and also help to achieve the goals set by the NHDP's Social Renewal Operational Programme.

PINTÉR KLÁRA

Szöveges feladatok különböző reprezentációi a kompetencia alapú matematikatanítás tükrében

TANÍTÓ- ÉS ÓVÓKÉPZŐ INTÉZET

problémamegoldás, szöveges feladat, reprezentáció, egyenlet

Problémafelvetés

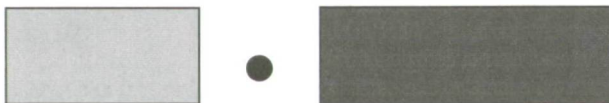
A szöveges feladatok, bár a matematika tanításában mindig központi szerepet kaptak, mégis a mai napig a legproblematiszabb résznek számítanak. A problémák okát többen vizsgálták, a 60-as, 70-es években Nagy József, a 90-es években Vidákovich Tibor, Csapó Benő végeztek országos reprezentatív felméréseket a szövegesfeladat-megoldó készségek működéséről. Bár a két felmérés közti időben fejlődés mutatható ki, a PISA felmérés gyakorlatias problémáinak megoldásában nagy elmaradást mutattak tanulóink. A matematikai és a mindennapi problémák elszigetelten jelennek meg, nem működik közöttük a transzfer. Akik az egyikben jó eredményt érnek el, nem biztos, hogy a másikban is eredményesek.

Az I. éves tanító szakos hallgatók körében végzett vizsgálataink azt mutatják, hogy sokszor a szövegek modelljének megfelelő műveletek megtalálásával, a szorzás és az összeadás megkülönböztetésével is gondok vannak.

Álljon itt egy példa ennek illusztrálására! A kérdés: *Hányszorosára változik egy kocka térfogata, ha minden élét kétszeresére növeljük?*

A tipikus rossz válasz, hogy a kétszeresére, amikor a hosszúságok arányát tévesen általánosítják a térfogatok arányára. Azonban most újabb rossz válaszok születtek, az első, hogy 7-szeresére, ami abból a tévedésből fakad, hogy a „7-tel több” fogalmát keverik a „7-szeres” fogalmával. Ugyanez okozza azt a hibát, amikor a válasz a „27-szeres”, ugyanis a kocka élét ekkor nem 2-szeresére, hanem 2-vel növelték.

Nem meglepő a műveletekkel kapcsolatos bizonytalanság, ha tanárjelöltek a 2·3-at színes rudakkal a következőképpen gondolják szemléltetni:

További gond a gyerekek viszonya a szöveges feladatokhoz; már kicsi korban kezdenek kialakulni a félreelmek, amit részben a generációk örökítenek egymásra, ugyanis a tanárok is tartanak ezektől a feladatoktól, aggnak, hogy nem lesznek sikeresek a tanításban (Davis, McKillip 1980).

Az okokról

A szöveges feladatok megoldásának sikertelenségét Vidákovichék főként a szövegértés hiányosságaiban és az adatok helytelen kigyűjtésében látják. Tipikus példa, amikor a következő kérdésre: *Egy hajón 26 bárány és 10 kecske van, hány éves a kapitány?* a gyerekek a $26+10=36$ választ adják.

A fordított szövegezésű feladatok nagyobb nehézséget jelentenek a gyerekek számára. Még 10–11 évesek is a „kulcsszó” stratégiát alkalmazzák a szöveges feladatok szimbolikus algebrai feladattá fordításakor. Az automatizmus miatt sem az újraolvasások száma, sem a megoldási idő nem nő a gyenge feladatmegoldók számára, ez azt jelzi, hogy ők nem gondolkodnak el a megoldáson (Verschaffel, 1994).

Más megközelítés szerint a gyerekek számára nem világos, hogy a betűk számok helyett állnak a matematikafeladatokban, és nem nevek helyett, ezért például nem szerencsés a nevekhez kötődő adatokat a név kezdőbetűjével jelölni. Hasonlóképpen gondot okozhat, ha a számokat a főnevekre vonatkozó melléknemeknek tekintik, például „A tanárok száma hatszorosa a diákok számának” mondatban a hatszorosa nem matematikai műveletet jelent számukra. Ez okozhatta a kocka térfogatának növekedésével kapcsolatos fent említett problémát (M. MacGregor; K. Stacey, 1993).

Súlyos hiba, ha Pólya (1957) négylépéses modelljét a problémamegoldás folyamatára – 1. a feladat megértése, 2. tervekészítés, 3. a terv végrehajtása, 4. a megoldás vizsgálata – úgy értelmezik, hogy a feladat tényleges megoldásához csak akkor kezdhünk hozzá, ha megvan a tervünk a megoldásra (Lénárd, 1984 259. o). Ennek megjelenési formája a 2. osztályos matematika könyv alábbi részlete:

1. Gyűjtsd ki az adatokat! Írj a szövegről egyenletet! Számítsd ki az eredményt! Válaszolj a kérdésre!

(a) Juliska 5 gombát talált, Karcsi 7-tel többet. Hány gombát talált Karcsi?

Adatok: $5:5$ $7:12$ $5:12$ $5:7$ $5:12$

Válasz: $5:12$ $5:12$ $5:12$ $5:12$ $5:12$

(b) Lilla 5 éves, édesapja 7-szer annyi. Hány éves Lilla édesapja?

Adatok: $5:5$ $5:7$ $5:12$ $5:12$ $5:12$

Válasz: $5:12$ $5:12$ $5:12$ $5:12$ $5:12$

Itt érhető tetten a szöveges feladatokkal szembeni ellenérzések gyökere, amikor a kicsi gyerekeknek az $5+7$ -hez is egyenletet kell felírni. Ugyanis a problémát számukra nem a feladat megoldása, hanem előtte az egyenlet felírása jelenti. Irreális ilyen szintű metakogníciót elvárni 8 éves gyerekektől. Az egyenlet felírási kényszer szüli a félrevezető jelöléseket a relációjelnél, amelybe beleírják a többletet és a többszöröst is, majdnem egyformán. Ez is lehet oka a későbbiekben az összeadás és a szorzás keverésének.

A szimbolizmus korai bevezetése megtalálható már az 1. osztály első félévében is: amikor a $3 < \blacktriangle$ egyenlőtlenséget a gyerekeknek úgy kell kiolvasni, hogy „háromszög nagyobb, mint 3”, azaz amikor épp megtanulták, hogy balról jobbra olvassanak, ezt jobbról balra kellene kiolvasniuk. További sorrendbeli nehézséget jelent ugyanekkor a $3 > \blacksquare > 0$ egyenlőtlenség.

Egyenletek, egyenlőtlenségek

Tibor egy 18 350 m hosszúságú túraútvonalat jár végig. Percenként 68 m távolságot tesz meg. Az indulástól számítva hány perc múlva lesz 10 km-nél kisebb távolságra a céltől?

Adatok, összefüggések

Útvonal: 18 350 m.

Megtett út: 1 perc alatt $1 \cdot 68$ m
 t perc alatt $t \cdot 68$ m

Hátralévő út $< 10\,000$ m.

Terv: $18\,350 \text{ m} - t \cdot 68 \text{ m} < 10\,000 \text{ m}$.

Megoldás: Próbálgatással, táblázat segítségével.

A megoldást egész percekben keressük.

t (perc)	Megtett út (m)	Hátralévő út (m)	Megoldás-e?
0	0	18 350	Nem
10	680	17 670	Nem
100	6 800	11 550	Nem
200	13 600	4 750	Igen
110	7 480	10 870	Nem
120	8 160	10 190	Nem
123	8 364	9 986	Igen
122	8 296	10 054	Nem

Az idő növekedésével csökken a hátralévő távolság.

A táblázatból leolvasható, hogy 122 perc elteltéig a hátralévő távolság nagyobb, mint 10 000 m.

A 123. perctől kezdve a hátralévő távolság kisebb, mint 10 000 m.

$t > 122$ perc

1. Mely számok írhatók a betűk helyébe úgy, hogy az állítás igaz legyen?

$$\begin{array}{lll}
 6785 + a = 15\,620, & 17\,052 - c = 9658, & e - 4627 = 9584, \\
 6785 + b < 15\,620; & 17\,052 - d > 9658; & f - 4627 \geq 9584; \\
 64 \cdot g = 17\,600, & 8170 : i = 95, & k : 53 = 344, \\
 64 \cdot h > 17\,600; & 8170 : j \geq 95; & l : 53 < 344.
 \end{array}$$

A szöveges feladatok megoldására kikényszerített egyenletekre megoldási módszerük sincs a gyerekeknek – nem is lehet, amíg nem tanultak meg betűs kifejezésekkel számolni, ami 7. osztályos tananyag. Természetesen vannak olyan egyenletek, melyek egyszerűek, kicsi számok szerepelnek bennük, és a műveletek tulajdonságai alapján megoldhatók. Nem ilyen az ábrán látható 4. osztályos feladat, amely a gondolkodás helyett a próbálgatás módszerére neveli a gyerekeket, ráadásul folytonos mennyiség meghatározásakor próbálgat diszkrét értékeket.

A fent bemutatott korai szimbolizmus ellentmond a Piaget által leírt fejlődési szakaszoknak, miszerint a formális műveletek kialakulása a gyerekek 12 éves kora előtt nem várható (Piaget, 1970), amit alátámasztanak újabb kutatások is, mely szerint 10. osztályos tanulóknak is csupán 20–30 %-a éri el a formális műveletek szintjét (Elschenbroich, 2001).

Megoldási lehetőségek

Többen vizsgálták, hogyan lehetne eredményesebbé tenni a gyerekek átvezetését a „retorikus algebrából” a „szimbolikus algebrába”. Lényeges, hogy a matematikai műveletek matematikai objektumot jelentsenek számukra, ne csupán végrehajtandó algoritmust, amit azzal lehet elősegíteni, ha mindig szöveges szituációkból indulunk, és a gyerekek kellő tapasztalatot tudnak szerezni számokkal az általánosítás előtt (Swafford, 2000).

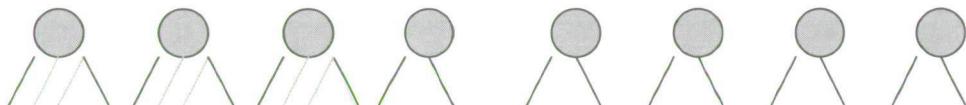
Közelebb jutunk a megoldáshoz, ha az ismereteket, problémákat különböző reprezentációkban fogalmazzuk meg: enaktív, ikonikus, szimbolikus formában (Bruner, 1966). Ezzel lehetőséget adunk a két agyfélteke közötti kapcsolatok épülésének is, amely magasabb szintű megértést tesz lehetővé (Hámori, 1999). Az információk képi reprezentációban való megfogalmazásának szükségességét támasztja alá Paivio kódelmélete, mely szerint az ember külön képi, külön verbális kódolórendszerrel rendelkezik (Paivio, 1981). A különböző reprezentációk problémamegoldásra gyakorolt pozitív hatásait többen elemezték (Ambrus 2007, Vásárhelyi 2007, Arcavi 2003).

A különböző reprezentációk alkalmazására mutatunk egy klasszikus példát:

Az udvarban tyúkok és nyulak vannak. Összesen 8 fejet és 22 lábat számoltunk meg. Hány tyúk és hány nyúl van?

A probléma megoldható tevékenységgel, a fejeket korongokkal, a lábakat pálcikákkal rakjuk ki, így a gyerekek maguktól rájöhetnek arra a megoldási módszerre, hogy mivel minden állatnak van legalább két lába, előbb minden fejhez adjunk 2 lábat, majd a megmaradt lábakat osszuk ki kettesével, így bizonyos tyúkokból nyulak lesznek.

Ezt a megoldást konkrét eszközök nélkül rajzzal is követhetjük:

Miután kiosztottuk a két lábat mindegyik fejhez, összesen $2 \cdot 8 = 16$ lábat osztottunk ki, így $22 - 16 = 6$ láb maradt, amit kettesével kiosztva $6 : 2 = 3$ állatnak jut, tehát 3 nyúl és 5 tyúk van.

Az előbbi megoldás lépéseit pontosan követi a szimbolikus megoldás is: jelölje x a nyulak, y a tyúkok számát. Felírhatjuk a következő egyenletrendszert, amelyet az egyenlő együtthatók módszerével oldunk meg:

$$x + y = 8$$

$$4x + 2y = 22$$

Az első egyenletet 2-vel szorozzuk: $2x + 2y = 2 \cdot 8$, majd kivonjuk a másodikból:

$$2x = 22 - 16. \text{ Az egyenlet mindkét oldalát 2-vel osztva: } x = 3, \text{ ebből pedig } y = 5.$$

A gyerekeknek nem csak a szimbolikus modelleket kellene tanítani, hanem a képi és a tevékenységgel lejátszható modelleket is, ezek később is az absztrakció alapjául szolgálnának. Lényeges, hogy ezeket a modellezési módszereket is tanítani kell!

A szövegesfeladat-megoldó képesség fejlesztésére irányuló kutatások pozitív eredményeket mutatnak (Verschaffel, 1997). Hangsúlyozzák, hogy valós problémaszituációkat kell állítani a gyerekek elé, így aktívabban részt vesznek a problémamegoldás folyamatában. Olyan módszereket kell tanítani, amelyek más feladatok megoldásánál is alkalmazhatók, és lehetőleg ne korlátozódjon csupán egy fejezetre ez a szemlélet.

Gyakorlati megvalósítás

A fentiek figyelembe vételével építettük fel a *Sokszínű Matematika* tankönyvcsalád matematikakönyveiben a problémamegoldás, a szövegesfeladat-megoldási képesség fejlesztését. Alapvető szempontok:

- a különböző reprezentációk és kapcsolataik tanítása;
- a fokozatosság a reprezentációk tanításában;
- ne legyenek egyenletek, az algebrai kifejezések tanítása előtt;
- a feladatmegoldás általános elveinek tanítása külön fejezetben;
- mindegyik fejezetben adunk fel problémamegoldási képességet fejlesztő feladatokat;
- törekszünk a tantárgyak közötti integrációra, és a gyakorlatias problémák választására.

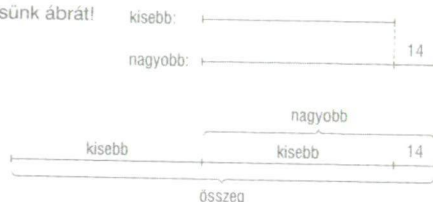

3. példa

Egy 46 cm hosszú pálcát két darabra törünk. Az egyik darab 14 cm-rel hosszabb a másiknál. Milyen hosszúak a darabok külön-külön?

1. megoldás

Készítsünk ábrát!

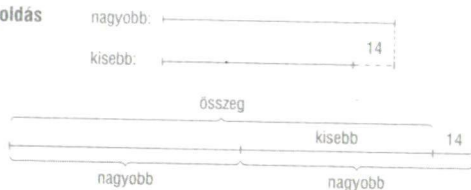
A kisebbik darab kétszerese az összegnél 14 centiméterrel kevesebb: $46 - 14 = 32$ (cm). Így a kisebbik darab $32 : 2 = 16$ (cm) hosszú, a nagyobbik pedig $16 + 14 = 30$ (cm).

Ellenőrzés: A két darab együtt $16 + 30 = 46$ (cm).

Az egyik $30 - 16 = 14$ (cm)-rel nagyobb, mint a másik.

Válasz: Az egyik darab 16 cm, a másik 30 cm hosszú.

2. megoldás

A nagyobbik darab kétszerese az összegnél 14 centiméterrel több: $46 + 14 = 60$ (cm). Így a nagyobbik darab $60 : 2 = 30$ (cm), a kisebbik pedig $30 - 14 = 16$ (cm).

Ugyanazt az eredményt kaptuk, mint az 1. megoldásban.

Válasz: Az egyik darab 16 cm, a másik 30 cm hosszú.

A 6. osztályos tankönyvben szerepel a *Hogyan oldjunk meg feladatokat?* című fejezet, amely leckénként tárgyalja a problémamegoldás lépéseit, a kérdés megértését, az adatok kigyűjtését, a különböző következtetési megoldási módszereket, az ellenőrzési stratégiákat és a válaszadás szükségességét. Ezzel erősítjük a problémamegoldásra vonatkozó metakogníciót, továbbá hasznos gondolkodási stratégiákat tanítunk a gyerekeknek, például a visszafele gondolkodást, a szöveges feladatok megoldását szakaszok segítségével (ez utóbbira látunk egy példát az ábrán). A tanári útmutatóban ötleteket adunk a tananyag tevékenységekkel való bevezetéséhez, például az ábrán látható problémát felvethetjük a gyerekeknek úgy, hogy a kezükbe adunk egy 46 cm hosszú fonalat, amit úgy kell két darabra vágniuk, hogy az egyik darab 14 cm-rel hosszabb legyen a másiknál. Ezzel a gyerekek maguk fedezik fel a megoldási stratégiát és a szakaszok rajzolásához is közelebb kerülnek. A fejezet kipróbálása során azt tapasztaltuk, hogy a tanulók jobban megállták a helyüket a matematikaversenyeken, hiszen nem speciális feladattípusokat, hanem megoldási módszereket tanultak, így új helyzetekben is sikeresebbek voltak.

Zárszó

A gyerekeknek szóló tananyagoknál is fontosabb, hogy a problémamegoldás fejlesztését beépítsük a jövőendő tanárok, tanítók képzésébe, így mintát látva lesznek képesek majdani tanítványaikat is erre nevelni.

IRODALOM

- Ambrus A.: A konkrét és vizuális reprezentációk használatának szükségessége az iskolai matematikaoktatásban. <http://xml.inf.elte.hu/~mathdid>
- Arcavi, A. (2003): The role of Visual Representations in the Learning of Mathematics. *Educational Studies in Mathematics* 52: 215–241.
- Bruner, J.S. (1966): Towards a theory of instruction. Harvard University Press.
- Davis, E. J.; McKillip, W. D. (1980): Improving Story-Problem Solving in Elementary School Mathematics. *Problem Solving in School Mathematics NCTM 1980 Yearbook*, ed. S. Krulik, R.E.Reys
- De Corte, E. (1997): A matematikatanulás és -tanítás kutatásának fő áramlatai és távlatai. *Iskolakultúra*, 12.
- Elschenbroich, H.J. (2001): Visuelles Lehren und Lernen In: Beiträge zum Mathematikunterricht div Verlag Franzbecker 169–172.
- Hámori, J. (1999): Az emberi agy aszimmetriái. Dialog Campus Budapest, Pécs.
- Lénárd Ferenc (1984): A problémamegoldó gondolkodás, Akadémiai Kiadó, Budapest.
- MacGregor, M; Stacey, K (1993): Cognitive Models Underlying Students' Formulation of Simple Linear Equations. *Journal for Research in Mathematics Education*, 1993, Vol 24, No. 3, 217–232.
- Paivio, A., Begg, J. (1981): Psychology of language. New Jersey Prentice Hall.
- Piaget, J. (1970): Az értelmi fejlődés szakaszai, In: Piaget, J.: Válogatott tanulmányok, Budapest Gondolat, 66–75.
- Pólya György (1957): A gondolkodás iskolája. Bibliotheca, Budapest.
- Swafford, J. O.; Langrall, C.W.: Grade 6 Students' Preinstructional Use of Equations to Describe and represent Problem Situations, *Journal for Research in Mathematics Education*. 2000, Vol 31, No. 1, 89–112.
- Vásárhelyi É.: Problem Solving with Help of Combination of Different Representations. <http://xml.inf.elte.hu/~mathdid>
- Verschaffel, L. (1994): Using Retelling Data to Study Elementary School Children's Representations and Solutions of Compare Problems. *Journal for Research in Mathematics Education*, 1994, Vol 25, No. 2, 141–165.
- Verschaffel, L. (1997): Teaching Realistic Mathematical Modeling in the Elementary School: A Teaching Experiment With Fifth Graders. *Journal for Research in Mathematics Education*, 1997, Vol 28, No. 5, 577–601.

KLÁRA PINTÉR

Different representations of narrative mathematical problems within the frame of competence-based instruction

In the process of modernization of instruction, those type of curricula and syllabi are emphasized which help development of the students' abilities and competencies necessary in everyday life. From this respect, one of the most important elements in the competence-based mathematics instruction is the development of problem-solving skills through narrative tasks (DE Corte 1997). In the article, problems and possible causes are outlined. One of the possible problem areas is 'early symbolism', because this abstract knowledge is not backed up by practical experience or symbolical representation connected to the tasks, which could be acquired through manual skills.

In the course book series „Sokszínű Matematika” (Multicolored Mathematics), published by Mozaik Kiadó, the authors attempt to build up these representations gradually and simultaneously. The principles and some momenta of this structure are introduced in the article.

A jelenkori történelem tanításának problémái

ALKALMAZOTT HUMÁNTUDOMÁNYI INTÉZET

történelemtanítás, történelemtankönyv, történelemszemlélet, jelenkor, 1956

XX. századi történelmünk oktatása bővelkedik *érzékeny pontokban*¹ mind a történelmi tények kutatása, értékelése, mind a tanítása szempontjából. Vajon miért éppen a jelenkor értelmezése érint minket a legérzékenyebben és vet fel ennyi megoldatlan problémát? Talán azért, mert a korábbi századok történéseire már módunk van nagyobb időtávlatból tekinteni, generációk sora dolgozta azokat fel emlékezetében, formálta legendává, mítosszá. A történettudomány pedig feltárta a fellelhető tényeket, számos problémára adekvát választ adott. Így módon a régi korok eseményei „történelemmé szelídültek”, s bármily felkavaróak is voltak azok a maguk idejében (gondoljunk csak akár a tatárjárásra, török dúlásra, vagy éppen az 1848–49-es szabadságharcra és annak megtorlására), mégsem hatnak ránk olyan megrázó erővel, mint a *rettenetes huszadik század*. Az elmúlt század, s különösen annak második fele még nem „szelídült” történelemmé. Szereplői köztünk élnek, következményei, bizonyos intézményei, beidegződései máig hatnak, forrásait pedig sokszor megsemmisítették, vagy éppen évtizedekre titkosították. A történelem érzékeny pontjai heves érzelmi reakciót váltanak ki azokból a kortársakból, akik átéltek őket. Így merül fel az *értelmezés tapintatának problémája*, melyről Hayden White a holokausztt tanulmányozásával kapcsolatban ír: „vitathatónak és izléstelennek tűnik módszertani kérdésekkel szórakozni olyan eseménnyel kapcsolatban, amely annyira szörnyű, hogy akik megtapasztalták, ... alig viselik el, ha hallaniuk kell róla”.² Nem véletlen, hogy a történelmi értékelést megelőzve a *művészetek* képesek elsőként és leghatásosabban arra, hogy a megmagyarázhatatlannak, feldolgozhatatlannak tűnő történéseket megszóltassák, megjelenítsék, újra átélhetővé tegyék számunkra. Így járul hozzá a szépirodalom, a képzőművészet vagy a zene múltunk jobb megértéséhez, az *emlékezet történelemmé szelídítéséhez*.

Vannak, akik a fenti problémákból kiindulva eleve megkérdőjelezik a közelmúlt oktathatóságát. Feldolgozatlanságra, bizonyos politikai veszélyekre, érdekekre hivatkozva legszívesebben mellőznék az 1945 utáni események tanítását. A történelemtanárok többsége viszont egyetért abban, hogy a *közelmúlt történelmének tanítása* – minden nehézsége ellenére – *megkerülhetetlen feladatunk*. Mai problémáink gyökerei ide nyúlnak vissza, a jelenben eligazodni akaró ember kérdéseire választ XX. századi történelmünk tanulmányozásával kaphat.

Hogyan tanítsuk közelmúltunk történelmét? Tudnunk kell, hogy a történelemtanítás soha nem volt ideológiától mentes, és ma sem az. A történelemtankönyvekben fedezhetők fel legnyilvánvalóbban az éppen hatalmon lévő elit értékrendje, eszményképei. Emellett a történelemtanításban érzékelhetők a tanár nézetei, személyes beállítottsága. Az ún. *értéksemleges történelemtanítás*³ személytelen, túl steril, így hatástalan és hiteltelen is. „Értéksemleges” oktatásban nem valósíthatók meg a tantárgy nevelési feladatai. A történelemtanításnak feltétlenül értékközvetítő szerepet kell vállalnia.

A történelemtanároktól elvárt szakmai követelmény a hiteles, élményszerű, kompetencia alapú történelemtanítás. *Hiteles történelemtanítás* csak a történettudomány által feltárt és igazolt tényeken alapulhat. Tapasztalatom szerint a legérzékenyebb kérdések feltárásához a *tények szó szerinti krónikája*⁴ az egyik legadekvátabb eljárás, mely képes megállni az igazsághűség próbáját, és a tanulóknak lehetőséget nyújt az önálló véleményalkotásra. Problémát itt annak megítélése jelent, mekkora az a szükséges és elégséges tényinformáció mennyiség, mely a hiteles, adekvát kép kialakításához nélkülözhetetlen. A jelenkort feldolgozó nyolcadikos tananyag tartalmazza a legtöbb adatot, mégsem képes a mennyiséggel arányos hatékonyságot elérni a közelmúlt történetének megismertetésében. Önmagukban a tények mentesek az érzékenységtől, azok

¹ Szerencsés Károly: Az 1867–1990 közötti magyar történelem tanításának neuralgikus pontjai. In: V. Molnár László. (szerk.) Új törekvések a történelemtanításban. Keraban Kiadó, Budapest, 1993. 101. p.

² Hayden White: A történelem terhe. Osiris Kiadó, Budapest, 1997. 244. p.

³ Salamon Konrád: Arányok, értékek és nemzettudat az oktatásban. In.: Módszertani Lapok. Történelem. XL Évfolyam 1. szám. 1999. március. 3. p.

⁴ Hayden White. I. m. 263. p.

adottak. Nem mindegy viszont, hogy a tényekkel hogyan bánunk. *Torz történelemszemlélethez*, dogmatiz-mushoz vezet, „ha valamilyen tétel igazolásához keresünk tényeket, adatokat múltunkból”.⁵ A történelem tanulmányozása során ezért célszerű kerülni a *dedukciót*. Torzítást jelent bizonyos tények *elhallgatása*, mások *túlhangsúlyozása*, a téves, vagy egyenesen hazug *aktualizálás* (belemagyarázás), ugyanazon tények rövid időn belül többszöri *átértékelése* (a „már megint másképp volt”), a *bűnbakkeresés* (árulók, ellenségek képek, a bűntudatkeltés, a félelemkeltés, vagy éppen *gyűlölet* szítása), a fontos személyek körüli *mitoszteremtés* is.

Az eredményes történelemtanítás záloga a jól képzett, adekvát történelemszemlélettel rendelkező, a pedagógusmesterség iránt elhivatottságot érző *történelemtanár*. A történelemtanítás legfontosabb eszköze pedig a *tankönyv*. Az iskolai szervezetben tanulók számára a tankönyv nélkülözhetetlen, hisz a rendszerezett és írásban rögzített tudást a legközvetlenebb módon teszi elérhetővé minden diák számára. Závodszy Géza egy tanulmányában rámutat, hogy „a *közkutatás nemzeti ügy*, bizonyára *nemzeti ügy a tankönyv is*.” F. Shoemaker amerikai szerzőtől idéz egy gondolatot, miszerint „a tankönyveket a nemzeti kultúra szimbólumainak is tekintetjük (...) Talán sokkal jobban kifejezik a nemzeti eszméket és értékeket, mint a pénzürméken és zászlókon szereplő figurák”.⁶ Az adott korra jellemző, milyen eszméket, értékeket közvetítenek tankönyvei és hogyan.

1989 után az összes tantárgy közül a történelem tananyaga szorult a legalaposabb *átértékelésre*, főleg a XX. század történelme. Ezért első évben ideiglenes tankönyv jelent meg mind a 8., mind a 12. évfolyam számára, mely az eseményeket csupán 1945-ig tárgyalta. A tankönyvkiadás monopóliumának megszűnésével 1990-től a tanárok több lehetséges kötet közül válogathatnak. A végbement *szemléletváltozás* nyomán azt váránk, hogy a XX. század története, és benne az 1956-os magyar forradalom és szabadságharc hiteles, a történeti kutatás legújabb eredményeit is felhasználó bemutatásra kerüljön. Vélhetnénk, hogy összeesküvés-elméletek helyett a tankönyvek a fejlemények tényszerű és élményszerű bemutatására, a döntéshozók dilemmáira, a főszereplők személyes életútjára, a kor hangulatának megragadására, a nemzetközi helyzet magyarországi eseményekre gyakorolt hatására helyezik a hangsúlyt. Mindez csupán részben valósul meg. Az 1956-os *forradalom a történelem-tankönyvekben* egyike azon érzékeny témáknak, melyekben a legdinamikusabb szemléletváltozás történt. Kiválóan alkalmas arra, hogy a közelmúlt történelmének tanítása kapcsán felmerülő problémákat tanulmányozhassuk. Napjaink történelemkönyvei a forradalmat spontán jellegű, elsöprő erejű és világtörténelmi szempontból is számottevő eseményként mutatják be. A továbbiakban a két legelterjedtebb nyolcadikos tankönyv 1956-os fejezeit tekintem át.

1993-ban jelent meg *Dürr Béla nyolcadikos tankönyve*.⁷ Közlő-leíró jellege, hosszú leckéi, a csekély mennyiségű illusztráció, a munkáltató feladatok hiánya miatt ugyan nem képes a legkorszerűbb didaktikai szempontoknak eleget tenni, mégis, az anyag korrekt, részleteiben is megbízható kifejtése, elfogulatlan szemlélete 1956 általános iskolai bemutatásának egyik legelfogadhatóbb, legteljesebb verzióját nyújtja. Dürr Béla mértéktartó feldolgozásában világosan nyomon követhető az események jellegének változása, Nagy Imre és Kádár János nézeteinek formálódása, a Nagy Imre-kormány változó megítélése és szerepvállalása. A *forradalom győzelmét* a többpártrendszerű demokrácia létrejöttének lehetőségéhez köti, az utcán zajló eseményeket *fegyveres felkelésnek*, résztvevőit *felkelőknek* nevezi. Sajátos, hogy nem taglalja kilétüket, nem említi azt sem, hogy többségük fiatal volt. Tartózkodik a *forradalmár* kifejezés használatától, „*forradalmi megmozdulásokat*” is csupán egyszerűen említ, az események vidéki városokra való kiterjedése kapcsán. A lecke főcímen kívül másutt nem használja a *szabadságharc* kifejezést sem, a szovjet beavatkozással *fegyveres felkelők* veszik fel a küzdelmet. Nem ad útmutatót a *Molotov-koktél* készítéséhez és használatához, meg sem említi azt, sőt, a forradalom jelképévé vált *lyukas zászlót* sem.

Az 1956-os magyar forradalom és szabadságharc című lecke A *diktatúra végnapjairól* szólva 1956 júliusától mutatja be a „reformok iránt értetlen”, népszerűtlen Gerő-féle pártvezetést, Nagy Imre mellözését, a tömegek csalódottságát, követeléseit, Rajk László és társai újratemetésének körülményeit, a pártvezetés jogosítványai tárgyalásait, az egyetemi ifjúság azonnali cselekvést sürgető kezdeményezéseit, a MEFESZ szegedi megalakulását, majd országos mozgalommá terebélyesedését. A történelmi pillanat háttérül a pártállam erkölcsi válsága és a Gomulka vezette lengyelországi reformerők hatalomra jutása szolgál. Ponról ponra közli

⁵ Domokos Zsuzsanna. Vázlatok a hamis történelmi tudat történelemformáló szerepéről. In.: V. Molnár László: (szerk.) *Történelemmetodikai műhelytanulmányok*, Tárogató Kiadó, Budapest, 1996. 49–50. p.

⁶ Závodszy Géza: Tankönyv, iskola, társadalom. In.: *Módszertani Lapok. Történelem*. 2002. 2. szám 23. p. (Idézi F. Shoemaker. *The Education Quarterly*, Vol. XIV. No 54. 108.p.)

⁷ Dürr Béla: *Történelem* 8. Korona Kiadó, Budapest. 1993. 162–175. pp. Kiemelések tőlem.

az egyetemi diákság követeléseit, valamint hogy a rádió elutasította azok beolvasását, ami a tüntetés egyik kiváltó oka volt.

A *békés tüntetésből fegyveres felkelés* címmel végigköveti október 23-a minden eseményét. A Szabad Nép „Új tavaszi szemle” c. vezércikkében az ifjúság mellé állt. A tüntetés betiltásának, majd engedélyezésének részleteinél megnevezi Piros László belügyminisztert, Révait és Marosánt, utóbbiak készek lövetni, valamint Kopácsi Sándort, Budapest rendőrfőkapitányát, aki erre nem hajlandó. (A döntéshozók név szerinti említése ritkaság tankönyveinkben.) Végigköveti a tüntetés menetét, helyszíneit, szónokait, a szavalattal fellépő neves színészeket, a tüntetők jelszavait: „Rákosit a Dunába, Nagy Imrét a kormányba”, „Aki magyar velünk tart!”, „Ruszkik haza!”, „Most vagy soha!”. Nem hallgatja el azt sem, hogy a 200 ezer tüntető követelésére a Parlament erkélyéről rövid beszédet mondó Nagy Imre óriási csalódást okozott. A tömeg hangulatát és a beszéd rövid tartalmát is megismerteti olvasóival: Nagy Imre a problémák párvezetésén belüli megoldását ígérte, és visszatérést az 1953-ban meghirdetett kormányprogramhoz. A diákok így megismerik Nagy Imre álláspontját október 23-án, s a könyv nyomon követi annak későbbi változását. A Sztálin-szobor ledöntésével, majd a rádió előtti első lövések eldördülésével a szerző megállapítja: ezzel kirobbant a *fegyveres felkelés*. Azt nem mondja el, honnan szereztek a tüntetők fegyvert, azt sem, milyen objektumokat foglaltak el.

Kísérelt a fegyveres felkelés elfojtására cím alatt összegzi a párvezetés dilemmáját. Nem leplezi, hogy Nagy Imre erre az ülésre sietett október 23-a éjszakáján, őt és csoportjából Losonczy Gézát valamint Donáth Ferencet bevásárolták a Központi Vezetőségbe. Megnevezi a résztvevőket, a határozatot a *szovjet csapatok behívásáról* (melyet Nagy Imre nem írt alá), és szól a fegyveres felkelés *ellenforradalomnak* bélyegzéséről. Nem tér viszont ki arra, hogy másnap Moszkvából *szovjet tanácsadók* érkeztek, akiknek végig fontos szerepük volt a párvezetés döntéseiben. Megállapítja, hogy a *szovjet katonai beavatkozás* (Kelet-Berlinben 1953-ban bevált) elrettentő taktikájával szemben Budapesten néhány ezer *fegyveres felkelő* eredményesen vette fel a harcot, megnevezi a *fegyveres ellenállás főbb gócpontjait*, és nem hallgatja el azt sem, hogy Nagy Imre kormánya *kijárási tilalmat* és *statáriumot* hirdetett. Tárgyilagosan, mégis megrázó erővel írja le az október 25-i Parlament előtti békés tüntetés *vérengzésbe* torkollását, az elesettek és sebesültek számát. Az ÁVH *gyilkos provokációja* hatásaként ír az utcai *lincselésekről*. Nem hallgatja el azt sem, hogy ezekben a napokban a párvezetés és a *kormány tehetetlen*, hogy az új főtitkár, Kádár „*népellenes ellenforradalmi elemek fegyveres felkeléséről*”, Nagy Imre pedig „*elkeseredett dolgozókhoz csapódott kis számú ellenforradalmárról*” beszél, s hogy mindketten *fegyverletételre* szólítják fel a fegyveres felkelőket – eredménytelenül.

Október 28-át jelöli meg „*fordulatként a fegyveres felkelés megítélésében*”, amikor Nagy Imre új, *nemzeti kormánya* megalakul, és a kormányfő elveti a „*jelenlegi hatalmas népmozgalom ellenforradalom*” voltát, bejelenti a szovjet csapatok kivonását, az ÁVH feloszlását, törvényesnek ismeri el a munkástanácsokat, a felkelőknek ígéretet tesz az új karhatalomba való beolvasztásra. A körülményeket részletesen ismertetve tárgyalja az október 30-i *Köztársaság téri pártszékház ostromát*, ahol a felfokozott gyűlölet lincseléshez vezetett, de nem említi az áldozatok számát. Idézi viszont az *Írószövetség nyilatkozatát*, mely elítéli a lincselést, és felszólít a *forradalom tisztaságának megővésére*.

A *forradalom átmeneti győzelmét* az október 30 – november 3. közötti időszakra teszi, ahol kiemeli MSZMP megszervezését, megnevezi az Ideiglenes Intézőbizottság a hét tagját, az egypártrendszer megszűnését, a szovjet csapatok Budapestről való kivonását, *esélyt a többpártrendszerű demokrácia formálódására*. Nagy Imre bejelentését a *Varsói Szerződésből való kilépésről* és az ország *semlegességéről* viszont nem támasztja alá semmilyen körülmény ismertetésével (pl. nem említi, hogy a szovjet csapatok az ígéretekkel ellentétben nem kifelé mentek, hanem befelé jöttek). *Mindszenty bíboros beszédéből* nem idéz, szükséztlenül annyit közöl csupán, hogy a beszéd a kormány munkáját kívánta elősegíteni. Részletesen bemutatja viszont a november 3-án megalakult új koalíciós kormány összetételét. Itt mondja ki: „*Győzött tehát a forradalom, minden feltétel adottnak tűnt az új, demokratikus rendszer kialakításához*”.

A *forradalom veresége* cím alatt először a magyar forradalom *nemzetközi visszhangját* ismerteti. Itt tesz említést arról, hogy a nyugati országok *propagandája* bízta a kelet-európai népeket, kövessék a szabad világ példáját. A győzelmet látva azonban elbizonytalanodtak. Elemzi a nagyhatalmak erőviszonyait, a *szeu*zi válság teremtette helyzetet és az USA bejelentését, mely szerint a magyar kérdés megoldásába *nem kíván beavatkozni*. Elmondja, hogy a szovjet vezetés, megszerezve a szocialista tábor támogatását, a fegyveres beavatkozás mellett döntött. Röviden összegzi a *Maléter Pál* vezette katonai küldöttség letartóztatását, Kádár szovjetekhez való átállását, *ellenkormánya* megalakulását Szolnokra teszi. Nagy Imre november 4-i drámai hangú rádióbeszédét teljes terjedelmében idézi. A fegyveres harcokban *elesettek* számát 2700-ra, a *külföldre*

menekültékét pedig 200 ezerre becsüli. Utal Kádár első nyilatkozatainak ígéreteire a forradalom vívmányainak megőrzéséről, illetve arról, hogy Nagy Imrét is beveszi a kormányába. Ám Nagy Imréék erről hallani sem akartak, ezért a jugoszláv nagykövetségre menekültek. Arról, hogy befogadásuk Tito által készített csapda volt, valamint Nagy Imréék snagovi fogva tartásáról csak a középiskolás könyvek számolnak be.

Megtorlás a forradalom után címmel kiemeli Kádár kormányának szovjet páncélosokkal való bevonulását Budapestre, Nagy Imre törvényes kormányának létezését, amely Kádár hatalmának törvényessé tételét akadályozta. Elmondja, hogy Kádár írásban adott biztosítékot Nagy Imrének és társainak a szabad elvonulásra. Az erőszak nyílt alkalmazására hirtelen felállítják a „forradalmi karhatalmat” (*pufajkások*), és decemberben a forradalmat már hivatalosan „ellenforradalmi lázadásként” nevezik meg. A sztrájkok, tüntetések sorában tesz említést a karhatalmisták *salgótarjáni* 80 halálos áldozattal járó *sörtüzéről*. A *megtorlásokat*, a bosszúállást Haynau rémuralmát idéző, 10–15 évig tartó időszaknak nevezi. A *halálra ítélték* számát 300-ra, a *börtönre ítélték* tízezerrel is többre teszi, szól az internálótáborok újbóli megnyitásáról. Részletesen kitér a Nagy Imre-perre, felsorolja az abban halálra, illetve börtönre ítélteteket. Bemutatja, hogy Nagy Imre a tárgyaláson Magyarország törvényes miniszterelnökének vallotta magát. A pártállami rendszer helyreállításának leírása után ismereteli az 1959-es részleges *amnesztiát*, az 1960-as második amnesztiarendeleetet, majd az 1963-as általános *közkegyelmi* rendeleetet, amely után a Kádár-rendszer fokozatosan „puha diktatúrává” alakult.

Helméczy Máttyás nyolcadikos tankönyve⁸ 1990-től több kiadásban ismert, a legutóbbi 2004-es változat a kerettanterv szerint átdolgozott, számos tartalmi és formai újdonsággal bővített kötet. A gazdagon, színes fotókkal illusztrált, bő didaktikai apparátussal készült tankönyv munkáltató jellegű. Ebben a tekintetben mondható korszerűbbnek, mint Dürr Béla munkája. Leckéi jól tagolt, rövid gondolati egységekből állnak. Szövege lényegre törő, tömör, ám sokszor éppen a tömörség megy az érthetőség rovására.

Lássuk, miben tér el ez a feldolgozás Dürr Béla munkájától. Az '56-os leckék szövegében számos, leginkább a fontos tények elhallgatásából eredő torzítást találhatunk, főleg az '56 júliusától november 4-ig terjedő időszakkal kapcsolatban. A „*Forradalom és szabadságharc Magyarországon, 1956*” c. lecke az előzmények közül kihagyja Rajk László és társai újratemetését, valamint Gerő jugoszláviai tárgyalásait. Ellenben a precíz adatoltságra való törekvést sejtetve három egymást követő ponton *óra, perc pontosságú időközléssel* adja meg a tüntetés betöltésének, engedélyezésének, majd kezdetének időadatát. Ennek ellenére névvel nem közli, kik döntöttek és miért, mit tett ezalatt a rendőrség, a hadsereg. Alig tudunk meg valamit arról, hogyan zajlott maga a tüntetés, kik szónokoltak, melyek voltak a tömeg jelszavai. Sztálin szobrának ledöntését viszont precízen, percre pontosan közli. A *forradalmár* kifejezést az egész leckében mindössze egyszer használja, sajátos módon épp ott, ahol az első lövések eldördülnek: „a rádiónál robbant ki az első tűzharc a *fegyvert szerzett forradalmárok* s a rádió őrizetére kirendelt védők között”. Az éjszaka elfoglalt objektumokról és arról, honnan szereztek a tüntetők fegyvert, nem tudunk meg semmit. Október 23-át tömör megállapítással zárja: „A délben kezdődött tüntetés este már *forradalom*má, másnap hajnalban pedig *szabadságharc*cá változott.” Ebből a diák arra a következtetésre juthat, hogy ott van forradalom, ahol lőnek. Az október 24-étől kibontakozó utcai harcoknál nem tudjuk meg, valójában kik és hol vették fel a harcot a szovjetekkel. Nem beszél a fegyveres felkelők gócpontjairól (!?), a magyar honvédséget és rendőrséget meg sem említi. A november 4-i második szovjet támadásnál emeli ki a *fiatalok* szerepét az utcai harcokban.

1956 egyik jellemzője az, hogy nem voltak nagy vezetői, ezért az utcai harcot vállaló névtelen felkelőket, a „*pesti srácokat*” nevezi néhány tankönyvszerző forradalmároknak, az óvatosabban fogalmazók pedig felkelőknek (Dürr, Salamon Konrád). A *lincselések* leírásánál viszont a legtöbb szerző személytelen mondatot szerkeszt, vagy a feldühödött *tömeg*ről beszél.

Helméczy érezhetően *eszményíti Nagy Imre alakját*: kiemeli magyaros külsejét, izes beszédét és népszerűségét, mint „*földosztó miniszter*”. Hangsúlyozza, hogy bár kommunistává a Szovjetunióban lett, a sztálinista módszerektől távol tartotta magát. Nem részletezi viszont a Szovjetunióban folytatott tevékenységét, meg sem említi hazatérése utáni belügyminiszerségét Tildy kormányában, élelmezési, majd begyűjtési miniszerségét a parasztságra nézve legkeményebb időkben, az 50-es évek elején. Megemlíti ugyan, hogy október 23-án este *beszédet* mondott a *Parlament*ből, de hogy mit mondott, s annak milyen hatása volt, arról hallgat. Megemlíti, hogy Nagy Imre a vérontás elkerülése végett egyezkedést javasolt, de azt nem, hogy a felkelőket fegyverletételre szólította fel, és azt sem, hogy kormányra kerülve *statáriumot* és kijárási tilalmat rendelt el. Azt azonban

⁸ Helméczy Máttyás: Történelem 8. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2004. 164–173. pp. Kiemelések tőlem.

közli, hogy okt. 24-én Moszkvából szovjet tanácsadók érkeztek, akiknek jelentős szerepük volt az események alakulásában. A *Nagy Imre-kormány tevékenységéről* az első napokban csak annyit mond, hogy próbált *kiutat* találni, s hogy október 28-án állt a folyamatosan erősödő forradalom oldalára, és az eseményeket *nemzeti forradalomnak* minősítette. Előbb viszont a szerző elhallgatta, hogy a kormány és a pártvezetés tagjai addigi nyilatkozataikban *fegyveres ellenforradalomról* beszéltek, és hogy gyakorlatilag alig volt befolyásuk az utcán zajló eseményekre. A többpártrendszer újjáéledését megemlíti ugyan, de hogy mely pártok alakultak és kikből állt Nagy Imre kormánya, azt nem tárgyalja. *Mindszenty* bíboros sem szerepel a könyvben, ez azért kár, mivel az 1989 előtti tankönyvek Nagy Imrén kívül éppen őt használták bűnbaknak.

Arra a kérdésre tehát, hogy *mi történt Magyarországon 1956-ban*, a fiatalok Dürr Béla könyvéből kapnak árnyaltabb, hitelesebb választ. Helméczy Mátyás munkájának erőnei a gazdagabb didaktikai apparátusban rejlenek. Ám olyan tankönyv még nem jelent meg, amely minden igényt kielégítene. Ezért a történelemtanár feladata, hogy szakmai tudására, józan ítélőképességére és emberségére alapozva egészítse ki, árnyalja a tananyagot, indokolt esetben foglaljon állást, ha kell, javítsa a tankönyvek esetleges hiányosságait, tévedéseit. Záró gondolatom egy idézet, amely Szerencsés Károly egyik, a huszadik századi történelem tanításáról szóló tanulmányából való. *„A fiatalságnak tudnia kell, mi történt 1956-ban Budapesten és az országban, mert túl nagy erő a forradalom vihara még ma is ahhoz, hogy megmaradhasson a múzeumok tárlóiban, és azért is, mert érthetetlenek az azt követő évtizedek történései e nélkül.”*⁹

ERIKA BALOG

The problems of modern history instruction

20th century history is full of 'sensitive points'. The events of the earlier centuries can be studied retrospectively, and their impact is not so powerful as those of the 'terrible twentieth century'. The last century, especially its second half, has not been tamed yet. Its agents live among us, its consequences, certain institutions and attitudes still have their impacts and many sources have been destroyed or sealed. Those people who have lived through some of these events react sensitively and passionately.

The most dynamic change has happened in the teaching approach of the '56 revolution. It is an excellent example for teachers to face the problems of history instruction, which is inevitably our task, however difficult it is. The roots of our recent problems go back to there, and to be able to find answers to our present questions we have to look back to the history of the 20th century.

---

⁹ Szerencsés Károly: l. m. 110. p.

GÁL ANIKÓ

Integrációról tanulásban akadályozott gyermekeknél

GYÓGYPEDAGÓGUS-KÉPZŐ INTÉZET

tanulási akadályozottság, integráció, befogadó pedagógia, differenciálás, tanulási formák

Abban a szerencsés helyzetben vagyok, hogy a címben megjelenő két fogalom, állandó változások, viták keresztüztüében áll, újabb és újabb megközelítéseket kap, minderről a médián keresztül folyamatosan tájékozódhatunk.

Én, mint most nemrég végzett gyógypedagógus diplomával rendelkező, kívánom a két fogalom összekapcsolásaként elmondani mindazt, amit a rövid időkeret lehetővé tesz.

Elsőként nagyon fontos a fogalmakat, definíciókat tisztázni, mivel pillanatnyilag gyakoriak a félreértelmezések, és megfigyelhető az is, hogy milyen zavar uralkodik és mennyi félreértés tapasztalható a jelenleg használt gyógypedagógiai szakkifejezések körül.

A dokumentumok sem képeznek ez alól kivételt. Az értelmi fogyatékosnak minősített gyermekekkel kapcsolatban is a legváltozatosabb variációkat hallottam. A „középsúlyos értelmi fogyatékosok” esetében „foglalkoztató”, „imbecillis”, „imbó” „értelmileg akadályozott”. Iskolájukra a „foglalkoztató iskola”, „foglalkoztató általános iskola”. A felsorolás nem, a káosz viszont teljes. A dokumentumok nyelvészetiileg helytelenek, „enyhe értelmi fogyatékos”-t írva pedig bizonyára a szerzők is a fogyatékos és nem a fogyatékos enyhességére gondoltak. Az 1997-es kiadású Pedagógiai Lexikonban is egyre inkább az „akadályozott” kifejezést használják. Ennek indoka, hogy míg a „fogyatékos” megnevezéssel az egyénhez kötjük a problémát, addig az „akadályozott” kifejezéssel az egyén és a környezete kapcsolatában megmutatkozó problémára utalunk. A „heil/heilen” szó többjelentésű, a gyógyítás mellett segítséget is jelent. A „Hilfsschule” magyarázata sem sikerült szerencsésen, hiszen segítő iskolát jelent. A pedagógiai gondolkodásra és az iskolai gyakorlatra is hatása van. Miért rokonszenvesebb az akadályozott kifejezés a fogyatékosnál? Mindenki lehet akadályozott, hiszen az akadályozottság a viselkedésben nyilvánul meg, amennyiben a környezet és az egyén összhangja megbomlik, a környezet nem alkalmas az egyén szükségleteinek kielégítésére. Az akadályozottság, mivel helyzetfüggő, nehezen viszonyítható bármiféle normához, arról nem is szólva, hogy ki lenne jogosult akármilyen norma megállapítására.

Két csoport neve néhány éve tanulásban akadályozottak, illetve értelmileg akadályozottak pedagógiája csoportra változott. Az értelmi fogyatékos népesség súlyosság szerint történő felosztása az eddigi három csoport helyett hangsúlyozottan kettőre tagolódik, mivel a legsúlyosabbak vagy jelentősen akadályozottak is az értelmileg akadályozottak körébe tartoznak. Az értelmileg akadályozottak pedagógiája szakot végzett tanárok és terapeuták szinte szó szerint a születéstől a halálig fejlesztik, kísérik „klienseiket”, végzik a korai fejlesztést és a felnőtt kísérést óvodai és iskolai feladataik mellett.

Sok félreértés van a gyógypedagógus szakmán belül is a tanulásban akadályozottak körével kapcsolatban. Nos, a „tanulásban akadályozottak” nem az „enyhén értelmi fogyatékos” tanulók megnevezésének szinonimája, annál lényegesen szélesebb tanulói kört foglal magába, akiknek többsége az általános iskolába jár, és valamilyen tanulási akadály miatt bukdácsol, nehezen tanul, esetleg kimarad. Az enyhe értelmi fogyatékos is akadály a tanulásban, így ezek a gyermekek is a tanulásban akadályozott gyermekek körébe tartoznak, ők azonban külön iskolatípusba, az enyhén értelmi fogyatékosok általános iskolájába (EÁI) járnak, amennyiben a tanulási képességet vizsgáló szakértői és rehabilitációs bizottság döntése enyhén értelmi fogyatékosnak minősítette őket, és ezt az iskolatípust jelölte ki számukra. Sajnos az általános iskolák által alkalmazott fejlesztő pedagógusok között még kevés a gyógypedagógus.

Kanter szerint például tanulási akadályozottságról akkor beszélhetünk „ha a tanulás jelentős mértékű korlátozottsága átfogó, súlyos és tartós magatartásbeli és teljesítménybeli eltérésekhez vezet” (Idézi: Englbrecht, A.-Weigert, H. 1996, 27.).

Ennél valamivel differenciáltabban írja le a fogalmat a Német Köznevelési Tanács egyik ajánlása: „Tanulásban akadályozottaknak számítanak azok a gyermekek és fiatalok, akiknél fejlődésbeli hiányosságok, a központi idegrendszer sérülése vagy szociokulturális depriváció miatt bekövetkezett csökkent intelligencia-

teljesítmények az iskolai tanulást oly mértékben befolyásolják, hogy a tananyag felfogása, tárolása és feldolgozása nem az életkornak megfelelő szinten történik (Idézi: Englbrecht, A.-Weigert, H. 1996, 27.).

Nem tartozik a tanulási akadályozottság körébe a tanulási zavar, mint például a diszlexia, diszkalkulia, amely megfelelő terápia alkalmazásával jelentősen javítható, esetleg teljesen megszüntethető, vagy a különböző okok miatt fellépő tanulási nehézség, amely a körülmények rendezésével felszámolható.

A tanulási akadályozottság elsősorban az intézményes (óvodai, iskolai) nevelés programjainak, tanterveinek elvárt követelményeire viszonyítva gyengébb teljesítményekben mutatkozik meg.

Ha a tanulásban akadályozott gyermek nem kap megfelelő pedagógiai segítséget tanulási eredményei folyamatosan rosszabbodnak. Ezzel szemben tartós pedagógiai és szociális segítség hatására teljesítményei javíthatók. Nem a gyermekcsoportot kellene újra és újra meghatározni, hanem azoknak az iskolai feltételeknek a feltárására helyezni a hangsúlyt, amelyek az egyes gyermekek eredményes tanulását akadályozzák.

Ezek után nézzük, mi a helyzet az integrációt illetően.

Integráció definitíve: „*különlálló részeknek valamely nagyobb egészbe, egységbe való beilleszkedését, beolvasását*” (Magyar értelmező kéziszótár) jelenti, ami esetünkben a sajátos nevelési igényű, akadályozott gyermekek vagy fiatalok az épek közé való beilleszkedésére vonatkozik.

A nevelés-oktatásban megvalósuló integráció tehát, a speciális nevelési szükségletű gyermekek, fiatalok, beilleszkedését jelenti a többségi nevelési-oktatási intézményt látogatók közé. Éppen ezért az integráció szoros összefüggésben áll az esélyegyenlőség biztosításával abban az értelemben, hogy mindenki számára nyitottá teszi a nevelési-oktatási intézményeket, tekintet nélkül egyeselek akadályozottságára, az esetlegesen tapasztalható nagyon eltérő képességeire, a kiemelkedően tehetségéstől a gyenge adottságúig.

Korábban a gyermekek szelekciójában az ún. orvosi modell érvényesült. A problémát csak a gyermekben keresték, s a „fogytékosság” diagnózisát követte az „egészséges” társaktól való elkülönítés. Az integráció esetleges sikertelensége azonban elsődlegesen a környezetben, a pedagógiai intézmény merevségében keresendő. Az egyénről mindig a mikro-makro környezetével kapcsolatos interakciói során alkothatunk véleményt, s nem a papíron lévő „deficit-diagnózis” alapján. A flexibilisebb alkalmazkodás a környezet részéről, lehetővé teszi a sajátos nevelési igényű gyermek befogadását a többségi iskolába. Ezt fejezi ki a speciális nevelési szükséglet fogalma, mely a hiányosságok helyett a fejlesztés teendőit emeli ki. (Csányi, 2001.)

Az integráció egy általános (bazális) pedagógiát hoz létre. *Bazális* pedagógia, mivel a gyermekek és fiatalok mindenfajta fejlettségi szintjét, a valóság észlelésének, gondolkodási, észlelési, cselekvési kompetenciáknak minden fokát szociális kirekesztés nélkül képesnek tartja a tanulásra. *Gyerekkentrikus* pedagógia, mivel az ember személyhez kötöttségét (a biográfiaja értelmében) és ezzel együtt minden emberi csoport heterogenitását feltételezi és a tanulás és tanítás anyagát törvényszerűen az emberi fejlődéshez alakítja, vagyis egy gyermek/tanuló „aktuális fejlődési zónáját” figyelembe véve a tanulást és tanítást a „legközelebbi fejlődési zónához” (Vigotszkij) igazítja. Jellemző erre a pedagógiai gondolkodásra a közös tárgyakon való munkálkodás. Így lehetséges elérni azt, hogy minden gyermek cselekvően vegyen részt a tanulásban, minden tudás, ismeret, ami egy gyermek birtokában van, hatást gyakorolhasson a másira is, minden gyermek/tanuló fontos tapasztalatokat nyújtson a közösség számára, mivel a saját maga identitását mindenki csak más által tudja fölépíteni (Feuser, 2000).

Az elmondottakból következően röviden arról, hogy kikre milyen feladat hárul a beilleszkedést elősegítően.

Az integratív pedagógia a tanulási és fejlesztési folyamatban heterogén csoportokban biztosítja a gyermekeknek, hogy egymástól tanuljanak, megismerjék egymás különbségeit. Azoknak az elméleteknek, cselekvéseknek az összessége, amelyek az azonosság megtapasztalását segítik a különbözőség mentén. Alapelmélete az akadályozottsággal kapcsolatban a megváltozott antropológiai nézőpont. Az akadályozott gyermekek ugyanis egyúttal bizonyos igényekkel, szükségletekkel és képességekkel rendelkeznek.

Ezért a deficitorientált diagnózis helyett az integratív pedagógiát, a kompetenciaorientált nézőpontot kell előtérbe helyezni.

Ugyanis tudatos integrálásról csak akkor beszélhetünk, ha a sérülés tényével, mértékével, a fejlesztés irányával és lehetőségeivel a tanító és szülők tisztában vannak; ha biztosított a szakember, gyógypedagógus vagy pszichológus segítsége; ha az integrált tanuló fejlődése objektíven, meghatározott időnként ellenőrizhető.

Mi a helyzet a dokumentációt illetően?

A helyi tanterv összeállításakor a NAT és a Kerettanterv szellemiségével megegyezően figyelembe kell venni az Oktatási Minisztérium által kiadott „A fogyatékos tanulók iskolai oktatásának tantervi irányelvei” alap-

ján szerkesztett „Az enyhe értelmi fogyatékos tanulók iskolai fejlesztése” című módosítást. Az irányelvben foglaltak célja, hogy a sérült tanulókat a nevelés, oktatás ne terhelje túl, fejlesztésük a számukra megfelelő műveltségi területeken valósuljon meg, az iskola fejlesztési követelményei igazodjanak fejlődésük lehetséges üteméhez. A kerettanterv 1–8. évfolyamra tervezett általános fejlesztési követelményeivel. A sérülésből adódó hátrányok kompenzálása érdekében a sajátos nevelési igényű tanulók – egyéni igénytől függően – heti óraszámuk 10–15%-nak megfelelő időben szakemberek (logopédus, szurupedagógus) közreműködésével rehabilitációs célú fejlesztő terápián vesznek részt.

Az eddig elmondottak összegzéseként megállapíthatjuk, hogy a tanulásban akadályozottság problémájának személyközpontú megoldási lehetőségeiben kulcsszó és kiindulási alap az egyéni differenciálás. A pedagógus minden gyermekben a speciálisat, a rá jellemző egyedi sajátosságokat keresi és látja meg. Természetesnek veszi, hogy a legtöbb gyermeknek valamikor, valamilyen témában tartósan, vagy csak rövidebb ideig tanulási nehézségei támadnak, vagyis a tanulási nehézségeket a tanulási folyamat természetes velejáróiként kezeli, nem feltétlenül a gyermekben magában keresi a hátráltató okokat.

Az egyéni segítséget minden gyermeknek meg kell adnia, illetve minden gyermeket képességei szerint kell terhelni.

A tanítás-tanulási folyamatok struktúrái közül a tanulók életkora, fejlettsége, az egyes tantárgyak feldolgozandó témakörei az éppen aktuális tanítási, nevelési feladat szerint lehet válogatni. A struktúrák aránya osztályonként és tantárgyanként eltérő lehet, a tanulókhöz alkalmazkodva minden osztályfokon mindegyik alkalmazható.

A tanulásban akadályozottak tanulási képességének fejlesztéséhez a pedagógiai, gyógypedagógiai eszközök (a gyermek állapotához alkalmazkodó tananyag, taneszköz-rendszer, tanulási tempó, tanulási környezet, egyéni fejlesztő eljárások, megfelelően képzett szakemberek) mellett szükséges a környezeti/szociális feltételek javítása is.

Az iskolákban a tanítási tanulási folyamat során a pedagógusok célja, hogy a gyermekeket érdekelté, aktívvá tegyék az ismeretszerzés folyamatában. A gyermekeket a kíváncsiság, a felfedezés és a tapasztalási igénye jellemzi, ezért a tanulási folyamatok a kutató, felfedező, cselekvéses tanulás kerül előtérbe egyéni, kiscsoportos és csoportos tevékenységek keretében. A tanulás a gyermek számára mint önmegvalósítás jelenik meg.

A pedagógiai programban a pedagógus szerepe elsősorban az együttműködésben nyilvánul. Feladata az optimális tanulási feltételek megteremtése, a szükséges eszközök biztosítása, a feladatsorok, tevékenységrendszerek és az ismeretszerzés munkaformáinak végiggondolása, megszervezése az együttműködés.

Az integráció során a befogadó osztály létszáma a 20 főt ne haladja meg. Ebből 1–4 fő lehet tanulásban akadályozott tanuló. Az integrált létszám megállapításánál a tanulásban akadályozott gyermekeket a közoktatási törvény előírásainak megfelelően kell figyelembe venni. A közoktatási törvény pozitív diszkriminációjával tényként ismeri el a fogyatékos gyermek integrációjával járó munkatöbbletet, mivel nemcsak emelt „fejkvótát” biztosít a sérült gyermekek után, hanem a létszám csökkentésére is módot ad.

Az integrált osztályban elkerülhetetlen a differenciálás. A differenciálás onnan indul, hogy az egyes tanulók elé különböző célokat tűzünk ki, az ismereteket különböző mélységben és terjedelemben tesszük hozzáférhetővé számukra, a verbális információhordozók mellett/helyett más érzéleti csatornákat is működésbe hozunk, egyénhez igazítjuk a tanulási folyamat szerkezetét, tempóját, eszközeit, figyelembe vesszük a különböző tanulási stílusokat és szokásokat, a gyakorlás, alkalmazás helyzeitől minél életközelibb formákban alakítjuk ki, az elsajátított tudás ellenőrzéséhez különböző szintű lehetőségeket, tevékenységeket biztosítunk a gyermekeknek.

Az integratívképes iskola létrejöttét segíti még a *többféle műfajjal való találkozás* és a ráépült tevékenységrendszer mégpedig azzal, hogy segít feloldani a szegmentumokban való gondolkodást, csökkenti a tanulók tudatában az egyediség képzetét, a konkrétumokhoz való tapadás erősségét. A befogadói érzékenységen túl alakítja az alkotói aktivitáshoz szükséges igényt, mivel erősen hat az asszociatív képesség fejlődésére, viselkedését az esztétikai élmények színvonalának emelkedésére, s így további élmények kutatására ösztönöz. A zenei hatások befogadása fogékonyabbá teszi a tanulókat a nyelvhasználat érzelmi ányalatai iránt, s növelik a kifejezőbb nyelvi megformálás igényét is. A tananyag-feldolgozásnak ez a módja igazi harmóniát teremt a közismereti tárgyak, a művészetek és a cselekvés között. A harmónia pedig érzelmi biztonságot ad, olyat, amelyben nő a gyermek aktivitása, kinyílnak egymás felé, mert a rendszerben a tévedés szabadságának jelenléte is oldó tényezőként hat. A gyermekek állandó művészetközelben való tartása, az említett harmónia biz-

tosítása mellett a képszerű látásmód kialakításában is segít. Különösen a mozgásaiban átélt dramatikus elemek alkalmazásánál láttuk ezt szignifikánsan megjelenni.

A kooperatív feladatvégzés pedig azt teszi lehetővé, hogy a gyermekek meglévő ismereteiket mozgósítva, közös megoldási stratégiákat dolgozzanak ki, amelyek fejlesztik az együttműködési készségeket, alakítják a vélemények különbözőségének tisztelőtét.

A kívánatos kooperatív tanulócsoportot a következők jellemzik: pozitív interdependencia, egyéni beszámoltatás, heterogén csoportösszetétel, megosztott vezetés és felelősség, a feladat és támogatás hangsúlyozása (M. Nádasi M., 1998, 2001; Horváth A., é.n.).

Optimális esetben minden gyermek részt tud venni a kooperatív tanulásban, amennyiben ezt az elsajátítandó tananyag tartalma, nagysága lehetővé teszi. Ha ez nem lehetséges, a tanítónak lehetősége nyílik arra, hogy egyéni, intenzív fejlesztő munkát végezzen azokkal a tanulókkal, akiknek erre szükségük, igényük van.

A páros munka során az egymást segíteni tudó gyermekek közös munkája történik. Megtapasztalhatják, hogy számíthatnak egymásra, társaiktól bármikor segítséget kérhetnek. Ezekben a helyzetekben a pedagógus kölcsönös egymásrautaltságot teremt. A gyermekek ismeretében úgy szervezi a feladatokat, a megoldandó tevékenységet, hogy egymás nélkül nem tudnak boldogulni. A kapott feladat így megoldhatatlan, s a hagyományos személyes versengés funkcióját a kooperatív tevékenység váltja fel.

Az egyén a kooperatív tanulás módszerével nemcsak a másira való figyelmet tanulja meg, hanem azt is, miként törődjön azzal, hogy társa érti-e a feladatot, hogy egy jelenséget többféleképpen lehet értelmezni, s hogy az ezekre való rácsodálkozásra képes legyen adekvát, verbális formában és metakommunikációval reagálni. E folyamatban megtanul várni, mert olyan nélkülözhetetlen szociális készségekre tesz szert, amelyekkel nem csupán az egymás közti különbségeket ismeri meg, hanem az azokra való reagálás módját is.

A kooperatív tanulásszervezés biztosítja, hogy minden tanuló lehetőségeihez mérten hatékonyan vegyen részt a tanulás folyamatában. A csoportok összeállításánál ügyelni kell arra, hogy lehetőleg azok a gyerekek kerüljenek irányító, segítő pozícióba, akiknek empátikus készsége fejlett, képesek az optimális segítségnyújtásra.

A tanulásban akadályozott kisiskolások sokat tanulhatnak ép társaiktól, ha erre megfelelő figyelmet fordít a pedagógus.

Fontos, hogy figyelmet fordítsunk a csoportösszetételek változtatására, a homogén és heterogén csoportok célnak megfelelő alakítására, nehogy megmerevedjenek a szerepek. Mindez azért is fontos, mert bár a kooperatív módszer megszünteti az egyének versengését, ám a rivalizálás mégis megjelenhet csoportok között.

Törekedjünk arra is, hogy a lehető legtöbb esetben megvalósulhasson a diákok alaptermészetéből adódó vágy, a társakkal való interakció igényének, szükségletének kielégítése, mert ezzel nem visszafojtják természetes megnyilvánulásait, hanem társas fejlődésük szolgálatába állítják, miközben több időt töltenek a feladattal, mint a hagyományos órákon.

Az elmondottak alapján az is érzékelhető, hogy számolni kell a pedagógusszerep megváltoztatásával, amit legjobban a „konzultáns” elnevezéssel fejezhetünk ki. Ehhez viszont szorosan kapcsolódik a tanár felkészülési metódusának mássága is. Minden egyes világosan megfogalmazott célt tevékenységen keresztül valósítanak meg.

A differenciált tanulásszervezés meghatározó munkaformája a tanulók önálló, egyéni feladatvégzése. Mindez megvalósulhat differenciált munkaként is, amikor a gyermekek aszerint kapnak feladatot, hogy az ismeretszerzés, készségfejlesztés mely fokon állnak, milyen tevékenység szolgálja optimális fejlesztésüket. Az állandó, megerősítő visszajelzés nem maradhat el! A hiba a tanulási folyamat természetes velejárójaként jelenik meg. Az egyéni fejlesztést biztosító tanulásszervezés elengedhetetlen feltétele, hogy a tanulók képesek legyenek az önálló munkára. Ennek érdekében az iskola a gyermekeket iskolába kerülésük első pillanatától kezdve a különböző tanulási szituációk önálló illetve a társakkal való közös megoldására készíti.

Kiemelt feladat az önelemlőzés képességének kialakítása. Egy pedagógiai folyamat sem nélkülözheti a visszacsatolást, a megerősítést, a hibajavítást.

Továbbá megállapítható az is, hogy nem szervez a pedagógusok többsége olyan kooperatív tanulócsoportokat, ahol a pozitív függőség, az egyéni beszámoltatás, a heterogén csoportösszetétel, a megosztott vezetés és felelősség, a feladat mellett a támogatás hangsúlyozása is megjelenne. Sokan (mintegy 50%) egyáltalán nem tanítják a gyermekek közötti együttműködést. A tanulói csoportválasztást még a pedagógusok tíz százaléka sem engedélyezi. A csoportok egymás közötti ellenőrzési formáit alig alkalmazzák. A tanulásban

akadályozott tanulók többségi iskolai megfelelésében a megváltozott tanulásiirányítási technikáknak szerepük van.

A pedagógusképző intézményekben nagy teret kell szentelni a kooperatív technikák megtanítására, hogy ezáltal ne csak a tanulásban akadályozott, integráltan tanuló gyermekek, hanem minden gyermek tanulási esélyei nőjenek az általános iskolában. Ma még az iskolák pedagógusai felkészületlenek a feladatra. A pedagógus alapképzésben kiemelt helyet kellene, hogy kapjon az együttnevelés köre. Számos helyen kényszerből kerülnek az osztálytanítók az együttneveléssel kapcsolatba. Gyógypedagógus jelenléte nélkül, az osztálytanítók jelenlegi felkészültsége mellett lehetőleg ne vállalják az együttnevelést.

Összegzés helyett végezetül kiemelem, hogy tudatosan törekedni kell arra, hogy a pedagógusok mindegyike a gyermeket önmagához viszonyítsa és legfontosabb feladatának a pozitív megerősítést, a biztatást tartsa. Továbbá a pedagógusszerep ez esetben ne, mint az ismeretek tudója jelenjen meg, hanem mint együttműködő társ. És amire a legnagyobb hangsúlyt kell fektetni, hogy ne a tanulókat, hanem a feladatot differenciáljuk.

IRODALOM

- Gaál Éva: A tanulásban akadályozott gyermekek az óvodában és az iskolában. In: *Dr. Ilyés Sándor (szerk.): Gyógypedagógiai alapismeretek. ELTE BGGYFK, Budapest, 2000. 429–461.*
- Horváth Miklós: „Terminológia” – csupán játék a szavakkal, vagy pedagógiai állásfoglalás. In: *Gyógypedagógiai Szemle. 1999. 2. sz. (XXVII. évf.) 102–107.*
- Mesterházi Zsuzsa (szerk.) (2001.): *Gyógypedagógiai lexikon. Budapest, ELTE, Bárczi Gusztáv Gyógypedagógiai Főiskolai Kar.*
- Mesterházi Zsuzsa (1998): *A nehezen tanuló gyermekek iskolai nevelése BGGYTF, Budapest*
- Dr. Papp Gabriella: Tanulói kooperáció a tanulásban akadályozott gyermekek integrált oktatásában. In: *Gyógypedagógiai Szemle. 2003. július-szeptember. 3. sz. 161–169.*
- Varga István (2006.): Az integráció, mint a társadalmi szükséglet a kistéleplési iskolák gyakorlatában. In: *Dombi Alice (szerk.) (2006.): A gyógypedagógiai képzés elmélete és gyakorlata. Szeged, 44–48.*

ANIKÓ GÁL

Integration in case of children with learning difficulties

Learning difficulties are most visible in children's performance when contrasted with the requirements of the curricula and educational programmes of institutional education (i.e. nursery schools and schools). The appearance of learning difficulties is different in case of each child, and all the instances of observation and investigation show differences when compared to the previous states.

A key element in finding child-centred solutions to the problems of learning difficulties is individual differentiation. Integrated pedagogies provide children with the opportunities to learn from each other and learn about each other's differences through the learning and developing process in heterogeneous groups. In teacher training institutions teaching cooperative techniques should receive significant emphasis so that not only children learning in an integrated setting but all children have better chances to learn and develop in primary schools.

*S*PORTTUDOMÁNY ÉS A KULTÚRA

SZATMÁRI ZOLTÁN

Testnevelés szakos hallgatók konfliktuskezelésének háttérvizsgálata

TESTNEVELÉS ÉS SPORTTUDOMÁNYI INTÉZET

nevelés, szerep, vezetési stílus, konfliktus, viselkedés.

Bevezető

A konfliktus jelenléte életünk valamennyi dimenziójában ma már természetesnek számít. Ennek megfelelően a konfliktuspedagógia, mint önálló diszciplína, az utóbbi évtizedek terméke. Létrejött a nevelő és a nevelt, iskolai viszonylatban a pedagógus és a diák megváltozott kapcsolatának köszönhető.

A pedagógia gyakorlatában előforduló konfliktusoknak az utóbbi években nem csupán (sőt nem is első-sorban) a száma nőtt meg, hanem a tartalmuk lett összehasonlíthatatlanul változatosabb.

A felgyorsult társadalmi, technikai fejlődés, az információs forradalom, a globalizálódás megállíthatatlan folyamata megváltoztatja a pedagógus szerepet (a régi időkben sem minden esetben működő, de bizonyos határok között elhithető), és a korábnál is esetlegesebbé teszi a tanítvány információinak, tapasztalatainak megismerhetőségi körét.

Ezért felértékelődött a nevelő és a nevelt közötti interakciós kapcsolat jelentősége, a kooperáció készsége és képessége, s ezzel együtt a problémák együttes, konstruktív és a felek számára minél kevesebb veszteséggel járó megoldásának keresése.

A hagyományos iskolai hierarchia összeomlásával a tanár-tanuló közötti folyamatos együttműködés igénye az eddigieknél nagyobb felelősséget állít a pedagógus elé. A pedagógus jelölteket lépésről lépésre meg kell tanítani arra, hogy képesek legyenek a kooperációra, fokról fokra kell eljuttatni őket a másokért és önmagáért való felelősség átvállalására.

Probléma

A testnevelés órai tevékenység az órán együtt dolgozó tanuló és tanár interakciójában valósul meg. Az interakciók sorozata egyben kisebb-nagyobb konfliktusokat is rejt. A gyermekek és a pedagógusok között kialakuló konfliktusok sajátos nevelési és nevelődési helyzetet jelentenek a személyiség és a szociális készségek szempontjából. Az ilyen szituációkban jelentkező megoldásokban feltehetően komoly szerepet játszik a hallgató korábbi élménye, tapasztalata, elsődleges és másodlagos szocializációbeli, társadalmi különbsége, túlfokozott vagy éppen csekély ambíciója. Ez pedig valamilyen módon mérhető, elemezhető.

Testnevelés órán a konfliktusok kialakulásában a tanulók is komoly szerepet játszanak. A tanítványok, akik magukkal hozzák korábbi élményüket, valamint az a körülmény, hogy egy-egy osztály „szociális kényszerképződményként” jön létre, már önmagában is konfliktusok sorának létrejöttét valószínűsíti.

Testnevelés órán egy adott pedagógiai helyzet mindig különböző körülmények és hatások sajátosan bonyolult összeilleszkedéséből ered. Megoldása csakis az összes hatás és körülmény figyelembevételével, konkrét módon lehetséges. Mindezek alapján a testnevelő tanár a konfliktusos nevelési helyzetekben, az abból adódó alapfeszültség levezetése érdekében, nagyon erőteljes hatás kifejtésére törekszik, hogy az őt megzavaró tanulói akciókat megszüntesse, illetve megfelelő mederbe terelje.

A tanulók állapotát sok helyzetben indulati feszültség jellemzi, ami abból származik, hogy a nevelő ráhatásával ellentétes módon szeretnének viselkedni. Így a konfliktusos nevelési szituációkban a tanuló – tanár viszony magas feszültségű, amit tovább fokoz, hogy a helyzetet a testnevelő tanárnak általában gyorsan kell megoldania.

Munkahipotézis

Feltehető, hogy ha a felső tagozat testnevelés óráin tipikusnak tekinthető konfliktushelyzetek – a hallgató által elképzelt - megoldásait vizsgáljuk (a hallgató, a példaadó szülő, illetve a volt testnevelő tanár viselkedése a szituációkban), akkor a megoldások elemzéséből választ kapunk a következő kérdésekre:

- a) Megállapítható-e a hallgató, a tanár és a családi háttér nevelői stílusa?

- b) Melyik az a nevelési stílus, amelyiket leggyakrabban átveszik a hallgatók?
- c) A testnevelés óra sajátosságai közül eredően dominánsabbak lesznek-e restriktív (korlátozó, szabályozó) tartalmú megoldások?

Módszer és minta

A testnevelés órai konfliktushelyzetek megoldótesztjére az alábbiak miatt esett a választás:

- a) A családi szocializáció eredménye, színvonala egyértelműen tükröződik a válaszokban.
- b) A módszer a hallgatói szubjektivitást veszi figyelembe, és ebből próbál következtetni a konfliktusmegoldás hátterére.
- c) A módszer indirekt úton kérdez rá a hallgató, a szülő, ill. a volt testnevelő tanár nevelési stílusára. A hallgatók nem tudják, hogy saját maguk, a választott személyek nevelői erényeiről, illetve fogyatékoságairól nyilatkoznak-e akkor, amikor választanak a megoldások közül.

A vizsgálatban sokéves tanítási tapasztalattal rendelkező testnevelő tanároktól begyűjtött és kiválasztott konfliktusokat 10 különböző helyzetbe (lásd melléklet) csoportosítottuk. A szituációk a magatartást általában; a megértést és a tanulók életkorának elfogadását, a gyermekszeretetet, a türelmet, a tanulók érzelmeinek figyelembevételét, a szülő és a testnevelő tanár együttérzését és pedagógiai tapintatát pedig konkrétan jelzik.

Elképzelés szerint egy felfogó-értékelő rendszerben a szituációkban rejlő sokféle megoldás kimutatja a hallgatók tapasztalatában rögzült konfliktusmegoldó képességet, nevelési stílust. Ezek a következők:

- a) Kooperatív (K):
Pozitív tanári megnyilvánulások területe. Alapötése a megértő, együttműködve fejlesztő pedagógiai magatartás.
- b) Restriktív (R):
A testnevelő tanár szervező, irányító személy, akinek tevékenységében dominál a tanulók tevékenységének állandó szabályozása, korlátozása. Tilt minden olyan viselkedésformát, amely – eddigi tapasztalatai szerint – gátolja, nehezíti a célok elérését.
- c) Inerciás (IN):
A pedagógiai tehetetlenség, passzivitás tükröződése. Jellemzői: a nevelési lehetőségről való lemondás, a gyermek aktuális személyiségének elfogadása, nincs frusztrációs élmény.
- d) Indifferens (ID):
A közönyös, hideg pedagógiai magatartás kizár minden emocionális azonosulást a gyermekkel.
- e) Agresszív (A):
A tanár saját hatalmi pozícióját erőszakosan hangsúlyozza, és kizárja a tanulói függetlenség minimális lehetőségét is.

A vizsgálat 2005 szeptemberében az SZTE JGYTFK 96 (53 fiú, 43 lány) elsőéves testnevelés szakos hallgató bevonásával történt. A tíz szituációval kapcsolatban az alábbi feladatokat kapták a hallgatók:

- a) Milyen megoldást választana, ha most ő maga lenne a testnevelő tanár;
- b) Mely megoldást képzelné el (a hallgató dönt, de a szülők neve nem változhat az egyes szituációkban), ha az apa, vagy az anya lenne a testnevelő tanár helyében;
- c) Emlékei szerint, hogyan szokott viselkedni a volt testnevelő tanára (általános, vagy középiskolai) ezekben a helyzetekben.

A teszt kitöltésére 10 perc állt rendelkezésre, hogy csak az első reakciók kerüljenek leírásra.

A hallgatók a feladatot készségesen vállalták. Kérdések, téves értelmezések nélkül fordultak elő.

Eredmények

Az 1. táblázat azt mutatja be, hogy a vizsgált személyek közel fele nemtől függetlenül másolja a volt testnevelő tanárának konfliktusmegoldó stílusát, míg kb. egyharmaduk otthonról, valamelyik szülőjétől hozza a domináns viselkedést. Elgondolkodtató és komoly háttérvizsgálatra lenne szükség azoknál a hallgatóknál, akik egyszer sem választották a felnőttek viselkedését mintaadónak.

Hallgatók	Szülőre	Testnevelőre	Mindkettőre	Egyikre sem
60 fiú (100%)	19 fő (32%)	32 fő (53%)	3 fő (4%)	6 fő (7%)
52 lány (100%)	16 fő (31%)	25 fő (48%)	9 fő (17 %)	3 fő (6%)
Összesített (100%)	35 fő (31,5%)	57 fő (50,5%)	12 fő (10,5%)	9 fő (6,5%)

1. táblázat

Konfliktusmegoldó stílusok összehasonlító háttére

A szituációk megoldására választott szülőt a 2. táblázat szemlélteti. Megfigyelhető, hogy a testnevelő tanár nevelő-oktatói tevékenységét a hallgatók nagy többsége az anya nevelési stílusával tudja leginkább elképzelni.

	Anya	Apa
Lányok	88 (%)	12 (%)
Fiúk	64 (%)	36 (%)
Összesített	76 (%)	24 (%)

2. táblázat

Szerepjátékra választott szülők %-os megoszlása

Az ötdimenziós felfogó-értékelő rendszer kategóriáit felhasználva a 3. táblázatból az alábbi eredmények olvashatók ki. A fiúk esetében függetlenül attól, hogy a testnevelő vagy a szülő stílusát másolják, a restriktív-kooperatív válaszok többség figyelhető meg. Meglehetősen magas volt a személyiséget romboló agresszív konfliktusmegoldás.

Összes fiú hallgató	Tanárral azonos (%)	Szülővel azonos (%)	Összesített (%)
Kooperatív	22,4	22,6	22,5
Restriktív	25,7	30,4	28,1
Inerciás	15,1	13,4	14,3
Indifferens	19,4	17,0	18,2
Agresszív	17,4	16,6	17,0
Összesített (%)	100	100	100

3. táblázat

Fiúk konfliktusmegoldó stílusa.

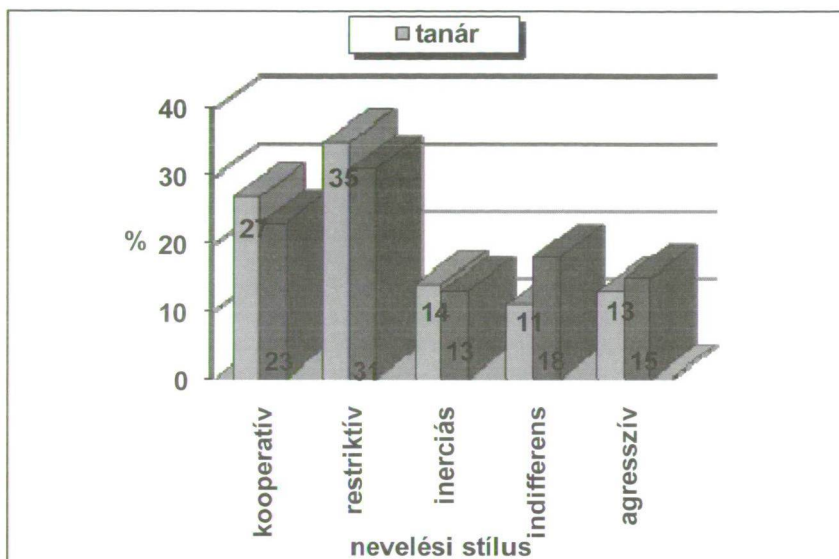
A 4. táblázat adatai szerint azoknál a lányoknál, akik inkább a tanár nevelési stílusát használják, jellemzően a restriktív-kooperatív válaszok figyelhetők meg. Az apa konfliktusmegoldó képességét másoló lányok többsége a restriktív-inerciás kategóriába sorolható választ adott.

Összes lány hallgató	Tanárral azonos (%)	Szülővel azonos (%)	Összesített (%)
Kooperatív	32,3	18,3	25,3
Restriktív	30,4	33,0	31,7
Inerciás	12,7	15,3	14,0
Indifferens	18,5	24,0	21,3
Agresszív	6,1	9,4	7,7
Összesített (%)	100	100	100

4. táblázat

Lányok konfliktusmegoldó stílusa

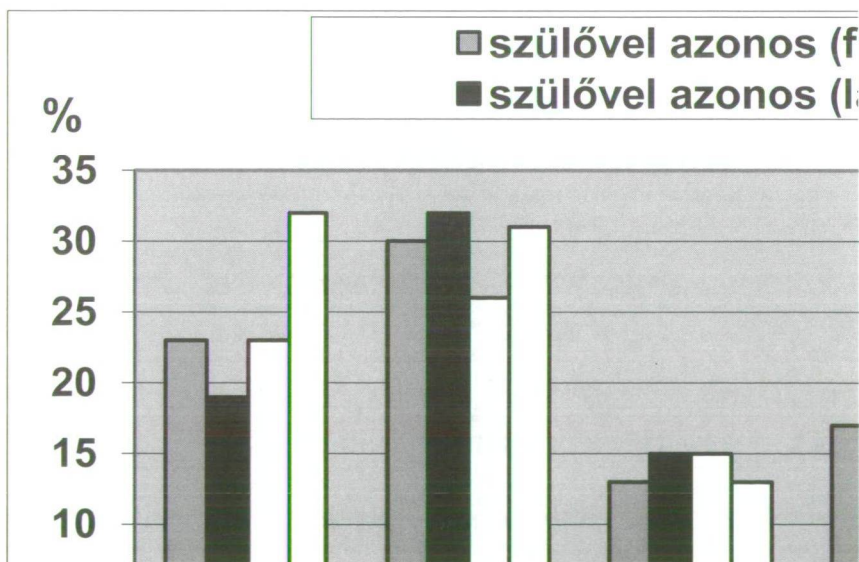
A nevelési stílusok aránya tanár-szülő bontásban már nem mutat nagy különbséget. Az eredmény nem dicséri a tanárokat, hiszen nekik a pedagógiai-pszichológiai képzettségükből eredően a konstruktív konfliktusmegoldásokban kellene gondolkodniuk (1. ábra).

1. ábra

Nevelési stílusok tanár-szülő bontásban

A tanár, ill. a szülő nevelési stílusának másolásában a lányok tűnnek eredményesebbnek, bár a szülőt választó lányok kooperatív megoldásai alacsonynak, míg a közömbös, érzelemmentes válaszok aránya magasnak mondható (2. ábra).

2. ábra

Tanár/szülő nevelési stílusa fiú-lány bontásban

Az eredmények értékelése

A konfliktusok megoldásaiban az esetek 64 %-ban a hallgatók elsősorban testnevelő tanáruk magatartását utánozták, ami elsősorban restriktív-kooperatív nevelési stílusban nyilvánult meg. Ez a stílus inkább korlátozó, mint együttműködő magatartást képvisel, és valószínűleg e gyakori megoldások mögött a volt testnevelés órák sajátos tartalma húzódik meg.

Az esetek másik felében a szülő konfliktusmegoldó képessége bizonyult dominánsnak, tehát a családi háttér, a szülő a restriktív-inerciás nevelési stílust közvetíti a hallgatók emlékezetében.

Az anyát utánzó viselkedésformák aránya elgondolkodtató, hiszen feltételezés szerint az apa az otthoni szocializációs folyamatban a korlátozó, a szabályozó magatartás közvetítésének a főszereplője, ami természetesen nem zárja ki az együttműködés képességét. Azonban az elemzésből megállapítható, hogy a fiúknál a restriktív-kooperatív megoldás került előtérbe, és ezt a mérleget azután a lányok a restriktív-inerciás stílus felé fordítják. Figyelemreméltó az is, hogy az apák lányakkal kevésbé sikeresen képesek kezelni konfliktusait, mint a fiúkkal.

A tanár, illetve a szülő nevelési stílusa csak a vizsgált hallgatóktól kapott válaszok megoszlásában tekinthető jellemzőnek.

Összegezés

Az alaphipotézis - miszerint a vizsgált személyek formálódó konfliktusmegoldó stílusára az iskolai közeg, a testnevelő tanár van nagyobb hatással - beigazolódott. A kutatás eredményei alapján szintén igennel lehet válaszolni a hipotézis további kérdéseire is.

A restriktív nevelési stílus vezető szerepe több szempontból elgondolkodtató. Ez ugyanis egy korlátozó nevelői magatartás, ahol a tanár mindent a képzés eredményessége érdekében tesz, és így a nevelői munka háttérbe szorul. Hordozza az együttműködés jeleit, de a probléma forrásának mégis mindig a tanulót tekinti, őt marasztalja el és, a feszültséget gyakran büntetéssel oldja fel. Ennél természetesen van (és kell használni) hatékonyabb konfliktuskezelési eljárás is, de alkalmazására mégis szükség van, pl. a hatékony szervezés, a balesetmentes gyakorlás érdekében.

A családi háttérrel tekintve is jellemző a restriktív nevelési stílus, ami a fiúknál a kooperatív, a lányoknál az inerciás megoldással egészül ki. További érdekesség, hogy a hallgatóknak inkább az iskolai közegben volt alkalma találkozni a pozitív, együttműködve fejleszteni kívánó konfliktuskezeléssel. Ezért tehát nem mindegy, hogy a kevésbé hatékony szülői magatartás mellé milyen testnevelő tanári példát tapasztal egy tanuló. Többek között ezért is fontos a testnevelés szakos tanárjelöltek konstruktív konfliktusmegoldó képességét – akár egy kurzus erejéig is – az eddigieknél konkrétabb és hatékonyabb módon fejleszteni. A további vizsgálatok erre a területre fognak irányulni.

MELLÉKLET

Konfliktusmegoldó teszt a nevelési stílusok tükrében

Testnevelés óra van, és Te vagy a testnevelő tanár. Megkérünk, hogy válaszsd ki és a lap aljára írd le a szituációként a *saját*, majd szerinted az egyik *szülőd*, végül valamelyik volt *testnevelő tanárod* elképzelt megoldásainak betűjelét epizódonként. **Köszönettel: a Testnevelés Tanszék**

1. Az egyik fiú nagyon rossz volt. Megharagudtál rá. „Küldd be édesapádat holnap” - közlöd vele. A fiú elsőpadt és remegő hangon mondta: „Jaj, csak az aput nel”.

- a) Ha neked ilyen rossz, ne hívd be aput, de ígérd meg, hogy viselkedéseden változtatni fogsz.
- b) Előbb kellett volna gondolkodnod. Most már tényleg megérdemled, amit kapni fogsz.
- c) Hát jó. Akkor ne hívd be apukádat.
- d) Apádat be kell hívni. Így döntöttem.
- e) Most az egyszer még elnézem ezt a viselkedést, de legközelebb már nem.

2. Egy játékot vezetsz az órán. A küzdelem hevében az egyik tanuló fellöki társát, aki komolyan megüti magát.
  - a) Az ilyen mindenkivel előfordul. Álljatok fel, és játsszatok tovább.
  - b) Ha fáj valamid, akkor ülj le a padra. Mára befejeztük a játékot.
  - c) Segíts felállni társadnak. Kérj elnézést tőle. Legközelebb már kiállítás kapsz ezért.
  - d) Úgy látom, nincs komolyabb baj. Az ilyen baleset elkerülhető, ha jobban figyelték egymásra.
  - e) Az ilyen cselekedet megengedhetetlen az én órám. Büntetésből nem játszhatok tovább.

3. Az egyik tanuló autós kártyákat hozott be tornanadrágjának zsebében. A gyerek éppen oda akarta adni a képet az egyik barátjának, amikor észreveszed ezt. Megszólalsz...
  - a) Dobd ki a szemétkébe, én nem nyúlok ehhez. Óra végén az ellenőrződdel jelentkezel nálam.
  - b) Kérem azt a képet. Ez nem órára való. Ha még egyszer rajtakaplak, írok a szüleidnek.
  - c) Szép gyűjteményed van. Most azonban próbálj rám figyelni.
  - d) Mire vársz, tüntesd el ezeket. Jó lenne, ha normálisan viselkednél az órám.
  - e) Örülök a gyűjtőszendélyednek. Most azonban tedd el, mert nem tudsz haladni a többiekkel.

4. Órádon a párok kialakítása után az egyik lány nem volt hajlandó együtt dolgozni a hozzá beosztott tanulóval. A gyermek azonban helyet cserél az egyik társával.
  - a) Állj vissza a helyedre. A biztonságos gyakorlásért én felelek. Veszélyes dolog, amit művelsz.
  - b) Az ilyen viselkedés büntetésért kiált. Az óra végi játék számodra már befejeződött.
  - c) A párokat nagyság és képesség szerint állítottam össze. A biztonságod fontosabb szempont.
  - d) Nagyon unom, amit csinálsz. Nem véletlenül jelöltem ki a helyed.
  - e) Megkérlek, hogy gyorsan keress egy másik párt, mert így nem tudsz dolgozni velünk.

5. Az egyik duci lány minden igyekezte ellenére utolsóként fejezi be a feladatokat, és így sok időt kell várni az új feladat megismerésére. A többség türelmetlenkedni kezd.
  - a) Megkérlek mindenkit, hogy igyekezzen rendszeresen dolgozni tovább.
  - b) Ne türelmetlenkedjétek, ez nektek sem esne jól. Látom, hogy igyekszik teljesíteni a feladatokat.
  - c) Ez van, gyerekek. Mindenkinek van kisebb-nagyobb hibája.
  - d) Viselkedésetek csak tovább rombolja az óra hatékonyságát. Ezt pedig nem engedhetem meg.
  - e) „Szálljatok” magatokba. A következő gyakorlatokat kétszer annyi ideig kell végeznetek.

6. Szünetben az egyik gyermek durva szavakat mondott rád, a testnevelő tanárra. Testnevelés órán az egyik tanuló ezt mondta: „Ő – rámutatott arra a gyerekre – nagyon csúnyát mondott (Rád) a tanár bácsira/nénire”.
  - a) Ezt egy jó darabig nem fogom elfelejteni. Irány az igazgatói iroda.
  - b) Nem szólok semmit, úgy tesz, mintha nem hallottam volna semmit.
  - c) Ez a viselkedés nagyon helytelen, és rosszul esik nekem. Óra végén beszélgetni szeretnék veletek.
  - d) Ez az a viselkedés, amit nem tűrök el senkinek sem.
  - e) Viselkedésetek kritikán aluli. Csúnya dolog ez velem szemben. Kérem az ellenőrzőtöket.

7. Egyik tanuló minimális fizikai aktivitással „dolgozik”. Szinte minden feladatnál arra panaszkodott, hogy itt, vagy ott fáj valamije. Az óra végi játékban sem akart részt venni.
  - a) Ha komolyan fáj valamid, akkor ülj le a padra, ha nem, akkor dolgozz tovább. Választhatok.
  - b) Ha fáj valamid, ha nem, így nem viselkedhetsz az órám.
  - c) Nem esik jól nekem, ha így viselkedsz. Biztos tudnál elfogadhatóbban dolgozni.
  - d) Nem szeretem a nyavalygó gyerekeket. Változz meg, mert különben megbüntetlek.
  - e) A nagyobb baj elkerülése végett ülj le a padra. Ha rendbe jössz, visszaállhatsz a többiekhez.

8. Az egyik fiú a feladatok végzése közben szinte állandóan csal. Kisebb köröket fut, kevesebb ismétléssel végzi a gyakorlatokat, megáll, ha éppen nem figyelsz oda.
  - a) Miért kell így dolgozni az órán? Talán valami problémád van?
  - b) A viselkedésed nagyon rosszul esik nekem. Próbálj úgy dolgozni, ahogy a többiek. Sikerülni fog.
  - c) Kisfiam, ki vagy te, hogy ilyen csinál az órám? Az óra végéig körözhetsz az udvaron.
  - d) Nagyon nem tetszik, amit csinálsz. Ez az utolsó figyelmeztetés, mert már várnak a büntető feladatok.
  - e) Jó lenne, ha észrevennéd magad, nem díjazom ezt a viselkedést.

9. Szekrényugrás az anyag. Az egyik lány nem mer felugrani a szekrényre. Végül hosszas rábeszélés után elugrik, azonban az egyik keze lecsúszik a szekrény tetejéről, majd a tanuló a talajra zuhan, és csúnyán megüti magát. Fájdalmasan elkezd sírni.

- a) Nem történt semmi. Elmondom a lényegét, és segítségével ugorsz még néhányszor.
- b) Rossz volt nézni téged. Agonygyakorolhatod magad, akkor sem leszel sokkal jobb.
- c) Ha jobban odafigyeltél volna, nem lennénk most ennyire megijedve.
- d) Szerencsére nincs nagy baj. Ugorj bátrabban a segítségével, meglátod sikerülni fog.
- e) Ugye nem történt komolyabb bajod. Üljlél le a padra, és jelezd, ha vissza szeretnél állni.

10. Az egyik gimnasztikai gyakorlatot már harmadszori ismertetés után is hibásan hajtják végre a tanulók.

- a) Valószínűleg nem értették meg a feladatot. Melyik rész volt érthetetlen számotokra?
- b) Egy kicsit elméreteztem a gyakorlatot. Próbáljuk meg két részletben elsajátítani a gyakorlatot.
- c) Tragédia, amit csináltok. Komolytalanok vagytok, de komoly lesz a játék elmaradása.
- d) Még több figyelmet kérek. Addig próbálkozunk, amíg nem sikerül a végrehajtás. Imitálással segítsek.
- e) Borzasztó, hogy nem lehet eredményesen dolgozni veletek. Magatokkal szúrtok ki.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Rókusfalvy P. - Stuller Gy. - Kelemenné T. E. (1981): Pedagógusszemélyiség és tanárképzés. Budapest, Tankönyvkiadó.
- Rókusfalvy P. (1986): A sport és testnevelés pszichológiája. Budapest, Tankönyvkiadó.
- Vass M. (1985): A tanári tevékenység mint tanárképzési modell. Felsőoktatási Testi Nevelési Konferencia. Veszprém, 369 - 371.
- Ungárné Komoly J. (1978): A tanító személyiségének pedagógiai-pszichológiai vizsgálata. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Szekszárdi J. (1995): Utak és módok. Pedagógiai kézikönyv a konfliktuskezelésről. IFA-Magyar ENCORE
- Horváth-Szabó K. (1991): Konfliktusok az iskolákban. Oktatókutatási Intézet. Budapest.
- Horváth-Szabó K. (1994): Konfliktusmegoldó stratégiák: Új Pedagógiai Szemle. 11/28 - 33.
- Sallai É. - Szekszárdi J. (2000): Emberi kapcsolatok. Munkafüzet és tanári kézikönyv. Budapest AKG kiadó.
- Szőke-Milinte E. (2004): Pedagógusok konfliktuskezelési kultúrája. Új Pedagógiai Szemle, 2004. január.

ZOLTÁN SZATMÁRI

Reviewing how students of sports can handle conflicts

The study has examined first year students regarding how they can deal with conflicts. The students participated in a role-play in which their task was to attempt to imagine that they were parents, trainers or simply they were asked to share their own experiences. The problems that were identified are dealt with through conflicts cropped up in the third and fourth semesters.

The study emphasizes the importance of handling conflicts in physical education classes as well as tries to show how these conflicts can be solved by using evaluating and feedback methods. The focus is also on giving answers whether the students' skills and abilities to handle conflicts are rooted in their family or educational backgrounds.

Galanin hatása a vazopresszin kiválasztásra patkányban

¹SZTE, JGYPK, TESTNEVELÉSI ÉS SPORTTUDOMÁNYI INTÉZET

²SZTE, TTK, ÖSSZEHASONLÍTÓ ÉLETTANI TANSZÉK

galanin, vazopresszin, folyadék háztartás, ozmotikus stimulus, hisztamin

TUDOMÁNYOS HÁTTÉR

A vazopresszin (VP) egy széles hatásspektrumú hormon. Az általánosan elfogadott nézet szerint a hipotalamusz magnocelluláris régiójában, főleg a nucleus supraopticus és a nucleus paraventriculáris idegsejtjeiben szintetizálódik [1,2]. A szintézist követően neuroszekréciós granulumok formájában, axonális transzporttal, a hipofízisnyélén át jut a hipofízis hátsó lebenyének sejtjeihez a pituiticákhoz [3]. A VP innen jut a vérkeringésbe. E szerint az általánosan elfogadott hipotézis szerint a neurohipofízis (NH), mint a VP raktározás színtere játszik szerepet [4].

A VP kémiai szerkezetét Du Vigneaud és munkatársai [5] határozták meg és sikeresen szintetizálták is. A VP kilenc aminosavból álló nonapeptid, mely egy hat aminosavat tartalmazó gyűrűből és az ehhez kapcsolódó tripeptid-amid oldalláncból épül fel. A VP élettani hatásai közül több is ismeretes. Fő hatásai, hogy antidiuretikus hatásával szerepet játszik a vízháztartásban [6], valamint vazokonstriktort okozva emeli az artériás vérnyomást [7]. Fő biológiai hatásai mellett befolyásolja a tanulási és memória folyamatokat [8], fokozza a bélperisztaltikát [9], és növeli a vércukorszintet [10].

Sportélettani szempontból a VP antidiuretikus hatása a lényeges. E hatása révén a VP fontos szerepet játszik a vízháztartás szabályozásában [6]. A sporttevékenység, az izommunka hőtermeléssel járó folyamat. A keletkező hőtől a szervezetnek meg kell szabadulnia, máskülönben a testhőmérséklet emelkedni kezd, ami a szervezet károsodásához vezethet. A hő izzadás, verejtékezés formájában adja le a test. A verejték minimum 90%-a víz, így az izzadás vízvesztést okoz. Mivel a verejtékkel távozó víz a vérplazmából származik, a vér sűrűsödik, hematokrit-értéke növekszik. Ezzel egyidejűleg a plazma ozmolaritása is növekszik. Ezeket a vérben végbemenő változásokat összefoglalóan hemokoncentrációnak nevezzük. A megnövekedett plazma-ozmolaritás az agyban, a hipotalamusz területén található speciális érzékelő sejteket, az ozmoreceptorokat ingerli. Az ozmoreceptorokból érkező ingerekre reagálva a hipotalamusz aktiválja a hipofízis hátsó lebenyét, ahonnan megindul az ott tárolt VP szekréciója a vérbe. A VP a vérkeringés közvetítésével eljut a vesébe. Ott a víz visszaszívását okozza, mert megnöveli a vese gyűjtőcsatornáinak vízáteresztő képességét. A fokozott víz-visszaszívásból származó víz visszakerül a vérbe, megnöveli a plazma térfogatát és – a vért „hígítva” – lecsökkenti annak ozmolaritását. A VP így igyekszik szabályozni a vízháztartást [11].

A VP termelését és vérbe történő kiválasztását számos külső és belső tényező szabályozza, köztük például a hőmérséklet, a stressz, illetve több – a szervezet által termelt – vegyület (adrenalin, szerotonin, stb.) is. Utóbbiak közé tartozik a galanin.

A galanint (GAL) 1983-ban, Kazuhiko Tatemoto és Viktor Mutt irányításával, a svéd Karolinska Intézet kutatócsoportja fedezte fel. A 29 aminosavból álló, biológiailag aktív peptidet sertésbélből izolálták, teljes aminosav szekvenciája: Gly-Trp-Thr-Leu-Asn-Ser-Ala-Gly-Tyr-Leu-Leu-Gly-Pro-His-Ala-Ile-Asp-Asn-His-Arg-Ser-Phe-His-Asp-Lys-Tyr-Gly-Leu-Ala-NH₂. A vegyület az N- és C-terminális aminosavai alapján (*glicin* és *alanin*) kapta nevét [12]. Az eltelt 24 évben a patkány [13], a szarvasmarha [14] és számos egyéb faj GAL szekvenciáját meghatározták. A humán GAL-t 1991-ben Bersani és munkatársai [15] izolálták.

A különböző fajspecifikus GAL-ok leggyakrabban 29 aminosavból és amidált C-terminálisból áll. Az N-terminális rész (1–15) aminosav szekvenciája fajoként azonos, a fajra jellemző eltérések a C-terminális szakaszban vannak. Meglepő módon a humán GAL 30 aminosavból áll és C-terminálisa nem amidált, viszont az N-terminális rész megegyezik a többi fajból származó GAL aminosav sorrendjével [16,17].

A GAL felfedezése óta számos élettani hatását leírták: fokozza a növekedési hormont, a prolaktint és a glukagon termelést [18,19], csökkenti az inzulin, szomatostatint és gasztrint kiválasztást [20,21]. Befolyásolja a

pancreas működést [22], a hipotalamusz-hipofízis-pajzsmirigy tengelyt [23]. A központi idegrendszerre gyakorolt hatásai is ismeretesek: módosítja a kognitív működést [24], illetve a memória folyamatokat [25].

A továbbiakban bemutatásra kerülő kísérlet sorozatok elméleti alapja, hogy a GAL jelentős szerepet játszik az NH rendszer működésében, a VP kiválasztásának szabályozásában [26, 27].

Célkitűzés

Kísérleteinkkel a következő kérdésekre kerestünk választ:

1. Van-e különbség a patkány, sertés és humán GAL, valamint a humán GAL különböző fragmenseinek VP szekrécióra gyakorolt hatása között intracerebroventriculáris (i.c.v.) és intravénás (i.v.) adagolás után patkányban?
2. Ozmotikus stimulus [2.5% NaCl oldat adagolása] utáni VP koncentráció változásokat hogyan módosítják a különböző GAL fragmensek és származékok?
3. Hogyan befolyásolja a GAL kezelés a nem-oszmotikus stimulus [hisztamin (HA) adagolása] által előidézett VP koncentráció változásokat?
4. A GAL indukálta VP szekréciós változások kivédhetők-e egy GAL antagonistá vegyület, a galantid (M15) alkalmazásával?

Módszerek

Kísérleteinkhez az Összehasonlító Élettani Tanszék állatházában nevelt, 3–4 hónapos, 180–250 g testtömegű, hím Wistar-patkányokat használtunk. A vizsgált anyagok beadásához a kísérleti állatok jobboldali laterális agykamrájába i.c.v. kanült helyeztünk.

Az alább felsorolt GAL származékok és fragmensek hatását vizsgáltuk. Ezeket dr. Baláspiri Lajos professzor szintetizálta az SZTE ÁOK Orvosi Vegytani Intézetében.

1. GAL (patkány, 1–29)
2. GAL (sertés, 1–29)
3. GAL (humán, 1–30)
4. GAL N-terminális fragmens (humán, 1–16)
5. GAL C-terminális fragmens (humán, 16–30)
6. Galantid (M15) - GAL antagonistá

I.v. kezelés esetén a GAL vegyületeket a laterális farokvénába, 1.0 nmol (3.2 µg) dózisban, 200 µl fiziológiás sóoldatban adagoltuk. I.c.v. bejuttatáshoz Hamilton fecskendőt használtunk és az anyagokat 1 perc alatt adtuk be. A patkány, sertés és humán GAL i.c.v. adagolásakor 100 pmol (0.32 µg) -t használtunk 10 µl fiziológiás sóoldatban. A GAL 1–16 és 16–30 fragmenseket i.c.v. 100 pmol (0.17 µg) /10 µl fiziológiás sóoldat dózisban adtuk. A GAL antagonistá M15 i.c.v. mennyisége 10.0 nmol (22 µg) volt 10 µl fiziológiás sóoldatban feloldva, és 15 perccel a GAL kezelése előtt alkalmaztuk. A kontroll állatok i.c.v. 10 µl fiziológiás sóoldatot kaptak. Az oszmotikus stimulust intraperitoneálisan (i.p.) adagolt 2.5%-os NaCl oldattal idéztük elő (2 ml/100 g testsúly) közvetlenül a GAL származék beadása előtt. A nem-oszmotikus stimulust i.p. HA kezeléssel (0.01 mg/100 g testsúly) idéztük elő, 15 perccel a GAL kezelés előtt. A patkányok dekapitálása és a vérminták gyűjtése minden esetben a GAL kezelés után 30 perccel történt. A VP koncentrációt a vérplazmából határoztuk meg radioimmunoassay (RIA) módszerrel.

Az adatokat az átlagérték és a középérték szórása alapján adtuk meg az egyes kísérleti csoportoknak megfelelően. A kísérletek eredményeit Kruskal-Wallis próbának vetettük alá.

Eredmények

A patkány, sertés és humán GAL, valamint a humán GAL 1–16 N-terminális és 16–30 C-terminális fragmense i.v., vagy i.c.v. adagolást követően nem okozott szignifikáns változást a plazma VP koncentrációjában.

Ozmotikus stimulus, azaz 2.5%-os NaCl oldat adagolása jelentős emelkedést váltott ki a plazma VP szintben (1. ábra). I.c.v. adagolt patkány GAL kivédte a 2.5%-os NaCl okozta plazma VP szint növekedését, i.v. kezelés után a VP koncentráció azonban nem tért vissza a normális szintre. Az előzőleg i.c.v. beadott GAL antagonistá M15 megakadályozta az i.c.v. patkány GAL 2.5% -os NaCl okozta plazma VP szint emelkedésére gyakorolt gátló hatását.

Mivel az i.v. kezelés eredménytelen volt, ezért a sertés és humán GAL, valamint a humán GAL 1–16 és 16–30 fragmens VP szekrécióra gyakorolt hatását csak i.c.v. kezelés után hasonlítottuk össze (2. ábra). 2.5%-os NaCl adagolása után szignifikáns emelkedést tapasztaltunk a plazma VP szintben. Ez a növekedés kivédhető volt sertés, humán, vagy humán GAL 1–16 fragmens i.c.v. kezeléssel. Viszont a humán GAL 16–30 fragmens nem csökkentette a 2.5% -os NaCl oldat okozta VP koncentráció fokozódást.

Az i.p. HA kezelés szignifikánsan emelte a plazma VP koncentrációt. I.v. patkány GAL adagolást követően ez a fokozódás nem változott. I.c.v. patkány GAL csökkentette a HA által előidézett VP szint emelkedését, de a plazma VP koncentrációja magasabb maradt, a kezeletlen kontroll állatokhoz viszonyítva. Az előzetes i.c.v. M15 kezelés megakadályozta, hogy az i.c.v. patkány GAL mérsékelje a HA indukálta plazma VP szint emelkedést (3. ábra).

HA i.p. adagolása után a plazma VP koncentráció magasabb szintre emelkedett, mint az ozmotikus stimulust követően. Sertés, humán, vagy humán GAL 1–16 fragmens i.c.v. kezelés egyaránt csökkentette a HA indukálta plazma VP koncentráció emelkedését, a VP szint azonban ezután is magasabb maradt, mint a kontroll patkányokban. Az i.c.v. humán GAL 16–30 fragmens ebben az esetben is hatástalan maradt (4. ábra).

Eredmények összefoglalása

Kísérleteink eredményeit összefoglalva elmondható, hogy az i.v. adagolt GAL nem befolyásolja a VP szekréciót, az i.c.v. bejuttatott GAL a nem stimulált, bazális VP szintet nem csökkenti. Megfigyeltük, hogy i.c.v. GAL kezelés teljesen kivédi az i.p. beadott 2.5% NaCl okozta plazma VP szint emelkedést. A HA okozta VP szint emelkedést csak részben védte ki az i.c.v. GAL kezelés. Nem találtunk alapvető hatásbeli különbség a patkány, sertés és humán GAL 1–30, ill. az 1–16 fragmense között. Kísérletsorozatainkban a humán GAL C-terminális 16–30 fragmense hatástalannak bizonyult. Tapasztalataink szerint a GAL antagonistá galantind (M15) előkezelés kivédi a GAL okozta VP szekréciós változásokat.

Következtetések

Eredményeink arra utalnak, hogy *in vivo* körülmények között a GAL jelentős szerepet játszik a VP kiválasztás és ezen keresztül a folyadék-háztartás szabályozásában. A GAL molekula biológiai aktív centrumát a GAL 1–16 fragmens tartalmazza.

IRODALOMJEGYZÉK

- Rhodes CH, Morrell JI, Pfaff DW. Immunohistochemical analysis of magnocellular elements in rat hypothalamus: distribution and numbers of cells containing neurophysin, oxytocin, and vasopressin. *J Comp Neurol* 1981;198:45–64.
- Swaab DF, Nijveldt F, Pool CW. Distribution of oxytocin and vasopressin in the rat supraoptic and paraventricular nucleus. *J Endocrinol* 1975;67:461–462.
- Jirikowski GF, Sanna PP, Maciejewski-Lenoir D, Bloom FE. Reversal of diabetes insipidus in Brattleboro rats: intrahypothalamic injection of vasopressin mRNA. *Science* 1992;255:996–998.
- Boersma CJ, Van Leeuwen FW. Neuron-glia interactions in the release of oxytocin and vasopressin from the rat neural lobe: the role of opioids, other neuropeptides and their receptors. *Neuroscience* 1994;62:1003–1020.
- du Vigneaud V, Gash DT, Katsoyannis PG. A synthetic preparation possessing biological properties associated with arginine-vasopressin. *J Am Chem Soc* 1954;76:4751.
- Valtin H. Renal actions by which vasopressin may aid the concentration of urine. *Nephrology*, Vol 1 (R R Robinson, ed), pp 397–406, Springer-Verlag, New York 1984.
- Share L. Role of vasopressin in cardiovascular regulation. *Physiol Rev* 1988;68:1248–1284.
- Wied D. Hormonal influences on motivation, learning, and memory processes. *Hosp Pract* 1976;11:123–131.
- Schang JC, Dapoigny M, Devroede G. Stimulation of colonic peristalsis by vasopressin: electromyographic study in normal subjects and patients with chronic idiopathic constipation. *Can J Physiol Pharmacol* 1987;65:2137–2141.
- Rofe AM, Williamson DH. Metabolic effects of vasopressin infusion in the starved rat. Reversal of ketonaemia. *Biochem J* 1983;212:231–239.
- Wilmore J, Costill D. *Physiology of Sport and Exercise*. pp 165–168, HumanKinetics, Leeds, UK 2004.
- Tatemoto K, Rokaeus A, Jornvall H, McDonald TJ, Mutt V. Galanin - a novel biologically active peptide from porcine intestine. *FEBS Lett* 1983;164:124–128.

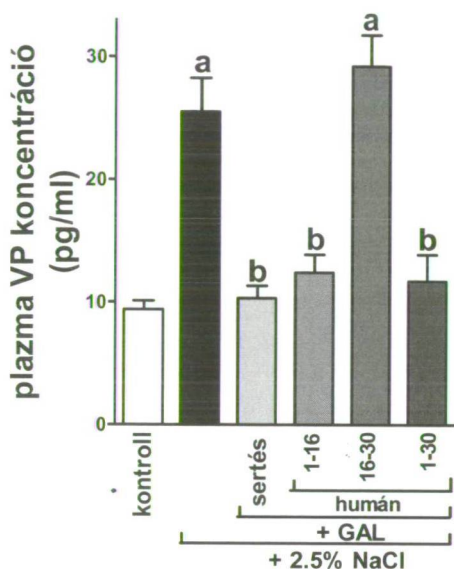

- Vrontakis ME, Peden LM, Duckworth ML, Friesen HG. Isolation and characterization of a complementary DNA (galanin) clone from estrogen-induced pituitary tumor messenger RNA. *J Biol Chem* 1987;262:16755–16758.
- Rokaeus A, Carlquist M. Nucleotide sequence analysis of cDNAs encoding a bovine galanin precursor protein in the adrenal medulla and chemical isolation of bovine gut galanin. *FEBS Lett* 1988;234:400–406.
- Bersani M, Johnsen AH, Hojrup P, Dunning BE, Andreasen JJ, Holst JJ. Human galanin: primary structure and identification of two molecular forms. *FEBS Lett* 1991;283:189–194.
- Hokfelt T, Bartfai T, Wiesenfeld-Hallin Z. Neuropeptides: Recent Advances with Special Reference to Galanin. *Neurosci Facts* 1992;3:77–78.
- Bartfai T, Fisone G, Langel U. Galanin and galanin antagonists: molecular and biochemical perspectives. *Trends Pharmacol Sci* 1992;13:312–317.
- Bauer FE, Ginsberg L, Venetikou M, MacKay DJ, Burrin JM, Bloom SR. Growth hormone release in man induced by galanin, a new hypothalamic peptide. *Lancet* 1986;2:192–195.
- Bek T, Ottesen B, Fahrenkrug J. The effect of galanin, CGRP and ANP on spontaneous smooth muscle activity of rat uterus. *Peptides* 1988;9:497–500.
- Amiranoff B, Lorinet AM, Lagny-Pourmir I, Laburthe M. Mechanism of galanin-inhibited insulin release. Occurrence of a pertussis-toxin-sensitive inhibition of adenylate cyclase. *Eur J Biochem* 1988;177:147–152.
- Schepp W, Prinz C, Tatge C, Hakanson R, Schusdziarra V, Classen M. Galanin inhibits gastrin release from isolated rat gastric G-cells. *Am J Physiol* 1990;258:G596–602.
- Dunning BE, Ahren B, Veith RC, Bottcher G, Sundler F, Taborsky GJ, Jr. Galanin: a novel pancreatic neuropeptide. *Am J Physiol* 1986;251:E127–133.
- Hooi SC, Koenig JJ, Gabriel SM, Maiter D, Martin JB. Influence of thyroid hormone on the concentration of galanin in the rat brain and pituitary. *Neuroendocrinology* 1990;51:351–356.
- Leibowitz SF. Hypothalamic paraventricular nucleus: interaction between alpha 2-noradrenergic system and circulating hormones and nutrients in relation to energy balance. *Neurosci Biobehav Rev* 1988;12:101–109.
- Mastropaulo J, Nadi NS, Ostrowski NL, Crawley JN. Galanin antagonizes acetylcholine on a memory task in basal forebrain-lesioned rats. *Proc Natl Acad Sci U S A* 1988;85:9841–9845.
- Kondo K, Murase T, Otake K, Ito M, Kurimoto F, Oiso Y. Galanin as a physiological neurotransmitter in hemodynamic control of arginine vasopressin release in rats. *Neuroendocrinology* 1993;57:224–229.
- Landry M, Roche D, Calas A. Short-term effects of centrally administered galanin on the hyperosmotically stimulated expression of vasopressin in the rat hypothalamus. An *in situ* hybridization and immunohistochemistry study. *Neuroendocrinology* 1995;61:393–404.

MOLNÁR ANDOR, LÁSZLÓ A. FERENC, VARGA CSABA, LÁSZLÓ FERENC

The effect of galanin on the excretion of vasopressin in rats

The 29 amino acid-containing galanin isolated from the porcine intestine is known to play a significant role in the regulation of the function of the hypothalamo-neurohypophyseal system. The basal vasopressin concentration was examined, and also those vasopressin levels following osmotic and non-osmotic stimuli after centrally administered galanin. The effects of rat, porcine and human galanin and the human galanin 1–16 fragment on vasopressin release were studied. Finally, the question was investigated of whether the galanin receptor antagonist galantid (M15) was able to prevent the vasopressin level changes induced by galanin. Galanin administered intravenously did not influence the vasopressin excretion. After the intracerebroventricular (i.c.v.) injection of galanin, the vasopressin level decreased and the enhancement of the plasma vasopressin concentration following intraperitoneal 2.5% NaCl solution or histamine administration was significantly moderated. There was no essential difference in the vasopressin release effects of rat, porcine and human galanins. The human galanin 1–16 fragment proved to be active as concerns vasopressin regulation. Galantid administered i.c.v. before the galanin injection prevented all of the vasopressin-responsive effects of galanin. The results indicate that galaninergic control is of great importance in the regulation of vasopressin secretion.

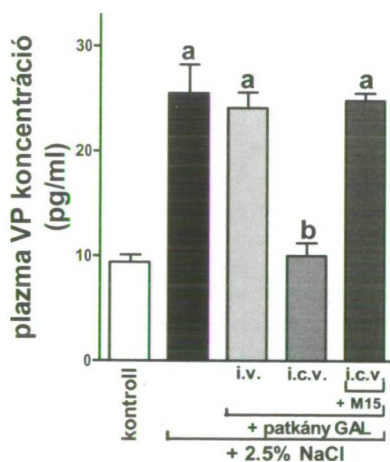

1. ábra

Patkány GAL és GAL antagonistá M15 hatása a 2.5%-os NaCl oldat által kiváltott plazma VP koncentráció változásokra
($n = 8-12$; Átlag $\pm$ S.E.M.;

^a $P < 0.05$, szignifikáns különbség a kontrollcsoporthoz viszonyítva;

^b $P < 0.05$, szignifikáns különbség a 2.5%-os NaCl-kezelt csoporthoz viszonyítva.)

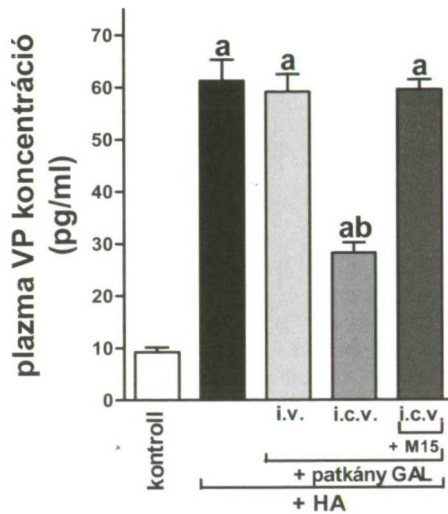
2. ábra

Sertés és humán GAL, valamint a humán GAL 1-16 és 16-30 fragmentjének hatása a 2.5%-os NaCl oldat okozta plazma VP szint emelkedésre

($n = 8-12$; Átlag $\pm$ S.E.M.;

^a $P < 0.05$, szignifikáns különbség a kontrollcsoporthoz viszonyítva;

^b $P < 0.05$, szignifikáns különbség a 2.5%-os NaCl-kezelt csoporthoz viszonyítva.)

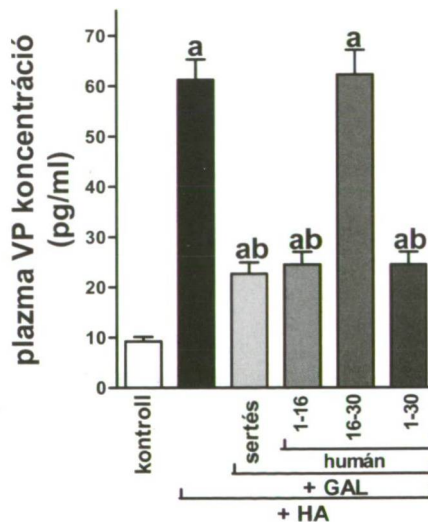

3. ábra

Patkány GAL és GAL antagonistá M15 hatása a HA által kiváltott plazma VP koncentráció változásokra
(n = 8–12; Átlag ± S.E.M.;

^aP < 0.05, szignifikáns különbség a kontrollcsoporthoz viszonyítva;

^bP < 0.05, szignifikáns különbség a HA-kezelt csoporthoz viszonyítva.)

4. ábra

Sertés és humán GAL, valamint a humán GAL 1–16 és 16–30 fragmentjének hatása a HA okozta plazma VP szint emelkedésre

(n = 8–12; Átlag ± S.E.M.;

^aP < 0.05, szignifikáns különbség a kontrollcsoporthoz viszonyítva;

^bP < 0.05, szignifikáns különbség a HA-kezelt csoporthoz viszonyítva.)

Káros szenvedélyek és a fizikai aktivitás kapcsolata

TESTNEVELÉSI ÉS SPORTTUDOMÁNYI INTÉZET

dohányzás, alkoholfogyasztás, sportolók

Bevezetés

Világszerte egyre korábbi életkorra tehető az alkoholfogyasztásra és a dohányzásra rácsokás kialakulásának időpontja. A Global Youth Tobacco Survey (2003) magyarországi eredményei szerint a 13–16 éves korosztály 33 %-a dohányzik több-kevesebb rendszerességgel (a fiúk 33, a lányok 33 %-a). Az ODE-Gallup Dohánymonitor (2004) megállapította, hogy a 2000-ben mért 25–20%-kal szemben, 2004-ben már a férfiak 35 és a nők 27 %-a tizenhat éves kora előtt kezdett el dohányozni.

A HBSC (Aszmann 2003) 2002-es felmérése alapján a 9. osztályos fiúk 48,3, a lányok 27,9 %-a volt már kétszer vagy többször részeg.

A fiatalok alkoholfogyasztási és dohányzási szokásai kapcsolatban vannak korukkal, nemükkel, az iskolatípussal, valamint fizikai aktivitási magatartásukkal (Aszmann 2003, Pikó 2002). Az utóbbi hatásának megítéléséről döntően a külföldi szakirodalomban találtunk adatokat, melyek két, egymásnak ellentmondó hipotézis köré csoportosíthatóak.

Egyes kutatók szerint a sportolók (versenyszerű, magas szintű fizikai aktivitás) több alkoholt fogyasztanak, korábbi életkorban kezdenek el inni, mint azok, akik soha nem sportoltak (alacsony szintű fizikai aktivitás), míg mások azt állítják, hogy az alkoholfogyasztás negatívan korrelál a sportaktivitással (Taub és Blinde 1992, CDC Surveillance Summaries 2000, Hildebrand 2001, Peretti-Watel és mtsi. 2003). A dohányzással kapcsolatos adatok között nagyobb egyezés található: általában mondható, hogy a sportolók kevesebbet cigarettáznak, de nagyobb a füstmentes dohányfogyasztásuk (smokeless tobacco) (Peretti-Watel és mtsi. 2003, Terry és Connie 1997, Melnick és mtsi. 2001).

Vizsgálatunk célja a magyar sportolók alkoholfogyasztási és dohányzási szokásait jellemző adatok további kutatása volt.

Módszerek

A felmérésben összesen 156 fő vett részt, akiket koruk és nemük alapján csoportokra osztottunk. 102 sportoló betöltötte a 18. évét, közülük 43 férfi (átlagéletkoruk: 25,4 év) és 59 nő (átlagéletkoruk: 23,5 év) volt további 54 alany pedig 14 és 18 év közötti volt, ezek közül 22 fiú (átlagéletkoruk: 16,2 év) és 32 lány (átlagéletkoruk: 16,2 év) volt.

Az adatgyűjtés során a vizsgálati személyek az úgynevezett „rizikómagatartás” kérdőívet töltötték ki név nélkül, melyben alkoholfogyasztási, dohányzási, kábító- és doppingyszer fogyasztási szokásaikra kérdeztünk rá (1. táblázat).

A kérdőív megegyezett a dr. Pikó Bettina (2002) kutatásaiban alkalmazottal, melyet döntően nem versenyszerűen sportoló, középiskolás tanulók és egyetemisták rizikómagatartásának vizsgálatára használt. Ez alapján összehasonlításra kerültek a két vizsgálat adatai is.

A kiértékelés a dohányzás, illetve az alkoholfogyasztás gyakoriságára utaló válaszokhoz rendelt pontszámok alapján történt. Kiszámoltuk, hogy a vizsgált csoportok hány százaléka tartozott a különböző gyakorisággal dohányzók/alkoholizálók körébe. A nemek és a korosztályok közötti különbségeket Mann-Whitney-próbával értékeltük ki ($p < 0,05$). Mivel a Pikó által végzett tanulmányban az egyetemisták körében végzett felmérésnél a dohányzás és az alkoholfogyasztás esetében csak két-két csoportot (rendszeresen dohányzókat/alkoholizálókat és nemdohányzókat, illetve nem alkoholizálókat) különítették el, így ennek a tanulmánynak az adataival történő összehasonlításnál a sportolók és a középiskolások esetében, a dohányzás és az alkoholfogyasztás gyakoriságára vonatkozó válaszlehetőségeket összevontuk. Ennek következtében itt is csak rendszeresen és nem rendszeresen (ideértve az egyáltalán nem) dohányzókat/alkoholizálókat különítettünk el. Ezeknél az összehasonlításoknál a csoportok közötti különbségeket χ^2 -próbával ($p < 0,05$) értékeltük ki, de ott,

ahol a dohányzás, illetve az alkoholfogyasztás gyakoriságára vonatkozó teljes válaszsor is rendelkezésre állt, a kapott pontszámokkal a Mann-Whitney-próbát is elvégeztük.

Eredmények

Az 1. ábrán látható, hogy a versenysportoló férfiak 36,4%-a egyáltalán nem dohányzik és további 42,4% is csak alkalmanként. A fennmaradó 22,2% viszont különböző erősséggel, de rendszeresen dohányzik. Ugyanannyian (9,1%) szívnak el 10 szálnál kevesebbet, mint akik 10–20 szálát naponta. A férfiaknak csak 3,0%-a dohányzik napi 20 szálnál többet. A versenysportoló nők 62,1%-a egyáltalán nem dohányzik és további 19% is csak alkalmanként; 12,1% a nőknél kevesebb, mint 10 szál, 6,9% 10–20 szál cigarettát jelölt be napi fogyasztásként. Napi több mint 20 szál cigareta elszívásáról egyetlen sportolónő sem számolt be. Az adatok statisztikai elemzése alapján a sportoló nők szignifikánsan kevesebbet cigarettáznak, mint a sportoló férfiak. A versenysportoló fiúk 85,7%-a egyáltalán nem dohányzott és a többi 14,3% is csak alkalmanként. A vizsgálatban résztvevő fiúk közül senki sem jelezte, hogy rendszeresen dohányozna. A versenysportoló lányok 53,1%-a egyáltalán nem cigarettázik, 37,5% pedig alkalmanként. A válaszadó lányok 9,4 %-a rendszeresen dohányzik (6,3% 10 szálnál kevesebbet, 3,1 % 10–20 szál cigarettát szív naponta). A statisztikai elemzések szerint a sportoló fiúk kevesebbet dohányoznak, mint a sportoló lányok.

A férfiak és a fiúk adatait elemezve elmondható, hogy a fiúk jelentősen kevesebbet dohányoznak a felnőtteknél. A nők és a lányok eredményei között döntő eltérés nem található.

Az alkoholfogyasztási szokásokat tanulmányozva azt találtuk, hogy a versenysportoló férfiak 6,3%-a absztinens, 87,5%-a alkalmanként, 6,3%-a heti rendszerességgel iszik. A versenysportoló nők 22,4%-a absztinens, 72,4%-a alkalmanként, 5,2%-a heti rendszerességgel fogyaszt alkoholtartalmú italt. Az adatok statisztikai elemzése alapján megállapíthatjuk, hogy a nők szignifikánsan kevesebb alkoholt isznak, mint a férfiak. A sportoló fiúk és lányok alkoholfogyasztási szokásait összehasonlítva láthatjuk, hogy az adatok nagyon hasonlóak: absztinens a fiúk 33,3, a lányok 34,4%-a, alkalmanként iszik a fiúk 61,9, a lányok 65,6%-a. Egyik csoportban se isznak sem heti, sem napi rendszerességgel. A fiúk 4,8%-a volt már részeg, míg a lányok közül senki sem. Ezek alapján statisztikailag is bizonyított különbség nincs a két nem között. Hasonlóan nem találtunk szignifikáns különbséget a fiúk és a férfiak illetve a lányok és a nők alkoholfogyasztási szokásai között, de úgy tűnt, hogy a fiúk tendencia jelleggel kevesebbet isznak (2. ábra).

A 3. ábrán a versenysportolók és a Pikó (2002) által vizsgált egyetemisták és középiskolások dohányzási szokásait hasonlítottuk össze. A felnőtt versenysportolók és az egyetemisták között nem találtunk szignifikáns különbséget. A sportoló férfiak 21,2%-a, a sportoló nők 19%-a dohányzott rendszeresen, ez az arány az egyetemista férfiak között 23,7%, az egyetemista nők között 16,5% volt. A sportoló fiúk és lányok szignifikánsan kevesebbet dohányoztak a középiskolásoknál. A sportoló fiúk közül senki, a sportoló lányok 9,4%-a cigarettázott rendszeresen. Ugyanakkor ez az arány a gimnazista fiúknál 24,5, a lányoknál 18% volt.

A sportolók alkoholfogyasztási szokásait összehasonlítva az egyetemistákkal és középiskolásokkal, nem találtunk szignifikáns különbséget. A sportoló férfiak 6,3%-a, a nők 5,2%-a, az egyetemista férfiak 7,6%-a, a nők 1,9%-a fogyasztott rendszeresen alkoholt. A sportoló fiúk 4,8%-a, a lányok 0%-a, a középiskolás fiúk 16,3%-a, a lányok 5,9%-a fogyasztott rendszeresen alkoholt (4. ábra).

Megbeszélés

Vizsgálatainkból kitűnt, hogy a felnőtt sportoló férfiak többet dohányoztak és több alkoholt fogyasztottak, mint a sportoló nők. Nattív és mtsi. (1997) is úgy találták, hogy a sportoló férfiak magasabb fokú rizikómagatartással rendelkeznek. Pikó (2002) döntő többségükben nem versenysportoló egyetemisták körében is hasonló nemi eltéréseket talált. Ezt a nemi eltérést serdülő korú sportolóink dohányzási szokásainak vizsgálata nem igazolta: a sportoló lányok többet dohányoztak, mint a sportoló fiúk. Döntően nem versenysportoló középiskolások körében viszont, a felnőttekhez hasonlóan, a fiúk dohányoztak többet (Pikó 2002). Azért, hogy megvizsgáljuk, hogy a versenysport és a velejáró fizikai aktivitás miként befolyásolja a dohányzást és az alkoholfogyasztást, összehasonlítottuk saját versenysportolóinktól származó adatainkat Pikó (2002) döntően nem versenysportoló egyetemistáktól és középiskolásoktól származó adataival. A dohányzás tekintetében a felnőtt sportolók és az egyetemisták között nem találtunk szignifikáns különbséget. A serdülő sportoló fiúk és lányok

viszont kevesebbet dohányoztak, mint az átlag középiskolás társaik. Ez összhangban van Pikó (2002) véleményével, aki úgy találta, hogy serdülők körében a cigarettázás negatívan korrelál a sportaktivitással.

Felmérésünkben a serdülő sportolók közül senki sem dohányzott rendszeresen és a lányoknak is csak 9,4%-a, szemben a Global Youth Tobacco Survey (2003) magyarországi vizsgálatának eredményeivel, melyből kitűnik, hogy a serdülő fiúknak és lányoknak is 33%-a dohányzik rendszeresen. Más irodalmi adatok is azt vélelmezik, hogy a sportolók kevesebbet cigarettáznak, mint a nem sportolók. Ez nem feltétlenül jelent kisebb dohányfogyasztást, ezt a nemzetközi szakirodalom hangsúlyozza is, hanem sok esetben a sportolók a dohányfogyasztás füst nélküli módjait (smokless tobacco) részesítik előnyben a cigarettázással szemben (Peretti-Watel és mtsi. 2003, Terry és Connie 1997, Melnick és mtsi. 2001).

Saját felnőtt és serdülő versenysportolóink és a Pikó (2002) által vizsgált döntően nem versenysportoló egyetemisták és középiskolások alkoholfogyasztását összehasonlítva nem találtunk szignifikáns különbséget. A serdülő sportolók fiúk 4,8%-a fogyasztott alkoholt, a lányok közül senki nem ivott rendszeresen. Ezzel szemben a magyarországi átlag serdülő fiúk egy ötöde, a lányok egy tizede fogyaszt rendszeresen alkoholt (HBSC 2003). Pikó (2002) vizsgálatai során viszont úgy találták, hogy a sportaktivitás és az alkoholfogyasztás között nincs összefüggés. A nemzetközi szakirodalmi adatok is ellentmondóak arra vonatkozólag, hogy a sportolók több vagy kevesebb alkoholt fogyasztanak a nem sportolóknál (Taub és Blinde 1992, CDC Surveillance Summaries 2000, Hildebrand 2001, Peretti-Watel és mtsi. 2003).

Kutatásaink eredményeit értékelve megállapíthatjuk, hogy a sportolók dohányzási és alkoholfogyasztási szokásaiban nemi különbségek találhatók az átlagpopulációhoz hasonlóan, valamint a cigarettázás tekintetében a sportnak nagy valószínűséggel protektív szerepe van, viszont az alkoholfogyasztást illetően mi sem tudunk egyértelmű következtetést levonni.

IRODALOM

- Aszmann Anna (szerk., 2003): HBSC Iskoláskorú gyermekek egészségmagatartása. Országos Gyermkegészségügyi Intézet, Budapest.
- Center for Disease Control and Prevention (2000): CDC Surveillance Summaries, MMWR:49. (No.SS-5)
- Global Youth Tobacco Survey (GYTS) Nemzetközi Ifjúsági Dohányzásfelmérés 2003 Magyarország. Országos Egészségfejlesztési Intézet, Bp. <http://www.oefi.hu/color/adat.htm> - 60k
- Hildebrand, K.M. (2001): Comparison of patterns of alcohol use between high school and college athletes and non athletes. College Student Journal. September
- Melnick, M.J., Miller, K.E., Sabo, D.F.(2001): Tobacco use among high school athletes and non athletes: results of 1997 youth risk behavior survey. Adolescence, 36(144). 727-747.
- Nattiv A., Puffer JC., Green GA. (1997): Lifestyles and health risks of collegiate athletes: a multicenter study. Clin J Sport Med. 7(4):262-72.
- ODE - Gallup Dohánymonitor (2004): Dohányzás a magyar lakosság körében (1995-2000-2004) <http://www.ode.hu/ode/monitoring2004.htm> - 8k
- Peretti-Watel, P., Guagliardo, V., Verger, P.(2003): Sporting activity and drug use: Alcohol, cigarette and cannabis use among elite students athletes. Addiction. 98(9): 1249-1256.
- Pikó Bettina (2002): Fiatalok pszichoszociális egészsége és rizikómagatartása a társas támogatás tükrében. Osiris kiadó, Budapest
- Taub, D.E., Blinde, E.M. (1992): Eating disorders among adolescent female athletes: Influence of athletic participation and sportteam membership. Adolescence, 27. 833-848.
- Terry, C.D., Connie, A.(1997): Tobacco use among Male High School Athletes. J Adolescent Health 21. 97-101.

*RITA MIKULÁN***Relationship between physical activity and addictions**

The smoking habits and alcohol consumption of athletes were studied. Adult male athletes smoked more and consumed more alcohol than adult female ones, however adolescence male athletes smoked less than adolescence female ones. Comparing the smoking habits of adolescence athletes and non-athlete secondary school pupils it was found that adolescence male and female athletes smoked less. No significant difference was found between the alcohol consumption of athletes and non-athletes.

FRITZ PÉTER

Az egészségi állapot komplex fejlesztésére irányuló módszer kidolgozása és annak hatékonyságvizsgálata főiskolai és egyetemi hallgatók körében

TESTNEVELÉSI ÉS SPORTTUDOMÁNYI INTÉZET

egészségfejlesztés, rekreáció, terheléses vizsgálatok, egészségterv

Az egészség akkor válik igazán értékké, ha már elveszítettük. Az emberek mozgásos tevékenységek iránti velük született belső igénye a szocializáció, a társadalmi elvárásoknak való megfelelés, vagy megfeleltetés hatására (lásd a 7–8 éves kisgyerekek iskolapadba való kényszerítése órákon át) az évek múlásával fokozatosan csökken, a személyiség fejlődésének szenzibilis időszakaiban háttérbe tolódik. A felnőttkori rendszeresen végzett sporttevékenység motivációs tényezői között a mozgás iránti belső igény már csak, mint „egyik tényező” játszik szerepet, szemben a kisgyerekeknél megfigyelhető „A tényező” hatással.

A fizikai aktivitás egészségre gyakorolt hatása kiemelkedő, részben az inaktív életmód elterjedtsége miatt, részben azon egészséget befolyásoló körülmények nagy száma miatt, melyet a fizikai aktivitás hiánya befolyásol (pszichológiai válaszok, sokféle, sokszor halálos kimenetelű betegség kialakulása, mozgáskorlátozottság, mindennemű funkcionális kapacitás megváltozása, mentális egészség és életminőség alakulása). A lényeges egészségre gyakorolt hatások már mérsékelt napi aktivitás mellett is jelentkeznek. Ezek a tevékenységek nem igényelnek nagy szakértelmet, sem speciális felszerelést vagy sportlétesítményt.

A mozgásos életmód fontossága számos vizsgálat értékelésénél megjelenik, mely eredményeket célszerű lenne egy adott egészségfejlesztési stratégia célkitűzései szerint összeállítani és hatékony intervenciók programok alapanyagaként felhasználni. A kutatás hatékonyságvizsgálata ezen elgondolás alapján készült az életminőség és a mozgásos életmód központba helyezésével.

A *fizikai aktivitás* növelése, a mozgásos életmód kialakítása az egyik *leggazdaságosabb módja* mind az életminőség, mind az egészségesen töltött életevek számának növelésére. A vizsgálat célcsoportját alkotó főiskolás és egyetemi hallgatók már kialakult szokásrendszerrel, önállósággal és társadalmi státusszal rendelkező viszonylag homogén csoport, akiknél egyrészt az egészséggel való kapcsolatuk szolgálhat fontos kiindulópontként egy célzott egészségfejlesztési program kidolgozásához, másrészt a feltételezhető szenzibilitásuk és nyitottságuk az egészségfejlesztési akciók iránt, ami esetlegesen döntően befolyásolhatja az egészséges életmód iránti elkötelezettségüket.

A kutatásom *fő célja* az egészségi állapot komplex fejlesztésének hatékonyságvizsgálata volt.

A kutatást a Szegedi Tudományegyetem hallgatóin végeztem, akiknek ez egy 3 hónapon keresztül tartó ingyenes egészségfejlesztési programot jelentett. Az önkéntes jelentkezők közül 125 (29 férfi, 96 nő) fős kereket tudtam meghatározni a kutatás költségvetése miatt.

Három csoportba soroltam a hallgatókat véletlenszerű kiválasztást alkalmazva (I-es, II-es és III.-as csoport). Mindhárom csoportnak felmértem az egészségi állapotát a program előtt és a program befejeztével is. Az I-es és II.-es csoport egészségtervet kapott, az I-es csoport pedig részt vett a 3 hónapos egészségfejlesztési programban. A III. csoport volt a kontrollcsoport.

Az egészségi állapot felmérése majd a fejlesztési program az egészség bio-pszicho-szociális dimenzióit figyelembe véve komplex formában történt.

Objektív paraméterek	Szubjektív paraméterek
életkor	egészségi állapot önbecslése
nem	szubjektív testsúly meghatározás
lakóhely	vitális kimerültség
magasság	BDI
testsúly	mozgás gyakoriság
testzsírszázalék	sporttevékenység típusa
BMI	személyiségjegyek
nyugalmi pulzus	
terheléses pulzus	
Load pred	
Load max	
Load pred/max	
O ₂	
VO ₂	
fitness teszt eredményei	

Az egészségi állapot vizsgált „szubjektív és objektív” paraméterei

Ezen vizsgálatok eredményeiből született meg maga az egészségfejlesztési programcsomag, amely edzéstervet, edzéstervet, pszichotréninget, személyi edzést és tanácsadást tartalmazott.

A komplex egészségfejlesztés a felsorolt vizsgálatokon és módszereken kívül leginkább a vizsgált személyeken és a rekreátorokon múlt, melyre külön figyelmet fordítottam. A személyi edzést vezető rekreátorokat egy speciális kiválasztási rendszer segítségével választottam ki, majd a programnak megfelelő speciális képzést biztosítottam a részükre. A munkájuk hatékonyságát egyrészt az egészségi indikátorok változásával, másrészt a foglalkozásokon való részvétel és lemorzsolódás mértékével kísértem figyelemmel. Mindkét esetben kiváló eredmények születtek, mely a kiválasztás és felkészítés pedagógiai hatékonyságát támasztotta alá.

A 3 hónapos intervenció program beleértve a felméréseket is a szorgalmi időszakban lett lebonyolítva, tehát munkahelyi környezetnek tekinthető! Így a kapott eredmények és módszerek is a munkahelyi egészségfejlesztés eszköztárának bővítését eredményezhetik.

Az egészségfejlesztési programban alkalmazott módszertani és pedagógiai feladataim voltak:

- Személyi edzők kiválasztása (testnevelés-rekreáció szakos hallgatók közül);
- A kiválasztott személyi edzők felkészítése;
- 3 hónapos személyre szóló fizikai tréning vezetése;
- Stresszkezelő pszichotréning vezetése;
- Folyamatos mentálhigiénés tanácsadás.

A személyi edzők kiválasztása és felkészítése megfelelő volt. A személyi edzők felé megfogalmazott elvárásaimat a statisztikai eredmények alapján és a foglalkozásokon tapasztalt jó hangulat és motivált hallgatók láttán maximálisan teljesültek.

Az egészségfejlesztésre irányuló komplex módszerek hatékonyságát bizonyítják a statisztikai eredmények és a későbbiekben tárgyalt többváltozós modell, a hatékonyság alapját a kognitív pszichés tényezők, a fejlesztők szakmai felkészültsége, jellembeli tulajdonságuk határozza meg.

Szomorú tény, hogy a hallgatók 36,5%-a egyáltalán nem végez kiadós mozgást, az életmódjukból teljesen hiányzik. A program hatására a heti rendszerességgel végzett kiadós mozgás aránya semmit sem mozgókhoz képest, az első lekérdezéshez viszonyítva 14,8%-kal emelkedett. Ez köszönhető természetesen a programba bekerültek feszes edzéstervének is, de szerencsére csak az *egészségtervvel rendelkezők csoportjában is megfigyelhető a heti mozgással eltöltött alkalmak számának emelkedése, ami az egészségterv hatékonyságát bizonyítja!*

A fizikai állóképesség fejlesztése a kardio-respiratorikus rendszer működését pozitív irányba befolyásolja, ami nagyon fontos primer prevenció eszköz a szív és keringési eredetű betegségekkel szemben, ami jelenleg a második leggyakoribb halálok a fejlett országokban.

A mozgásos tevékenységeket ezért az állóképesség fejlesztésére gyakorolt hatásuk szerint is próbáltam csoportosítani. A kategóriákat a rendelkezésemre álló kérdőíves válaszok alapján alakítottam ki, tudva azt, hogy az állóképesség pontosabb meghatározásához az edzésösszetevők részletesebb ismeretére lett volna szükségem.

Megállapítható, hogy az állóképesség fejlesztését leginkább elősegítő mozgásos tevékenységeket 28%-al többen választották a második vizsgálat alkalmával, míg az állóképességet legkisebb mértékben fejlesztő mozgásos tevékenységeket 7,2%-al kevesebben végezték.

Az előző két vizsgálati eredményt összességében értelmezve elmondható, hogy *az egészséggel való komplex törődés egyik legfontosabb eredménye, hogy a hallgatók az egészségük számára értékesebb és hatékonyabb mozgásos tevékenységeket választanak, és azt rendszeresebben is űzik!*

A felmérések során a testsúly többféle aspektusban is szerepet kap. Az emberek életében a súly szerepel a leginkább központi helyen az egészséget befolyásoló tényezők közül. Ezért is tartottam fontosnak, hogy az objektív testsúly meghatározáson kívül – ami a két felmérés között szignifikáns javulást és tendenciát produkált az I/b és I/a csoportokban – a BMI-t is vizsgáltam, mint az egyik elterjedt mérőeszközt a súlykategóriáknak és a szubjektív súlymeghatározást, ami az énkép alakulását és a szubjektum erősségét vizsgálta.

Érdekes összefüggés figyelhető meg a 3 hónapos program testsúllyal kapcsolatos eredményének differenciált leképezésben.

A beavatkozások hatására a legnagyobb változást a szubjektív testsúly-meghatározás produkálta, ezt követte az objektív testsúly alakulása és legvégül – tendencia szinten – a BMI végzett. Az életmódváltásnak tehát azonnali pozitív mentálhigiénés hatásai vannak, a szubjektív megítélés az érzelmi kiegyensúlyozottságot csak később követik az edzésadaptációs folyamatok és a testsúly, majd a BMI változásai. Két üzenete lehet a kapott összefüggéseknek: a mozgásos életmód kialakítása azonnali hatásokat, örömet és hosszabb távon mérhető szomatikus eredményeket produkálhat, melyek mind az egészségfejlesztést szolgálják komplex formában.

A hangulati állapot az egészségfejlesztési programban részt vett hallgatók körében (I-es csoport) szignifikáns javulást mutatott.

A vitális kimerültség kérdőívvel az egészségmagatartás dimenzióját vizsgáltam a „magatartás és érzelmek” gyűjtőfogalma alatt.

Az eredményeket csoportonkénti bontásban is megvizsgáltam, így megállapítható, hogy az aktív I-es csoportnál szignifikáns javulást okozott az egészségfejlesztési program és a csak egészségtervvel rendelkező II-es csoportban is javuló tendencia alakult ki, szemben a III-as kontrollcsoporttal.

A 3 hónapos program hatásait összegezve a pszichés faktorok gyors, szignifikáns és tendenciózus változása megfigyelhető az előzőekben vizsgált testsúly szubjektív megítélésének változásánál is. Az ott megfogalmazott üzenetet a vizsgált pszichés faktorokra is érvényesíteni lehet, erősítve ezzel a mozgásos életmód komplex kihatását az egészség dimenzióira.

A szubjektum szerepének és módosulásának további vizsgálatát az egészségi állapot szubjektív meghatározásának értékelésével folytattam.

A csoportok szubjektív egészségi állapota összességében szignifikánsan javult a program hatására. Ez abból következik, hogy csoportonkénti bontásban a kísérleti csoport erős szignifikáns javulást mutatott a két felmérés összehasonlítása során, szemben a kontrollcsoporttal, ahol a Páros t-teszt nem adott szignifikáns különbséget.

A rendszeres mozgás és a felkészült szakmai háttér a hallgatók ráhangolódását okozták a mozgásos életmódra, mely hatására a saját magunkról alkotott kép és hangulati tényezők is pozitív irányba változtak. Az egészségi állapotuk kedvezőbb megítélése ezen tényezőkkel összefüggésben formálódott a 3 hónap alatt, és ért el szignifikáns különbséget az első felméréshez képest.

A szubjektív megítélések és a pszichés faktorok eredményei után a kutatás másik fő célja az egészségi állapot fejlesztésének hatékonyságvizsgálata fizikai mérőeszközök segítségével.

A terheléses vizsgálat mutatói közül a teljesítményt vettem alapul (Load). A Load max/pred változó az egyén edzettségi állapotának meghatározására szolgál. Az edzettségi állapot az I-es csoportban szignifikáns különbséget mutatott, ami azt jelenti, hogy a hallgatók, akik részt vettek a programban a meghatározott maximális teljesítőképességük szintje – amit 100%-nak vettem – átlagosan 13,4%-al megközelítették. A csak egészségtervvel rendelkező II. csoportban lévő hallgatók is tendencia mértékű javulást értek el, ami az egészségterv hatékonyságát tovább erősíti.

A heti mozgásmennyiséget, mint objektív változót összehasonlítottam a vitális kimerültséggel, mely pszichológiai faktor már jól reagált a programra és az egészségi állapot megítélésével, mint szubjektív tényezővel.

A vitális kimerültséget a heti mozgás gyakorisága alacsony, de szignifikáns korrelációval befolyásolja. A heti mozgás gyakorisággal erősebb kapcsolatot az egészségi állapot szubjektív megítélése mutatott. Ezt a kapcsolatot többféle megközelítésben is vizsgáltam, hiszen a kapott eredmények a beavatkozások hatékonyságvizsgálatának egy szubjektív eredménnyel mérhető eszközt mutatja meg és bizonyítja.

Az eredmények körbejárása után megállapítható, hogy a szubjektív egészségi állapot meghatározás fontos indikátora lehet a mozgásos életmód meghatározásának és az egészségi állapottal kapcsolatos hatékonyságvizsgálatok egy jól és olcsón alkalmazható mérőeszközzé válhat.

A Load erős szignifikanciát mutatott a heti edzésszámmal, ami tovább erősíti a szubjektív indikátor szerepét is, főleg azon vizsgálatok esetében, ahol a technikai felszereltség nem teszi lehetővé a terheléses EKG-s vizsgálatok elvégzését. Az összeállított 3 hónapos program egészségfejlesztő hatása is mind komplexebb formában bizonyítást nyert és a kutatási céloknak is megfelelt.

A testsúly az embereket általában foglalkoztató téma, ami sokszor szinte egyet jelent az egészséggel való törődéssel. Ez persze azért rossz megközelítés, mert ha valaki normál súlyú, még nem azt jelenti, hogy egészséges, azonban az tény, hogy a normál súlytól való eltérés az egészségre ható rizikófaktorok minősül, így az én kutatásomban is helyett kapott.

Objektív mérőszámként a tényleges súlymeghatározást, a BMI-t és a testsírszázalék mérést alkalmaztam.

A BMI és a testsírszázalék erős korrelációt mutatott, közel lineáris kapcsolat állt fenn a két változó között. Ez az összefüggés abban az esetben mutathatót volna eltérést, ha a 3 hónapos beavatkozásnak a zsírégetés, az „agresszív fogyókúra” lett volna a célja, ami viszont nem áll szinkronban az egészségfejlesztés hosszútávú törekvéseivel.

Az alkalmazott edzésmódszerek nem a zsírégetés volt az elsődleges célja, hanem a kardio-respiratorikus rendszer és az izom- és ízületi rendszer átmozgatása, fokozatos terhelés mellett. A mozgás és a személyi edzés megszerettetése, valamint a mozgás iránti igény felkeltése, esetleg fokozása és a mozgásos tevékenységek spektrumának minél szélesebb megismertetése, minimális eszközigény mellett!

A 3 hónapos program során a heti mozgásmennyiségek változása még nem produkálta a testsírszázalékok változását, de a pszichés és fizikai mutatók változása lassabb idő alatt, de feltételezhetően a testsírszázalék, majd a testsúly változását is eredményezi. Az intenzív fizikai edzés hatására sok esetben testsúlynövekedés figyelhető meg, amit a testsírszázalék csökkenése és az izomzat tömegének növekedése okoz.

Ez sok esetben a szubjektív megítélések romlását okozza, de a folyamat inkább a kezdeti időszakra jellemző.

A hallgatóknál az edzettségi állapot (Load) javulása nem állt összefüggésben a testsírszázalék változásával. Ez az előzőekben már említett teóriát erősíti, miszerint a testsúly változása nem áll feltétlen kapcsolatban az egészségi állapottal, bár ható tényezőként befolyásolja azt.

A szubjektum szerepe és ereje a testsúllyal kapcsolatban nagyon érdekesen alakult.

A BMI és a szubjektív súlymeghatározás összhangban volt egymással, tehát az önbevallás fedte a valóságot. Ez az eredmény megint csak egyszerűsítheti a vizsgálatokat és erősítheti a kérdőíves felmérés pontosságát, de *biztosan így van ez a testsúllyal kapcsolatban minden esetben?*

A szubjektív súlymeghatározást, mint azt láthattuk, nagyon erős mérőeszközként használhatjuk ezért összehasonlítottam a szubjektív egészségi állapottal, ami eddig is jól jellemezte az objektív eredményeket.

Általánosságban elmondható, hogy a szubjektív súlymeghatározás az egészségi állapot szubjektív megítélésével is szignifikáns összefüggést mutat mindkét felmérésnél. Ez azt is jelenti, hogy akik jónak ítélik meg az egészségi állapotukat azok testsúlya is megfelelő volt. Viszont a megfelelő testsúly kategóriáktól eltérő tartományokban, bár nem szignifikáns, de mégis érdekes különbséget figyeltem meg. A „kicsit túlsúlyos-kicsit sovány” kategóriában –tehát akik közel állnak a megfelelő testsúlyhoz – kicsit rosszabbnak érzik egészségi állapotukat átlagban, mint a „nagyon túlsúlyos-nagyon sovány” kategóriában.

Feltételezhető, hogy a normál súlyhoz közelebb álló személyek esetében a súlyfeleslegtől való megszabadulás reális lehetőségként foglalkoztatja őket, és ezáltal jobban a gondolkodásuk középpontjában tartja az egészséges testkép iránti kényszert. Ez a kényszer és a kialakuló lelkiismeret-furdalás okozhatja, hogy az egészségi állapotukat, ha nem is szignifikánsan, de kicsit rosszabbnak ítélik, mint a normál súlytól nagyobb mértékben eltérő személyek esetében.

A normál testsúlytól nagymértékben eltérő személyek esetében feltételezhetően az állapotuk elfogadása, a normál súlyhoz való tartozás feladása okozhatja az egészségi állapotuk picivel jobb megítélését.

A beletörődés, a kialakult helyzet elfogadása, persze az élet számos területén fontos az egészségi állapot szempontjából, ebben az esetben viszont motivációs hiányként jelentkezik, ami nagyban ronthatja az egész életen át szükséges egészségfejlesztési folyamatok meglétét és hatékonyságát.

A kapott eredmények nagyon fontosak lehetnek a rekreációs foglalkozások pedagógiai és módszertani kialakításánál, amit a kliensek súlyától függően nem csak az edzés összetevőinek adekvát kiválasztásával, hanem a testsúly által differenciált motivációs eszközök használatával lehet hatékonyabbá tenni!

A testsúllyal kapcsolatos vizsgálódás végére hagytam a BMI és a vérnyomás kapcsolatának alakulását.

Az első és a második felmérésnél is szignifikáns kapcsolatot mutatott a BMI és a systolés vérnyomás, a diasztolés a 2. felmérésnél volt szignifikáns. Az előzőekben megfogalmazott testsúly mint rizikófaktor ezen összefüggés vizsgálatánál bizonyítást nyert, ami a testsúllyal való foglalkozás fontosságára is fel kell hívja a figyelmet.

Már a kutatási terv összeállításánál foglalkoztatott a gondolat, hogy milyen tényezők befolyásolhatják majd a program sikerét? A kérdőívcsomag összeállításánál a TCI kérdőívet is beépítettem bízva abban, hogy a külső hatásokon túl, a belső, személyiségből eredő hatások egy részét is összefüggéseiben ismerhetem meg. A TCI által vizsgált személyiségjegyek közül a *kitartás* és a *lelkiismeretesség* faktort vizsgáltam.

A kitartás személyiségjegyre szignifikáns kapcsolatot mutatott a terheléses vizsgálat eredményei közül a teljesítménnyel (Load) és az oxigénfelvétel képességgel (VO_2). Ez egy nagyon fontos összefüggés, ráadásul a Load egyébként is a vizsgálatom egyik központi indikátora, ami a program hatékonyságát nagyon jól kifejezte és bizonyította eddig is. A kitartás személyiségjegy prediktor hatását pedig alkalmazott pedagógiai eljárásokban, kiválasztásban tovább lehet vizsgálni.

A lelkiismeret személyiségjegyet az állóképességi kategóriákkal hasonlítottam össze. A lelkiismeretesség, ami egy karakterdimenzió, az együttműködés karaktervonás egyik alkotója. A hallgatók közül, akik kicsit fejlesztették az állóképességüket, azok szignifikánsan különböztek lelkiismeretesség faktorban a másik 2 állóképességi csoporttól.

Az állóképesség fejlesztéséhez nem elég csak a mozgásforma helyes megválasztása, valamint a szükséges edzésterv és felkészült edző. A lelkiismeretesség, mint személyiségjegy fontos kiegészítője kell legyen a tevékenységnek. A hallgatók lelkiismeretesség dimenziójának meghatározása megjósolja, hogy az adott egyén milyen intenzitással fogja végrehajtani az adott egészségprogramot.

A személyiségjegyek vizsgálatát összegezve megállapítható, hogy sikerült két olyan személyiségvonást meghatározni, melyek befolyásolják, hogy az egyén mennyire fogja végrehajtani az adott egészségfejlesztő programot. Azaz vannak olyan személyiségvonások, melyek erősíthetik a program hatékonyságát. Külön vizsgálat tárgya lehet, hogy inkább a személyiségjegyek befolyásolják a szabad választását a mozgásos tevékenységeknek, vagy a mozgásos tevékenységek alakítják erősebben a személyiségjegyeket?

A többváltozós modellek magyarázata:

A kutatás modellre vonatkozó feltételezését alátámasztottam egy önállóan működő modellel is, azaz a vizsgálati eredményekből sikerült többváltozós modellt felállítani, mely kifejezi az egészségi állapotra ható tényezők összefüggését egymással.

A modellnél arra törekedtem, hogy a függő változó kiválasztását egyrészt az eddig tárgyalt eredmények összefüggései is indokolták tegyék, másrészt a modell az egészségi állapot komplex fejlesztésének hatékonyságvizsgálatára is hasznosítható legyen.

Ezért esett a választás az egészségi állapot önbecslésére, mint szubjektív változó, ami külön a Loadal, mint a teljesítményt és azon keresztül az edzettségi állapotot meghatározó objektív fizikai változó már erős szignifikanciát mutatott.

Az egészségi állapot komplexitását pedig nagyon jól kifejezte a modellben szereplő magyarázó változók kölcsönös együtthatása, valamint a függő változó, amelynek hatását a többi magyarázó változó hatását kiszűrve, azoktól függetlenül vizsgáltam. Éppen ezért a módszer több, mint ha csak a szórásnégyzetének (variánciájának) összehasonlításán alapulna.

A BDI, a BMI és a heti mozgás mennyisége szignifikáns részt magyaráz meg az egészségi állapot variációjából. A változók magyarázóereje (AdjR^2): 18,3% az első felmérést követően, majd a 3 hónapos beavatkozási rész után ezen változók magyarázóereje (AdjR^2): 27,7%-ra erősödött. A változók magyarázóerejét külön-külön vizsgálva megállapítható, hogy a heti mozgás gyakorisága a testtömegindextől és a többi változótól függetlenül a legnagyobb részt magyarázza a függő változóból, mely eredmény a program hatására tovább erősödött: 1. felmérésnél 8,4%, 2. felmérésnél 15,6% volt.

Olyan egészségi állapotot meghatározó vizsgálati csomagot állítottam össze, amely képes reális képet adni az egyén bio-pszicho-szociális állapotáról és meghatározza a vizsgált célcsoport életmódját és egészségmagatartását.

Megállapítható, hogy tréning megvalósításánál a 7 fős edzői csoport kiegészülve 2 fő szaktanárral az egyéni edzések kiscsoportban való alkalmazhatóságát bizonyította, mátrix jellegű struktúrára építve, mely a személyi edzés hatékonyságát növelte. A vizsgálatunk egyik fő célja megvalósult, hiszen a személyi, vagy kiscsoportos edzés komplexebb mátrix jellegű szervezeti felépítéssel és a kipróbált kiválasztási, felkészítési és alkalmazott módszerekkel hatékony formában tud működni. Ezen programcsomag a vizsgálat céljának megfelelően szélesebb társadalmi körben is alkalmazható, az egészségfejlesztési szakemberek és szakemberképzés számára megfelelő formai megjelenéssel elérhetővé tehető!

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Beck AT, Beck RW (1972) Shortened version of BDI, *Post Grad Med*, 52, 81–85.
- Cooper, Kenneth H. (1990): A tökéletes közérzet programja. Sport, Budapest, 1990.
- Dubbert, Patricia M. (2002): Physical Activity and Exercise: Recent Advances and Current Challenges. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, Volume 70. Issue 3, June 2002. 526–536. p.
- Fritz, Péter (2004): A munkahelyi egészségfejlesztés európai gyakorlata *Budapesti Népegészségügy XXXV. évf. 4. szám.* 324–330.
- Fritz, Péter (2006): *Mozgásos rekreáció.* Bába Kiadó, Szeged, 2006.
- Haase, Anna; Steptoe, Andrew; Sallis, James F. and Wardle, Jane (2004): Leisure-time physical activity in university students from 23 countries: association with health beliefs, risk awareness, and national economic development. *Preventive Medicine*, Volume 39, Issue 1, July 2004. 182–190.
- Johnston, J. M., Landsittel, D. P.; Nelson, N. A.; Gardner L. I.; Wassell, J. T. (2003): Stressful psychosocial work environment increases risk for back pain among retail material handlers. *Am. Journal Ind. Med.* Feb 2003. 43(2): 179–87.
- Kopp, M., Skrabski Á., Szedmak, S., (1995). Socio-economic factors, severity of depressive symptomatology and sickness absence rate in the Hungarian population. *Journal of Psychosomatic Research*, 39: 1019–1029.
- Kopp, M., Skrabski Á., (1995). Magyar lelkiállapot. A hét szabad művészet könyvtára. Végeken Kiadó, Budapest.
- Lee, Cristine and Russel, Anne (2003): Effects of physical activity on emotional well-being among older Australian women: Cross-sectional and longitudinal analyses. *Journal of Psychosomatic Research*, Volume 54, Issue 2, February 2003. 155–160.
- Morgan, W. P. (1985): Affective beneficence of vigorous physical activity. *Med. Sci. Sport Exerc* 17. 1985. 94–100.
- Norvell, Nancy and Belles, Dale (1993): Psychological and Physical Benefits of Circuit Weight Training in Law Enforcement Personnel. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, Volume 61, Issue 3, June 1993. 520–527.
- Rohrer, James E.; Pierce, J. Rush., Blackburn, Claudia (2004): Lifestyle and mental health. *Preventive Medicine*, In Press, Corrected Proof, Available online 13 August 2004.

- Rózsa, S., Réthelyi, J., Stauder, A., Susánszky, É., Mészáros, E., Strabski, Á., Kopp M. (2003): A Hungarostudy 2002 országos reprezentatív felmérés általános módszertana és a felhasznált tesztbatteria pszichometriai jellemzői. *Psychiatria*
- Salloa, M.; Rimm, H.; Herro, J.; Grauberg, M.; Karelson, K. and Viru, A. (1996): State of the mood and coping strategies in relation to the physical activity and fitness. *European Neuropsychopharmacology*, Volume 6, Supplement 1, April 1996. 51.
- Thilaway, Kathryn and Benton, David (1992): Participation in physical activity and cardiovascular fitness have different effects on mental health and mood. *Journal of Psychosomatic Research*, Volume 36, Issue 7, Oktober 1992. 657–665.
- Vouri, I. (1998): Does physical activity enhance health? *Patient Education and Counseling*, Volume 33, Supplement 1, 1 April 1998. S95-S103..
- Wyshak, G. (2001): Women's college physical activity and self-reports of physician-diagnosed depression and of current symptoms of psychiatric distress. *Womens Health Gend Based Med*. May 2001. 10 (4): 363–70.

PÉTER FRITZ

Developing a method for the complex improvement of health conditions, and examining its efficiency among college and university students.

My aim was to examine the efficiency of the complex development of the state of health. The research was done on SZTE (University of Szeged) students (29 males and 96 females), for whom it meant a free, 3-month health-improvement program. The results have proven that even in 3 months definite improvement can be achieved. During the research we tried to interpret and examine the state of health in a complex way. The wide range of surveys of bio-psycho-socio dimensions, and the personal programs have proven strong correlation with the results. The evidence for the efficiency of the program emphasises the role of the human subject concerning the evaluation of their, and also the role of the instructors.

An interdisciplinary point of view and professionalism are indispensable for success.

A metabolikus szindróma megelőzési lehetőségei testnevelési és rekreációs mozgástevékenységgel

TESTNEVELÉSI ÉS SPORTTUDOMÁNYI INTÉZET

népbetegség, prevenció, testmozgás, genomika, analitikai epidemiológia

A metabolikus szindróma (MX) az érlemeszesedés rizikójának legközismertebb faktorai, a cukorbetegség (csökkent glukóztolerancia, inzulinrezisztencia), a hipertónia (magas vérnyomás), az elhízás (emelkedett testtömeg index), a hipertrigliceridémia (emelkedett trigliceridszint a szérumban) és hiperkoleszterinémia (emelkedett koleszterin szint a szérumban, ahol a HDL koleszterin alacsony) együttes előfordulását értjük. Ha egy egyénben az egyes elemek közül három egyszerre fordul elő, akkor az adott személy MX-ben szenvedő betegnek tekintendő. Az MX alkotóelemei kölcsönhatásban állnak, s az idő múlásával ördögi körökként súlyosbítják egymást (1,2). MX fennállása esetén a szív és érrendszeri megbetegedések kockázata 5–10x nagyobb. Az MX fiatal-, akár gyermekkori megjelenése riasztó méreteket ölt. Megfelelő testmozgással mindez elkerülhető lenne.

A testmozgás hatása az MX kialakulásának mechanizmusára

1. Inzulinrezisztencia

Az inzulin 52 aminosavból álló peptidhormon. A hasnyálmirigy Langerhans-szigeteinek béta sejtjei termelik. Az inzulin étkezés után szabadul fel. Fő hatása a táplálkozás után megemelkedett szérumban a vérből a szövetekbe történő juttatása. Az inzulin csökkenti a vér glukóz szintjét. Az inzulin hatása – a többi hormonhoz hasonlóan – specifikus receptorai közvetítésével jön létre (3–5).

Az MX egyik legjellegzetesebb ismérve az inzulinrezisztencia (3). A sejtek az inzulinreceptorok down-regulációja vagy defektusa révén érzéketlenné válnak inzulinra (4,6). Emiatt a glukóz, amely a sejtek energetikai forgalmának egyik legfontosabb vegyülete, képtelen kellő mennyiségben a sejtekbe hatolni (7). A felesleges glukózt a szervezet átalakítja, zsír formájában raktározza, s az inzulinrezisztens egyének kövérré válnak.

Köztudott, hogy a heveny testmozgás, illetve a rendszeres izommunka az inzulin receptorok up-regulációjához vezet az izomban (7,8). Mivel a vázizmok a teljes testtömeg 40%-át alkotják, emiatt érthető, hogy cukorbetegekben a glukóz anyagcsere fizikai aktivitás hatására javul (7–9).

A legújabb állatkísérletes kutatások tanulsága szerint a központi idegrendszerben – különösen a hipotalamuszban – kialakuló inzulinrezisztenciának is kulcsfontosságú szerepe van a cukorbetegség, illetve tágabb értelemben véve az MX kialakulásában (10,11). A III. agykamrába fecskendezett inzulinreceptor antitest a hipotalamuszban inzulin rezisztenciára vezet, ugyanakkor a periférián MX-re jellemző kép, azaz zsír-felhalmozódás, illetve inzulin rezisztencia alakul ki (11). Állatkísérletek rámutattak arra is, hogy a fizikai aktivitás fokozódásával a hipotalamuszban nő az inzulinreceptorok száma (12). A testmozgás hatására kialakuló centrális inzulinreceptor up-reguláció mechanizmusa egyelőre ismeretlen, de fontos szerepet tölthet be az MX kialakulásának megelőzésében (12).

2. Leptinrezisztencia

A leptin 167 aminosavból felépülő peptid. A perifériás zsírszövet adipocitái termelik. Hatását leptin receptorokon át, főként a hipotalamuszban fejti ki. A leptin csökkenti az étvágyat. Állatkísérletek tanulsága szerint a leptin-, illetve a leptinreceptorok hiánya extrém elhízásra vezet (3,13,14). A leptin rezisztenciának – hasonlóan az inzulinrezisztenciához – kulcsfontosságú szerepet tulajdonítanak az MX kialakulásában (3,14). A leptinreceptorok up-regulációjának érthető, hogy fontos szerepe lehet az MX kialakulásának megakadályozásában. A centrális leptinrezisztencia tanulmányozása emberben gyakorlatilag kivitelezhetetlen. A legújabb állatkísérletek kimutatták azonban, hogy a fizikai aktivitás a hipotalamuszban a leptinreceptorok up-

regulációjára vezet, azaz mozgástevékenységgel lehetőség nyílik az MX-ben észlelt centrális (hipotalamus) leptinrezisztencia pozitív irányú befolyásolására (12).

Célkitűzés

ELSŐ tanulmányunkban arra kerestük a választ, hogy emberben a hipotalamusz károsodása okoz-e MX-t? Másrészt: a mozgástevékenységgel összefüggő centrális leptin- és inzulinreceptor up-reguláció szerepet játszhat-e emberben az MX megelőzésében?

MÁSODIK vizsgálatunkban olyan lehetséges MX génmintázatokat kerestünk, amelyek alkalmasak lehetnek a testnevelési, illetve rekreációs típusú, hosszan tartó, ismételt testmozgások MX génexpressziós mintázatokra gyakorolt hatásának vérmintából vagy nyálkahártya kaparékából történő nyomon követésére.

Módszerek

1. Analitikai epidemiológia

1.1. Beválogatás „enrollment”, vizsgálati csoportok

A vizsgálat első lépéseként az Országos Egészségpénztár adatbázisában az 1992–1996 közötti periódusban kiválasztottunk 376 hipotalamusz károsodott egyént. A hipotalamusz károsodása nucleus supraopticusban és paraventricularisban történt, ezért ezek a betegek antidiuretikus hormon (vazopresszin) hiányos DIABETES INSIPIDUS (E2320)–ban szenvednek. A centrális diabetes insipidus ritka, zömmel szerzett megbetegedés.

Ezt követően minden egyes diabetes insipidusos eset (hipotalamusz károsodott) mellé 3 korban és nemben megegyező kontroll alanyt rendeltünk, akik nem szenvedtek diabetes insipidusban (összesen 1128 főt). Ezzel két vizsgálati csoportot alakítottunk ki:

1. csoport: biztosan károsodott hipotalamusz (diabetes insipidus)
2. csoport: valószínűleg ép hipotalamusz (nincs diabetes insipidus)

1.2. Vizsgálat menete

A két vizsgálati csoportban megjelenő betegségeket az Országos Egészségpénztár adatbázisában nyomon követtük az 1997–2002 év közötti periódusban (6 év követés). Segítségét nyújtott ebben a Betegségek Nemzetközi Osztályozása (BNO–10), amely egységes betegségkódokkal történik, s a világ több mint 50 országában használják. A BNO kódrendszert a Világ Egészségügyi Szervezet (WHO) dolgozta ki.

A két csoportban a következő betegségek előfordulási gyakoriságát (prevalencia) hasonlítottuk össze: 1. cukorbetegség (E11), 2. hipertenzió (I10), 3. kövérség (E66), 4. hiperlipidémia (E78).

1.3. Statisztikai analízis

A két csoportban összehasonlítottuk a betegségek előfordulási gyakoriságát (prevalencia) a Fischer exakt teszttel. Meghatároztuk az Odds hányadost (OR), majd a 95%-os konfidencia intervallumot (CI). A $P < 0.05$ értéket tekintettük statisztikailag szignifikánsnak.

2. ADATBÁNYÁSZAT „data mining”

2.1. Keresett kifejezések

Az általunk keresett kifejezések a kövérség, a cukorbetegség, az MX, a leptin, az inzulin, a fizikai aktivitás, a fehérvérsejt, a homo sapiens és a hipotalamusz voltak. A vizsgálatunk menetének általános jellemzője az volt, hogy először általános, majd egyre specifikusabb eredményeket kerestünk. Ezt követően ellenőriztük, hogy az általunk talált gének, illetve génkonfigurációk potenciálisan alkalmasak-e a fizikai aktivitás génexpressziós mintázatbeli változásainak kvantitatív elemzésére.

2.2. Adatbázisok

A fenti kifejezéseket önállóan, illetve kombinációban alkalmazva több különböző tudományos adatbázisban kutattunk a legfrissebb eredmények után. Ilyen adatbázisokat fog össze az NCBI (National Center for Biotechnology Information), mely 6 részre osztható fel (10): 1. Adatbázisokban visszakereső eszközök; 2.

Szekvencia hasonlóságot kereső BLAST család; 3. Génszintű keresőprogram; 4. Genomméret adatbázisai; 5. Keresők a fenotípusok és gén expressziós mintázatok analízisére; 6. Keresők molekuláris modellek- és konzervált domének adatbázisaira, valamint konzervált domain felépítést felkutató eszközök (CDART), protein kölcsönhatások, PUBCHEM és OMSSA keresői

Az általunk felhasznált adatbázisok részletesebb leírása, s a bennük lehetséges kereszt-keresések lehetőségeinek analízise megtalálható Wheeler és mtsai (15) összefoglalójában.

Eredmények

1. Az MX előfordulási gyakorisága hipotalamusz károsodásban

Az MX és összetevőinek vizsgálatakor a hipotalamusz károsodott diabetes insipidusos (DI) betegek között azt találtuk, hogy 2.5x több metabolikus szindrómás személy fordul elő, mint a kontrollban (nonDI; 95% CI: 1.8–3.4; $P < 0.001$). A kövérségre kapott eredmények szinte megegyeznek a MX-ben szenvedők eredményeivel (OR: 2.7, 95% CI: 1.9–3.7; $P < 0.001$). A hipertrigliceridémia 2x (95% CI: 1.4–3.0; $P < 0.001$) és hiperkoleszterinémia 1.7x (95% CI: 1.2–2.3; $P = 0.004$) gyakrabban fordult elő a DI csoportban, mint a kontroll nonDI esetek között. Ezzel szemben a hipertenzió esetén a DI és nonDI csoport között nem volt szignifikáns különbség (OR: 1.1, 95% CI: 1.9–3.7; $P = 0.336$). A hipertenzió prevalencia mindkét esetben elérte a 60%-ot. A legszembetűnőbb különbség a 2-es típusú cukorbetegség esetén mutatkozik, ahol a gyakoriság a DI csoportban 4.5x nagyobb, mint a kontrollban (95% CI: 3.5–5.9; $P < 0.001$).

2. Az MX szűrésére alkalmas, mozgástevékenységgel befolyásolható génlókuszok

Adatbányászati kutatásunk során több olyan genetikai lókuszt találtunk, amelyek alkalmasak lehetnek az MX szűrésére, illetve a mozgástevékenység hatásának nyomon követésére az MX gén mintázat expressziójának változásai mértékének megállapítására. A következő gén lókuszokat azonosítottuk: NM_000230, NM_003749, NM_5542, NM_4774 és NM_1442.

Megbeszélés

1. A hipotalamusz és az MX

Ismereteink alapján a fizikai aktivitás befolyásolja a hipotalamusz működését, az pedig az MX-re fejt ki hatását. Ahhoz azonban hogy a hipotalamusz megfelelően tudja szabályozni a szervezetet, szüksége van visszajelzésre. Esetünkben ezt a feladatot látja el az inzulin és a leptin. E két feedback-ért felelős vegyület közül ma már a leptint is nagyon nagy jelentőségűnek tartják az inzulin mellett. Receptorainak többsége a hipotalamusz éhségközpontjában, a nucleus arcuatus részben található, de kisebb sűrűségben előfordulnak a nucleus paraventricularis és lateralis részben is (6,14,16). Amikor a hipotalamusz előbbieken felsorolt részei károsodnak, az agy elveszti érzékenységét a leptinnel szemben, ami kóros kövérséghez vezethet. Egyes esetekben kórosan elhízott emberekben a leptinkoncentráció a normálisnak akár 300-szorosa is lehet (14,17,18). Az inzulin is jelzőfunkcióval bír. A II. típusú diabetesben magas a vérben az inzulinszint, de ezt a sejtek nem érzékelik, vagy nem tudják hasznosítani az inzulin receptorok. Kimutatták, hogy az inzulínrezisztencia már évekkel a cukorbetegség megjelenése előtt kialakul (5).

2. Hipotalamusz magvak, leptin és inzulin receptor szabályozás: hogyan hathatunk mozgástevékenységgel az MX ellen?

Az analitikai epidemiológiai kísérletünkben vizsgált hipotalamusz mag károsodott centrális diabetes insipidusos csoportban azt találtuk, hogy az MX előfordulási gyakorisága 2.5x nagyobb, mint a kontrollcsoportban. Az MX komponensei közül különösen a 2-es típusú cukorbetegség fordult elő nagy arányban (4.5x) a hipotalamusz károsodása esetén. A kövérség, hipertrigliceridémia és hiperkoleszterinémia 1.7–2.5x gyakrabban diabetes insipidusban. A magas vérnyomás gyakorisága a hipotalamusz károsodott és kontrollcsoportban megegyezett.

Ismeretes, hogy centrális diabetes insipidus tünet együtteséért a vazopresszin hiánya felelős (3,19). A vazopresszint a hipotalamusz supraopticus és paraventricularis magvai termelik. A betegség akkor alakul ki, ha a két magban a vazopresszint termelő idegsejtek leaglább 90%-a elpusztul (3). A károsodás az esetek

95%-ban szerzett. A hipotalamusz pusztulását leggyakrabban daganatos nyomás, baleset (trauma) vagy az agyalapot beszűrő gyulladásos folyamat okozza (3).

A nucleus paraventricularisról, illetve supraopticusról tudjuk, hogy a vazopresszin termelés mellett fontos szerepet töltenek be az étvág és a cukoranyagcsere szabályozásában, mivel rajtuk nagyszámú inzulin- és leptinreceptort mutattak ki. A paraventricularis és supraopticus magvak pusztulásakor a rajtuk lévő inzulin- és leptinreceptorok is elpusztulnak, amely inzulin és leptin rezisztenciára vezet (3,5,20). A centrális leptinrezisztencia kövérséget alakít ki, majd a kövérség hipertenziót és perifériás inzulinrezisztenciát (cukorbetegséget), s a cukorbetegség pedig hiperlipidémiát okoz (18). A centrális inzulinrezisztenciáról a legújabb kísérletek kimutatták, hogy a periférián is inzulinrezisztenciára vezet, amely megemeli az inzulin szintet (6,11), s az emelkedett inzulinszintről tudjuk, hogy önmagában is képes a vérnyomás megemelésére (5,21,22). A perifériás inzulinrezisztencia ugyanakkor a 2-es típusú cukorbetegség legalapvetőbb ismérve (3). A cukorbetegségről, a hiperlipidémiáról és kövérségről egyúttal tudjuk, hogy külön-külön – de különösképpen együttes előfordulásuk esetén a magas vérnyomás kialakulásának veszélye többszöröse, mintha az MX ezen három komponense nem lenne jelen (1,3,4,6,20). Kísérletünkben mégis azt tapasztaltuk, hogy a magas vérnyomás előfordulási gyakorisága a hipotalamusz károsodott és kontrollcsoportban megegyezett. Eredményünket azzal magyarázzuk, hogy a hipotalamusz károsodott centrális diabetes insipidusos csoportban a vazopresszin hiánya miatt nem alakult a magas vérnyomás növekedett gyakorisága. A vazopresszinnel ismert ugyanis, hogy erőteljes érösszehúzó hatással rendelkezik, amely a magasvérnyomás-betegség legalapvetőbb tényezője (3,19). A vazopresszin hiánya esetén – kísérleti eredményeink tanúsága szerint – úgy tűnik, hogy csökken a magas vérnyomás betegség kialakulásának rizikója. Másképpen fogalmazva az endogén vazopresszin szerepet játszhat a magasvérnyomás-betegség kialakulásában.

A legújabb állatkísérletes kutatások rámutattak arra, hogy a hipotalamusz nucleus arcuatus magva a cukorbetegség, illetve MX kialakulásában kulcsszerepet tölt be (10). Más kísérletekben a ventromedialis magot jelölték meg, mint a kövérség mechanizmusában jelentős funkcióval rendelkező agyi központot. A ventromedialis mag roncsolásakor ugyanis azt tapasztalták, hogy az állatok leptinszintje sokszorosára emelkedett, ugyanakkor nagy mennyiségű táplálékot fogyasztottak (hiperfágia), s kórosan kövérekké váltak (17,23). Az általunk vizsgált nucleus supraopticus és paraventricularis mag károsodott centrális diabetes insipidusban szenvedő egyéneknél hasonló jelenségeket észleltünk. Felvetődik annak a lehetősége, hogy vizsgálati állatainkban nemcsak a supraopticus, illetve paraventricularis mag károsodott, hanem az arcuatus és ventromedialis magvak érintettsége is fennáll. A nucleus ventromedialis ugyanis közvetlen a supraopticus és paraventricularis magvak szomszédságában helyezkedik el (3). A nucleus arcuatus anatómia kapcsolata a supraopticus és paraventricularis magvakkal pedig még ennél is szorosabbnak tekinthető, hiszen az arcuatus mag a supraopticus és paraventricularis magvából a hipofízis hátsó lebenyébe futó axonokon található – mintegy „lovagol” – a vazopresszint a hipofízis hátsó lebenyébe szállító idegrostokon, a hipotalamusz alsó pólusán, közvetlenül a neurohipofízis felett (3). Mivel a diabetes insipidus szerzett, a hipotalamuszt roncsoló folyamat okozta betegség, a supraopticus és paraventricularis magvak károsodása mellett (amely a vazopresszin hiányáért felelős) feltételezhető, hogy az arcuatus, illetve ventromedialis magvakat is károsítja a centrális diabetes insipidus hátterében álló agyalapi inzultus (3).

A legújabb állatkísérletekkel egyetértésben (12), humán megfigyelésünk alapján feltételezzük, hogy a sport-, illetve rekreációs típusú fizikai aktivitás hatására bekövetkező, a hipotalamusz magvakban létrejövő leptin- és inzulinreceptor up-reguláció fontos szerepet tölthet be az MX kialakulásának megakadályozásában, valamint a betegség potenciális gyógykezelésében emberben.

3. Mozgástevékenységgel befolyásolható, vérmintából meghatározható MX gének

A gén szintű vizsgálatok az elmúlt időben kezdtek igazán felgyorsulni, jóformán évente megduplázódott a rendelkezésre álló adat állomány mennyisége. Azonban még mindig rengeteg a feltáratlan terület, mint például az általunk vizsgált téma. Nincsenek adatok arról, hogy milyen gének vizsgálatát lehetne elvégezni ahhoz, hogy még a betegség kialakulása előtt, tehessünk az egészségünkért, és arról sincsenek melyik génexpressziós mintázathoz milyen mozgástípust rendelhetünk vagy hogy mindez elérhető-e.

Az alább felsorolt génlókuszeket találtuk, amelyek fizikai aktivitással befolyásolhatók, ugyanakkor az expressziójukban bekövetkező változások vérmintából is megállapíthatók:

NM_000230 génlókus: a leptin prekurzora, melyet az adipociták (zsírsejtek) termelnek. Ez a génlókus a 7. kromoszómán található, a benne lévő leptin génjének pontos helye, pedig 7q31.3 helyen van. A mutációja

súlyos elhízást okoz, mert ha nincs vagy kevés a leptin, nem működik a visszajelzés az agy felé. Mozgásra azonban nő a leptin receptorok száma. Ezzel javul a jelátvitel az agy felé. Ebből következik, hogy ez a gén expresszió potenciálisan befolyásolható fizikai aktivitással (24).

NM_003749: inzulinreceptor szignálért felelős. A lókuszt a 13. kromoszómán van és a gén mely a receptorokért felelős a 13q34 helyen található. Mutációjuk inzulin rezisztenciát okoz, mert nem, vagy csak kis mennyiségben hoznak létre receptorokat. Mozgással azonban növelhető az inzulinreceptorok száma, vagyis a gén expressziója is potenciálisan befolyásolható testnevelés és rekreációs típusú fizikai aktivitással (25).

NM_005542: ez egy inzulin-indukált gén lókusza. Elhelyezkedése a 7 kromoszómán van. Génje a 7q36 helyen lelhető fel. Mutációja a sejtekben koleszterint halmoz fel, amely az érlelmeszedés korai megjelenésére vezet. Heveny, nagy erejű mozgástevékenység hatására az expresszió mértéke pozitívan befolyásolható (26). Emiatt feltételezhető, hogy a génlókusztban bekövetkező expressziós változások alkalmasak a testnevelési és rekreációs típusú sportmozgások hatásának nyomon követésére.

NM_004774: peroxiszóma proliferátor-aktiválta receptort befolyásoló fehérjét kódol. Javítja a glukózrezisztenciát, expressziója fizikai aktivitással befolyásolható. A lipogenezisre és a lipoprotein anyagcserére is az MX kialakulása ellen hat (27).

Olyan génlókuszt is találtunk, amely a kaukázusi populáció 3%-ban észlelhető. A gén meglete egyértelműen MX kialakulására vezet. A gént vérmintából is lehet azonosítani. A génexpresszió mértékének változását fizikai aktivitás hatására eddig nem vizsgálták, ugyanakkor feltételezhető, hogy testmozgással a génexpresszió pozitívan befolyásolható:

NM_001442: zsírsavkötő protein előállításáért felelős lókuszt a 8. kromoszómán van, az irányításért felelős gén pedig annak a 8q21 helyén. Down-regulációkor az MX hajlam csökken (28).

Következtetések

Az állatkísérletes megfigyelésekkel egyetértésben: a testmozgással kiváltott inzulin és leptinreceptor up-reguláció nemcsak a perifériás szövetekben, hanem centrálisan is valószínű, hogy véd az MX kialakulása ellen emberben. Testnevelési és rekreációs típusú sport tevékenységgel valószínűleg hipotalamikusan szinten is pozitívan lehet befolyásolni a metabolikus szindróma hajlamot, illetve a betegség megelőzésében a hipotalamikusan inzulin és leptinreceptor mozgástevékenységgel kiváltott up-regulációja a betegség gyógyításának hasznos része lehet.

Az MX jellegzetes génmintázatainak szűrése lehetőséget kínál a betegségre való hajlam korai – akár még gyermekkorai – megállapítására. Remélhető, hogy a későbbiekben a testnevelési és rekreációs típusú mozgásprogramokat az MX expressziós mintázatok változásai alapján egyénre lehet szabni, illetve az állapotot nyomon lehet követni még a betegség kialakulása előtt. A biotechnológiai mérőszámok potenciálisan újabb mozgástevékenységgel befolyásolható MX génlókusztok felismerésének lehetőségét is magában hordozzák.

IRODALOMJEGYZÉK

- Császár A (2003) *Cardiologia Hungarica* 33, 245–250.
Reilly MP, és mtsai (2004) *J. Clin. Endocrinol. Metab.* 89(8), 3872–3878.
Wilson: *Williams Textbook of Endocrinology* (9th ed., Saunders, 1998)
Szóllár: *Kórélettan* (Semmelweis Kiadó, 2001)
Wilcox G (2005) *Clin. Biochem. Rev.* 26(2), 19–39.
Musi N, Goodyear LJ (2006) *Endocrine* 29(1), 73–80.
Wilmore-Costill: *Physiology of Sport and Exercise*. (Human Kinetics, 2004)
McArdle: *Essentials of Exercise Physiology* (Lippincott Williams & Wilkins, 2006)
Ryan AS (2000) *Sports Med.* 30, 327–346.
Elmqvist JK, Marcus JN (2003) *Nat. Med.* 9, 645–647.
Obici S, és mtsai (2002) *Nat. Med.* 8(12), 1376–1382.
Flores MB, és mtsai (2006) *Diabetes* 55(9), 2554–2561.
Huan JN, és mtsai (2003) *J. Biol. Chem.* 278(46), 45638–45650.
Sinha MK, Caro JF (1998) *Vitam. Horm.* 54, 1–30.
Wheeler DL, és mtsai (2006) *Nucleic Acids Research* 34, 173–180.

- Huo L, és mtsai (2006) *Diabetes* 55, 567–573.
- Palik É, Birkás D (2003) *Neuropsychopharmacologia Hungarica* V/2, 14–20.
- Lichnovská R, és mtsai (2005) *Biomed Papers* 149(1), 119–126.
- Laszlo FA, Laszlo F Jr, De Wied D (1991) *Pharmacol Rev* 43, 73–108.
- Plum L, és mtsai (2006) és mtsai *J Clin Invest* 116, 1761–1766.
- Das SK, Elbein SC (2006) *Cellscience* 30 2(4), 100–131.
- Kramer JM, és mtsai (2000) *Brain Research Bulletin* 53(1), 77–85.
- Suga A, és mtsai (1999) *Diabetes* 48(10), 2034–2038.
- Connolly PH, és mtsai (2004) *J Appl Physiol* 97, 1461–1469.
- Howlett KF, és mtsai (2006) *Metabolism* 5(8), 1046–1052.
- Gong Y, és mtsai (2006) *Proc Natl Acad Sci USA* 103(16), 6154–6159.
- Hittel DS, és mtsai (2005) *J Appl Physiol* 98(1), 168–179.
- Tuncman G, és mtsai (2006) *Proc Natl Acad Sci USA* 103(18), 6970–6975.

ADRIENN FEHÉR – DÁNIEL DAN – ÁGNES HOCZA – FERENC LÁSZLÓ

Possibilities of the prevention of the metabolic syndrome with activities of motion in physical education and recreation

Metabolic syndrome (MX) is one of the leading health problems in industrialised countries. MX leads to atherosclerosis, since the components of MX are diabetes, obesity, hypertension and hyperlipidaemia, major risk factors of cardiovascular disease. The early development of MX in children is alarming. In the present study, we investigated whether hypothalamic lesion causes MX in humans. Moreover, we searched for gene loci which would be convenient for the early diagnosis of MX, and their expression profile can be potentially modified by physical exercise. In agreement with recent animal experiments in the field of sport- and neurosciences, we showed that the lesion of the paraventricular, supraoptic and arcuate nuclei of the hypothalamus leads to MX. Furthermore, we found a number of gene loci, which are suspected to be suitable for the early diagnosis of MX, and for monitoring the efficacy of physical activity in the prevention of MX.

BARÁTNÉ HAJDU ÁGNES

Magyarok az Egyetemes Tizedes Osztályozás történetében

Tradíciók, kiadások és kutatás

FELNŐTTKÉPZÉSI INTÉZET

*Egyetemes Tizedes Osztályozás (ETO), UDC Consortium, könyvtári osztályozás története,
Babiczy Béla, Földi Tamás*

1. FID

Az 1938-ban megalakult Nemzetközi Dokumentációs Szövetség, majd Nemzetközi Információs és Dokumentációs Szövetség sorsa szorosan összefügg az Egyetemes Tizedes Osztályozás (ETO) történetével, hisz már a szövetség elődjének létrejöttét¹ is az osztályozási rendszernek, ill. *Otlet* és *La Fontaine* bibliográfiái terveinek köszönhetjük. Közismert tény, hogy *Otlet* és *La Fontaine* figyelmét *Mandello Gyula* hívta fel *Dewey* Tizedes Osztályozására (1893). Így nem túlzás az állítanunk, hogy már az ETO kifejlesztésében is jelentős szerepet játszottak a magyarok. Kevesebben tudják viszont, hogy *Mandello Gyula* apja, a szintén közgazdász *Mandello Károly* volt az, aki elsőként számolt be *Dewey* rendszeréről németül – németek számára – a *West-Östliche Rundschau* című folyóirat 1895. aug. 31-i számában. Talán *Mandello Károlynak* is köszönhető az ETO elterjesztésében és gondozásában megfigyelhető jelentékeny német szerepvállalás.

A 19. század vége különlegesen termékeny időszak volt a könyvtári osztályozás kialakulásának tekintetében. Meghatározó rendszerek jönnek létre és máig ható elvek mondatk ki. Ezekben a folyamatokban olyan óriások játszottak szerepet – *Dewey*, *Cutter*, *La Fontaine*, *Otlet* –, akik egy sokkal nagyobb és összetettebb világban éltek, mint a könyvtárak békés csendje. És mégis egy kis, összetartó közösség képe rajzolódik ki számunkra, ha olvassuk a második nemzetközi bibliográfiai kongresszus (1897) magyar résztvevőjének, a Széchenyi Könyvtár őrének, *Esztegar Lászlónak* a sorait, aki *Paul Otlet*, szavait idézte a Könyvszemlében: „Valóban, Uram, internacionális már a kezdete is ennek a mi vállalkozásunknak. Két belga – én és *La Fontaine* barátom – tűnődik azon, hogy a szociológia s esetleg az összes tudományok repertóriumát mi módon lehetne legcélszerűbben megteremteni. S éppen ebben az időben találkoztam Ostendében az ön egyik honfitársával – avec mon ami *Julius Mandello* – s egy magyar ember elbeszéli nekem, hogy Amerikában egy új bibliográfiai rendszerről hallott, mely ott nagyon rohamosan terjed. Azonnal átmentem Londonba, s ott a *British Museum* révén rátaláltam a *Dewey* táblázataira, s most, Uram, itt körülöttünk egy nagy internacionális társaság buzgólkodik az eszme diadaláért.”² Az említett internacionalizmus egész életpályájára jellemző mindkét alapítónak. A FID és az ETO ügye mellett számos más nemzetközi intézményt is, pl. *Union of International Associations* (1907, Brüsszel) alapítottak. *Otlet* az első világháború alatt és után aktívan részt vett abban a békemozgalmában, mely a Népszövetség, majd az *Organisation for Intellectual Cooperation* előfutára lett. Ezek az intézmények az UNESCO előfutárainak tekinthetők. *Henri Marie La Fontaine* 36 évig volt a belga törvényhozás szenátora, 1919-ben a belga delegáció tagja a Párizsi Béke Konferencián. Egész életében elkötelezett harcosa volt a békének és az internacionalizmusnak. Számos nemzetközi jogi és békeszervezetben, pl. Népszövetség, Interparliamentary Union stb. dolgozott. Munkásságát 1913-ban Nobel-békedíjjal ismerték el.

Az ETO publikálása, majd a FID létrejötte után kidolgozták a módosítási javaslatok nyilvános ellenőrzésének, majd publikálásának ismert szabványos rendszerét. Bár a FID/CCC ügyvezető csoportjának terhei egyre jelentősebbek voltak, mégis az évtizedek lassú szervezeti átalakulásának ütemét nem ez a tény, hanem a FID Közgyűlés felkérésére elkészített *Gilchrist-jelentés* (1984) gyorsította meg.³ A külső szakértői vélemény felkérésére a FID vezetőségét a nemzeti ETO-kiadások ellentmondásai, a megváltozott társadalmi, gazdasági és különösen technológiai feltételek készítették. A jelentés értékelése után 1986-ban elfogadják az új stratégiai

¹ Nemzetközi Bibliográfiai Intézet = Institut International de Bibliographie — IIB, 1894

² Esztegar László: A második bibliográfiai kongresszus. = Magyar Könyvszemle, 1897. 269. p.

³ Az eseményeket most kizárólag az ETO gondozásának története, ill. a magyarok szempontjából mutatom be, nem célom a FID működésének komplex ismertetése.

tervet. Sajnos ez már nem tudott segíteni, az addigra a kiúttalanság hálójában vergődő szervezetten. A szövetség 1991-ben határozatot hozott a UDC (Universal Decimal Classification) Consortium létrehozásáról, mely az ETO szerzői jogainak birtokosa és a nemzetközi kiadásának gondozója lett, és működését 1992-ben nonprofit szervezetként kezdte meg. A FID 2001. évi megszűnése, bármennyire ismertek voltak a nehézségei, mindenképp váratlanul ért és megrázott. A FID megalakulásától kezdődően Magyarország nemzeti tagja volt a szövetségnek, és különböző munkabizottságaiban aktívan dolgoztak a magyar szakemberek: *Földi Tamás, Lázár Péter, Hegedűs Péter, Babiczky Béla* stb. A FID elmúlásáról Hegedűs Péter és Földi Tamás tudósított a magyar sajtóban.

2. ETO

A FID tevékenysége megközelítően első kilencven évében meghatározó volt az ETO fejlesztése, kiadása. *Gyalui Farkas* már 1900-ban megbízást kapott az osztályozási rendszer – még első megjelenése előtti – lefordítására, mely feladatot azonban soha nem végezte el. Érdekessége a helyzetnek, hogy *Szabó Ervin* még ugyanebben az évben a Közgazdasági Szemle bibliográfiai rovatában és a budapesti Kereskedelmi és Iparkamara könyvtárában is bevezette a Tizedes Osztályozás használatát. 1902-ben a könyvtár nyomtatott katalógusa is a tizedes elrendezést követte.

Az ETO első teljes kiadása (1907–1908), majd a későbbi továbbfejlesztés szempontjából alpnak tekintett második kiadás (1927–1932) volt. Az ETO elterjesztése érdekében táblázatait már igen korán rövidített formában is publikálták. A publikálások sorában világviszonylatban is elsők között volt *Szabó Ervin* 1912-es belső kiadása a Fővárosi Könyvtárban. A kiadást megelőzően *Szabó Ervin* tárgyalásokat folytatott *Ottlet*-vel, aki a kiadást megelőzően Magyarországra látogatott. Mivel ez az alapkiadásnak tekintett második brüsszeli kiadás előtt jelent meg, így egészen az integrált könyvtári rendszerek bevezetéséig (1990-es évek) megmaradtak a kezdeti jelzetek a Fővárosi *Szabó Ervin* Könyvtár (FSZEK) központjában, miközben a fiókkönyvtárakban mindig az aktuális jelzetekkel tárták fel a dokumentumok tartalmát. *Szabó Ervin* azonban nemcsak az ETO megjelentetésében volt úttörő, hanem az oktatás terén is. Tanfolyamai hozzájárultak az ETO magyarországi elterjedéséhez. Számos javaslatot tett az ETO revíziójára, pl. a társadalomtudományok módosításával és a 4-es főosztály megszüntetésével kapcsolatosan is. *Szabó Ervin* példája nyomán a magyarok mai napig is aktívan bekapcsolódnak az ETO nemzetközi kiadási és fejlesztési tevékenységébe.

1913-ban *Máday Pál* tesz reformjavaslatot a Zentralblatt für Bibliothekswesen hasábjain, bár a revíziós tevékenység mindig is az intézet/szövetség/konzorcium hatáskörébe tartozott. 1916-ban a budapesti Kereskedelmi Múzeum könyvtára tér rá az ETO használatára, majd 1923-ban a *Káplány Géza* irányította Technológiai és Anyagvizsgáló Intézet könyvtára vezette be a rendszert. Őket a könyvtárak egész sora követi, beleértve az Országos Széchényi Könyvtárat – OSZK (1936) is. *Káplány Géza* mind a nemzetközi kapcsolatokban, mind a táblázatok kiadásában is évtizedekre meghatározó alakja volt a magyar könyvtárgynek. A FID megalakulása után 1938-ban *Veredy Gyulával* együtt vett részt a FID kongresszusán. *Veredy Gyula* 1929 és 1941 között átdolgozta és közelítette a Fővárosi *Szabó Ervin* Könyvtár tizedes rendszerét az aktuális egyetemes változathoz. Az így kialakult táblázatokot a kor gyakorlatának megfelelően füzetes alakban (nyolc kötetben) és sokszorosított formában jelentették meg.

2.1 A magyar teljes kiadások története

A második világháború után 1946-ban Magyarország újra felvette a kapcsolatot a FID-dal és 1947-től ismételtén a FID nemzeti tagja lett az Országos Dokumentációs Központ (ODK), illetve ennek megszüntetése után az Országos Könyvtári Központ (OKK) révén. Az osztályozó munka módszereinek ismertetése mellett a legfőbb segítséget az ETO magyar nyelvű táblázatainak publikálása jelenthette. E célokat kívánta megvalósítani az OKK mellett 1950-ben életre hívott Országos Osztályozási Bizottság (OOB), melynek titkari teendőit 1950–1951 folyamán az OKK dokumentációs osztályának kijelölt munkatársa látta el, tagjai pedig a hazai osztályozási munkákban hosszabb ideje jelentős szerepet betöltő könyvtárosok voltak, mint például: *Káplány Géza, Veredy Gyula, Csapodi Csaba, Czeller Ferenc, Kalmár Gyula, Zánkay Péterné* stb.

Az ETO teljes kiadásának magyar nyelven való publikálására már a hatvanas évek elejétől voltak kísérletek. Több szakkönyvtár saját használatra lefordította, sőt kiadta azokat a táblázati részeket, amelyek speciális igényeikhez okvetlenül szükségesek voltak. Ezek a körülmények vezettek a magyar nyelvű teljes kiadás megszervezésének gondolatához. *Lázár Péter*, az OMKDK, később OMIKK főigazgatója és *Barta Gábor*, az Magyar Szabványügyi Hivatal (MSZH) elnöki osztályának vezetője előterjesztésére a Művelődésügyi Minisztéri-

um Könyvtári Osztálya, az Országos Műszaki Fejlesztési Bizottság (OMFB) biztosította, hogy az OMKDK a szerkesztés költségeit és a személyi feltételeket vállalja, az MSZH pedig ellátja a kiadással kapcsolatos feladatokat. Így 1965. május 3-án megalakult az ETO szerkesztőbizottsága, mely hét tagból állt, elnöke a FID Központi Osztályozási Bizottságának (FID/CCC) magyar tagja. A munkálatok szervezésére a kéziratok (fordítások, technikai szerkesztés stb.) lebonyolítására az OMKDK szervezetén belül szerkesztőségi csoport létesült. A szerkesztés munkáját a szerkesztőbizottság titkára, egy személyben az OOB titkára is, koordinálta.

1965–1968	elnök: Lázár Péter (OMKDK); titkár: Babiczky Béla (ELTE)
1969–1974	elnök: Sebestyén Géza (OSZK); titkár: Babiczky Béla (ELTE)
1975–1990	elnök: Babiczky Béla (ELTE); titkár: Barta Gábor (OMIKK)

Az ETO szerkesztőbizottság (1965–1990) elnökei és titkárai:

A táblázatok magyar terminológiájának ellenőrzésében a szabványosítási értekezleteken a METESZ és az egyetemes szakemberei, illetve a Kiegészítések... fordítását ellenőrző szaklektorok vettek részt. A magyar teljes kiadás a FID Magyar Nemzeti Bizottságának égisze alatt a FID Osztályozási Részlegével egyetértésben folyt. Az 1980-as évek közepétől a FID-dal való kapcsolatok intézését ismét az OSZK vette át.

Az ETO magyar nyelvű teljes és rövidített kiadásainak korszerű szinten tartása érdekében a használók és a táblázatok szerkesztői számára az OMIKK kiadta 1965-től a sorozat 6. kötetétől az Extension and Corrections to the UDC (FID publ. 248.) magyar fordítását: Kiegészítések és módosítások az ETO-hoz (FID publ. 428) címmel – felelős kiadója: *Mátyán Gyula* (OMIKK). E sorozat utolsó tagjaként a 13. sorozat 3. kötete jelent meg, amelyik az 1986–1988. évi módosításokat közölte. Ezzel zárta anyagát a magyar rövidített kiadás 1990. évi táblázata. A hagyományos módon előállított teljes kiadások megjelentetése – a nemzetközi trendekhez hasonlóan – 1992-ben szintén befejeződött a vallás (2) és háztartás (64) kötetének megjelentetésével. A teljes kiadások szerepét az ETO Master Reference File (ETO MRF – UDC MRF) adatbázison alapuló papír, CD és online kiadások vették át.

2.2 Magyar rövidített és középkiadások története 1945 után

1945 előtt jellemzően sokszorosított, publikációs sorszámmal nem rendelkező magyar nyelvű ETO kiadások jelentek meg. A FID szabványosított ellenőrzési rendszere is megváltozott, így célszerű csak az 1945 utáni rövidített és középkiadások történetét összefoglalni. Magyar nyelvű rövidített ETO táblázatot Lázár Péter irányításával, Veredy Gyula szerkesztésében az ODK jelentette meg. Ennek második kiadását 1951-ben az OKK, harmadik és negyedik kiadását 1953-ban, illetve 1955-ben az OSZK jelentette meg a szükséges módosításokkal. Az OKK tevékenységét 1952-től az Országos Széchényi Könyvtár Könyvtárudományi és Módszertani Központja vette át. Az Egyetemes Tizedes Osztályozás gondozását az újjászervezett OOB és munkabizottságai folytatták Veredy Gyula, az OSZK szakosító osztálya vezetőjének irányításával.

Év	Kiadó	Izárva	Kötetszám	példányszám
1950	Országos Dokumentációs Központ Sokszorosított	P-Notes 1949.	3	Négy kiadás összesen 3500 példányban jelent meg
1951	Országos Könyvtári Központ Sokszorosított	P-Notes 1950.	3	
1953	Országos Széchényi Könyvtár Sokszorosított	DK-Ergänzungen 1951.	3	
1955	Országos Széchényi Könyvtár Sokszorosított	Ext. Corr. 1:6 1949–1952	3	
1958	Az OSZK kiadványai. Gondolat Kiadó: Budapest	Ext. Corr. 2:3 1954	1	1150
1966	MSZ 4000–66 (FID Publ. 389.)	EC 5:6 and EC 6:1 1965	2	3000

1977–1978	MSZ 4000–77 (FID Publ.555.)	EC 9:2 1976	2	6000
1990–1991	OMIKK; OSZK KMK (FID Publ.691.)	EC 13:3 1988	2	2000
2005	OSZK; Könyvtári Intézet UDC Publ. No. P057	EC 21 2000	2 (3)	2000

3. Két alak – két személyiség

Az ETO magyarországi történetének számtalan nagy alakja volt. Mintha az, aki belekerült volna e hierarchikus rendszer vonzáskörébe, megismerkedett a fogalmak rendszerével, örökre eljegyezte volna magát az állandóan megújuló egyetemes fogalomgyűjteménnyel.

3.1 Babiczky Béla (1919–2004)

1919. március 12-én született Dedrecenben. 1937-ben kezdte meg egyetemi tanulmányait a budapesti tudományegyetemen magyar-német-művészettörténet szakon. Ezzel párhuzamosan 1938 és 1941 között színház- és filmrendezői tanulmányokat is folytatott. 1942/1943. tanévben kultuszminisztériumi ösztöndíjasként a római főiskolán tanult operatőr szakon. Sokat ígérő tanulmányait a háborús események miatt nem folytathatta. A szovjet hadifogságból került 1945 őszén tért vissza. 1950-ben került az Országos Könyvtári Központba, majd 1952 augusztusában az ELTE Bölcsészettudományi Kar Könyvtártudományi Tanszékére. 1984-ben ment nyugdíjba, de utána is tartott még speciális kollégiumokat a hallgatóknak. A több mint 40 éves egyetemi oktató munkájának fő területe a könyvtári és bibliográfiai osztályozás.

Babiczky Béla 1953 óta tagja, majd titkára az Országos Osztályozási Bizottságnak. 1976-tól képviselte hazánkat a FID osztályozási bizottságában, de már előtte is rendszeresen részt vett a szövetség társadalomtudományi osztályozási bizottságában. A Consortium megalakulásával ezek a bizottságok megszűntek.

Publikációi felölelik a mikrofilmmezés, dokumentációs fényképezés, a reprográfia jelentősége a dokumentációs, könyvtári és tájékoztatási munkában, az osztályozástörténet, a könyvtárosképzés, valamint a könyvtári osztályozás elméleti és gyakorlati kérdéseit. Időnként még a könyvtártörténet területére is elkalandozott. Neve, munkássága szorosan összefonódott az Egyetemes Tizedes Osztályozás fogalmával. Közreműködött az ETO-kiadások hazai szerkesztésében, korszerűsítésében, a revíziós munkákban. Írásaiban folyamatosan követte az ETO fejlesztését, alakulását, aktuális problémáit, nemzetközi és magyar eseményeit. Írásaiból értesülhetünk a FID-ben folyó munkálatokról.

Számos tankönyvet írt, legutóbb közel 80 évesen a jelen tanulmány írójával, *Barátné Hajdu Ágnessel* közösen.

3.2 Földi Tamás (1929 - 2007)

Földi Tamás 1929. február 13-án született Budapesten. 1948-tól 1952-ig a Közgazdaságtudományi Egyetem hallgatója politikai gazdaságtan szakon. Az egyetem után bentmarad tanársegédként a Közgazdaságtudományi Egyetem Gazdaságtörténeti Tanszékén, majd életpályája egy ideig a könyvtárak felé kanyarodik. 1955–1960 között a Közgazdaságtudományi Egyetem Könyvtárában főelőadó, azután tudományos munkatárs, végül csoportvezető.

1960 és 1973 között az MTA Közgazdaságtudományi Intézet Könyvtárának könyvtárvezetője volt. 1965-től aktívan bekapcsolódott a FID munkájába, ahol elsősorban a társadalomtudományi információ vonatkozásaival foglalkozik, gyakran közgazdasági vetületben. A közgazdasági információ tárgykörében nemcsak publikálási, hanem széleskörű szerkesztői tevékenységet is kifejtett. Részt vett a dokumentációs osztályozás korszerűsítéséért folyó nemzetközi munkában. 1967-től a magyar társadalomtudományi osztályozási szakértői delegáció vezetője, az MTA Közgazdaságtudományi Bizottságának titkára, az Országos Könyvtárügyi és Dokumentációs Tanács Dokumentációs Tagozatának ügyvezető alelnöke, a FID Magyar Nemzeti Bizottság tagja, az Országos Osztályozási Bizottság tagja, a Tájékoztatástudományi Társaság vezetőségi tagja volt. Az 1960 és 1970-es években tagja volt az UNESCO Social Science Information And Documentation (ICSSD) bizottságának. Tudományszervező munkája során az ETO rendszerének nemzetközi gondozását és képviselését is felvállalta. A 33-as osztály – Gazdaság, Közgazdaságtan – revíziójában különösen aktívan vett részt. Az ETO Consortium megalakulása óta haláláig tagja volt a tanácsadó testületnek.

Könyvtárosi munkája mellett folyamatosan foglalkozik gazdaságtörténeti és gazdaságelméleti kérdésekkel. 1966-ban életre hívja az MTA angol nyelvű közgazdasági folyóiratát, az *Acta Oeconomica*t, majd 1973-

ban sikerült létrehozni a Közgazdasági Információs Csoportot. A rendszerváltás után Földi Tamás a Politikai Tanulmányok Intézetének élére kerül, ahol lehetősége nyílt arra, hogy ismét hasznosítsa a könyvtáros-dokumentalista és tudományszervezési ismereteit is.

4. Magyar kiadás az MRF nyomán

A UDC Consortium létre jötté után (1992) a magyar szakemberek azonnal felvették a kapcsolatot a szervezettel és bekapcsolódtak az UDC MRF adatbázis létrehozásába és adaptálásába. A 2005-ös ETO kiadás előkészítése már ekkor, 1993-ban elkezdődött. Az anyagi korlátok miatt sajnos a tervezett ETO Iroda nem jött létre, csak a kiadás alapjául szolgáló adatbázis liszensz előfizetésére került sor, bár ez sem folyamatosan. A kiadás előkészítése során többször változott a megítélése a várható igényeknek. A szakembereknek a következő kérdésekben kellett dönteni:

- papír, illetve elektronikus forma
- válogatott, vagy teljes (változó megítélés)
- folyamatosan fejlesztett és átalakuló jelzetek
- módszerek.

A munkák ekkor *Csapó Edit* koordinálásával, *Fejős László* és Barátné Hajdu Ágnes közreműködésével kezdődtek el. A rekordok szerkezete az eredeti MRF adatbázis megszervezéséhez, felépítéséhez igazodott. Az 1990/1991-es kiadás alapjául szolgáló adatbázisból előállított, bár elég sok hibát tartalmazó szövegfüzár *Rónai Tamás* segítségével állt a rendelkezésünkre. A 2005-ös kiadás a 21-es E&C-nek megfelelő valamennyi rekordot tartalmazza, így az MRF teljességének szintjét éri el. A 62056 jelzet táblázati része két kötetben, 843+554 oldalon, mutatója 843 oldalon jelent meg. A hatalmas munkának a két szerkesztő mellett – *Fejős László*, Barátné Hajdu Ágnes – közel 20 további közreműködője volt.

5. Jelenlegi fejlesztések

Az ETO magyarországi kiadása mellett a hagyományoknak megfelelően szakembereink a Consortium nemzetközi tevékenységébe is bekapcsolódnak. A tanácsadó testületnek Földi Tamás haláláig két magyar tagja is volt⁴, bár a legtöbb országot csak egy ember képviseli ebben a testületben, kivéve az elnök személyét is adó Egyesült Királyságot.

A jelenleg folyó fejlesztések a matematika, fizika, kémia, fotózás stb. témaköreit ölelik fel. A magyar tag szakmai felkészültségének megfelelően az 51 matematika és 53 fizika revíziójába kapcsolódott be, természetesen a hazai könyvtárak és szakemberek segítségével. A korrekció során javításra, kiegészítésre, szerkezeti átalakításra egyaránt szükség volt.⁵

BIBLIOGRÁFIA

Babiczyk Béla, Barátné Hajdu Ágnes: Bevezetés az információkereső nyelvek elméletébe és gyakorlatába. Budapest: Universitas, 1998. 224 p.

Barátné Hajdu Ágnes: Babiczky Béla = Könyvtári levelező/lap, 2004. 3. sz. 13–14. p.

Barátné Hajdu Ágnes: Babiczky Béla (1919–2004) = Tudományos és Műszaki Tájékoztatás, 2004. 51. évf. 5. sz. 218. p.

Barátné Hajdu Ágnes: Földi Tamás (1929–2007) = Könyv, könyvtár, könyvtáros, 2007. 4. sz. 52–54. p.

Esztégár László: A második bibliográfiai kongresszus. = Magyar Könyvszemle, 1897. 269. p.

Földi Tamás: Búcsú a FID-től = Tudományos és Műszaki Tájékoztatás, 2001. 48. évf. 4. sz.

http://tmt.omikk.bme.hu/show_news.html?id=1107&issue_id=37 [2007.04.10.]

Hegedűs Péter: Veszélyben a dokumentáció szent tehene? – A FID konferenciája és kongresszusa Indiában = Tudományos és Műszaki Tájékoztatás, 1999. 46. évf. 5. sz.

http://tmt.omikk.bme.hu/show_news.html?id=1829&issue_id=11 [2007.04.10.]

⁴ A másik, jelenleg is aktív tag: Barátné Hajdu Ágnes

⁵ Lásd a példát a mellékletben.

MELLÉKLET

Javítás

- 530.145.86 Coherent states of quantum systems. Squeezed states. Correlated states
- x 530.15 (Principle of action and reaction) → 53:1

GR suggested to refer to → 53-043

Kiegészítés...

- + 517.952.1 General theory
- + 517.952.3 Cauchy problem. *Initial value problems*
- + 517.952.5 Boundary-value problems
- 517.953 General higher-order equations and systems: properties, types etc.
- + 517.953.1 General theory
- + 517.953.3 Cauchy problem. *Initial value problems*
- + 517.953.5 Boundary-value problems
- 517.954 Boundary-value problems. Including: General theory. Equations on manifolds

...majd egy szerkezeti átalakítás terve és...

Elv: elvetni az enumerativitás elvét, és a facettaanalízis módszerét alkalmazni

- 517.95-1 General theory
- 517.95-2 Cauchy problem
- 517.95-3 Initial value problems
- 517.95-4 Boundary value problems
- 517.95-5 If there is any other such problem

Végző megoldás**517.95 Partial differential equations**

AN: For specific problems and methods use special auxiliary 517.95-2/-8

- + 517.95-1 General properties
- + 517.95-2 General theory of partial differential equations and systems
- + 517.95-21 Local and global solvability problems (local and global uniqueness theorems)
- + 517.95-22 Fundamental solutions
- + 517.95-23 Geometric theory. Characteristics. Transformations
- + 517.95-24 Qualitative theory
- + 517.95-25 Analytic methods. Singularities
- + 517.95-26 Variational methods
- + 517.95-27 Microlocal methods
- + 517.95-28 Topological methods
- + 517.95-29 Other aspects of the general theory
- + **517.95-4 Cauchy problem**
- + 517.95-42 Well-posedness theory
- + 517.95-44 Semigroups related to the Cauchy problem
- + 517.95-48 Asymptotic behaviour of solutions
- + 517.95-6 Initial value problem
- + 517.95-8 Boundary value problem

53 - fizika

- Megjelenik a szilárdtest fizika, a szupravezetés, vagy a téridő
- A flavour és besorolása (a flavour egy kvantumszám, amit sokféle részecske, köztük a kvarkok és a leptonok (elektron, neutrino, müon stb.) hordoznak, de pl. a foton nem).

A megoldás

- + 539.120.2 Symmetries in quantum physics
- + 539.120.22 Conservation laws
- + 539.120.222 Translations. Rotations
- + 539.120.224 Reflection in time and space.
- + 539.120.226 Space-time symmetries (Poincaré groups, free space equations)
- + 539.120.23 Internal symmetries (isospin, **flavour**)

ÁGNES BARÁTNÉ HAJDU

**Hungarian milestones in the history of the Universal Decimal Classification –
traditions, editions, research**

The UDC (Universal Decimal Classification) is attractive to different stakeholders across the information sector because of its wide-spread application, large vocabulary and availability in an electronic format. There are many Hungarian specialists who were/are engaged with this great informational retrieval system: Mandello Gyula, Szabó Ervin, Babiczky Béla, Földi Tamás etc.

PAJOR ENIKÓ

„Madarat tolláról...” – embert információkeresési szokásairól...

A személyiség és az információkeresés közötti összefüggések¹

FELNŐTTKÉPZÉSI INTÉZET

információkeresés és személyiség, passzív felhasználó, aktív felhasználó, dinamikus felhasználó, információkeresési modellek

Az információkeresésre irányuló kutatás már több mint két évtizede nagy népszerűségnek örvend úgy az információval foglalkozó szakemberek, mint a pszichológusok körében.² Kutatásaikban a legfontosabb vizsgálható terület a kérdést feltevő felhasználók viselkedése volt: milyen kérdést, hogyan, milyen társadalmi rétegből, milyen tanultsággal rendelkezők tettek fel. A kutatók a kísérletek alanyainak vizsgálata után 1981-től folyamatosan számos modell megalkotását végezték el³. A modellektől alkotók világlátásától és kutatási területétől, jártasságától függően kognitív perspektivikus, szociális, szociális-kognitív vagy szervezeti modellek léteznek. A típusba sorolásnak itt is van ún. prioritási mátrix-a. A típusba sorolás ugyanis attól függ, hogy melyek azok az elemek, amelyeket a legfontosabbnak tartanak a kutatók. A szociális típus megalkotói a felhasználót, mint a társadalom és a csoport egy tagját kezelik és az őt körülölelő szociális környezet hatásainak tulajdonítják az általa feltett kérdéseket és azt, hogy milyen információs igénnyel rendelkezhet.

A szervezeti modell megalkotói azt hangsúlyozzák ki, hogy a kérdést feltevő szervezetben dolgozik, tehát a számára szükséges információ szorosan a szervezet típusához fog kötődni.

Barbara Niedzwiedzka⁴ a lengyelországi Jagello Egyetem munkatársa szerint az általa vizsgált személyek információkeresési szokásai alapján két csoportba sorolhatók. A szerző bemutatja ezt a két információkere-

¹ Helyhiány miatt az előadás teljes szövege nem itt, hanem felújított és kiegészített változatban a Könyvtári Figyelő szakfolyóirat 2009.évi számaiban található majd „Az információkeresés konceptuális modelljei” és „Az információkeresés új modelljei” címen. (Megjelenés alatt)

² Spanyolországban José Ramón Pérez Alvarez-Ossorio a CINDOC munkatársa elemezte a „Revista Espanola de Documentación Científica” (a továbbiakban REDC) szakmai lap kumulatív indexei alapján a folyóiratban 1977–1996 között megjelent cikkeket. Megállapította, hogy a húsz év alatt megjelent cikkeket nagy része az információtudománnyról, az információ forrásairól, gyűjtéséről, megőrzéséről és az információ szétszórásáról szól. Közülük is kiemelkedik az információ keresés és az információkeresést segítő cikkek száma. A REDC későbbi vizsgálatai ugyanezt támasztják alá éppúgy, mint az amerikai „Journal of the American Society for Information Science” (a továbbiakban JASIS) kutatásai is. Vö.: Alvarez-Ossorio, J. R. P.: Cobertura temática y procedencia institucional de los artículos publicados en la Revista española de documentación científica en sus veinte años de existencia. In: REDC, Vol. 20. 1997. No. 3. pp. 290–298. ; Wulff, Barreiro Enrique: Progresos de la Revista española de documentación científica a través de sus pantallas de referencia. In: Documentación de las ciencias de la información, 1997. No. 20, pp. 139–148.; Harter, Stephen P. – Hooten, Patricia A.: Information science and scientists: JASIS, 1972–1990. In: JASIS, Vol. 43. 1992. No. 9. pp. 583–593.; V. ö. még: Bellardo, Trudi: An investigation of online searcher traits and their relationship to search outcome. In: JASIS, Vol. 36. 1985. No. 4. pp. 241–250.; De Raad, Boele – Schouwenburg, Henri C.: Personality in learning and education: a review In: European Journal of Personality, Vol. 10. 1996. No. 5. pp. 303–336., Kernan, Jerome B. – Mojena, Richard: Information utilization and personality In: Journal of Communication, Vol. 23. 1973. No. 3. pp. 315–317., Wilson, Thomas D.: On user studies and information needs. In: Journal of Documentation, Vol. 37. 1981. No. 1. pp. 3–15.

³ Közülük is kiemelkedik a „Model of the IR process” néven közismertté vált modell, amelyet Bryce Allen alkotott meg. V. ö.: Allen, Bryce: From research to design: A user-centered approach. In: Ingwersen, P. – Pors, N. O. eds.: COLIS 2. Second International Conference on Conceptions of Library and Information Science: Integration in Perspective, Copenhagen, Denmark. Okt. 13–16. 1996. Copenhagen: The Royal School of Librarianship. 1997 pp. 45–59. és Allen, Bryce: Information tasks: Toward a user-centered approach to information systems. San Diego, CA: Academic Press, 1996. xiii, 308 p. (Library and Information Science New York, N. Y.)

⁴ Niedzwiedzka, Barbara: A proposed general model of information behaviour. In: Information Research, Vol. 9. No. 1. oct. 2003. < <http://informationr.net/ir/9-1/paper164.html> > [2008.12.12.]

sési stratégiai modell. Tapasztalata szerint a felhasználók vagy személyesen, egyedi utat bejárva, vagy mások segítségét kérve keresik meg az információt. A vizsgálatok alapján valószínűsíthető, hogy sokkal több az olyan felhasználó, aki segítséget kér és egy köztes személyt vagy szolgáltatást vesz igénybe az információ megtalálásához, mint az, aki egyénileg boldogul. Az egyéni információ kereséshez ugyanis nagyon fontos a problémák iránti érzékenység és a problémamegoldás képessége. Az ehhez szükséges intellektuális összetevőket, tulajdonságokat a felhasználók életük során szerzik meg. Hogy ezek az intellektuális technikák, és az egyén intelligenciája milyen minőségű, az a szocio-kognitív modell szerint a személynek az élete során végrehajtott tevékenységétől és az őt ért környezeti hatásoktól függ. Lénárd Ferenc szerint ugyanis „a tevékenység végrehajtása alakítja ki az egyes emberi tulajdonságokat, és ugyanakkor a már korábban kialakított tulajdonságok részt vesznek a későbbi tevékenységek lefolytatásában.”⁵ A problémamegoldásnak fő eleme a jártasság, vagyis az, hogy az egyén a feladattal való megismerkedés szakaszában igen intenzív és a célra irányuló tevékenységet fejtsen ki. Ezért ennek fejlesztését már a gyerekkorban meg kell kezdeni. A feladatok új szempontú megoldása, amelyben a személy aktívan próbálkozik, fejleszti a problémaérzékenységet és az intelligenciát.⁶ Erre pedig nagy szükség van a szellemi munka során, amelynek egy szelete az információ megtalálása. Stefan Szuman professzor „hatékony intelligenciáról” beszél, amely a gondolkodás gyakorlatától függ és amely nem lehet csak formális. Ő az intelligenciát úgy jellemzi, mint a gondolkodási aktusok végrehajtása alkalmával megszerzett intellektuális tapasztalat fokát, valamint ennek a tapasztalatnak hatékony és helyes felhasználását új helyzetek és új problémák megoldásakor.⁷

Az információkeresők három alaptípusa

Az intellektus szükségességének ékes bizonyítéka mindaz, amit a SOKRATES: MINERVA⁸ program folyamán tapasztaltak. Fiatal felnőttek információkeresési szokásait vizsgálták. A programban a manchesteri egyetem diákjain kívül Görögország és Spanyolország fiatal felnőttei vettek részt. Ennek az európai uniós kutatásnak a kísérleteiben részt vevők keresési stratégiáján jól látszik, hogy kik azok, akik az információs társadalom polgáraként megtanulták ezt a szerepkört és rendelkeznek a szükséges képességekkel. Mindegyik felhasználói csoport közös tulajdonsága, hogy akik otthon is rendelkeznek számítógéppel és internetes hozzáféréssel, jobb az elméleti tudásuk és a gyakorlatban is jártasabbak.

A passzív, az aktív és a dinamikus internet felhasználói csoportból nyilvánvaló, hogy a dinamikus felhasználó lesz az, aki az új társadalom új típusú állampolgárai közé sorolható. Nézzük meg, mi is jellemzi egyiket-másikat:

A passzív internet felhasználó keresési jellemzői:

- Természetes nyelven kíván keresni,
- Csak az anyanyelvét használja,
- Kizárólag a direkt információt fogadja el,
- Feltett kérdésére nem forrásokat, hanem tényleges válaszokat, megoldásokat vár,
- Világos szerkezetű és világos színű interfészre van szüksége,
- Ha a választ azonnal nem találja meg, úgy véli, nincs is az interneten,
- Segítséggel hajlandó egy-két kereskedelmi portál szolgáltatásait is igénybe venni.

A szelektáló-aktív felhasználó keresési jellemzői:

- Átlagos internet felhasználói ismeretekkel rendelkeznek,

⁵ Lénárd Ferenc: A problémamegoldó gondolkodás. 2. kiad. Bp.: Akadémiai Kiadó, 1964. 337 p. cit. p. 13.

⁶ Gardner, Howard: Multiple intelligences: The Theory in Practice. (New York: Basic Books, 1993. xvi, 304 p.) című könyvében részletesen elemzi mindazokat az intelligencia fajtákat – nyelvi, matematikai-logikai, zenei, interperszonális, testi-kinetikus, tér-vizuális –, amelyek valamilyen szinten mind szükségesek a problémamegoldó, kreatív ember kifejtésében.

⁷ Szuman, Stefan: Natura, obsobowość i charakter człowieka. Kraków: Wydaw.WAM, 1995. 249, 1 p.; V. ö. még: Wiszniewski, Michael: Charaktery rozumów ludzkich. Przelm. Stefan Szuman. Warszawa: Państw. Wydaw. Naukowe, 1988. 294, 2 p. (Biblioteka Klasyków Psychologii)

⁸ SOKRATES MINERVA program. Seeks: The project... Adult learner's information seeking strategies in the Information Society. Project No: 90 039 – CP-1- 2001-1-MINERVA-M. 2002. júlio. [2008.12.12.] A programban a manchesteri egyetem diákjain kívül Görögország és Spanyolország fiatal felnőttei vettek részt. Itt köszönöm meg Dr. Mario Barajasnak, a program vezetőjének szíves levélváltását és információit.

- A már ismert internet helyeken jól és bátran keresnek,
- Többféle keresőmotort alkalmaznak,
Közülük azt részesítik előnyben, amelyikről úgy vélik, hogy átfogóan le fogja fedni a témát. (A megvizsgált alanyok 76 százaléka a Google-t használja könnyű kezelhetősége, világos szerkezetű felhasználói oldala és soknyelvűsége miatt.)

Tudják használni és értelmezni a bővítés és a szűkítés jeleit (+ -)

A közülük is jobban tájékozottak a keresőkön kívül kereskedelmi portálokat, tematikus webhelyeket is felkeresnek.

A dinamikus felhasználó keresési jellemzői:

- Változatos keresési technikákkal változatos internet helyeken keresnek,
- Keresőket, tematikus katalógusokat, portálokat egyaránt igénybe vesznek
- Nem ijednek meg az összetett kereséstől, olyan kereséssel is próbálkoznak, amely addig ismeretlen volt a számukra,
- Ők is ragaszkodnak a világos szerkezetű interfészhez,
- A számukra legmegfelelőbb találatok kiválogatása során a gyorsolvasást vagy ahhoz közelálló valamilyen más technikát alkalmaznak,
- Saját tapasztalatuk alapján választják ki a jó információt, nem tanulták ennek módszereit.

Amanda Spink, B. J. Jansen és munkatársaik felmérése⁹ hasonló eredményre vezetett. Több mint egy millió keresést vizsgáltak meg. A legnagyobb meglepetést az okozta, hogy a felhasználók többsége nagyon kevés kulcsszóval keres, nagyon keveset módosítja azt, alig néhány weboldalt néz át a felkínált találatokból és igen ritkán használja az összetett keresési lehetőségeket.

A kutatócsoport egyik tagja Jansen¹⁰ további vizsgálatokat végzett. Tizenöt egyéni felhasználói keresést és eredményeit elemezte. A keresés mikéntjéből és a kapott találatokból egyrészt a felhasználók információkeresési szokásaira volt kíváncsi, másrészt arra, hogy a csak egyszerű keresések alkalmazása mennyi releváns információ elvesztését okozza. A kiválasztott személyek ugyanis valamennyien csak egy-egy szóra kerestek, szűkítés, bővítés nélkül. Jansen öt keresőmotorral (Alta Vista, Excite, Fast, Northern Light, Infoseek) lefuttatta mindegyik keresést a szükséges boole operátorokkal vagy a felkínált összetett lehetőségekkel együtt. Találatait összevetette kísérleti alanyainak találatával. Meg kellett állapítania, hogy az összetett kereséssel kapott válaszok hatékonysága nem ad jelentős minőségi többletet az egyszerű kereséshez viszonyítva.¹¹

A kísérlet itt befejeződött, de azóta a nemzetközi szakirodalom még többet foglalkozik a túl sok információnak a személyiségre és az idegrendszerre gyakorolt hatásával, valamint a tudás minőségével. Ismeretes, hogy ez a tudás nem fejleszthető és fokozható ugyanolyan iramban, mint ahogy az internet információforrásai bővülnek. Freund Tamás agykutató számos tanulmányában fejti ki, hogy a mostani információs dömping a kreativitást nem segíti, hanem sokszor gátolhatja is. Évtizedekig az agy kapacitása az információ mennyiségével együtt növekedett. Napjainkra ez a helyzet megváltozott és a tudás-agy kapacitásának fejlődése szétnyíló ollóvá vált. Acsády László pedig azt vizsgálta, hogy az agyműködés hatékonysága mitől függ. Megállapításai szerint az agyműködés hatékonysága a neurokémiai folyamatok minőségére vezethető vissza. A feldolgozandó információ minősége pedig erősen befolyásolja az egész folyamatot. Mindez erős pszichológiai hatást gyakorol a felhasználóra, mert a web hipertext szerkezetében megbúvó több milliárdnyi információ a CD-ROM-alkalmazásoknál megtapasztalt problémát vonja maga után: nincs az a használó, aki ne találna információt. Sőt, az információk tömegét. Nem mindegy azonban az információ használhatósága, relevanciája. Sok és bármilyen minőségű információ megtalálása az interneten mindenkinek sikerül. Különösen, hogy az Internet tartalmakat nem ellenőrzik, nem szűrik meg.¹² Ám a szükséges mennyiségű, ugyanakkor releváns információ meg-

⁹ Spink, Amanda – Wolfram, Dietmar – Jansen, Major B. J. – Saracevic, Tefko: Searching of the web: the public and their queries. In: Journal of the American Society for Information Science (JASIS), 2000. Vol. 52. No. 3. pp. 226–234.

¹⁰ Jansen, Major B. J. An investigation into the use of simple queries on Web IR systems. In: Information Research, Oct. 2000. 6 (1). < <http://ijm.jansen.tripod.com/academic/pubs/ir2000/ir2000.html> > [2008.12.12.]

¹¹ A kísérletnek természetesen más hozadéka is volt és e megállapítás nem általánosítható minden keresésre. Speciális, részletes keresésnél nem lehet egyszerű kereséssel boldogulni.

¹² Érdekes tanulmány jelent meg erről magán az interneten is. Egy washingtoni könyvtáros összegyűjtötte és típálta a keresések során megtalált félreinformáló információk típusait. V. ö: Piper, Paul S.: Better Read That Again: Web

találása csak az „intelligensen szűrőfőző, intelligens kiberutasok” kiváltsága. Az intelligens szűrőfőzés pedig azt jelenti, hogy a kiválasztott és elemzett referenz kérdés típusának legmegfelelőbb keresőgép/katalógus stb. család valamelyikét kell választani. Lehetőleg azt az apparátust, amelyik a kérdés egészére képes felelni. Így a kapott találatok zöme használható lesz a továbbiakban.¹³ Minden keresőgép mögött álló alkotógárda fő szándéka, hogy a használó képes legyen megtalálni a számára szükséges ismeretanyagot, információt. Mind-egyik keresőgép más-más módon működik és más-más módon, vagy más helyről gyűjti, rendszerezi az információt ezzel megnehezítve e belső mechaizmusok megértését.¹⁴

A speciális területekre kifejlesztett keresők a speciális adatok megtalálásáért felelősek. Az általános keresők szintén találnak ezek között információt, de kevesebbet, mint a specializáltak. Ennek az is a magyarázata, hogy az általános keresők általában és felszínesebben fésűlik végig a web-et, egy adott szint teljes mélységét nem tudják feltárni. Ehhez hozzájárul az is, hogy a keresők általában egy-egy hely bizonyos százalékát nézik/fésűlik csak át, nem a teljes egészét. Így nyilvánvaló, hogy az át nem fésült tartományban is lehetnek hasznos információk.

Amint az egyes keresők működése, úgy mindegyik keresőgép adatbázisa egyedi. Amit a Google tud, az Excite nem tudja betenni a saját adatbázisába. Amit az AltaVista megtalál, az nem hozzáférhető a az AlltheWeb, vagy Web/Fast számára. Ha egy HTML oldal a mi szerverünkön található ez pedig nincs összekötve egy olyan oldallal, amely már ismert egy keresőgép számára, akkor ezt a kereső nem fogja megtalálni és nem fogja átfésülni sem. Egy hely-specifikus motor viszont át tudja fésülni az adott szerver összes oldalát és meg tudja találni a kívánt információt. A kisebb keresőmotorok kisebb adatbázissal rendelkeznek ugyan, de nagyobb releváns találati aránnyal dolgoznak. Nem is beszélve arról, hogy általában sokkal emberközelibbek, mód van kölcsönös interakció lefolytatására, esetleg a témában jártas szakember is található az adatbázisok mögött. Gary Price úgy gondolja, hogy ez a fajta ember-ember közeli kapcsolat, valamint az adatbázisok mögötti emberi munkaerő egyre fontosabbá válik majd a jövőben. Ugyancsak az ő véleménye szerint bizonyos keresőgépek pl. a BBC újdonságokat keresője¹⁵, kiegészítő lehetőségeket is felkínál, amellyel a keresés minőségét lehet szabályozni. Hogy mi a teendője egy kutatónak? Használni és ellenőrizni a jó forrásokat és egy-egy újabb adatbázisba rendezni őket, olyanba, amely a keresés fókuszában állhat. Ilyen a Gary Price által szeretett Profusion¹⁶, valamint a könyvtárosok-dokumentátorok által nagyra becsült és igen fontosnak tartott Internet index is¹⁷, amely a láthatatlan web nagy mennyiségű specializált adatbázisainak jó részét lefedi. Ha egyszer megtaláltuk a nekünk megfelelő és jól bevált eszközöket, érdemes kitartani mellettük és megismerni részletesebben is a működésüket. A speciális keresők, az Internet speciális lehetőségeinek kihasználása és az Intrannetel való összeköttetése nagy lehetőségeket rejt magában.

Jól érzékelhető, hogy a jövőben az információs szakemberek lesznek azok, akik leginkább a speciális keresésekre fognak szakosodni, hiszen ezek a speciális adatbázisok adják majd a releváns információkat a még nagyobb adattengerben. Addig továbbra is használhatóak lesznek az univerzális keresők, mint az Alta Vista, Google, MSN, amelyek továbbra is kereshetnek a speciális területeken is, noha nem annyira mélyen.

Hoaxes and Misinformation In: Searcher, vol 8. 2000. No. 8. <<http://www.infoday.com/searcher/sep00/piper.htm>> [2008.12.12.]

¹³ Hogy mennyire nem egyszerű ez, mi sem bizonyítja jobban, mint a keresésekre vonatkozó folyamatosan megjelenő szakirodalom. Közülük az utóbbi évek két sikerkönyve: Chowdhury, G. G. - Chowdhury, Sudatta: Information sources and searching on the World Wide Web. London: Library Association Publishing, 2001. 173 p.; Cooke, Alison: A guide to finding quality information on the Internet: selection and evaluation strategies. 2e edition. London: Library Association Publishing, 2001. 216 p.

¹⁴ Gondot okoz a keresők számának gyarapodása amely egyben nehezíti teszi hasonlóságai és különbségei alapján való osztályozásukat és jellemzésüket.

¹⁵ <<http://newssearch.bbc.co.uk/ksenglish/query.htm>> [2008.12.12.]

¹⁶ <<http://www.profusion.com>> [2008.12.12.]

¹⁷ <<http://www.lii.org>> [2008.12.12.]

ENIKO PAJOR

Liens entre la personnalité et la recherche documentaire

On peut considérer la recherche de l'information comme une partie des stades du développement intellectuel et affectif de la personnalité. Les caractéristiques de la personnalité caractérisent aussi son comportement vis à vis de la recherche documentaire. L'intervention présente ces étapes selon les types de personnalité (kognitif-perspectivique, social, usager passif, usager dynamique etc.) ainsi que les nouveaux sondages et possibilités montrant comment nous pouvons trouver des informations de qualité sur internet.

A Listi-család tagjainak könyvei

FELNÖTTKÉPZÉSI INTÉZET

Listi-család, könyvtörténet, magánkönyvtár, possessorbejegyzések (tulajdonosi bejegyzések), Köpcsény

A 16–17. századi Magyarországon a Listi-család¹ tagjai egyházi, katonai és politikai pozíciót töltöttek be. Kapcsolatban álltak a korszak befolyásos személyeivel, jeles főpapjaival, főuraival. Ez a kapcsolat politikai, baráti és családi jellegű volt, példaként említhetjük Oláh Miklós esztergomi érseket, a Thurzó-, a Szécsi-, a Bánffy-, a Kecskés-, a Zrínyi- vagy az Esterházy-családot. A Listiek közül csak két személyről mondhatjuk el, hogy élete viszonylag jól ismert: a püspök Listi I. Jánosról² és a költő Listi Lászlóról – ez utóbbi személy azonban inkább hírhedt volt, mint híres, s miatta fogalmazott úgy a családtörténet egyik megírója, Kemény József, hogy ez a család „nagyra indult, de végre elaljasodott”.³

A család nyolc tagjának öt intézményben (Szlovák Nemzeti Könyvtár, Turócszentmárton/Martin; Esterházy-könyvtár, Kismarton/Eisenstadt; Nemzeti és Egyetemi Könyvtár, Zágráb; ELTE Könyvtára, Budapest; Ferences Műemlékkönyvtár, Gyöngyös) összesen 41 kötet maradt fenn,⁴ amit a possessorbejegyzések igazolnak: Ferenc (13), I. János (13), II. János (1), III. János (3), IV. János (5), Mihály (1), Sebestyén (3), Tamás (2). Érdekes módon Listi Lászlónak eddig egyetlen kötet sem került elő, legalábbis olyan nem, amelyben a neve szerepelne.

A bejegyzések nem utalnak arra, hogy a könyveket a családtagok egymásra hagyták. A könyvekben általában vagy csak a saját nevük szerepel, vagy egy családon kívüli személyé, esetleg egy intézményé (pl. Branyik György, Kecskés János, a pozsonyi ferences rendház). Ezt az állítást azonban mégis árnyalni, módosítani kell, hiszen van olyan családtag, pl. Listi Ferenc, aki valószínűleg nem állt kapcsolatban Zrínyi Miklóssal, de könyvei közül hét mégis a csáktornyai könyvtárba került (talán Listi III. és IV. János által, akik a bán familiárisai voltak), s majdnem minden esetben csak Ferenc neve szerepel a kötetekben; ez alapján feltételezhetjük, hogy az egyes családtagok talán mégis adtak örökre egymásnak könyveket.

A tulajdonosok közül többen is a nevük mellé írták a beszerzés vagy ajándékozás dátumát, esetleg helyét, pl. *Thomae et Johannis Listij L. B. Junioris Anno 1656. die 24 Julij. Constat 4 Fl.*; annak a személynek a nevét, akitől vették vagy kapták a könyvet, pl. *Sum Joannis Listij L. B. in Köpchen. Dono datus est liber iste a me suprascripto Ex. Comiti Nicolao Zrinio Croatiae Bano Domino meo Charissimo*. I. János emelhető ki ebből a

¹ NAGY Iván: *Magyarország családai czímerekkel és nemzedékrendi táblákkal*. Budapest: Helikon, 1987–1988. 144–147. p. – KEMÉNY József: *A nagyköpcsényi Listi család eredete, növekedése és hanyatlása*. Új Magyar Múzeum, (IV.) 1854. Junius, VI. füz. 489–511. (A továbbiakban: KEMÉNY 1854.)

² A legújabb, legpontosabb összefoglalás: FAZEKAS István: *A magyar udvari kancellária leltára 1577-ből*. FONS 2002/1–3. sz. 227–232. (A továbbiakban: FAZEKAS 2002.)

³ KEMÉNY 1854. 493. – Listi Lászlóról az elmúlt néhány évben több irodalmi tanulmányt, regényt írtak, pl. CSEHY Zoltán: *En, Liszt László. Élet és irodalom*, 2005. 08. 21. – ESZENYI Miklós: *A méregkeverő gróf. Listi László, a XVII. századi szorvatgyilkos író*. Miskolc: Fashion Team, 2000. 163 p. – ESZENYI Miklós: *„Könyörögj érettem lybanoni rózsá.” Gróf Listi László, a 17. századi bűnöző főúr*. *Annales Universitatis Litterarum et Artium Miskolciensis*, 2000. 172–175. – KOVÁCS Sándor Iván: *Költő a mohácsi csatátéren. Listius László (1628–1662)*. Új Dunatáj, 2000/1. 30–33. – SZALAY Károly: *A Listius-rejtély*. Lyukasóra, 1993/8. 22–23. – SZALAY Károly: *A sátn helytartója*. Bp.: Nesztor, 1993.

⁴ A Zrínyi-könyvtárban a tizennégy Listi-tulajdonú köteten kívül még 22 kötet hozható kapcsolatba a családdal, annak el- lenére, hogy nincs bennük possessorbejegyzésük. A kötetek egy részében szerepel egy 'n' és egy szám, ami valószínűleg egy korábbi tulajdonos jelzete lehetett. Ezt támaszthatja alá az is, hogy az így megjelölt kötetek ezen számok alapján vannak sorba rakva, azok nagyság szerinti rendet alkotnak, azaz egy rendezett könyvtár részét képezik. A fennmaradt Listi-kötetek között a legnagyobb jelzetszám a 91-es, s ez alapján feltételezhető, hogy a Listi-könyvtár kb. száz kötetes lehetett. Ez az állítás csak fenntartásokkal fogadható el, hiszen nem minden ismert Listi-kötetben szerepel az említett jelzet. – *A Bibliotheca Zriniana története és állománya*. Írták és összeállították HAUSNER Gábor, KLANICZAY Tibor, KOVÁCS Sándor Iván, MONOK István, ORLOVSZKY Géza. Szerk. KLANICZAY Tibor. Bp.: Argumentum–Zrínyi Kiadó, 1991. 27–28. (Zrínyi-könyvtár IV.) (A továbbiakban: *Bibliotheca Zriniana*) Függelék III. A Listi család fennmaradt könyvei a Zrínyi-könyvtárban. 547–548. p.

szempontból, aki minden esetben leírja, hogy ki ő (pl. *episcopi Vesprimiensis*), s többször megmondja, hogy hol, mikor és mennyiért vette a könyvet, pl. *Vienne 2 Taller 1554, 20 febr.* A sok János azonosításakor is fontos adatok ezek, habár az írásképp szinte minden esetben egyértelműen segít eldönteni, hogy melyik családtagról van szó.

Természetesen nem beszélhetünk egyik Listi olvasmányműveltségéről sem (talán Listi I. János és Listi Ferenc érdeklődéséről azonban igen), hiszen ahhoz túl kevés adat áll rendelkezésünkre egy-egy családtag esetében.

A családból elsőként *Listi Sebestyént* (†1560/1561) kell megemlítenünk, aki a bécsi magyar udvari kancellária jegyzője és írnoka. Tanára volt Szegedi Lajos, akit dicsérettel emleget *Evangelia Dominicalia ex tempore* című művében, melyet Listi I. János testvérének ajánlott.⁵

Három olyan könyve maradt fenn, melyben szerepel tulajdonosi bejegyzése: a Szlovák Nemzeti Könyvtárban 1, a kismartoni Esterházy-könyvtárban 1, s a Gyöngyösi Ferences Műemlékkönyvtár is 1 kötet. Mindhárom esetben neve mellé írta a beszerzés dátumát. Gyöngyösre a Stanislaus Hosius-kötete testvére, I. János által került, neki adta tovább, aki pedig egy ferences szerzetesnek, Mágócsy Jánosnak ajándékozta a könyvet – ez az egyik olyan ritka eset, amikor a tulajdonosi bejegyzés szerint is egy kötet egy másik családtaghoz került.

A család hatalmát és hírnevét *Listi I. János* (†1577) alapozta meg. Fiatal korában különböző fejedelmi udvarokban szolgált, az azonban nem bizonyított, hogy Erdélyben Izabella királyné titoknoka lett volna.⁶ Később testvérével, Sebestyénnel együtt ő is a bécsi magyar kancellárián dolgozott. 1555-ben vette feleségül pártfogója, Oláh Miklós törvénytelen leányát, Oláh Lukréciaét.⁷ Felesége halála után pap lett, előbb veszprémi (1568), majd győri püspök (1572) és főkancellár. Jeles mecénás és humanista volt, pártfogoltjai közül fia nevelője, Hugo Blotius emelhető ki, aki később a bécsi udvari könyvtár őre volt.⁸ Listi maga is írt, több latin nyelvű történelmi és költői műve ismert.⁹ Szoros kapcsolatban, barátságban állt a korszak egyik legjelentősebb humanista tudósával, Zsámboky Jánossal, aki több művét is – többek között – neki ajánlotta,¹⁰ s Listi is írt üdvözlő költeményt Zsámbokynak.¹¹ Az egyik bejegyzés szerint Zsámboky egy Theophilactus-művet is ajándékozott neki: *Magistro domino Joannes Listio consiliario et secretario Caesarea Maiestatis semper fratri Sambuci.*

Ő volt az első, aki 1569-ben, az országgyűlésen Miksa király előtt mint kancellár magyar nyelven szónokolt.¹² 1576-ban kapta meg a Pozsony közelében fekvő köpcsenyi (Kittsee, Ausztria) birtokot, amely a család legfontosabb birtoka lett.¹³ Epitáfiumát Kubinyi László írta meg.¹⁴

⁵ *Evangelia Dominicalia ex tempore versa per Sebastianum Lifthium Transylvanum Cibiniensem.* Viennae Austriae, excud. Michael Zimmermann, 1553. RMK III 411 – LISTI, Sebastianus-BÜDY, Wolfgangus: *In commendationem libri carmen Sebastiani Listij.* A3b In: FABRI, Joannes Hailbrun: *Fructus, quibus dinoscuntur haeretici ...* [Viennae, Raphael Hoffhalter, 1558.] RMK III 5270

⁶ FAZEKAS 2002. 227.

⁷ Uo. 228.

⁸ Uo. 230.

⁹ Fő művei: *Commentariolus de coronatione Maximiliani II.* 1568. 8. sept. Posonii. Kiadta: BÉL Mátyás: *Adparatus ad historiam Hungariae.* Posonii, 1735. 12–21. – *Adnotationes Joannis Listii Episcopi Vesprimiensis in exemplari Bonfinii, quod ei Joannes Sambucus dono misit Anno 1568.* 10. Junii. Kiadta: KOVACHICH Márton György: *Scriptores minorum rerum Hungaricarum.* Budae, 1798. 332–338.

¹⁰ SAMBUCUS, Johannes: *Emblemata, cum aliquot nummis antiqui operis ...* Antverpiae, ex off. Christophori Plantini. 1564. Apponyi 380 – PETRONIUS: *Petronii Arbitri Massiliensis Satyrici Fragmenta, restituta et avcta, e Bibliotheca Johannis Sambuci.* Antverpiae, ex off. Cristofori Plantini, 1565. RMK III 532, Apponyi 386. – SAMBUCUS, Johannes, ed.: *Jani Pannonii episcopi Quinqve-Eccles: illius antiquis vatibus comparandi, recentioribus certe anteposendi, quae vspiam reperiri adhuc potuerunt, omnia Opera Joannis Sambuci ...* Viennae Austriae, ex off. Caspari Stainhoferi, 1569. RMK III 585, Apponyi 432. – Az előszót P. VÁSÁRHELYI Judit fordította le magyar nyelvre: *Régi magyar irodalmi szöveggyűjtemény I.* Humanizmus. Szerk. ÁCS Pál, JANKOVICS József, KÓSZEGHY Péter. Budapest: Balassi, 1998. 571.

¹¹ Listi üdvözlő költeménye Zsámbokynak: RANSANUS, Petrus; SAMBUCUS, Johannes, ed., comm.: *Epitome Rerum Vngaricarum velut per Indices descripta ... apud Mathiam Regem olim triennium Legato ...* Viennae Austriae, excud. Raphael Hoffhalter, 1568. RMK III 448, Apponyi 349.

¹² SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái.* VII. köt. Bp.: Magyar Könyvkiadó és Könyvterjesztők Egyesülete, 1980–1981. 1290. (A továbbiakban: SZINNYEI)

¹³ FAZEKAS 2002. 229.

Oláh Miklós esztergomi érsek 1562. szeptember 14-én kelt végrendeletében külön rendelkezik bécsi és nagyszombati gyűjteményéről. Bécsben őrzött könyveit Listi I. Jánosra és fiára, II. Jánosra hagyta azzal a feltétellel, hogy tetszésük szerinti válogatás után a maradékot a nagyszombati tanulók kapják meg.¹⁵ Arról egyelőre nincs adatunk, hogy vajon hány könyv került a Listiekhez, s melyek ezek. Érdeemes azt is megjegyezni, hogy az eddig megismert Oláh Miklós tulajdonában volt könyvek¹⁶ egyikében sem szerepel egyetlen Listi-családtag tulajdonosi bejegyzése.

Listi I. Jánosnak tizenhárom könyve maradt fenn: a kismartoni Esterházy-könyvtárban 7, Turócszentmártonban/Martinban 3, a Zrínyi-könyvtárban 1, Gyöngyösön 1, s az ELTE Könyvtárában is 1 kötet. Ahogy korábban említettük, az ő bejegyzései mondhatók a leginformatívabbaknak.

Valószínű, hogy kapcsolatban állt a ferencesekkel, támogatta őket: a Stanislaus Hosius-kötete a ferences Mágócsy Jánoshoz, majd tőle a gyöngyösi ferencesekhez került; egy bibliájában a körmöcbányai ferencesek bejegyzése áll: *Conventus Crennic Fratrur Minorum*, egy Gergely pápa decretumában pedig a pozsonyi ferencesek beírása olvasható: *Conventus Posoniensis Fratrur Minorum*. Ez utóbbi két kötet a Szlovák Nemzeti Könyvtárban maradt fenn. (1948-ban a csehszlovákiai államosításkor Turócszentmártonba/Martinba vitték a szerzetesrendek könyveinek nagy részét.)

A Pietro Bembo-kötet bejegyzése szerint járt Padovában is, de nem derül ki, hogy mikor és miért: *Sum Joannis Listhij Transsiluani, Cibiensis allatus dono Padua*.

Könyvei a 16. század első felében, a század közepén jelentek meg, s tartalmuk alapján egy humanista olvasottságú főpapra engednek következtetni – e mögött részben talán Oláh Miklós hatása feltételezhető.

Listi II. János (1556–?) Listi I. János fia, életéről keveset tudunk: „híres törvénytudó, és az octavalis törvénszéknak Magyarországon ülnöke volt”.¹⁷ Lányának, Anna Rozinának Thurzó Szaniszló nádor volt az első férje.

Egy kolligátuma maradt fenn a Zrínyi-könyvtárban, mely valamelyik családtaghoz kerülhetett, talán III. vagy IV. Jánoshoz, akik szoros kapcsolatban álltak Zrínyi Miklóssal.

Listi Ferenc (†1635) köpcsenyi, prellenkircheni és kaboldi báró, szamosújvári főkapitány volt. 1616-ban a strasbourgi egyetemen tanult. Miután Erdélybe került, Bethlen Gábor fejedelem tanácsosa lett. „Midőn ennek első neje meghalt és második házasságra gondolt, alkudozásba kezdett a külfejedelmi udvarokkal s a brandenburgi választóhoz b. Listit küldte követségbe; ő nézte ki számára Katalin hercegasszonyt és elintézte tapintatosan a fejedelmi házasságkötések kissé kényes természetű előjátékát.”¹⁸ Bethlen 1629-ben kelt végrendeletében is megemlékezett Listiről.¹⁹ Neki is fennmaradt egy műve, melyet apjának, Listi Istvánnak (†1625 k.), a legfőbb ítélőtábla assessorjának ajánlott.²⁰ Ismert Balthasar Frisowitz strasbourgi disputációja, amelyben az elnöklő Matthias Bernegg Listi Ferencnek ajánlja a művet.²¹

¹⁴ KUBINI, Ladislaus: *Ioanni Listhio Pannonio Episcopo lavriensi, Viro Symma Doctrina, Virtuteque Insigni. Anno M.D.LXXVII. Die 5. Mar. in vrbe Praga, metropoli Bohemiae, vita functo, Epitaphia nomine ciuitatum Septemcastrensis in Transylvania ... Pragae, excud. Georgius Nigrinus, 1577. RMK III 664*

¹⁵ „In domo mea Viennensi: Libros, quos hic Viennae in biblioteca mea habeo, lego Joanni Listhio et filio suo Joanni ea conditione, ut quos ex eis voluerit, pro se retineat. Alios autem studiosis Timaviensibus pro salute animae meae distribuat, ut ex eis discant.” – *A magyar könyvkultúra múltjából: Iványi Béla cikkei és anyaggyűjtése*. Sajtó alá rend. és a függelékét összeállította HERNER János, MONOK István. Szeged: JATE BTK, 1983. 56–57. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 11.) – SZELESTEI N. László: *Oláh Miklós könyvtáráról. In: Program és mítosz között: 500 éve született Oláh Miklós: Az 1993. január 9–10-i kolozsvári megemlékezés anyagából*. Szerk. MÓZES Huba. Bp.: Szent István Társulat, 1994. 51.

¹⁶ Oláh Miklós könyveinek legteljesebb feldolgozására lásd: SZELESTEI 1994. 51–69.

¹⁷ KEMÉNY 1854. 501.

¹⁸ SZINNYEI 1289. – KEMÉNY 1854. 505.

¹⁹ „Listius Ferenc uramnak eő Nagyságának: egy aranyos kupát, egy violaszín virágos atlatdolmányt veres virágos atlatcal bérelt.” KEMÉNY 1854. 506.

²⁰ *Qvaestionum, praecipue politicarum, ex Agricola C. Cornelij Taciti collectarum fasciculus I. quem in illustri Argentinensium Academia Franciscus Listius L. B. in Kettsee, Prellenkirchen et Kabold, etc. Moderante M. Mathia Berneggero, Historiarum in eadem professore ordinario, disquisitioni et examini subijcit mense Martio. Argentorati, typ. Johannis Caroli, 1616. RMK III 1178*

²¹ FRISOWITZ, Balthasar: *Disputatio de Nobilitate, id est de Nobilitatis virtutibus, immunitatibus, privilegiis, et honoribus etc. Quam Summe Nobilissimo adjuvante in Inclita Academia Argentoratensi, Praeside Viro Clarissimo, Dn. Mathia*

Listi Ferencnek szintén 13 kötete ismert: az Esterházy-könyvtárban 6, a Zrínyi-könyvtárban pedig 7 kötet. Sajnos általában semmilyen adat nem szerepel a neve mellett (két esetben egy-egy évszám: 1616 és 1622), pedig a fennmaradt kötetek alapján egy olvasott ember lehetett, aki többször is tartalmaz, tudós latin és német nyelvű jegyzeteket, idézeteket írt könyveibe. Majdnem minden könyve a 17. század elején (1603–1614 között) jelent meg, ami egyfajta naprakészséget jelent. Két esetben a saját nevén kívül más családtag neve is olvasható: Listi IV. Jánosé és Listi Mihályé.

Listi III. János (?–?) szoros kapcsolatban állt a Zrínyi-családdal, a bán bizalmasa volt, aki 1662-ben Vitnyédy Istvánnal és Guszich Miklóssal együtt a stájer rendekhez küldte őket tárgyalni és buzdítani ezeket a török elleni harcra.²² 1649-ben vette feleségül Rimaszécsi Szécsi Katát, aki Rimaszécsi Szécsi György és Homonnai Drugeth Mária leánya volt.²³

Három olyan könyve maradt fenn, amelyben szerepel tulajdonosi bejegyzése: a Zrínyi-könyvtárban 1, az Esterházy-könyvtárban 2 kötet. Könyvei Listi előtt több másik személy tulajdonában is voltak, ebből a szempontból a Conrad Gesner-kötetét érdemes kiemelni; a korábbi tulajdonos pl. Mossóczy Zakariás nyitrai püspök és Zrínyi Miklós volt. A kötetet Zrínyi adta III. Jánosnak, majd, talán halála után, visszakerült a csáktornyai bibliotékába.

Listi Tamás (?–?) Listi III. János és Rimaszécsi Szécsi Kata fia, IV. János testvére.²⁴

Két könyve maradt fenn: a Zrínyi-könyvtárban 1, s az Esterházy-könyvtárban is 1 kötet. Beckmann-kötetében IV. Jánossal együtt írták be a nevüket, együtt vehették 1656-ban: *Thomae et Johannis Listij L. B. Junioris Anno 1656. die 24 Julij. Constat 4 Fl.*

Listi IV. Jánost (†1676 k.) ifjabb Listi Jánosként említik, s ő maga is így írta le nevét. Akárcsak apja, ő is Zrínyi familiárisa volt. 1664. december 19-én grófi címet kapott. Királyi kamarás, magyar királyi fizetési tanácsos (1669. február 28.).²⁵ Zrínyi 1661. augusztus 24-én Johann Ferdinand Porciannak írt levelében védelmébe veszi rokonát Listi László gróffal szembe, „akit az elkövetett kihágásokért fogságban tartanak, és ezek a kihágások – miként hírlík – a hűtlenség vétkének büntetésére, vagyis fejének és javainak elvesztésére juttathatják.” Listi László elzalogosította javait, azokat is, amelyek Listi IV. Jánost is részben megilletnék. Zrínyi levelében IV. Jánost beajánlja Porciannak, s kéri, „hogya azoknak a birtokoknak örökségét és azokat a javakat, amelyeket nagy pénzüsszegért és értéken felül visszaváltandók lehetnének, a legszentebb felségtől elnyerhesse.”²⁶

Valószínű, hogy neki, IV. Jánosnak szól két Königsbergben megjelent könyv ajánlása.²⁷

A köpcsényi birtokot, amelyet 1576-ban a király adományozott a Listi-familiának, Listi IV. János 1676-ban eladta Esterházy Pálnak.²⁸ Talán ezzel a birtokosváltással magyarázható, hogy a család több tagjának is a nádor kismartoni könyvtárába kerültek a könyvei. Utód nélkül halt meg, ezzel kihalt a Listi-család.

Berneggero Eloquentiae Profess. Pub. ... propugnabit die 9. Iunii, Author Balthasar Frisowitz, N. Vngarus ... Argentorat, typ. Johannis Reppii, 1627. RMNy 1399, RMK III 1411, Apponyi 2020

²² Kiad. Zrínyi Miklós válogatott levelei. Vál. A szöveget gond, és a jegyzeteket írta BENE Sándor, HAUSNER Gábor. Bp.: Balassi, 1997. 122–124. (A továbbiakban: Zrínyi Miklós válogatott levelei)

²³ Testvérének, Szécsi Máriának Bethlen István volt az első, Wesselényi Ferenc pedig a második férje.

²⁴ KEMÉNY 1854. 511.

²⁵ Állami (királyi és császári) tisztviselők a 17. századi Magyarországon: Adattár. Összeáll. FALLENBÜCHL Zoltán. Bp.: OSZK, Osiris, 2002. 179. (A továbbiakban: FALLENBÜCHL 2002.)

²⁶ Zrínyi Miklós válogatott levelei, 122.

²⁷ NAGY, Stephanus: *Dissertatio Theologica Refellens Dogma Papisticum De Transsubstantiationem Panis et Vini, in corpus et sanguinem Domini in SS. Eucharistia. Quam Adjuvante Christi Testatoris gratiá Concedente Veneranda Facultate Theologica in illustri Academia Regiomontana Praesidente ... Dn. Abraham Calovio ... praeceptore suo aetatem Venerando Publice ventilandam, et examinandam proponit Stephanus Nagy Keöszegino-Ungarus Autor et Respondens ...* [Königsberg], typ. Reusnerianis, 1643. RMK III 1606 – KISS, Paulus–KISS, Adamus–LOCMANN, Paulus–CZERNACK, Samuel: *Examen aetiologias m. Johannis Kicheri Tübinga-Würtenberg, quo rationes migrationis ejus in synagogam papalem neque veras, neque solidas sed falsas, atque leviculas esse, in illustri Academia Reigomontana sub praesidio ... dn. Abraham Calovii, s.s. theol. d. ejusdemque; professoris publici, fautoris et praeceptoris sui aeviternum colendi disputationibus aliquot publicis ostenderunt Paulus et Adamus Kyssii Sarvariens., Paulus Lochmannus Tur., Samuel Czernack Bobotens. Pannonij autores et respondentes.* [Königsberg], typ. Johannis Reusneri, 1642. RMK III 6231

²⁸ KEMÉNY 1854. 511.

Öt könyve maradt fenn: az Esterházy-könyvtárban 2, a Zrínyi-könyvtárban 3 kötet. Két könyvében a család más tagjainak neve is szerepel: Tamásé és Ferencé.

Listi Mihály (?–?) nevű családtagot egyetlen családtörténetet bemutató szerző sem ismer. 1660-ban német hadititkár, a Szepesi kamara fizette.²⁹ Egy Ravisius Textor-kötetben, amely a Zrínyi-könyvtárban maradt fenn, szerepel a neve: *Michaelis Listii et Amicorum suorum catalogo inscriptus 1611. 31. Majj*, s a kötet később valószínűleg Listi Ferenchez került.

név	könyvtár	kötet száma
Ferenc	Esterházy-könyvtár	6
	Zrínyi-könyvtár	7
		összesen 13
I. János	Esterházy-könyvtár	7
	Zrínyi-könyvtár	1
	ELTE Könyvtára	1
	Gyöngyösi Ferences Műemlékkönyvtár	1
	Szlovák Nemzeti Könyvtár	3
		összesen 13
II. János	Zrínyi-könyvtár	1
		összesen 1
III. János	Esterházy-könyvtár	2
	Zrínyi-könyvtár	1
		összesen 3
IV. János	Esterházy-könyvtár	2
	Zrínyi-könyvtár	3
		összesen 5
Mihály	Zrínyi-könyvtár	1
		összesen 1
Sebestyén	Esterházy-könyvtár	1
	Gyöngyösi Ferences Műemlékkönyvtár	1
	Szlovák Nemzeti Könyvtár	1
		összesen 3
Tamás	Esterházy-könyvtár	1
	Zrínyi-könyvtár	1
		összesen 2
8 fő	5 könyvtár	mindösszesen 41 kötet

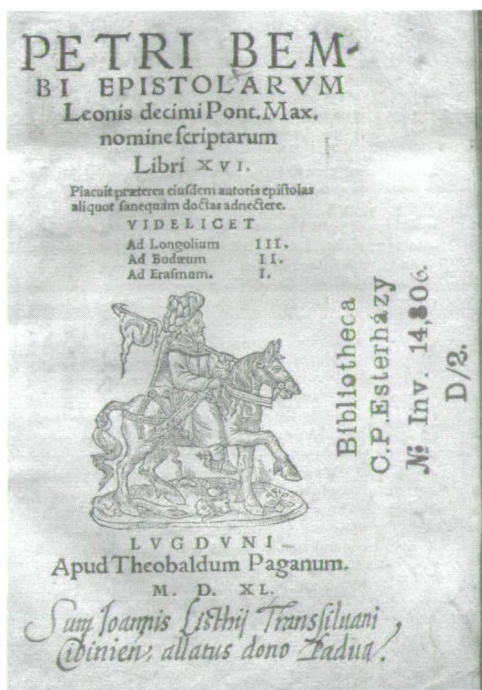
I. táblázat

intézmény	könyvek száma	név
1. Budapest, ELTE Könyvtára	1	I. János
2. Kismarton/Eisenstadt, Esterházy-könyvtár	22	Ferenc, I. János, III. János, IV. János, Sebestyén, Tamás
3. Gyöngyös, Ferences Műemlékkönyvtár	1	I. János, Sebestyén
4. Turócszentmárton/Martin, Slovenska narodná knižnica	4	I. János, Sebestyén
5. Zágráb, Zrínyi Miklós könyvtára	13	Ferenc, I. János, II. János, III. János, IV. János, Mihály, Tamás
5 intézmény	41 kötet ³⁰	8 fő

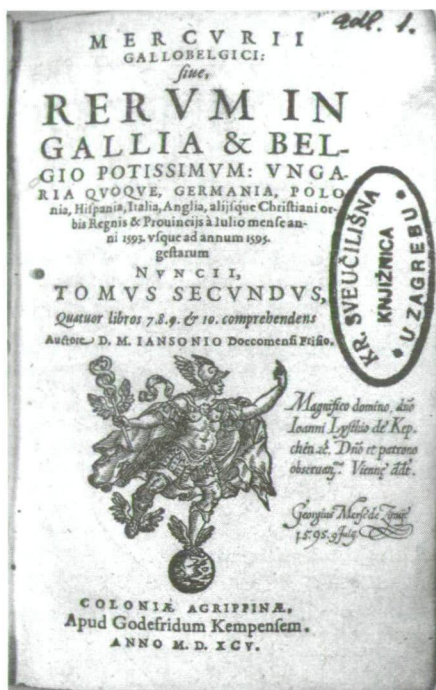
II. táblázat

²⁹ FALLENBÜCHL 2002. 179.

³⁰ Ha hozzávesszük azt a 22 kötetet, amelyben szerepel a „no.” jelzet egy számmal, akkor 45 kötet maradt fenn Zágrábban, s így összesen 63 kötetet hozhatunk kapcsolatba a Listi-családdal.

Listi I. János possessorbejegyzése

Listi II. János possessorbejegyzése

EDINA ZVARA

The Listis' books

In the 16th–17th century, the members of the Listi family were in touch with the influential persons of the era. In five institutions, 41 books, -once belonging to family members, all certified with the owner's notes- are kept.

Although according to the notes the books were not inherited, researching their history we can say the owners bequeathed them to the following generations. Several of the owners noted the time and place of purchase, and also the name of the person they got or bought the books from.

A kulturális identitás kutatási perspektívái

FELNŐTTKÉPZÉSI INTÉZET

identitás, kultúra, identitásminták, értékrendszerek, társadalmi konstrukció

A Közművelődési Tanszék közös kutatási programjaként a kulturális identitás kérdéskörét határoztuk meg. Az identitás – amely alatt mind az egyén, mind egy adott közösség önmeghatározását, azonosságtudatát értjük, úgy véljük, a kultúra aspektusából adekvát módon elemezhető és kellően átfogó tematika közös kutatóprogramként. Tanszékünk oktatói eddigi kutatásaikat integrálhatják és továbbgondolhatják ennek tükrében.

Mielőtt a kulturális identitás meghatározásával és jelentőségével kapcsolatban néhány megközelítést megfogalmaznánk, a kari konferenciához, illetve konferenciakötethez szeretnénk egy gondolatot fűzni. A Szegedi Tudományegyetem bolognai folyamatként emlegetett változásaiban a mi karunk életében történtek a legmélyebbre ható változások. A megváltozott helyzethez való kényszerű alkalmazkodást is egyfajta identitáskeresésként, új identitás meghatározásaként értelmezhetjük, amelyet a konferencia meghívó „új utakon” felirata is jelez. A Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Pedagógusképző Kar Tudományos és Művészeti Műhelyei 2007 című konferencia meghívója arra ösztönözhet, hogy a kar közösségén belül, egymás számára körvonalazzuk: mit is képviselünk a szegedi felsőoktatásban, hogy pontosan meghatározhassuk, milyen legyen ez az új út.

1. Identitás – kulturális identitás

Az identitás kulcsfogalmait a téma legkiemelkedőbb hazai kutatója, Pataki Ferenc nyomán határozhatjuk meg. Bár az **identitás** fogalma a görög tudományos gondolkodáson belül a logikában körvonalazódott először – a *principium identitatis* elve¹ – modern értelmét a pszichológiai, majd szociálpszichológiai kutatások határozták meg.

Az identitás kategóriáját eredendően emberi szubjektivitásként, a **személyiség énfelfogásaként**, önazonosságként definiálták, de a problémakör behatódott vizsgálata bebizonyította: nem létezik elszigetelt, ún. „Robinson-identitás”, az ember mint közösségi lény, önmagát is csak csoportjának értékei, elvárásai mentén képes meghatározni, a csoport által közvetített kommunikációs formák segítségével.² Valójában tehát az identitást a **társadalmi azonosságtudat** jelenségének tekinthetjük. Pataki szerint az identitás kategóriája abban a metszéspontban helyezkedik el, ahol az egyén társadalmi reprodukciója és a „társadalmi rendszerek reprodukciója” találkozik.³

Az embert foglalkoztató ún. „végső kérdések”, a mitológiák, majd a filozófia „Honnan jövünk, kik vagyunk, hová tartunk?” kérdésfelvetései nem véletlenül fogalmazódnak meg többes szám első személyben. Önazonosságunk is csak csoportunk hagyományaihoz való viszonyban körvonalazódhat.

A személyes (perszonális) identitás, amelynek tapasztalati kerete és alapja az egyéni élettörténet, beleágyazódik a szociális identitásba, amely a csoport, a közösség szintjén konstruálódik, és nemzedékek sokaságának hagyományait és tapasztalatait ötvözi.⁴ Csányi Vilmos humánetológiai könyvében a csoportidentitás kapcsán egyenesen „csoportindividualitás”-ról ír, mint az ember egyik fajspecifikus tulajdonságáról.⁵

Az identitás kutatásában tehát számos, elsősorban az individuum és a közösség egymásra hatását elemző megközelítés létezik. A **kulturális identitás** meghatározása szempontjából talán a legfontosabb annak átgondolása, hogy melyek a közösségi identitás összetevői és szerveződési elvei, szerkezeti jellegzetességei.

¹ „a valóságban minden dolog azonos önmagával, s csak mint önmagával azonos dolog gondolható el.” Pataki 512.

² M. Hewstone – W. Stroebe – J-P. Codol – G. Stephenson: *Szociálpszichológia*. Budapest Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. 431.

³ Pataki 513; vö.: M. Hewstone – W. Stroebe – J-P. Codol – G. Stephenson: *Szociálpszichológia*. Budapest Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. 431.: „azonosságtudatunk szorosan kapcsolódik különféle csoporttagságainkhoz.”

⁴ Pataki 515.

⁵ Csányi 161–162..

Ha az identitás tartalmi összetevőit vizsgáljuk, a szakirodalomban számos szinonim kifejezést találunk. Pl. Erikson (az identitáskutatás egyik úttörője) az identitáselem, mások az identitáskomponens, identitáskategória kifejezéseket alkalmazzák. A kultúra domináns voltát jelzi, hogy az identitáselemeket minden esetben „*meghatározott társadalmi-kulturális jelentéseket hordozó kategóriák képviselik*”.⁶

Identitásunk tartalmi elemei ugyanis olyan összetett tudategyüttesek, amelyek történeti, kultúrtörténeti dimenzióval rendelkeznek. Az identitáselemek többségénél, pl. az etnikai, a szakmai, vagy akár az ideologikus alapon meghatározott identitások vonatkozásában is a kultúra az alapvető tényező. Hiszen minden esetben az adott csoport kultúrája határozza meg az identitásmintákat, amelyek nyomán az identitáselemek konkrét formát ölthetnek. **Az identitásminták tehát a kultúra részei**, létrejöttüket a kollektív identitásképzés eredményeinek tekinthetjük. A kultúra – a legáltalában értelmelve, az ember szellemi és anyagi termékeinek összességét értve alatta⁷ – érték kategóriákat, ezáltal identitásmintákat is közvetít, amelyekkel azonosulhatunk, vagy éppen ellenükben új értékeket határozhatunk meg. A személyiség a közösség által közvetített identitásminták viszonylatában határozza meg önmagát. Egyes elméletek szerint a modern és a posztmodern korban az identifikáció folyamata, melynek során a kulturális identitás kialakulhat, éppen a szerkezeti és intézményi változások következtében – a premodern hierarchiák és tradíciók megkérdőjeleződésével, felbomlásával – elvesztette korábbi stabilitását.⁸

Összegezve az eddigieket: **a kulturális identitást** úgy határozhatjuk meg, mint a közösség – és benne az egyén – azonosságtudatát alakító értékek, normák, viselkedésminták, tudás- és hagyományrendszerek összességét.

Úgy vélem, Pataki Ferenc alábbi megállapítását – *„A jelenkori társadalmak különböző metszetű (nemzedéki, lokális, politikai, nemi, réteg) csoportjai szakadatlanul folytatnak identitásminta-képzési műveleteket...”*⁹ – időben és térben a legszélesebb emberi dimenzióra kivetíthetjük. Hiszen minden korban, társadalmi pozícióban a csoportok és az egyének a kultúrájuk által közvetített identitásminták alapján konstruálták/ják saját identitásukat. Ez a folyamat a globalizálódó világban egyre dinamikusabbnak tűnik.

Az identitás tehát csakis egy adott közösséghez való tartozás vonatkozásában épül fel, és minden esetben az adott közösség kultúrájának hagyomány- szokás- és értékrendszerei közvetítik az identitás tartalmi összetevőit. Még a premodern kor viszonylag statikus identitásmintái mentén zajló identifikáció is kisebb mérvű változásokkal járt. Az identitás tehát nem statikus, hanem dinamikus jelenség, hiszen számos tényező függvénye és változhat is, különösen a modernizáció, majd még inkább a globalizáció korától. Megrendülhetnek korábbi identitások, az „identitásválság” jó esetben új identitás keresésére és kialakulására ösztönözhet – ahogy erre pl. Palánkai Tibor is felhívja a figyelmet Globalizáció – civilizációk – Európa című tanulmányában.¹⁰

II. A kulturális identitáshoz kapcsolódó kutatási perspektívák

Az alábbiakban olyan kutatási témák felvázolására törekszem, amelyekhez adottak a Közművelődési tanszéken a személyi feltételek. A tanszék oktatói a kulturális identitáshoz kapcsolódó egyes részterületek kutatását már folytatják, illetve a közös programhoz illeszkedő kutatási tervet készítették.

A nemzetiségi identitás

A XIX–XX. század meghatározó identitástényezője a nemzeti, etnikai identitás kérdésköre volt, ennek kutatása az új elméletek tükrében tanulságok sokaságát rejtheti magában. Művelődéstörténész szakemberek számára kézenfekvő az etnikai identitás kutatása, hiszen alapvetően kulturális, nyelvi (anyanyelvi), történelmi, vallási hagyományok mentén behatárolható identitásról van szó.¹¹ Kutatás tárgya lehet a nemzeti és az etnikai

⁶ Pataki 517.

⁷ Elsősorban a kulturális antropológia kultúraelmélete képviseli az átfogó kultúra meghatározást. Pl. A. L. Kroeber azt az álláspontot képviseli, hogy a kultúra vagy civilizáció a legátfogóbb összefüggéseket fedi, egyfajta totalitást fejez ki (Bohannon – Glazer 160.). L. White az emberi fajra jellemző jelenségek halmazaként, „a társadalmi öröklés” formájaként definiálja a kultúrát. (Bohannon – Glazer 461.)

⁸ Stuart Hall: A kulturális identitásról. In Feischmidt 60–85.; Somlai Péter 140–144.

⁹ Pataki 518.

¹⁰ Palánkai Tibor 814.

¹¹ Palánkai (I.m.) A. D. Smith ezirányú kutatásait emeli ki.

identitás meghatározása, pontos definiálása, történeti jellegének feltárása¹², valamint a két identitásforma közötti összefüggés, különbözőség és viszony elemzése is. A modern kor jellegzetes identitásformájának, a nemzeti identitásnak a késő modernitás/posztmodern korszak globalizálódó világában való változásai is aktuális kérdésfelvetés.¹³

A kommunikáció és az identitás kapcsolata

A kommunikáció formáinak, jellegének, intenzitásának meghatározó szerepe van egy közösség identitásának alakításában. Az oktatás, a média, a kultúraközvetítés identifikációs szerepének kutatása szintén számos tanulsággal szolgálhat. Pozitív és negatív példák sokasága mentén elemezhető, pl. a diszkriminációk elleni fellépés kommunikálása, vagy a diktatúrák propaganda kommunikációja által alakított identitás tanulságai; az identitáskonstruálás jellegzetességei. Tanulságos lehet a tömegkommunikáció, a reklám által vezérelt identitásminták befolyásoló hatásainak értelmezése is.

A környezettudatosság mint új érték- és identitásformáló tényező

Korunk legjelentősebb problémájaként határozhatjuk meg a globális méretű ökológiai válságot, amelynek enyhítését kizárólag a minél szélesebb csoportokat érintő identitásváltástól remélhetjük. A XX. század fogyasztói kultúrájának árnyoldalai az ezredfordulóra fenyegetően kirajolódtak – a „minél többet, minél több embernek” növekedés-központú fogyasztói identitása tarthatatlannak bizonyul, új értékek mentén megfogalmazódó új identitásminták szükségessé válnak. Olyan új identitásminták, amelyek a természeti értékek védelmét hatékonyan elősegítő magatartásra ösztönöznek. Az értékeket pedig a kultúra és a tradíciók közvetítik az emberek számára. Ezért is lényeges, hogy pozitív üzenettel kapcsolódva, ne lemondásként, hanem tudatos, értékelvű választásként, identitásmintaként jelenjen meg a fogyasztás mértékének csökkentése mint közösségi és egyéni cselekvési program.¹⁴ Ráadásul ennek a kérdéskörnek az elméleti dimenzió mellett kétségtelen a gyakorlati (alkalmazott) jelentősége, és a jövőnkre vonatkozó felelőssége is.

Az európai kulturális identitás meghatározásának kérdésköre

Ugyancsak a kulturális identitáshoz kapcsolódó tematika az Európai Unió kapcsán felvetődő identitás kérdésköre, amelynek kultúrtörténeti és -elméleti, valamint kultúrpolitikai dimenziói egyaránt érdekes kutatás programnak ígérkeznek. Elméleti síkon felvetődik: az identitási kötődések viszonyrendszerébe hogyan ágyazódik be az európai uniós identitás.¹⁵ Tanulmányok sokasági elemzi pl. a nemzeti identitás és az európai identitás viszonyát, szociológiai felmérések alapján.¹⁶ Történeti megközelítésben elemezhető az is, hogy a magyar kultúrában milyen hagyományok képviselik a kora-középkortól datálható közös európai kultúrát.

Ez utóbbihoz kapcsolódik egy első éves hallgatókkal folyó szeminárium munkája, amelyhez a Szegedért Alapítvány pályázati támogatását is elnyertük. Ennek eredményeit a 2007 decemberében esedékes „Tanszék napja” keretében készülünk bemutatni. Kutatásunk során Szeged kiemelkedő építészeti emlékeit elemezzük abban a vonatkozásban, hogy az összeurópai korstílusok mennyiben határozták meg városunk arculatát. Szentkirályi Zoltán építészettörténész megállapításából indultunk ki, mely szerint „Az építészettörténete... az emberi kultúra, a civilizáció »anyagba formált története«.”¹⁷ Azaz az építészettörténet bizonyos tekintetben a kulturális identitás jellegzetes megnyilvánulása, de egyben kerete, formálója is.

A multikulturalizmus identitásromboló/-formáló hatásai

Az Európai Uniónál is tágabb, bonyolultabb problémakör a globalizáció sajátos, kultúrára vonatkozó vetülete, a heterogén kulturális hatások erősödő befolyása. A multikulturalizmus egyrészt a XX. század végétől egyre hangsúlyosabb jelenség, másrészt a helyi kulturális tradíciókat átforgató, gyengítő hatásával is számot kell

¹² Komoróczy: Meddig él egy nemzet? Nemzeti identitás vitáinkhoz: egy másként gondolkodó nézetei az ókori keletről. In Komoróczy 279–312.

¹³ Stuart Hall: A kulturális identitásról. In Feischmidt 68–75.

¹⁴ Lorenz 240.

¹⁵ Rostoványi Zsolt: Európai identitás. In Hargita – Izikné – Palánkai 78.

¹⁶ Pl. Koller Boglárka: Nemzeti és európai identitás. In Hegedűs 17–44.

¹⁷ Szentkirályi I. 13.

vetnünk.¹⁸ A kulturális sokféleség és a különböző identitású csoportok egymásmellettiése új, ellentmondásokkal terhelt kihívásokat generál. A késő modernitás/posztmodern korszak vizsgálata során a kutatók az új kulturális identitást a diszkontinuitás, a széttöredezettség, a diszlokáció fogalmaival írják le.¹⁹ Ennek számos eleme vizsgálható, többek között a mindennapi életmódot, divatot, gasztronómiai szokásokat befolyásoló vetülete is.

*

Végezetül, a kulturális identitás kutatási perspektíváinak vázlatos áttekintését követően annak a reményemnek szeretnék hangot adni, hogy a tervezett kutatómunka is hozzájárul ahhoz, hogy a Pedagógusképző Karon folyó andragógus – művelődésszervező képzés karunk jelentős, színvonalas egységeként legyen jelen az „új utakon”.

SZAKIRODALOM

- Bohannon, P. – Glazer, M.: *Mérföldkövek a kulturális antropológiában*. Budapest Panem Kiadó. 1997.
- Csányi Vilmos: *Az emberi természet. Humánelológia*. Budapest Vince Kiadó, 1999.
- Feischmidt Margit (szerk.): *Multikulturalizmus*. Budapest Osiris, 1997.
- Hegedűs István: *A magyarok bemenetele. Tagállamként a bővülő Európai Unióban*. Budapest Demokrácia Kutatások Magyar Központja Közhasznú Alapítvány. Budapesti Corvinus Egyetem Politikatudományi Intézet. 2006.
- Hewstone, M. – Stroebe, W. – Codol, J-P. – Stephenson, G.: *Szociálpszichológia*. Budapest Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. 1997.
- Komoróczy Géza: *Bezárkózás a nemzeti hagyományba*. Budapest Osiris Kiadó, 1995.
- Lorenz, Konrad: *Embervoltunk hanyatlása*. Budapest Cartafilus, 1997.
- Palánkai Tibor: *Globalizáció – civilizációk – Európa (Magyar Tudomány 2002.06. 814.*
- Pataki Ferenc: *Identitás – személyiség – társadalom*. In *Szociálpszichológia. Szöveggyűjtemény*. Válogatta: Lengyel Zsuzsanna. Budapest Osiris, 1997.
- Rostoványi Zsolt: *Európai identitás*. In Hargita Árpádné, Izikné Hedri Gabriella, Palánkai Tibor (szerk.): *Európa kislexikon. Az Európai Unió és Magyarország*. Budapest Aula Kiadó, 1999. 76–80. o.
- Somlai Péter: *Szocializáció*. Budapest Corvina. 1997.
- Szentkirályi Zoltán: *Az építészeti világtörténete*. I.–II. Bp. Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata 1980.

EDIT ÚJVÁRI

The Perspectives of Cultural Identity

This study analyses the the definition of 'cultural identity' which was chosen as the primary research program of the Department of Public Education. I will briefly present the research plans which are supported by all personnel conditions at the department. The characteristics of of national and ethnical identity, the role of communication in shaping the cultural indentity, the merit and identity orientation of surrounding consciousness, the European cultural identity and the phenomena of multiculturalism that weaken the traditional identities and form new ones were set as a cooperative research topic.

¹⁸ Feischmidt 7–28.

¹⁹ Stuart Hall: A kulturális identitásról. In Feischmidt 62–63.

DEMCSÁK KATALIN

Színház mint gyógyszer

FELNÖTTKÉPZÉSI INTÉZET

esztétika, színház, *commedia dell'arte*, életfilozófia, kulturális antropológia

A Magyarországon szinte teljességgel ismeretlen XVII. századi olasz színész, társulatvezető és dramaturg,¹ Giovan Battista Andreini elméleti, illetve drámaszövegeiben olyan színházról ír, amely szinte teljesen különbözik attól a színháztól, amelyet *commedia dell'arte* néven ismerünk. Pedig Andreini a *commedia dell'arte* névvel megnevezett színházi jelenség képviselője volt abban a korban, amikor a színházi hivatás megszületett és megszilárdult az itáliai félsziget városaiban. Az időkeretre való tekintettel most le kell mondanom mindazon nyomoknak a felfedéséről, amelyeket ez a szerző különféle műfajú írásaiban hátrahagyott az általa képviselt, és értelemmel felruházott mesterségről vagy művészetéről. Elméletének, élet- és művészetfilozófiájának pusztán egyetlen, meglepőnek tűnő gondolatáról szeretnék röviden beszélni. Tudniillik arról, hogy a színház, vagyis a komédiairás és -játás gyógyító erővel bír.

Hogyan lehetne a színház valamiféle orvosság, gyógyír, ha az adott korban, a Cinque- és Seicento határán (is) megvetendőnek, bűnösnek vélték a csepürágók művészetét a hatalom birtokosai, elsősorban azok az egyházi emberek, akik a társadalom tagjainak morális épülését felügyelték? Hogyan gyógyíthat a színház, ha a kortárs hatalom ítélete szerint maguk az alkotók erkölcstelen, „beteg” – mert vándorlásra, nők és férfiak együttes nyilvános szereplésére épülő – életet éltek, és ez az életmód az elvárt művelkedéstől látszólag minden mozzanatában különbözött? Hogyan bírhatna gyógyító erővel az a színház, amelyet akkoriban pestisnek, halált hozó vésznek, a test és lélek gyilkosának, a keresztény erkölcs legfőbb ellenségének, az ördög művének tartottak? És egyáltalán, miből kellene kigyógyulnia a színház nézőjének?

Úgy tűnik, ez utóbbi kérdésre több választ is adhatunk. Egyrészt azt, hogy semmiből, a szerző pusztán retonkai fogásként, a 'színház mint pestis' azonosítás ellenpontjaként beszél a színház gyógyító erejéről, miközben a társadalomban együtt élő emberek együttélésében –főként a keresztény egyház által megszabott keretek között – minden rendben van. De azt is mondhatjuk, hogy a különféle lelki alkotók (jellemek), affektusok oly mértékben meghatározzák a kommunikációt – és ezzel az együttélést is –, hogy a lélek szenvedélyei által megzavart ember pusztán segítséggel – hogy Hegelre utaljak: a vallás, a művészet, a filozófia segítségével – képes rendet tenni a körülötte kialakult káoszban. Úgy tűnik, hogy Andreini a színház gyógyító erejéről írva az eleve adott világot zűrzavaros, bizonytalan helynek tekinti, amelyben az ember épp képlekenységének, változó affektusainak és a másokkal osztott életvilág kaotikusságának köszönhetően könnyen elvételi életét irányító döntéseit.

Erről az életszemléletről tanúskodik Andreini 1604-ben kiadott *La saggia Egiziana* című dialógusa is. Itt az egyik beszélgetőtárs, Ergasto gondolatain keresztül olyan világ képét rajzolja meg a szerző, ahol minden emberi érték megfordult, ahol a gazság, a hazugság, az igazságtalanság uralkodik. Az emberi élet világánál még a vadállatok birodalma is biztonságosabb otthont nyújt a békére vágyó ember számára. „Óh, szennyes világ, gonosz és állhatatlan, Istenemre, mennyire világosan látom ma, hogy még mindig káosszal táplálok a szent-

¹ Giovan Battista Andreini (1576–1654) Isabella és Francesco Andreini fia, aki egyetemi tanulmányai után szülei hivatását folytatta, először a Gelosi-társulatban, majd 1605-től a Fedeli-társulatban, amelynek ő volt a vezetője. A szerzőről magyarul az általam publikált tanulmányokból tájékozódhat az olvasó: „Tükör-játék. A színház önreflexiója a *Commedia dell'Arte* metadrámái elemeiben”, in *Színház–szemiográfia. Az angol és olasz reneszánsz dráma és színház ikonográfiája és szemiotikája*, szerk. Demcsák-Kiss, Szeged: JATEPress, 1999, 201–218.; „Kentaumó. A kép hatalma Giovan Battista Andreini »extravagáns« dráma-gépezetében”, in *Szó és kép. A művészi kifejezés szemiotikája és ikonográfiája. Tanulmányok*, szerk. Kiss Attila Atilla és Szőnyi György Endre. Ikonológia és Műértelmezés sorozat IX. kötet, Szeged: JATEPress 2003, 227–236.; „Határművészet. Színészek és nézők a színjáték közösségében”, in *Határtalan áramlás. Színházelméleti távlatok Victor Turner kultúrantropológiai írásaiban*, szerk. Demcsák-Kálmán C., Budapest, Kijárat, 2003, 77–95.; „Színházmánia. A színházi szakszavak jelentései és a *commedia dell'arte* elmélete”, in *Kultúra és közösség*, 2006. I. 54–65.

ségtelen szokásokat”.² Ergasto tapasztalatai szerint az emberek világában a káosz uralkodik. Hiányzik a rend, mert az ember a feje tetejére állít minden elvet, szabályt, törvényt, amellyel a zűrzavar megszüntethető lenne. A világ csalás, hazugság, káprázat, és az ember a legszörnyűbb teremtmény benne, ő Gorgon, aki a káosz okozója, a pestist hozó vész,³ minden baj magva és eredője, a pokol összes szörnyetegénél kegyetlenebb létező. A világ borzalmas hazugságaitól csak úgy lehet megmenekülni, ha az őnmaga valódi emberségét, az erényt megőrizni vágyó ember az erdők, hegyek, vadak világában rója a maga útját. Ergasto számára a magány az egyetlen menedék.⁴

Andreini – Ergasto szájába adva a szót – éles kritikát fejt ki az emberek világáról, az emberek társas életéről, ahol nemcsak az egyes ember belső bizonytalansága, változékonysága okoz gondot, hanem a világ maga a gond eredője. A feje tetejére állított emberi világrend, vagy a biztos rend hiánya az emberi létezés terében az emberek reménytelenségének okozója is egyúttal, ahogy az Ergasto történetén keresztül megmutatkozik. Ergasto reménytelen: „Minek élvezni a fényt? Mi értelme, hogy az ember a derűs éjjeli égen a csillagokban gyönyörködjön?” A világ dolgai, az emberi élet – amelyet Andreini „élő halálnak” vagy „lét-halálnak” nevez (*morte vitale*)⁵ – értelmetlensége űzi Ergastót a vadonba, aki ezzel az önkéntes „halállal” próbál szabadulni reménytelenségétől.⁶ Ergasto az emberi rációt testesíti meg, amely elvesztette létalapját az emberek között, hiszen nem a jót, hanem a csalást találta meg a „jó árnya” mögött. Ez az árny (*ombra*) a színházi előadások keltette látszatra is utal ez esetben. Arra a képre, amelyet a színház teremt meg, és amely Ergasto szemében a legnagyobb csalást képviseli az emberi világban.

A vele szemben haladó egyiptomi matróna, aki az alexandriai misztikus, hermetikus tudást képviseli, az asztronómia, valamint Platón és Arisztotelész műveinek ismerője, egészen más világ képét rajzolja meg.⁷ Az ő világa derűs, a természet uralkodik benne, mindennek saját helye és értéke van, a növényeknek, állatoknak éppúgy, mint az embereknek, hiszen mindent Isten teremtett. Az isteni alkotás pedig jó. Az emberek létezésének terében a kitüntetett hely, „a világ uralkodója” Firenze,⁸ az „örök virág / amelynek gyökerei a földben erednek, illata az Égbe száll”.⁹ De vajon miért épp Firenze városa válik a világ középponti helyévé Egiziana szemében? A válasz az ember egyik képességében, erényében rejlik: Firenze az emberi alkotásnak, kreativitásnak köszönheti nagyságát. Ez az a város, amely otthont adott a legnagyobb költőknek, festőknek, filozófusoknak, szobrászoknak, és nem utolsósorban a nagy színészeknek és színésznőknek, köztük Isabella Andreininnek, a szerző édesanyjának.¹⁰ Firenze a szabadság hazája, ahol a dicső Medici család uralkodik, és ahol épp ennek az uralkodásnak köszönhetően születnek hatalmas emberi alkotások. Az idős egyiptomi asz-

² „O mondo immondo, perfido e 'ncostante / Quanto chiaro per Dio oggi comprendo, Ch'ancor di caos l'empio costume serbi” *La Saggia Egiziana*, Firenze, Timan, 1604. Ebben a tanulmányban a Siro Ferrone tanítványai által készített leíratok gyűjteményében (*deposito Ferrone*) lévő példányt használom, oldalszám helyett pedig az adott verssor számát közlöm: 10.

³ „Fra quante Idre, Gorgon, Cerbari, Scille / Sono racchiusi giù nei laghi inferni, / Nullo altro v'è che'n crudeltate avanzi / Quell' orrendo Gorgon ch'uomo fu detto” / Oh pestifero seme, oh mondo infesto!, Uo. 11.

⁴ „Con lagrime di sangue e sospiri / Di foco, patteggiati col cor, con l'alma, / Di viver solitario in quegli e 'n queste / Alpestri dorsi e ruvinose valli, / Sol per sottrarmi da gl'inganni e scempi / Che sott'ombra di bene il mondo apporta,” Uo. 22–23.

⁵ G. B. Andreini: *La Ferza. Ragionamento Secondo. Contra L'Accuse Date Alla Commedia*. Párizs: Callemont, 1625. Modern kiadás in Marrotti, Ferruccio- Romei, Giovanna (eds.). 1991. *La Commedia dell'Arte e la società barocca. La professione del teatro*, Roma, Bulzoni, 491. „Le differenze della vita o di questa morte vitale sono tre”. „De la vita mortal lo specchio e l'alma, / Il trofeo di Virtù, dunque, tu appelli / Oridi di Medusa infame capo?” *La saggia Egiziana*, uo. 27.

⁶ „A la morte l'offristi, distruggendo / Te medesimo, odiator fatto del mondo!” – mondja Egiziana Ergastónak. Uo. 25.

⁷ Az idős egyiptomi asszony a szöveg szerint a bölcsességet képviseli, így a misztikus / neoplatonikus / hermetikus gondolkodásban jelentős szerepet játszó Szofia megtestesítője. Alakja több ponton Platón Diotimáját idézi fel, azét a nőt, aki már nem ifjú, és aki a szerelemben avatja be a fiatal Szókratészt. Egiziana Ergasto színházi beavatásával egyúttal az isteni törvények, szépség, dicsőség és erény világát is feltárja a fiatalember előtt. A másik dialógus allegorikus alakja, az Igazság, a latin hagyományokra épül, ám mind jellegében, mind mondanivalóját tekintve azonos elveket vall az egyiptomi asszonnyal.

⁸ „Flora é reggia del mondo”. Uo. 17. Firenze ezzel a névvel való jelölése a szöveg értelmét tovább gazdagítja. Egiziana, aki a természetet értelemmel rendelkező létezőként köszönti és beszél hozzá, a természetre való utalásaival és a Flóra név használatával az emberi élet, alkotás természetét közelíti a növények, állatok, erdők és mezők természeti környezetéhez, az isteni teremtmények világához.

⁹ „... eterno fiore / C'ha in terra le radici e 'n Ciel gli odori” *Idem*.

¹⁰ Uo. 17–22.

szony az alkotás képességét tekinti a legfontosabb emberi erőnyeknek, függetlenül attól, hogy a kormányzás, a bölcsélet, a költészet, a szobrászat vagy a színészet területén hoz-e létre alkotásokat. Az emberi élet lehetőségeit – természetéből fakadóan – határtalannak tekinti, hiszen az ember mint alkotó képes meghaladni a földi lét határait. A színház minden mesterség közül a leghatalmasabb a szemében, hiszen az Ég – az égiek színháza – tükröződik benne, és olyan eszköz, lehetőség az emberek kezében, amellyel utat nyithatnak az égi világ felé, a valódi jó, az örökkévalóság, a rend birodalma felé.¹¹

A rend kérdése az, amelyben a párbeszéd résztvevői, a racionális gondolkodást képviselő Ergasto és az irracionális megtestesítő Egiziana egyetértének. A rend az az elv vagy érték, amellyel az ember önnön életvilágát az Isteni rendhez hasonlóvá teheti. A rend elvét pedig Andreini komédiáinak szereplői, a metadramatikus elemek nézői a hivatásos színészek művelte színház segítségével tanulják meg: a szakrális/szent színházával, amely az írás rendjére, a kompozícióra építve, az emberek ellentmondásos lényét tárja fel a más-más módon viselkedő emberek, színpadi alakok ellentétbe állításával. Az emberi alakok jellemből (lelki alkatból) és változóékony affektusokból, érzésekből adódó kaotikus világa a színpadi alkotásnak köszönhetően olyan alkotássá válik, amely egyesíti a hangot, a szót, a képet és a mozgást, és ezzel az egyesítéssel képes feltárni az élet zűrzavarában láthatatlan mozzanatokat. A hivatásos színészek színháza az összes mesterség, vagy „ars” erejét egyesítve megtanítja az embert látni, hogy megpillanthassa önnön állapotait, érzéseit, lelki adottságát, döntéseinek helyes vagy helytelen voltát. Így a néző a színház segítségével képessé válik arra, hogy egyesítse a fantázia és a ráció erejét. A racionális és irracionális képességeinek együttműködésével pedig rendet tud teremteni önnön életében: meggyógyuljon. Tudatosan és szabadon alakítja életét „meséjét”, hogy ezzel elnyerje a Teremtő tetszését. Ahogy Andreini írja, *La Ferza* című művében, a színházi meséken nevelkedve az ember megtanulja, hogy „az értelem irányítása szerint éljen, és így az ég dicső örökkévalóságát nyerje el, amelyben (a mesét történetté alakítva) a Mi Urunk jósága részesít minket”.¹²

A színháznak tehát különleges gyógyító ereje van, de Andreini szerint csak az a színház rendelkezik ezzel az erővel, amely az írás és kompozíció rendjét alkalmazva hoz létre alkotásokat. A rend uralta színház képes egészségesé, egésszé tenni az emberi életet. A színház gyógyító erejéről – elméleti vagy filozófiai szemléletmódtól függetlenül – más korok alkotói vagy tudósai is írtak, így előadásom zárásaként két huszadik századi példát említenék, amelyek párhuzamba hozhatók a Seicento olasz színészeinek elképzeléseivel.

Az egyik Victor Turner antropológus elképzelése, aki *Antropologia della performance* című könyvében a dráma, illetve a társadalmi dráma szerepéről ír a különböző társadalmakban. „A dráma gyógyít – írja –; a művészet ápol; a zene megnyugtat; az elbeszélés terápia jellegű. Ha elérkezünk oda, hogy megismerjük magunkat, az azt is jelenti, hogy elindultunk a gyógyulás útján”.¹³ Az antropológus ennek a gyógyulásnak a zálogát a reflexióban látja, vagyis abban, hogy egy-egy közösség vagy ember a nyilvánosság tett cselekvéssornak köszönhetően – legyen az tudatosan alkotott esztétikai tárgy része, vagy sem – hajlandó szembe nézni azzal, amit egyébként nem szívesen vesz tudomásul, vagy egyszerűen nem vesz észre. És nem csak szembenézni hajlandó, hanem meg is akarja változtatni az olykor problémákkal, a változás okozta krízissel teli helyzetet.

A másik példa Antonin Artaud elmélete, amelyben a színház olyan betegséggént szerepel, amely egyúttal gyógyír is, hiszen képes meggyógyítani a betegségben szenvedő emberiséget. „Akárcsak a pestis, a színház is olyan válság, amely vagy halállal, vagy teljes gyógyulással végződik. A pestis éppen azért felsőbbrendű kór, mert tökéletes válság, vagyis nem következhet utána más, csak a halál, vagy a teljes megtisztulás. Ugyanígy a színház is azért kór, mert olyan felsőbbrendű egyensúly, amely rombolás nélkül nem érhető el. Energiáit felszívó önkívületre ösztökéli a szellemet; s végül megállapíthatjuk, hogy az ember szempontjából a színház hatása, akárcsak pestisé, jótékony, mert hatására az emberek olyannak látják magukat, amilyenek, vagyis lehull az álarc, kiderül a hazugság, lelepleződik az erőtlenség, az aljasság, a képmutatás; a színház felrázza az anyagot az érzékek legfrissebb mezőit is fenyegető, fojtogató tétlenségéből; az emberi közösségek elé tárja homályban megbúvó, rejtett erőiket, így olyan hősies és felsőbbrendű fellépésre ösztönöz a sorssal szemben, amelyre ennélkül az emberek sohasem válnának képessé”.¹⁴

¹¹ „Ne’ gran palchi del Ciel mostra suprema / Fanno gli Divi a le beate schiere; / Qua giú, pompa mortal di virtù carca / Lampeggia ognor a neghitosa gente, Adito aprendo a l’opre egregie e alme”. Uo. 26.

¹² G. B. Andreini: *La Ferza*, im. 534.

¹³ Victor Turner: *Antropologia della performance*, Bologna, Il Mulino, 1993, 195.

¹⁴ Antonin Artaud: „Színház és pestis”. (ford. Betlen János) In Uő. *A könyörtelen színház*, Budapest, Gondolat, 1985, 90.

Az Antonin Artaud írásából kiemelt szakasz igen sok ponton illeszkedik azokhoz az elképzelésekhez, amelyet Andreini és Turner is kialakított magának a színház szerepéről. A színház Artaudnál radikális szerepet tölt be: ragályos betegség, ami gyógyító vagy pusztító, ami a társadalmat így vagy úgy, de mindenképp megváltoztatja. A színház már önmaga is válság (a válságra rámutató válság), aminek valószínűleg a tudatossá tétel, a másféle pillantás megteremtése, a változásra való ösztönzés a leglényegesebb tulajdonsága. És ebben áll a gyógyító ereje is.

KATALIN DEMCSÁK

Theatre as medicine – abstract.

The theatre has healing power, claims Giovan Battista Andreini, one of the greatest dramaturgists of 17th century italian professional theatre. The theatre is capable of annihilating the chaos ruling human life by using the orders of writing and composition. It can teach the audience how to combine their rational and irrational powers in making the right decisions in their every day lives. Besides outlining Andreini's theatre theory, my paper compares it with Antonin Artaud's and Victor Turner's conceptions of performance.

T. MOLNÁR GIZELLA

Nemzetiségi identitás és mindennapi kultúra

FELNÖTTKÉPZÉSI INTÉZET

nemzetiségi identitás, nemzetiségek, svábok, településszerkezet, termelési- és munkakultúra, étkezési szokások, öltözködések

Az elmúlt évszázadban gyakran kellett szembesülnünk azzal, hogy térségünkben nehéz és sokszor fájdalmas kérdéseket vet fel a nemzetiségek egymás mellett élése. Pedig országunk kultúrájában mindenképpen érték, ha az nem homogén, hanem több nemzetiség egymásra ható, egymást erősítő kultúráját jelenti. Magyarországon a középkortól különböző anyanyelvű népcsoportok éltek, s a fejlődés, a modernizáció gyakran kapcsolódott a nem magyar anyanyelvűekhez. A 19. és főleg a 20. század történelme azonban már nem kedvezett a különböző, mégis egységet alkotó népesség békés egymás mellett élésének. Előbb a nemzetiségek számának drasztikus csökkenése, majd a folyamatos identitásvesztés okozott/okoz problémát. Ugyanakkor napjainkban a nemzetiségi nyelvek és kultúrák, valamint a kisebbségi identitás felértékelődése több vonatkozásban érzékelhető.

Az évszázadok során Magyarországra érkezett német népesség, a „svábok” tradicionális falusi közösségi életmódjukat megőrizve, anyanyelvüket, szokásaikat, vallásukat megtartva éltek mindennapjaikat egészen a második világháborúval elkezdődött változásokig. A környezet hatásait nem vették át, a magyar vagy más etnikum kultúrája kevéssé hatott rájuk. Amíg népviseletben jártak, a sajátjukat viselték, saját zenéjüket hallgatták, arra táncoltak, építkezéseikre nem hatott a magyar paraszti építkezés, termelési kultúrájuk is egyedi volt. A háború éveit, majd a német nemzetiséget sújtó, kollektív felelősségre vonás eseményei azonban alapvető változásokat hoztak.

A magyarországi német nemzetiség látványos identitásvesztésének, ezen belül a nemzetiségi nyelvhasználat háttérbe szorulásának okait azokban a történelmi, politikai folyamatokban kereshetjük, melyek a második világháborút követő évtizedekben sújtották őket, s amelyek az asszimiláció erőszakos formájaként írhatók le, és a legtöbb hazai nemzetiséget érintették.¹

„A 2. világháború után a falusi sváb lakosság asszimilációjának felgyorsulásában több tényező együttes hatása érvényesült. A háborút követő modernizáció, a mobilitási lehetőségek szélesebb körben való megjelenése, kiegészülve a gazdasági kényszerrel, egyre több területen törte meg a zártságot.”² A kötelező magyar nyelvű iskoláztatás eleve meghatározott magyar szellemiséget és értékvilágot képviselt, az oktatásban való részvételhez szükséges nyelv- és kultúraváltás mindenképpen meghatározó volt ebben. Ehhez járult a közép- és felsőfokú oktatásban résztvevők számának jelentős növekedése. Mindezekből szükségszerűen következett a tradicionális közösségek és értékrendek bomlása, az eredeti etnikai tudáskészlet jelentőségének csökkenése, az egyén önbesorolási támpontjainak érvényesztése. Így vált realitássá az akkulturáció, a nyelvváltás folyamata után így érvényesült egyre inkább az asszimiláció.

A rendszerváltást követően, az 1990-es népszámláláskor a megváltozott társadalmi és politikai viszonyok feltételezni engedték, hogy a német nemzetiség nagyobb számban vállalja majd anyanyelvét és nemzetiségét, az erre számítóknak azonban csatlódnuk kellett: bár kismértékű javulás volt tapasztalható, a regisztrált németiség száma alig volt magasabb, mint a korábbi népszámlálások alkalmával.³ A 2001-es népszámláláskor pedig a német anyanyelvű lakosság további csökkenése volt tapasztalható. Német kisebbségi kötődésről ugyanakkor 120 344 fő vallott, ami több mint háromszorosa a magukat német anyanyelvűnek tartóknak.⁴ A demokrati-

¹ T. Molnár Gizella: Történelem és identitásvesztés In.: Együttélés 2005/1–4., Language Loss and History In.: Studia Universitatis Babeş-Bolyai 2005/3., Kultúra, anyanyelv, identitás In.: Kultúra, nyelv, a historia slovakov v Maďarsku Békéscsaba 2006.

² Bindorffer Györgyi: Asszimiláció és túlélés, In: Kovács Nóra, Szarka László. (szerk.): *Tér és terep. Tanulmányok az etnicitás és az identitás kérdésköréből. I.* Akadémiai Kiadó, 2002.

³ L. Az 1990-es népszámlálás Budapest, 1992. A témáról bővebben I.: Tilkovszky: Botrányok, vagy hídpillér? In.: Világosság 1990/4. és Dávid Z.: A magyarországi nemzetiségek 1990-ben In.: Valóság 1993/10.

⁴ www.nepszamlalas2001.hu/hun/kotetek/04/tartalom.html

kus változások erősítették a nemzetiségi azonosságtudatot, lehetővé tették a nemzetiségek érdekérvényesítését, különösen az 1993. évi LXXVII. törvény (A nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól) elfogadását követően, s ez erősítette a kisebbséghez való kötődést. Kevesebb félelem, több pozitív élmény kapcsolódhatott a kisebbségi léthez. Ez azonban már nem változtat azon, hogy a német identitás háttérbe szorult sok, származását tekintve német családban, s generációk nőttek fel a nemzetiségi német nyelv ismerete, s nemzetiségi iskoláztatás nélkül. A kultúrához kötődők kiemelkedően magas száma azt bizonyítja, hogy a nyelvi asszimiláció mellett sem szükséges egy nemzetiség kihalása, és hogy a kultúra megtartásának szándéka mélyen gyökerezik a kisebbségek túlélési stratégiájában. A nyelvében megszűnni látszó németek közösségének megtartó erejét manapság egyre inkább a kulturális gyökök jelentik. A kultúrához kötődők magas létszáma arra utal, hogy a fiatalok is részesei a német kultúrának, ami perspektívát nyújt az etnikai túléléshez. A kulturális értékekhez való ragaszkodás pótolhatja azt a kohéziós hiányt, amit a nyelvvesztés okozott.

A nemzetiségek, elsősorban a német nemzetiség körében végzett eddigi kutatásaim tapasztalatai azt mutatják, hogy a súlyos történelmi és politikai helyzetekben, a negatív diszkrimináció éveiben a mindennapi kultúra segítette a nemzetiségeket az identitás legalább részbeni megőrzésében, gyakran anélkül, hogy ez tudatosult volna az érintettek körében. A mindennapi kultúra ugyanis olyannyira életük része volt, hogy még akkor is megmaradt, amikor tudatos értékválasztással – önvédelemből, félelemből, vagy egyéb megfontolásból – a nemzetiségi lét megtagadása, az idekapcsolódó identitás elvesztése mellett döntött az egyén, gyakran a túlélés érdekében, később a modernizáció hatására. Azonban a nyelv és a kultúra szembetűnő oldalainak tudatos elfojtása mellett mégiscsak maradtak olyan szegmensek, melyek kevésbé látványosan ugyan, de az identitás megőrzését jelentették a megváltozott körülmények között is, elsősorban a tradicionális közösségekben, a mindennapi kultúra terén.

Mindennapi kultúra alatt a kultúra azon részeit értem, melyek a napi szokások rendszerét adják: termelési- és munkakultúra, építkezés, lakáskultúra, öltözködési és étkezési szokások, stb. A Bács-Kiskun megyei Hajós német lakossága körében készített interjúk segítségével kívánom mindezt megvilágítani.

A háború előtt Hajós is a tradicionális német falvak életét élte. Az 1941-es népszámlálás szerint a község népének 80 %-a vallotta magát német anyanyelvűnek, német nemzetiségűnek 62 %-a. Vallását tekintve katolikus volt az emberek legnagyobb része: az 5311 fős összlakosságból mindössze 36 más vallású volt.⁵ Ezek az adatok azt mutatják, hogy a kalocsai érsek egykori telepeseinek leszármazottai őseikhez hasonló módon éltek mindennapjaikat még ekkor is: megtartották anyanyelvüket, vallásukat, szokásaikat. Erdei Ferenc 1937-ben Futóhomok című munkájában „minden képzeletet felülmúló szorgalmukról” tudósított, s a következőket tartotta fontosnak megemlíteni róluk: „... nem hasonultak a magyarsághoz, nyugati módra gyarapodó kispolgári földművelők” lettek, valamint „nem házasodnak és nem keverednek a környező falvak népével.”⁶ A háborút követően őket is érintették a kollektív felelősségre vonás eseményei⁷, napjainkra ők is az identitásvesztés, elsősorban a nyelvvesztés állapotába kerültek. (Egyébként sajátosan fogalmazzák meg identitásukat: nem vagyunk svábok, sem magyarok, hajósiak vagyunk.) A mindennapi kultúrát tekintve azonban számos elemet megőriztek korábbi hagyományaikból, melyek – érzésem szerint – hozzájárulnak svábságuk megőrzéséhez, az identitástudat megmaradásához.

Településszerkezet, termelési- és munkakultúra

Hajós termelési kultúrájának a betelepedés óta – egyebek mellett – igen fontos eleme a szőlőtermesztés és a bor. Már a kalocsai érsekkel kötött telepítési szerződés is tartalmazta a szőlőtelepítés és borgazdálkodás kötelezettségét.

A Hajósra a 18. században betelepült sváboknak legelőször otthont kellett teremteniük, hiszen a falu helyét mindössze egy romos vízimalom jelölte 1722-ben. Ennek a környékén építették fel első házaikat. Az első utca az Alte Gasse volt.

A szőlőtelepítés és borgazdálkodás befolyásolta a településszerkezetet is, mely funkcionálisan tagolódott: a falu belső szerkezete egységesen fejlődött, azonban a falutól távolabb, a helység és a szőlőterületek között pincecsoport, majd később egész pincefalú épült ki. Hajós településszerkezetének kialakulása is mutatja, hogy

⁵ Az 1941. évi népszámlálás Történelmi Statisztikai Kötetek Budapest, 1986.

⁶ Erdei Ferenc: Futóhomok Bp. 1977.

⁷ T. Molnár Gizella: Be- és kitelepítések Hajósra. Kalocsa, 1997., és Kollektív bűnösség? Szeged, 2005.

a betelepült németiség fejlett építészeti és gazdálkodási módszerekkel rendelkezett. A német falvak már külső képükben is mások voltak, házaikat másképpen építették, hiszen a telepítések okán tervezhető volt a településszerkezet. Az érkezett németiség eszményképe a szorgalmas, beosztó, takarékos, vállalkozó életmód. Asszonyaik is kivették részüket a munkából, gazdálkodásukra a családi munkaszervezés volt a jellemző, a gyerekek már nagyon korán dolgozni kezdtek, s később is részt vettek a családi gazdaságban, amíg nem kezdtek önálló életet. Hajóson az életmódot a szőlőtermelés meghonosításához kapcsolódó elemek is színesítették, ekkor alakult ki az az életmód-modell, amely később is, és napjainkban is kipróbált értékek minőségű Hajóson: a szorgalmas, nagy hozzáértésű, takarékos szőlőgazda életvitel. Persze nemcsak szőlőt termeltek, hanem kenyérnek gabonát, a jószágnak és maguknak is kukoricát. A család közös munkája és az életmódhoz kapcsolódó szokások tartósan bizonyultak.

A község fent vázolt, az életmód alapjait jelentő jellegzetessége a mai napig megmaradt, látható és tapasztalható. Persze a modernizáció, az utóbbi fél évszázad eseményei sok tekintetben változást hoztak (pl. gépesítés, vegyszerek), de az alapvető, értékek számító tradíciók megmaradtak. Minden őslakos sváb ért a szőlőtermesztéshez (még ha nem is svábnak vallja magát!), hagyományosan mindenkin van pincéje, ahol az őstől tanult módszerekkel kezelik a bort. (Természetesen mindenkinek a saját bora a legjobb, ő ért legjobban a bor kezeléséhez, stb.!) A szokások hatása e tekintetben olyan erős, hogy a betelepített felvidéki magyarok is átvették belőlük: a szorgalmasabbja megtanulta a sváboktól a szőlőgazdálkodás alapjait, s igyekeznek ők is minél jobb bort előállítani, ők is részt vesznek a borversenyekben, stb. Az utóbbi évtizedekben felgyorsult az ötvenes-hatvanas években elsősorban politikai okokból megtorpant fejlődés, és az ősi tradíciók beépültek a modern világba. A pincefalú a turizmus, az idegenforgalom célpontjává vált, a hagyományokat összekapcsolták a modernkori megélhetés követelményeivel. Az elsősorban Németországból érkezett turistacsoportok egymást érik, külön szolgáltatási rendszer épült erre a faluban. A pincefalú préházai már nemcsak a helyi igényeket veszik figyelembe (szüret, vásárnap délután kártya, szigorúan férfiaknak!), hanem a falusi turizmus és a csoportos vendéglátás igényeit is ki akarják elégíteni. Ennek megfelelően sorra modernizálják, lakás céljára is alkalmassá teszik a préházakat, s jónéhány családnak jelent komoly bevételt mindez. Aki nem foglalkozik idegenforgalommal, az is követi a példát, szinte már nincs felújítatlan préház. A pincefalú igazi helyi sajátosság, hiszen pincék másutt is vannak, de hogy egész falut építsenek a bornak, az egész Európában ritkaságszámba megy. A rendszerváltás után hegyközség alakult, az intézi a borkultúrával kapcsolatos ügyeket, borversenyeket. Az ügyes helyi népművelő a nyolcvanas évek elejétől Orbán-napi borünnepet szervez a pincefaluban (ma már nyugdíjas, de a borünnep él tovább), borversenyen mérhetik össze boraikat a gazdák, és az idegenforgalom is jelentős ezen alkalommal is. Egy szóval: a mindennapi kultúra tradíciója modern körülmények között él tovább, erősítve a nemzetiségi azonosságtudatot, hiszen a kollektív emlékezés fontos eleme, hogy a helyi svábokhoz kapcsolódó a borkultúra kialakítása. „*Mióta élek szőlőtermesztéssel foglalkozom, ezt szeretem, és gondolom az utolsó óráig ezt fogom végbevinni. Sehol nem volt ilyen ízű, színű és zamátú a kadarka, mint itt. Most 5,5 hektárt telepítettünk, én azt mondtam a fiataloknak, hogy én megmutatom nekik, hogy kell ezt termelni. Ha most nem mutatjuk meg a fiataloknak, akkor utána már nem lesz senki, aki ezt a fajtát vissza tudja honosítani erre a területre. Ezt a pincét 1981-ben vásároltuk a feleségemmel. Volt itt egy rossz préház, azt lebontottuk és újból felépítettük ezt, ismerősöktől vettük. Az édesapámét elvették, mert mi svábok vagyunk, és voltunk, és mindent elkoboztak. A házat, a pincét, a szőlőt. Itt értenek ehhez az emberek, itt minden család olyan, ha nincs neki otthon bor, akkor nem is egészséges. Itt a házakat és pincéket is mindenki olyan tisztán és rendben tartja, ahogy azt kell. Ezt szeretik az emberek, mert ebbe nőttek fel, itt 300 éve foglalkoznak borral, a szüleink, dédszüleink is ezt csinálták.*”⁸

A falu külső képe is hasonló a múlt században leírtakhoz. Rendezett, tiszta, fákkal, virágokkal beültetett porták mindenütt. Egészen egyszerűen szégyen lenne a falu közvéleménye előtt, ha nem így lenne. A ma már vegyes lakosságú faluban a ház külsejéről, a porta rendezettségéről pontosan megállapítható, hogy melyik ház sváb családé, még akkor is, ha a betelepült magyar családok igyekeznek megfelelni a helyi elvárásoknak. Ebben is erősebbnek bizonyult a helyi tradíció: a közösség csak a dolgoz, szorgalmas embereket, a külsőre is tetszetős portákat tartja elfogadhatónak. Persze azt is meg kell jegyezni, hogy a modernizáció nem minden tekintetben pozitív, hiszen a szép parasztpolgári házakat átépítették, ami nem mindig szerencsés, a falu képe

⁸ A termelési kultúrára, az étkezési és öltözködési szokásokra vonatkozó információk a szerző által Hajóson készített interjúk alapján kerültek a tanulmányba. (Fontosabb adatközlők: Follart Ferenc, Mandler Istvánné, Stadler Ferencné)

átalakult, s a használati tárgyak is nagyrészt a modernizálódás áldozatai lettek. Ezeket a helyi falumúzeum őrizi már csak többnyire.

A kialakult munkakultúra, a szorgalom, a takarékoság sok tekintetben segítségére volt a helyi embereknek a háború utáni megpróbáltatásokban. A kitelepítések után visszatértek igyekeztek újrakezdeni az életüket, megpróbálták visszavásárolni az elkobzott házaikat, ha azt nem sikerült, akkor másikat vettek. Ehhez persze sokat kellett spórolni, hiszen a semmiből kellett új egzisztenciát teremteni, amit a visszatért családok meg is tettek. A megváltozott munkakörülmények között (a családi gazdaságokat felváltotta a tsz, ill. az állami gazdaság) is a szorgalom, a kitartás, a takarékoság volt a helytállás alapja, ez adott lehetőséget, erőt az újrakezdéshez, s a közösség elvárásként ezt közvetítette az egyén felé. Ennek volt köszönhető, hogy Hajóson az előzmények ellenére már a hetvenes évekre jóval a magyarországi átlag fölé emelkedett az életszínvonal, a falu külső képében is kiemelkedett a környezetéből. Mindez napjainkig így van: a szorgalom, a kitartás, a folyamatos munkavégzés érték és elvárás a faluban. Persze élnek az újabban adódó lehetőségekkel, pl. sokan mennek hosszabb-rövidebb időre Németországba dolgozni, sokan élnek a turizmus adta bevételeiből, a fiatalok közül egyre többen tanulnak a felsőoktatásban, de a lényeg, a szorgalom és a kitartás megmaradt.

Étkezési szokások

A hagyományos étkezési szokások sok tekintetben átalakultak, ugyanakkor bizonyos tradíciók megőrzése is tapasztalható.

A háború előtt nagyon egyszerű, a háztartáshoz szorosan kapcsolódó étkezési kultúra élt a faluban. Az asszonyok maguk sütötték a kenyeret, a ház körül termelt zöldségeket, elsősorban babot és káposztát ettek, valamint a kukoricából készült ételek egészítették ki mindezt. *„Kukoricadara az sok volt... volt hogy tejjel, volt hogy vízzel, tepsziben megsütöttük, s aztán forró paprikás zsírral lelocsoltuk. Kukoricadarából készült a sütemény is: tejjel elkeverték, tepsziben megsütötték, aztán lekvárt raktak rá. Más nemigen volt...torta, vagy ilyesmi.”*

Húst csak ritkán ettek, elsősorban vasárnap, ill. ünnepeken, akkor is a ház körül nevelt szárnyas jószágot, különösen kacsát és libát, boltban húst nem vettek, sőt egyebet sem nagyon. A fűszerpaprikát maguk törték mozsárban, a lisztet a malomban őrlötték, a hagyományos szilvalekvárt maguk főzték, jóformán sót és cukrot vásároltak a boltban. Ennek következtében meglehetősen egyhangú volt még a módosabb családoknál is az étrend. Sokaknak nem telt többre, de a gazdacsaládokban is takarékoskodtak, nem volt divat (és ma sem az) „megenni a hasznát”. (Ezt mutatja az is, hogy a jobb borokat a gazdák nem itták meg, hanem eladták, s ma is sokaknak jelent bevételt a bor.) Szinte minden család vágott ugyanakkor sertést, aminek a feldolgozása az étkezési hagyományokhoz kapcsolódik a mai napig. *„Disznót azt majdnem mindenki vágott. Annyi azért volt... De nem voltak nagy disznók, a mangalicadisznó egyébként sem nő nagyra... és ilyenek voltak annak idején. Na és a szalonna, meg a zsír. Kolbász az kevés lett, nagyon be kellett osztani... Na akkor szépen meg lett pucolva a disznó, lemosták szépen, akkor ketté lett hasítva, s akkor azt feldolgozták. A bél meg lett mosva. Na, akkor már délre volt pörkölt, az ilyen kisebb darabokat, meg a májból, az lett a pörkölt, mikor már majdnem kész volt, akkor egy kis krumpli bele, s akkor úgy... A többi húst, meg a szalonnát, meg a sonkát azt feldolgozták. Kevés kis kolbász lett, a többi húst besózták, befokhagymázták, meg a szalonnát, meg a sonkát, s aztán az úgy volt három nap. Akkor ráöntötték a vizet, ez volt a lúgó. Ott volt négy hétig. De azt a vizet minden nap le kellett eresztetni, s újat önteni rá. Ez a sós víz ez átmarja, attól lesz olyan finom puha itt a szalonna is. Közben ebből használtuk vasárnap a húsokat.”* Persze ma már a hús nem a lúgóba kerül, hanem a mélyhűtőbe, a kolbász készítéséhez vásárolnak plusz húst, hiszen a sertés saját húsból nem túl sok kolbász kerül, de a feldolgozás módja a hagyományok szerint történik.

A mindennapok étkezése is átalakult, a modernizáció az étkezési kultúrára is hatással volt. Ma már többnyire a boltban szerzik be a háztartáshoz szükséges nyersanyagokat, bár a kertben termelt nyersanyagokat is felhasználják. Az étrend is sokkal változatosabb, bár pazarlás továbbra sincs. Ehhez hozzájárult az is, hogy sok mindent eltanultak a betelepített magyaroktól, és persze az is, hogy nyitottabbá vált a falu a korábbiakhoz képest. Így pl. aki a tsz-ben vagy állami gazdaságban dolgozott, az gyakran az üzemi konyhán étkezett, többen elkerülve, majd visszatérve a faluba más ételeket is megismertek stb., és persze ma már pizzeria is van a faluban. Ugyanakkor bizonyos tekintetben megmaradtak a hagyományok is. Mindenekelőtt a sertésfeldolgozás módja változatlan, az ételek elkészítésének módja sok hagyományt őriz, és bizonyos tradicionális ételeket is készítenek. A fiatalok már sokkal inkább a modern étkezési szokások hívei, túl nehéznek, zsírosnak találják a hagyományosabb étkezést, az idősebbek gyakrabban készítik a kipróbált recepteket. A pincében nagyobb

munkák idején kint étkeztek (nyitás, szüret stb.), de igen egyszerűen. Szilvalekvár, szalonna hagymás túró, kenyér – ez volt az étrend. A szürethez kapcsolódott a „szamaga”, a disznó gyomrába töltött, füstölt kolbász-hús, amit direkt erre az alkalomra tartogattak a gazdasszonyok. Előfordult, hogy szalonnát is sütöttek, vagy háromlábos paprikáskrumplit főztek. A pincepörkölt már az újabb időkben honosodott meg, és inkább kinti ünnepekhez, baráti összejövetelekhez kapcsolódott, legújabbban Orbán-napkor minden pincében főznek bográcsban. A vasárnap délutáni pincebeli kártyához, kváterkához gyakran sütöttek és sütnek ma is az asszonyok valami borkorcsolyát, általában ez régen kelt tésztából készült sóskifli volt csak, ma már többféle is lehet, pl. pogácsa stb., de a hagyományos sós kifli megmaradt, s a turistacsoportoknak is ezt kínálják a borkóstoló sé-tához. Nem az étkezési kultúrához tartozik ugyan, de ha már a pincéknél tartunk, meg kell említeni a gombos harmonikát, ami a svábok hagyományos hangszere Hajóson is (a fúvószene mellett) és a pincében tartott alkalmak velejárója a mai napig, bár most már inkább a turisták szórakoztatására.

Külön téma lehetne az ünnepekhez kapcsolódó étkezési szokások számbavétele, mint pl. a lakodalom (de jelen keretek ezt nem teszik lehetővé), ám a tradíciók itt is egyre halványulnak.

Öltözködés

Ez az a terület, ahol a legkevésbé maradtak meg a valamikori szokások, azonban ez nemcsak a nemzetiségekhez kapcsolódó jelenség, hanem a hatvanas évek óta a modernizáció velejárója a magyarországi népesség körében. Évtizedek óta egyre többen választják a kényelmesebb, praktikusabb modern ruhadarabokat, és az ország más vidékein is levetették a viseleteket. Pedig nagyon szép volt a hajósi viselet, bár igen egyszerű. Ahogyan a németsegnél másutt is tapasztalható, Hajóson is szolid, inkább sötétebb tónusú ruhákat viseltek, a férfiak pedig feketét. Az ünnepi viselet a nők számára is a fekete volt, csak később, már a háború előtt jelent meg a piros, a sötétzöld, de csak a fiatalabb nőknél. A legidősebb korosztály viszont a mai napig ragaszkodik a ráncos sötét szoknyához. Persze a fiatalabb generációk már nem hordják ezeket a ruhákat, ugyanakkor a tradíciók őrzése mégiscsak összekapcsolódik a viselettel. A faluban működő táncscsoport természetesen őrzi a viseletet, bár az utóbbi időben ennek működése sajnos visszaszorult, a korábbi években viszont jelentős volt. Most az énekkar a „divat” a faluban, kettő is van, egy a községi énekkar, egy a templomi énekkar, utóbbi sem csak egyházi jellegű, hanem a helyi kulturális értékek, hagyományok őrzésére törekszik. Az énekkar tagjai pedig – svábságuk demonstrálására – épp most készítették maguknak viseleti ruhadarabokat.

Természetes, hogy a megváltozott társadalmi körülmények között, a modernizációval a tradicionális népi kultúra háttérbe szorul, egyre inkább a homogenizáció hatásai érvényesülnek, s a falusi társadalomban is hatása van a tömegkultúrának. Ugyanakkor jól érzékelhető, hogy Hajóson a mindennapi kultúra (és az ünnepek, melyekről most nem esett szó) terén egyaránt az etnikai identitás megőrzésének eszközeként vehetjük számba a kulturális tradíciók megőrzését.

GIZELLA T. MOLNÁR

Ethnic identity and everyday culture

The most significant problem for Hungarian minorities is assimilation and the loss of identity: the role of the ethnic language, the cementing force of ethnic culture, has considerably weakened, despite the fact that after the changing of the political system in Hungary in 1989, the process seemed to be slowing down. Assimilation is a very complex process, and it can often be explained by a variety of natural causes. The mutual interrelatedness of cultures, living side by side and their possible mingling are well-known facts in cultural history. Minority cultures can enrich the culture of the majority, but most frequently the dominant culture and language have the more significant impact on the minority, thus its culture and language are forced into the background. This process is sometimes accelerated by other factors, including the growing number of mixed marriages or the effects of urbanization. These phenomena after a time might lead to a gradual identity loss in themselves, but for the minorities forced assimilation is much more abrupt and dangerous. The spectacular loss of identity of Hungarian ethnic minorities and the decrease in the use of minority languages are to be explained within the

framework of historical and political context. It was the decades after World War II when forced assimilation afflicted the minorities of Hungary and most ethnic groups were affected.

Partly as a result of historical and political events, partly for other socio-cultural reasons, national minorities in Hungary underwent powerful assimilation or, at least, have a dual identity, and practically lost their national minority language. At the same time, nowadays national minority languages and cultures as well as minority identity have become more valuable in several respects. It is the responsibility of the majority population and the government what direction this process is going to take and which effect will be more powerful.

SZABÓ TIBOR

Dante politikai tanulmányáról

ALKALMAZOTT HUMÁNTUDOMÁNYI INTÉZET

Dante, politika, jog, törvények, etika

Dante Alighieri a széles, hazai és nemzetközi közvélemény előtt elsősorban úgy ismert, mint aki a világirodalom egyik legnagyobb művének, az *Isteni Színjátéknak* a szerzője. S valóban, az „olasz nyelv atyja” a *Commediával* olyan művet alkotott, amely 14 233 verssorával minden idők egyik legismertebb költeménye.

A költő Dante azonban (a főműtől inspirációjában nem különböző, mégis) más jellegű, főként prózai műveket, tanulmányokat is írt az őt abban a korban foglalkoztató teológiai, erkölcsi vagy nyelvi problémákról. Utóbbiak közé sorolható a politikáról szóló *Az egyeduralom* (*De Monarchia*).

Ha össze kellene foglalni *Az egyeduralom* igazi jelentőségét, azt mondhatnánk, hogy Dante saját korának politikaelméleti kérdéseit, igazi nagy alkotóhoz méltó módon, igyekezett olyan általános formában felvetni, amely szinte még ma is rendelkezik bizonyos érvényességgel, netán aktualitással.¹ Különösen fontos, hogy a politika kérdéseit a joggal és az erkölccsel kapcsolatban tárgyalja, úgy, hogy közben kiderül: számára a *világi egyeduralom*, annak is a demokratikus politikai technikára alapuló formája fogadható csak el. Igaz, a mű értelmezése majd hétszáz évvel keletkezése után is számos kisebb-nagyobb elméleti, politikai és történeti problémát tartogat számunkra.

1. Dante politikai gondolkodásának főbb elemei

Mint ahogy az előfutároknál történni szokott, Dante esetére is érvényes, hogy miközben a politika kérdéseit elemzi művében, szinte alig jelenik meg *Az egyeduralomban* a „politika” kifejezés. A politikát az erkölccsel és a joggal kapcsolatban teszi érzéketlenné. Feltűnő, hogy Arisztotelész *Politikájától* eltérően (amit viszont láthatóan jól ismer) nem tárgyalja az ökonomia kérdését, ami nélkül a XIX. század óta (Arisztotelészt leszámítva tulajdonképpen csak azóta) politikai gondolkodás el sem képzelhető. A hagyományos politikaelméleti művek legjobbjainak mutat viszont példát Dante akkor, amikor kilépve kora történeti-filozófiai és ideológiai keretei közül, komoly filozófiai antropológiával hozza összefüggésbe a politikum szféráját. Ez pedig már a humanizmus életelvi felé mutat előre.

A politikát nem tiszta, elvont szféraként kezeli, ami a gyakorlattól, a praxistól idegen szféra lenne. Kifejezetten a sztoikus filozófusoktól átvett fordulattal (az Epiktétosz-féle „vannak dolgok, melyek hatalmunkban vannak, mások nincsenek”-elvel) érvel például amellett, hogy a „politikát hatalmunkban áll alakítani” (E. 7.), mégpedig cselekvően. A politika lényege pedig az, hogy „nem az elmélkedés, hanem a cselekvés céljaira van rendelve” (uo.). A politikai praxis során pedig „a spekulatív értelem praktikus értelemmé válik” (E. 10.), amikor megvalósul. Komoly politikafilozófiai (és egyáltalán filozófiai) elvnek tartjuk a gondolat eltárgyasulását Dante-féle megfogalmazását, amikor igen modern formában azt írja, hogy a politikában fontos „megvalósítani a potenciális értelem egész képességét” (uo.), sőt, ezt az „egész emberi nem sajátos tevékenységének” tartja. Ez az elképzelése összefügg azzal, hogy következőképpen az embernek mindig átgondoltan kell tevékenykedni az életben, és különösen a politikában, ha azt akarja, hogy „ne álljon elő újra az a sok szemét” (Marx).

Az általános bevezető rész közben Dante már megelőlegezi a világi egyeduralom (az értekezés központi elemének) fogalmát. „A világi egyeduralom, amelyet császárságnak hívnak, egyetlen fejedelmi hatalom az összes többi fejedelmi hatalmak fölött az időben, vagyis azon dolgokban és azok fölött, melyeket időbeli múlással mérhetünk” (E. 6.). Ebben a hangsúly az „egyetlen” kifejezésen van, amit a későbbiek során részletesen bizonyít. Arisztotelész *Politika* című művében Dante szerint „azt állítja, hogy amikor több dolog egy célra rendeltetett, akkor szükséges, hogy egy közülük uralkodjék és irányítsa, a többi dolgok pedig irányíttassanak”. (E. 11–12.) Ez, mai szemmel nézve, nyilvánvalóan antidemokratikus elv, de Dante nem is a demokrácia, hanem az egyeduralom, a monarchia mellett érvel művében. Lukács evangéliumára támaszkodva is mondja,

¹ Tanulmányunkban Dante művét az alábbi fordításban közöljük: Alighieri Dante: *Az egyeduralom*, (Sallay Géza fordítása), Budapest, 1993. Kossuth Könyvkiadó. (A szövegben: E.)

hogy „minden megosztott ország elpusztul”, ami Itáliában nem kis visszhangot váltott ki később az olasz patrioták között. Van erre még teológiai érve is, hiszen az „emberiségnek akkor megy legjobban a dolga, amidőn mozgásában és mozgató erőiben egyetlen fejedelem mint egyetlen mozgató és egyetlen törvény mint egyetlen mozgás szabályozza”. (E. 15–16) Dante gondolkodását mindig, itt is a transzcendencia járja át. Egyenesen kijelenti, hogy: „az emberi nem akkor hasonlít leginkább Istenhez, amikor egyetlen fejedelemnek van alárendelve”. (E. 15.) Az akarat szabadságát (több akkori gondolkodóval szemben), Dante fontos „isteni adománynak” nevezi, ami biztosítja az ember számára, hogy önmaga legyen. Ez a felfogása már – bár még teológiai kontextusban jelenik meg – előrevetíti a humanista elveket. A szabadságot szembeállítja a szolgálattal, ami nem lehet célja a monarchiának, hiszen ott az egyik legfontosabb alapelve, hogy az ember „önmagáért legyen”. (E. 22–23.) Ebből vonja le egyik legfontosabb következtetését: „ha az emberiség egy monarchia uralma alatt áll, akkor a leginkább szabad”.² Emellett többször visszatér ahhoz a gondolatához, hogy a világi egyeduralom szükséges a világ jólétéhez. Ez az első nagy kérdés, amit Az egyeduralomban bizonyítani kívánt. Ettől némileg eltérő a „közjó” (a *bonum comune*) fogalma, amelynek nem csupán anyagi, de eszmei komponense is van. Inkább azonos a „köz üdvé” kifejezéssel, ami az egyik legfőbb erény, tehát etikai kategória. Dante mindkettőt szükségesnek és fontosnak tartja. De igazán „a közjóra törekedtek mindazok, akik verítékükkel, nélkülözéssel, számkivetés vállalásával (*sic!*), gyermekeik elvesztésével, testrészeik feláldozásával, végül, akik életük felajánlásával a köz javát igyekeznek növelni.” (E. 44.) Dante rendkívüli mértékben közösségi jellegű karaktert mutat ebben a művében. Látszik, szinte érezhető, hogy a számkivetett Dante keresi az emberek közelségét. Fontos neki, hogy „a világ számára hasznossá” váljon (E. 6.), hogy a „közjót szolgálja”. (E. 44.) „Jól élni” fontos követelmény az létamban (E.20.), de a „boldogság elérése” talán még ennél is lényegesebb. A monarchia az igazságszolgáltatás, ugyanakkor azonban – ahogyan ez Dante szerint már az ókori Görögországban is bezígyosodott – „mindenki más szolgája” is egyben. (E. 23.)

Ráadásul csak az egységes és igazságos elveket képviselő egyeduralkodó képes megvalósítani az emberi nem sajátos tevékenységének célját, azaz az *egyetemes békét, mint legfőbb jót*. Az egyetemes békét „érveink szilárd princípiumának” tartja (E. 11.), amit Cicero alapján nevez legfőbb jónak. Mégis, joggal tartják Dante e művét az európai „örök béke”-felfogások egyik első megfogalmazásának.³

2. Dante államról, törvényről, jogról

Dante a világi egyeduralom általános kérdéseivel párhuzamosan felveti a modern politikai gondolkodás néhány alapfogalmát is. Láttuk, a monarchia államának legfőbb célja az egyetemes béke, az igazságszolgáltatás, a szabadság és az emberek közös üdvének biztosítása. Miért is tartották később a dantei politikai írást sokan a hazaszeretet kifejeződésének? Van-e ebben valami, ami az Egyetemes Birodalom univerzalisztikus látásmódján túl, utalna Itáliára, egyáltalán a hazára? Igen, van. Ezt mondja például: „a haza szabadságáért minden javunkat, még gyermekeinket is fel kell áldoznunk”. (E. 45.) Vagy egy másik helyen Arisztotelész nyomán mondja: „az embernek úgy kell feláldoznia magát a hazáért, mint kisebb jót a nagyobb jóért”. (E. 51.)

Ugyanakkor Platónhoz és Arisztotelészhez hasonlóan ő maga is beszél jó és rossz államformákról. A „helyes államformák a szabadságra törekednek, vagyis arra, hogy az emberek önmagukért legyenek”. (E. 23.) Ezek közül is kiemelkedik a világi egyeduralom, amely egy „közös szabály” alapján működik, ami mindenkit „békére vezet”. (E. 27.) Felsorolja a számára elfogadhatatlan, rossz, „eltévelyedett” államformákat is: a demokráciát, az arisztokráciát és a zsarnokságot. (E. 22.) A zsarnokságra különösen haragszik, mert az „a közhatalmat nem a köz hasznára, hanem saját hasznukra igyekeznek elferdíteni”. (E. 75.) A demokráciát, mint „népuralmat” szintén elveti, de ugyanakkor igényli a demokratikus kormányzási módszereket. „Nem az állampolgárok vannak a konzulokért, sem az alattvalók a királyokért, hanem ellenkezőleg, a konzulok a polgárokért, a királyok az alattvalókéért”. (E. 23.) Ugyanígy van a törvényekkel is, mert „nem a társas együttélés van a törvényekért”, hanem pont fordítva „a törvények vannak a társas együttélésért”, azaz a társadalomért.

² Ez a gondolat megtalálható a *Vendégségben* is, ahol Arisztotelész *Metafizika* című művének második könyvére hivatkozva állítja, hogy „az a dolog szabad, amelyik saját létéből van, nem pedig máséból”. Lásd: *Dante Alighieri Összes Művei* (szerk.: Kardos Tibor), Budapest, 1965. Magyar Helikon, 256. old. (III. 14. 1445–1446.) A *Vendégség* értelmezéséről lásd tanulmányomat: *Dante életelvei a Vendégségben*, in: Szabó Tibor: *Életutak és életelvek Dantétól Derridáig*, Budapest, 2005. Eötvös József Könyvkiadó, 19–30. old.

³ Például Jean-Baptiste Duroselle: *L'idée de l'Europe dans l'histoire*, Párizs, 1965. Denoel, 67. old.

Dante könyvében jelentős szerepet szán a törvény és a jog problematikájának. Szerinte az emberi élet összetartója (ahogyan Senecát idézi) a törvény. (E. 42.) Más helyen „az élet vezető szabályának” nevezi a törvényt, (E. 26.), amit a római történelem különböző eseményein keresztül illusztrál könyvének második nagy fejezetében. „A törvényeknek az embereket a közös haszon érdekében kell egyesítenie”. (E. 42.) Ez utóbbi gondolatot nem fejt ki, de joggal feltételezhetjük, hogy itt is inkább a morális értelemben vett „haszonnál” van szó, mint az ökonomiai értelemben vett, materiális haszonnál. A törvények célja nem más, mint az egyetértés megteremtése az egyetlen monarcha akaratának megfelelően, hiszen „az egység a jó, a többség a rossz gyökere”. (E. 28.) Az egyetértés „több akarat egyező mozgása”. (E. 29.) Mindebből a filozofikus jellegű okfejtésből Dante egy fontosnak vélt következtetésre jut: „az emberiség legjobb állapotában az akarat szándékában lévő egységtől függ” (uo.). Ez a Dante-féle univerzalisztikus látásmód akkor a világi egyeduralom, az egyetlen monarcha alatt egységesülő világ imperatívusza volt. Nincs ennek relevanciája ma a mi számunkra? Az „egyetemes békét és szabadságot tartva szem előtt” vajon nem „az emberi nem közös üdvéért” kellene munkálkodni ma is, ahogyan Dante (abban a korban kissé utópisztikus módon) gondolta?

Danténak a jogról alkotott felfogását Sallay Géza „korához képest jogtörténeti szempontból is kiemelkedőnek és eredetinek” nevezi.⁴ A jog „embernek emberhez való személyes és dologi viszonya, amelynek tiszteletben tartása megőrzi, áthágása megrontja az emberi társadalmat”. (E. 42.) A jog célja az állam javának szolgálata, azaz „a közjó kell hogy legyen”, hiszen „lehetetlenség jognak tekinteni azt, ami nem a közjóra irányul”, aki pedig „a köz javára törekszik, a jog céljára törekszik”, (E. 46.) és viszont: „bárki, aki a jog céljára törekszik, jog szerint jár el”. (E. 47.)

Nem lehet a joggal visszaélni, mert a „jog bitorlásából ugyanis nem lesz jog”. (E. 91.) A császárnak például „nem áll jogában megosztani a birodalmat”, hiszen „a birodalom az egyetemes monarchia egységét jelenti”. Hasonlóképpen „nem szabad semmit sem tennie az emberi jog ellenében”. (E. 88.) A birodalom: joghatóság, amely „minden világi joghatóságot magában foglal, tehát elsődlegesebb, mint bírāja, aki nem más, mint a császár, minthogy a császár van érette, és nem megfordítva.” (E. 89.) A bíróság tehát Dante szerint alá van rendelve a birodalomnak mint joghatóságnak, de ha a birodalomnak, a monarchának célja a közjó, az egyetemes béke, a szabadság, akkor az igazságosságot kell követnie minden esetben. Ha például a „büntetést nem az illetékes bíróság szabja ki, azt nem büntetésnek, hanem sokkal inkább igazságtalanságnak kell nevezni”. (E. 65.) A jog alapelveit mindenképpen be kell tartani, mert ha valami „nem jog szerint volt, igazságtalan volt”. (E. 63.)

Dante a jog és az igazságosság kérdésében mégis téved, amikor Arisztotelész politikai elveihez mindenben ragaszkodni kíván. Téves, és a modern politikatudomány demokratikus alapelveivel semmiképpen sem összeegyeztethető⁵ az az álláspontja, hogy „nemcsak egyes emberek, hanem bizonyos népek is uralkodásra alkalmasnak születtek, s mások meg engedelmességre és alávetettségre...”. (E. 49.) Ezt az alávetettséget ráadásul még hasznosnak és igazságosnak is tartja, „még ha kényszeríteni kell is őket”. (E. 50.) Ezt az elvet olvassa ki Vergilius *Aeneis* című költeményéből is, véleményünk szerint, nem teljesen megalapozottan. A latin költő ugyanis a Dante által idézett részben ezt mondja:

*„Ám a te mesterséged, római, az, hogy uralkodj,
Él ne feledd, - hogy békés törvényekkel igazgass,
És kíméld, aki meghódolt, de lezúzd, aki lázad!”*

Ebben a részben Vergilius megítélésünk szerint inkább a hatalmi eszközök (az erőszak és a meggyőzés, a kényszer és a konszenzus megszerzése) megválogatását, mintsem a római nép mindenek feletti hatalmát, a természet által uralkodásra „ítél” Róma képét festi le. Dante koncepciójának téves voltát részben menti az, hogy könyve Második könyvében mindenképpen igazolni szerette volna azt a kérdést, hogy „a római nép joggal tulajdonította-e magának az egyeduralom tisztét”. Okfejtése után le is vonja a következtetést: „a római nép a természet által rendeltetett az uralkodásra.” (E. 51.) Ebben a gondolatmenetben Dante az okozatiságot, azaz hogy „a római nép a világ uralmáért folytatott harcban fölibe kerekedett valamennyi versenytársának” (ami az akkor ismert világra még történetileg igaz is, hiszen Augustus császár idején „akkoriban az egész világ a

⁴ Lásd: Sallay Géza: *Jegyzet*, in: Alighieri Dante: *Az egyeduralom*, id. kiad., 111. old.

⁵ Gramsci például azt a kérdést veti fel a *Börtönfüzetekben*, hogy – az ő terminológiájával élve – mindig legyenek-e vezetők és vezetettek, vagy ezt a megkülönböztetést egyenesen meg kell szüntetni. Lásd: Antonio Gramsci: *Az új fejedelemség*, Budapest, 1977. Magyar Helikon, 33. old. Lásd még monográfiámat: *Gramsci politikai filozófiája*, Szeged, 1991. Szegedi Lukács Kör kiadása, 100–104. old.

római joghatóság alá tartozott”), helyettesíti az eleve elrendeltség mítoszával, azaz egy teleológiai elvvel, ami tévedés és logikai hiba is egyúttal.

A Második könyv IX. fejezetében azonban újból felveti azt a (most már általános) kérdést, hogyan lehet jog szerint, azaz igazságosan elnyerni valamit. „Amit bajvivással (*duellum aquiritur*) nyernek el, jog szerint nyerik el”. (E. 57.) Más szóval, az erő alkalmazása jogos azokban az esetekben, amikor „az igazságszolgáltatásban hiányosság mutatkozik”, vagy mert „hiányzik a bírói ítélőszék”. De ekkor azonban „mindig ügyelnünk kell arra, hogy *amiképpen a hadi dolgokban szokás* (kiemelés tőlem – Sz. T.), előbb kíséreljünk meg megtenni mindent valamely megegyezés elérésére, és csak végső esetben vívjuk meg a harcot...”. A harcokat mindig az „igazságosság szükségességétől hajtva, közös megegyezéssel, igazság iránti buzgalommal” kell eldönteni, ahogyan a Horatiusok és a Curiatiusok az ókorban. És ha ez így történik, akkor az jog szerint van. A háborúkat pedig „kevesebb elkeseredettséggel kellene viselni”. (E. 58.)

3. A római császár és a római pápa autonóm viszonya

A műben felmerülő (itt nem részletezhető) transzcendencia és immanencia, a hit és a tudás viszonyával függ össze a mű talán legfontosabb bizonyítandó tétele, azaz hogy a világi hatalom nem függ az egyházi hatalomtól, mindkettőnek önálló területe van, amelyet el kell látniuk, és hogy a világi hatalom tekintélye nem a pápától, hanem közvetlenül Istentől függ. (E. 94.)

Erre legalább három elméletet hoz fel, amelyek abban az időben pro és/vagy kontra foglalkoztak e témával.⁶ Ezek olyan nagy elméleti, teológiai kérdések, amelyek megválaszolása elméleti okfejtést igényelt és látszólag nem volt közülük a konkrét társadalmi-politikai kérdésekhez. A kérdések felvetési és megválaszolási módja azonban már érintette a napi politikát is, hiszen arról volt szó, hogy melyik hatalmat milyen jogok és kötelességek illetnek meg. Ilyen értelemben van e kérdéseknek szinte napi politikai vonzatuk. Ezért lehet ezt az elméleti művet, következményeit tekintve, aktuális politikai relevanciájának is tekinteni. Nem véletlen tehát Egyház általi elítélése, és nem véletlen az sem, hogy Dante művét csak 1559-ben adták ki először Bázelen.

A három legfontosabb kérdés közül az első a Genézis alapján a „két nagy fénylő test”, a Nap és a Hold, azaz az egyházi és világi hatalom kapcsolatára vonatkozik. Erre (az akkori természettudományos ismeretek alapján) azt válaszolja, hogy hibás az az érvelés, hogy „a Hold a Naptól kapja fényét, a Nap a lelki hatalom, a világi hatalom a Hold, a világi hatalom tehát autoritását az egyházi hatalomtól kapja”. Dante viszont, bonyolult szillogisztikus érvelés után kijelenti, hogy „a Hold semmi módon nem függ a Naptól, ...minthogy mozgása az első mozgatótól való, hatása pedig saját sugarai révén van.”

A második fontos példa a Lukács evangéliumából vett „két kard”-elmélet. Ez az, ahol Péter így szól Krisztushoz: „Ecce duo gladii hic”, s azt mondták abban az időben az Egyház világi hatalmának szószólói, hogy a két kardon a két (egyházi és világi) hatalmat kell érteni, amely Péternél van. Dante ezt az érvelést nem fogadja el. A Biblia különböző részeire hivatkozva mondja, hogy ez nem egyezik Krisztus szándékával. Ez talán a legkevésbé meggyőző érv Dante részéről.

A harmadik pedig „Constantinus adománya”, tulajdonképpen hamisításon alapuló, általánosan elterjedt tévhit volt.⁷ Ezt Dante akkor még nem tudta és ellene hatásos érveket állított szembe. Itt arról lett volna szó, hogy „Constantinus császár, minthogy az akkori pápa, Szilveszter, meggyógyította a leprától, a császárság székhelyét, azaz Rómát, sok más császári méltósággal együtt az Egyháznak adományozta”. (E. 87.) Ezzel szemben Dante állítja, hogy „Constantinus nem idegeníthette el a császárság méltóságát, s az Egyház nem fogadhatta el azt.” (uo.) Ha ugyanis a világi hatalom is a pápa hatalmába került volna, akkor „szétszakadt volna ama varrás nélküli köntös, amelyet még azok sem mertek darabokra tépni, akik Krisztust, az igaz Istent, lándzsával átdöfték”. (E. 88.)

Mindebből az érvrendszerből az következik Dante szerint, hogy nem lehet alkalmazni erre a helyzetre Arisztotelész *Metafizikájában* található elveit, és ha fölrendeltségben kell gondolkodni, akkor ki kell jelenteni, hogy a „császárság tekintélye közvetlenül Istentől függ” (E. 94.), azaz a világi hatalom autonóm módon nyilváníthatja ki tekintélyét. „Az Egyház tekintélye nem meghatározható oka a császári tekintélynek”. Erre még egy

⁶ Mi itt csak három érveléssel foglalkozunk, de Dante több tételben is bizonyítja, hogy a Bibliában használt példák (például Jákob két fia, Lévi és Júda megkülönböztetése, vagy Saul megválasztása és letétele, vagy a napkeleti bölcsek kettős ajándéka a tömjén és az arany) nem támasztják alá az egyház és nevezetesen a pápa világi hatalomra tartott igényét.

⁷ Ezt fejti ki jegyzeteiben Sallay Géza is. Lásd: Sallay Géza: *Jegyzet*, id. kiad. 115–116.

döntő történeti érvet is hoz, a prioritás elvét: „a császárság működésének teljében volt már akkor, amikor az Egyház még nem létezett, vagy nem működött.” Ezt, egy kis indulattal, megtoldja még azzal, hogy „különben is nagyon unalmas érveket felsorakoztatni nyilvánvaló dolgok bizonyítására”. (E. 97–98.) A két hatalom elkülönítését az is igazolja, hogy az egyiknek a célja a földi élet boldogságának, a másiknak a túlvilági élet boldogságának a biztosítása.

4. Dante erkölcstana Az egyeduralomban

Mindezek a politikai és teológiai elvek és értelmezések szoros kapcsolatban állnak a Dante-féle erkölcstannal. Az egész könyvön végigvonul például Danténak a „kapzsi vágy” (a *cupiditas*, a *cupidigia*) elleni polémiája.⁸ Ha a világi egyeduralomnak célja az igazság szeretete, ahogyan mondja: „az igazság csak a monarcha uralma alatt lehet teljes” (E. 15.), akkor mindenképpen ki kell küszöbölni ennek ellentétét, a kapzsi vágyat. „Az igazságosság legnagyobb ellensége a kapzsi vágy...”, (E. 18–19.) Ez olyan káros, hogy „a megátalkodott kapzsi szenvedély elhomályosítja az értelem világát” (E. 70.), az „ítélet megrontója”. (E. 25.)

Dante itt vajon saját sorsáról beszél? A monarchiában viszont az igazságosság „mérték és szabály”, amely az „igaz ember cselekedeteiben”, és a monarchiában egyaránt megnyilvánul, hiszen ez utóbbinak mindegyike megvan, a kapzsi vágy ezért elkerüli. (E. 18.) Mindez pedig illeszkedik ahhoz a politikai koncepcióhoz, hogy az egyetemes béke, az emberi boldogság elérése az evilági Egyetemes Birodalom alapvető célkitűzése, hiszen ezek a politika elé tűzött célok csak a *cupiditas* elutasításával, az igazságosság erkölcsi elvének megvalósításával érhetőek el. A „jó élet” kíváncsága ezért is lehet etikai követelmény. Az egyetemes béke pedig a „legfőbb jó”, nem pedig azok, amiket az emberek általában és tévesen jónak tartanak, mint például a vagyon, a gyönyör, a méltóság, a szépség. (E. 10–11.)

Dante ezen kívül számos, a kereszténység erkölcsi elveihez közeli etikai normát tart fontosnak. Ezek közül, sok esetben történelmi példákon illusztrálva, megemlíti a „szent önfeláldozás” (E. 45.), a „hála”, a „könyörületesség” (E. 62.) kategóriáit, amit a hétköznapi cselekedetben követni kell.

A test és lélek dualizmusa talán az emberiség egyik legrégebbi mítosza, és Dante ehhez kapcsolódik, amikor az ember kettős célját megfogalmazza. Az embernek kettős célja van az életben: „a kimondhatatlan Gondviselés két eredendő célt állított az emberek elé: az egyik a földi élet boldogsága, mely saját erőnk kifejezésében áll, s amelynek jelképe a földi Paradicsom, a másik az örök élet boldogsága, amely az Isten boldog színelátásában áll, s amelyre saját erőnkől eljutni nem tudunk, hacsak az isteni kegyelem fénye meg nem világosít bennünket, ezt pedig csak a mennyei Paradicsom útján érhetjük meg”. (E. 100–101.) A két különböző boldogságra más-más utakon lehet eljutni, az „elsőre a filozófia tanításain keresztül”, a másodikhoz pedig „az emberi értelmet meghaladó hitigazságok révén juthatunk el, ha azok a teológiai erények (hit, remény, szeretet)”. (E. 101.)

Az egész tanulmány igazi értelmét és jelentését, minthogy egy tudatosan komponált műről van szó, csak akkor tudjuk talán helyesen értelmezni, ha, miután végigolvastuk és eljutottunk az emberről szóló részhez, újból – most már ennek a tudásunknak birtokában – visszatérünk a mű elejére, és újraolvassuk. Ekkor derül ki igazán, hogy a korra általánosan jellemző teológiai érvelés és arisztotelészi szillogizmus mögött, amit Dante gyakran használ, igazából az immanens gondolkodó költő és tudós bújkál meg. Valószínű, hogy ennek a problematikus jellegét az Egyház által uralt világban maga is látta. Talán ez lehetett annak oka, hogy életében ez a mű sohasem jelent meg.

Mégis, többi tanulmányával, a *Vendégséggel*, az ékesszólásról szóló tanulmányával együtt, *Az egyeduralom* olyan komoly elméleti mű, amely főműve színvonalával is vetekszik. Ezek a gondolatok egészítik ki tudásunkat az egyik legnagyobb firenzei polgárról, a világ egyik legnagyobb költőjéről.

⁸ A magyar fordító ez esetben nehéz helyzetben van, mert a *cupiditas* fogalma igen összetett, és a különböző szövegösszefüggésekben más- és másképpen kell fordítani. Mi a kapzsi vágyat érezzük legközelebb a fogalom tartalmához és politikai jelentéséhez.

---

*TIBOR SZABÓ***About Dante's political study (essay)**

One of the poet Dante's prose essays is the „Monachy” (De Monarchia), which he has probably wrote inspired by Emperor Henry VII's visit to Italy between 1315 and 1318. This work is considered by many to be the first instance of a thought about unified Europe, in which Dante apprehends monarchy in a universal way. The work is divided into three parts and discusses politics in connection to law and ethics. In his opinion, the aim of the monarchy is the public good, and it is the monarch's responsibility to create the public good, since he does not depend on the Pope, but directly on God. He cites examples to prove his theses. Besides profane issues, he also recognizes the rights of the transcendent. Dante connects these problems with Christian ethics and the humanist vision of humanity. For all the above reasons, the Florentine poet can be considered one of the important forerunners of and an organic part of European culture.

A lakosságcsere motívuma Závada Pál Milota című regényében

NEMZETISÉGI INTÉZET

lakosságcsere, magyarországi szlovákság, trauma, színjáték, középpont

A posztmodern kétségbe vonja a történelem magabiztos létezőmódját, átértékeli és fölülírja a múltat, új megvilágításba helyezi a véglegesnek hitt hivatalos történelmi tudatot. Ennek a folyamatnak vagyunk tanúi, amikor napjainkban az elmúlt ötven esztendő kerül nagyító alá, és a fiú szembesül a hősnek hitt apa korántsem hős tetteivel. A múlttal való szembenézés, az elődök cselekedeteinek megítélése a ma szemszögéből magában hordozza a csalódás rizikóját, ugyanakkor a megtisztulás lehetőségét is.

A magyarországi szlovákság sorsát a XVIII – XIX. század folyamán a felföldi őshazából való elvándorlása és az Alföldön való letelepedése, majd az 1947-es csehszlovák – magyar lakosságcsere befolyásolta döntően. A magyarországi szlovákság egy részének 1947-ben Csehszlovákiába történő visszatelepülését Gyivicsán Anna a XVIII. század eleji letelepedés jelentőségéhez hasonlítja, igaz, fordított előjellel. A lakosságcsere következményeként: „...visszafordíthatatlanul felbomlottak és fellazultak azok a kétszáz éves tradícióra visszatekintő, etnikailag viszonylag zárt közösségek, amelyeknek a magyarországi szlovákság nemzeti nyelvének, szokásainak, kultúrájának megtartását köszönhette.”¹ A magyarországi szlovákság történetét, nyelvét, tradícióit tudományos munkák sora dolgozza fel, ugyanakkor a hatvan évvel ezelőtt lezajlott eseményekről, azok hátteréről és körülményeiről Magyarországon lényegesen kevesebb munka született, mint Szlovákiában.² Ennek oka – többek között – abban is keresendő, hogy az 1989-es rendszerváltozásig ezt a témát a politika tudatosan elhallgatta. A személyes sorsukban érintettek is csak szűk családi körben beszéltek róla. Magyarízhajuk ezt azzal a körülménnyel is, hogy maguk sem tudtak kiigazodni az egymásnak ellentmondó politikai érdekek megtevesztő propaganda-hadjáratában. Tény viszont, hogy a Magyarországról távozók és itthon maradók, valamint a Csehszlovákiából kényszerkitélepítettek lelkében egyaránt traumaként rakódtak le a múlt eseményei.

A lakosságcsere értelmezése és következményeinek mélyreható elemzése a mai napig nem történt meg a magyarországi szlovákság részéről. A szülők, nagyszülők magukba fojtották ellentmondásos érzéseiket és véleményüket, az iskola pedig nem vett tudomást róla. Minden közvetlen vagy közvetett érintettnek megvan a lakosságcsereéről a saját olvasata, melyet magába zárva őriz, és csak elvétve osztja meg másokkal. Áttelepült szlovákok és kitélepített magyarok visszaemlékezései³ arról tanúsodnak, hogy a lakosságcsere máig ható lelki következményei, az elfojtott traumák még a dédunokára is visszahatnak. Kiírni, kibeszélni magunkból a nyomasztó élményeket, legyőzni magunkban a korlátokat, szembesülni a múltunkkal, hogy megértsük jelenünket s benne magunkat, nem könnyű feladat. Egyszer azonban meg kell történnie, mert az unoka rá fog kérdezni, és a válasz elől nem lehet kitérni.

¹ Gyivicsán Anna-Krupa András: A magyarországi szlovákok. Budapest, Útmutató, 1999. p.103–104.

² A teljesség igénye nélkül csak néhányat említ: Janics Kálmán: A hontalanság éve. Pozsony, Madách, 1992; Vadkerty Katalin: A belső telepítések és a lakosságcsere. Pozsony, Kalligram, 1999.; Magdaléna Pariková: Reemigrácia Slovákov z Maďarska v rokoch 1946–48. Bratislava, Stimul, 2001.; Vigh Károly: A szlovákiai magyarság kálváriája (1945–48) Budapest. Püski, 1998; Kugler József: Lakosságcsere a Délkelet-Alföldön. Budapest, 2000.; A magyarországi szlovákság kitélepülését a Hívó szóra I-II./ Mať volá I-II. című dokumentumfilm dolgozta fel. R/D: Fuzik János. O/PH: Kiss Róbert. V/ED: Nagy Gábor. GyV/P.M.: Pigniczki Zoltán. 1996, Színes/colour, 62'11" perc/Mins, VI-DEO, MTVRT. Készült a Nemzeti és Etnikai Kisebbségekért Közalapítvány támogatásával.

³ Krupa, Andrej: Slováci v Maďarsku a výmena obyvateľstva v zrkadle ich vlastných výpovedí. In.: Národopis Slovákov v Maďarsku. Szerk.: Eperjessy Ernő. Budapest., 2000. p. 163–189., Andrej Krupa: Výpovede malokerešských Slovákov o výmene obyvateľstva. In.: Andrej Krupa: Malý slovenský národopis. Békésska Čaba, Slovenský výskumný ústav, 1999. p.94–107.

Osudové zvraty-druhá polovica 20. storočia. In.: Komlósska čítanka. Szerk.: Ján Chlebnický. Békésska Čaba, Slovenský výskumný ústav, 2000. p.148–170.

A válaszdadás egyik lehetséges eszköze az irodalom. A magyarországi szlovákság lakosságcsereével kapcsolatos traumáinak elemzésére Závada Pál vállalkozott *Milota* című regényében (2002). Az író a posztmodern szellemében demitizálja a történelmi eseményeket és kontraverz alapállásból felelőre hivatalos interpretációjukat. Mintegy 180 oldalon egy egész fejezetet (Ház a piactéren) szentel ennek a témának. A lakosságcsere motívumát egy talált napló alapján, egyetlen személy által, szóban felmondott színdarab keretében emeli be a regénybe. A kváziszíndarab egy délkelet-alföldi település szlovák nemzetiségű közösségének szemszögéből eleveníti fel az 1946 és 1948 között lejátszódó eseményeket. A színdarabot a község (Tótkomlós) szlovákok általi újraalapításának 250. évfordulója alkalmából tervezik bemutatni. Ennek a résznek a cselekménye a próbák körül forog. A színészek között vannak az egykori események érintettjei és tanúi, akik a próbák folyamán újraélik személyes történetüket. Teszik ezt olyan intenzitással, hogy egyikük bele is hal. A helyszín a „Ház a Piac téren”, melyről fokozatosan derül ki, hogy az idő múlásával a benne élő emberekkel együtt milyen változásokon ment át. A ház „egyik alapvető jelentése szerint feminin szimbólum, a Nagy Anya (Magna Mater) védelmező öle. A barlanghoz és a sírhoz hasonlóan az anyaméhre emlékeztet, amely az örök menedéket, a körülölelő védelmet jelenti, ugyanakkor a megpihenés, megújódás lehetőségét is magában hordozza.”⁴ A ház, mint az élet központja, az ember stabil helyét jelképezi a világban. Ha azonban ez a ház a Piac téren található, mely általában a település centruma, úgy is értelmezhetjük, mint kettős középpontot. Ebben az esetben óhatatlanul felmerül a dekonstrukció középpontot megkérdőjelező elve. Amennyiben a fejezetcímét ebben a megközelítésben vizsgáljuk és konfrontáljuk a regényszöveggel, kiderül, hogy az ellenkezőjét állítja annak, amit első olvasatra gondolunk. Éppen hogy a biztos pont, az állandóság hiányát sugallja, ami azt bizonyítja, hogy az, amit a szöveg mond, és ahogyan mondja, nem esik egybe. A biztos pont alatt a konvencióknak megfelelően harmonikus családi hátteret, egzisztenciális biztonságot, kiegyensúlyozott személyiséget és megbízható párkapcsolatot szokás érteni. Závada *Milota*-jában ezek az értékek dekonstruálódnak, azt a derridai tételt⁵ megerősítve, hogy a középpont csak átmenetileg létezik. Illékony, tovatűnő voltát támasztja alá a „ház” metamorfózisa is.⁶ A Piac téren lévő ház dekonstruálódása értekezhető úgy is, mint a mikro- és a makroszálad (az alföldi szlovákság) széthullása.

Az író a színjátszás beépítésének ötletét feltehetően a gazdag hagyományokkal rendelkező tótkomlói amatőr színházi mozgalmából meríthette.⁷ Magára a színdarabra, mint a regény egyik fő motívumára, az előreutalások hívják fel az olvasó figyelmét. Az első utalás már a regény elején megjelenik és folyamatosan jelen van egészen addig, míg a regényszöveg fókuszába nem kerül a III. fejezetben. Ez után a regényben végig visszautalások emlékeztetnek a színdarab cselekményszervező, drámai szituációteremtő funkciójára. A regényt leitmotívumként átható színdarabmotívum előképe az olvasóban egy valóságos színjáték meglétét feltételezi. Ennek az elvárásnak azonban ellentmond a drámai műfaj regénybeli megjelenésének a módja. A szöveggel való találkozáskor az olvasó szembesül azzal a ténnyel, hogy a sokat emlegetett színdarab valójában nem is létezik, vagy ha igen, csak nagyon vázlatos formában egy „ösváltozat”, melyet „mindenkinek menet közben kellett kitoldani és átfirkálgatni”⁸. Az eredeti „ösváltozat” elfedése újabb írásrészletekkel, a szövegek egymásra és egymásba íródása egy olyan heterogén szövegösszetétel hoz létre, melyben fellazulnak és átjárhatóvá válnak a műnemi, műfaji, stilisztikai keretek. A szövegek variálása és egymás közötti játéka eredményeként születik a színdarabnak aposztrofált szövegképződmény, melyet leegyszerűsítve prózában elbeszélte drámai történetnek nevezhetnénk.

⁴ Szimbólumtár. Szerkeszti Pál József és Újvári Edit. Budapest. Balassi, 1997, p. 202.

⁵ Derrida Jacques: A struktúra, a jel, a játék az ember tudományok diskurzusában. In: *Helikon* 1994/1–2, p. 21–35.

⁶ A ház (Adamec-villa) közel százéves története alatt nem mindennapi metamorfózison megy át. Hajdan egy családnak volt otthona. A háború utáni politikai események következtében a család kiszorult belőle. Helyette beköltözött az áttelepítési bizottság, csereházzá nyilvánították, kényszerű átmeneti szállása lesz az eredeti tulajdonosoknak és a kitelepített magyar családnak. Idővel szeretetotthonná lesz, végül játékkerem lesz belőle.

⁷ A tótkomlói amatőr színjátszás 2007-ben ünnepli századik évfordulóját. Az amatőr színházmozgalmról Kulik, Ondrej: *Slovenské ochotnícke divadlo v Tótkomlósi /1907–1947/*. Martin, Matica slovenská, 1982. – írt monográfiát. Ezen kívül a témában született néhány tanulmány. Például: Francisci, Michal: *Minulosť a prítomnosť našej dediny. Békéscsaba, 1931.*, Szincso György: *Műkedvelő színjátszás*. In.: *Tótkomlós története és néprajza*. Szerk.: Szincso György. Tótkomlós, Tótkomlós Város Önkormányzata, 1996. p. 305–315., Tóth István: *A műkedvelő színjátszás a délkelet-alföldi szlovákok körében*. In.: *Tóth István: A Békés és Csanád megyei szlovákok anyanyelvi művelődési viszonyai 1919–1944*. Budapest., Országos Szlovák Önkormányzat, p. 64–71.

⁸ Závada Pál: *Milota*. Magvető, 2002, p. 403. (továbbiakban Závada: *Milota* i. m.)

A regényben kétféle színdarabbal találkozunk az olvasó. Az elsőt nevezzük virtuális színjátéknak, mivel nincs írásban rögzített teljes szövege, így a könyvben sem jelenhet meg. A másodikat úgy is felfoghatjuk, mint a fiktív, csak az említés szintjén létező műnek prózában előadott változatát. Ezt a változatot kváziszíndarabként értékeljük. Alapját a „talált” napló képezi, mely ugyancsak virtuális dimenzióban létezik. A regénybeni kváziszíndarab a fiktív epikai és drámai szöveg többszörös transzformációján keresztül jön létre. A rögzített szöveg elvetése és a hangos írás alkalmazása Artaud⁹ kegyetlenség színházának hatását mutatja: „...olyan formában akarom mondani, hogy a hajdan elhangzottakat, amennyire tudom, szó szerint is hűen úgy tálaljam és körítsem, ahogy én hallom ezt hangosan elbeszélhetőnek.”¹⁰ A próbafolyamat során a külső körülmények és a szereplők, vagy az érintett nézők spontán megnyilatkozásai hatására a színjáték folyamatos változáson megy át. A kváziszíndarabban kapcsolatban nem merülnek fel olyan tartalmi vagy dramaturgiai kötöttségek, melyek gátat szabnának az esetlegességeknek. Így történhet meg, hogy a kulisszák mögötti események összemosódnak és beíródnak a színdarabba: „S ahogy így mesélem, az a próba jut eszembe, amikor először játszották egészen ezt a jelenetet, így én azt hittem, már az is a darab része, amit a kulissza mögül hallok.”¹¹ A cselekmény kibontása, a konfliktuskezelés módja, a drámai feszültségkeltés mikéntje mindvégig az aktuális szituáció függvényében alakul, a pillanatnyi hangulatnak vagy lelkiállapotnak kiszolgálta a történet-szöveget. A kváziszínjátéknak nincs középpontja. A marginális és centrális viszonya állandó mozgásban van. Ezért nincs egy kivezetése a cselekménynek. A függöny mögül váratlanul előlépő nézőből éppúgy lehet főszereplő, mint a mellékszereplőből.

Néhány gondolat erejéig időzzünk el a virtuális pretextusnál. A „talált” naplót úgy is értelmezhetjük, mint a posztmodern érdeklődésének középpontjában álló „eldobott” tárgyat, mely új, szubjektív kontextusban új értelmet kap azzal, hogy kivetíthetőek rá a vágyak és élmények.¹² A limlombok közül „előkerült” „ütött-kopott, szürke vászongingerincs bama kartonborítójú füzet”¹³ pszichoanalitikus olvasatban a tudattalan vágy jelölőjévé válik. Az önmagát álcázó szerző – „megtaláló”-ban egyidejűleg két, egymással ellentétes törekvés viaskodik. Egy-szerre próbálja elrejtetni és megmutatni azt a tudattalanjában megbúvó, kielégülésre törvő vágyat, amelyet egész eddigi életében elfojtott. A napló az elfojtás, mint elhárító stratégia eszköze, az elszenvedett kudarcok és csalódások tárháza. A „megtaláló álarcra mögé rejtőző szerző azzal, hogy kiadja kezéből az 1946–55 között papírra vetett vallomását, öntudatlanul is felvállalja a lelepleződés rizikóját. A naplóíró kilétére a regényszöveg utal, de maga az érintett személy is öntudatlanul magára vonja a figyelmet megmutató aktivitásával, árulkodó viselkedésével, beszédmódjával. A tudattalanjában lévő traumatikus életesemények kimondására, másokkal való megosztására irányuló elfojtott vágy valamilyen külső inger hatására működésbe lép és utat tör magának. Ez a mozzanat a nyelvben manifesztálódik: „...egy februári estén bekopogott hozzám Zsófi néni. Hogy szeretné, ha elolvassák valamit. Mit gondolok, talán mások is, persze hát inkább a fogékony emberek, mondjuk megismerhetnék...”

Micsodát, Zsófi néni?

Vagy ha fölolvashatnák, hogy meg lehessen hallgatni, szoktak a rádióban is ilyen műsorok lenni...

De miről tetszik beszélni?

Mondjuk egy jó színésznő, szépen hangsúlyozva, ha beküldenék neki... Csomós Mari például, őt nagyon szereti, a legjobb volna erre.

Zsófi néni drága, tessék szépen leülni, és előlről kezdeni! Hát ő leülhet, de nem akar mást, csak megkérdezni, áthozhatja-e nekem azt a füzetet, amit talált.”¹⁴

Lacan szerint minden szöveg a vágy beszéde. A nyelvben kifejeződik az a hiány, ami után vágyakozik az ember, amire szüksége van. A vágy jelölőjének, a naplónak az „előkerülése” és nyilvánosságra hozatalának szándéka arra utal, hogy az adott szituációban esély mutatkozik a vágy kielégítésére. Az idézett szöveg jól érzékelteti a „megtalálóban” dúló kettős harcot: arcot adni a kívülről nem érzékelhető lelki készletének, ugyan-

⁹ Artaud költői terminológiájában a *kegyetlenség színháza* nem fizikai kegyetlenséget jelent, hanem felfokozott művészi intenzitást, a tudat mélyebb rétegeiben fekvő valóság tartalmak megismerésére való kegyetlen eltökéltséget. Lásd bővebben: Mihály Gábor: A modernről a posztmodernig. Új Világ Kiadó, 1999. p. 54.

¹⁰ Závada: Milota i.m. p. 404.

¹¹ Závada: Milota i.m. p. 453.

¹² Bókay Antal: Irodalomtudomány a modern és a posztmodern korban. Budapest, Osiris, 1997. p.258.

¹³ Závada: Milota i.m. p. 396.

¹⁴ Závada: Milota i.m. p. 396.

akkor elfedni azt, hogy a személyiség koherenciájának látszata megőrződhessen. E kettős ellentétes mozgás bátortalanná teszi a kitarulkozni vágyót. Lelki bizonytalansága a nyelvben a feltételes mód, a határozatlan névmások, a bizonytalanságot kifejező módosítószavak következetes használatában mutatkozik meg. Nemcsak saját magát álcázza, hanem a naplót is. A *naplót* a *valami* határozatlan névmással jelöli. *Valaminek* nevezi, amit szeretne megmutatni. A beszédpartner kérdésére, hogy *mi az a valami*, nem pontosít, nem ad választ, folytatja kissé zavarosnak tűnő mondandóját. A *valamiről* fokozatosan derül ki, hogy *olvasni lehet*, végül a beszélgetőtárs újabb kérdésére kimondja a bűvös szót, hogy *fűzet*. Maga a vágy jelölőjének az artikulációja is kemény lelki és fizikai megpróbáltatásba kerül. Ebből is látszik, hogy a fűzethez sokkal több köze van, mint amennyit el akar árulni.

A „talált” napló kettős világot tükröz: keveredik benne a valóság a vágyvilággal. Íróját férje becsapja, megcsalja, elhagyja, kifosztja. A gyermekével magára maradt fiatalasszonyt internálják, elveszti egzisztenciáját, házáat, az emberekhez való bizalmát. Magabaforduló személyiségét titkok lengik körül. Előéletéből alig ismerünk valamit. Amit tudni róla, hogy nem falubeli, Adamec kereskedővel való házassága révén kerül a faluba. Házasságuk egy idő után – a férj hűtlensége miatt – zátynyra fut. A férfi a konfliktus feloldására ambivalens megoldást alkalmaz. A lakosságcsereit eszközként használja fel arra, hogy megszabaduljon feleségétől és gyermekétől. Ráveszi az asszonyt, hogy települjenek át, majd a közös vagyont átmenekítve, a családját hátrahagyva, kisemmizve, új szerelmével áttelepül Szlovákiába. A nő mivoltában is megalázott fiatalasszony mintegy elhárítási mechanizmusként folyamodik a naplóíráshoz. A történetekkel egy időben vezeti a naplót, melyben a legfájdalmasabb momentumot, férje hűtlenségét tagadja, időt adva magának a helyzet fokozatos elfogadásához. Mivel nincs ereje szembenézni az igazsággal, meghamisítja azt. Önmagát helyezi a hűtlen asszony pozíciójába, aki kitelepülési szándékot mímelve eléri, hogy megunt férje egyedül települjön át, ő pedig szeretőjével itthon marad. A megtörtént események hamisítása, éppen fordítottjának a rögzítése azt a célt szolgálja, hogy a sértett fél kitörhessen, látszólag persze, az áldozatszerepből. Ez nem más, mint öncsalás, mert nem hozza meg a várt megkönnyebbülést, megtisztulást. Az igazság kimondására irányuló vágy továbbra is ott lappang a tudatalattiban és kielégülésre törekszik. Freud szerint az elfojtás sohasem végleges és nem marad következmények nélkül. A napló írója évtizedeken keresztül hordozta magában a traumákat. A valóság „átírása” csak átmeneti megoldást jelenthetett számára. A múlttal való szembenézés, vágyának elfojtása különböző testi és lelki tüneteket idéz elő. Esetében a folytonos szorongás valószínűsíti az érrendszeri megbetegedésre való hajlamot, amit váratlan halála is alátámaszt. Azzal, hogy kiadja kezéből naplóját, és engedi, hogy szindarab íródjon belőle, majd a számára a jelenben othont nyújtó egykori házában, az Adamec-villában el is játsszák a történetét, sőt maga is szerepet vállal benne, egy olyan lavinát indít el, mely játéknak indul, de tragédiába torkollik.

A napló világában a biztonság, szeretet, szerelem, törődés iránti vágya jut kifejezésre. Ezt a vágyat fogalmazza meg, amikor két férfi által körülrajongott sikeres emberként, szeretett nőként tünteti fel magát. Ez a vágyvilág keveredik a reális eseményekkel: a korszakra jellemző antidemokratikus, személyi jogokat sértő intézkedésekkel, többek között az internálás megélt keserveivel, az otthontalanság, kitaszítottság érzésével. Mindezek háttérében a lakosságcsere által generált bizonytalanság és felfokozott érzelmek közepette megkérdőjeleződnek a szlovákság létmódjának a közösség körében elfogadott ismérvei. Felvetődik a kérdés, hogy ki számít igazi szlováknak? A propaganda azt sugallja, hogy az, aki visszamegy „a mi Matyicánk, Szlovák Országanyácskánk ölébe”.¹⁵ Megosztja a háború utáni nehéz időszakból éppen eszmélő szlovákságot. Szembeállítja a családtagokat, rokonokat, szomszédokat, a falu közösségét. Megingatja az alföldi szlovákságot identitásában, szülőföldjéhez és az anyanemzethez fűződő viszonyában. A szlovák létmód hagyományos alkotóelemeit a származás, nyelv, a tradíciók összetartó erejét az aktuális politikai célok összefogják. Ezek az ellentmondások belső és külső motívumharcot indukálnak a kettős én-tudatú kisebbségi emberben, aki arra kényszerül, hogy meghatározza én-pozícióját a szlovákiai szlovákság viszonylatában is.

Minden változik körülöttünk, mi is folytonos átalakulásban vagyunk. Régi, stabilnak hitt igazságok megkérdőjeleződnek meg, értékek cserélődnek fel, jelentések tolódnak el, cserélődnek ki. A lakosságcsere megítélése is a bővülő tények és tapasztalatok ütköztetése kapcsán folyamatosan értékelődik át. Ellentmondásosságára a kváziszinjátek megosztott szubjektumú szereplőinek ellentétes irányú belső motívumharcai világítanak rá.

A színjátás, szindarab, próba, színpad/játéktér, színész, rendező, szöveg, szövegtudás (hiánya), kifejezések átszövik az egész regényt. Nem nehéz ebben az írói tudatosságot felfedezni és meglátni benne az idő-

¹⁵ Závada: Milota i. m. p. 413.

sebbek körében napjainkban Tótkomlóson újraéledő játékkedvet. Szlovákságuk megélésének egyik módja önmaguk alakítása. Régi énjük eljátszása egy-egy tradíció színpadi vagy filmbeli¹⁶ meglevenítésekor gyógyító terápiaként hat rájuk. A *színjáték* szó kétértelműségénél fogva alapjelentése mellett utal a lakosságcsere valódi céljának álcázására is. Az áttelepülésre jelentkező szlovákok nem sejtették, hogy a Csehszlovákiából kitelepített magyarokkal együtt a nagyhatalmak politikai játszmájának eszközei. A lakosságcsere ennek alapján értelmezhetjük úgy is, mint színjátékot.

IRODALOM

- Bókay Antal: Irodalomtudomány a modern és posztmodern korban. Budapest, Osiris, 1997.
 Derrida, Jacques: A struktúra, a jel, a játék az embertudományok diskurzusában. In: *Helikon* 1994/1–2.
 Divičanová Anna: Otázka spontánnosti a kultúrneho zásahu. *Folklor és tradíció* IV. Budapest, 1987.
 Gyivicsán Anna-Krupa András: A magyarországi szlovákok. Budapest, 1999.
 Osudové zvraty-druhá polovica 20. stor. In: *Komlósska čítanka*. Szerk.: Chlebnický Ján VÚSM, 2000.
 Krupa Andrej: Slováci v Maďarsku a výmena obyvateľstva v zrkadle ich vlastných výpovedí. In: *Národopis Slovákov v Maďarsku*. Szerk.: Eperjessy Emő. Budapest, 2000.
 Krupa Andrej: Výpovede malokerešských Slovákov o výmene obyvateľstva. In: *Krupa Andrej: Malý slovenský národopis*. VÚSM, 2000.
 Mihály Gábor: A modernről a posztmodernig. Új világ, 1999.
 Szimbólumtár. Szerk.: Pál József és Újvári Edit. Budapest Balassi, 1997.
 Szincsek György (szerk.): Tótkomlós története. Tótkomlós, 1999.
 Závada Pál: *Milota*. Magvető, 2002.

KATALIN MARUZNÉ SEBŐ

The motif of population-exchange in Závada Pál's novel, *Milota*

The first thematic description of the Hungarian-Czechoslovakian population-exchange, as an event of tremendous impact on the lives of ethnic Slovaks living in Hungary, is found in Závada Pál's novel, *Milota*. This paper examines the chapter 'The House on Market Square', in which Závada elevates the motif of population-exchange into the text through a quasi-play. The scene where the play is set is an old peoples' home; the building was originally a family home. The actors are the old people living in the old peoples' home, who were all involved in the population exchange after World War II. The actors volunteered to act their younger selves from a couple of decades ago. The theatrical play has two readings; besides the literal reading, the population exchange can also be read as a theatrical play, where the true objectives of the population exchange were masked.

¹⁶ A tótkomlósi szlovák klub tagjai aktívan közreműködtek a Závada Pál *Jadвига párnája* című regénye nyomán készült filmben, melyet Deák Krisztina rendezett. A filmet 1999-ben mutatták be. A tótkomlósi szlovák önkormányzat és szlovák klub kiadásában Zsura Zoltán rendezésében 2001-ben megjelent a *Komlósska svadba/komlósi lakodalom /és a Pá-račke /Fosztóka/* című videókazetta, melyeken ezeket a tradíciókat maguk a szlovák klub tagjai elevenítik fel. Egyéb adat a kiadványokon nincs feltüntetve. Gyivicsán Anna a mai folklórfunkció három megjelenési formáját tartja számon: 1. spontaneitás, 2. kulturális beavatkozás, 3. átmeneti típus. A „spontaneitás” alatt a tradicionális kollektív szokás, hagyomány megszakítás nélküli továbbélését érti, melyet napjainkban is a közösség eredeti funkciójában megőrizve gyakorol. A „kulturális beavatkozás” szorosan a kultúrpolitikához, az általa életre hívott folklorizmushoz kapcsolódik. Az „átmeneti típus” fogalmával jelöli azokat a folklórjelenségeket, melyek során főként a kulturális beavatkozás hatására a falu közössége felújítja a már nem gyakorolt szokásokat. Ezek alapján a tótkomlósi szlovák klub tagjainak kulturális tevékenységét az átmeneti típusba sorolhatjuk. Lásd bővebben: Divičanová Anna: *Otázka spontánnosti a kultúrneho zásahu*. *Folklor és tradíció* IV. Budapest, 1987, p. 44–47.

BUCIN MIHAELA

Egy román tánc és hiedelem: CALUSUL (a Kalus)

NEMZETISÉGI INTÉZET

román népi tánc, pünkösdi, balkáni népek, csángók, Codex Caioni

E dolgozat középpontjában a „Călușul” elnevezésű román népi szokás áll és ennek eredetéhez és szerepéhez kötődő elméletek, melyek megfogalmazódtak az idők folyamán. A „Călușul” egy jellegzetes elemekből álló férfítánc, mely jellegzetes zenére általában évente egyszer kerül előadásra. Előadása egy vallásos ünnephez kötődik, leggyakrabban a pünkösdhöz, de egyes területeken az újévkor kerül bemutatásra. Az ok, amiért ezt a témát választottam az az, hogy 2006. november 24-én a „Călușul” népi szokást bejegyezték a Masterpieces of the Oral and Intangible Heritages of Humanity Világörökség névsorába, melyet az UNESCO szervezte meg a tavaly bejegyzett műalkotások között szerepel még a Ramlila, a „Ramayana” hagyományos megjelölése (Indiából); a Kabuki színművészet (Japánból); a Samba de Ronda tánc (Braziliából). A valóságban ez azt jelenti, hogy a román állam köteles a következő öt évben évente 50.000 euróval támogatni a călușari csoportokat, annak érdekében, hogy elősegítse e népi szokás fennmaradását azokban a közösségekben, ahol ez még nem halt ki.

Ez a népszokás, melynek meghatározó eleme a tánc, lett a mai Románia egyik jelképe. Technikailag a legnehezebb román néptánc, verbuno és „legényes,” jellegű. Csak a kiválasztott (páratlan számú) férfiak táncolják, évente adott napokon, általában pünkösdkor. A legjobb táncos a vezető (vataf), ez a tisztség sokszor apáról fiúra száll. Ő választja ki a táncosokat és irányítja. A tánc jellegzetes viselete (a Havasalföldön) gazdagon díszített fekete kalap, bojtokkal díszített bot, szöttes öv a derék körül és Szent András-kereszt alakban a felsőtesten, lábszárvédő és bocskorra erősített vassarkantyú.

A Căluș típusú tánc Romániában és a Dunától délre eső területeken van elterjedve a román, aromán és meglénoromán közösségekben. Ismerik a szerbiai és bulgáriai vlahok is. Az etnikai interferencia területeken a szokást a bolgárok is átvették, ugyanakkor e rituális tánc változatai Makedóniában is ismertek Rusalii néven.

A tánc eredetét illetően több elmélet is megfogalmazódott. Ezek közül az egyik a latin eredetre helyezi a hangsúlyt, és ennek keretében négy hipotézis merül fel. Az első szerint a Călușar tánc a rómaiak egy koreográfált rituális táncából ered, melyet a Mars isten és a hős Herkules 12 papja, eredeti megnevezésük szerint Sali, végzett el május idusán. Egyes nyelvészek szerint a călușari elnevezés a „Colissali” szóból ered, mely a papok egy másik elnevezése. Ez az elmélet a román felvilágosodás időszakában terjedt el, amikor az erdélyi görögkatolikus románok egyre nagyobb mértékben hangsúlyozták népük és nyelvük latin eredetét.

A második hipotézis, melyet Ion Heliade Rădulescu havasalföldi író karolt fel, a romantika irányzatához kapcsolódik. Eszerint a Căluș eredete a szabin mítoszra vezethető vissza, kiemelve a Romulus vezér által vezetett rómaiaknak a szabin nők elrablása allégorikus koreográfiájához való hasonlatát.

A harmadik hipotézis szerint a căluș alapját a rómaiak Rosalia nevű ünnepe adja, mely jellegzetes meg nyilvánulásai közé tartozik a fegyverforgatást ábrázoló tánc, mint a Napisten kultuszának kifejezése.

Végül a negyedik feltételezés szerint a călușar csoportok eredetét egy *collusium* elnevezésű szakrális férfítársaság nevéhez köti.

Létezik még két másik elmélet is, melyek szerint a călușar tánc görög eredetű. Ezek közül az egyik a Rhea istennőnek szentelt rituális táncra utal, melyet krétai papok hajtottak végre. A mások elmélet szerint a szoban forgó călușar tánc a *vándor papok*, Démétér termékenységű istennőnek szentelt táncából alakult ki.

Más elméletek szerint a Căluș tánc eredete a római kor előtti időszakba keresendő, és pedig a trák kultúrában. Xenophonész az időszámításunk előtt V. században írt Anabis című művében leírja a trákok „Colavrimos” nevű táncát, mint egy harcias, napkultuszhoz kötődő rituálét, melynek játékos, gyógyító, harci és kathartikus vonatkozásait is említi. A táncot előadó férfiak egyik kelléke a bot, mely a călușar csoportoknál is jellegzetes elem.

A cseh származású Zdenyecz Ványa egy 1992-ben német nyelven megjelent munkájában érdekes dolgot ír meg a *rusalii* és *kalusari* szavakról: óbolgár és macedón eredetűnek mondja ezeket, jelentésük: transzban táncoló személyek (tulajdonképpen: sámánok), akik gyógyítottak és jósltak, főképpen pünkösdi éjjelen.

Figyelembe véve a táncosok viseletét és a tánc egyes lépéseit, mozdulatait, a Căluș elnevezést asszociálták a *cal* szóval is, melynek román jelentése ló, a latin cabalusból. Egyes területeken a táncosok kalapját hosszú, színes szalagok díszítik, melyek a ló sörényéhez hasonlíthatók, lábszárakra csengő van erősítve, és a felsőtest viseletét átlósan elhelyezett, egymást keresztező széles pántok egészítik ki, melyek a hátra emlékeztetnek. Más feltételezések szerint viszont a kalusarinak talán a falu szépei megnevezés felelhetne meg, mivel *kalosz* görögül *szépet* jelent. Ugyanakkor, a pünkösdi természet feletti lények, a lele, a tündérek, melyek megnevezése szláv nyelven Rusolky, fordításban ugyancsak „Frumoasele”, azaz „a Szépek”-ként kerülnek említésre.

Létezik még egy másik elmélet, mely szerint a căluș tánc Nyugat-Európa egyes kikötője területeiről ismert rituális morris-tánc egy keleti, balkáni, illetve román változata. A *morris dance* egy angol csoportosn előadott néptánc, mely alapját egy ritmikusn ismétlődő lépés adja, ami egy sorozat koreográfiát mozdulattal egészül ki. A táncosok kellékeket használnak, mint például botok, kardok, pipák vagy kendők. Léteznek angliai feljegyzések, melyek már 1448-ban megemlítik a *morris* táncot. Hasonló elnevezésű és hasonló elemekből álló táncokat említenek az írások a reneszánsz korából francia, olasz, német, horvát és spanyol területeken. Az elnevezés eredete nem tisztázott, területeken, de a leginkább elfogadott elmélet ezzel kapcsolatban az, hogy az eredeti elnevezés *moorish dance* volt, mór tánc, mely Franciaországban *morisques*, Németországban *moriskentanz*, Horvátországban *moreška*, Olaszországban és Spanyolországban *moresco* formákat viselte, majd ezekből alakult ki a *morris dance* mai forma. Egy másik, egyszerűbb magyarázat szerint a „Morris” elnevezés a latin „Moris,” szóból ered, melynek jelentése „ilyen a szokás”. A Horvátországban előadott *moreška* táncról azt tartják, hogy ez a mók és keresztények közötti harcot idézi fel. Főként Korčula szigeten adják elő, és jelenleg egy jelentős turisztikai vonzerővel rendelkező igen fontos identitászimbólumként tartják számon. A feltételezések szerint Sziciliából származik, és Korcula szigetére Velencén és Dubrovnikon át jutott el.

Ahogy említettem, a román közösségekben a Călușar táncot pünkösdkor adják elő, mivel ez egy negatív töltetű időszak mind a román, mind a balkáni hiedelemvilágban. A kedvezőtlen jelleget az úgynevezett lele, magyar fordításban, ök, más néven Frumoasele, a Csodaszépek, a szlávoknál Rusalky, rossz tündérek idézik elő, melyek furcsa testi és pszichés betegségeket okozhatnak, embereknel és állatoknál. Nem egy orvosok által, sem a kuruzslók által gyógyítható betegségről van szó, hanem inkább egy hipnotikus transzállapotra hasonlít, melynek csak a calusari tánc mágikus ereje tud véget vetni. Tehát, a tánc egy apotropikus hatású rítus. A calusari táncosok egy testvériséget alkotnak, egy zárt közösséget, melyet eskü köt. Az esküt egy zászló előtt teszik, a zászló több varázserejű elemből áll: zöld fokhagyma, bazsalikom, üröm, fehér zsebkendő. A legtöbb helyen, a calustáncosok házasságban. Az előkészületek és a tánc ideje alatt erény fogadalmat tesznek, régebben a calusarok együtt laktak, éjjel sem mentek haza a családjukhoz. Néhány évtizede a moldovai táncosok a templom eresze alatt aludtak, ez volt az a hely, ahol a rossz szellemek nem jártak.

A hiedelem első részletes leírása latin nyelven a „Descriptio Moldaviae”, Dimitrie Cantemir moldovai fejedelem által 1716-ban kiadott történelmi műben található meg. Idézem: „...ha egy Kalusari csoport az útján találkozik egy másikkal, a két csapat meg kell vívjon egymással. A vesztesek utat engednek a győzteseknek és kötelességük, hogy 9 éven át alsórendűnek vallják magukat a győztes csapattal szemben. Ha egy ilyen harcban valaki meghalt, nincs bírósági eljárás, a tett nem esik a büntető törvény hatálya alá”.

A 19. században a kalus-ról szóló feljegyzések szaporodnak: Gegő Elek, erdélyi ferences szerzetes, egyházi szónok, a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja az első magyar néprajzos, aki említi a Calus-t. Az információit valószínűleg Cantemir latin nyelvű írásából vette. A következőket írja: „Van a' moldvai oláhoknak még egy babonás nemű tánczok, mellyben a' feletlen számból álló ifjak (*kalucsénii*) asszonyi öltözetben 's álarczban jelennek meg ...”. 1852-ben, Ferenc József császár utat tett Erdélybe és, ahogy a források említik, Nagyszombat Ligetében egy Kalusár csoport előadta a virtuóz román táncot a császár tiszteletére.

A legérdekesebb szereplője a Kalusár csoportnak a Mutul (Kuka). Ő a sámán szerepét játssza, ő fogadja a kalusárok hűségkijét. A Kuka cafrangos, ríktó, eseten ruházatot visel, néha női ruhába öltözik. Álarcot visel, vagy erősen be van kenve az arca, hogy ne legyen felismerhető. A tarisznyájában vagy a ruhái alatt, a derekához kötve egy hatalmas fából készült falosz rejtjeget. Kezében Mutul egy primitív fegyvert: papalost, íjat, baltát vagy ostort lóbál. Kuka nem beszél, hanem artikulatlan hangokat ad, és bármit megtehet, amit akar: nem fogad szót a táncsoport vezetőjének, kedve szerint csatlakozik vagy kiszáll a táncból, zavarja a többi táncost, majd megveri őket kardjával, megcsókolja a lányokat és az asszonyokat. Az egyetlen dolog, ami szigorúan tilos a Kuka számára, a beszéd. A tilalom hetekig tart, amíg az előkészületek, a táncpróbák és a pünkösdi ünnepe véget nem ér. A Kuka kitűnő táncos, akrobata és színész kell legyen, mivel a feladatai nagyon

összetettek: fára mászik, kézen állva vagy háztetőkön táncol. Havasalföld egyes területein a Kukát a Kalus gidájának hívják. Arcán szőrével kifelé fordított kecskebunda álarcot, fején gidabunda kucsmát és kecskeszakállat visel. Egy ilyen Kuka szerepkör látványa más álarcos táncokra, szokásokra emlékeztet, mint pl.: a Turka, busójárás, hétfalusi csángó Borica.

Erdélyben és Bánátban a Kalus tánc egyre inkább nemzeti identitászimbólummá alakult át. 1855-ben, Iacob Mureșan és Ștefan Emilian által vezetett csoport, népi táncokat gyűjtött Erdélyben, köztük a Kalust is. Azért, hogy a táncnak legyen egy polgári formája is, amely nemzeti fesztiválok alkalmával színpadra vihető, egyszerűsítették az eredeti tánclépéseket, és az eredeti apotropaikus célja marginalizálódott. Viszont egy igazi táncmozgalom született, amelynek az élén az ún. brassói *Cete de Junii* (ifjú legénycsapatok) voltak. Ebben az új és nem igazából tradicionális formában, a Kalus visszakerült a falvakba, azokra a területekre is, ahonnan száz éve kihalt, és csak látens formában létezett. Így történhetett ez a két magyarországi román közösség esetében is: Battonyán és Magyarcsanakon.

A kommunizmus idején, ahogy várható, a Kalus is egy száműzött műfaj lett. Még a színpadi változatot is kiszorították a kulturális életből. Amíg valakinek támadt egy ötlete: egy Kalusari csapat létrehozása Scornicești-en. Ez Nicolae Ceaușescu szülőfaluja, csak hogy ebben az ulténiai falucskában azelőtt soha nem létezett Kalusari csapat, mivel szegény falu volt. Így mindig más falvakból érkeztek ide táncosok pünkösdi idejében. A román államfő törzsi, primitív érzelmeinek megnyilvánulása nem késett. Mivel mindig büszke akart lenni szülőfalujára, Ceaușescu elfelejtette, hogy ez a tánc egy elítélt létforma maradványa. Sok pénz és energia ráfordításával, a scornicești Kalus híres lett Romániában és külföldön is. Ez a tény a tánc második nagy feltámadását indította meg: minden iskolában, sőt még óvodákban is, létrejöttek a kiskalusár csapatok. Az öltözőkük fényesebb és gazdagabb lett, a tánclépések igazi virtuóz mozdulatsorozattá alakultak át, de tulajdonképpen az egész az eredeti koreográfia meghamisítása volt.

1990 után a Kalus szokása újra éled. A fesztiválok színpadi változatai mellett, újra létrejöttek a hagyományos férficsapatok, amelyek járják a falvakat és ma már a városokat is.

Egy internetes blogon az alábbi feljegyzést találtam:

„Tegnap háromszor is találkoztam velük, Kalusárokkal, mivel pünkösdi van. Nem túl jó a kép amelyet csatolok, mivel attól tartottam, hogy a kuka észre vesz és rám tör. Ha beteg vagy, jó beszélni velük a táncba és a tőlük kapott zöld fokhagymát a szentkép mellé kell tenni.”

Mikor a városba jönnek, a kalusárok örömmel teli utazótáskákat hoznak magukkal. Miután a táskákat körbetáncolják, a köréjük gyűlt emberek vásárolnak az ürmökből. A háziasszonyok az ürmöt a mosógép mellé teszik, hogy feloldozást kapjanak a mosásra a pünkösdi hét alatt. A Kalus is, íme, biznisz lett!

Mielőtt a UNESCO tudomására jutott volna e román szokás híre, 1995-ben a Calusari motívum már megjelenik egy felkapott amerikai sorozat egyik epizódjában: az *X-aktákban*. Mulder és Scully ügynökök egy rejtélyes gyilkosság után kutatva rossz, földön kívüli erőkre bukkannak. Ezek a Calusari-k voltak, ráadásul az egyik románul is beszél!

A tánc jellegzetes zenéjéről csak annyit, hogy az első kottája a 17. században jelent meg, a Codex Caioni zene antológiában, melyet Károni János, erdélyi születésű, román családból származó ferences szerzetes gyűjtött össze.

BIBLIOGRÁFIA

- Constantin Stancu (szer.): *Călușul. Antologie de studii*, Pitești, 1997.
- Giurghescu, Anca: A Comparative Analysis between the "Calus" of the Danube Plain and "Caluserul" of Transylvania (Romania), in *Studia Musicologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, T. 34, Fasc. 1/2 (1992), 31-44 old.
- Forrest, John: *The History of Morris Dancing, 1483-1750*. Cambridge: James Clarke & Co Ltd, 1999.
- Kligman, Gail: *Călușul. Transformări simbolice în ritualul românesc*, Univers. (Căluș. Symbolic Transformation in Romanian Ritual With a foreword by Mircea Eliade. The Romanian Cultural Foundation Publishing House, Bucharest, 1999).
- Mihăilescu, Vintilă: *Bate Tarantula să priceapă Călușul*, Dilema Veche (folyóirat), Bukarest, január, 2007.
- Dömötör Tekla (főszerk.): *Magyar néprajz*, VI. köt. In: <http://mek.oszk.hu/02100/02152/html/06/index.html>
- Stanfield; Norman: *Morris and Calusari Dancers Meet in Vancouver, Canada: "Cut From The Same Cloth?"* 6 June 1997, <http://www.vancouvermorrismen.org/calusari.html>

*MIHAELA BUCIN***A Romanian dance and belief: CALUSUL**

The central topic of this work is a Romanian popular custom called „Călușul” and the theories formulated during the time regarding its origins and role. The „Călușul” (Horseman) is a male dance with a specific step, executed on specific music once a year. The presentation of the dance is related to a religious celebration, most often to Whitsuntide, but in some areas to New Year's Eve. The reason why I chose this topic is because the „Călușul” was registered on 24 November 2006 with the approval of the UNESCO on the list of Masterpieces of the Oral and Intangible Heritages of Humanity.

JÓZSEF GOMBOS

On the Borders of Regions: Finland as an Interface Periphery (1809–1995)

ALKALMAZOTT HUMÁNTUDOMÁNYI INTÉZET

big powers – small states, modernization – backwardness, historical regions of Europe, sphere of influence, centre – periphery, bipolar world, finlandization, socio-political cleavages, comparative advantages, socialism – capitalism, coercion – consensus, migration

As a result of Napoleonic wars – after 600 years of common history with Sweden – Finland became a part of the Russian Empire in 1809. The other chronologic milestone is 1995, when Finland joined the European Union, together with Sweden and Austria.

Finland was always situated in an *interface periphery* – as the Finnish scholar Risto Alapuro – describes it – being influenced by two regional centres at the same time. The European *West* was represented by Stockholm, and Sankt-Petersburg embodied the *Eastern* centre in this very plausible theoretic model. Although Finland's social and political history was following the Western-type development, the permanent impact of Russia on this process can always be demonstrated during the next two centuries.

The military and political dominancy of the Eastern centre was combined with social, economic and political backwardness, which was characteristic for the so called *latecomers*. However, from the point of view of Finnish modernization (whatever the term means) the role of Russia (and the Soviet Union) was very positive after all, and can not be described one-sidedly as the retardant of the Finnish ascension. It is worthy to note here, that in Sankt-Petersburg the Western European *high culture* was available in many languages, architects and craftsman were welcome there and also the composition of the administration and the high command of the army was plenty cosmopolitan.

Seen from Stockholm, Finland was taken as a provincial, simpler or sometimes even as a more backward land for centuries to come. For a certain part of the Russian (or for the Soviet) elite the socio-political conditions in Finland was an example to follow: the *„living constitution”*, the Western-type political system or for example the high living standard.

The Borders

The border (or: dividing line) constantly separating Finland from East was a very complex one, a kind of *demarcation zone*. Some of the components can be taken as a *regional cleavage*; others were short-lived, temporary ones. Without giving a complete list of these components, we shall give a brief record below:

- The *schism* (in 1054) resulted a firm cleavage between the western Christianity and the eastern orthodoxy.
- This was also a border between *different political systems*, at all times. (For example: enlightened absolutism vs. autocracy; democratic republic vs. soviet system; democracy – undemocracy.)
- There was also a great difference between the two types of *social development*, which were far from being similar. (For example: unlike the Russian system, the Scandinavian-type of feudalism had free peasantry; while the civil society was strong in Finland, for a long time it was missing in Russia.)
- Characteristically differing *legal systems*. (Gustavian 'constitution' of Swedish origin vs. not systematized Russian law; liberal legal system vs. Soviet regulations.)
- *Lingual and ethnic dissimilarity*.
- The division between *small states* and *big powers*. (Comparing to her giant neighbour Finland as a small state has always been in a disadvantageous position.)
- For both of the Finnish and the Russian political thoughts it was the *mystic border* between East and West. (As for the ambivalent Russian attitude concerning the continental West, sometimes they wanted to *overtake* with it, sometimes to *isolate* from it. On the other hand the Finns loved posing in the role of the *Eastern-most outpost of the West*.)

- After the last war there was a bipolar world emerging, and the Finnish-Russian border became also the *border of two world system* until the collapse of the Soviet Union. (Warsaw Pact; COMECOM etc.)

In contrast to it, Finland's western border was in most of the cases much '*softer*' than the rigid Russian one and it was rather *loose* and *permeable*. For hundreds of years there were no religious or custom borders, neither social nor military and political borders between the two countries.

- The lingual differences were not so harsh, because Swedish was spoken in Finland and addition it was used in Northern countries as a *lingua franca*.
- It is the border of *Scandinavia*. (According to the Finnish political thought Finland is a part of *Fenno-Scandia*.)
- The form of the government is differentiating Finland from the rest of the Northern countries. (Republic vs. monarchy.)
- 1809–1917: it is the border of Russian Empire, which is also dividing two different legal and political systems.
- 1944–2001: it is the border of the Soviet sphere of interest.
- For a comparatively short time it was the limit of wellness and low living standard. (A great number of Finns migrated to Sweden for a better livelihood.)
- Finland was often taken as *underdeveloped* or *provincial* in comparison to her more developed neighbour.
- Before the age of icebreakers and aviation, the geographical and meteorological conditions literally isolated Finland from the West.

The Development of the Finnish Society

The Finnish society was one of the so called *rump society* in the 19th century (with the terms of Zoltán I. Tóth), meaning that the rural Finnish peasantry was ruled by an urban, Swedish speaking elite. The whole composition and the development of the Finnish society are similar to her Western neighbour and it was always very much different from any aspect from the Russian model. The basic differences are rooted first in the nature of the two types of feudal systems, secondly in the split of the ennoblement. The next types of differences were overwhelmingly caused by the Soviet regime. By the second half of the 20th century, the ancient and rural Finnish society turned into a modern society, today living in an urban environment (more than 60%) and earning the living in the tertiary sector and in the industry.

Comparing to it the Russian social development was *uneven* and in some regions perhaps backward. While applying *coercion* was very typical for the Eastern social history, the Finnish conditions (with a few but not unimportant exception) can be described as *peaceful* and *consensual*. Also the socio-political cleavages dividing the different groups of people are more extensive and sharper in Russia, than in Finland.

Two Ways of Economic Modernization

In the 19th century the driving force of the Finnish economic development was the forest and paper industries, in an agrarian country. Although both countries can be taken as rurally determined economies, the differences in modernization are great.

The basic pillars of these differences are the following ones: the social background; the divergence between the two types of feudalism and capitalism, and finally we must not forget the impacts of the 74 years old Soviet economic system. ('*Planned*' or '*command economy*' with the presence of *shortage*.) While the Soviet experiment suffered a collapse, the Finnish modernization lifted her economy onto the highest world level. However, the Russian/Soviet market was always very advantageous for the Finnish economic development, with the exception of the '*dark ages*' between the two wars.

Finland took the economic opportunities of living on the borders of two world orders (i.e. capitalist and socialist), but in the meantime she got firmly integrated into the Western world market. Russia was unable to use her comparative advantages and often had chosen the means of isolation, for a reason or another.

Legal and political systems

From this point of view there are very few similarities and plenty of differences between Finland and Russia. Finland inherited the Gustavian Swedish legal system in 1809 and it was valid during the Russian rule. Although there were amendments and new provisions put in effect, but the original Swedish codex remained basically unchanged after all.

In the 19th century Russia witnessed two attempts for reforming the Imperial legal system, but with no success.

While in Russia political parties were banned until 1906, in Finland there was a multi-party system. After 1906 the Finnish political system was transformed: the four estate Diet was replaced with an unicameral parliament, based on universal suffrage.

Russia obtained a representative body (*Duma*) and things had changed in the political arena there too, but the climate of autocracy was not fit for building a liberal monarchy. After the Bolsheviks' revolution in 1917, the conditions worsened and a one-party system and undemocracy ruled the political scene for decades to come. Great changes were introduced after the collapse of the communist rule.

Finland's legal and political system was following the Scandinavian model, with the exception of monarchy. Between 1919–2000 there was a semi-presidential system which was replaced by a German-type chancellor democracy with a strong PM in the centre of political power facing a 'weak' president with a symbolic power.

Finlandization

The Finnish-Russian relations were good and tranquil, without great conflicts, until the very end of the 19th century. Later it was different, but we have to note in advance that the Finns were loyal subjects of the Tsar-Grand Duchy and didn't want to become independent. There were no Russophobe attitudes in Finland either; the trend was artificially stoked up by the white political elite after gaining independence. Between the two wars generations were brought up in this manner and anti Russian and anti Soviet attitudes became a constant part of the Finnish political thought.

The outcome of the 2nd World War led to a paradigmatic change in the Finnish attitude and the aggressive Russophobe manner was replaced by the politics of 'friendship'. As a unique exception within the Soviet sphere of interest, Finland could preserve her political and social order, unlike the rest of *people's democracies* in the region ruled by Moscow.

The Western countries were suspiciously watching this strange relation between a socialist and a capitalist country and soon the threatening myth of *Finlandization* was born and started to live her own life. The message of the phrase is a warning for the incautious Western countries: look out; the Soviet Union is able to expand her influence by peaceful means too, just take a look at these booby Finns!

The term of finlandization was forgotten soon after 1991.

Some Features of the Finnish National Identity

The emerging Finnish national identity was also bearing the impact of the semiperipheral entity. Without sinking fully in the phenomenon, we shall point out the sharp contrast between the modern '*Nokia-people*' and the traditional image of the rural Finns. The first one is urban, unbeliever and cosmopolitan. The folk of the Finnish countryside is deeply pietistic, loyal and paternalistic. For both of them Russia is an enemy, and the European West was always an example to follow beyond doubt.

For the Finns Russia is not an enemy anymore, but today the case is maybe even worse: the Eastern neighbor is now the source of all kinds of threatens. In the eyes of Finns the East is now the homeland of terrorism, poverty and migration. Finland joined the EU in 1995. The border between Russia and the rest of Europe became more rigid than ever.

IRODALOM

Finnország története. [Szerk.: HALMESVISTA, Anssi] Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen 2001, 347 o.

HUXLEY, Steven Duncan: *Constitutionalist Insurgency in Finland. Finnish „Passive Resistance” against Russification as a Case of Nonmilitary Struggle in the European Resistance Tradition.* *Studia Historica* 38. SHS, Helsinki 1990, 284 o.

- Imperial and National Identities in Pre-Revolutionary, Soviet, and Post-Soviet Russia.* CHULOS, [Chris J. and REMY, Johannes (eds.)] SKS, Helsinki 2002.
- KALLIO, Veikko: *Finland – A Cultural Outline.* WSOY, Porvoo 1994, 214 o.
- KLINGE, Matti: *Le tus be Finns. Essays on History.* Otava, Helsinki 1990, 168 o.
- ALLISON Roy: *Finland's Relations with the Soviet Union, 1944–1984.* London: Macmillan, 1985. 327. o.
- Finnish-Soviet Relations 1944–1948.* (Ed. by NEVAKIVI Jukka) Helsinki: Univ. of Helsinki, 1994. 248. o.
- BASCHMAKOFF Natalja – LEINONEN Marja: *Russian Life in Finland 1917–1939: a Local and Oral History.* Studia Slavica Finlandensia Tomus XVIII., Helsinki: Gumerus, 2001.
- GOMBOS József: *Finnország politikatörténete 1809–1917.* Szeged: JGYF Kiadó, 1994. 283. o.
- Gombos József: *A két világháború közötti Finnország politikatörténete 1918–1939.* Szeged: JGYF Kiadó, 1997. 324. o.ü
- Gombos József: *A finn „második köztársaság” politikatörténete 1944 – 2000.* Szeged: JGYF Kiadó, 2001. 248. o.
- Gombos József: *Stúdiumból politikum. Magyarország-kép a világháborúk közötti Finnországban 1919–1939.* Szeged: JGYF Kiadó, 2006. 300. o.

JÓZSEF GOMBOS

On the border of two regions: Finland, the *transitory periphery* 1809–1995

After having been a part of the Swedish Monarchy for 600 years, in 1809 Finland became part of the Russian Empire. With this, it took its place in the so-called *transitory periphery*, which developed for centuries under the auspices of the Stockholm (western) centre and Saint Petersburg, the symbol of the eastern centre. The Russian protectorate meant economical backwardness, but it did not set back Finland in its development; what is more, in a bit more than 100 years, modernisation helped Finland to join the developed world after having been among the poorest regions. Although eastern effects and eastern characteristics could be observed in this development, on the whole it followed the western, Scandinavian pattern. When in 1995 Finland joined the EU, the Finnish arrived where they had always believed to belong.

SZIRMAI ÉVA

Terekbe zárva

A fizikai tér mint a hatalmi emlékezet eszköze

FELNÖTTKÉPZÉSI INTÉZET

város, antiutópia, totalitárius rendszerek, személyes és hatalmi emlékezet

A tekintet úgy futhatja át a várost, mint teleírt könyvoldalakat: a város elmondja mindazt, amit gondolnod kell, ismételteti veled mondanivalóját és (...) egyebet sem tesz, csupán meg-jegyzed a neveket, mellyel önmagát és minden részletét meghatározza.

(Italo Calvino)

A XIX. század második felében, de különösen a XX. század első harmadában válik érzékelhetővé az a diszszonancia, amely meghatározza ember és világa, ember és ember, ember és tárgyak viszonyát. A harmónia teljes megszűnésének időszaka ez, amikor a gondolkodó ember nem képes már a saját lehetőségeivel szembenézni, világa beláthatatlanul idegenné válik számára, megszűnnek a biztosnak hitt alappontok, az Egész átláthatóságának lehetősége. Korlátozott részfunkciók közé szorul az ember, ahonnan sem az értelmet, sem az összefüggéseket nem láthatja át, környezete káoszként tűnik fel előtte, és hiába keresi a rendet.

Ennek a világnak egyik legfontosabb díszlete a modern nagyváros. Itt jelenik meg a maga teljességében mindaz, ami a modern ember körülményeit meghatározza: a hatalmas iramú technicizálódás, az új civilizáció gépesített-utilitarizált életformája, az érzékelés új korlátai és lehetőségei. A város sokáig esztétikai tárgy: színeivel, formáival, zajaival és mozgásaival egy újfajta látásmódot alapoz meg a képzőművészetekben ugyanúgy, mint az irodalomban. Ugyanez érvényes az új technikai felfedezésekre is, amelyek nézőpontváltást, a szépség-kategória átértékelődést és végeredményben formai újításokat idéznek elő.

A XX. század művésze számára a város a természettel szembenálló, annak harmóniáját és szépségét felváltó létezőként jelenik meg. Úgy érzi, hogy védelmébe kell vennie a természetet, amelyet fenyeget a műviség, a természetes fényt elhomályosító elektromosság, a természeti erőket megzabolázó emberi akarat, a természetes anyagokat legyőző vasvilág. Ezen kívül, a város még egy olyan viszonyrendszer folyamatosan konstruálódó helyszíne, amelyet a XX. századi művész nem képes a maga számára megnyugtatóan rendezni: az egyes ember és a tömeg szembenállása. Ezek az ellentmondások válnak uralkodóvá az alakuló urbánus művészetben.

A város önmagában tartalmazza mindazokat a motívumokat, amelyek az antiutópia (mind a technokrata, mind a társadalomfilozófiai válfajuk) központi kérdései. Szilágyi Ákos szerint a *tökéletesen ésszerű, szabályosan alakuló, absztrakt külső törvényeknek alávetett lét eszményét a gép testesíti meg*.¹ Valóban, az (anti)utópiaiban következetesen nyomon követhető a gépszerűség, a géppé válás folyamata, mint az individualitás tökéletes feloldása az Egészben. A város azonban önmaga is gép, és mint ilyen, sokkal szélesebb jelentésszférával rendelkezik.

A korai utópisták – Platónnal kezdve – vagy ismeretlen szigeteken, vagy pedig tökéletesen szervezett városállamokban találják meg ideális társadalmukat. Hogy ez a szempont – minden látszólagos esetlegessége ellenére – mennyire nem mellékes, bizonyítja a XX. századi (anti)utópia hasonló felfogása az új létéről. A 10-es, 20-as évek nagy konstruktivista városterveiben és Zamyatin, Huxley és Orwell városmodelljeiben pozitív, ill. negatív előjellel ugyanazok a szempontok határozzák meg az emberi együttélést. A város elsősorban a szociális viszonyrendszer átalakulásának helye, hatalmas embertömeg együttélésére van szükség a szervezethez lehető legmagasabb fokán. A csavar a gépezetben eszmény feltételezi a teljes uniformizálódást, ezt pedig a felhasznált építőanyagoktól az áttekinthető településszerkezeten keresztül a nagytömegű mozgathat-

¹ SZILÁGYI ÁKOS: *Ezerkilenszáznyolcvannégyen innen és túl, A negatív utópia társadalomképe*; Magvető, Budapest, 1988. 89. p.

tóságig mindennek tükröznie kell. Lehetőleg teljesen ki kell zárni a városból mindent, ami természetes, legyen az tápanyag, forma vagy éppen ösztön. A konstruktivista/funkcionalista tervező a maga konstruktivitására büszke, alkotó/teremtő tevékenységére, a szervetlenből kialakított szervezetre, amellyel pótolni igyekszik mindent, ami szerves, természeti, tehát tökéletlen.

Nem lehet nem észrevenni, hogy milyen közeli rokonságban vannak a fentiek a korszak sok városelképzelésével. A csupa üveg, csupa fény város eszményét még Velimir Hlebníkov is leírja *A jövő városában*. De ugyanilyen városokban valósul meg a tökéletes emberi boldogság Zamjatyin, Huxley és Szathmári *szép új világában* is. A maximális komfortfokozat, a tökéletes gépesítés tökéletes elgépiesedéssel jár együtt, hiszen amikor a célszerűség diktál, elhanyagolhatónak minősülnek az olyan minőségek, mint *élet- és halálösztön, szenvedés, lélek, művészet, akarat* (Čapek), *álom, lélek, szenvedély, fantázia, természetesség* (Zamjatyin), *tudomány, érzelmek, művészet* (Huxley), és sorolhatnánk tovább Babbitstól Karinthy és Szathmárin keresztül Orwellig és tovább.

Közös azonban valamennyi esetben, hogy az abszolút boldogságból a szabadság felé vezető út a városból kifelé vezet. Zamjatyinnál a *Zöld Fal* mögött rémlik fel a szuverenitás kiterjesztésének lehetősége, Huxley a rezervátumban, a vadak között villantja meg a szabadság esélyét, Orwell esetében csak a prolik lehetnek képesek a lázadásra (de, persze, nem lázadnak!), és Szathmári hőseinek is el kell hagynia a szervezethez csúcsán álló *híneket*, hogy a *behinek* között megéleje az ellenkező végletet.

Van azonban egy másik olvasata is a városnak, mégpedig az, hogy a város a létezés terének jelentősen túl kulturális jelenségek által reprezentált jelentések hálójaként fogható fel, és megértése elsősorban ezeken a reprezentációkon, szimbólumokon keresztül valósul (vagy hiúsul) meg.

A város a jelrendszerében való tájékozódás sikerétől függően az otthon vagy az elveszettség helye. Ezért van az, hogy a város jelentéseinek, tájékozódási pontjainak, de méginkább szimbolikus, identifikációs pontjainak megrajzolása, erősítése vagy eltörlése a városi politika szereplői által mindig kitüntetett eszköz hatalmuk rögzítésére. A város története ebből a nézőpontból a városi szemantika meghatározására, a nyilvánosság meghódítására tett kísérletek története².

Claude Lévi-Strauss a bororó indiánoknál tett utazása folyamán fontos következtetésekre jut a településstruktúra és a hagyományozódás kapcsolatának feltérképezésében:

A bororó falu kocsikerékhez hasonlít; családi házai alkotják a kerék abroncsát, az ösvények a küllőit és középen a férfiak háza jelképezi a kerékagyat.

Hajdan minden falura ez a figyelemre méltó alaprajz volt jellemző. (...) A kunyhók kör alakú elrendezése a férfiak háza körül olyan fontos a társadalmi élet és a vallásgyakorlás szempontjából, hogy a Rio de Garças vidékének szaléziánus misszionáriusai hamar megtanulták: a bororók megtérítésének az a legbiztosabb módja, ha egy másik faluba költöztetik őket, ahol a házak párhuzamos sorokban állnak. *Ha az indiánok nem képesek tájékozódni a négy égtáj felé, ha megfosztják őket attól a rendtől, amely tudásuk alapja, gyorsan elvesztik hagyományos iránti érzéküket, mintha társadalmi és vallási rendszerük túl bonyolult volna hozzá, hogy nélkülözze a falu érzékelhető alaprajzát, amelynek körvonalait állandóan maguk előtt látták köznapi életükben.* ³ (kiemelés tőlem: Sz. É.)

Michel Foucault a dél-amerikai jezsuita kolóniák esetében jut hasonló következtetésekre, mint Lévi-Strauss: a falvak kialakítása minden elemében közvetítette az uralkodó (vagy éppen uralkodásra törő), az emberi tökéletesedést céljával kitűző keresztény eszmeiséget:

A paraguay-i jezsuiták olyan telepeket hoztak létre, ahol az élet minden pontját szabályok vigyázták. A falu szigorú terv szerint alakított ki egy négyszögletes tér körül, melynek közepét a templom foglalta el; a templom egyik oldalán az iskola, másikon temető, a templommal szemben pedig egy sugárút indult, melyet egy másik keresztezett derékszögben; a családok kicsiny viskói ennek a kettős tengelynek a mentén helyezkedtek el, így Krisztus jele pontosan reprodukáltott. *A kereszténység így a maga alapvető szimbó-*

² POLYÁK LEVENTE: *Átláthatatlan városok – Tájékozódás a közelműt és a ma városi tereiben*; Építészforum, http://archivum.epiteszforum.hu/muhely_utofia.php?muid=188 – 2004.

³ LÉVI-STRAUSS, CLAUDE: *Szomorú trópusok*; Európa Könyvkiadó, Budapest, 268–271.

*lumaival jelölte meg a teret és az amerikai világ földrajzát. Az egyének mindennapi életét nem a sípszó, hanem a harang szabályozta.*⁴ (kiemelés tőlem: Sz. É.)

Richard Sennett az amerikai városok térfelfogását a protestantizmus semlegességre törekvő térérzékeléséből vezeti le. A tiszta, egyértelmű, kulturális utalások és egyéb narratívák nélküli városkép a világ értéksemleges, egyértelmű befogadására készíti. Míg a katolicizmus kijelöli a maga szent helyeit, megjelöli és ezzel elkülöníti a profántól, a városépítés vizuális jeleivel folyamatosan ugyanazt az értelmezési tartományt határozza meg. A hagyományt ezzel kötelező érvényűvé, de befogadhatóvá, a tér- és időbeli tájékozódást ideologikussá, de kézenfekvővé teszi. A XX. század – elsősorban a konstruktivizmus és a funkcionálisizmus – éppen a protestáns semlegességet követi módorában, azt a semlegességet, amely Sennett szerint a hatalom eszköze arra, hogy a helyet irányítása alá vonja.

A modern várostervezés ideológiája az építészeti determinizmuson alapul, amely szerint az épületek és a bennük zajló társadalmi élet között szoros ok-okozati összefüggés van, a közösségi interakciók az építészeti formából alakulnak ki. (...) A társadalom problémáinak megoldása a tér kezelésén keresztül válik lehetővé.⁵

Az antiutópiák városfelfogása és -ábrázolása ugyanerre a felismerésre vezethető vissza. A városstruktúra Zamjatin esetében utal legnyilvánvalóbban a konstruktivizmus és funkcionálisizmus Le Corbusier rögzítette alapelveire. A vegytiszta utilitarizmus, az üvegfalú lakások, az auditoriumok célszerűsége, a városszerkezet tökéletes áttekinthetősége (középpontjában a Kockával és a Haranggal, a Hatalom és Igazságszolgáltatás színtereivel) egyértelműen utalnak az egyéniség feloldódására a társadalmi rendben. A *Mi városábrázolásának* elemzéséből egyértelműnek tűnik az a következtetés, hogy az antiutópiák élettere (a modern nagyváros) olyan determinált jelegyüttes, amely önmagában is képes kifejezni az észlelő társadalmak alapvető törekvését: az egyéni tudat teljes felszámolását, a gépeszmény megvalósítására való törekvés jegyében. Első lépése ennek a városkép „letisztítása”, vagyis megfosztása mindazoktól az elemektől, amelyek az egyéni értelmezésre (és emlékezetre) biztosítanak teret, és mint ilyenek, a hatalmi emlékezettel szembeni mechanizmusokat hívnak életre, vagyis veszélyeztetik a boldogság rendjét a szabadság érzetének törvényszerűen megsemmisítésre ítélt megélésével.

Huxley és Orwell létező városokban képzelik el *szép új világukat*, és bármennyire is különbözőnek hat a két London berendezkedése, vannak olyan közös vonásaik, amelyek a fenti következtetésünket támasztják alá. Huxley Londonának leírásában a fogyasztás elvű társadalom működési terei határozzák meg a városképet (a szórakozás, a sport, a manipuláció céljaira szolgáló épületek), a város látszólagos sokszínűségét pedig a különböző kasztok eltérő színű munkaruháinak változatossága; ezek egy területre koncentrálódnak, ezzel kijelölik a társadalmi (intellektuális) hierarchiának a városképben is megjelenő övezetességét.

Orwell Londona a tudatos emlékezetmanipuláció helyszíne: bár még létezik a régi város, de „olvasásához” semmiféle segítséget nem ad a benne lakónak, ugyanis kijelöli a biztos tájékozódási pontokat, a hatalom intézményeit:

Egy kilométernyi távolságban munkahelye, az Igazság-minisztérium tornyosult hatalmas méreteivel fehérre a riasztó táj fölé. (...) *Megpróbált felidézni magában valami gyermekkori emléket*, amely megmondhatná neki, vajon mindig ilyen volt-e London, mint most. (...) De hiába, *nem tudott emlékezni*: semmi sem maradt meg benne gyermekkorából, egy sor tiszta fényű kép kivételével, amelyek azonban háttér nélkül és többnyire érthetetlenül villantak fel előtte.

Az Igazság-minisztérium – Minigaz, ahogy újbeszélül nevezték – ijesztően elütött a környékén lévő többi épülettől. Ragyogó fehér betonból készült, óriási, piramis alakú építmény volt, s háromszáz méter magasan nyúlt fel a levegőbe. Onnan, ahol Winston állt, éppen el lehetett olvasni a Párt három jelmondatát, amely díszes betűkből volt kirakva az épület fehér homlokzatára:

A HÁBORÚ: BÉKE

A SZABADSÁG: SZOLGASÁG

A TUDATLANSÁG: ERŐ

⁴ FOUCAULT, MICHEL (1967.): *Más terekről*; (Erhardt Miklós ford.) in *Exindex (Kortárs művészeti folyóirat)* e-változat: http://www.exindex.hu/index.php?l=hu&f=nemtema&tf=mas_terekrol.html

⁵ idézi POLYÁK I. M.

London területén szétszórva még három hasonló alakú és nagyságú épület állt. A körülöttük lévő épületek olyan tökéletesen eltörpültek mellettük, hogy a Győzelem-tömb tetejéről egyszerre mind a négyet látni lehetett. Ezek voltak az otthonai annak a négy miniszteriumnak, amelyek között szétszórták a kormányzás egész apparátusát. (kiemelések tőlem: Sz. É.)

Szathmári Gullivere *Kazohiniában* ugyanazokat a tájékozódási pontokat hiányolja, amelyeket Winston Londonban a saját emlékezetében keres kétségbeesetten. Az eltérés csupán annyi, hogy előbbi általában keres jeleket, amelyek a *kulturális emlékezet* narratívájában eligazíthatnák, Winston viszont a *hatalmi emlékezzettel* szemben az egyéni, *kommunikatív emlékezzetben* véli megragadhatónak a hatalom manipulatív működési mechanizmusait.

Mindaz, ami ezekben az antiutópiákban akár a jelen folyamataiból következő lehetőségként (Zamjatin, Huxley), akár megvalósulásának folyamatában ábrázolt próféciaaként (Orwell) megjelenik, számunkra már megélt, de legalábbis a történetírás által „hitelesített” emlékezzetként jelenik meg. Ráismerünk bennük a történelemhamisítás módszereire, a hatalmi kultusz megvalósításának sztálini, hitleri eljárásaira, és – jó esetben – ezt a felismerést képesek vagyunk saját korunk tömegkulturális manipulációs technikáira is alkalmazni. Túl a fikción ugyanis a valóságban is pontról pontra működőképes, hatalmilag működtetett emlékezzettechnikának bizonyul(t) a térkonstruálás szigorúan szabályozott eszközrendszere.

A sztálini hagyomány- (és történelem-) szemlélet arra az egyszerű imperatívuszra épül, hogy jövének lennie kell – és *olyannak* kell lennie, tehát olyan lesz. A jelen kizárólagos funkciója ennek a jövének a hitbéli megalapozása, vagyis a jelen képe egy – a jövőképek alárendelt – álvalóság, amelynek a megteremtéséhez elengedhetetlen a múltat is a jövőhöz alkalmazni, létrehozni azt a múltfikciót, amely érthetővé, kezelhetővé és hitelessé teszi a jövőt. A kultúra minden területét ez a sztálini meggyőződés (és pragmatikus szemléletmód) hatotta át, hiszen a teljes elfogadásra épülő rendszer nem tűrte, nem tűrhette el a szuverén alkotótevékenységet, az értelmezés kivonását az általánossá és kötelező érvényűvé tett alapelv alól. A kultúrához, művészet-hez való hatalmi viszonyt elsősorban azok felhasználhatósága határozta meg. A monumentálisra festett jövőképhez szükség volt a monumentalításra a művészetben is: a látványosság kétségtelen pszichológiai hatását a szovjet-orosz kultúrpolitika nem hagyhatta figyelmen kívül. Emellett nem felejtkezhettünk el arról sem, hogy a hagyományos (XIX. századi értelemben vett) kultúra gyakorlatilag nem érintette meg az orosz lakosság nagy tömegeit, hiszen általános volt az analfabétizmus, az értelmiség egészen szűk réteget képviselt. Az európai kultúra fejlődési folyamatai csak nagy késéssel és jellegzetesen keleti percepcióval érték el Oroszországot, a tényleges kulturális hagyományt a pravoszláv egyház mélyen irracionális vallásbölcselete határozta meg. A forradalom önmagában is olyan közösségi katarzist idézett elő, amelynek meg kellett találni a kifejezési formáit egy újfajta közösségi kultúrában, tehát az utca kultúrájában. Ellentétben a forradalmat közvetlenül követő évek hagyományával, a 30-as évekre kialakult az a sajátosan ellentmondásos kultúraértelmezés, amely ugyan tökéletesen ellehetetlenítette az élő szellemi életet, tiltotta, (időnként fizikailag is) megsemmisítette annak a nemzedéknek a legkiválóbbjait, amely még hitt a szuverén alkotás esélyében, de ugyanakkor nem tartott a „halott” művésztől, mint ahogy a nyugati kultúra irányított átvételét is támogatta. Az iskolai és egyéb intézményi „népművelés”, a könyvkiadás, a színház- és filmművészet, a képzőművészet kiemelt támogatását mindazonáltal áthatotta a hatalmi érdek: a kultúrafogyasztók olyan tömegét kívánta létrehozni, amely fenntartások és értelmezési kétélyek nélkül azonosul a fennálló – és megteremtendő – renddel és szocialista ideológiával, önként feloldja magát a könnyen befolyásolható, a szuverenitását teljesen elvesztett tömeglétkben. A képzőművészetben – ezen belül is kiemelten az építészetben – találta meg a sztálinista kultúrpolitika azt a terepet, amely alkalmas volt a „világteremtés” valamiféle összművészeti megjelenítésére. A társadalmi terek politikai-ideológiai meghatározottsága nyomon követhető az „utcai művészet” szinte minden ágában, kezdve az agitációs plakátművésztől (pl. a ROSZTA-ablakok, amelyek mintegy agitációs képregényként, karikatúraszerű képkomponálással és a rigmusköltészet „lebutított” irodalmának felhasználásával elégitették ki a tömegek információéhségét, nevezték <pl. tisztálkodásra>, művelték az öntudatos proletárt) a moszkvai metróépítkezésig. Nem feledkezhettünk el arról, hogy egy kvázi-analfabéta társadalomban kellett gondoskodni az új uralkodó osztály („és a vele szövetséges parasztság”) ideológiaiilag helyes kultúrával való ellátásáról. Az újfajta városkép, a sztálinbarokként emlegetett építészeti stílus egyszerre igyekezett megfelelni a funkcionalizmus alapelveinek és a politikai-eszmei tartalom kifejezése követelményének. Nagyvárosi patyomkin-falvak jöttek így létre, hiszen a klasszicista építészet, a barokk monumentalitása és túldíszítettsége csak a homlokzatokon érvényesült, a valóságos életér fejlesztésére senki nem fordított igazán figyelmet. A város így szabadtéri múzeumma

vált. Ha a proletárt nem lehet bevinni a múzeumba – ami egyébként akár veszélyes vállalkozás is lehetne, hiszen a múlttal, a történelemmel való találkozás akár kételyeket is ébreszthet a kevésbé öntudatos forradalmároknak –, akkor a várost tesszük képtárrá, múzeummá, szigorúan szabályozott tartalommal, determinált értelmezési mezővel.

A hitleri birodalomban a mítoszteremtés válik a politikai élet esztétizálásának legfontosabb eszközévé, a tömeggyűlések, megemlékezési szertartások, nürnbergi pártnapok pedig azt a teatralitásra épülő formát képviselik, amelynek kizárólagos célja az önazonosságukat elvesztő egyénekből létrehozott rituális közösség, vagy még inkább öntudat nélküli tömeg, amely éppen a szigorú koreográfia által szabályozott állandó menetelés és mozg(at)ás folytán veszíti el a józan gondolkodás és a morális választás szabadságát. A nürnbergi pártgyűlések (a többi mellett a leginkább hatásosnak bizonyult 1934-es is) a hitleri dramaturgia elvén épültek fel, amelyben a központi szerepet nem a szó, a beszéd játssza, hanem a látvány. A náciizmus viszonya a hagyományhoz és kultúrához – mint talán már az eddigiekből is láthatóvá vált – egészen sajátos. Egyrészt hihetetlen tömegű pénzt és energiát fordítottak a kultúrafejlesztésre, másrészt viszont nagyon határozottan szelektálták a támogatandó kultúrát. Hasonlóan a sztálini népművelői lelkesültséghez, a náci Németországban is alapvető célként fogalmazták meg azt az igényt, hogy a kultúrát, művészetet el kell juttatni minden némethez. Ellentétben azonban a szovjet-orosz viszonyokkal, a németek jóval nagyobb kulturális tapasztalattal rendelkeztek, és Hitlerig senki nem igyekezett „átírni” számukra a kulturális termékek ajánlott listáját. Az ideológiai alapon megfogalmazott tiltásokat, a kultúrarombolást tehát nehezen fejejtethette el az ugyancsak ideológiai alapon propagált kultúra. Azok a kulturális kezdeményezések, amelyekkel a cél elérése érdekében éltek, mégis *sajátos módon elit, esztétizáló elképzelésekkel párosultak*⁶, még ha ez az elitizmus az osztrák-bajor kispolgár értékrendjét tükrözte is. A hatalom, (ill. Hitler) által támogatott kultúra részét képezte a laikusan értelmezett görög kultúra, a leegyszerűsített gótika, a barokk teatralitás, a zenei monumentalitás megnyilvánulásai (Beethoven <szigorúan válogatva!>, Wagner) – mindaz, ami esztétizálta az életet, magához igazította a valóságot, mert egyetlen cél vezérelte: állandósítani azt az emelkedettséget, amely elengedhetetlen volt az egyéniség tökéletes feloldásához a résztvevő tömegben. Nem véletlen, hogy a preferált művészeti ágak közül is kiemelkedett az építészet és a filmművészet, hiszen mindkettő alkalmas volt ennek az alapvető célnak a kiszolgálására. Az építészetben Hitler leginkább a diszletteremtés lehetőségét látta össznépi utcai színjátékához, a film pedig ennek megörökítésére volt alkalmas. Két „szerzőtársa”, Leni Riefenstahl, a nürnbergi pártnapokról és a berlini olimpiáról készült filmek rendezője, aki messze megelőzte korát az új médium tömegpropaganda célból való felhasználásában, és a náci „színház” másik kiemelkedő egyénisége, a birodalmi főépítész, Albert Speer, akitől egyáltalán nem volt idegen az a teatralitás, ami Hitlerrel jellemezte. A birodalmi építészet ugyanolyan esztétikai elveket tükrözött, mint a hitleri kánon az egyéb művészeti ágakban, vagyis az abszolutisztikus hatalmi-politikai rendszerek monumentalitását igyekezett a német viszonyok között megvalósítani. Hitler városa hasonlóképpen épülhetett (volna) fel, mint Orwell Londona, vagyis nem önmagában a városi létformát, sokkal inkább a hatalom intézményeinek reprezentativitását tartotta szem előtt. A diszleként szolgáló, a hatalmi pozíciót kijelölő köztintézmények (lakásépítésben szinte egyáltalán nem gondolkodtak, sőt, az egységes városkép nevében éppen a terület megtisztítását tekintették alapvető működésmódjuknak), a hatalmas felvonulási és közösségi terek ugyanazt a hatalom- és erőkultuszt voltak hivatottak szolgálni, mint a megemlékezési szertartások. Természetesen a forrásai is ugyanazok voltak: az ókori Róma, a barokk és a klasszicizmus időszaka. A Berlin helyén felépítendő Germánia tervei⁷ ugyanerre a teatralitásképzetre épülnek, jellemző módon egyáltalán nem gondolkodnak lakóépületekben, a személyes szféra egyetlen terében sem. Kizárólag a hatalom intézményei és a reprezentálására szolgáló építmények kapnak helyet ebben a városban. Ha összevetjük a tervezett és megvalósult (Sztálin Moszkvája, különös tekintettel a Gorkij sugárútra), hatalmi szimbólumként értelmezhető városképeket, nyilvánvalóvá válhat a különbség a sztálini és hitleri hagyományfelfogás különbözősége. Míg

⁶ KRAUS, WOLFGANG: *Kultúra és hatalom – A vágyak átváltozása*; Európa Könyvkiadó, Budapest, 1993. (Révai Gábor és Szabó Veronika ford.) 66. p.

⁷ Berlint – megintcsak egy tisztázatlan és körülíratlan múltképzet értelmében – Germániának akarták átkeresztelni. A város terveiben szerepelt a római Szent Péter Bazilika mintájára felépítendő Népek (vagy Dicsőség) Csarnoka, a mintegy 150–180 ezer ember befogadására alkalmas közösségi tér; a város észak-déli tengelyén kialakítandó sugárút, amely a tervezett déli pályaudvarral kötötte volna össze a Csarnokot, és felvonulási útvonalként funkcionál; a 120 méter magasra tervezett diadalív, amely a Csarnok kupolájával és a sugárúttal egységes kompozícióba foglalta volna a városközpontot.

Sztálin számára kikerülhetetlen – ezért tudatosan beépített, kisajátított módon – értelmeződik a történeti hagyomány, Hitler az erő, a rend, a hatalom hagyományát igyekszik megteremteni. Az utóbbi esetben a hangsúly a hagyományteremtés aktusán van, amely bár előképek alapján működik (hiszen átveszi a megelőző hatalmi rendszerek szimbolikus elemeit), de módszereiben az örökkévalóság számára létrehozandó saját múlt kialakításának gesztusa a legerősebb elem. Erre utal a speeri *romtörvény* (*Ruinengesetz*) elmélete, amely ennek az építészeti stílusnak a legfontosabb rendezőelve volt. Lényege, hogy a felhasznált anyagoknak (kő, szikla, márvány, gránit), építési technológiáknak és konstrukcióknak évezredekre meg kell őrizniük monumentalitásukat, és még romjaikban is alkalmasnak kell lenniük fenségességük konzerválására. Ezért nem használ Speer vasbetont, kevésbé tűnik számára időtállóknak. Ezért nem tűrheti a birodalmi építészet a Bauhaus funkcionalizmusát, túlságosan köznapi, kevésbé alkalmas arra, hogy – mint az egyiptomi piramisok, a Colosseum, a diadalívek, a hatalom, az erő emblémái – a jövőben teremtsen meg a jelen múltként értelmezett mítoszt.

ÉVA SZIRMAI

Closed in spaces. Physical space as a means of power memory

By the 20th century, it had become obvious that the modern metropolis functions not only as a space for living, but also as an approach to the world, as the space of a new world view. A clear and unambiguous cityscape without cultural references or other narratives promotes a value-neutral and unambiguous interpretation of the world. However, the power relations expressed in the structuring of space always involve forms of monopolisation of memory and self-representation. This paper examines the appearance of these forms in the anti-Utopian literature of the first half of the century, and outside the realm of fiction, in the practice of totalitarian systems.

*T*ERMÉSZETTUDOMÁNY

KARANCSI ZOLTÁN

Gondolatok a tájesztétikáról

ALKALMAZOTT TERMÉSZETTUDOMÁNYI INTÉZET

tájesztétika, kertkultúra, picturesque (festői)

1. Bevezetés

Az esztétikum nem egyedül a művészethez kötve él az emberi társadalomban. Az ember minden tevékenységének megvan a maga esztétikai oldala.

A tájesztétikát gyakran a gondosan megtervezett szabadidőparkokkal vagy művészileg megszerkesztett tájrészekkel azonosították, amelyeknél a táj egy tájképet jelentett meg, ezért ezt az érzékszervi benyomást a képzőművészettel hozták kapcsolatba (BELL, S. 1999). A természet szépsége szintén a hagyományos értelemben vett esztétika világához tartozik. Manapság a természeti szépségre gondolva az ember által még kevésbé érintett tájakra asszociálunk, melynek a „vadon” a legextrémebb megjelenési formája.

A környezet az emberi élet vonatkozásában is rendkívül tágan és többféle szempontból értelmezhető fogalom. Két fő kategóriát különböztethetünk meg:

1. a természeti, táji környezetet;
2. a művi, vagyis az ember által alakított környezetet.

A két kategória csak ritkán választható szét a valóságban: a természeti és az ember által alkotott környezet egymást általában áthatja. Az ember művi környezete, mint „második természet”, mindig az elsőből születik, annak átalakítása, humanizálása révén. Az ember a természeti környezet egyre nagyobb hányadára nyomta rá bélyegét.

A tervszerűen művelt mező- és erdőgazdasági területeken már egyértelmű az emberi tevékenység átforgató jellege. Az emberi környezetnek ez a kategóriája természetesen szintén esztétikai értékek hordozója lehet.

A kertművészet bár szintén a vegetáció változtatására irányul, a beavatkozás inkább az elemek tervszerű elrendezését jelenti, s ezzel – az ember bizonyos fizikai, biológiai szükségleteinek szolgálatán túlmenően – céltudatosan érzelmi, pszichológiai és eszmei-esztétikai igényeket is hivatott kielégíteni (a botanikusok gyakran a természetes vegetáció igen drasztikus megváltoztatásaként értékelik a „kertművészetet”).

A környezet nem mindig előre megtervezett kompozíció. Legtöbbször spontán alakul, s lehet, hogy éppen ebben rejlik esztétikai értéke. Az ember által alakított „második természet” – művi környezet – legtipikusabb tevékenységi területe az építészet, ami a táj ipari felhasználásával (külszíni bányák kialakítása) együtt a természeti környezet legjelentősebb megváltozásához vezet (KARANCSI Z. 2004).

2. A tájkép

A képzőművészetek több ezer esztendő története során a tájkép, az emberi környezet sajátos megjelenítése viszonylag későre tehető. Alárendelt elemként ugyan szinte a kezdetektől kíséri a képzőművészetet, önálló műfajjá azonban először a kínai festészetben válik. A kínai tusrész a vonalak s egyúttal a fehértől a feketéig terjedő tónusok művészete. De ezen kívül a szűkszavúság, a kihagyások művészete, amely csupán jelzéseket használ az élet és a természet végtelenségének kifejezésére.

A geográfiai konkrétumoknál azonban fontosabb a kínai festészetnek az a vonása, amit a tájkép elnevezése rejt magában. A tájkép, kínaiul *shan-shui-hua* (hegy-víz-kép). A tájkép két alapvető elemével határozza meg a fogalmat: hegy és víz nélkül nincs kínai táj, tehát csak a kettő együtt jelenti meg a tájat, s ezért ezek elmaradhatatlanok a tájképről is.

A fogalmak magukban hordozzák az ellentmondásokban való mozgást is: a hegy a nyugalom, a változatlan, az örökkévalóság princípiuma, a víz a mozgás, a változás, a pillanat és az elmúlás mozzanata ebben az ellentét-párban. Ugyanakkor formai ellentétekben is kifejeződik a különbség: a hegy az ég felé magasodik, a vertikális elem – szemben a víz lefelé hulló (vizesés), horizontálisan érvényesülő (folyam és tó) elemével. Ez a két ellentétes princípium és formai elv szervez képpé minden klasszikus kínai tájképet (MIKLÓS P. 1973). A kínai tájkép másképpen realista, mint az európai, hiszen elsődleges célja mindig az ember belső világának köz-

vetítése valamilyen filozofikus tartalommal. A képekről hiányoznak az árnyékok, emiatt is elégikus és borongós a képek hangulata. Gyakran kiegészül azonban a táj szöveggel, s a művészi kalligrafikus kínai írás harmonikusan illeszkedik a képhez. Értelem, érzelem, szem és szív egyszerre kap élményt az ázsiai képeken (SZARKA K. 2007).

Az európai embernek a hegyek kétezer éven át csak nyűgöt, fáradtságot jelentettek, hiszen terméketlenek, és a közlekedésnek is útjában állnak, ráadásul banditák, eretnekek menedékei¹. Ezért amikor a 16. és 17. századi köznapis utazók átkeltek az Alpokon, eszükbe sem jutott, hogy gyönyörködjenek a látványban. Kis túlzással – hosszú ideig észre sem vette a tájat, a természetet mint az esztétikum forrását. Mindez addig tartott, amíg a saját maga által teremtetett mesterséges környezete, a civilizáció el nem választotta, ki nem ragadta belőle (KARANCZI Z. 2006).

Bár az európai piktúrában a 15. századi olasz reneszánsz művészetben háttérként már megjelenik, a táj tiszta formájában² először csak a 17. századi németalföldi tájképfestők képein látható. Maga a táj fogalma is ekkor alakul ki.

A következő, a 18. század pedig már szinte az egész civilizált világban a természet s a természetes iránti rajongás jegyében telt. Az emberek már nem termőföldként, vagy lehetséges legelőként, esetleg egy tervezett kastély helyszíneként nézik a tájat, hanem felfedezik saját szépségét. Rousseau meg is fogalmazza az elveszett természetesség iránti vágyat. Az emberek érzékenyebb része pedig szinte fuldoklik az egyre művibb világban. S napjainkig érvényes az akkoriban megfogalmazott dilemma a civilizáció megítélését illetően. Boldogabb lett-e az ember attól, hogy már nem a „vadság” korában él?

A tagadó válasz melletti érveket gyakran a „szép” természet harmóniája szolgáltatja már több mint két évszázada. Ám a rousseau-i szemléletet követők olyan természetet simak vissza, amelyik sosem volt. Nem a vadállatok és haramiák miatt életveszélyes hatalmas európai őserdőket, a betegségeket terjesztő, bűzlő mocsarakat sajnálják, hanem valamiféle „soha nem volt” elveszett paradicsomot vágnak vissza. A táj menekülés a sokszor kegyetlen, rideg valóságból. Az így létrejött idealizált tájkép imádata a festészetben még a 19. században is tart (SZARKA K. 2007).

3. A kertkultúra

A szelídített táj nem más, mint a kert. Kultúrája több évszázados, s a leginkább iparosodó, természetes tájaitól szinte teljesen megfosztott Angliában virágzik a mai napig tán a legelevenebben. Franciaországban a 17. században megjelenő kertek az ember természet feletti hatalmát hirdetik, legalábbis szigorú, geometrikus formára nyírt sövényei, szabályos mértani alakzatban elrendezett sövényei, virágai erről tanúskodnak (1. ábra). A környezet esztétikai elvek szerint való alakítása Angliában a 18. századra válik általánossá. Szemükben a franciák barokk kertjei szabályos geometrikus úthálózatukkal, idomított, nyesett bokraival-fáival a természet erőszakos architektonizálásának számított. Éppen ennek a szabályosságnak, matematikai precízitásnak üzentek hatást az angol kertek (2. ábra). A 18. század Anglijában jellegzetes kerttípus az ún. emblematikus kert, ahol rejtett utalások és üzenetek olvashatók ki a kertben sétáló kertlátogató által. Az ilyen kerteket az antik hagyományra utaló épületekkel, obeliszekkel, szobrokkal és feliratokkal zsúfolták tele. A 18. század végére azonban az antik eredetű utalások és emblémák egyre kevésbé számítanak magától értetődőnek, ezért az olvasható kertek fokozatosan átalakulnak elsősorban a képi befogadáshoz hasonlítható tájkertekké (NEMES P. 2006).

Az ipari forradalom következtében eltűntek az erdők, elkezdődött a máig ható levegőszennyezés, s feléledt a vágy a természetes tájak iránt³.

¹ Ugyanakkor pl. Svájcban a 12. században meginduló polgárosodás éppen a hegyeken átvetető kereskedelmi utaknak köszönhetően indult fejlődésnek.

² ahol az emberi alak mellékessé válik, vagy teljesen eltűnik.

³ Az európai ember meghatottan gyönyörködik mindabban, amit éppen szisztematikusan pusztít.

1. ábra

Vaux le Vicomte, Maincy (Franciaország)
(f.: www.yannarthusbertrand.com)

2. ábra

Nottingham (Anglia)
(forrás: Karancsi Z.)

4. A picturesque (festői), mint esztétikai kategória

A *picturesque* esztétikai kategóriaként a 18. században jelent meg Angliában. Az elnevezés az olasz *pittresco* szóból származik, amelynek jelentése festménybe illő, festői.

A picturesque esztétika jellegzetességeinek vizsgálata előtt röviden ki kell térni a Grand Tour hagyományára, a 17. századi francia–olasz tájképfestők hatására, valamint a fenséges filozófiai hagyományára, mivel ezek nélkül a picturesque nehezen értelmezhető.

A 18. században az angol művészeti élet legtöbb szereplője egyetemi tanulmányai után európai körúton vett részt; az ún. *Grand Tour* mintegy a műveltség megszerzésének lezárását jelentette. A hagyományos útvonal a La Manche csatormán át Párizsba vezetett, majd az Alpokon át Olaszország felé. A végállomás általában Róma volt, ahol a klasszikus kultúra emlékei mellett nagy érdeklődést váltottak ki a 17. század tájképfestők. Közülük is kiemelkedett a Rómában letelepedett francia Claude Lorrain [1600–1682], Nicolaus Poussin

[1594–1665], valamint Salvator Rosa [1615–1673]). Aki tehette, vásárolt a képeikből (különösen Lorraintól), vagy másolatokat készíttetett, és ezekkel tért vissza Angliába.⁴ A clau-de-i tájkép legtöbbször antik (esetleg bibliai) jelenetet ábrázol, bár az előtér alakjai általában kevésbé hangsúlyosak, mint a perspektíva, a táj szerkezete, a levegő és a nap hatásának szín- és tónusvilága (a mitológiai jelenet gyakran csak a táj ábrázolásának ürügye). Claude, hasonlóan a tájképfestők további nemzedékeihez, műteremben festett, és bár az olasz táj kétségtelenül nagy hatással volt rá (vázlatokat, tanulmányokat a szabadban készített), a tájképei mindig idealizált, stilizált tájat ábrázolnak (Barrell, J. 1972).

Egy tipikus clau-de-i tájkép általában három párhuzamos síkra osztott táj. Az előtérben lévő alakok mögött szélesebb középső sáv húzódik, majd a látóhatár szélén, föld és ég találkozásánál, gyakran erős napfény mellett található a kép gyújtópontja. A kompozíció és a perspektíva, valamint a nap levegőben tükröződő fényhatásainak tudatos használatával a clau-de-i tájkép jellegzetessége a tér mélységének megjelenítése, amit tovább erősít a sajátos kompozíció, amely erőteljesen a kép középpontjába (a „mélység” felé) irányítja a szemlélő figyelmét. Ugyanezt a hatást erősíti az a tény, hogy a kép két szélén általában egy-egy fa vagy facsoport található, amelyek egyfajta természetes keretbe foglalják a tájkép egészét. A táj egymással párhuzamos sávjai, a horizont jelzése, illetve az égbolt sötétebb és világosabb tónusainak váltakozása szintén hozzájárul a mélység érzéséhez. Az általában középpontban lévő, és legtöbbször felkelő vagy lenyugvó nap körül erős sárga színekkel, míg a kép többi részében egyenletes, mélyebb tónusokkal találkozunk. Claude sikerét nem kis részben a tónusok és színek mesteri kezelésének, és különleges atmoszférateremtő képességének köszönhetjük (3. ábra).

3. ábra

Claude Lorrain: Csordát őrző Apolló (1654)

forrás: www.wga.hu

⁴ Claude Lorrain képeinek már életében komoly piaca volt, ezért sokat hamisították. Saját gazdasági érdekeinek védelmében Lorrain volt az első festő, aki illusztrált katalógust készített műveiről. Ezeket a tollrajzokat később kiadták, amely fontos forrásként szolgált a korabeli tájképfestők és a későbbi művészettörténészek számára.

A claude-i tájkép olyannyira kanonikussá vált Angliában a 19. század második felére, hogy egyfajta védjegyként szolgált: számos korabeli angol festő és grafikus a biztos piac reményében a claude-i tájkép elemeinek felhasználásával biztosította festményei eladhatóságát. Ez azt jelentette, hogy az „eredetiség” nem számított elsődleges szempontnak, egy tájkép értékét, a befogadó ítéletét döntően meghatározta, hogy Claude stílusában festett képről van szó. Claude Poussin vagy Rosa neve is egyfajta márkanévvé vált.

A hatás ugyanakkor nem korlátozódott a festészet gyakorlóira és befogadóira – a claude-i tájleírás képi technikái a szorosan vett vizuális művészetek határán túl is rendkívül erősen hatottak, és a természet leírásának irodalmi módszereit éppúgy befolyásolták, mint a rendkívül elterjedt műkedvelő utazás szabályait (egészen odáig, hogy maguk a turista célpontok is megváltoztak). Megjelent a Claude-üveg (amely természetesen Claude Lorrainról kapta a nevét), amely a picturesque utazó⁵ számára ugyanazt a szerepet szolgáltatta, mint a legtöbb mai turista számára a fényképezőgép: olyan segédeszköz, amellyel az emlékek egy általában előre meghatározott kulturális és vizuális kódrendszer szerint rögzíthetők. Ez a segédeszköz (a fényképezőgéphez hasonlóan) a látvány és a szem közé ékelődik: a Claude-üveg vagy domború, általában sötét tónusú hordozható tükör (ez volt a legelterjedtebb), vagy szintén sötét (általában bamás) tónusú üveg, amelyen át az adott természeti környezet a Claude-festményekre jellemző vizuális tulajdonságokat kap (ebben az esetben egyfajta szűrő). A képpé formálás a tükör esetében a leghatározottabb, hiszen ennek használata közben az utazó az élvezni kívánt tájnak hátat fordított, és a tükör méretétől függően, keretbe foglalt kész „festményt” láthatott. A tükör domború felülete megfelelően széles perspektívát, míg sötét tónusa megfelelő atmoszférát teremtett a claude-i tájkép megidézéséhez. A korabeli útikönyvek határozott célja volt, hogy olyan helyekre vezessék az utazót, ahonnan ez a fajta rekonstrukció a legkönnyebb és a lehető legteljesebb hatású. Abban az időben ez a fajta picturesque látványokra való „vadászat” rendkívül elterjedt kulturális gyakorlatnak számított (NEMES P. 2006.).

A korabeli esztétikák másik központi fogalma a fenséges (sublime), és a fenségeshez is kapcsolódott ideális képi megjelenés: a Claude Lorrain mellett legnépszerűbb 17. századi olasz tájképfestő, Salvator Rosa tájképei voltak hivatottak megjeleníteni a fenséges kiváltotta élményt. A fenséges fogalom megjelenése komoly segítséget jelentett Grand Tour során az Alpokon átkelő angol turista számára az átélt élmény megfogalmazásához. A szédítő magasság és az emberhez képest hatalmas arányok keltette félelem (vagy legalábbis egyfajta megszeppentség) érzése pontosan megfelelt a fenséges kategóriájának, amely a nagy hatást kiváltani képes jelenségeket is magába foglalja, mint amilyenek a megdöbbentő, félelmetes vagy fenyegető természeti jelenségek. A Grand Tour résztvevői a francia–svájci Alpokban a gyakorlatban élték át egy (általuk jól ismert) esztétikai elmélet tételeit, és ezt a „tudást” hazahozták magukkal a brit szigetre: a skót hegyvidék (esztétikai, turisztikai) felfedezése nem véletlenül esik a 18–19. század fordulójára.

A claude-i tájkép Angliában a 18. század második felében az egyik legfontosabb izlésformáló erővé vált: jellegzetességeit minden művelt műkedvelő embernek ismernie kellett, és akár ismerte az illető a pontos forrást, akár nem, Claude és társainak tájképfestészete a természet befogadását irányító szabályok egyik legfontosabb formálója volt. „Megjelent az ún. picturesque izlés, egyfajta új tudományként (DANIELS, S. 1994.).

A belföldi turizmus a 18–19. század fordulóján lendült fel, mivel a csatorna túrloldalán, Franciaországban, illetve a kontinens nagy részén a politikai helyzet nem volt túl megbízható, és mivel ekkorra vált a hintóval való közlekedés szélesebb rétegek számára is megfizethetővé. Az angol vidék eddig kevésbé becsült részei váltak divatossá, és a belföldi turizmus a művelt angol számára kötelező gyakorlat lett. Ekkor jelentek meg az első útikönyvek is, amelyek címében is megjelenik a picturesque szó, amit tudatosan használtak a festői természeti szépség leírására. A picturesque turizmus kellően szabályozott volt, s ezek figyelembevételével kellett megkezelni és „azonosítani” a megfelelő tájakat. Az útikönyvek tanácsai a helyszín mellett kitérnek a megfelelő évszak és napszak megválasztására is.

Festészet, költészet és kertészet (tájművészet) összehasonlító vizsgálata óhatatlanul az átvitel és a különböző közegek problémájába ütközik. Hogyan lehet egy képi (kétdimenziós) minőségeket számon kérni a „valós” (háromdimenziós) világ látványán?

A picturesque a művészeti közegek átjárhatóságára épül.

Fenséges, szép és picturesque különválása a 19. század elejétől általános gyakorlattá vált. A picturesque-nek az „angol” jelleggel való fokozatos összekapcsolása az egyre önállóbb kulturális öntudattal rendelkező

⁵ A „picturesque traveller” kifejezés olyan műkedvelő természetjárót jelöl, aki picturesque látványokat keres. A legtöbb korabeli utazó (turista) ilyen céllal indul útnak.

polgárság számára vált különösen fontossá. A picturesque esztétikák aranykora, a 18–19. század fordulója egyben komoly gazdasági és társadalmi változások időszaka is – az angol jelleg hangsúlyozása a nemzeti öntudat erősödésével párhuzamosan vált a picturesque elmélet részévé. Ez az ideológiai elem legjellegzetesebben a rom kultuszában érhető tetten. Az anglikán egyház önállósodásával számos szerzetesrend oszlott fel és volt kénytelen elhagyni kolostorát. Az elhagyott vagy lerombolt kolostorépületek és templomok romjai az angol táj részei voltak évszázadokon át, mindenféle különösebb kulturális jelentés és jelentőség nélkül. A picturesque ízlés erősödésével párhuzamosan, azzal egy időben a nemzeti érzés is egyre hangsúlyosabb szerepet kapott, és a romok a büszke angol önállóság emlékműveiként a dicsőséges nemzeti múlt egyik legfontosabb jelképévé váltak. Így beszélhetünk akár a rom kultuszáról is. Akinek a birtokán sajnálatos módon nem maradt fenn, vagy soha nem is volt „természetes” rom, azok építettek maguknak. A romok tervezése, kivitelezése komoly feladatot jelentett az építészeknek, kerttervezőknek, mint ahogy a romok mellett kötelezően megtalálható remete, a birtokon betölthető álláshelyek egyike volt.

A környezetre való odafigyelés (picturesque) változása (természetes, tervezett vagy akár ábrázolt), egybeesett az angol földreformmal. Ez volt az ún. enclosure (körbekerítés) gyakorlata, amikor a nagyobb földdarabokat felaprózták és körbekerítették. Az enclosure eredményeként jelentősen megváltozott az angol táj szerkezete (4. ábra). A picturesque tájzsménye egy enclosure előtti eszményen alapszik, így a picturesque óhatatlanul magában hordoz egy nosztalgikus (fájdalmas) elemet (NEMES P. 2006).

4. ábra

*A leirtott erdők helyén körbekerített legelők Angliában
(f.: Karancsi Z.)*

5. Összegzés

Az embernek el kellett pusztítania a természetes környezetét ahhoz, hogy észrevegye annak hiányát. Miután ez bekövetkezett, a gazdasági tevékenységei valamint az erősödő urbanizáció miatt a természettől egyre távolabb kerülő ember megpróbálja újratemetni mindazt amit elvesztett. Az olyannyira vágyott erdők fái parkokban, kertekben jelennek meg újra.

A picturesque kulturális jelenségként az átmenet és az átjárhatóság problémáját fogalmazza meg. Átmenetet képvisel a 18. századból a romantikába; egymásra vetíti a festészet egy lehetséges formáját a természetről való gondoskodás más közegeire; a befogadás és ízlésalkotás bizonyos szabályait próbálja átjárhatóvá

tenni a tágan értett kulturális gyakorlat (mint amilyen a turizmus, a tájművelés) szélesebb területeire. Hatása is ennek megfelelően széles: a Louvre-ban képeket „gyűjtő”, a múzeumokat a fényképezőgép lenszén keresztül élvező turisták ugyanúgy a picturesque örökösei, mint a János-hegyi kilátó látogatói, a nagyvárosok parkja-inak tervezői és használói. Végezetül a picturesque esztétikák által felértékelt „fenséges” vált a hollywoodi film-ipar egyik legfontosabb eszközévé.

IRODALOM

- Barell, John 1972. *The Idea of Landscape and the Sense of Place. An Approach to the Poetry of John Clare*, Cambridge University Press.
- Bell, Simon 1999. *The Aesthetics of the Landscape*. In: Bell, Simon (ed.) 1999. *Landscape*. E & Spon pp. 63–96.
- Daniels, Stephen – Watkins, Charles 1994. *The Picturesque Landscape. Vision of Georgian Herefordshire*. University of Nottingham Press.
- Karancsi Zoltán 2004. A tájesztétika jelentősége. *Tájökológiai Lapok*. 2 (2): pp. 187–194.
- Karancsi Zoltán – Hann Ferenc 2006. Tájkép a művészetben, művészet a tájban. In: In.: *Táj, környezet és társadalom. Ünnepi tanulmányok Keveiné Bárány Ilona Professzor asszony tiszteletére*. SZTE TTK Szeged, pp. 335–344.
- Nemes Péter 2006. A táj esztétikája. *A picturesque mint esztétikai elmélet és gyakorlat*, In: Jeney Éva - Szegedy-Maszák Mihály (szerk): *A kultúra átváltozásai – kép, zene, szöveg*. Balassi, Budapest, pp. 32–50.
- Miklós Pál 1973. A sárkány szeme. Bevezetés a kínai piktúra ikonográfiájába. Corvina Kiadó, Budapest. P. 271.
- Szarka Klára 2007. A táj (fény)- képe. *Foto Mozaik*, X. évf. 3. sz. pp. 46–49.
- www.yannarthusbertrand.com
- www.wga.hu

ZOLTÁN KARANCSI

Some thoughts on landscape aesthetics

The present paper introduces the circumstances of the birth of natural beautiful. It analyses the history of landscape painting from Chinese paintings through the masters of early Netherlandish painting to the idealised landscapes inspired by the Italian scenery, with special respect to the works of Claude Lorrain. It was Lorrain's art that created the basis of picturesque, which appeared as a special aesthetic category in the 18th century England and it created a bond between various art forms (painting, poetry and horticulture). Besides this, the picturesque started to form the taste of the 18th and 19th centuries, and its influence is still detectable. The paper also presents the most important characteristics of the two basic types of European horticulture.

JULESZ MÁTÉ

Állatvédelem és szépirodalom

SZEGEDI TUDOMÁNYEGYETEM

állatvédelmi jog, környezetvédelmi jog, természetvédelmi jog, jog és szépirodalom, környezetjog és filozófia.

„...az ember az élőlények lépcsőzetén egyelőre még alacsony fokot foglal el...mondjuk, hogy a féregtől az emberig...csak öt fok van... S fejlődött is ez az anyag, míg elérte alakjában és létében ezt az ötödik fokot, míg átalakult ezzé az állattá, amely gyilkol, rabol, hazudik, de amely mégis meg tudja írni a Divina Commediát...” – írja Pirandello a *Mattia Pascal két életé*-ben¹.

„Az erkölcsi törvény arra kötelezi az embereket, akik állatok, hogy másképpen éljenek, mint az állatok, ami kétségtelenül nehézségekkel jár, hanem emellett tetszeleg nekik...” – írja Anatole France *A pingvinek szigeté*-ben².

Montesquieu *De l'esprit des lois* c. művében rámutat, hogy „a törvények a legtágabb értelemben véve azok a szükségszerű viszonylatok, amelyek a dolgok természetéből következnek...vannak törvényeik az állatoknak, és az embernek is megvannak a maga törvényei”.

Néhány szóban összefoglalva, idén január 1-től jelentős módosulások történtek az 1998. évi XXVIII. törvény (állatvédelmi törvény = Ávt.) szövegében. A normaszövegbe kerültek az immár teljesen hatályon kívül helyezett 1974. évi 17. tvr. (az állam- és közbiztonságról) bizonyos rendelkezései. De nem teljesen szó szerinti normaszöveg-átvétel történt. Az Ávt. 24/A. § (1) bek. értelmében veszélyes ebnek minősül a Kormány által rendeletben meghatározott, az életre és a testi épségre természetes hajlamainál fogva fokozottan veszélyes eb.

Tilos a veszélyes eb bármely módon való szaporítása, tenyésztése – ideértve a véten szaporulatot is –, az országba való behozatala, kivitele, elidegenítése, **reklámozása**, hirdetése, bármely formában történő versenyeztetése, őrző-védő feladatokra való tartása, képzése és alkalmazása (ibid. (2) bek.). Az (1) bekezdésben foglaltakon túl az állatvédelmi hatóság embernek vagy állatnak – ingerlése nélkül – okozott súlyos sérülés miatt egyedileg ebet veszélyesnek minősíthet (a továbbiakban: veszélyesnek minősített eb) (ibid. (3) bek.). A veszélyes és a veszélyesnek minősített eb kizárólag az állatvédelmi hatóság által kiadott engedéllyel, kormányrendeletben meghatározott feltételek esetén és módon, egyedi azonosítóval ellátva tartható (ibid. (4) bek.). A veszélyes és veszélyesnek minősített ebet polgári jogi szempontból vadállatnak kell tekinteni (ibid. (5) bek.). Hazánkban a környezetvédelmi reklámjog szempontjából tilos reklámfajták közé sorolhatók a természet-, illetve környezetkárosításra ösztönző reklámok (a gazdasági reklámtevékenységről szóló 1997. évi LVIII. tv. 4. § b) pontja alapján), valamint az egészséges emberi környezet mint alapjog szempontjából a dohányreklámok bizonyos fajtái. **A bullterrierek és keverékeik reklámozása a többször módosított 1974. évi 17. tvr. 5. § (3) bek. alapján volt tiltott. Ez most a fentiek szerint alakul.**

Saul Bellow, amerikai író 1974-ben megjelent *Késő bánat* (*Him with his foot in his mouth*) c. kisregényében per tangensem korpépet ad az USA-ban akkoriban divatos pitbulltenyésztésről: „Humanitárius társaságok és polgárjogi csoportok törnek a fejüket, hogyan védjék meg e gyilkos állatokat avagy gazdáik törvényadta jogait.”³

Egy helyi önkormányzati állattartási rendelettel kapcsolatban az Alkotmánybíróság megállapította, hogy a veszélyes (veszélyesnek minősített) ebek tartására a jogalkotó az élet és vagyonbiztonság védelme érdekében jogosult eltérő szabályozást kialakítani. Az eltérő szabályozás tehát közérdeket, valamint az állam életvédelmi kötelezettsége teljesítését szolgálja. A jogalkotó az Ávt.-ben, valamint a veszélyes és veszélyesnek minősített eb tartásáról és a tartás engedélyezésének szabályairól szóló 35/1997. (II. 26.) Korm. rendeletben (Vekr.) meghatározta, hogy melyek azok az ebek, amelyekre – veszélyességükre tekintettel – speciális tartási

¹ Európa Könyvkiadó, Budapest, 1975, p. 113. Fordította Déry Tibor.

² Anatole France: *A pingvinek szigete*, Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1956., p. 56. Fordította Bölöni György.

³ Bellow, Saul: *Késő bánat* (*Him with his foot in his mouth*), Európa Könyvkiadó, Budapest, 1988, p. 43. Fordította András T. László.

szabályok kialakítása szükséges, valamint meghatározta ezeket a speciális tartási szabályokat is. Az ebek veszélyessége, az életvédelem biztosítása és ehhez kapcsolódóan a speciális tartási szabályok kialakítása nem tekinthető helyi közügynek. Magasabb szintű jogszabály – az Ávt. és a Vekr. – egyértelműen meghatározta, hogy melyek azok a szempontok, amelyek szerint egy kutya veszélyes, vagy veszélyesnek minősíthető.⁴

Az Ávt. 24/B. § szerint tilos az állatok között olyan viadal, az állatok egymás elleni uszításával olyan küzdelem (a továbbiakban együtt: állatviadal) szervezése, tartása, amely az állatok sérülését vagy elpusztulását okozhatja. Tilos továbbá az állatviadalra fogadás szervezése, az állatviadalon való közreműködés, részvétel, fogadáskötés. ((1) bek.) Tilos állatviadal céljára a) állatot tartani, tenyészteni, kiképezni, idomítani, valamint más személynek átadni, vagy forgalmazni; b) épületet vagy egyéb helyet, anyagi eszközt más személy rendelkezésére bocsátani ((2) bek.). Az (1) bekezdésben foglalt tilalom nem vonatkozik a külön jogszabályok alapján az állatoknak vadászaton való alkalmazására ((3) bek.). Az állatvédelmi hatóság a 24/A. § (4) bekezdése szerinti engedélyezési eljárásban jogosult kezelni a) az ebtartó nevét, születési helyét és idejét, lakcímét, b) az ebtartó nyilatkozatát, hogy nem áll cselekvőképességet kizáró vagy korlátozó gondnokság alatt, c) az eb tartási helyét (a település neve, kerület, házszám) (24/C. §). Az állatvédelmi hatóság a veszélyes ebekről és a veszélyessé minősített ebekről nyilvántartást vezet, amely az alábbi adatokat tartalmazza: a) az ebtartó nevét, születési helyét és idejét, lakcímét, b) az eb tartási helyét, c) az eb fajtáját, születési idejét, nemét, színét, nevét, egyedi jelét (mikrochip számát) és marmagasságát, d) az eb egyéb egyedi jellemzőit, e) ivartalanított eb esetén az ivartalanítás időpontját (24/D § (1) bek.).⁵ Az (1) bekezdésben foglalt adatokat az eb elpusztulásától, elvesztésétől, tulajdonosváltásától számított három évig kell nyilvántartani (ibid. (2) bek.). Ha a veszélyes ebre vonatkozó ebtartás szabályait megszegik és emiatt az eb embernek vagy állatnak sérülést okoz, az állatvédelmi hatóság elrendeli az eb életének kioltását (24/E. § (1) bek.). Ha a veszélyesnek minősített ebre vonatkozó ebtartás szabályait megszegik és emiatt az eb a) embernek 8 napon belül gyógyuló sérülést vagy állatnak kisebb sérülést okoz, az eb ivartalanítását, b) embernek vagy állatnak ismételt a) pont szerinti sérülést okoz, vagy embernek 8 napon túl gyógyuló sérülést, illetve állatnak súlyos sérülést okoz, az eb életének kioltását elrendeli az állatvédelmi hatóság (ibid. (2) bek.). A veszélyes vagy veszélyessé minősített eb tulajdonosa ellen indított büntető- vagy szabálysértési eljárás során jogerős határozattal elkobzott eb életének kioltását el kell rendelni (ibid. (3) bek.). A jogerős határozattal elrendelt hatósági beavatkozások (ivartalanítás, tartás egyedi azonosítás), továbbá a lefoglalás, az elkobzás és az eb élete kioltásának költségei az eb tulajdonosát terhelik (ibid. (4) bek.).

Változtak még az átlakisértetekre (25. § (5) bek., 29. § (4) bek., 31. § (1) bek.), továbbá az állatokon végrehajtandó beavatkozásokra (10. § (1) bek.), a veszélyes állat tartására és szaporítására⁶ (20. § (2)-(3) bek., 21. §, 22. § (2)-(3) bek., 23. §), valamint az állatkert, a cirkuszi menaszéria és a kedvtelésből tartott állatok kereskedésének létesítésére és fenntartására vonatkozó általános szabályok (39. § (1), (3) bek., 40. § (4) bek.).

Montesquieu szerint az embert a megismerő- és az érzékelőképeség különbözteti meg az állatoktól, melyeknek csupán érzékelőképeségük van, és a növényektől, melyeknek egyik sincs, éppen ezért ez utóbbiak a leginkább megfelelnek a természet törvényeinek. „Az állatoknak nincsenek meg azok a legfőbb erényeik, amelyekkel mi bírnunk...a legtöbbször jobban fenn tudja tartani magát, mint mi, és nem fordítják annyi rosszra indulataikat.”⁷

Állatpanzió és állatmenhely (állatotthon) létesítését az állatvédelmi hatóság engedélyezi (Ávt. 41. § (1) bek.). **Az állatvédelmi hatóság köteles az állat életének fájdalom nélküli kioltásáról gondoskodni, ha annak továbbélése megszüntethetetlen vagy csillapíthatatlan szenvedéssel járna, az állat meggyógyulása nem várható, az állat tartója ismeretlen, továbbá vadon élő állat esetében az egyed a szabadon élésre alkalmatlan.** Az állat életének kioltásával kapcsolatban felmerült igazolt költségeket – védett állatfaj

⁴ 49/2007. (VII. 3.) AB határozat III/3.2.

⁵ Állatvédelmi hatóságként a Kormány az Ávt. 24/C. §-ában és 24/D. § (1) bekezdésében foglaltak tekintetében a jegyzőt, valamint a Mezőgazdasági Szakigazgatási Hivatal Központját és területi szervét jelöli ki (az állatvédelmi hatóság kijelöléséről szóló 334/2006. (XII. 23.) Korm. rendelet 1. § (2) bek.).

⁶ Ld: 8/1999 (VIII. 13.) KöM-FVM-NKÖM-BM együttes rendelet a veszélyes állatokról és tartásuk engedélyezésének részletes szabályairól.

Ld: az állatvédelmi hatóság kijelöléséről szóló 334/2006. (XII. 23.) Korm. rendelet.

⁷ Montesquieu, Charles-Louis: *A törvények szelleméről* (*De l'esprit des lois*), Osiris Kiadó – Attraktor Kft., Budapest, 2000, p. 49. Fordította Csécsy Imre, Sebastyén Pál.

esetében is – az állattartó, illetve vadászható állatfaj esetében a vadászatra jogosult köteles megtéríteni.⁸ (45. § (1) bek.).

„A természettudományoknak van egy területe, amelyet, minthogy állatokkal foglalkozik, a zoológia dolgoz fel. A sokféle állat között helyet foglal az ember is”⁹ – írja Pirandello a *Mattia Pascal két életé*-ben¹⁰.

A BH¹¹ 2007. 169. jogesetben állatvédelmi bírságot kellett fizetnie annak¹², aki magyar szürke szarvasmarhák tenyésztésével foglalkozott, ám az általa tartott szarvasmarhából három hónap alatt 78 elhullott. Az ellenőrzés során lesóványodott állapotban találták az állatokat; három bontatlan szarvasmarhatetem vizsgálata alapján megállapították, hogy az elhullás oka súlyos senyveség volt. Az állatvédelmi törvény¹³ értelmében az állattartó köteles a jó gazda gondosságával eljárni¹⁴, tehát az állat számára olyan életkörülményeket biztosítani, amely az annak fajára, fajtájára és nemére, korára jellemző fizikai, élettani, tenyésztési és etológiai sajátosságainak, egészségi állapotának megfelel, tartási, takarmányozási igényeit kielégíti (elhelyezés, táplálás etc.)¹⁵.

„...a zoológus elismeri, hogy az ember épp abban különbözik a többi állattól, hogy gondolkodik...Az állatok dolga a gondolkodás nélküli szenvedés...úgy látszik, hogy aki szenved, annak állatnak kell lennie, s csak ha állat, csak akkor ember” – fejezi be fent megkezdett gondolatait Pirandello¹⁶.

MÁTÉ JULESZ

Questions of protecting animals and literature

The study *Animal protection and belles-lettres* implies the so-called „art and law” formula. Though belles-lettres and environmental law are two distant branches of sciences, common values bring them together within the framework of this writing. Pirandello, as well as Saul Bellow and Anatole France, all Nobel prized writers, were deeply concerned about nature protection, and this also gives opportunity to the author to highlight new regulations in the field of law relating to animal protection.

⁸ Állatvédelmi hatóságként a Kormány a jegyzőt jelöli ki (az állatvédelmi hatóság kijelöléséről szóló 334/2006. (XII. 23.) Korm. rendelet 1. §-a).

⁹ „Tra i tanti animali che lo popolano è compreso anche l'uomo” (Pirandello: *Il fu Mattia Pascal*, Garzanti Libri s. p. a., 6. kiadás, 2002., p. 241.).

¹⁰ Pirandello (1975), p. 233.

¹¹ BH = Bírósi Határozatok

¹² Az állatvédelmi bírságról szóló 244/1998. (XII. 31.) Korm. rend. 1. §-a értelmében aki tevékenységével, vagy mulasztásával az állatok védelmére és kíméletére vonatkozó jogszabály rendelkezését, vagy hatósági határozat előírását megsérti...állatvédelmi bírságot köteles fizetni. A 3. § (2) bek. értelmében bírság kiszabását állatvédelmi szervezet is kezdeményezheti. (V.ö.: a társadalmi szervezetek actio popularisa az állatvédelmi törvény szerint!)

¹³ Az állatok védelméről és kíméletéről szóló 1998. évi XXVIII. törvény (Ávt.)

¹⁴ Ávt. 4. § (1) bek.

¹⁵ Ávt. 3. § 8. pontja

¹⁶ Pirandello (1975), p. 234.

PÁL ÁGNES – PÁL VIKTOR

Magyarország ipari térszerkezetének változása – különös tekintettel az Alföldre

ALKALMAZOTT TERMÉSZETTUDOMÁNYI INTÉZET, GAZDASÁGI ÉS TÁRSADALMI FÖLDRAJZI TANSZÉK

iparföldrajz, ipartörténet, előkészített ipartelepítés, ipari övezet, ipari park

Az elmúlt évtizedekben a modern nemzetgazdaságok létrehozásában, az egyes gazdaságok térbeli rendjének átrendezésében, a települések fejlődésében, a földrajzi környezet átalakításában az iparosítás jelentette a legfontosabb fejlesztési tényezőt (PERCZEL GY. 2003).

Az ipariális társadalmakra jellemző az ipar gazdaságban betöltött „lokomotív” szerepe. Az ipar rövid idő alatt képes átszervezni a gazdaság térbeli szerkezetét, mivel lokalizált, koncentrálni a munkaerőt, fejleszti a településeket. Az utóbbi években Magyarországon az ipari termelés elsősorban szolgáltató, ill. a kutatási és fejlesztési tevékenységeket integráló hatásával, a posztindusztriális jelleget rajzolja meg (PERCZEL GY. 2003).

Iparfejlesztésünk rövid történelmi háttére

Az iparfejlesztés 1945 után koncepcionálisan többször változott. Alapvetően négy szakaszt különíthetünk el:

1. A második világháború után a magyar ipar fejlesztésében a szovjet gazdasági modell adaptációja – a dinamizáló tényező az ipar (a kitermelő-, az alapanyag és az energetika) – volt jellemző.

2. Az 1960-as években az iparfejlesztési stratégiában lényeges változás következett, amely a hazai adottságokra (természeti erőforrásokra, munkaerőre, hagyományokra), elsősorban a feldolgozóipari fejlesztésekre épült.

3. Az 1970-es évekre az ipar extenzív forrásai kezdtek kimerülni, ami újabb, az intenzív gazdasági fejlesztés irányába mutató stratégiai váltást tett szükségessé. Ez az ipari makro- és mikrostruktúra megváltozását eredményezte.

4. A politikai rendszerváltást követően viszonylag későn indult a hazai ipar átalakítása, fejlesztése, aminek több oka is volt: a kelet-európai piacvesztés, a belföldi kereslet összezsugorodása, az importverseny gyors megindulása. Ezeken túl az ipari kapacitások közel fele feleslegessé vált. A visszaesés a nagyvállalatokat, a hazai húzóágazatokat (pl. autóbútygártás, műanyaggyártás, szénbányászat, alumínium- és kőolajipar) érintette.

Megnevezés	1989	1992	1996	2000
Jogi személyiségű társas vállalkozás	15 169	69 386	136 917	183 340
Ebből:				
Vállalat	2 400	1 733	683	411
Korlátolt felelősségű társaság (kft.)	4 485	57 262	122 044	167 033
Részvénytársaság (rt.)	307	1 712	3 536	4 372
Szövetkezet	7 546	7 649	8 362	7 516
Jogi személyiség nélküli társas vállalkozás	...	70 597	167 426	288 181
Ebből:				
Betéti társaság (bt.)	1 162	22 977	127 725	188 136
Egyéni vállalkozás	320 619	510 489	745 247	682 925

1. táblázat

A gazdasági szervezetek számának változása Magyarországon

A magyar ipar történetében az 1990-es évektől új fejezet kezdődött:

– Magyarország EU társult tag, az OECD és a NATO tagja lett; mindezek felkeltették a multinacionális vállalatok érdeklődését, segítették a befektetéseket.

– A gazdaság „piacosítása”, a privatizáció is hozzájárult, az ipar strukturális és térbeli átalakulásához. 1989 után egyre több gazdasági szervezet jelent meg. Az egyéni vállalkozók száma 11 év alatt megkétszereződött (1. táblázat).

Az ezredfordulóra az ipar szervezeti rendszere is megváltozott. Az előző évekhez viszonyítva a társas vállalkozások száma növekedett, az egyéni vállalkozások száma pedig csökkent (2. táblázat).

Megnevezés	Gazdasági szervezetek száma		Gazdasági szervezetek aránya a nemzetgazdaságon belül (%)	
	Ipar	Építőipar	Ipar	Építőipar
Jogi személyiségű gazdasági szervezetek	28 021	15 958	15,3	8,7
Jogi személyiség nélküli gazdasági szervezetek	22 921	18 168	7,9	7,9
Egyéni vállalkozások	46 258	47 408	14,2	6,9
Összesen	97 200	81 534	8,9	7,5

2. táblázat

A gazdasági szervezetek száma az iparban és az építőiparban (2000. december 31.)

Az előkészített ipartelepítés az Alföldön

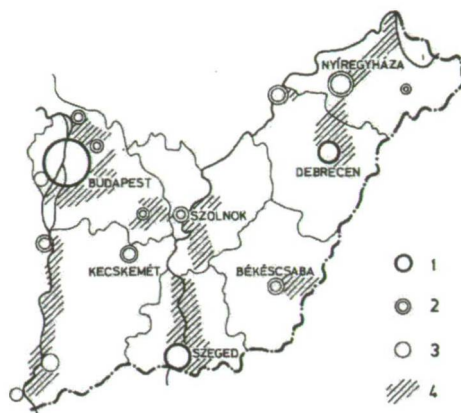
Míg az ipari parkok fogalma Európában és az USA-ban 80 éves múltra tekint vissza (RAKUSZ L. 2000), nálunk csak a 70-es években jelent meg a szakirodalomban. A kifejezést kezdetben csupán a technológiai parkok fogalmával azonosították, misztifikálták, összekapcsolták a gazdasági, társadalmi fejlettség modernségével. Földrajzi értelemben a technológiai park ipari-műszaki-technológiai tevékenység központja, amely a polarizált fejlődési folyamat bemutatására szolgál. A gyors gazdasági fejlődés következtében bonyolulttá váló viszonyok miatt a polarizált fejlődés helyébe a lokális fejlődés lépett. Így technológiai parkokról, ipari parkokról, előkészített ipartelepítésről, technopoliszokról beszélünk. Valójában ez azonos a fejlődési pólus régi definíciójával, amely innovatív, dinamikus, ún. húzó szerepet betöltő vállalatok együttesét jelenti, amelyek minden regionális gazdaságban fontos hajtóerőt képeznek.

A technológiai parkok gazdaságfejlesztő stratégiái tudományos kutatási potenciálokon alapszanak. A technológiai pólusok a regionális fejlesztés eszközei, amelyek államilag támogatottak, területi hálózatban szerveződő húzóágazatokat jelentenek, segítve – korszerű technológiával – a regionális és ágazati ipar fejlesztését, az adott térség gazdasági körforgását (BENKO, G. 1992).

Ezen elméleti kutatások gyakorlati kimutatására vállalkozunk Magyarországon Alföldjének heterogén gazdasági fejlődését mutató példáján (1. ábra).

Az általános ipartelepítési tényezőkhöz túl három sarkalatos szempont jutott döntő szerephez az Alföld iparosításában: a szabad munkaerő, a fogyasztópiac és az áruszállítás gyors fejlesztési lehetőségei, párhuzamosan egy sajátos, a szocialista tervgazdálkodásra jellemző ipartelepítési koncepcióval, amely lényegileg a következő elemeket tartalmazta:

- számos új ipari centrum létrehozása;
- a Budapesten lévő ipari üzemek részbeni kitelepítésével az ipar decentralizálása;
- az új üzemeket lehetőleg iparszegény területre, mindenekelőtt az Alföldre telepíteni;
- az új üzemek telepítésénél előtérbe helyezni a nagyobb városokat, megyeszékhelyeket (2. ábra).

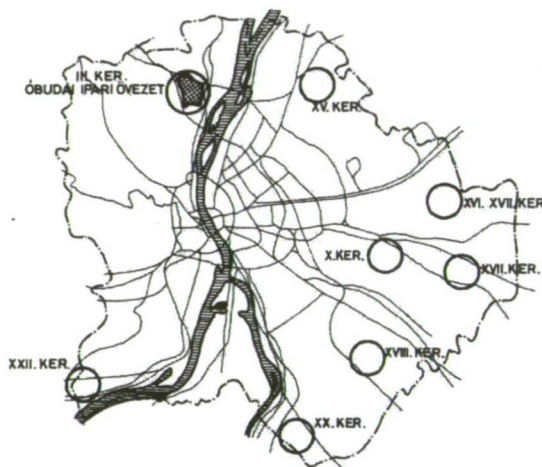

1. intenzív jelleggel fejlesztendő ipar,
2. racionális térszerkezet kialakítása bázisképző iparral,
3. vízigényes ipar,
4. iparfejlesztési övezet.

1. industry to be developed intensively,
2. formation of rational spatial structure with basic industry,
3. water-intensive industry,
4. zone of industrial development.

1. ábra

Az iparfejlesztés iránya 1985-ig (az Országos Tervhivatal tervei alapján)

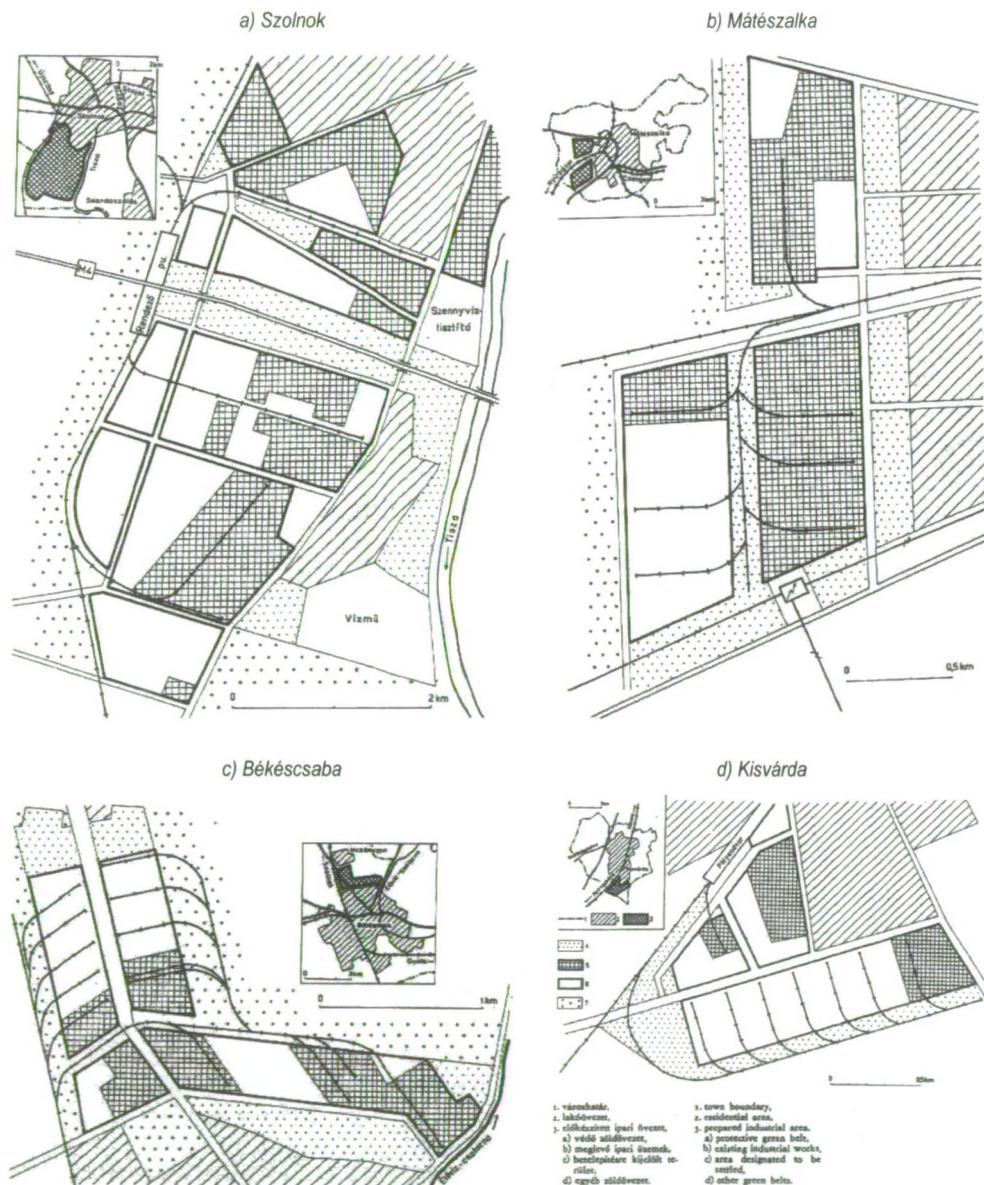
2. ábra

Budapest jelentősebb ipari övezetei

A második világháborút követően bevezetett ún. szocialista tervgazdálkodás elvi alapvetésében már számos negatívum fellelhető, mind az ipari szerkezetet tekintve, pl.: nehézipar aránytalan túlzott fejlesztése, mind pedig a regionális irányfejlesztést tekintve, mivel sokszor jutott frekvenciát szerephez ipartelepítés tekintetében az Alföld, mindennemű kitermelőágazati háttér hiányában.

Az ötvenes évek végén, a válságba jutott ipari és területi fejlesztés mélypontján túllendülve az ország gazdaságának, iparának területi szerkezete változó képet mutat. A szocialista tervgazdálkodás szellemében, az aránytalanságok felszámolására való törekvés hívta életre – a Budapest ellenpólusainak nevezett – öt me-

gyei jogú város, illetve a megyeszékhelyek nagyobb arányú iparosítását, valamint az Alföld ipari fejlesztésének meggyorsítását. Ezt követően néhány évtized alatt az ipari régiók szerkezeti aránytalansága enyhült. A főváros részesevé az ország ipari termeléséből csökkent, míg az eddig elmaradottabb térségeké, mindenekelőtt az Alföldé az átlagot meghaladó mértékben növekedett. Itt főként a lakosság foglalkoztatottsági gondjait megoldó gép-, textil- és élelmiszeripari ágazatok fejlődtek. A decentralizációval a hatvanas évek közepére egy viszonylagos területi egyensúly alakult ki, és valójában ekkortól beszélhetünk hazánkban „ipari parkokról”, helyesebben előkészített ipartelepítésről (3. ábra).

3. ábra

Néhány alföldi város ipari övezete

Jellemzők	2003	2004	2005	Változás % 2005/2004
Parkok száma	165	165	164	-0,7
Parkok területe (ha)	9050	9098	9185	0,9
Betelepítettség (%)	42,7	~47,0	50,5	3,5
Vállalkozások száma	2450	2571	2680	4,2
Létszám (ezer fő)	139,0	144,5	147,0	1,7
Vállalkozások beruházásai (Mrd forint)	1256	1540	1670	8,4
Vállalkozások árbevétele (Mrd forint)	3430	4685	4960	5,8
Vállalkozások exportja (Mrd forint)	2270	3402	3590	5,5
Export aránya (%)	66	~71,5	~72,0	0,5

(A 2005-ös végleges adatok 2006 tavaszán állnak majd rendelkezésre, s azok összesítése tartalmazza majd a 15 új, 2005 decemberében ipari parki címet elnyertek adatait is.)

3. táblázat

a 2005-ben Magyarországon működő ipari parkok főbb mutatói

A kilencvenes évek második felétől egészen máig, a gazdaságfejlődési pálya alapját a zöldmezős ipari parkok növekedése szolgálja. A növekedési folyamat irányítói azok az ipari parkok, melyek a legkorábban szereztek meg ezt a címet. Az ipari parkok növekedését egy-egy multinacionális nagyvállalat letelepedése szabja meg, amelyhez értelemszerűen hozzájárul a beruházás nagysága (NIKODÉMUS A. 2006). 2005-ben az ipari parkok számának emelkedését regisztrálhattuk. Az ipari parkok fejlesztése része az EU Strukturális Alapjaiból finanszírozott Gazdasági Versenyképesség Operatív Programjának (NIKODÉMUS A. 2006). Mindez elsősorban a logisztikai, illetve infrastrukturális fejlesztéseket, valamint a minősített ipari parkok létesítését ösztönzi (5. ábra).

5. ábra

Ipari parkok Magyarországon 2006 januárjában (Forrás: www.kti.hu)

Összehasonlítva a 2002. és 2004. évi, az ipari parkokban működő vállalkozások minőségi fejlettségének mutatóit megállapítható, hogy a Nyugat- és Közép-Dunántúl ipari parkjainak tevékenysége kiemelkedő, az

észak-magyarországiaké pedig látványosan növekedett. Az Alföldet tekintve, az Észak-Alföld ipari parkjai stagnáltak, míg a Dél-Alföldön pozitív elmozdulás volt megfigyelhető (4. táblázat).

	2002. évi árbevétel (millió forint)	Arány az ipari parkokon belül (%)	2004. évi árbevétel (millió forint)	Arány az ipari parkokon belső (%)
Nyugat-Dunántúl	1 071 602	30,8	1 427 717	30,7
Közép-Dunántúl	1 632 950	46,9	1 706 673	36,7
Dél-Dunántúl	59 738	1,7	102 849	2,2
Közép-Magyarország	129 011	3,7	248 785	5,4
Észak-Magyarország	121 082	3,5	430 053	9,2
Észak-Alföld	275 573	7,9	348 052	7,5
Dél-Alföld	192 043	5,5	387 361	8,3
Összesen	3 481 999	100,0	4 651 490	100,0

4. táblázat

Az ipari parkokban működő vállalkozások árbevétele és aránya régióként

Konklúzió

Összességében – a hazai ipar átmeneti helyzetét figyelembe véve – sem egyértelműen pozitív, sem negatív következtetéseket nem vonhatunk le. A mérleg bármely oldalra elbillenhet. Magyarország ipari parkjainak fejlődése meghatározhatja az ipar, a szolgáltatások és az infrastruktúra, a régiók növekedési pályáit és egymáshoz való kapcsolatát. Mindezek erősen függenek a globális és az európai gazdasági folyamatoktól, s a beáramló működő tőkéktől. A magyar gazdaság integrációja, nyitottsága, a gazdasági szereplők kooperativitása segítheti ezt a folyamatot.

IRODALOM

- BENKO, G. 1992: Technológiai parkok és technopoliszok földrajza, MTA RKK, Budapest, pp. 13–67.
 CSÉFALVAY Z. 1994: A modern társadalomföldrajz kézikönyve, IKVA Könyvkiadó, Budapest, pp. 107–110.
 KISS É. 2001: A hazai ipari parkok néhány jellemző vonása, Falu, város, régió, pp. 17–23.
 NIKODÉMUS A. 2006: Ipari Parkok, Mozgástér – Cégvezetés, Budapest, pp. 55–59.
 PÁL Á.-ZSIGÓ L. 1981: Az előkészített ipartelepítés példái az Alföldön, Alföldi Tanulmányok, Békéscsaba, pp. 113–130.
 PERCZEL GY. 2003: Magyarország társadalmi-gazdasági földrajza, ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, pp. 299–312.
 RAKUSZ L. 2000: Ipari parkok fejlődési lehetőségei Magyarországon, Ipari Szemle, pp. 46–49.

PÁL ÁGNES–PÁL VIKTOR

The changing of Hungary's industrial regional structure, particularly in the Great Plain (Alföld)

In summary, considering the transitional stage of Hungarian industry, no explicit conclusion can be drawn, since there are several options for progress. The development of Hungary's industrial parks may determine the growth paths for the individual regions, their industries, services, as well as infrastructure and the interrelatedness of all these components. These factors are also heavily dependent on global and European economic processes and the flow of working capital. The openness, the integration and cooperation between different actors of Hungarian economy may benefit the overall process.

BALOGH ANDRÁS

Az aprófalvak közlekedési kapcsolatai

FÖLDRAJZ ÉS KÖRNYEZETTUDOMÁNYI INTÉZET

aprófalva, tömegközlekedés, kistérségi központ, egységnormálás, gravitációs modell

Az aprófalvak mindennapi életében, gazdasági kapcsolatainak alakulásában rendkívül fontos szerep hárul a közlekedésre. Az aprófalvak erős függési viszonyban állnak a fejlettebb, nagyobb településekkel, városokkal, pl. kistérségi centrumokkal ((Enyedi Gy. 1996, Böhm A.1999). Így közlekedési lehetőségeik túlélési, fejlődési lehetőségeiket is jelenthetik egyben. Az oktatás, egészségügyi ellátás, munkavégzés, hivatalos ügyintézés, szórakozási, bevásárlási lehetőségek stb. helyi hiánya alapvetően nem jelent még konzerválódó lemaradást, megfelelő közlekedési kapcsolatokkal ellensúlyozható.

Az aprófalvak közlekedési kapcsolatainak felderítéséhez az alábbi mutatókat alkalmaztuk:

- kistérségi központba induló helyközi autóbusz, illetve vonat járatszáma;
- kistérségi központ távolsága időben (tömegközlekedés);
- megyeszékhely távolsága időben (tömegközlekedés);
- legközelebbi város közötti távolsága súlyozva (gravitációs modell).

Az adat-felvételezés jellemzői: hétfői munkanapon az adott településről induló járatszám, illetve legrövidebb lehetséges menetidő átszállási lehetőségekkel, ez esetben minimum 5 perces várakozási idővel. Figyelembe vettük az esetleges – mindössze néhány falvat érintő – kompközlekedést is. Azokat a buszjáratokat, amelyek a településeket nem érintik (azaz a belterületen kívül eső útelágazásnál állnak meg), nem vontuk be a vizsgálatba. A legközelebbi város esetében a távolságon túl a város mérete sem elhanyagolható, hiszen a településméret szoros kapcsolatban áll az ott fellelhető szolgáltatások választékával és minőségével is. Így *gravitációs modell* alkalmazásával állapítottuk meg, mely városhoz „vonzódik” leginkább az adott település. A gravitációs modellek a newtoni tömegvonzás-törvény analógiájára a társadalmi térben létező tömegek (népesség, gazdasági volumen) közötti egymásra hatást a tömeggel egyenesen arányos és a közöttük lévő távolság (empirikusan megállapítható) hatványával fordítottan arányos értékkel jellemzik (Nemes Nagy J. 1998).

A fejlettségi pontszámok megállapítása az ún. egységnormálás módszerével történt. A matematikai eljárás lényege, hogy adott mutatón belül a legkedvezőbb értékkel rendelkező település 100, a legrosszabb értékkel rendelkező pedig 0 pontot kapott, a többi település eloszlása pedig megfelelt az eredetinek. Ezután az így kapott értékeket összeadva megkapjuk az aprófalvak összesített pontszámát.

A *kistérségi központba induló autóbuszjáratok napi számában* jelentős különbségek tapasztalhatóak az aprófalvas településállományon belül. Legkedvezőbb helyzetben azokat a településeket találjuk, amelyek egy-egy nagyobb város szomszédságában fekszenek, így menetidő tekintetében is előkelő helyezést érnek el. Közülük is kiemelkedik két, a közelmúltban önállóvá vált község, Szarvaskő, illetve Remeteszőlős, napi 68, illetve 60 járatszámmal. (Remeteszőlős közigazgatásilag a Pilisvörösvári kistérséghez tartozik, de mivel Budapestről BKV-járat közlekedik a településre, központjaként a fővárost jelöltük meg.) A naponta induló buszok száma és a menetidő között szoros kapcsolat azonban nem állapítható meg. (A korrelációs együttható értéke: $-0,24$). Ha csak azokat a járatokat vesszük figyelembe, melyeknek úticélja – azaz a kistérségi központ – megyei jogú város, a kapcsolat határozottabb $(-0,3)$. A miskolci kistérség 3 aprófalvából átlagosan 28 Volán-járat közlekedik naponta a megyeszékhelyre, s az út megtétele 29 percet vesz igénybe. Ugyanakkor például 7 busz indul Zalaegerszegről Hottóról, 8 pedig Kisbucsról, annak ellenére, hogy a város időtávolsága közúton mindkét esetben mindössze 14 perc. Az 1030 aprófaluból minden tizedik olyan, ahonnan csak átszállással közelíthető meg a kistérség központi települése. Ezek a községek kistérségükön belül perifériás fekvésűek, sok esetben elsőszámú ügyintézési, bevásárlási célpontként nem is saját központjukat veszik igénybe.

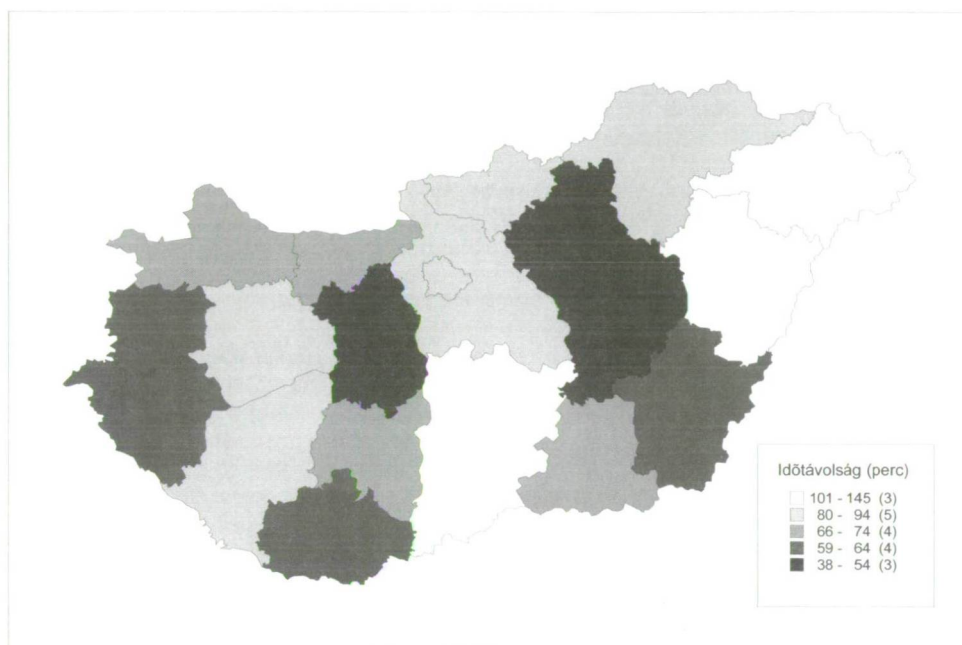
Önmagában az a tény, hogy a központi településre való eljutáshoz szükség van az egyes buszjáratok közötti átszállásra, nem jelent automatikusan hátrányt: 25 aprófaluból gyorsabban lehet így eljutni a központba, mint közvetlen autóbuszjáratallal. 113 aprófaluból *vonattal* is lehet közlekedni. Ez az esetek 62%-ában gyorsabb elérhetőséget is jelent, mint a busz. 12 aprófalva egyáltalán nem rendelkezik tömegközlekedéssel. Ezek főleg a legkisebb lélekszámú települések (Tomakápolna, Nemesmedves, Iborfia stb.), illetve néhány baranyai, első-

sorban ormánsági kisközség. 5 olyan, aprófalval rendelkező kistérség van, amelynek városa nem rendelkezik vasútállomással: Cigánd, Csepreg, Letenye, Pétervására és Ráckeve.

Mivel – jelenleg még – számos megyei dekoncentrált államigazgatási szerv működik a megyeszékhelyeken (pl. APEH, földhivatal, munkaügyi központ, közlekedési felügyelőség, fogyasztóvédelmi felügyelőség), illetve bevásárlás, szórakozás, egészségügyi ellátás, munkavégzés stb. céljából is gyakran keresik fel őket, szükségesnek tartottuk bevonni őket a vizsgálatba. A legjobb elérhetőségi adatokkal nyilván azok a falvak rendelkeznek, amelyek megyeszékhely-központú kistérségben fekszenek. Szintén előnyös helyzetben vannak azok az aprófalvak, amelyek megyéjében a megyeszékhely viszonylag centrális fekvésű és a megye kis területű (lásd: 1. ábra). A négy leginkább aprófalvas megye (Baranya, Zala, Borsod-Abaúj-Zemplén és Vas) közül a dunántúliak rendelkeznek kedvezőbb közlekedési kapcsolatokkal. Mindhárom megyeszékhelyhez tartozó kistérség aprófalvas jellegű (Szombathelyi) illetve aprófalvas dominanciájú (Zalaegerszegi és Pécsi). Megyéik kis területűek, az 500 főnél kisebb lélekszámú falvak lényegében valamennyi égtáj felől körbeveszik a székhelyeket. Borsod-Abaúj-Zemplén megyében azonban Miskolctól elsősorban északra, nagy távolságban találjuk a magas aprófalva-aránnyal rendelkező kistérségeket (Edelényi, Encsi, Szikszói, Abaúj-Hegyközi és Sátoraljaújhelyi). Legkedvezőbb értékekkel Fejér és Heves megye rendelkezik. Székesfehérvár a megye 6 aprófalujából átlagosan 38 perc alatt érhető el, Eger pedig 12 aprófaluból 46 perc alatt. A másik végletet a nagy területű alföldi megyék képviselik, igaz, Szabolcs-Szatmár-Bereg megye kivételével elenyésző számú aprófalvuk van. Bács-Kiskunban Kecskemét (átlagosan 145 perces időtávolságával az utolsó) a megye északi határához közel fekszik, de Baja szintén megyei jogú város; a legtöbb szolgáltatás ott is igénybe vehető.

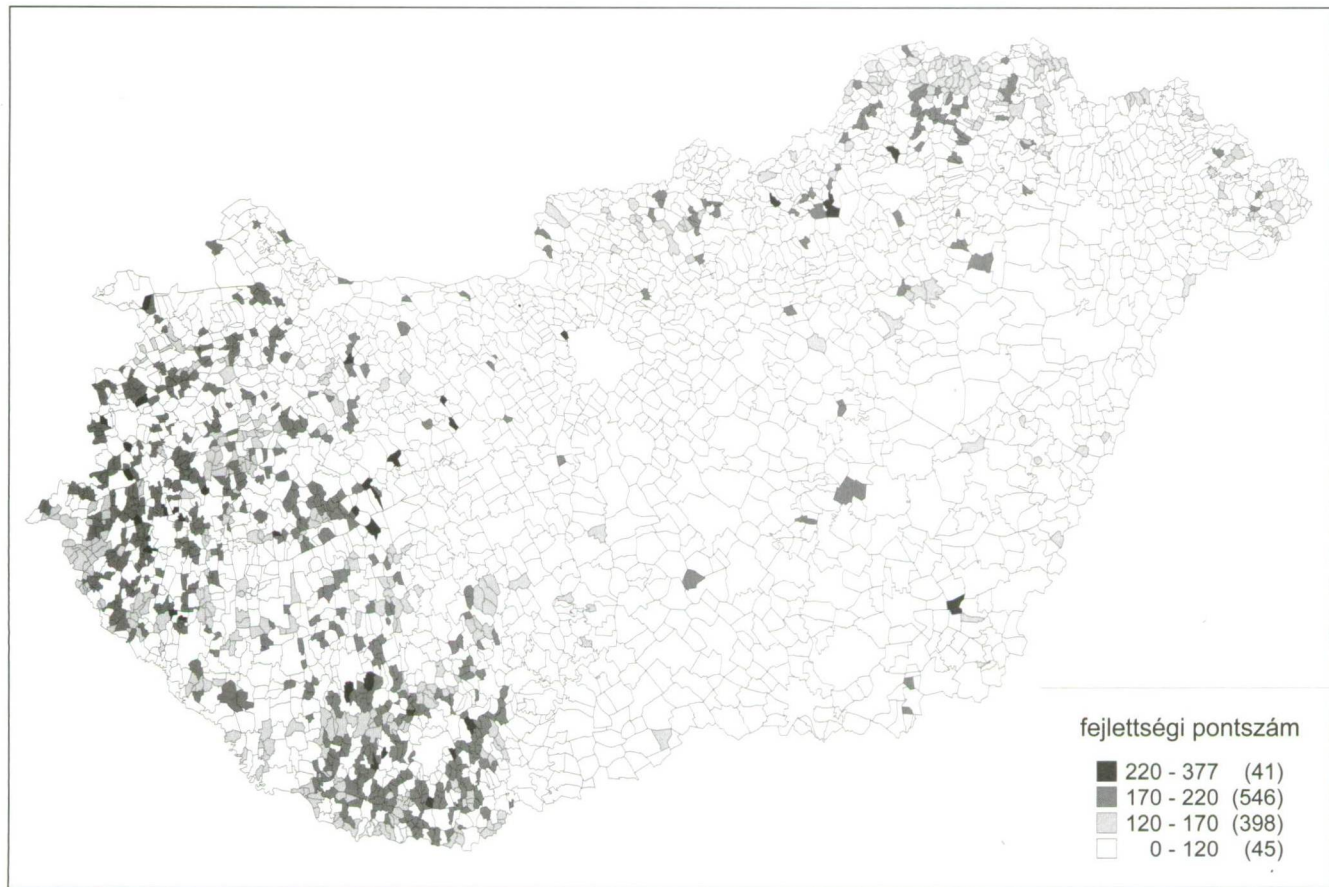
A gravitációs modell alkalmazásához szükség volt az egyes aprófalvakhoz legközelebb fekvő városi jogállású települések kiválasztására (függetlenül attól, hogy a város melyik kistérséghez tartozik). A vizsgálathoz a jelenlegi, 289 településből álló városállományt használtuk fel. A közúti távolság megállapítása a „Wandor 4.0” nevű számítógépes szoftver segítségével történt. A lista élmezőnyében azok a kistételepülések foglalnak helyet, amelyek nagyon közel fekszenek egy városhoz és/vagy a legközelebbi város népességszáma nagy. Így nem meglepő a Budapest térszomszédságában fekvő Remeteszőlős első helyezése. Ezt követi Zengővárkony, amelyhez a legközelebb fekvő város ugyan a mindössze 4000 lelkes Pécsvarad, de a köztük lévő közúti távolság kevesebb, mint 2 km. A lista végén két Pest megyei községet találunk: Perőcsényt és Tésát. A legközelebbi város a mintegy 30 km-re fekvő, 3000 lakosú Szob.

Végeredményben vizsgálataink alapján arra a következtetésre jutottunk, hogy a legjobb közlekedési kapcsolatokkal rendelkező települések köre egyrészt a nagyvárosokhoz közel fekvő aprófalvakból (Remeteszőlős: Budapest; Szarvaskő és Mónosbél: Eger; Kisunyom, Dozmat és Salköveskút: Szombathely; Alibánfa és Zalaszentgyörgy: Zalaegerszeg; Zselicszentpál, Szentbalázs és Zselickislak: Kaposvár környékén fekvő községek), másrészt a vasúti megállóhellyel rendelkező községekből tevődik össze. Ugyanakkor egyes periférikus fekvésű területek a legkedvezőtlenebb kategóriába kerültek: az Ormánság határmenti területei, az Aggteleki-karszt, a Cserehát, a Zempléni-hegység és Szatmár térsége (lásd: 2. ábra).

1. ábra

A megyeszékhelyek átlagos időtávolsága az egyes megyéken belüli aprófalvaktól
Forrás: 2006-os Volán és MÁV-menetrendek alapján (a szerző szerk.)

2. ábra

Az aprófalvak fejlettsége közlekedési kapcsolataik alapján Forrás: TSTAR 2003 alapján (a szerző szerk.)

IRODALOM

- Bóhm A. 1999: A helyi társadalomfejlődés dilemmái. In: Pócs Gy. szerk.: Vidékfejlesztés – Vidékpolitika. Agroiinform Kiadóház, Budapest, 61–70.
- Enyedi Gy. 1996: Regionális folyamatok Magyarországon. Ember-település-régió. Budapest, 138 p.
- Nemes Nagy J. 1998: A tér a társadalomkutatásban. Ember-település-régió, Budapest, 262.

ANDRÁS BALOGH

Issues of transport and traffic of the Hungarian small villages

The differentiation of small villages can be followed closely by their traffic connections too. The regional position is the most significant in this question: those settlements which lie near to large cities or by the side of main roads are in favourable position against peripheral-situated ones. It can be easily justifiable not only by indicators of availability but by the number of public transport routes too. Small villages with railway station – ten percent of examined villages- have better traffic relations than most of this kind of settlements. Over and above the railway assures more quick transport than autobus ordinarily. Because small villages depend on bigger and advanced settlements, cities, therefore their traffic connections are prominent moments. That is why they need consequent state-funding even if this support is not at all money-saving for the state. It is very important to involve the self-governments into the decisions, too.

A közúti közlekedés energetikai-környezeti problémái

ALKALMAZOTT TERMÉSZETTUDOMÁNYI INTÉZET

fogyasztás, emisszió, környezetterhelés, energetikai hatások, mozgáster

1. A közlekedési rendszer alkotói

A közlekedés egy nagyrendszer, amely az *Ember, a közlekedési tér és a jármű* kölcsönhatása révén jön létre. Az ember természetes igénye a mobilitás: egyre nő, de ezt egyre növekvő kockázat és felelősség jellemzi. Keressük azt a mozgásteret, amelyben az ember képes közlekedési-környezeti közérzetét javítani.

2. Közlekedési kínálat

A motorizált közlekedés mai szintjének kialakulása bonyolult társadalmi, gazdasági, és műszaki folyamatok eredménye. Ezek közül kiemelhető: új, üzembiztos erőforrás kifejlesztése; megbízható tulajdonságú üzemanyag előállítás és az utánpótlás folyamatosságának megoldása; megfelelő tulajdonságú kocsiszekrény és futómű fejlesztése; speciális motor- és gépjármű berendezések (karburátor, gyújtási rendszer, porlasztó és adagoló, hajtómű, tengelykapcsoló, kormánymű, fékrendszer) kialakítása és fejlesztése. Az 1885-ben megszületett személygépkocsi a tehergépkocsi, az autóbusz, a speciális gépjárművek különböző változatai követték. Az 1913 után kialakult autógyárak mind magasabb műszaki színvonalon elégitették ki az igényeket (PITRIK J. 2004b).

3. Közúti közlekedési trendek

A világ gépjárműállománya ma már meghaladja a 600 milliót. Kisebb ingadozásokkal, de nő az évente gyártott gépjárművek száma, 2000-ben 59,8 millió gépkocsit gyártottak, s a járművek élettartama is nő.

A világ személygépjármű-állományának megoszlását szemlélteti a 1. ábra, amely az USA, az EU15-ök és az EU10-ek személygépkocsi-állományát mutatja 1000 főre vonatkoztatva. A hazai adat alapján néhány összefüggés megfogalmazható:

- a lemaradás a hazai „jólét”, az infrastruktúra állapotának jelzője;
- az elmaradás azt is jelzi, hogy a járműállomány előregedett, a kicserélődési folyamat aktiválódása várható;
- az európai viszonyokhoz való felzárkózás a közlekedés tekintetében is hamarosan felgyorsulhat;
- a felzárkózás érdekében a teljes anyagi infrastruktúra komplex fejlesztése indokolt;
- a hazai közlekedési környezet terhelése és az eszközök igénybevétele nincs arányban, a túlterhelt környezet „környezetbarát fejlesztés” követel.

4. A városi közlekedés energetikai megközelítése

A gépjármű-közlekedés anyagi infrastruktúrájának meghatározó eleme az energiaellátás, melynek közvetlen és közvetett hatásrendszere csak részben feltárt nemzetgazdasági, regionális és helyi szinten.

4.1. A primér energetikai folyamat

A hagyományos üzemű gépjárművek működtetéséhez felhasznált energiahordozók (gáz, benzin, gázolaj) kémiaiilag kötött formában tartalmazzák azt az energiát, mely a járműmotorban égési folyamat révén hővé, majd ennek a hőnek egy része – a termodinamika második főtétele értelmében – mechanikai munkává alakul, míg a többi a környezetbe kerül.

4.1.1. Az üzemanyag-fogyasztás jellemző értékei

A gépjárművek üzemanyag-fogyasztása számtalan tényező függvénye. Ezek közül kiemelhetők: az üzemanyag tulajdonságai, az erőgép konstrukciós és üzemi jellemzői, a jármű konstrukciós és üzemi jellemzői, a forgalmi-logisztikai jellemzők és a gépjárművezető üzemeltető tevékenysége.

A gépjárművek gyártói különböző üzemszempontokra vonatkozóan megadják a fogyasztási adatokat, amelyek az adott típus ún. átlagos felszerelésére és terhelésére vonatkoznak.¹ A teszteket laboratóriumi körülmények között végzik, meghatározott menetrendek szerint: városi (tranzien) és városon kívüli (stacioner) üzemmódban. Az így mért, illetve számított fogyasztási adatok csak tájékoztató jelleggel használhatók. A 2. ábra néhány ismert személygépjármű fogyasztási adatait mutatja be. A grafikonon látható, hogy a járműkonstrukció, a felszereltség (ajtók száma, sport-kivitel, klíma, ABS, katalizátor) befolyásolja még az azonos hengerűrtartalmú motorok fogyasztását is. Az azonban észrevehető, hogy a hengertérfogat növekedése arányos a fogyasztás növekedésével, másrészt a dízelmotorok fogyasztási adatai lényegesen kedvezőbbek.

A 3. ábra egy átlag személygépkocsira és egy átlag nehéz tehergépkocsira vonatkozó, különböző sebességekre érvényes fogyasztási adatokat mutatja be. A 40–70 km/h sebesség közötti tartomány – ahol a legkedvezőbbek a fogyasztási adatok – nem jellemző sem a városi, sem a városon kívüli üzetre (SCHUCHMANN G.–KISGYÖRGY L. 2004).

4.1.2. Globális és lokális energiafelhasználás, veszteségcsoportok

A belsőégésű motor üzeme során – a szabályozó rendszerek együttműködése révén – a mindenkori igénynek megfelelő energiaátalakítás történik. Az erőgép elméleti hatásfoka ~30%. A motor termikus veszteségei mellett jelentős energiahányad fordítódik a közvetlen és közvetett áramlási és mechanikai veszteségekre. Ezek közül néhány: a szelepek okozta veszteségek, az üzemanyag-ellátás okozta veszteségek, a kipufogógázt tisztító segédberendezések működtetési veszteségei, az elektronikai berendezések veszteségei. Ebbe a csoportba sorolhatók tehát a légszennyezés csökkentésére felszerelt oxidációs, redukációs kamrák, a hármashatású katalizátorok és a részecskeszűrők is. Ez a veszteségcsoport csak konstrukciós beavatkozásokkal és az elektronikus szabályozási rendszer korszerűsítésével csökkenthető. Így a motor „tényleges” hatásfoka ~20–25%.

Az erőgép és a munkagép üzemét – megfelelően választott szabályozási elvek alapján – a közlőmű biztosítja. Ez az összetett rendszer felel az instacioner és a stacioner üzemmódban a megfelelő együttműködésért. A forgalom diktálta instacioner üzemmódban megvalósított üzem ún. integrált fogyasztása kétszerese ugyanazon út közel állandó sebességű megtétele esetén (MICHELBERGER P. 1997). Ez az arány jól tükröződik a személygépjárművek városi és városon kívüli közúti közlekedési fogyasztásainak összehasonlításánál, de a különböző gépjárművek kis és nagy sebességű haladása esetén mérhető fogyasztás során is. Ez a veszteségcsoport mintegy ~15% további hatásfokcsökkenést okoz.

A hajtóműn áthaladó energiahelyettesítő részben a jármű mozgatására, részben a segédberendezések közvetlen vagy közvetett energiaellátására fordítódik. Az energiafelhasználás legfontosabb tényezői: a menetellenállás, a légellenállás, a terheletlen és terhelési tömeg, a segédberendezések üzemvitele.

A jármű globális energiafelhasználása jelentős mértékben függ a forgalmi-szervezési-logisztikai összetevőktől, a telekommunikáció fejlődésétől és az önkormányozás szintjének változásától.

Az energiafelhasználás és a veszteségek fenti elemzése alapján nyilvánvaló, hogy fontos feladat a közlekedés összenergetikai hatásfokának javítása. HELLING vizsgálatai alapján a gépjármű-közlekedés végső energetikai hatásfoka ~10 %. Vizsgálati módszere hasznosnak tekintette a jármű mozgatásához szükséges összes mechanikai munkát, bevezetett energiának pedig a nyers üzemanyag energiatartalmát (veszteségnek tekintve a hozzá kapcsolódó előállítási, szállítási, feldolgozási munkákat). Az utas vagy teher nélküli részmozgásokat 0 hatásfokának tekintette, így a szállítási hatásfok csak ~5% (MICHELBERGER P. 1997: 65).²

Az energiaveszteségek és a közlekedés hatásfokának növelése tehát alapvető feladat. Erre vonatkozóan MICHELBERGER három energia-megtakarítási csoportot különböztet meg:

Primer megtakarítás	az erőforrás hatásfokának javításával;
Szekunder megtakarítás	a jármű fejlesztésével;
Tercier megtakarítás	forgalom- és fuvarszervezéssel, logisztikával.

¹ A Ford a www2.fordconnection.com/fordconnection/multimedia/hun_hu/0 lapján tájékoztatást ad arról, hogy az adatok olyan tesztekre vonatkoznak, amelyeket széria keréktárcsákkal és gumikkal felszerelt járműveken végeztek.

² A szerző szerint a különböző közlekedési ágazatok fajlagos (tkm-re vagy utaskm-re vonatkozó) energiafelhasználása különböző: a vízi szállítás energiafelhasználását 1-nek véve, a vasúti szállítás: ~10, a közúti szállítás: ~100, légi szállítás: ~1000.

A csökkentéshez tudatos, összehangolt fejlesztésekre van szükség, de a települések szintjén is van lehetőség az energiafogyasztás csökkentésére és – a fentiek alapján értelmezett – hatások javítására. Ezt szemlélteti a 4. ábra, amely összefoglalja az energiafelhasználás főbb csoportjait, bemutatja a közlekedés energetikai hatásfokának értelmezését, az energia megtakarítás főbb csoportjait és azok érvényesülési területeit.

4.1.3. Az energiafelhasználás csökkentése települési szinten

Feltehető a kérdés: A közlekedés energiafelhasználása csökkenthető-e növekvő mobilizáció mellett? – A fentiek alapján megadható a válasz: igen. Ennek feltétele, hogy a fejlesztések hatására az energiamegtakarítások üteme nagyobb mértékben csökkenjen, mint az újonnan belépő járművek energiafogyasztása. A kiterjedt motorizációjú országokban mind újabb és újabb modern műszaki paraméterekkel rendelkező járműveket alkalmaznak, és a járműállomány a telítettség határán van, tehát itt tényleges lehetőség van az energiatakarékosra. A kevésbé motorizált országokban a járműállomány jelentős növekedésére lehet számítani, de ez a növekedés a rossz műszaki paraméterű, máshol már „selejtezett” járműállomány újbóli üzembehelyezését jelenti.

A felhasználókhöz kapcsolható tercier beavatkozás lehetőségei azonban kitágultak az utóbbi időszakban. Az úthálózat fejlesztése, az utak minőségének javítása, a településeket elkerülő utak létesítése, a lámpás csomópontok körforgalommal való felváltása, a települések forgalmi rendjének gyökeres megváltoztatása – a tömegközlekedés fejlesztése, új logisztikai központok létesítése olyan változtatások, amelyek lehetővé tehetik a közlekedés energia fogyasztásának csökkentését, de oly összetettek, hogy további problémák generálásához vezethetnek.

4.2. A primer energetikai folyamat által generált környezeti folyamatok

A működő gépjármű néhány, jól követhető környezeti folyamat kiindulópontja. Ezek közül a legismertebbek: a levegő szennyezése a füstgáz és összetevői által, a környezet zaj- és hőszennyezése, a kopó anyagok (gumi-köpeny, fékbetétek, fémek) környezetbe jutása, a meghibásodásból eredő részecskék (olaj, üzemanyag, hűtővíz, leváló festékek / műanyagok / üveg / fémek) környezetbe kerülése, az üzemvitel segédanyagainak (savgőz, ablakmosó folyadék) környezetbe jutása.

A mozgó gépjármű természetesen koptatja az utak anyagát, s azokat az útfelszínré rakódott részecskékkel együtt felveri, diszperziós folyamat révén lebegő részecskékké alakítja. A felvert részecskék egy része ismét lerakódik az utakra, az út menti talajra, növényekre, építményekre és a közlekedési eszközökre.

4.2.1. Az üzemanyag-felhasználás jellemzői

Az égési folyamat rendkívül rövid idő alatt játszódik le³, így az éghető anyag egy része nem képes elégni, az a kipufogógáz égéstermékeivel együtt a légterbe kerül. Ez a hányad függ a konstrukciótól, üzemállapottól, az üzemviteltől és az üzemanyagtól. Teszt vagy fékpadi mérések során a kipufogógáz térfogatszázalékában vagy ppm-ben adják meg a C_xH_y (CH) mennyiségét, ez azonban nem tükrözi megfelelően az üzemmódtól való függést.⁴ A gyakorlatban azonban az 1 km megtett útra vonatkozó fogyasztási adatsort használjuk. Egy személygépkocsi 3–8 g elégtelen szénhidrogént bocsát ki km-enként. Ha 40 km/óra átlagsebességgel számolunk, és 8 l / 100 km fogyasztást (0,8 g/cm³ sűrűséggel számolva ~6,5 kg / 100 km) vesszük figyelembe, ez azt jelenti, hogy a „modell” jármű 65 g üzemanyagot fogyaszt 1 km-en, és ebből 4 g-t (~6%) elégtelenül bocsát ki.

Az elégtelen üzemanyag hányadának csökkentése fontos energetikai és környezeti feladat, amelyet többirányú beavatkozással érhetünk el.

³ Ha egy négyütemű motor fordulatszáma $n=3600$ 1/min, az expanzió ideje 1/120 sec. Ez alatt játszódik le a komplex égési folyamat.

⁴ A 7/2002 (VI. 29.) GKM-BM-KvVM együttes rendelet 2. számú melléklete alapján a gyári kibocsátási értékeket kell a hagyományos Otto-motoros gépkocsik környezeti felülvizsgálatánál megengedett értékek tekinteni. Ha ez nem áll rendelkezésre, a gyártási év függvényében adják meg a megengedett CH kibocsátásokat. A rendelet tetszőleges értéket enged meg az 1969. 07. 01. előtti gyártmányokra, a kétütemű motorokra: 2000 ppm, az 1990–1969 között gyártott motorokra 1000 ppm, az egyéb négyütemű motorokra 600 ppm, míg a négyütemű katalizátoros motorokra 400 ppm értéket enged meg.

4.2.2. Az égési folyamat légszennyező hatása

A gépjárművekben lejátszódó égési folyamat számos tényező függvénye, s a keletkezett légszennyező anyagok összetételét és mennyiségét befolyásolja – többek között – az üzemanyag, a motortípus, a konstrukció és a segédberendezések fejlettsége is. Természetesen minden gépjármű minden üzeme eltérő üzemállapotú, ezért a kibocsátott szennyezőanyagok mások. Energetikai-környezeti aspektusból megelégedhetünk azonban egy globális elemzéssel, hiszen a probléma egyes részterületei is csak modellezéssel követhetők.

Az 5. ábra szemlélteti a különböző forgalmi sebességekhez rendelhető szénmonoxid értékeket egy, a járműcsoportokat idealizáltan képviselő „átlag” gépjármű esetén. Ezekből egyértelműen megállapítható, hogy a nagy üzemanyag fogyasztással jellemezhető tranzien্স üzemállapotot (pl. csúcsgorgalom esetén) nagy CO (és NO_x) kibocsátás jellemzi.

4.2.3. Az ember szerepe a közlekedési-energetikai-környezeti problémák megoldásában

Régóta ismert, hogy a gépeket használók többsége nem ismeri „megfelelő szinten” a gépek működésével kapcsolatos természeti törvényeket, és egyénisége nem képes alkalmazkodni a gép használata során fellépő folyamatokhoz időben vagy térben. Ez a problémakör, a *biológiai inkompatibilitás* különösen fontos szerepet kap a közlekedésben (MICHELBERGER P. 1997: 64.). Ebből a komplexumból – a témához kapcsolódóan – csak néhányat emelünk ki:

- A gépjárművezető (általában) nem érzékeli a gépjármű fogyasztása és a jármű üzeme / terhelése / útví-szonyok közötti összefüggést. Általában a sebességgel hozzák kapcsolatba a fogyasztást, anélkül, hogy a karakterisztika valóságos menetét ismernék. A kedvezőtlen fogyasztás jelentős része a szakszerűtlen vezetéstechnika következménye.
- A gépjárművezetők többsége nem ismeri járművének műszaki paramétereit, jellegzetességeit, így az átmeneti üzemmódban gyakran ösztönösen és helytelenül járnak el. (Nagy gázfróccsók, hirtelen fék-kezesek, a sebességfokozat rossz megválasztása jellemző a városi közlekedésben.)
- A közlekedők többsége nem érzékeli a pillanatnyi mozgási energia és a jármű sebessége közötti összefüggést, a követési távolság, a fékút kapcsolatrendszerét. Az összefüggések ismerete hiányában gyakran csak a baleseti kockázat tudata tartja vissza a nagy energiafelhasználástól a járművezetőket.
- Energiatudatos magatartás helyett a közlekedők többségére ösztönös vagy tanult környezettudatos magatartás jellemző. Így a zsúfolt városok lakói tudják, hogy a tömegközlekedési eszközök fajlagos légszennyező hatásai kedvezőek, gyalogosan és kerékpárral kellene közlekedni, a városok centrumait a gépjárműforgalomtól el kellene zárni, és a tömegközlekedési eszközökre kellene átváltani. Ismert az is, hogy a korszerű járművek környezeti paraméterei kedvezőek, ezek azonban csak szakszerű üzemeltetés esetén érvényesülnek.
- A települések lakói aggódnak egészségükért, de mégis sokan a személygépjárműveket választják. Gyorsabbnak, kényelmesebbnek vélik (ez sokszor igaz is), ezért döntenek így.
- A településeken – valós vagy vélt érdekek alapján – a közlekedési úthálózat „korszerűsítésére” törekednek. Minden 'valamire való' település igyekszik elkerülő utat kiharcolni, hogy a lakóknak kedvezőbb életminőséget biztosíthasson. A tapasztalat azonban gyakran kedvezőtlen: mégsem kerülük el a települést a járművek, pótlólagos beruházásokra van szükség, a települések „kereskedelmi-kulturális” vonzereje nem érvényesül (PITRIK J. 2004a).

Összegezve megállapítható, hogy a közlekedés energetikai problémáit a lakosság közvetlenül általában nem érzékeli, de érzékeli és aktívan reagál a közlekedés forgalmi és környezeti problémáira.

4.2.4. A közlekedés energiastruktúrája és hatása az emberiség jövőjére

Az 1. táblázat a Szeged város területére érvényes forgalmi modell és a járműcsaládokra ismert CO kibocsátások alapján a CO emissziókat becsli. Az összegzés szerint Szegeden 905 t CO keletkezik a közlekedésben évente (2001). Az 1999-es évi környezetstatisztikai adatok alapján, Szegeden 2000 t/év CO keletkezett a közlekedésben, míg az összes szegedi forrás kibocsátása: 5200 t/év. Ez az összehasonlítás is mutatja, hogy a járműcsere (személygépkocsi, autóbusz) kedvező környezeti és energetikai hatásokhoz vezet.

	CO, mg/km	1 napra eső feltételezett úthossz	Feltételezett CO kibocsátás	Megjegyzés
Villamos és trolibusz	~ 500	~ 8200 km	4,1 kg/nap	Erőművek környezetiében
Diesel autóbusz	~ 6000	~ 10000 km	40 kg/nap	Autóbusz útvonalak mentén
Gázüzemű autóbusz	~ 1500			
	Átlagolt: ~ 4000			
Személygépkocsi	~ 2000	~ 410 000 km	820 kg/nap	Egész város
Egyéb gépjármű	~ 10000	~ 152 000 km	1520 kg/nap	Egész város
Összesen			2480 kg/nap 905 t/év	

1. táblázat

CO kibocsátási modelleredmények (Szeged)

[Szerkesztette: Pitrik J.; Forrás: PITRIK J. 2004a, 2004b]

5. A Közlekedés energetikai alapú megújítása

A világ egyértelműen arra törekszik, hogy a nem megújuló energiaforrásokat kiváltsa, és egyre növelje a megújuló energiahányadot. Ezt a törekvést a növekvő energiaéhség és a készletek kimerülésének lehetősége generálja. Az ember mobilizációs igénye térben és időben növekszik, ezért az energetikai egyensúly megtartása érdekében a megújuló források bevezetése belátható cél a közlekedés területén is. A megújuló energiaforrások alkalmazása (általában) környezetvédelmi előnyökkel is jár, de ezek tényleges bizonyítása minden esetben szükséges.

A konstrukciós kötıtségek mellett azonban jelentős az a mozgástér, amely a közlekedésszervezéssel, a járművezetők képzettségével, a közlekedési tér kialakításával van összefüggésben.

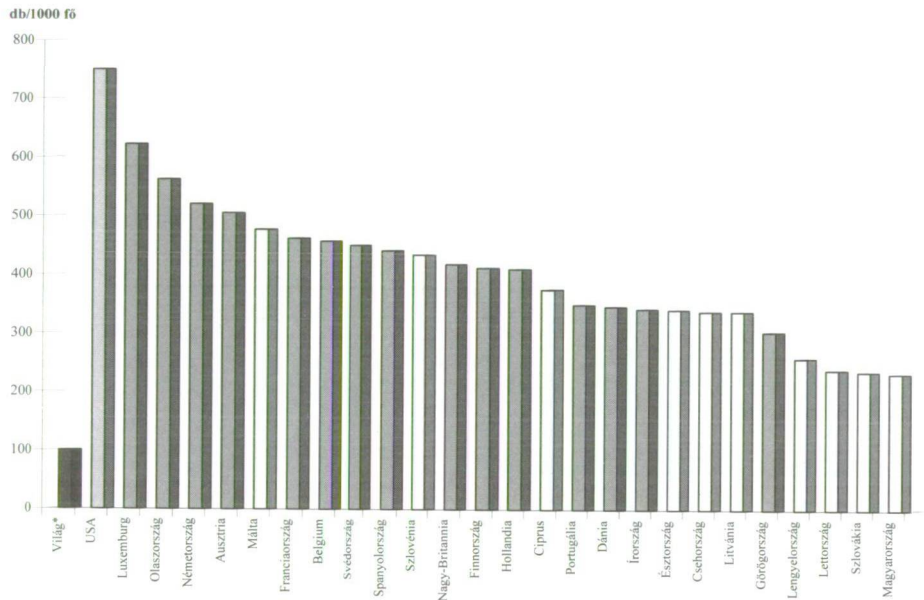
IRODALOM

- SCHUCHMANN G.–KISGYÖRGY L. 2004: *Közlekedéstervezés–Utak*. Műegyetem Kiadó, Budapest 2001.
- MICHELBERGER P. 1997: *A közlekedés hatása az ipar feladataira*. In: *Közlekedési rendszerek és infrastruktúrák*. Magyarország az ezredfordulón. MTA, Budapest, pp. 55–71.
- PITRIK J. 2004a: *The City and the Public Transport*. In: *120 Years of Fixed Track Transport of Szeged*. Conference, 4th June 2004, pp. 12–13.
- PITRIK J. 2004b: *A közúti közlekedés energetikai elemzésének hasznosítása*. In: Pitrik J.–Ulcz Gy. (szerk.): *Társadalmi – gazdasági mozaikok az uniós kapcsolatok tükrében*. PTE TTK Földrajzi Intézet–SZTE JGYF Kiadó, Pécs–Szeged, pp. 93–117.

JÓZSEF PITRIK

The energetic and environmental problems of road transport

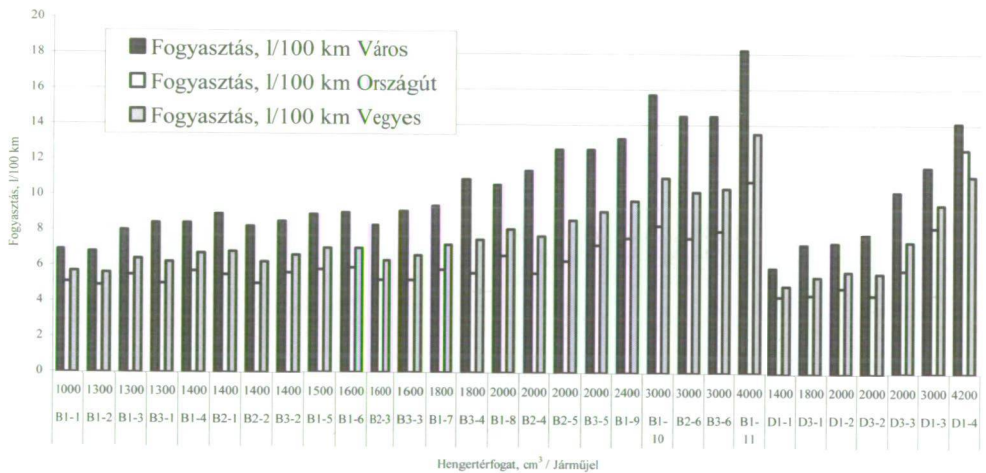
The study looks at the energetic-environmental effects of road traffic, and tries to find areas where the negative impact could be decreased by human intervention.

1. ábra

1000 főre eső személygépjármű-állomány különböző országokban

[Szerkesztette: Pitrik J.; Forrás: www.kti.hu]

B1-1 – Toyota Yaris 1,0

B1-2 – Toyota Yaris 1,3

B1-3 – Toyota Yaris Verso 1,3

B1-4 – Toyota Corolla Hatchback 1,4

B1-5 – Toyota Yaris TS 1,5

B1-6 – Toyota Corolla Sedan 1,6

B1-7 – Toyota Avensis Sedan 1,8

B1-8 – Toyota Avensis Sedan 2

B1-9 – Toyota Camry 2,4

B1-10 – Toyota Camry 3,0

B1-11 – Toyota Land Cruiser 120 4,0

D1-1 – Toyota Yaris dízel 1,4

D1-2 – Toyota Corolla Hatchback D-4D 2,0

D1-3 – Toyota Land Cruiser 120 D4-D 3,0

D1-4 – Toyota Land Cruiser 100 4,2

B2-1 – Citroen C3, 1,4i

B2-2 – Citroen C3, 1,4i SX

B2-3 – Citroen C2, 1,6i

B2-4 – Citroen Xsara 2,0i-16V

B2-5 – Citroen Xsara Picasso 2,0i-16V

B2-6 – Citroen C5, 3,0i 24 V

B3-1 – Ford Fiesta 1,3i

B3-2 – Ford Fiesta 1,4i

B3-3 – Ford Fiesta 1,6i

B3-4 – Ford Mondeo 1,8i

B3-5 – Ford Mondeo 2,0i

B3-6 – Ford Mondeo 3,0i

D3-1 – Ford Focus 1,8 TDDi

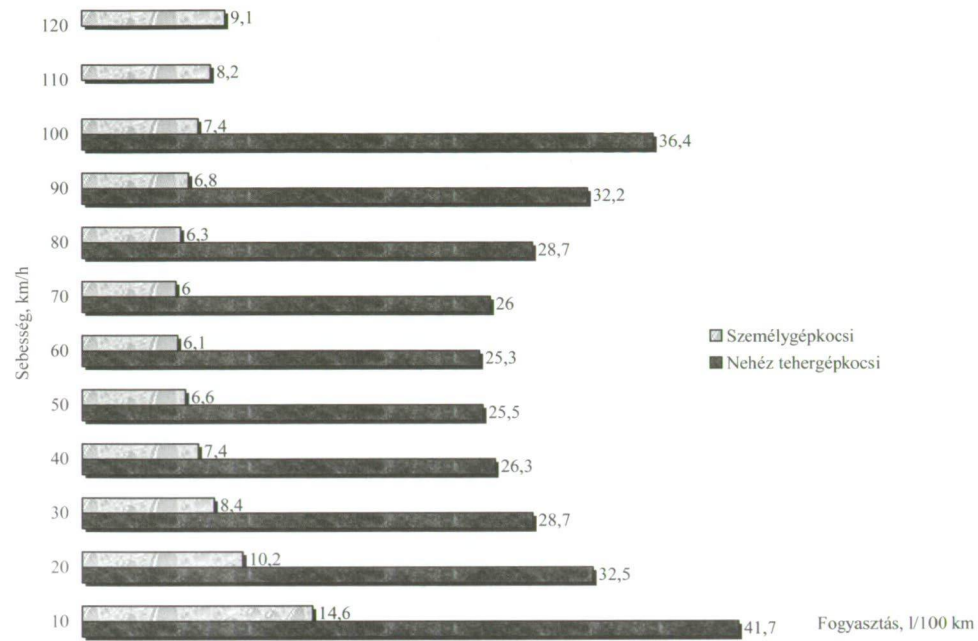
D3-2 – Ford Mondeo Ambiente 2,0 TDCi

D3-3 – Ford Mondeo Trend 2,0 TDCi

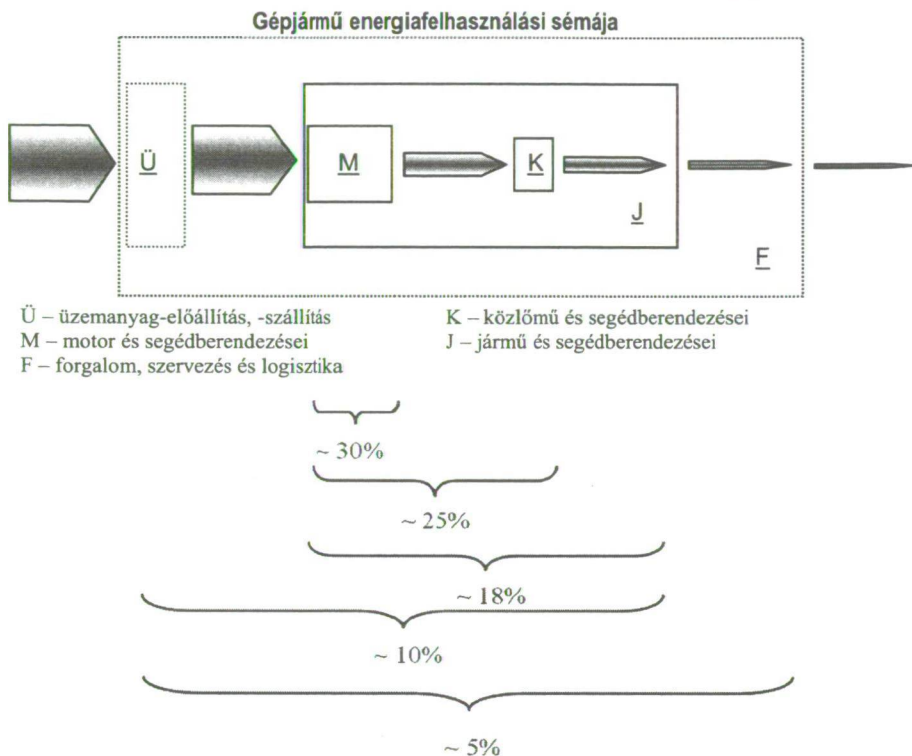
2. ábra

Különböző személygépjármű-típusok üzemanyag-fogyasztása

[Szerkesztette: Pitrik J.; Forrás: Gyártók és forgalmazók internetes adatai]

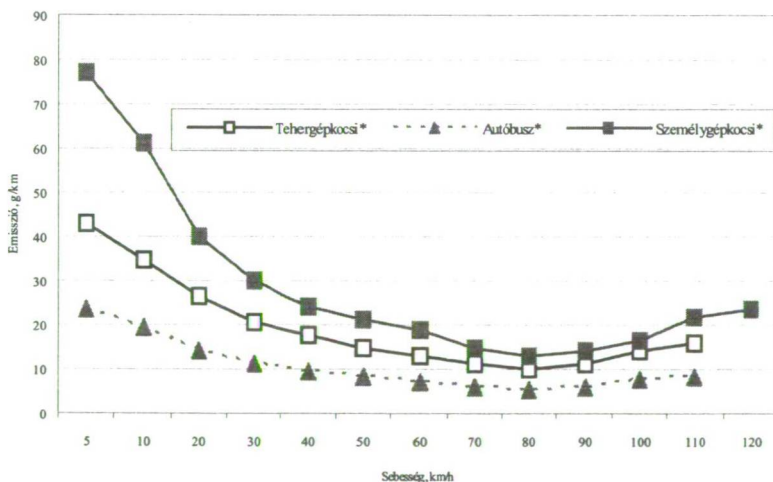
3. ábra
Gépjármű üzemanyag-fogyasztása a sebesség függvényében
[Szerkesztette: Pitrik J.; Forrás: SCHUCHMANN G.–KISGYÖRGY L. 2004. p. 82.]

4. ábra

Az energiafelhasználás és az energiamegtakarítás összefüggései

[Szerkesztette: Pitrik J.; Forrás: MICHELBERGER P. 1997]

5. ábra

Gépjárművek CO kibocsátása a sebesség függvényében

[Szerkesztette: Pitrik J.; Forrás: *RÉDEY Á.–MÓDI M. 2002. pp. 28–29.; **SCHUCHMANN G.–KISGYÖRGY L. 2004. p. 82.]

Biotechnológia a mezőgazdaságban

ALKALMAZOTT TERMÉSZETTUDOMÁNYI INTÉZET

Pseudomonas fluorescens, biotechnológiai módszer, magcsíráztatás

Bevezetés

A növények termesztése szempontjából a növény és a mikroorganizmusok kapcsolata meghatározó.

Az emberiség létszámának növekedése egyre több élelmiszer előállítását teszi szükségessé. Az élelmiszer-szükségletek kielégítésének lehetőségét a tudomány és a technika fejlődése egyre optimálisabban biztosítja. A mezőgazdasági termelés iparszerűvé válása – támaszkodva a termesztett növények tulajdonságainak mélyebb megismerésére – a növények számára szükséges biotikus és abiotikus ökológiai tényezők csaknem teljes körű biztosítása révén lehetőséget ad a genetikailag meghatározott produkciós képesség mind tökéletesebb kiaknázása.

A növénybiológiai kutatás, a nemesítés jelentős mértékben a gyakorlati felhasználás irányában halad (KONG et al. 2002). A környezetkímélő technológiák alkalmazása a piaci viszonyok hatására világszerte szűkszerűen nő.

A gyökérkörzetben élő mikroorganizmusok stimulálhatják a növény fejlődését. Egyes kórokozó gombákkal szembeni antagonizmusuk alapján a gyökér károsodását meggátolva biztosíthatják a tökéletes tápanyagfelvételt, ezáltal az erőteljes vegetatív és generatív fejlődést. E mikroorganizmusok között fontos pozíciót töltenek be a sziderofortermelő *Pseudomonas* fajok.

A növények a gyökereik felületéhez tapadó talajrészecskéken keresztül és a rajtuk tenyésző gombák és baktériumok segítségével kerülnek kölcsönhatásba a talajjal. A talaj közvetlen gyökérközelí részét, amely ennek hatása alatt áll, rizoszférának nevezzük (HILTNER 1904). A rizoszférát zónákra bontják, attól függően, hogy milyen távol helyezkedik el a gyökérfelszíntől, így külső és belső rizoszférát különböztetünk meg, ahol mikroorganizmus-kolóniák telepednek meg (BALENDREAU & KNOWLES 1978; DOMMERGUES 1978).

A növények rizoszférájában és rizoplánján¹ élő PGPR² mikroorganizmusok számára az életteret a fejlődő gyökér felületén néhány óra alatt létrejövő mucigél biztosítja. A rizodermisz felületét borító nyálkareteget a mikroorganizmusok sokszor több sejtrétegben, mintegy hüvelyként borítják. A rizoszférában a mikrobák száma mindig magasabb, mint a gyökértávolsági talajban, ezt a dúsító hatást nevezik rizoszféra effektusnak (ELLIOT et al. 1984). A talaj mikrobapopulációjának összetételét, hatását a növények fejlődésére a talaj szervesanyag tartalma határozza meg (PARHAM et al. 2003).

A gyökérváladékokból kimutatott szénhidrátok, aminosavak, szerves savak, nukleotidok, flavonok, enzimek, növekedési faktorok, biológiailag aktív anyagok elősegítik a fiatal gyökerek kolonizációját mikroorganizmusokkal (SZABÓ 1992). A gyökéren élő gombák és baktériumok szerves vegyületek lebontásával jutnak az életfunkciókhoz és a szaporodáshoz szükséges energiához. A rizoszférában a sejtek nagyfokú szaporodása figyelhető meg, összehasonlítva a gyökérmentes talajjal. A gyökér kolonizáció a fiatal, néhány napos gyökéren figyelhető meg több sejtsoros vastagságban. Az idősebb gyökerek esetében kevésbé intenzív a növény-mikroba kapcsolat.

A növény-mikroba kapcsolat megnyilvánulásai jelentős szerepet játszanak a növények fejlődésében:

- a baktériumok által termelt növekedési faktorok (Indol 3-ecetsav, gibberelin szerű anyagok, biotin, nikotinsav és pantoténsav),
- a bonyolult molekulák ásványosítása a gyökér közelében történik,
- a patogén mikroorganizmusok behatolásának gátlása, biológiai és fizikai hatások segítségével.

A kutatás célja:

1. Növénykezelésekkel bizonyítani az izolált és a növények fejlődését stimuláló *Pseudomonas* törzsekkel folytatott kezelések pozitív hatását.

¹ gyökérfelszín

² PGPR: Plant Growth Promoting Rhizobacteria

2. A megfigyelések kiterjednek a felhasznált növények talajlakó kórokozóival szembeni ellenálló képességük elemzésére is.
3. Az összehasonlító kezelésekkel a hatékony rizoszféra oltás módszereit keresem, a vetőmag és a csíranövény gyökérkezdemény, illetve a járulékos gyökerek felhasználása mellett.

Anyag és módszer

Kukorica (K4240, K4190, K4344, K4380, K4446, K4498) fajtáit használtam fel a rizoszféra kezelésekhöz. A vizsgálatokhoz *Pseudomonas fluorescens* baktérium törzseket egészséges növények gyökeréről izoláltam, KING-B táptalajon. A baktérium törzseket a növények tudományos nevének kezdőbetűje és a sorszám alapján vettem nyilvántartásba az alábbiak szerint: Paprika: C₄, C₆, C₇, C₉, C₁₂, C₁₆; Paradicsom: L₁, L₄, L₇, L₁₀, L₁₂, L₁₃; Búza: T₁, T₂, T₆, T₄, T₅, T₈; Kukorica: Z₂, Z₄, Z₅, Z₆, Z₇, Z₉; Gerbera: G₂, G₃, G₆, G₁₁; Szegfű: D₄, D₅, D₆, D₈. A fenti *Pseudomonas* törzsek a *F. oxysprum* f. sp. *Lycopersici*; *F. nivale* *F. culmorum*; *F. graminearum*; *R. solani*; *F. oxysprum* f. sp. *dianthi* fitopatogén gombák valamelyikével szemben antagonizmussal rendelkeznek.

Nutrient leves táptalajon nevelt oltóanyaggal kezeltem az előzetesen 15 percen keresztül 10 %-os Naphoklorit oldatban csíramentesített vetőmagvakat, 10⁵ CFU/g⁻¹ sejtszám mellett, T₂; T₄; Z₂; Z₅; Z₆; Z₉; C₉; C₁₆; L₄; L₁₃; D₄; D₆; G₃ jelzésű baktérium törzsekkel.

A növények nevelése: kukorica előnevelése 200 cm³-es nevelőedényben történt, csíramentes és nem csíramentes, normál közegben. A növényeket 20 cm-es magasságban ültettem ki szabadföldbe, az ismétléseknek megfelelően.

A termesztési ciklus végén október hónapban került sor a betakarításra. A termésből ismétlésenként és kezelésenként 5×10 kukoricacső szemtermés szárazanyag mennyiségi vizsgálata történt.

Az adatok felhasználásával a rizoszféra kezelés hatását vizsgáltam. A fajtánkénti kontroll növénycsoportok terméseredményeit hasonló módszerrel vettem számba.

Az eredmények elemzéséhez a két- és háromtényezős variancia analízis módszerét alkalmaztam.

Eredmények és következtetések

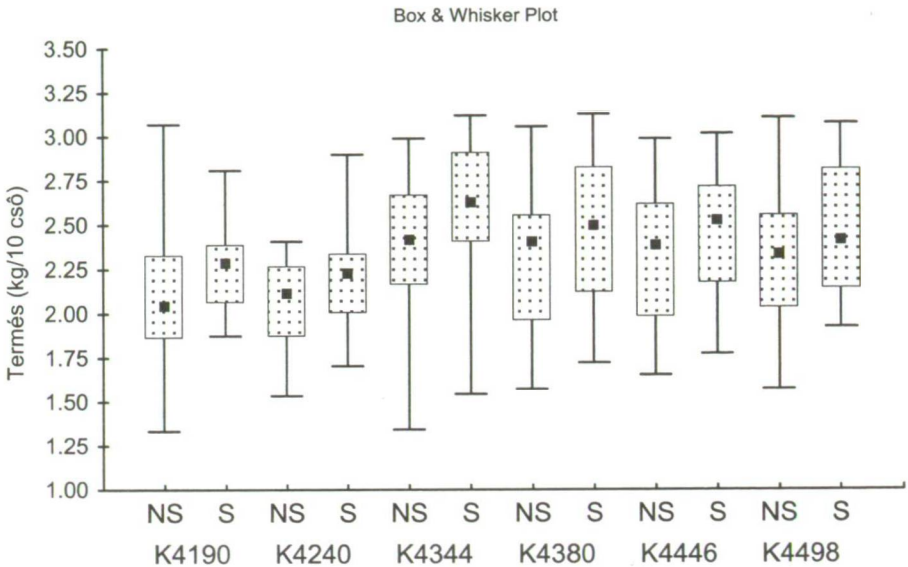
A kétféle tényezős varianciaanalízis módszerével: a baktérium törzsek hatása P=5% érték mellett, minden törzs szignifikáns eltérést okozott. A Z₅, Z₉, C₉, L₄ és L₁₃. törzsek kiemelten jó hatásúak, ezért alkalmasak az oltóanyag előállítására.

Az F értékek alapján a nevelés körülményeiben mutatkozó különbségek (a talaj állapota) jelentősebb hatást gyakoroltak a kukoricafajták termésmennyiségére, mint az oltáshoz felhasznált baktériumtörzsekéi ($F_A = 3,2 > F_B = 1,7$), és a két tényező csoport között nem állt elő szignifikáns kölcsönhatás ($F_{krit} = 1,9 > F_{A,B} = 0,2$).

A háromtényezős variancia számítások szerint: a kezelési tényezők termés mennyiségére gyakorolt hatása alapján a háromtényezős varianciaanalízis számítása szerint a talajtényezők hatottak jelentős mértékben, a kezelést követő előnevelés csíramentes közegben a felhasznált hibridek tulajdonságai eltérő módon befolyásolták a hozam nagyságát száraz szemtermésre vonatkozóan ($F_T = 21,53 > F_F = 13,97 > F_B = 1,83$).

Az eredményeket az alábbi ábrák szemléltetik:

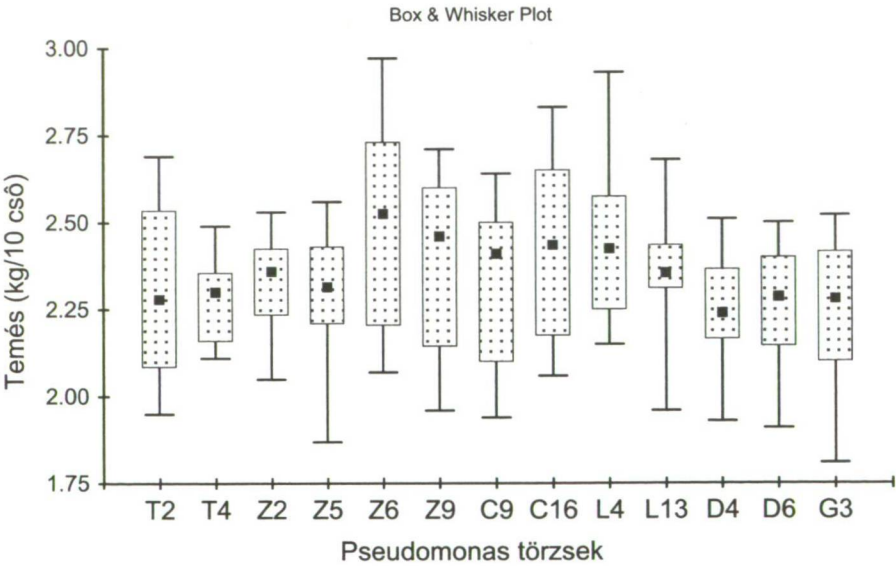

A steril (S) és elő (NS) talajba vetett magvak különböző eredetű *Pseudomonas* törzsekkel végrehajtott oltásának eredménye. A fekete kocka a mediánt, az oszlopok a két középső quartilist, míg a vonalak a minimum és maximum értékeket jelzik.

1. ábra

A *Pseudomonas* törzsekkel folytatott oltás körülményeinek hatása kukoricafajták termésmennyiségére

A kukoricanövények *Pseudomonas* törzsekkel végrehajtott oltásának eredménye.

A fekete kocka a mediánt, az oszlopok a két középső quartilist, míg a vonalak a minimum és maximum értékeket jelzik.

2. ábra

A *Pseudomonas* törzsek hatása a kukorica termésmennyiségére ($SzD_{5\%} = 0,35$)

Megállapítást nyert a termésnövekedés alapján, hogy a természetes talaj alkalmazásával 1 t/ha, a csíra-mentes talaj esetében 1,6 t/ha termésnövekedés volt tapasztalható a kontrollhoz képest, amely 25.000 Ft, illetve 40.000 Ft árbevétel növekedést jelent egy hektárra számítva.

Az eredmények alapján igazolást nyert, hogy a *Pseudomonas fluorescens* baktérium arányának növelése a kukorica rizoszférájában az autochton mikroorganizmusok hátrányára elősegíti a biomassza növelését. A módszer technikai és technológiai nehézségeket nem tartalmaz, ezért a gyakorlatban, nagyüzemi természetben javasolt.

IRODALOM

- Balandreau, J. – Knowles R. (1978): The rhizosphere. In Interactions Between non-pathogenic soil microorganisms and Plants. Elsevier Scientific Publishing, 243–268.
- Dommergues Y. R. (1978): The plant-microorganism system. In: Interactions Between Nonpathogenic Soil Microorganisms and Plants. Elsevier Scientific Publishing, 1–37.
- Elliott, L.F. – Gilmou, G.M. – Lynch, J.M. – Titterton, D. (1984): Bacterial colonization of plant roots. In: *Microbial-Plant Interactions*. Soil Science of America, Madison, Wis., 1–16.
- Hiltner, L. (1904): Über neuere Erfahrungen und Probleme auf dem Gebiet der Bodenbakteriologie und unter besonderer Berücksichtigung der Gründüngung und Brache. *Abr. Deutsch. Landwirt*, 98: 59–78.
- Kong, H.Y. – Jung, H.W. – Lee, S.C. – Choi, D. – Hwang, B.K. (2002): A gene encoding stellacyanin is induced in *Capsicum annuum* by pathogens, methyl jasmonate, abscisic acid, wounding, drought and salt stress. *Physiologia Plantarum*, 115: (4) 550–562.
- Parham, J.A. – Deng, S.P. – Da, H.N. – Sun, H.Y. – Raun, W.R. (2003): Long-term cattle manure application in soil. II. Effect on soil microbial populations and community structure. *Biology and Fertility of Soils*, 38: (4) 209–215.
- Szabó I.M. (1992): Az általános talajtan biológiai alapjai. Magyar mezőgazdasági kiadó KFT, 159–172.

ANTAL HEGEDŰS

Biotechnology in agriculture

A microbiological, soil biotechnological method (seed inoculation with selected *Pseudomonas fluorescens* strains) was tested for the rhizosphere treatment of maize, which plays an important role in forage crop production. Although this method cannot be widely used in agricultural practice, it can be applied in maize breeding. To make it suitable for use in field crop production, efficient methods of seed inoculation will be needed.

The efficiency of the yield and grain moisture content exhibited an improvement compared with the untreated control, as the yield of plants grown under aseptic conditions had significantly higher dry matter. Although not all the treatments gave a significant difference from the control, the decrease in grain moisture content could result in a substantial reduction in crop drying costs.

Seed inoculation with selected PGPR strains means not only an increase in crop yield per unit area, but also an improvement in yield stability due to better plant fitness. Its use on a large scale would lead to a decrease in the specific variable costs, and thus a considerably income from seed sales.

Bimodális koromrészecske-méreteloszlások kialakulása és kezelése szénhidrogének égése során

ALKALMAZOTT TERMÉSZETTUDOMÁNYI INTÉZET

számítógépes szimuláció, szénhidrogének égése, koromképződés

Bevezetés

Az égés a legkorábban felismert és felhasznált kémiai folyamatok egyike. Konkrét jelentőségén túlmenően gyakran volt általános, tudománytörténeti fontosságú felfedezések, így a tömegmegmaradás törvénye felismerésének (Lomonoszov 1748, Lavoisier, 1789) és a flogiszon-elmélet megdöntésének (Lavoisier, 1789) kiindulópontja. A több mint kétszáz éves módszeres kutatás sikerei ellenére az égés számos tisztázatlan kérdése foglalkoztatja ma is a kémikusokat. A modern égéskutatás kitüntetett fontosságú területe a szénhidrogének égésének vizsgálata, aminek jelentőségét önmagában az a számadat is mutatja, hogy napjainkban az évi 3,5 milliárd tonnát meghaladó mennyiségű feldolgozott kőolaj szénhidrogén-tartalmának több mint 90 %-át motorhajtó- illetve fűtőanyagként elégetik. Más természettudományokhoz hasonlóan az égéskutatásra is igaz, hogy a valaha elért eredmények döntő többsége a múlt század utolsó harmadától napjainkig született. Erre az időszakra jellemző az is, hogy a kémiai kutatás eszköztárában megjelentek a számítógépek, és egyfelől növekvő hatékonysággal segítették a kísérleti munkát a mérések tervezésétől az adatok feldolgozásáig, másfelől nélkülözhetelenné váltak az elméleti modellekkel végzett vizsgálatokban. A szénhidrogénekkel kapcsolatos égéskutatásban elsősorban az alábbi területeken bizonyult eredményesnek a számítógépes kémia¹ alkalmazása:

- a) A reagáló molekulák és gyökök szerkezetének, geometriájának és reakciókészségének kvantumkémiai számítása.
- b) Transzport- és termokémiai tulajdonságok számítása.
- c) A különböző összetételű szénhidrogén-oxigén elegyek reakciórendszereiben kialakuló koncentrációprofilok szimulációja és reakciómechanizmus-vizsgálata.
- d) Az áramlási viszonyok és az égéster-geometria hatásának vizsgálata.

A Kémia és Kémiai Informatika Tanszéken az a)–c) pontokban megjelölt területeken folyik eredményes kutatás. Jelen dolgozat a c) ponthoz, a szénhidrogének égése során keletkező termékek koncentrációjának időbeli és térbeli változásának számításához, ezen belül az égést kísérő koromképződés szimulációjához kapcsolódik.

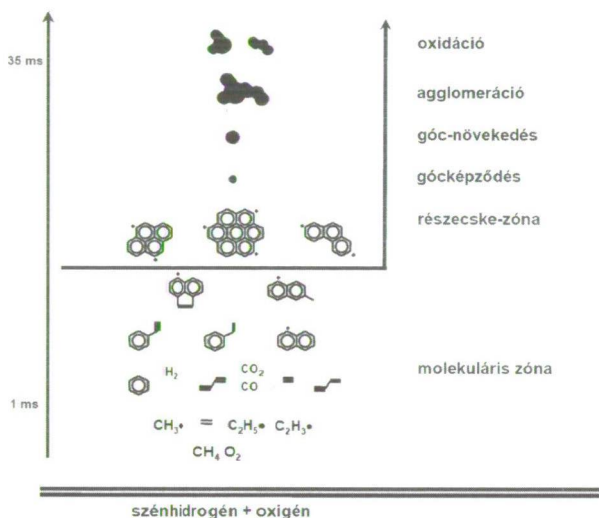
A szénhidrogének égését első közelítésben mint heves, robbanásszerűen lejártszódó, széndioxidot és vizet termelő reakciót szokás jellemezni. Ez a „tökéletes égés” azonban csak jelentős oxigénfelesleg alkalmazása esetén valósul meg, közönséges körülmények között a végtermékek között mindig megjelenik a korom, amely közismerten erősen mérgező, sőt rákkeltő anyag. A robbanómotorok (elsősorban a dízelmotorok) és égéstechnikai berendezések tervezői számára óriási kihívás, hogy eleget tegyenek a korombocskátást egyre szigorúbban korlátozó környezetvédelmi előírásoknak. (Érdemes megjegyezni, hogy a koromképződés gazdaságossági szempontból is káros, mivel a fenti eszközök hatásfokát csökkenti. Ugyanakkor a korom nélkülözhetetlen vegyipari alapanyag – főként a gumigyártásban –, és erre a célra kb. 800-féle kémiaiilag különböző koromféleség biztonságos előállításáról kell gondoskodni.) Ezek a szempontok önmagukban is indokolják a koromképződés iránt tapasztalható kutatói érdeklődést.

A koromképződés modellezése

Ha számításainkban a koromképződést is figyelembe kívánjuk venni, rendkívül bonyolult feladatra vállalkozunk, mivel olyan modellt kell felállítanunk, amelynek segítségével leírhatjuk az égés részfolyamatait, a lángban jelenlevő, sokszor igen rövid élettartamú, a korom keletkezéséhez hozzájáruló anyagfajták sorsát is. Más

¹ C. K. Westbrook, Y. Mizobuchi, T. J. Poinso, P. J. Smith, J. Warnatz: Computational Combustion, *International Symposium on Combustion Chicago, IL, United States July 25, 2004 through July 30, (2004).*

szóval nagyszámú anyag között kémiai reakciók sokasága játszódik le abban az összetett folyamatban, melyben pl. a tiszta metán és oxigén molekuláinak kölcsönhatásától eljutunk a koromszemcsék kialakulásáig. A koromképződés egyik leghitelesebb leírását adja az általánosan – úgyszólván nem hivatalos szabványként – alkalmazott, Appel, Bockhorn és Frenklach által felállított ABF modell², mely 101 anyagfajta 1038 reakciójával jellemzi a folyamatot. E modell részletes bemutatása helyett álljon itt egy, a koromrészecskék „evolúcióját” összefoglaló ábra³:

1. ábra

Az ábráról leolvasható, hogy a kismolekulájú szénhidrogének és az oxigén reakciójában ugyancsak kismolekulájú termékek (CO , CO_2 , H_2O , benzolszármazékok) mellett sokgyűrűs aromás szénhidrogén gyökök és molekulák is keletkeznek, melyek a koromképződés kiindulási anyagaiként („gócaiként”) viselkednek. Utóbbiak felületi növekedése illetve összekapcsolódása (agglomerációja) elvezet a mind nagyobb méretű koromszemcsék keletkezéséhez. A koromképződés modelljének ezeket a részfolyamatokat nyilvánvalóan kivétel nélkül tartalmaznia kell. A követelmény kézenfekvő, megvalósítása azonban több, nem utolsósorban matematikai természetű nehézségbe ütközik. E nehézségek egyike az, hogy míg a reakciórendszer kicsiny térfogatrészeiben az egyes kismolekulájú anyagok koncentrációját egy-egy számadattal meghatározhatjuk, addig a koromrészecskék jellemzéséhez a méreteloszlásukat kifejező teljes eloszlásfüggvény (*Particle Size Distribution* – PSD) ismerete szükséges. A kismolekulájú anyagok mérlegegyenletei – ha azokban a forrástág tömeghatástípusú sebességi kifejezés – könnyen automatizálható algoritmus szerint felírható differenciálegyenlet-rendszerek, melyek integrálása általában nem ütközik nehézségekbe. Végeredményben a kismolekulájú anyagok koncentrációidő függvényei megbízhatóan számíthatóak. Lényegesen körülményesebb a PSD-k időbeli változásának számítása. Az erre szolgáló legelterjedtebb módszerek a következők:

² J. Appel, H. Bockhorn and M. Frenklach: Kinetic Modeling of Soot Formation with Detailed Chemistry and Physics: Laminar Premixed Flames of C_2 Hydrocarbons; *Combust. Flame* **121** 122–136 (2000).

³ Soot Formation in Combustion: Mechanisms and Models, H. Bockhorn (Ed.), Springer-Verlag (1994).

- i) Sztochasztikus (Monte Carlo) szimuláció^{4,5,6,7}.
- ii) A diszkrét Galerkin módszer^{8,9}
- iii) Momentumok módszere

Az i) és ii) módszer matematikai értelemben rendkívül elegáns, közös hátrányuk azonban, hogy az ABF-hez hasonló részletességű modellek meghaladják teljesítőképességüket. A momentumok módszerének formalizmusa jól illeszthető a kismolekulájú anyagok mérlegegyenleteihez, bár a momentumegyenletek generálása az előbbieknél lényegesen bonyolultabb. Egyrészt a módszer alkalmazásának vannak elvi problémái: a törtrendű momentumok számítása, továbbá a 'closure problem' kérdése, azaz a momentumok egyenletei hogyan tehetők zárttá. E problémákat elsősorban Frenklach részletes vizsgálatai^{10,11,12} nyomán a kvadratikus logaritmikus extrapoláció illetve interpoláció eszközével sikerült megoldani. További kényelmetlenség, hogy a momentumegyenletek generálása reakciótipusonként különböző algoritmust kíván^{13,14}.

E szempontok magyarázzák, hogy míg a homogén reakciórendszerek modellezésére szolgáló univerzális programcsomagok széles választéka évtizedek óta elérhető, addig PSD-k számolására is alkalmas szoftvereket csak kivételképpen fejlesztettek. A Chemkin, a kinetikai programcsomagok vezető terméke is csak legutóbbi, 2006 őszén megjelent 4.1-es verziójában tartalmazza a PSD-k analizisét végző *Particle Tracking Module*-t. Ebből a legfrissebb változatból is hiányzik azonban egy fontos opció. A számolt momentumok ugyanis a legkevésbé sem szemléletesek, a momentumok önmagukban nem alkalmasak arra, hogy összevessük őket a kísérletileg mért méreteloszlás-függvényekkel, ami pedig természetes követelmény a modell érvényesítéséhez. Ezért elkerülhetetlen, hogy megpróbálkozzunk a PSD-k momentumaikból való rekonstrukciójával.

PSD-k rekonstrukciója véges számú momentumok felhasználásával

A feladat nehézségei és jelentősége egyaránt túlmutatnak a koromképződés témakörén. A normált PSD-k statisztikai értelemben az x részecskeméret sűrűségfüggvényei. Utóbbiakra a $\bar{\varphi}(x)$ jelölést bevezetve a szokásos módon értelmezhetjük illetve közelíthetjük a PSD-k k -adik momentumát, $\bar{\mu}^{(k)}$ -t:

$$\bar{\mu}^{(k)} = \sum_{\forall i} x_i^k p_i \approx \int_0^\infty x^k \bar{\varphi}(x) dx \quad (1)$$

ahol x_i az i -edik részecskeméret és p_i az x_i méretű részecskék előfordulásának relatív gyakorisága.

⁴ P. Mitchell, M. Frenklach: Monte-Carlo Simulation of Soot Aggregation with Simultaneous Surface Growth – Why Primary Particles Appear Spherical; *Twenty-Seventh International Symposium on Combustion*, University of Colorado at Boulder August 2–7 (1998).

⁵ M. Frenklach: Reaction mechanism of soot formation in flames; *Phys. Chem. Chem. Phys.* **4** 2028–2037 (2002).

⁶ M. Balthasar, M. Kraft: A stochastic approach to calculate the particle size distribution function of soot particles in laminar premixed flames; *Combustion and Flame* **133** 289–298 (2003).

⁷ M. Celnik, R. Patterson, M. Kraft, W. Wagner: Coupling a stochastic soot population balance to gas-phase chemistry using operator splitting; Preprint ISSN 1473 – 4273 (2006).

⁸ M. Wulkow: The simulation of molecular weight distributions in polyreaction kinetics by discrete Galerkin methods; *Macromol. Theory Simul.* **5** 393–416 (1996).

⁹ M. Balthasar, M. Frenklach: Modeling Soot Aggregate Formation in Premixed Laminar Flames; *Proceedings of the European Combustion Meeting* 2003.

¹⁰ M. Frenklach: Dynamics of discrete distribution for Smoluchowski coagulation model; *Journal of Colloid and Interface Science* **108** 237–242 (1985).

¹¹ M. Frenklach, S. J. Harris: Aerosol dynamics modeling using the method of moments. *Journal of Colloid and Interface Science* **118** 252–261 (1987).

¹² M. Frenklach: Method of moments with interpolative closure; *Chemical Engineering Science* **57** 2229–2239 (2002).

¹³ Marsi I.: Program Developments for Mechanistic Investigation of Polymer Degradation – Investigation of Chain-length-dependent Rate Equations; Engler-Bunte Institut, Karlsruhe, 2001. november 15.

¹⁴ Marsi I.: Program Developments for Mechanistic Investigation of Polymer Degradation – Derivation of a New Generalized Formalism; Engler-Bunte Institut, 2001. november 22.

Elvben lehetséges, hogy eloszlásokat előírt pontossággal rekonstruáljunk momentumaikból. Ehhez bizonyos (a gyakorlatban szerencsére szinte mindig teljesülő) matematikai feltételek fennállása, illetve elegendően nagyszámú momentum ismerete szükséges. A konkrét számításokban azonban többnyire csupán az első néhány momentum áll rendelkezésre. (Előszórettel indulnak ki az első 4, 7 vagy 10 momentumból.) A rekonstrukcióba bevonható momentumokat differenciálegyenlet-rendszerek szimultán integrálásával kaphatjuk meg. E momentumok számának jelentős növelése nem is várható, mivel általában már az első és hetedik momentum különbsége meghaladja a 20 (!) nagyságrendet, és a még magasabb rendű momentumok egyidejű számítása miatt fellépő kerekítési hibák az alacsonyabb rendű momentumok megbízhatóságát elfogadhatatlannul rontják.

A rekonstrukcióhoz az első néhány momentum ismerete is elegendő, ha előzetes és független (*a priori*) információval rendelkezünk $\tilde{\varphi}(x)$ matematikai alakjára vonatkozóan. Ebben az esetben a feladat a konkrét sűrűségfüggvény jellemző paramétereinek meghatározására egyszerűsödik. A valóságban azonban többnyire nincs ilyen információnk. A hiányt kivételes esetben a modell struktúrája pótolhatja: a kiindulási anyagok fogását és a termékek keletkezését leíró egyenletek és paramétereik – külön feltevések nélkül is – meghatározzák a PSD alakját^{10,15,16}. Általában azonban csak azt tudhatjuk a PSD menetéről, amiről a momentumokból számolható jellemzők – a várható érték, szórás, ferdeség, lapultság – tájékoztatnak. Ilyen esetekben a keresett PSD előzetes azonosítása valamely konkrét sűrűségfüggvénnyel mindig bizonyos önkényességgel jár. Ezen eljárás alkalmazásának kockázatait szellemesen megkonstruált példákkal¹⁷ illusztrálták, jóllehet, a közönséges modellek esetében is kaphatunk hamis megoldásokat. A leggyakrabban előforduló PSD-típusok (Gauss-, exponenciális, logaritmikus normális, Poisson-, gamma-eloszlás) momentumaikból való rekonstrukcióságának feltételeit részletesen vizsgálták¹⁸.

A Hosemann–Schramek eloszlás

Megállapíthatjuk, hogy minél flexibilisebb a választott sűrűségfüggvény, azaz paramétereinek értékeitől függően minél változatosabb alakot vehet fel, annál kisebb a választás bizonyos fokig önkényes volta által előidézett torzítás kockázata. Az előző bekezdésben felsorolt eloszlástípusokat flexibilitás tekintetében határozottan felülmúlja az eddig csak a polimerkémia bizonyos területein alkalmazott Hosemann–Schramek (HS) eloszlás¹⁹:

$$\tilde{\varphi}_{\text{HS}}(x) = \frac{ab \left(\frac{c+1}{a}\right) x^c \exp(-bx^a)}{\Gamma\left(\frac{c+1}{a}\right)} \quad (2)$$

(Az $a = 1$ speciális esetben (2) a gamma-eloszlás sűrűségfüggvényével lesz azonos.)

A mondottak miatt a kitüntetett flexibilitás nyilvánvaló előnyökkel jár a koromképződés PSD-jeinek momentumaikból való rekonstrukciója során is. A HS-eloszlás rugalmasságát illusztrálja a szimmetrikus és aszimmetrikus eloszlás megbízható rekonstrukcióját bemutató 2. és 3. ábra:

* A feltétel a $\sum_{k=0}^{\infty} \frac{E(r^k x^k)}{k!} = E(e^{-rx}) = g(t) \quad t \in [-1, 1]$ korlátossága, ahol E a várható érték képzésének szimbóluma.

¹⁵ F. Mauss, T. Schäfer, H. Bockhorn: Inception and Growth of Soot Particles in Dependence on the Surrounding Gas Phase; *Combustion and Flame* **99** 697–705 (1994).

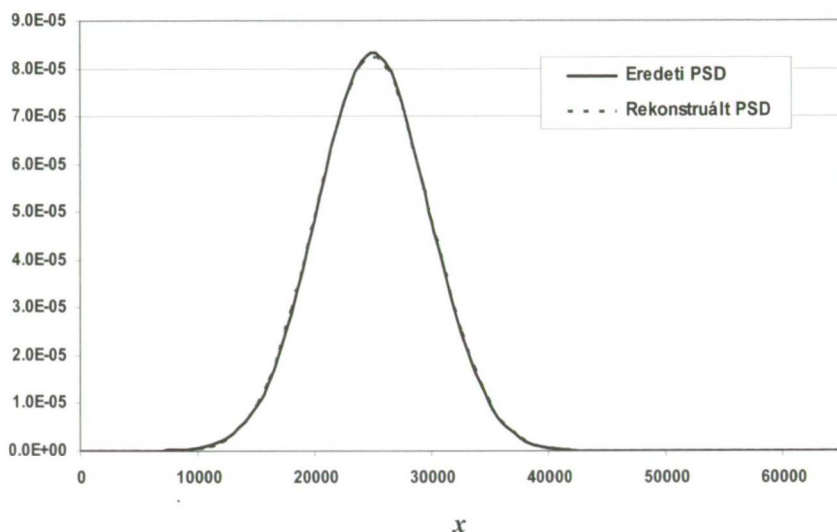
¹⁶ F. Mauss, H. Bockhorn: Soot Formation in Premixed Hydrocarbon Flames: Prediction of Temperature and Pressure Dependence; *Z. Phys. Chem.* **188** 45–60 (1995).

¹⁷ R. McGraw, S. Nemesure, S. E. Schwartz: Properties and evolution of aerosols with size distributions having identical moments; *Journal of Aerosol Science* **29**(7) 761–897 (1998).

¹⁸ V. John, I. Angelov, A. A. Öncül, D. Thévenin: Techniques for the reconstruction of a distribution from a finite number of its moments; *Chemical Engineering Science* **62** 2890–2904 (2007).

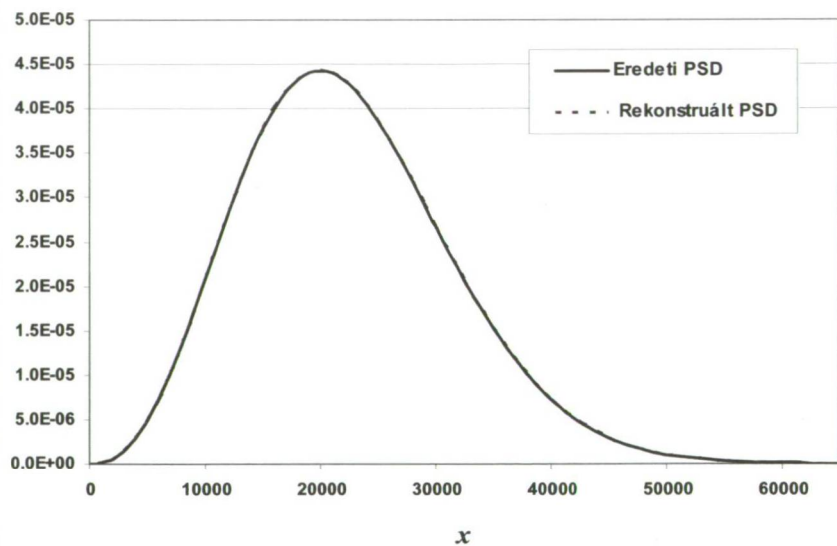
¹⁹ M. D. Lechner, K. Gehrke, E. H. Nordmeier: Makromolekulare Chemie: ein Lehrbuch für Chemiker, Physiker, Materialwissenschaftler und Verfahrenstechniker – p. 11; Birkhäuser Verlag, Basel, Stuttgart (1993).

Szimmetrikus eloszlás rekonstrukciója

2. ábra

Aszimmetrikus eloszlás rekonstrukciója

3. ábra

A momentumokból való rekonstrukció gyakorlatilag tökéletesen visszaadja az eredeti eloszlásokat, legfeljebb a 2. ábra maximuma környékén válik el kissé az eredeti és a rekonstruált görbe lefutása.

Az eljárás eredményessége jelentős mértékben azon múlik, hogy az a , b és c paraméterek meghatározásához sikerül-e megfelelő kezdetiértékeket találnunk. A tesztfutások azt mutatják, hogy az iteráció konvergenciáját az $a_0 \approx 2$ és $c_0 \approx 3$ választás biztosítja, amihez b_0 -t $\tilde{\mu}^{(1)}$ -ből a (3) képlet alapján számíthatjuk:

$$\tilde{\mu}^{(k)} = \frac{b^{\left(\frac{k}{a}\right)} \Gamma\left(\frac{c+k+1}{a}\right)}{\Gamma\left(\frac{c+1}{a}\right)} \quad (3)$$

A momentumokból számítható ferdeség ismerete azért is hasznos, mert ha a ferdeség erősen pozitív, a Hosemann–Schramek eloszlás helyett célszerűbb logaritmikus normális eloszlás típusú sűrűségfüggvényt választani a PSD rekonstrukciójához.

Bimodális PSD-k rekonstrukciója

A rekonstrukciós feladat megoldása során a sűrűségfüggvény matematikai alakjának előzetes rögzítése az eloszlásra vonatkozó információ hiánya miatt bizonyos önkényességgel és ebből eredően torzítással járhat. Ez az esetleges torzítás nem feltétlenül csak abban mutatkozik meg, hogy a PSD pontjai a valóságoshoz képest kissé eltolódnak. Azt az alapvető kérdést is meg kell vizsgálnunk, hogy a PSD ténylegesen egy maximummal rendelkezik-e. A szakirodalomban ugyan gyakrabban számolnak be egymaximumú (unimodális), mint kétmaximumú (bimodális) PSD-kről, de az utóbbiak sem számítanak kivételnek^{20, 21, 22}. A bimodalitás fellépésével elvben minden olyan rendszerben számolnunk kell, ahol több, egymással versengő, a részecskeméretet befolyásoló folyamat játszódik le, így pl. a törés-apritási²³ vagy a kristályosítási folyamatokban¹⁸. Az utóbbiak a jellegzetes gócképződés – gócnövekedés versengés miatt több hasonlóságot mutatnak a koromszemcsék kialakulásával, legalábbis a formális leírás tekintetében. A bimodális eloszlásokat többnyire megkísérik két unimodális eloszlás szuperpozíciójaként interpretálni. A momentumokból való rekonstrukció eredménye tehát két unimodális PSD lesz, melyek számítása azonban csak akkor végezhető el egymástól függetlenül, ha a PSD csúcsai tökéletesen elkülönülnek¹⁸. A koromképződés irodalmában ilyen esetről – tudomásunk szerint – még nem számoltak be, tehát a programfejlesztés során elsősorban a szimultán rekonstrukcióra kell felkészülnünk. Ésszerű feltevés, hogy a bimodális eloszlás két HS-eloszlás szuperpozíciójaként jön létre. Ha az összetevők $\tilde{\varphi}_{\text{HS1}}$ és $\tilde{\varphi}_{\text{HS2}}$, melyek $\beta/(1-\beta)$, arányban járulnak hozzá a $\tilde{\varphi}$ eredő eloszláshoz, akkor felírhatjuk:

$$\tilde{\varphi}(x) = \beta \tilde{\varphi}_{\text{HS1}}(x) + (1-\beta) \tilde{\varphi}_{\text{HS2}}(x) \quad (4)$$

ahonnan a momentumok a következőképpen kaphatók meg:

$$\tilde{\mu}^{(k)}(x) = \beta \tilde{\mu}_{\text{HS1}}^{(k)}(x) + (1-\beta) \tilde{\mu}_{\text{HS2}}^{(k)}(x) \quad (5)$$

Ezzel a feladat 7 paraméter, $a_1, b_1, c_1; a_2, b_2, c_2$ és β meghatározásaként fogalmazható meg, amihez a $k = 1, \dots, 7$ momentumok ismerete szükséges.

A számításokat célszerű szegmentálni. β értékét a $(0,1)$ intervallumon kell keresnünk. Rögzítsük előre β -t, majd oldjuk meg az (5) egyenletrendszert $a_1, \dots, c_2$ -re $k = 1, \dots, 6$ mellett. A kapott paraméterek felhasználásával számítsuk ki a 7. momentumot, és annak hibájától függően módosítsuk β -t és folytassuk – illetve megfelelő egyezés esetén tekintsük eredményesnek – az iterációt. Ha így járunk el, a számítási többlet nem nő jelentősen, viszont elkerülhetjük a több nagyságrenddel nagyobb 7. momentum együttes szerepeltetését a $k = 1, \dots, 6$ momentumokkal az (5) egyenletrendszer numerikus megoldása során. Az eljárás természetesen mint speciális esetet felismeri és kezeli az unimodális eloszlásokat is, melyekre $\beta \approx 0$.

²⁰ M. M. Maricq, S. J. Harris, J. J. Sente: Soot size distributions in rich premixed ethylene flames; *Combustion and Flame* **132** 328–342 (2003).

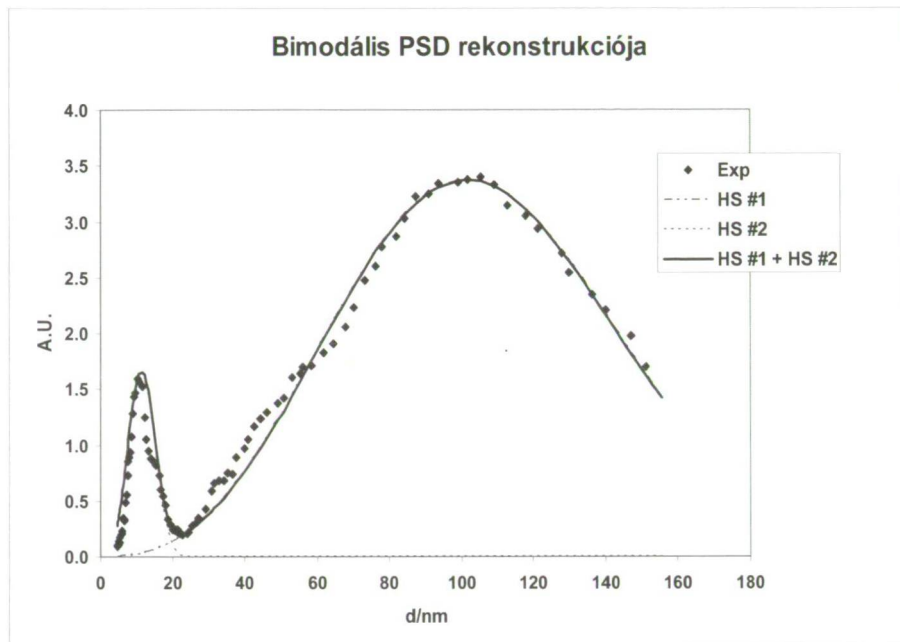
²¹ J. Singh, R. I. A. Patterson, M. Kraft, H. Wang: Numerical simulation and sensitivity analysis of detailed soot particle size distribution in laminar premixed ethylene flames; *Combustion and Flame* **145** 117–127 (2006).

²² K. Netzell, H. Lehtiniemi, F. Mauss: Calculating the soot particle size distribution function in turbulent diffusion flames using a sectional method; *Proceedings of the Combustion Institute* **31** 667–674 (2007).

²³ N. V. Mantzaris: Transient and asymptotic behaviour of the binary breakage problem; *J. Phys. A: Math. Gen.* **38** 5111–5132 (2005).

A 4. ábra egy kísérletileg, SMPS-technikával (*Scanning Mobility Particle Sizer*²⁴) mért bimodális PSD²⁵ rekonstrukcióját mutatja be.

4. ábra

ISTVÁN MARS I

Formation and processing of bimodal ash particle size distributions in the course of the burning of carbonhydrogens

Between 2002 and 2005, our department participated in the EU Program *Process-integrated thermic and chemical processing and reuse of electronic waste containing halogens*.

Our task was the development of a computer program for the modelling of heat disintegration of plastics. These processes have a lot in common with carbonhydrogen burning accompanied with ash formation. As a follow up to the project, we complemented the software so that it would be able to model burning processes.

This paper concerns the results we achieved in the field of the reconstruction of the ash-particles' particle-size distribution based on their momentums. Based on the experiment results, measured PSDs and calculated momentums we propose an approximation of the distributions based on the Hosemann-Schramek function. In addition, we explain an algorithm, with the help of which bimodal PSDs can be reliably divided up into Hosemann-Schramek distributions.

²⁴ Bin Zhao, Zhiwei Yang, Jinjin Wang, Murray V. Johnston, Hai Wang: Analysis of Soot Nanoparticles in a Laminar Premixed Ethylene Flame by Scanning Mobility Particle Sizer; *Aerosol Science and Technology* 37(8) 611–620 (2003).

²⁵ N. Orton, JoAnn Lighty, E. Eddings, A. Sarofim: Characterization of Young Soot from an Inverse Diffusion Flame; 2005 ACERC Conference; <http://www-acerc.byu.edu/News/Conference/2005/2005posters-ACERCNathanOrton%20poster.pdf>

Speciális túlbecslő függvények alkalmazása az építőmérnöki tervezésben

ALKALMAZOTT TERMÉSZETTUDOMÁNYI INTÉZET

intervallum-analízis, vasbeton gerenda, optimalizálás, lépcsős függvények

1. Bevezetés

Egy vasbeton gerendában ébredő hatások közül talán az egyik legveszélyesebb a nyíróerő, amely a szerkezet alulméretezettsége esetén minden előjel nélküli hirtelen összeomlást eredményezhet. Ezért általában külön nyírási vasalást szokás alkalmazni ezen erők felvételére.

A költségek minimalizálása egy korlátozási feltételekkel terhelt optimalizálási feladathoz vezet. A feladat megoldásának egyik módja a korlátozási feltételeket szolgáltató matematikai modell vizsgálata és pontosítása, a másik a meglévő modell jobb megoldása. Ebben a dolgozatban az utóbbira adunk példákat.

2. A matematikai modell

A fizikai összefüggéseket itt nem vizsgáljuk, az olvasó az erre vonatkozó részleteket megtalálja a megfelelő szabványban (lásd 0). A továbbiakban feltesszük, hogy a nyíróerőfüggvény, illetve a felhasznált acélmennyiség és a nyíróerővel szembeni ellenállás közötti explicit összefüggés adottak. A megoldandó probléma egy olyan vasalás megadása, amely minimális költség mellett ellenáll az ébredő nyíróerőnek. Bár a fizikai modell pontosan megadja a szükséges acélmennyiséget a gerenda hosszának minden pontjában, ezek az eredmények közvetlenül nem alkalmazhatók. Ennek oka, hogy a vasalás különálló darabokból áll – kengyelek, ill. felhajlított, betétek –, így az acél sűrűsége nem módosítható tetszőlegesen a gerenda hossza mentén. Egy minimális hossz azonban rögzíthető, amelyen a vasalás nem változhat. Így a vasalás megtervezhető a gerenda egy olyan beosztásának használatával, amelynek egyetlen szakasza sem rövidebb egy előre megadott értéknél. Minden ilyen szakasz fölött a nyíróerőt állandónak tekintjük.

A következő kérdések merülnek fel ezzel kapcsolatban: Hogyan osszuk fel a teljes hosszat? Hogyan határozzuk meg a szakaszok fölött a nyíróerőt túlbecslő állandókat?

A következőkben néhány fogalmat rögzítünk.

1. definíció. Legyen $f, g : D \rightarrow \mathbb{R}$ ($D \subseteq \mathbb{R}$) két valós függvény. A g függvényt az f egy túlbecslő függvényének nevezzük D fölött, ha minden $x \in D$ értékre $f(x) \leq g(x)$ teljesül.

Esetünkben a nyíróerőfüggvény az f , míg g a nyírási vasalásunk által felvett erő. A felvett erő és a tényleges nyíróerő közötti különbség a túlbecslés. Tetszőleges függvények esetében a túlbecslés fogalma a következőképpen adható meg.

2. definíció. Legyen f és g az 1. definíció szerinti két valós függvény. A g túlbecslését f -re vonatkozóan D fölött $g_f(D)$ -vel jelöljük, és az alábbi határozott integrállal definiáljuk:

$$g_f(D) = \int_D (g(x) - f(x)) dx \quad (1)$$

Esetünkben f a nyíróerőfüggvény, g pedig egy túlbecslő lépcsős függvény, amely a gerenda hossza mentén a nyírási vasalás által felvett erőt reprezentálja.

A g függvény lépcsői szélességének alsó korlátja egy rögzített $w \in \mathbb{R}$ érték. A célunk egy megfelelő túlbecslő g függvény megadása, amely minimális túlbecslést eredményez. Ennek a problémának a matematikai megfogalmazása a következő modellel lehetséges.

$$\min \left(\sum_{i=1}^n \int_{x_{i-1}}^{x_i} \left(\sup_{x \in [x_{i-1}, x_i]} f(x) - f(\xi) \right) d\xi + cn \right) \quad (2)$$

ahol $x_i - x_{i-1} \geq w \quad \forall i = 1, \dots, n$,
 x_0 és x_n rögzítettek.

Az $x_1, \dots, x_{n-1}$ a gerenda hosszának felosztási pontjai, míg x_0 és x_n a gerenda két végpontja. A túlbecslő lépcsős függvény lépcsőinek magasságát a $\sup\{f(x) \mid x \in [x_{i-1}, x_i]\}$, $i = 1, \dots, n$ összefüggések definiálják, ahol a felosztás, sőt, még a felosztási szakaszok száma, n is ismeretlen. A $c = 0$ esetben a modell csupán az anyagárat veszi figyelembe. Amennyiben $c > 0$, akkor a nyírási vasalás fajtájának módosításából származó költséget is beszámítjuk. A w jelöli a lépcsők minimális szélességét.

Általában ez a probléma igen nehezen megoldható, mivel már egyetlen lépcsőfok magasságának kiszámítása is NP-nehez. Ebben a dolgozatban nem kísérjük meg a pontos minimum kiszámítását, csupán jó heurisztikus algoritmusokat próbálunk adni, amelyek garantáltan túlbecslő lépcsős függvényt szolgáltatnak, és alkalmasak egy automatizált eljárás részeként tervezői rendszerek kifejlesztésére.

3. Túlbecslő lépcsős függvények szerkesztése

A következőkben bemutatunk néhány heurisztikát, amelyek szinte bármilyen alakú nyíróerőfüggvény esetén garantált túlbecslő lépcsős függvényt adnak. Minden itt vázolt algoritmus az intervallum-analízis elvét alkalmazza, ezért az alapvető fogalmakat röviden a következőkben összefoglaljuk.

3.1. Intervallum-analízis

Bár számos nemlineáris optimalizáló algoritmus létezik, a következőkben mégis az intervallum-aritmetikán alapuló intervallumos módszereket használjuk, mivel ezek garantált eredményeket szolgáltatnak, ami építőmérnöki tervezés esetén elengedhetetlen. Ezt a tulajdonságukat az alkalmazott intervallum-analízis két alapvető tulajdonsága biztosítja. Az első az intervallum-aritmetika egyik alapelve, amely azt mondja ki, hogy ha egy $x = [\underline{x}, \bar{x}]$ valós intervallumot (ahol $\underline{x}, \bar{x} \in \mathbf{R}$ és $\underline{x} \leq \bar{x}$) egy digitális számítógépen ábrázolunk, akkor az $x_M = [\underline{x}_M, \bar{x}_M]$ gépi intervallum – olyan intervallum, amelynek végpontjai egy adott számítógépen ábrázolhatók –, amelyet a kérdéses intervallum reprezentálására használunk mindig tartalmazza azt, azaz $x \subseteq x_M$ mindig teljesül, és x_M a legkeskenyebb ilyen intervallum. Ezt hívják *kifelé kerekítésnek*. A második az intervallumos függvények és alpműveletek *befoglalási elve*. Jelölje a zárt intervallumok halmazát $\mathbf{I} = \{[a, b] \mid a, b \in \mathbf{R}\}$, a valós számok egy D résztartományának összes intervallumát pedig $\mathbf{I}(D) = \{x \in \mathbf{I} \mid x \subseteq D\}$. Ha egy $f: \mathbf{I}(D) \rightarrow \mathbf{I}$ intervallumos függvényt az $f: D \rightarrow \mathbf{R}$ valós függvény helyett használunk, akkor minden $x \in \mathbf{I}(D)$ intervallumra $\text{Range}_f(x) \subseteq f(x)$ teljesül.

Egy további fogalom, amelyet alább használni fogunk, a valós számok legegyszerűbb intervallum kiterjesztésének, az ún. naív intervallum-aritmetikának a befoglalási monotonitása. Egy valós $f: D \rightarrow \mathbf{R}$ függvény $f: \mathbf{I}(D) \rightarrow \mathbf{I}$ befoglaló függvényét *befoglalási monotonnak* vagy *izotonnak* nevezzük, ha minden $x, y \in \mathbf{I}(D)$ intervallumra az $x \subseteq y$ tartalmazásból következik $f(x) \subseteq f(y)$. A naív intervallum kiterjesztés rendelkezik továbbá a *zéró-monotonitás* tulajdonságával, azaz ha $\text{width}(x) \rightarrow 0$, akkor $\text{width}(f(x)) \rightarrow 0$ is teljesül, ahol $\text{width}(x) = \bar{x} - \underline{x}$ az adott intervallum szélességét jelöli.

Nyilvánvaló, hogy ha a kerekített valós értékek és függvények helyett intervallumokat, illetve befoglaló intervallumos függvényeket használunk, akkor az eredményeink garantáltak, és a bennük foglalt hiba – egy intervallum tetszőleges pontját tekintve – nem haladja meg az intervallum szélességét.

Minden intervallumos műveletet és függvényt úgy definiálunk, hogy a befoglalási elv érvényesüljön. Ez és a kifelé kerekítés együttesen biztosítják, hogy sem a számítási módszerek, sem a számítógép kerekítései nem eredményeznek olyan intervallumokat, amelyek nem tartalmazzák a valós eredményt. További információkat az olvasó pl. a 0 könyvben talál.

A következő alfejezetben bemutatunk néhány olyan heurisztikát, amelyek segítségével intervallumos módon tudunk jó túlbecsülő lépcsős függvényeket megadni. Feltesszük, hogy a valós függvények helyett alkalmazott intervallumos befoglaló függvények a fenti elveknek megfelelőek.

3.2. Lépcsőzési heurisztikák

A következő pontokban három heurisztikát mutatunk be, amelyek algoritmikus módon adnak túlbecsülő lépcsős függvényt bármilyen szakaszonként analitikus függvényre. A módszerek részletes ismertetése elhangzott az 0 előadáson.

3.2.1. A mohó megközelítés

Mivel általában egy túlbecsülő lépcsős függvény várhatóan annál kisebb túlbecsélést eredményez, minél finomabb beosztást alkalmazunk, a mohó megközelítésben igyekszünk egyenlő, vagy közel egyenlő szélességű szakaszokra osztani a vizsgált tartományt, ahol ez a szélesség persze nem haladhatja meg a minimális w szélességet. Elég nehéz lehet azonban jó felső becsléseket adni az egyes szakaszok fölött a célfüggvényre, mivel ez általánosságban egy-egy nemlineáris globális optimalizálási feladatot jelent. A probléma egy garantált megbízhatóságú megoldása a korlátozás és szétválasztás elvén működő intervallumos globális megoldók használata lehet. Egydimenziós esetben ez nem is jár túl nagy műveletigénnyel. A mi esetünkben azonban egy egyszerűbb módszer, a *véges felosztás* is megteszi. A teljes vizsgált tartományt felosztjuk kicsi, egyenlő szélességű intervallumokra, és naiv intervallum-aritmetikát alkalmazva mindegyik fölött kiszámítunk egy felső korlátot. Ezen módszer túlbecslése elég kicsi lehet a felhasznált intervallumos kiterjesztés izotonitása és zéró-konvergenciája miatt.

Ha azonban a c konstans a (2) egyenletben nem nulla, akkor ez a módszer n elég nagy értékeit eredményezheti, ami a célfüggvényt jelentős mértékben a tényleges minimum fölé viheti. Ez a komplikáció elkerülhető, ha további, paraméterezett heurisztikákat vezetünk be. Nevezetesen, nem indítunk új lépcsőt addig, amíg az aktuális lépcső túlbecslése meg nem halad egy adott emelkedési faktort. Az *emelkedési faktort* a szakasz fölötti túlbecslésnek és a szakasz szélességének a hányadosával definiáljuk. Azokat a lépéseket, amelyeket ennek az ötletnek a segítségével számítunk ki, *intelligens lépésköznék* nevezzük. Így módon nem csak a lépcsők számát tudjuk csökkenteni, de a szükségtelen lépcsőváltások is elkerülhetők. Megfelelő emelkedési faktort találni azonban szintén nem könnyű feladat, ennek a megoldásától azonban terjedelmi korlátok miatt itt eltekintünk.

A mohó megközelítés természetesen nagyon gyors és könnyen programozható, de rendelkezik néhány kevésbé előnyös tulajdonsággal is. Amennyiben a túlbecsülendő függvény szimmetrikus egy résztartomány fölött, a mohó algoritmussal előállított lépcsős túlbecslése általában nem az, ami eleve kizárja az optimális túlbecslés elérését. Ezen kívül a tartomány utolsó szakaszának szélessége ebben az esetben igen nagy valószínűséggel jóval szélesebb a megelőzőknél – és persze w -nél –, kivéve, ha a tartomány szélességét elosztva w -vel a maradék kicsi. A következő pontban tárgyalt heurisztika ezen hátrányok kiküszöbölésére tesz kísérletet.

3.2.2. A szélsőérték helyek kiterjesztésének módszere

A szélsőérték helyek kiterjesztése módszerének ötlete egy háromlépéses algoritmussal írható le:

1. Keressük meg az f lokális szélsőérték helyeit, és szerkesszünk keskeny intervallumokat „főljük”!
2. Terjesszük ki bizonyos módszerrel ezeket az intervallumokat!
3. Töltsük ki az így maradt hézagokat további lépcsőkkel a mohó algoritmus segítségével!

Intervallum-analízis segítségével nem túl nehéz feladat az f összes helyi szélsőértékét megtalálni, ha f egyszer differenciálható. A véges felosztás módszerét alkalmazva a megoldás még egyszerűbb, és a differenciálhatóságra sincs szükségünk. Akárhogyan is oldjuk meg a kérdést, az így keletkezett intervallumok ezután kiterjeszthetők negatív és pozitív irányba is úgy, hogy közben az emelkedési faktort figyelve kiegyensúlyozzuk őket a szélsőérték helyek fölött – mindig abba az irányba növelünk, amerre ez a faktor kisebb. Az így kapott lépcsők között megmaradt hézagokat azután vagy a mohó megközelítést követve töltjük ki, ha azok elég szélesek, vagy tovább növesztjük az eredeti intervallumokat, ha a szomszédos szakaszok közötti távolság nem éri el w értékét.

3.2.3. *Intelligens lépések használata*

Új módszert kaphatunk, ha a szélsőérték helyek kiterjesztésének módszerében a 3. lépésben az egyenlő szélességű szakaszokat eredményező mohó stratégia helyett intelligens lépésközt alkalmazunk.

4. Összegzés

A mérnöki problémák vizsgálatánál mindig figyelembe kell vennünk a biztonság kiemelkedő fontosságát. A tervezés intervallum-analitikus megközelítése biztosítja, hogy a kapott eredmények – felső korlátok – garantáltak, így eredményeink biztonságos építmények automatizált tervezését teszik lehetővé. A túlbecslő heurisztikák azonban nem csak vasbetongerendák tervezésénél használhatók, hanem minden olyan modell esetében (pl. off-line nemlineáris szabályozás), ahol jó túlbecslő lépcsős függvényekre van szükség.

Köszönetnyilvánítás

A kutatásokat részben az OTKA T046822 és az OTKA T048377 pályázatok, valamint a KÉSZ Kft. és a Szegedi Tudományegyetem támogatja.

IRODALOMJEGYZÉK

1. A.E. Csallner, Step Function Overestimators With Left-Bounded Step Widths, Book of Abstracts of the SCAN 2006, pp.137, Duisburg, Germany, September 26–29, 2006.
2. R. B. Kearfott, Rigorous global search: continuous problems, Kluwer, Dordrecht, 1996.
3. MSZ EN 1992/1/1:2005 Eurocode 2: Design of concrete structures. Part 1–1: General rules and rules of buildings.

ANDRÁS ERIK CSALLNER

Applying special overestimating functions in civil engineering design

Investigating engineering problems the enormous necessity of safety has always to be taken into account. The interval analytical approach of design assures that the results – upper bounds – obtained are guaranteed, hence our results are appropriate for building safe structures upon an automatized design. However, the overestimating heuristics are not only useful for the design of reinforced concrete beams, but for all models (e.g. off-line nonlinear regulation) where good stepped overestimators are needed.

Gráf alapú adatbányászat és vizualizáció: egy esettanulmány

ALKALMAZOTT TERMÉSZETTUDOMÁNYI INTÉZET

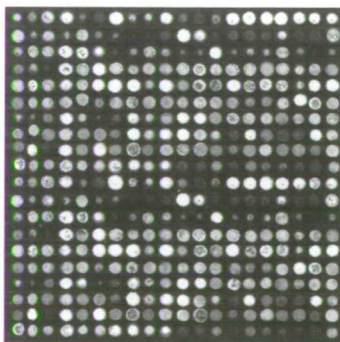
adatbányászat, adatvizualizáció, klaszterezés, genomikai kutatások, DNS-chip technológia

1. Bevezetés

Az információs rendszerek utóbbi évtizedekben végbement dinamikus fejlődésének eredményeként napjainkra olyan mennyiségű adat halmozódott fel az adatbázisok többségében, melyeknek hagyományos úton történő elemzése, analitikája igen bonyolult, az ezen elveken alapuló technológiák (relációs alapú lekérdezés, statisztikai elemzés) az információk kinyerése szempontjából gyakran hosszadalmasak, vagy pontatlan eredményt adnak. A fenti típusú problémák megoldására fejlesztették ki az 1980–90-es években azokat a mesterséges intelligencia alapú úgynevezett adatbányászati módszereket, melyek automatikus eljárások révén hatalmas méretű, több millió sorral rendelkező táblázatokból is gyorsan és igen hatékonyan nyerik ki a keresett információkat.

Az adatbányászat ([8]) eleinte az üzleti életben nyert sikeres alkalmazást, azonban a kilencvenes évektől kezdődően nyilvánvalóvá vált, hogy a technológiai fejlődésnek köszönhetően a tudományos kísérletek is olyan méretű adathalmazokat eredményeznek, melyek hatékony elemzéséhez ezen új terület módszerei sikeresen felhasználhatóak. A genomikai kutatásokban a DNS-chip technológia felfedezése új távlatokat nyitott. A DNS adatbázisokban tárolt statikus információkkal szemben, a DNS-chip kísérletek több ezer gén expressziójának dinamikus változásairól szolgáltatnak hatalmas adattömeget. Ezen adatokban rejlő információk kinyerése új kihívásokat jelent a bioinformatika számára. Ugyanakkor az információtechnológia fejlődése lehetővé tette, hogy a biológiai témájú publikációk összefoglalói nyílt adatbázisokban váljanak hozzáférhetővé. Így természetesen felvetődik a kérdés, hogy milyen módszerek segítségével lehet a kísérleti eredmények kiértékelését az összefoglalókban fellelhető információk kinyerésével segíteni.

A genomikai kutatások számára a legfontosabb információtartalmat az szolgáltatja, hogy az egyes gének és fehérjék különböző állapotokban milyen expressziós szintet mutatnak. A fentiek alapján ugyanis következtetések vonhatóak le a gének egymáshoz és az adott fehérjékhez való kapcsolatáról. Az összefoglalókban található erre vonatkozó információk alapján a gének struktúrált adathalmazba rendezhetők, ahol az elemek közötti kapcsolódás hálózattal (gráffal) reprezentálható.

1. ábra
DNS-chip

Az elmúlt évek során az úgynevezett biológiai szövegbányászat ([2]) dinamikus fejlődő önálló területté vált, ugyanakkor a gráfstruktúrán alapuló adatbányászat ([16]) is az érdeklődés középpontjába került. Ezen két módszertan összekapcsolásából született a genomikai kutatásokat segítő BiblioGraph Explorer elnevezésű

rendszer, melynek adatelemző és adatvizualizációs moduljának kifejlesztése során szerzett tapasztalatok bemutatásával szeretnénk bepillantást adni a gráf alapú adatbányászat alkalmazásaiba.

2. Genomikai adatok elemzése

A microarray technológia (DNS-síkmátrix, DNS-chip) megjelenése óta módunk van időben nyomon követni egyes organizmusok akár összes génjének működését, tehát megtudhatjuk, hogy a szervezet miként válaszol környezeti hatásokra, sőt össze tudjuk hasonlítani a beteg és egészséges szöveteket, a rezisztens és szenzitív növényeket. A DNS-chip lényegében egy üveglapkára integrált nagy számú oligonukleotid, cDNS, fehérje vagy gyógyszer-jellegű vegyület. (1. ábra). Az új eszköz forradalmi távlatokat nyitott a funkcionális molekuláris biológiában, lehetővé téve gyors és széleskörű elemzési módszerek kifejlesztését a genom különböző mutációinak, ismert és ismeretlen gének és fehérjék expressziós szintjének szimultán megfigyelésével.

Tehát az eddigi leíró jellegű genom-kutatások statikus információi mellett ma már a genom-működés dinamikus adatait is tudnunk kell kezelni. A bioinformatika fiatal tudománya számára óriási feladat a sokféle adat kvantitatív elemzése ([1]), ugyanis az adatokban rejlő újszerű mintázatok felismeréséhez szükséges a genom-kutatás teljes adatállományának és számítástechnikai eszköztárának, valamint az irodalmi adatbankok tartalmának kezelése is. Mindehhez modern elemző-technikákra (mintázat felismerés, adatbányászat) van szükség.

A génexpressziós kísérletek eredményeként olyan komplex adathalmaz keletkezik, melyet csak időigényes irodalomkutatás és előzetes információk segítségével lehet rendszerezni és megfelelően értékelni. A biológiai kutatások egyik legidőigényesebb része ezért az irodalomkutatás, melyet szövegalapú adatbányászati technikákkal lehet felgyorsítani. Az így kinyert információ adatbányászati módszerekkel történő elemzése azonban nem csak a kutatások felgyorsítását, hanem új összefüggések feltárását is lehetővé teszi. A jelen cikk keretében ismertetett esettanulmány a széles körben elérhető MedLine adatbázisban található összefoglalókat (absztraktokat) használta fel az információkinyérésre. A MedLine összefoglalók szövegbányászati feldolgozásával kapcsolatban a projekt során megvalósított fejlesztéseket a [4] és [6] közlemények ismertetik. A továbbiakban bemutatjuk a fenti módon előállt adatok közötti összefüggések feltárását támogató gráf alapú adatbányászati és vizualizációs módszerek segítségével elért eredményeinket.

3. Gráfstruktúra építése

Az adatbányászati eljárások megvalósíthatósága és hatékonysága nagymértékben függ az elemzendő adatok és a köztük fennálló kapcsolatok tárolására szolgáló úgynevezett analitikus infrastruktúra felépítésétől. A gyakorlatban felmerülő problémák kapcsán számos esetben megfigyelhető, hogy a feladathoz kapcsolódó adatok mint csúcspontok egy olyan komplex hálózatot alkotnak, melyben az élek az elemzési szempontok által specifikált relációkat reprezentálják. A fenti komplex hálózatoknak megfelelő analitikus infrastruktúra formális leírására olyan gráfok szolgálnak, melyek élei az adatok közötti relációk típusainak megfelelően címkéztettek, vagy az élek súlyai az adatok közötti kapcsolat erősségét reprezentálják.

A szövegbányászati módszerek alapján lényegében a MEDLINE adatbázis egy olyan struktúrált tartalomjegyzéke áll elő, amely a kísérletekből nyert génexpressziós adatok által definiált. A genomikai kutatások esetén a törvényszerűségek felismeréséhez a legfontosabb alapot a gének közötti kapcsolatrendszer minél pontosabb feltárása szolgáltatja. A gének közötti kapcsolatokat a szövegalapú adatbányászat három szinten elemzte. Első szintű kapcsolatnak azt tekintettük, amikor két gén azonos absztraktban szerepel. Második szinten már azt vizsgáltuk, hogy a két gén szerepel-e azonos mondatban. Ugyanakkor fontos, hogy az irodalomból kinyert adatok sokrétű elemzést tegyenek lehetővé azt illetően, hogy az egyes gének miként hatnak egymásra különböző állapotokban. Az állapotok az absztraktokból előálló strukturális táblázat információkategóriái lehetnek, pl. egy adott szövet, kezelés vagy betegség, stb. Így harmadik szinten a csúcspontok közötti relációk paramétereit az szolgáltatja, hogy a vizsgálandó gének expressziós szintje miként változik egy adott állapotban (pl. mindkettő nő). Ez utóbbiak alapján következtethető, hogy az adott absztraktban található információ utal-e a két gén interakciójára. Az analitikus infrastruktúra alapját képező gráfban ezért a csúcspontok a gének, és két gén akkor lesz éllel összekötve az adott szinten, ha szerepelnek legalább egy azonos absztraktban, azonos mondatban, illetve interakcióban állnak egymással. Ezeknek a mértéke határozza meg a kapcsolat erősségét.

A génhálózatok vizsgálatára használt más módszerekhez képest azonban új elemzési szempontokat tesz lehetővé a gráfstruktúra egy további genomikai kategóriája, melyet az úgynevezett funkcionális csoportok alkotnak. Egy funkcionális csoportot az adott speciális funkcióhoz szükséges gének alkotják. Egy gén tetszőleges számú funkcionális csoportba sorolható, amelyek ezen felül még hierarchiába is szervezhetőek. Egy adott kapcsolat esetén a gén a funkcionális csoportnak a hierarchia szerinti összes leszármazottjával kapcsolatban áll, ezért a gén és a funkcionális csoport közötti kapcsolat megadása minden esetben a lehetséges legmagasabb szintű funkcionális csoportokkal történik. A funkcionális csoportokon keresztül történő kapcsolódás az irodalmi absztraktokból kinyert adatok mellett egy további paramétert kínál a gének közötti kapcsolat erősségének meghatározására.

Összefoglalva: a MedLine adatbázisból kinyert különböző szintű adatok (közös absztrakt, közös mondat, interakció), valamint a funkcionális csoportokon keresztül történő kapcsolódás együttesen határozza meg a struktúrában a két gén kapcsolatának erősségét, mely a gráfban a géneknek megfelelő csúcsokat összekötő él súlyában nyer kifejezést. A feladat tehát egy súlyozott gráffal reprezentált struktúrált adathalmaz elemzése.

4. Adatbányászat és vizualizáció

Az adatbányászat valójában egy gyűjtőfogalom, mely olyan különböző eljárásokat, technológiákat tartalmaz, melyek mindegyike alkalmas arra, hogy hatalmas méretű adatbázisokban is nagy hatékonysággal keresse meg az adatok között fennálló összefüggéseket. Azonban abból adódóan, hogy a szövegalapú adatbányászattal előálló adatok is tartalmazhatnak hibákat (pl. a szinonimák nagy számára való tekintettel az elemzés rendkívül komplex feladat), nem tűnt célszerűnek az automatikus következtetések levonására alkalmas módszerek integrálása az esettanulmányban ismertetett projekt során kifejlesztett rendszerbe. Ezért a szintén az adatbányászat témakörébe tartozó olyan eljárások alkalmazását és kifejlesztését tűztük ki célul, melyek az eredmények értelmezését könnyítik meg.

Két módszertan képezi a fentiek alapját, az automatikus szegmentáció (klaszterezés) és a vizualizáció. Az automatikus szegmentáció célja, hogy csoportosítsa azon géneket, melyek erősen kapcsolódnak egymáshoz. Mivel az adatok egy súlyozott gráfba rendezettek, ezért a gráfok csúcspontjait kell olyan módon diszjunkt csoportokba (klaszterekbe) rendezni, hogy az egy-egy klaszter által kifejlesztett részgráf „sűrű” legyen (a csúcsok számához viszonyítva az élek összsúlya nagy), míg a klaszterek között futó élek „ritka” gráfot határozzanak meg.

A vizualizáció lehetőséget kínál a vizsgálandó gráfstruktúra „logikájának” megjelenítésére, azaz egy olyan egyszerűsített ábrázolását kapjuk a kapcsolatrendszernek, mely az aktuális szempontok tekintetében lényeges összefüggéseket emeli ki, és ez által az eredmények könnyebben értelmezhetővé válnak. A klaszterezés azonban a vizualizáció során is döntő jelentőséggel bír, hiszen egy nagyobb gráfban az összefüggések átláthatatlanokká válnak, amennyiben a csúcspontokat nem rendezzük a klaszterek szerinti csoportokba. A fentiek miatt a kifejlesztett klaszterezési eljárásokkal kapcsolatban alapvető elvárás volt, hogy a vizualizációba integrálhatóak legyenek.

A vizualizációba integrált klaszterezés lényegében két fő elv alapján valósulhat meg. Az egyik megközelítés előbb kialakítja a klasztereket és a megjelenítéskor elhelyezi őket optimálisan a térben, másrészt a klasztereken belül próbálja a csúcspontokat az egymáshoz való kapcsolatuk alapján vizualizálni. (Isd. [9]) A másik megközelítés olyan metrikákat próbál alkalmazni a klaszterezésre és a vizualizációra is, amelyek könnyen transzferálhatóak egymásba. Mi az utóbbi megközelítést választottuk, így a gráfok klaszterezésére a gráfstruktúrán alapuló kombinatorikus módszereket nem is vizsgáltuk, csak olyan eljárásokat teszteltünk, amelyek egy alkalmas metrikát definiálnak a gráfon. Azonban a szakirodalomban található metrikán alapuló gráfklaszterezési eljárásokhoz kapcsolódóan vagy nem található vizualizációs alkalmazás (Isd. pl. [17]), vagy pedig az adott metrikához kötődő a megvalósítás ([10]). Mivel a különböző lekérdezések változó struktúrájú gráfokat eredményezhetnek, ezért az volt a koncepciónk, hogy több módszer kombinációjával valósítsuk meg az analitikát, illetve, hogy több klaszterezési eljárás közül választhasson a felhasználó. Ez azt jelentette, hogy több metrikát is alkalmaznunk kellett, amely szükségessé tette, hogy a vizualizáció tartalmazzon egy általános metrikamegőrző leképezést ahelyett, hogy minden esetben külön módszer kerüljön kidolgozásra a csúcspontok térben történő elhelyezésére.

A gráfok vizualizációjánál azt is definiálni kell, hogy a rajzolás milyen szempontokat vegyen figyelembe. A jelen esetben természetes elvárás az, hogy a csúcspontok közötti távolság a hasonlóság mértékét fejezze ki,

hiszen a gráf csúcsai a géneket reprezentálják. Mivel a vizualizáció megvalósítása metrikamegőrző, ezért a gráfok csúcspontjain definiált mértéknek a gének közötti hasonlóságot kell kifejezniük.

Összefoglalva: a gráfokon definiáltunk egy metrikát, amely a csúcspontok közötti hasonlóságot/különbözést reprezentálja, azaz egy szimmetrikus távolságfüggvényt hoztunk létre, amely bármely pontpáron értelmezett és érvényes rá a háromszögegyenlőtlenség. Erre a függvényre alkalmazva egy metrika-megőrző leképezést kapjuk a csúcsok térbeli elhelyezését. Ugyanezt a metrikát alapul véve pedig valamely klaszterezési eljárást alkalmazva a vizualizáció konzisztens lesz a szegmentációval.

4.1 Metrikák

A kialakított távolságfüggvény különböző metrikák súlyozott kombinációjaként adódott. Az alábbiakban ezeket a metrikákat ismertetjük.

Euklideszi távolság: Vektortérben a vektorok közötti távolságra alkalmazzák a két vektor különbségvektorának a hosszát, azaz a különbségvektor önmagával vett skaláris szorzatának a négyzetgyökét. A gráfok esetében ez nem jelent mást, mint az illeszkedési mátrix sorvektoraira alkalmazzuk a sorok különbözőségének kifejezésére. Minél hosszabb különbségvektort kapunk, annál nagyobb a soroknak megfelelő pontok (gének) közötti távolság. A gráfok klaszterezésére használt metrikák között nem ajánlja a szakirodalom ([11]), azonban a csúcsok közötti erős kapcsolatok feltérképezésére alkalmas, ezért a kombinált metrikáinknak ez is a részét képezi.

$$D(i, j) = \sqrt{\sum_{k=1}^n (a(i, k) - a(j, k))^2}$$

ahol n a csúcsok számát, az $a(i, j)$ pedig az illeszkedési mátrix (i, j) -ik elemét jelöli, azaz az i -ik és j -ik csúcsot összekötő él súlyát.

Véletlen bolyongáson alapuló metrika: Súlyozott gráfokban a kapcsolatok erejének a feltérképezésére gyakran alkalmazzák a véletlen sétákat, melynek tipikus alkalmazásai például a webes keresők ([3]). Az elgondolás az, hogy amennyiben két pont között nagyobb valószínűséggel terjed az információ, akkor azok erősebb kapcsolatban állnak. Ezen módszerek az úgynevezett gyenge kapcsolatok feltérképezésére is alkalmasak szemben a fenti klasszikus módszerrel. Jelen eljárás kiindulópontja a gráf csúcsain vett véletlen bolyongás, az úgynevezett Brown-mozgás. A véletlen bolyongás azt feltételezi, hogy egy adott v csúcsból történő továbblépés esetén, annak a valószínűsége, hogy ez a v -re illeszkedő adott e élen történik meg, az e súlyának és a v -re illeszkedő élek összsúlyának aránya által adódik. Ezeket az értékeket az úgynevezett *valószínűségi átmenetmátrixban* tároljuk. Két csúcs között az alapértéket a véletlen bolyongás lépésszámának várható értéke szolgáltatja ([17]):

$$B(i, j) = \sum_{t=1}^n \left(\frac{1}{I - A(j)} \right)_{ii}$$

ahol I az egységmátrix, $A(j)$ -t pedig a valószínűségi átmenetmátrixból képezzük úgy, hogy a j -ik oszlop konstans nulla. Ez a hozzárendelés nem teljesíti a metrikához szükséges feltételeket (sem a szimmetriát, sem a háromszög-egyenlőtlenséget), viszont az euklideszi metrikához hasonló transzformáció már valódi metrikát biztosít ([18]):

$$D(i, j) = \frac{\sqrt{\sum_{k=1}^n (B(i, k) - B(j, k))^2}}{n - 2}$$

Diffúziós metrika: Két csúcs között a diffúziós távolságot ([14]) azon alapmetrika segítségével definiáljuk, amely azt fejezi ki, hogy egy adott csúcsból indulva egy másik adott csúcsba milyen valószínűséggel kerülünk pontosan t lépést követően. Ezt követően ezekre az alapértékekre alkalmazzuk az euklideszi metrikát olyan módon, hogy a különbségvektor egyes komponenseit az adott csúcs fokszámának megfelelően normáljuk. Ennél a módszerrel a t paraméter jó választása döntő jelentőségű, a tesztheink azt mutatták, hogy a 3 és 5 közötti érték az optimális.

$$D(i, j) = \sqrt{\sum_{k=1}^n \frac{(P'_k - P''_k)^2}{d(k)}}$$

ahol P' a valószínűségi átmenetmátrix t -ik hatványa, $d(k)$ pedig a k -ik csúcsra illeszkedő élek összsúlya.

4.2 Metrikamegőrző leképezések

A szóba jöhető általános metrikamegőrző leképezések kapcsán a dimenzió redukciós módszerek adódnak, amelyek egy tetszőleges olyan M sokaságot, melynek pontjai között távolság definiálható egy n -dimenziós euklideszi térbe helyez el olyan módon, hogy a sokaságon értelmezett távolságot a pontok térbeli elhelyezése a lehető legjobban megőrizze. A legismertebb módszerek a Locally Linear Embedding ([15]), a Principal Component Analysis ([7]) és a Multidimensional Scaling ([5]). Mi a Multidimensional Scaling (MDS) módszerét alkalmaztuk, amely az elvégzett tesztek alapján a három eljárás közül numerikusan a legstabilabbnak bizonyult. Az MDS módszerek statisztikai alapú technikák gyűjteményei, ahol a célfüggvény a pontok közötti eredeti távolságok és a leképezés után kapott távolságok négyzetösszege által meghatározott hibafüggvény:

$$E_M = \sum_{k,l} [d(k,l) - d'(k,l)]^2$$

ahol $d(k,l)$ a k -ik és l -ik pont közötti eredeti távolság, a $d'(k,l)$ pedig ezen pontoknak a leképezés utáni euklideszi távolsága. A cél a fenti hibafüggvény minimalizálása, azaz olyan leképezés meghatározása, amelyre a fenti érték minimális.

4.3 Klaszterezés

A megfelelő metrika meghatározásával a gráf csúcspontjain a klasszikus klaszterezési módszerek alkalmazhatóak ([13]). Alapvetően két megközelítés alapján lehetséges elvégezni a klaszterezést: particionáló és hierarchikus módszerek. A particionáló módszerek az adatokat k osztályba sorolják, ahol a k előre adott, míg a hierarchikus módszerek az adathalmaz hierarchikus dekompozícióját állítják elő. A particionáló módszerek hátránya, hogy a k értéket előre meg kell adni, azonban az adott k esetén egy jó közelítést nyújt az optimumra. A hierarchikus módszerek esetében minden lépésben az aktuális klaszterezést két klaszter egyesítésével vagy egy adott klaszter felosztásával igyekszünk javítani, azaz vagy kiindulunk egy klaszterből és minden lépésben felosztunk egy választott klasztert két részre, vagy n klaszterből indulunk ki és minden lépésben összevonunk két kiválasztott klasztert. Ez hatékonyabb implementációt eredményez, de amennyiben egy adott ágra kerülünk a hierarchikus fában, akkor onnan már nem tudunk visszalépni. A gráfok klaszterezésénél általában az egyesítő hierarchikus klaszterezést szokás alkalmazni, azonban mi kihasználva a metrikus teret, particionáló módszereket is megvalósítottunk.

A particionáló módszerek esetében a k paramétert végig kellett futtatni több lehetséges értékre. Az alkalmazott módszerek a k -átlag és a k -medoid eljárásokra épültek. A k -átlag eljárás esetében a hasonlóságot a klaszterbeli elemek átlagához mérjük, míg a k -medoid esetében a klaszterbeli elemek közül a medoidhoz. Mindkét módszer szerint kiválasztunk k darab klasztert középpont, illetve medoid alapján, majd besoroljuk a többi elemet a legközelebbi klaszterbe. Ezután meghatározzuk az így kapott új középpontokat, illetve medoidokat. Ezt az eljárást addig folytatjuk, amíg változik a klaszterek összetétele.

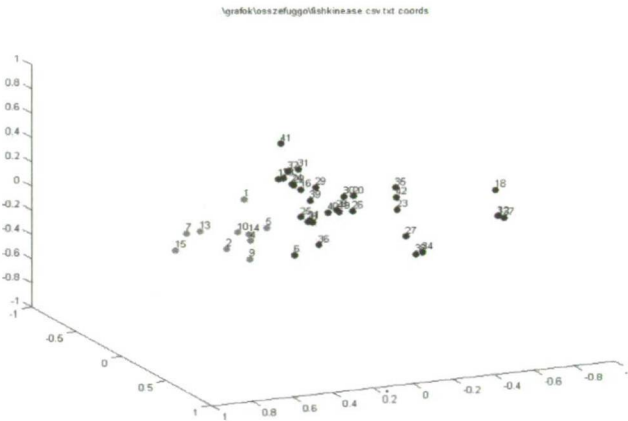
A hierarchikus módszerek esetében az egyesítő eljárásokat valósítottuk meg. Itt a fő kérdés azon alapszik, hogy a klaszterek közötti távolságot milyen alapon határozzuk meg, illetve, hogy ennek alapján miként választunk a klaszterek között az összevonásra. Klasztertávolságként elemeztük a legközelebbi, a legtávolabbi és a medoid csúcsok távolságát, valamint az átlagos távolságot. Az összehasonlítások jelentős eltérést nem mutattak, így a teszteredményeink alapján a legközelebbi csúcsok alapján történő távolság lett az optimális választás. A klaszterek közötti választás esetében több mérőszám szerint is elemeztük a kapott klaszterezéseket, de jelentős eltérést ezek sem mutattak, így itt is a leghatékonyabb, a legközelebbi klaszterek választása bizonyult optimálisnak.

4.4 Kiértékelés

Mindkét módszertan esetében a biológiai jelentésből adódó elemzés mellett fontos szempont volt, hogy a klaszterezés minőségét matematikailag is kiértékelhetővé tegyük. Több mérőszámot alkalmaztunk ennek a vizsgálatára, végül a biológiai elemzéseket és a hatékonyságot alapul véve az úgynevezett modularitás ([12]) bizonyult optimálisnak. A modularitás képlete hatékonyan számítható és azt adja vissza, hogy a klasztereken belüli élsúlyok összegének az aránya miként viszonyul egy véletlen klaszterezéshez.

$$Q = \sum_i e_{ii} - \sum_{ij} e_{ij} e_{ji}$$

ahol e_{ij} jelenti az i -ik és j -ik klaszter közötti élsúlyok összegének a gráfban levő összsúlyhoz viszonyított arányát.

2. ábra
FishKinease klaszterezése Matlab környezetben

A magasabb érték jelent jobb minőségű klaszterezést. Azonban a modularitás mellett a klaszterek számát is figyelembe kellett venni az algoritmusok tesztje szabásánál, melyet a mellékelt ábrán szemléltettünk (2. ábra). Ezen teszteredmény még az algoritmusfejlesztés fázisából való, a Matlab programcsomag segítségével végrehajtott egyszerűsített (élek és génnevek nélküli) megjelenítést használva a FishKinease mintaállományon. Azonban jól látszik, hogy mindössze két klasztert állít elő a módszer, amely bár magas modularitású, a biológiai kiértékelés nem tartotta megfelelőnek a szegmentációt. A fő ok abban keresendő, hogy túl kevés vagy túl sok klaszter biológiailag nem hordoz megfelelően értékelhető információt. A fenti mintaállománynak a BiblioGraph Explorer rendszerébe beépített klaszterezését és vizualizációját a következő részben ismertetjük.

5. Alkalmazás

A szöveg alapú és a gráf alapú adatbányászati módszerek alapján kifejlesztésre került a BiblioGraph Explorer elnevezésű alkalmazás. A rendszer kifejlesztésében az MTA SZBK Funkcionális Genomika Laboratórium (DNS chip kísérletek, biológiai adatelemzés), az SZTE Informatika Tanszékcsoport (szöveg alapú adatbányászat), az SZTE JGYPK Számítástechnika Tanszék (gráf alapú adatbányászat és vizualizáció), valamint a Data Explorer Kft. (rendszer megvalósítása) vett részt. A rendszer használatát az alábbi teszteredménnyel szemléltetjük.

A kísérlet során az MTA SZBK Funkcionális Genomika Laboratórium munkatársai azt vizsgálták, hogy bizonyos többszörösen telített zsírsavakkal kezelt rákos sejtekben milyen génexpressziós változások következnek be. A kapott információ nagyon értékes a zsírsavakkal kapcsolatos kutatások területén, mivel több tanulmány is foglalkozik ezeknek a vegyületeknek a daganatellenes hatásaival, de a pontos hatásmechanizmus még nem ismert. A DNS chip technológiát felhasználva megállapították, hogy több gén kifejeződése is megváltozott. A gének közötti kapcsolatot a BiblioGraph Explorer szoftverrel határozták meg. A kapott eredményeket szoftver nélkül is leellenőrizték a PubMed biológiai publikációs adatbázis alkalmazásával. A publikációk összefoglalóit, amelyekben a vizsgált gének szerepeltek, a szoftver minden esetben megtalálta. Az ennek alapján felépített gráfstruktúrának (a gének kapcsolatának) a szoftverrel történő megjelenítését a 3. ábrán látjuk, ahol a klaszterek az eltérő színek jelentik meg. A kapcsolatrendszer felderítésével közelebb juthatunk a génexpresszió szintű változások pontosabb megértéséhez.

Az ábrából, illetve a klaszterezésből a következők kerültek megállapításra. A változást mutató gének együttes előfordulása 6 jól elkülöníthető csoportot határozott meg, melyek mindegyike biológiailag jól jellemezhető, a két legnagyobb csoport a főként sejtciklussal kapcsolatos gének (jobboldalon felül) illetve a főként gyulladási folyamatokban szereplő gének (baloldalon alul).

- [8] J. Han, M. Kamber, *Data Mining: concepts and techniques*, Morgan Kaufmann Publishers Inc, 2000. (Magyar fordítás: Panem, 2004.)
- [9] I. Herman, G. Melancon, M. S. Marschall, Graph Visualization and Navigation in Information Visualization: a Survey, *IEEE Transactions on Visualization and Computer Graphics*, 6 (1): 23–42 (2000)
- [10] S. Lafon, A. B. Lee, Diffusion maps and coarse-graining: a unified framework for dimensionality reduction, graph partitioning, and data set parameterization, *IEEE Transactions on Pattern Analysis and Machine Intelligence* 28 (9): 1393–1403 (2006).
- [11] M. E. J. Newman, Detecting community structure in networks, *Eur. Phys. J. B* 38, 321–330 (2004).
- [12] M. E. J. Newman, M. Girvan, Finding and evaluating community structure in networks, *Phys. Rev. E* 69 (2) 026113 (2004).
- [13] G. Pfister, *In Search of Clusters*, Prentice Hall, 2nd ed., 1997.
- [14] P. Pons, M. Latapy, Computing Communities in Large Networks Using Random Walks, *Lecture Notes in Computer Science* 3733, pp. 284–293 (2005).
- [15] S. T. Roweis, L. K. Saul, Nonlinear dimensionality reduction by locally linear embedding, *Science* 290: 2323–2326 (2000).
- [16] T. Washio, H. Motoda, State of the Art of Graph-based Data Mining, *SIGKDD Explorations* 5 (1): 59–68 (2003)
- [17] H. Zhou, Network landscape from a Brownian particle's perspective, *Phys. Rev. E* 67 041908 (2003).
- [18] H. Zhou, Distance, dissimilarity index and network community structure, *Phys. Rev. E* 67 061901 (2003).

MIKLÓS KRÉSZ – ATTILA TÓTH

Graph-based data search and visualisation: a case study

Questions arisen by DNS-chip technology pose new challenges to bioinformatics. In contrast to the information stored in static DNS databases, DNS-chip experiments provide large amount of information about dynamic changes in expressions of several thousand genes simultaneously. It is a natural goal to exploit both of these information sources, obtaining new results and dependencies which opens new horizon in bioinformatics branch of genomic research. Since structural relationships play an important role in modern data analysis, graph theoretic models and algorithms are popular tools in this field. In this paper we present our experiences about graph clustering and graph visualizing methods developed in the project „Natural Language Processing, Information Extraction and Development of a Graph Based Analytic Infrastructure for Genomic Research”¹

---

¹ A projekt a Magyar Köztársaság és az Európai Unió társfinanszírozásával a GVOP AKF program keretében jött létre (projekt azonosító száma: GVOP-3.1.1-2004-05-0119/3.0)

Ládapakolások átpakolással

ALKALMAZOTT TERMÉSZETTUDOMÁNYI INTÉZET

ládapakolás, szemi-on-line algoritmus, legrosszabb eset viselkedés, versenyképességi elemzés.

1. Bevezetés

A ládapakolási feladat több mint 35 éve kutatott feladata a diszkrét optimalizálás területének. Az alapfeladat hétköznapi szavakkal is könnyen megfogalmazható: tárgyak sorozatát kell elpakolni a lehető legkevesebb számú, azonos méretű (kapacitású) ládába. Ennek egydimenziós változatában a *tárgy méreteként* csak egyetlen paramétert (a példa kedvéért mondjuk csak a térfogatot) vesszük figyelembe, a többit elhanyagoljuk. Nyilvánvalóan egy ládába nem rakhatunk nagyobb méretösszegű elemeket, mint a láda kapacitása, valamint a tárgyak nem „fedhetik át” egymást. A ládák kapacitását az irodalomban szokásos módon egységnyiinek definiáljuk, az érkező tárgyak sorozatát pedig a $(0, 1]$ intervallumba eső számok egy listájával adjuk meg, ahogy ezt a következőkben pontosan formalizáljuk.

A feladat on-line változatában minden egyes tárgy érkezésekor azonnal dönteni kell annak végleges elhelyezéséről. Dönthetünk úgy, hogy egy olyan ládába rakjuk, amelyben már vannak elemek (már megnyitott a láda), és ebbe az érkező tárgy még „belefér”, vagy új ládát nyitunk, és abban helyezzük el a tárgyat. Az, hogy melyik ládába rakjuk, már nem változtatható meg később. Ezt a döntést anélkül kell meghozni, hogy bármit tudnánk az ezután érkező tárgyakról. (Még azt sem tudjuk, hogy hány tárgy jön még, vagy jön-e még egyáltalán.) Az általunk vizsgált ún. *c-átpakolásos szemi-on-line ládapakolási feladat* az on-line feladattól abban különbözik, hogy minden tárgy érkezésekor a korábban elpakolt tárgyak közül legfeljebb *c* darab tárgy újrapakolása (már nyitott ládák közötti mozgatása, vagy új láda nyitása és abba áthelyezése) is megengedett a pakoló, azaz az algoritmus számára.

Itt az [1–4] munkák alapján adunk alsó és felső korlátokat az így definiált *c-átpakolásos szemi-on-line ládapakolási feladatra*.

2. Definíciók

A klasszikus egydimenziós ládapakolási feladat az egyik legismertebb, intenzíven kutatott kombinatorikus optimalizálási probléma. A probléma a következő: adott olyan tárgyak (a továbbiakban tárgyak helyett az *elemek* szót fogjuk használni) egy $L = x_1, x_2, \dots, x_n$ listája, ahol az elemek mérete a $(0, 1]$ intervallumba esik. Adott továbbá egység kapacitású ládáknak egy végtelen listája. Az L lista minden egyes x_i elemét hozzá kell rendelni pontosan egy ládához úgy, hogy a ládában lévő elemek méreteinek összege nem haladhatja meg a láda kapacitását. (Ahol a szövegkörnyezetben nem érthető félre, ott egy x_i elem méretét szintén x_i -vel jelöljük, különben $s(x_i)$ -vel.) A cél a felhasználó (a pakolás befejezésekor nem üres) ládák számának minimalizálása. Az egy jól ismert tény, hogy optimális pakolást találni *NP-nehéz* feladat [13].

Ebből következően az utóbbi évtizedekben nagy számú, elfogadható közelítést nyújtó algoritmust publikáltak a téma kutatói.

A különböző algoritmusok hatékonyságának mérésére két általános módszer használt: a *legrosszabb eset viselkedés* vizsgálata, vagy – feltéve az elemek valamely valószínűség-eloszlását – az algoritmusok átlagos eset (valószínűségi) vizsgálata. Jelen dolgozatban csak az algoritmusok *legrosszabb eset viselkedési* vizsgálatára szorítkozunk, ezen belül is ennek aszimptotikus vizsgálatára. Ezt jól jellemzi az irodalomban szokásos, bevett módon használt *aszimptotikus legrosszabb eset hányados*, vagy másképpen *aszimptotikus versenyképességi hányados*, *AVK*. Ez a következő módon definiálható egy A algoritmusra. Egy adott L lista esetén jelöljük rendre $A(L)$ -lel és $OPT(L)$ -lel az A algoritmus által használt, illetve egy optimális pakolás által használt ládák számát. Ekkor

$$AVK(A) := \limsup_{k \rightarrow \infty} \left\{ \max_L \left\{ \frac{A(L)}{k} \mid OPT(L) = k \right\} \right\}. \quad (1)$$

$AVK(A)$ az A algoritmus aszimptotikus versenyképességi hányadosa.

Az algoritmusok egy osztályát alkotják az *on-line algoritmusok*, amelyek végrehajtásakor az elemeket érkezésük sorrendjében pakoljuk el úgy, hogy semmit nem tudunk a lista további elemeiről. (Sem az elemek száma, sem a később érkező elemek mérete nem ismert.) Az egyszer elpakolt elemek az algoritmus során többet nem mozgathatók. Az *off-line algoritmusok* teljes információval rendelkeznek a listáról, ezt a stratégiájuk kialakításánál figyelembe is veszik. Sokszor rendezik a listát (legtöbbször az elemek mérete szerint csökkenő sorrendbe), majd ezután valamilyen *on-line* technikát alkalmaznak.

Off-line típusú algoritmusokra a legjobb eredmény [8]-ban és [19]-ben található, amelyek szerzői bizonyították, hogy tetszőleges $\varepsilon > 0$ -hoz vannak olyan lineáris idejű algoritmusok, amelyek AVK -ja $1 + \varepsilon$.

A legjobb ismert *on-line* algoritmust, a Harmonic++ nevűt nem régen adták meg, ez Seiden nevéhez fűződik [23] és 1,58889-versenyképes. Pontosabban: Seiden azt bizonyította, hogy algoritmusának AVK -ja legfeljebb 1,58889. Mivel a Harmonic++ Seiden által ugyanebben a cikkben definiált Super Harmonic algoritmusosztályba tartozik, és a Super Harmonic osztály minden algoritmusának aszimptotikus versenyképességére érvényes a [22]-ben bizonyított 1,58333 alsó korlát, így $1,58333 \leq AVK(\text{Harmonic++}) \leq 1,58889$ teljesül. Megjegyezzük, hogy 1985 óta minden, aktuálisan legjobb algoritmus Super Harmonic típusú. Az *on-line* feladatra, azaz bármely *on-line* algoritmus aszimptotikus versenyképességére ismert legjobb ismert alsó korlát 1,5401, amelyet van Vliet bizonyított [24]. Mindezek azt is jelentik, hogy egy 1,58333-nál versenykésebb algoritmus megadásához szakítani kell az utóbbi húsz évben használt Super Harmonic technikával, ha *on-line* algoritmust szeretnénk adni. Nyitott kérdés, hogy egyáltalán lehet-e ilyet adni. Egy másik lehetőség, amelyre 1,5401-nél versenykésebb algoritmus megadásához már biztosan szükség van: lazítani az *on-line* feladat előírásán.

3. Szemi-on-line ládapakolási algoritmusok

Az úgynevezett *szemi-on-line algoritmusok* az *on-line* és az *off-line* algoritmusok között helyezkednek el [5]. Az *on-line* algoritmusokhoz hasonlóan, ezek az algoritmusok sem rendelkeznek minden információval a listáról. Az *on-line* feladat definíciójától eltérően azonban valamilyen részleges információval igen. A *szemi-on-line* algoritmusoknál a következő műveletek legalább egyike megengedett pluszban az *on-line* esethez képest:

- elemek átpakolása [10, 12, 17, 18],
- néhány következő elem megvizsgálása („előrenézése”, [14, 15]), vagy
- néhány elem (elő)rendezése [9].

Ezért tekinthetünk egy ilyen feladatot az *on-line* feladat egy megfizetésének.

Időrendi sorrendben az első *szemi-on-line* ládapakolási algoritmust Galambos adta meg [9] az *on-line* ládapakolási feladat azon megszorítására, amikor csak korlátos számú láda lehet egyszerre nyitva (vagy más szóval *aktív*, a szintén a szakirodalomban szokásosan használt terminológiában). Egy láda lezár, ha már nem pakolhatunk bele később. Ez az algoritmus két bufferládát használ az elemek átmeneti tárolására. Ezt javítva Galambos és Woeginger [10] definiált egy, 3 bufferládát és szintén átpakolást használó, *szemi-on-line* algoritmust. Ennek AVK -ja 1,69103..., amely bizonyítottan optimális a korlátos számú nyitott ládát használó ládapakolási algoritmusok között.

Néhány évvel később Gambosi és szerzőtársai [11, 12] visszatértek bizonyos, *szemi-on-line* típusú algoritmusok elemzéséhez. Az általuk megadott algoritmusokban átpakolást használtak, de alkalmazását és költségét speciális módon definiálták. Az általuk adott algoritmus az „elég nagy” elemeket egyesével pakolja át (mozgatja ládák között), míg a „kis” elemekből csoportokat, kötegeket képez. Ezután egy-egy köteget egyszerre, egy lépésben pakolhatja át, és egy ilyen köteg ládák közötti mozgatása is egységnyi költségűnek definiált. Azaz egy ilyen mozgatás, hasonlóan, mint egy nagy elem átpakolása, szintén 1 átpakolásnak számít. Ebben az értelemben ezek az algoritmusok egy lépésben akár $O(n)$ darab elemet is mozgathatnak. A [12] cikkben két algoritmust elemeztek. Ezek közül a gyorsabb lineáris idejű és $3/2$ -versenyképes, míg a másik algoritmus $O(n \log n)$ futási idejű és $4/3$ -versenyképes.

Kapcsolat állítható fel a ládapakolás, valamint a számítógépes programok (jobok) memóriaterület-foglalásának ütemezési feladata között. Egy job (byte-okban adott) mérete egy elem méretének felel meg, míg egy memória partíció mérete megfelel a láda kapacitásának. A legfontosabb különbség azonban, hogy egy jobhoz hozzárendelt memóriaterület a job futásának befejezésekor felszabadítható a memóriában. Ezt (is) modellezve, a ládapakolási algoritmusok új osztálya adható meg, a *dinamikus ládapakolási feladatoké*, ahol a listabeli elemekre „Törlés” művelet is előírható, azaz az elemek távozása is megengedett, azok érkezése (Beszúrás művelet) mellett. Ez az előírás az input része, azaz egy input lista nem más, mint Beszúrás és Tör-

lés műveletek véges sorozata; azaz amíg el nem érjük a lista végét, addig a következő input művelet (lépés) mindig vagy egy új elem beszúrása, vagy egy korábban beszúrt (érkezett) és még nem törölt elem törlésének egyike lehet. Hangsúlyozzuk, hogy törlés csak az input része lehet, azaz az algoritmus nem törölhet elemet ennél a feladatnál (sem), csak az inputszolgáltató – nevezzük *Ütemezőnek* ezt a szereplőt – teheti ezt meg. Egy *A dinamikus ládapakolási algoritmus* által felhasznált ládák számát úgy definiáljuk, mint az összes lépés során felhasznált (nemüres) ládák számának a maximuma. Ekkor egy *A* dinamikus ládapakolási algoritmus versenyképességi hányadosa, $AVK(A)$ is a korábbiakhoz teljesen hasonló módon, az (1) formulával definiálható. Könnyen látható, hogy az eredeti ládapakolási feladat a dinamikus ládapakolási feladat azon speciális esete, amikor a lista csak Beszúrás műveletekből áll, az itteni terminológiában fogalmazva. A dinamikus ládapakolási feladatot Coffman, Garey és Johnson definiálták és vizsgálták is [6]-ban, a feladatra közelítő algoritmust adva és többféleképpen elemezve azt.

Ivkovič és Lloyd a ládapakolási feladatok fentebbi két változatát kombinálták.

A dinamikus ládapakolási feladatban az algoritmus számára átpakolás használatát megengedve definiálták a *teljesen dinamikus ládapakolási feladatot* (*fully-dynamic bin packing, FDBP*). Hasonlóan a [12]-ben használt technikához, az általuk az így kapott problémára adott algoritmusuk szintén felhasználta a kis elemek „kötegelésének” technikáját. Az általuk elért aszimptotikus versenyképességi hányados $5/4$ volt.

Az utóbbi évtizedig nem publikáltak (a triviálisan kívüli) alsó korlátokat szemi-on-line algoritmusok hatékonyságára. Az ilyen szempontból első, alsó korlátokat tanulmányozó dolgozatot szintén Ivkovič és Lloyd jegyzi [17]. A teljesen dinamikus ládapakolási feladat azon változatára bizonyítottak alsó korlátot, amikor az átpakolás lehetőségét úgy szorítjuk meg, hogy lépésenként (műveletenként) csak konstans számú elem pakolható át. Nevezzük az így kapott feladatot *c-átpakolásos teljesen dinamikus ládapakolási feladatnak* (*c-átpakolásos FDBP feladat*). Bizonyították, hogy nincs olyan *c-átpakolásos FDBP* algoritmus, amelynek aszimptotikus versenyképességi hányadosa jobb lenne, mint $4/3$. A konstrukció kis módosítással átvihető, és az adott $4/3$ -os alsó korlát érvényes a *c-átpakolásos szemi-on-line feladatra* is, ahogy ez a tény megtalálható Csirik és Woeginger [7] tanulmányában is. Fontos megjegyezni, hogy a korlát minden *c*-re, és mindkét feladatra érvényes, ahogy az általunk megadott $1,3871$ -es javításra is teljesül.

Gutin és szerzőtársai 2005-ben megjelent cikkükben [15] adtak alsó korlátot az általuk (ugyanitt) bevezetett és tanulmányozott ún. *batched ládapakolási feladatra* (rövidítve *BBPP* az angol *batched bin packing problem* névből). Ez, a szintén a szemi-on-line ládapakolási feladatok körébe sorolható feladat a klasszikus ládapakolási feladat azon módosítása, amikor az input lista részekre, úgynevezett batchekre osztott. Minden batch csak az előző batch feldolgozása után elérhető. Minden batch önmagában off-line módon pakolható, azonban a korábbi batchek elemei egy későbbi batch feldolgozása során már nem mozgathatók. Egy batch több elemből állhat, de lehet üres is. Ha minden batch pontosan egy elemből áll, akkor a probléma speciális esetként visszakapjuk a klasszikus on-line ládapakolási feladatot. Ha az input pontosan *m* batch-ből áll, akkor a BBPP feladat ezen megszorítását *m-BBPP feladatnak* nevezzük. Az ilyen típusú feladatokra adott algoritmusok aszimptotikus versenyképességi hányadosa hasonló módon definiálható, mint a fentiekben.

A [15] cikkben a 2-BBPP probléma és annak néhány variánsa tárgyalt részletesebben. A 2-BBPP problémára itt $1,3871\dots$ -es alsó korlátot bizonyítottak, továbbá korlátokat adtak a 2-BBPP probléma azon speciális eseteire, amikor a listában szereplő *különböző (méretű)* elemek maximális száma felülről korlátozott (egy rögzített $p \geq 2$ pozitív egész számmal). Bizonyították (ugyanezen szerzők egy másik, [16] közleményének eredményét felhasználva), hogy ha $p=2$ akkor $r(p)$ korlátjuk optimális, és nyitott kérdésként felvetették, hogy az ettől *különböző, $p(>2)$ értékekre* általuk adott korlát optimális-e. [1]-ben bizonyítottuk, hogy az általunk adott konstrukcióval ezek javíthatóak; azaz nemleges választ adunk az előző, korlátaik optimális voltára vonatkozó kérdésre.

4. Eredményeink

A [2] dolgozatban a *c-átpakolásos szemi-on-line feladatra* javítottuk az irodalomban ismert korábbi legjobb alsó korlátot. Ez Ivkovič és Lloyd 1996-ban publikált [17] $4/3$ -os korlátja volt, amelyet a [2]-ben nyert $1,3871$ értékre javítottuk. Megjegyezzük, hogy Ivkovič és Lloyd eredményüket a *c-átpakolásos teljesen dinamikus ládapakolási feladatra* fogalmazták meg. Mi $1,3871$ -es eredményünket a *c-átpakolásos szemi-on-line feladatra* bizonyítottuk, azonban megmutattuk, hogy ez érvényes a *c-átpakolásos teljesen dinamikus ládapakolási feladatra* is. A modell felírása után konstrukciónk egy nemlineáris optimalizálási problémához vezetett, amelynek megoldását átalakítások után megadtuk. A modellünkkel megadható alsó korlát kiszámításánál a Lambert-féle

W függvény tulajdonságait használtuk fel. Megjegyezzük továbbá, hogy alsó korlát konstrukciónk általánosítja a [15]-beli és a [17]-beli konstrukciókat.

Az [1] cikkben ugyanezen probléma esetén speciális esetével foglalkoztunk, amikor a feladathoz pluszban még egy feltételt kirovunk: a megengedett különböző elemméretek maximális számát is korlátozzuk, egy előre rögzített p ($p \geq 2$) konstanssal. Az így nyert alsó korlátok szintén érvényesek mindkét, fentebb említett szemion-line feladat ezen speciális esetére. Továbbá érvényesek egy, a fentebb említett, [15]-ben definiált, harmadik, szintén a szemion-line ládapakolási feladatok körébe sorolható, úgynevezett „batched” ládapakolási feladatra, ennek a problémának is a szintén [15]-ben vizsgált 2-BBPP esetére, amikor a megengedett batchek száma 2. A korlátok javítják a $p \geq 3$ esetekben a [15]-beli alsó korlátokat (amelyek ezen feladat akár c -átpakolásos akár átpakolás nélküli változatában is érvényesek). Ezzel megválaszoltuk a [15]-ben felvetett kérdést, a 2-batched ládapakolási feladat szintén legfeljebb p különböző elemmérettel megengedő esetére. A konkrét p -khez ($p \geq 2$) a konstrukció működik, és az adott alsó korlátok is természetesen érvényesek a fentebb említett másik két, c -átpakolásos szemion-line ládapakolási feladatra is. Bizonyítottuk, hogy bár korlátainkat egy dimenzióban fogalmaztuk meg, a konstrukció és az eredmények minden d dimenzióban ($d \geq 2$) dimenzióban is érvényesek (mindhárom feladatra).

Az [1] és a [2] cikkekben megadott alsó korlátok érdekessége, hogy habár a feladat tisztán diszkrét optimalizálási, a megoldáshoz speciális (folytonos) nemlineáris optimalizálási problémák megoldása szükséges, és ehhez globális optimalizálási eszközöket használtunk. Így a megadott és elemzett alsó korlát konstrukció és az adódó feladat megoldása egy szép kapcsolatot mutat az eredeti diszkrét (kombinatorikus) optimalizálási feladat, és a (folytonos) globális optimalizálás között. Az [1] cikkben a bizonyítás, a modellünk vizsgálatával adódó nemlineáris optimalizálási probléma megoldása globális optimalizálási eszközökkel történt, intervallummatematikán alapuló, megbízható, Branch-and-Bound technikát használó módszerrel [20, 21]. A megbízhatóság azt jelenti, hogy bár bizonyításunk számítógépes eszközökkel történt, az eredmény mégis ellenőrzött, azaz kiküszöböli a kerekítési hibákból (vagy azok felhalmozódásából) származó esetleges pontatlanságokat.

Egy további dolgozatban [3] korábbi eredményünket továbbfejlesztve [4] felső korlátokat adtunk a c -átpakolásos szemion-line ládapakolási feladatra, amelynél már „tisztán” diszkrét optimalizálási, azaz a ládapakolás szakirodalmában klasszikusnak számító algoritmus-elemzési eszközökkel (pl. súlyfüggvény-technika) dolgoztunk. Egy algoritmusorozatot adtunk meg, egészen pontosan minden pozitív egész c értékre egy, HFR- c nevű algoritmust. Bizonyítottuk, hogy ha c tart a végtelenbe, akkor az algoritmus(ok) aszimptotikus versenyképessége, $AVK(HFR-c)$ tart $3/2$ -hez.

A megadott felső korlátok bizonyítják, hogy az on-line feladat lépésenként c elem átpakolásának megengedésével kapott meglazításánál (ami immár szemion-line feladat) jól kihasználható ez a plusz „engedmény”. Ehhez két konkrét esetet érdemes kiemelni. A $c=2$ esetre megadott a HFR-2 algoritmusunk aszimptotikus versenyképessége kisebb, vagy egyenlő, mint 1,5728..., ami alatta van a legjobb ismert on-line algoritmusra bizonyított aszimptotikus versenyképességnek [23]. A $c=2$ eset másik érdekessége, hogy annak AVK-ja alatta van az úgynevezett Harmonic Fit típusú on-line ládapakolási algoritmusokra bizonyított 1,58333-as alsó korlátnak [22]. A $c=1$ esetre adott algoritmusunk eredménye irreleváns, abból a szempontból, hogy az aktuális legjobb on-line algoritmus [23] versenyképesebb. Megjegyezzük azonban, hogy a mi 1-átpakolásos algoritmusunk jóval kevesebb ládaosztályt használ, mint az. A másik kiemelendő a $c=4$ esetre adott algoritmusunk, a HFR-4, ez az általunk megadott algoritmus-sorozatban az első olyan, amelynek az aszimptotikus versenyképességi hányadosa az on-line algoritmusokra bizonyított legjobb alsó korlát [24] értéke alatt van. Ez azt is jelenti, hogy biztosan versenyképesebb minden on-line algoritmusnál – nemcsak minden ma ismert on-line algoritmusnál, hanem minden, a jövőben tervezettnél is. Végezetül megjegyezzük, hogy ez természetesen csak úgy lehetséges, hogy az általunk adott algoritmusok nem on-line, hanem szemion-line algoritmusok, és a feladat meglazítása által rendelkezésre álló átpakolási lehetőség már kis c értékeknél is jól kihasználható. Ez egyben validálja a feladat definiálásának létjogosultságát, azaz azt jelenti, hogy van értelme ilyen feladatokat vizsgálni.

Számos nyitott kérdés felvethető, ezekből hármat említünk meg. Az első, hogy adjunk lépésenként egy elem átpakolását megengedő, 1,58333-nál kisebb AVK-jú szemion-line ládapakolási algoritmust! A második, hogy adjunk lépésenként 4-nél kevesebb elem átpakolását megengedő, 1,5401-nél kisebb AVK-jú algoritmust! Továbbá, a harmadik nyitott probléma, amelyet megemlítünk a kis c értékekre ($c=1,2$) az alsó korlátok javítása.

Köszönetnyilvánítás. A kutatást támogatta az OTKA (T 048377 és T 046822 számú projektek), és a MÖB-DAAD Magyar-Német Kutatócsere Program (21. sz. projekt).

HIVATKOZÁSOK

- [1] Balogh, J., J. Békési, G. Galambos, and M.Cs. Markót, Analysis of a Nonlinear Optimization Problem Related to Semi-on-line Bin Packing Problems, *Proceedings of the International Workshop on Global Optimization*, pp. 29–34, San José, Spain, September 18–22, 2005.
- [2] Balogh, J., J. Békési, G. Galambos and G. Reinelt, Lower bound for bin packing problem with restricted repacking. *Közlésre benyújtva*, 2005. Elérhető: <http://www.jgytf.u-szeged.hu/~bekesi/crestbinp.ps>.
- [3] Balogh, J., J. Békési, G. Galambos, and G. Reinelt, On-line Bin Packing with Restricted Repacking, *közlésre benyújtva*, (2006).
- [4] Balogh J. és Galambos G., Átpakolást használó szemi-on-line ládapakolási algoritmusok, *Alkalmazott Matematikai Lapok*, **24**(2007):117–130.
- [5] Coffman, E. G., G. Galambos, S. Martello, and D. Vigo, Bin packing approximation algorithms: Combinatorial analysis, in *Handbook of Combinatorial Optimization Supplement Volume*, eds.: Du, D.-Z. and P.M. Pardalos, Kluwer Academic Publishers, 1999, 151–208.
- [6] Coffmann, E. G., M. R. Garey, and D.S. Johnson, Dynamic bin packing, *SIAM Journal on Computing*, **12**(2):227–260, 1983.
- [7] Csirik, J. and G.J. Woeginger, On-line packing and covering problems, in: *On-line algorithms, Lecture Notes in Computer Science*, eds.: Fiat, A. and G. Woeginger, Vol. 1442, Berlin, 1998, 147–177.
- [8] Fernandez de la Vega, W. and G.S. Lueker, Bin packing can be solved within $1+\epsilon$ in linear time, *Combinatorica*, **1**(1981):349–355.
- [9] Galambos, G., *A new heuristic for the classical bin packing problem*, Technical Report 82, Institute fuer Mathematik, Augsburg, 1985.
- [10] Galambos, G. and G.J. Woeginger, Repacking helps in bounded space on-line bin packing, *Computing*, **49**(1993):329–338.
- [11] Gambosi, G., A. Postiglione, and M. Talamo, New algorithms for on-line bin packing, in *Algorithms and Complexity, Proceedings of the First Italian Conference*, eds.: Petreschi R., G. Ausiello, D.P. Bovet, World Scientific, Singapore, 1990, 44–59.
- [12] Gambosi, G., A. Postiglione, and M. Talamo, Algorithms for the relaxed on-line bin-Packing model, *SIAM Journal on Computing*, **30**(5):1532–1551, 2000.
- [13] Garey, M. R. and D. S. Johnson, *Computers and Intractability (A Guide to the theory of NP-Completeness)*. W.H. Freeman and Company, San Francisco, 1979.
- [14] Grove, E. F., On-line bin packing with lookahead, *SODA*, 1995, 430–436.
- [15] Gutin, G., T. Jensen, and A. Yeo, Batched bin packing, *Discrete Optimization*, **2**(1): 71–82, 2005.
- [16] Gutin, G., T. Jensen, and A. Yeo, Optimal on-line bin packing with two item sizes, *Algorithmic Oper. Research*, **1**(2006):72–78.
- [17] Ivković, Z. and E. L. Lloyd, A fundamental restriction on fully dynamic maintenance of bin packing, *Information Processing Letters*, **59**(4):229–232, 1996.
- [18] Ivković, Z. and E. L. Lloyd, Fully dynamic algorithms for bin packing: being (mostly) myopic helps, *SIAM Journal on Computing*, **28**(2): 574–611, 1998.
- [19] Karmarkar, N. and Karp, R., An efficient approximation scheme for the one-dimensional bin packing problem, *Proc. 23rd Annual Symposium Foundation Computer Science (FOCS)*: 312–320, 1982.
- [20] Markót, M. Cs. and T. Csendes, A new verified optimization technique for the „packing circles in a unit square” problems, *SIAM Journal. on Optimization*, **16**(2005):193–219.
- [21] Markót, M. Cs., T. Csendes, and A.E. Csallner, Multisection in interval branch-and-bound methods for global optimization. II. Numerical tests. *Journal of Global Optimization*, **16**(3):219–228, 2000.
- [22] Ramanan, P., D.J. Brown, C.C. Lee, and D.T. Lee, On-line bin packing in linear time, *Journal of Algorithms*, **10**(3):305–326, 1989.
- [23] Seiden, S. S., On the on-line bin packing problem, *Journal of the ACM*, **49**(5):640–671, 2002.
- [24] Van Vliet, A., An improved lower bound for on-line bin packing algorithms, *Information Processing Letters*, **43**(5): 277–284, 1992.

*BALOGH JÁNOS – BÉKÉSI JÓZSEF – GALAMBOS GÁBOR***Bin-packing with repacking**

In contrast to on-line bin packing, semi-on-line bin-packing allows the algorithm to carry out extra operations, in addition to the packing of the actual element, in each step of the process. These extra operations might include at least one of the following operations: repacking, reordering or buffering.

This paper defines and analyses a semi-on-line bin-packing problem, where repacking is allowed, but only for a restricted number of elements. We provide lower and upper bounds for the problem, and lower bounds for some special cases of the problem. The lower bounds also apply to some related problems.

SZILASSI LAJOS

Nyúl a kalapból...

Gondolatok a matematikai kommunikációról

TANÍTÓ- ÉS ÓVÓKÉPZŐ INTÉZET

matematikai kommunikáció, poliéder, dualitás, programozás

Harminc évvel ezelőtt e sorok írójának megjelent egy cikke a Juhász Gyula Tanárképző Főiskola tudományos közleményeit tartalmazó kötetben.[7] Az írás a matematikai cikkek, értekezések szokásos (elvárt) stílusát követve egy kutatási eredményt közölt, melyet most kissé lerövidítve ismét közreadunk.

Van olyan hét darab egyszerű hatszögből álló tórusyszerű poliéder (toroid), melynek bármely két lapja szomszédos, azaz bármely két lapjának van közös éle.

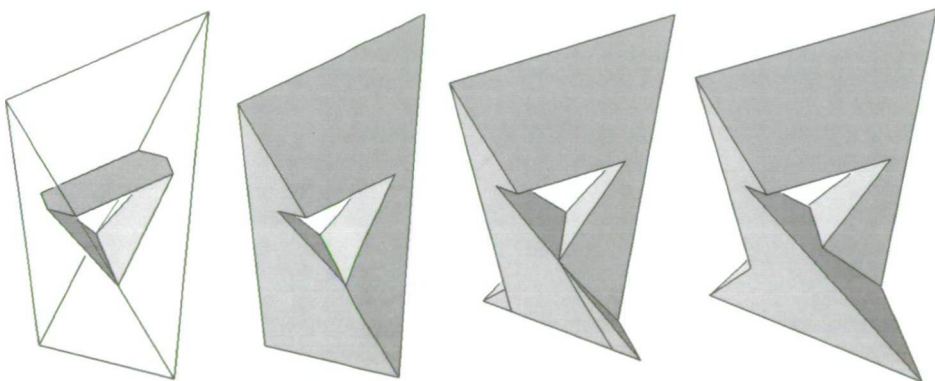
Állításunkat konstruktív úton igazoljuk.

Tekintsünk egy olyan tetraédert, amelynek van egy szimmetriatengelye. Legyen ez a koordináta-rendszer z tengelye. A konstrukció során végig meg fogjuk tartani ezt a z tengelyre vonatkozó szimmetriát.

Fúrjuk át a tetraédert egy olyan háromélű prizmával, melynek az élei párhuzamosak az (xy) síkkal, egyik éle metszi a tetraéder két szemközi élét, a másik két éle pedig egy-egy belső pontban metszi a tetraéder két szomszédos lapját. Így egy olyan toroidot kapunk, amelynek 2 négyszöglapja és 5 hatszöglapja van. Mivel a tetraéder lapjai közül bármely kettő szomszédos volt egymással, és minden tetraéderélből megmaradt egy-egy szakasz, ezért ezek a lapok továbbra is szomszédosak. Ugyanígy a prizma lapjai is páronként szomszédosak egymással, mert a kapott toroidnak vannak a prizma éleiből keletkezett élei. A konstrukcióból adódóan a prizma (xy) síkkal párhuzamos lapja is szomszédossá vált minden tetraéderlappal.

A prizmából keletkező két négyszöglap még nem szomszédos a kiindulásul vett tetraéder két-két lapjával. Ezért egészítsük ki a konstrukciót két olyan tetraéderrel, melynek lapsíkjai a négyszögek síkjaival, ill. az eredeti tetraéder három-három lapsíkjaival esnek egybe. Az így kapott poliédernek már bármely két lapja szomszédos, csak van két olyan hatszöglapja, amely nem egyszerű sokszög: az egyik csúcsa illeszkedik a vele szemközi élre.

Szűntessük meg ezt a nem kívánt illeszkedést azzal, hogy elmozdítjuk a tetraédert átfúró prizma egyik élét (azt, amely az eredeti tetraéder két élét metszette) úgy, hogy közelebb kerüljön a prizma szemközi lapjához. Ezzel a keresett közönséges poliéderhez jutunk.

A matematikai irodalomban szinte kizárólag ehhez hasonló stílusú, sőt a legtöbbször ennél is tömörebben fogalmazott nagyon szép, nagyon elegáns bizonyításokat tartalmazó dolgozatokkal találkozhatunk, ahol a szép bizonyítás úgy került előnk, mint ahogy a bűvész a nagyérdemű publikum legnagyobb ámulatára elővárárszolja a nyulat az üres cilinderből.

E cikkek teli vannak az ilyen szöfordulatokkal: „*Induljunk ki abból, hogy ...*”; „*Tekintsük a következő ...*”; „*Vegyük észre, hogy ...*”. A „Miért abból induljunk ki?” kérdésre csak az lehet a válasz, hogy majd a végén kiderül, hogy ez volt a célszerű. Ugyanígy többnyire olyasmit kellene észrevenni, amit nincs földi halandó, aki „csak úgy magától” észrevenne.

Emiatt e sorok írójának éppen ez a varázslat nem nagyon (sőt: nagyon nem) tetszik, ugyanis nem nyúl semmiféle támpontot arra vonatkozóan, hogy miként lehet egy-egy ilyen szép eredményre rájönni. Gaussról alakították ki még a kortársai azt a véleményt – amit az utókor sem cáfolt –, hogy úgy tett, mint a róka, amint a farkával elsöpri maga után a nyomot, hogy nehezebb legyen az útját követni. Ez a szemléletmód mind a mai napig érezteti a hatását, nem csak a matematikai tárgyú értekezések megfogalmazásaiban, hanem – talán nem is ritkán – a felsőbb matematika oktatásában is.

Ezért engedjék meg, hogy a tudományos értekezésekben szokásos (elvárt) stílustól eltérő formát választhatva a továbbiakban a többes szám első személy helyett közvetlenebb hangnemen térjek át.

Az a meggyőződésem, hogy nem elegendő bemutatni a „szép” eredményeket, sokkal több tanulsággal járna, ha egy-egy cikk szerzője olykor azt is közölné, hogy hogyan vetődött fel a szóban forgó probléma, miként jutott el a megoldásáig. Esetleg megosztaná olvasóival azokat a gondjait, tévedéseit, olykor kudarcait is, amelyekből kollégái alkalmasint többet hasznosíthatnának saját munkájukban, mint az igazán szép „tisztá” eredményeket közlő írásokból, könnyebben elkerülhetnék azokat a csapdákat, amelyekbe a szerző belebotlott.

Nos, nézzük milyen előzményekre volt szükség a fenti eredmény eléréséhez.

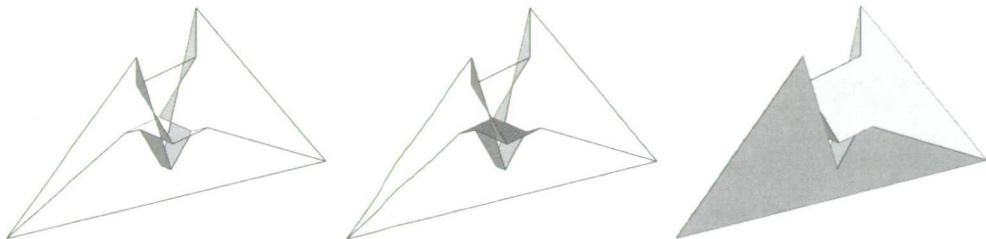
- Kellett egy színvonalas matematikai verseny¹, amelyen azt a feladatot tűzték ki, hogy „Igazoljuk, hogy egyetlen olyan poliéder létezik, amelynek nincs átlója és ez a tetraéder.”
- Kellett egy, a feladatot továbbgondoló, kreatív matematikus: Császár Ákos (akadémikus, a feladat kitűzése idején – 1949-ben – az ELTE tanársegédje), aki észrevette, hogy a feladat csak a konvex poliéderekre igazolható, a tóruszserű poliéderekre nem, sőt a konvex megszorítás nélkül *nem is igaz* az állítás. Ennek bizonyítékául megkonstruálta az ún. Császár-poliédert, amelynek hét csúcsa van, és ugyancsak nincs átlója. ([2])
- Kellett egy kiváló tanáregyenység, Dr. Csákány Béla, a Szegedi Egyetem algebra professzora, akinek a számára a matematikaoktatás nem definíciók, tételek és bizonyítások egymást követő – nyúl a kalapból jellegű - láncolata, hanem egy csodálatosan szerteágazó sokszínű világ feltárása. Célja az volt, hogy tanítványai érezzék az önálló felfedezés örömet, minél színesebb területeket ismerjenek meg ebből a csodálatos világból, össze tudják kapcsolni az egymástól látszólag távoli, azonban mégis egymáshoz kapcsolódó matematikai összefüggéseket. Csákány Béla mutatta egyetemista koromban (1963 táján) a Császár-poliéder egy modelljét, amely rendkívül érdekes geometriai konstrukció. Ugyancsak tőle hallottunk a matematikusokat mind a mai napig foglalkoztató térkép-színezési problémákról, Heawood tételéről, miszerint bármely tóruszra rajzolt térkép kiszínezéséhez *elegendő* hét szín. Heawood azt is megmutatta, hogy *szükséges* is a hét szín: rajzolt a tóruszra olyan térképet, amelynek hét olyan tartománya van, melyek közül bármely kettőnek van közös határvonala. Ezt a Heawood-féle térképet is láthattuk egy modellen.
- Kellett, hogy magam is *tanítam* a matematikát, ugyancsak törekedve arra, hogy minél teljesebb képet alakítsak ki tanítványaimban egy-egy témáról. Miközben a poliéderek közötti duális kapcsolatot tanítottam – ilyen kapcsolat van pl. a kocka és az oktaéder, a dodekaéder és az ikozaéder között –, a mondandóm árnyaltabbá tétele érdekében vetettem fel, hogy miként lehetne előállítani egyéb, nem szabályos poliéderek duálisait. Megmutattam például, hogy van egy projektív téreometriai transzformáció, a gömbre vonatkozó polarítás, amely ponthoz síkot, síkhoz pontot, egyeneshez egyenest rendel illeszkedéstartó módon. Ez a hozzárendelés, amennyiben egy poliéder konvex, és a polarítás alapgömbjének a középpontja a poliédertest egy belső pontja, biztosan konvex poliédert rendel hozzá duálisként a vizsgált poliéderhez. De mi történik akkor, ha ezek a feltételek nem állnak fenn?
- Kellett egy ötlet: *Mi lenne, ha a Császár-poliédert alávetnénk egy ilyen térbeli polarításnak?* A Császár-poliéderek az a tulajdonsága, hogy **bármely két csúcsa szomszédos**, abba menne át, hogy a duális alakzat **bármely két lapja szomszédos**, azaz bármely két lapjának van közös éle. Ez azt jelenthetné, hogy a Heawood-féle hétszínű térkép előállítható hét síklapból álló poliéder formájában. Ha a polarítás alap-

¹ Az 1949. évi, akkor második alkalommal megrendezett Kürschák-verseny. Kürschák József (1864–1933) a Budapesti Műszaki Egyetem professzora

gömbje az origó középpontú egységsugarú gömb, akkor a tér egy $P(a,b,c)$ koordinátákkal megadott pontjának az $a \cdot x + b \cdot y + c \cdot z = 1$ egyenletű sík lesz a megfelelője. Így ahhoz, hogy megkapjuk a duális poliéder csúcsait, elegendő megoldanunk 14 darab háromismeretlenes lineáris egyenletrendszert. Azért ennyit, mert a Császárpoliéder ennyi háromszöglap alkotja. A csúcsok ismeretében pedig már könnyű kiszámolni egy-egy lap éléinek és átlóinak a hosszát, amely a „fogalmam sincs, milyen lehet” poliéder lapjainak a megszerkesztéséhez szükséges.

- Kellett (volna) ehhez elég sokat számolni, amihez viszont kellő pontosságra és kitarásra lett volna szükség. Ez viszont nekem nem volt. Volt viszont Szegeden akkortájt (1975-ben) egy (sőt: a) számítógép, amely MINSZK-27 névre hallgatott, elfoglalt egy jó nagy termet, egy másikat pedig az az apparátus, amely a hűtéséről gondoskodott. Egy barátomat megkértem, hogy számoltassa ki velem az általam kért adatokat. A magamfajta, számítógéphez egyáltalán nem értő „gyalogos” matematikatanár számára misztikus nimbusz vette körül a számítógépet, a programozójával együtt, aki meg tudta fogalmazni a gép nyelvében az én problémámat. (Egy jó hosszú lyukszalag kellett a programnak, egy másik az adatoknak. Az eredményt is egy lyukszalag tartalmazta, amit viszont megértett egy nyomtató). Felcsigázva vittem haza a kinyomtatott numerikus adatokat (abban az időben még álmodni sem lehetett arról, hogy rajzoljon egy számítógép), amelyből rendre megszerkesztettem az új poliéder lapjait. A lapok között akadt azonban ön-átmetsző is. Arra nem gondoltam, hogy egy egyszerű, de alkalmasint konkáv testszögletnek esetleg ön-átmetsző sokszög lehet a duálisa.

- Kellett némi remény, hogy a Császárpoliéder csúcsai helyett más pontokat, de ugyanazokat a kombinatorikus kapcsolatokat véve alapul, sikerül önátmetszés nélküli lapokat (egyszerű hatszögeket) kapni. Ez azonban a drága gépidővel, nehézkesen működő MINSZK-27-tel nem tűnt megvalósíthatónak.
- Kellett egy forradalommal felérő szemléletváltás a számítástechnikában, amely az asztali számítógépek elterjedésének az irányába hatott. 1976 októberében kapott a Szegedi Tanárképző Főiskola egy WANG 2200/C típusú, 16 KB memóriájú, BASIC interpreterrel² működő számítógépet. Azon csodálkoztunk, hogy van olyan számítógép, amely elfér egy asztalon. Maga a bőrdnyei gép tranzistorokkal működött. Az adatokat és a programokat speciális magnókazettán tárolta. Az eredményeket az alfanumerikus³ képernyőn, vagy nyomtatón kaptuk meg.
- Kellett némi szívósság, mások szerint megszállottság ahhoz, hogy autodidakta úton, szinte dokumentáció és programozói előképzettség nélkül meg tudjam tanulni ezt a programnyelvet. Sikerült. Két hónap elteltével rekonstruálni tudtam a korábban kapott eredményeket, egy újabb hónap elteltével be tudtam építeni a programba egy olyan szűrőt, amely az aktuális adatok futtatása mellett jelezte, hogy az így kapott hatszögek önátmetszők, vagy sem. Lehet, hogy a mai programozó jelöltek számára is jó iskolának számítana, ha a programozás legfontosabb szempontja a rövid és hatékony program készítése lenne. Erre, vagyis erős kreativitásra kényszerítették az akkori programozókat a lassú és kevés memóriájú gépek. Néhány hetes kísérletezés után egy adathalmazra azt „mondta” a számítógép, hogy mind a hét lap egyszerű sokszög. Ismét szerkesztgetés, modellkészítés következett, amely azonban továbbra sem volt eredményes. Ugyanis, bár minden lap egyszerű sokszög volt, voltak olyan lapok, amelyek a közös határvonalukon túl is met-

² Az interpreter azt jelenti, hogy nem készült a processzor számára érthető „fordítás” a futó programról, hanem a program minden egyes utasítását újból és újból meg kellett értenie, majd végrehajtania, valahányszor erre az utasításra ugrott a program. Ez rendkívül lassúvá tette a működést.

³ Az alfanumerikus képernyő csak számokat és betűket tudott megjeleníteni, rajzot nem.

szették egymást. Egy újabb „szűrő” elkészítésére volt szükség, amely ezeket a nem kívánt metszészvonalakokat felderítette.

- Kellett jókora – mai szemmel is hihetetlennek tűnő – szerencse. Alig készült el ez az újabb szűrő, néhány hetes kísérletezés – mondhatnám azt is, hogy sötétben tapogatózás – után (1977. március 8-án) ismét azt mondta a gép, hogy a most kapott poliéder minden szempontból megfelelő. Ezúttal igaza volt. Kezemben volt egy eléggé csúnyácska poliéder modellje, amelynek viszont minden lapja egyszerű sokszög, és bármely két lapjának van közös éle. Pl. a legrövidebb élhossz mindössze 7 mm, a leghosszabb 36 cm volt. A kézbe vehető modell alapján már lehetett úgy változtatni az adatokat, hogy a kapott poliéder esztétikusabb látványt nyújtson. Sőt tudtam elemi geometriai, „nyúl a kalapból” jellegű bizonyítást is adni a poliéder létezésére. Ez volt a fenti.
- Itt véget is érhetne a történelemóra, az ezt követő események legkevesebbé rajtam múltak.
- Kellett egy, az információáramlás szempontjából (is) jól működő intézmény, a Szegedi Tudományegyetem Bolyai Intézete. Így szerezhettem tudomást arról, hogy 1975-ben egy cikk jelent meg a Scientific American c. folyóiratban a Császár-poliéderről. A Scientific American abban az időben két példányban járt Szegedre. (Az egyiket Szőkefalvi Nagy Béla akadémikus, a másikat az MTA Biológiai Kutatóközpontja kapta rendszeresen.)
- Kellett a Scientific American, ez a nagy tekintélyű, világszerte ismert tudományos ismeretterjesztő folyóirat. Ennek a matematikai rovatát évtizedeken át Martin Gardner⁴ vezette, akinek a fenti információ hatására el mertem küldeni a kapott poliéderről szóló eredményemet. Két héten belül kaptam tőle egy lelkes hangú levelet, amelyben arra kért, engedjem meg, hogy ezt az eredményt publikálja. Ő nevezte először a konstrukciót Szilassi-poliédernek. ([3])
- Kellett tehát a publicitás, amely a Scientific American cikkével kezdődött. Ennek akkor nem tulajdonítottam túl nagy jelentőséget, de utóbb kiderült, hogy minden további sikert ennek a néhány bekezdésnek köszönhet a konstrukció (és talán a felfedezője is). (Időrendben: [9], [4], [5], [6], [W 1].)

Engedjék meg, hogy e sikerek közül – a szerénytelenség vádját vállalva – felsoroljak néhányat:

- 1998.: A New York-i Rockefeller Alapítvány kuratóriumának elnöke megajándékozott a poliéder tömör bronzból készült modelljével, amelyet a kuratórium a „kreativitás szimbóluma”-ként adott az arra érdemes kitüntetettjeinek.
- 2000.: Egy brüsszeli egyetem matematika tanszéke arra vállalkozott, hogy felsorolja a huszadik század – megítélésük szerint – leginkább említésre méltó matematikai eredményeit. A matematika 11 területéről mintegy 150 eredményt soroltak fel. Így kerülhettem egy „társaságba” olyan nevekkel, mint Hilbert, Russell, Kolmogorov, Einstein, Gödel, Turing, Conway⁵, a magyarok közül Pólya György, Riesz Frigyes, Neumann János, Erdős Pál. A szűkebb, 13 eredményt említő geometria és lineáris algebra kategóriában együtt olvasható a nevem Peano, Mandelbrot, Penrose nevével. Erre valóban büszke vagyok, noha mind a mai napig nem értem, miként kerülhettem erre a listára. ([W 2])
- 2002.: Pierre Fermat, a nagy francia matematikus születésének 400-adik évfordulóján a ma matematikai múzeumként működő születőházának az udvarán felavathattam a konstrukció rozsdamentes acélból készült, mintegy egyméternyi méretű modelljét.
- 2005.: Jürgen Bokowski, aki igazolta, hogy a Császár-poliédernek négy, egymástól ránézésre különböző⁶ változata van, és több nincs ([1], p.: 235), az irányított matroidokról szóló könyvében egy önálló alfejezetet szánt a Szilassi-poliédernek. ([1], p.: 238–245.) Ebben igazolta, hogy ennek viszont nem létezik ránézésre különböző változata.
- 2006.: Részt vehettem Atlantában a Martin Gardner 92. születésnapja tiszteletére rendezett konferencián, ahol minderről alkalmam nyílt beszámolni nagyjából úgy, mint most 2007-ben itthon.

⁴ Martin Gardner nem volt kutató matematikus, viszont rendkívül sokat tett a tudomány népszerűsítéséért.

⁵ Conway-jel személyesen is beszélhettem Atlantában. Felhívta a figyelmemet a hétlapú poliéder egy általam nem ismert tulajdonságára.

⁶ A „ránézésre különböző” jelző itt pontosan definiált fogalom, lényegében azt jelenti, hogy a két változat csúcsai alapvetően más elrendezésűek, miközben a kombinatorikus szerkezetük azonos.

A szöbeszéd szerint egy híres kutatóintézet első emeletén, ahol a fiatal tudósjelöltek, tanársegédek dolgoznak, nagy betűkkel ki van írva a folyosóra, hogy: *Nem elég ha tudsz tojni, tudni kell kotkodácsolni is.* Egy emelettel feljebb, ahol a szakma nagy öregjei, vezető kutatók tisztségviselők szobái vannak, ez az írás olvasható: *Nem elég, ha tudsz kotkodácsolni, tudni kell tojni is.* Mindezt legszívesebben megtoldanám még egy mondattal, amelyet azonban nincs hova felírni, mert ez a kívülállókna szánt intelem: *Nem elég meghallani a kotkodácsolást, meg kell tudni különböztetni az indokolt hangokat az indokolatlan lármázástól.*

IRODALOM

- [1] BOKOWSKI, J.: *Computational Oriented Matroids*, Cambridge University Press, Cambridge, (2005.)
- [2] CSÁSZÁR, Á.: *A polyhedron without diagonals*, Acta Sci. Math. Universitatis Szegediensis (1949–50.), **13**:140–142.
- [3] GARDNER, M.: *The Minimal Art*, Scientific American (1978) 11.
- [4] GARDNER, M.: *Fractal, Music, Hypercards and More ...*, W.H. Freeman and Company, New York, (1991.)
- [5] GRÜNBAUM, B.: *Polytopes*, Kluwer Academic Publishers, 1994.
- [6] KAPPRAFF, J.: *Connections: The Geometric Bridge between Art and Science*, World Scientific, (2001.)
- [7] SZILASSI L.: *Egy poliéder, amelynek bármely két lapja szomszédos*, A Juhász Gyula Tanárképző Főiskola tudományos közleményei, Szeged, (1977.) 131–139.
- [8] SZILASSI, L.: *Regular Toroids*, Structural Topology Montreal, Canada (1986.), **13**: 69.- 80.
- [9] STEWART, B. M.: *Adventures Among the Toroids*, Okemos, Michigan, Revised Second Edition, (1980.)
- [W 1.] <http://mathworld.wolfram.com/SzilassiPolyhedron.html>
- [W 2.] <http://www.ulb.ac.be/soco/matsch/academique/siecle.htm>

LAJOS SZILASSI

Rabbit from a hat... Thoughts on metamathematic communication

The author resents mathematical literature almost exclusively focuses on results, and does not show the way leading to the results, although this would methodologically help research. As an example, he presents a dry, factual, „rabbit out of a hat” kind of proof of a polyhedron, and then describes the circumstances of the polyhedron's discovery: the path which the mentioned polyhedron had to travel till its discovery.

KRISZTIN NÉMET ISTVÁN

A geometriai transzformációk tárgyalásának egy módja a tanárképzésben

TANÍTÓ- ÉS ÓVÓKÉPZŐ INTÉZET

transzformációk tanítása, egybevágóság, hasonlóság, affinitás, kollineáció

Bevezetés

Írásunkban a nevezetes geometriai transzformációk – egybevágóság, hasonlóság, affinitás, kollineáció – tanárképzésbeli oktatásának egy módjáról foglaljuk össze gondolatainkat.

A geometriai transzformációk hagyományos tárgyalásában az egybevágóságot távolságtartó transzformációként definiáljuk, a hasonlóságot pedig aránytartó transzformációként (pl. [2]). Pelle Béla a tanárképző főiskolák hallgatói számára írt „Geometria” tankönyveiben ([8]), ([9]) a hagyományostól eltérő módon vezeti be ezeket a fogalmakat. A szikrátükrözés alapfogalmára és a Tükrözési axiómákra alapozva a tér, ill. a sík egybevágóságát mint síkra, ill. egyenesre vonatkozó tükrözések szorzatát definiálja. A hasonlóságot pedig centrális nyújtás és egybevágóság szorzataként értelmezi. A kétféle definíciós mód közötti különbséget röviden úgy fogalmazhatjuk meg, hogy a hagyományos definíció egy tulajdonságával határozza meg a fogalmat, az utóbbi pedig „konstruktívan”, vagyis módszert ad a leképezés megadására. A konstruktív módszer azonban nem folytatódik [8]-ban a további alapvető leképezéstípusok, az affinitások és a kollineációk vizsgálatánál. ([9]-ben nem szerepelnek ezek a témák.)

A hagyományos tárgyalásmódban az euklideszi síkon az affinitást a sík egyenestartó transzformációjaként definiáljuk, a tengelyes affinitást pedig tengellyel rendelkező affinitásként. A klasszikus projektív síkgeometriában a kollineációt a sík egyenestartó transzformációjaként definiáljuk, a centrális (tengelyes) kollineációt pedig centrummal (tengellyel) rendelkező kollineációként.

Korábbi cikkeinkben már tanulmányoztuk ezt a konstruktív, szorzatokra épülő módszert. Megvizsgáltuk axiomatikus alapjait, továbbá azt, hogy hogyan lehet ezt a módszert az affinitások és a kollineációk témakörére alkalmazni ([4], [5], [6], [7]). Először, a [8]-ban és [9]-ben megkezdett módszert folytatva, a centrális nyújtás fogalmához szorosan kapcsolódva – a lehetséges megadási módokat szem előtt tartva – metrikus alapon definiáltuk a síkbeli tengelyes affinitást és a síkbeli centrális-tengelyes kollineációt. Majd az ily módon bevezetett speciális leképezések szorzataként definiáljuk az új, általánosabb leképezéseket. A hasonlóságra, az affinitásra és a kollineációra vonatkozó alapvető tételeket a Tükrözési axiómákkal, ill. az egybevágóságra vonatkozó tételekkel analóg formában, és analóg módszerekkel tárgyaltuk. Megpróbáltunk egységes, következetes fogalom-, tétel- és módszerrendszert kialakítani. Most röviden ismertetjük a definíciókat, majd a téma tanításával kapcsolatos megjegyzéseinket foglaljuk össze.

Definíciók

A centrális nyújtás fogalma a hagyományos módon szerepel [8]-ban és [9]-ben. (Megjegyezzük, hogy az alábbi definíció kicsit eltér az ott levőtől. A továbbiakban irányított szakaszokat használunk.)

Definíció. Legyen adott az euklideszi síkon egy C pont és egy $\lambda (\neq 0)$ valós szám. Centrális nyújtásnak nevezzük a következő leképezést. C legyen fix; más P pont képe legyen az a P' pont, melyre $CP' = \lambda CP$.

Definíció. Legyen adott az euklideszi síkon két, egymással nem párhuzamos egyenes, t és e , és egy $\lambda (\neq 0)$ valós szám. Általános tengelyes affinitásnak nevezzük a következő leképezést. t pontjai legyenek fixek; más P pont képe legyen az a P' pont, melyre $TP' = \lambda TP$, ahol T a t egyenes azon pontja, melyre (PT) egyállású e -vel.

Definíció. Legyen adott az euklideszi síkon két párhuzamos egyenes, t és e , e egyik irányítása, és egy $\lambda > 0$ valós szám. Speciális tengelyes affinitásnak nevezzük a következő leképezést. t pontjai legyenek fixek; más P

pont képe legyen az a P' pont, melyre PP' hossza $\lambda d(t, P)$, és egyirányú, ill. ellentétes irányú e -vel, attól függően, hogy t nem választja el, ill. elválasztja P -t és e -t.

Definíció. Legyen adott a kibővített euklideszi síkon egy t egyenes, rajta kívül egy C pont, és egy $\lambda (\neq 0)$ valós szám. Általános centrális-tengelyes kollineációnak nevezzük a következő leképezést. C és t pontjai legyenek fixek; más P pont képe legyen az a P' pont (CP) -n, melyre $(P'PCT) = \lambda$, ahol $T := (CP) \cap t$.

Definíció. Legyen adott a kibővített euklideszi síkon egy t egyenes, rajta egy C pont.

Ha C és t is ideális, akkor a hozzájuk tartozó speciális centrális-tengelyes kollineációkon a C irányú eltolásokat értjük.

Ha t közönséges és C ideális, akkor a hozzájuk tartozó speciális centrális-tengelyes kollineációkon a t tengelyű speciális tengelyes affinitásokat értjük.

Ha t és C is közönséges, akkor legyen adva még egy t -vel párhuzamos f közönséges egyenes. Ekkor speciális centrális-tengelyes kollineációnak nevezzük a következő leképezést. t pontjai legyenek fixek; más P pont esetén legyen $F := (CP) \cap f$. Ha P közönséges, akkor képe legyen az a P' pont (CP) -n, melyre

$$(CPP') = \frac{FC}{CP}; \text{ ha } P \text{ ideális, akkor pedig } P' := F.$$

Definíció. Az euklideszi síkon hasonlóságnak nevezzük tengelyes tükrözések és centrális nyújtások véges szorzatát.

Definíció. Az euklideszi síkon affinitásnak nevezzük centrális nyújtások és tengelyes affinitások véges szorzatát.

Definíció. A kibővített euklideszi síkon kollineációnak nevezzük centrális-tengelyes kollineációk véges szorzatát.

A téma oktatásával kapcsolatos megjegyzések

A következőkben megpróbáljuk sorra venni, hogy a konstruktív módszer didaktikai és matematikai elveinek milyen következményei vannak, továbbá hogy hol és hogyan kapcsolható össze más módszerekkel.

1. A transzformációk konstruktív definíciói teljes összhangban vannak a függvények megszokott, elemi megadási módjával: a definíciók az értelmezési tartományt és a hozzárendelési szabályt rögzítik. Azonnal meg tudjuk adni, meg tudjuk „mutatni” bármely pont képét. Ezért konkrétabbak, „kézzelfoghatóbbak”, de hosszabbak, bonyolultabbak is, mint a hagyományos definíciók. Utóbbiakban bizonyos tulajdonságokkal rendelkező függvényosztályt definiálunk. (Pl.: „a sík olyan egyenestartó transzformációja, aminek van tengelye”). Pont képeinek megadása csak egyéb, a definícióban nem szereplő tulajdonság levezetése után lehetséges.

2. A konstruktív módszer nem a legáltalánosabb, nem a legkevésbé kívánó formában vezeti be a fogalmakat. Minden leképezéstípus vizsgálatát egy speciális esettel kezd; ennek jellemzése után következik a szorzatleképezés. A speciális felől haladni az általános felé fontos didaktikai elv. Ha azonban a sok tulajdonság közül meg akarjuk határozni a legfontosabbakat – amik meghatározzák a leképezést – akkor ez külön vizsgálatot igényel. Ezzel a tárgyalás – a hagyományos felépítéssel összehasonlítva – hosszadalmasabbá, kevésbé „gazdaságossá” válik. A hagyományos felépítés az általános esettel kezd, a leképezés fő invariánsai közvetlenül a definícióban jelennek meg. Ez a mód az általánosítás, az analitikus jellemzés, a más geometriákban való megjelentetés szempontjából előnyösebb. A szorzatalakban való előállítást nem kell külön vizsgálni, a megadással kapcsolatos alaptételek igazolásában megjelenik.

3. Korábbi írásainkban érintettük a transzformációk hagyományos és konstruktív definícióinak egyenértékűségét. Véleményünk szerint az ekvivalencia említése, vizsgálata nemcsak elméletileg, hanem az oktatás szempontjából is fontos. Egybevágóság és hasonlóság esetén azért, mert a hallgatók közoktatásbeli tanulmányaik során más definíciót ismertek meg ezekre a fogalmakra, ill. tanárként más definíciót fognak majd tanítani. Affinitás, kollineáció esetén pedig azért, mert a hallgatók esetleges későbbi tanulmányai során más geometriákban más definíció vonatkozik rájuk. A különböző definíció típusok zavart okozhatnak, ha nem tárgyaljuk kapcsolatukat.

A középiskolai tankönyvek az egybevágóságot a hagyományos módon, a távolságtartás tulajdonságával vezetik be. A hasonlóság kétféleképpen jelenik meg: vagy az aránytartás tulajdonságával vezetik be, vagy centrális nyújtás és egybevágóság szorzataként definiálják (pl. [1], [3]).

Az egységes rendszer kialakítása érdekében az affinitás és a kollineáció fogalmait is metrikus alapon vettük be, úgy, hogy szorosan kapcsolódjunk a korábban tanult leképezések definícióihoz. A hallgatóknak ez természetes, hiszen erős bennük a leképezésekkel kapcsolatos metrikus gondolkodás. Ez azonban azt a téves képzetet is okozhatja, hogy ezeket a fogalmakat – sőt, az „egész” geometriát – kizárólag metrikus alapon lehet tárgyalni. Ezen segíthet, ha a megfelelő tételek után szólnunk a hagyományos felépítéssel való kapcsolatáról, a fő invariánsok kiemelésével. Ez lazítja a metrikus fogalmakhoz való kötődést, előkészíti az általánosítást, a más geometriák felé való nyitást.

A különböző definiálási módokat esetleg rögtön a fogalom bevezetésénél is lehet érinteni. A megfelelő speciális leképezések tárgyalása után az általános leképezés fogalmát egy-egy olyan tételre alapozhatjuk, ami bizonyos tulajdonságok ekvivalenciáját rögzíti:

Tétel. Az abszolút sík egy leképezésének alábbi tulajdonságai ekvivalensek egymással:

- Előáll véges sok tengelyes tükrözés szorzataként.
- Távolságtartó transzformáció.

Az ilyen leképezést egybevágóságnak nevezzük.

Tétel. Az euklideszi sík egy leképezésének alábbi tulajdonságai ekvivalensek egymással:

- Előáll egy egybevágóság és egy centrális nyújtás szorzataként.
- Előáll véges sok tengelyes tükrözés és centrális nyújtás szorzataként.
- Aránytartó transzformáció.

Az ilyen leképezést hasonlóságnak nevezzük.

Tétel. Az euklideszi sík egy leképezésének alábbi tulajdonságai ekvivalensek egymással:

- Előáll egy hasonlóság és egy tengelyes affinitás szorzataként.
- Előáll véges sok tengelyes affinitás és centrális nyújtás szorzataként.
- Egyenestartó transzformáció.

Az ilyen leképezést affinitásnak nevezzük.

Tétel. A kibővített euklideszi sík egy leképezésének alábbi tulajdonságai ekvivalensek egymással:

- Előáll egy affinitás és egy centrális-tengelyes kollineáció szorzataként.
- Előáll véges sok centrális-tengelyes kollineáció szorzataként.
- Egyenestartó transzformáció.

Az ilyen leképezést kollineációnak nevezzük.

4. Felépítésünkben nemcsak az egybevágóság definíciója tér el a közoktatásban szereplőtől, hanem annak axiomatikus alapja is. Az iskolai alap vagy a (térbeli) „mozgás”, vagy szakaszok, szögek „egybevágósága” (esetleg mindkettő), ill. ezek alapvető tulajdonságai. A tankönyvek ezek alapján vezetik be az egybevágóságot, és a tükrözések fogalmait is. A Tükrözési axiómákra épülő felépítésben pontosan az „ellenkező irányú” felépítéssel találkozunk a hallgatók: itt a síkratükrözés az alap. Tehát pl. a tengelyes tükrözés fogalmának bevezetésénél a megszokott, felezőmerőlegest vagy térmozgást alkalmazó definíció helyett itt egy teljesen új formájú és szemléletű definíciót ismernek meg. Ez a „szemléletváltás” komoly problémát jelent a hallgatóknak, különösen azért, mert rögtön a geometriai tanulmányok elején jelentkeznek. Ezt a problémát talán csak később lehet feloldani, pl. amikor a Párhuzamossági axiómával ekvivalens állításokat tárgyaljuk. Ekkor bővebben lehet szót ejteni arról, hogy formailag különböző axiómák létrehozhatják ugyanazt a geometriát is. Természetesen itt azazal a problémával is szembe kell nézni, hogy a hallgatók mennyire vannak tisztában az axiómarendszer „klasszikus” („szemléletes”, fizikai tapasztalatokon alapuló) és „modern” (logikai, definíciós) jelentésével.

5. A kollineációk tárgyalásánál is felmerül egy axiomatikus jellegű probléma. Ezt a leképezést az „ideális elemekkel kibővített euklideszi sík”-on vezettük be, amit „projektív sík”-nak is nevezhetnénk, mert illeszkedési, rendezési és folytonossági struktúrája modellezi az ún. „valós (klasszikus) projektív sík” axiómarendszerét. Mi mégsem használtuk ezt a fogalmat, a következők miatt. Vizsgálataink során végig különbséget tettünk az ideális és közönséges elemek között, továbbá a Tükrözési és Párhuzamossági axiómákra alapuló metrikus fogalmakat használtunk. A valós projektív síkon azonban (eredendően) nincsenek sem kitüntetett elemek, sem

euklideszi alapú metrika. Ha a hallgató későbbi tanulmányai során találkozik a projektív geometria axiomatikus tárgyalásával, zavart okozhat a projektív sík fogalmának kétféle használata. A problémát részben megoldaná, ha a centrális-tengelyes kollineációt csak az eltűnési egyenestől megfosztott euklideszi síkon definiálnánk. Így megmaradnánk az euklideszi geometria keretei között. Ez azonban még körülményesebbé tenné a tárgyalást, hiszen több ilyen leképezés szorzatánál több egyenest kellene kizárni. A másik megoldás a projektív geometria felől történhetne: először kiépítjük a valós projektív sík geometriáját, majd abban modellezzük az affin és euklideszi síkot. Nyilván ez sem járható út, hiszen bevezető jellegű geometriai tárgyról van szó.

6. A síkbeli és térbeli leképezések közötti kapcsolat is figyelmet érdemel. Külön a síkban és a térben ugyan egységes felépítést valósítottunk meg, de nincs „teljes” egység a sík és a tér között. Egyrészt nem „egyforma” pl. a sík- és térbeli egybevágóság definíciója: az egyikben tengelyes, a másikban síkratükrözés szerepel. Természetesen csak formailag nem egyeznek meg, tartalmilag igen, hiszen a síkbeli tengelyes tükrözést síkratükrözéssel definiáltuk. (Ilyen fogalmi kettősség más felépítésben is előfordul. Pl. a hagyományos felépítésben szakaszok, szögek egybevágósága alapfogalom, más alakzatoké pedig az erre az alapfogalomra viszszevezetett távolságtartó leképezésekkel van definiálva.) A másik probléma az, hogy a síkbeli leképezéseket egy síkon belül definiáltuk, a térben két különböző sík között nem létesítenek kapcsolatot. Ezért pl. a két sík közötti párhuzamos, ill. centrális vetítést külön kell tárgyalni. Ezek új „elemi” leképezésként jelenhetnek csak meg. Viszont felhasználásukkal össze lehet kapcsolni a sík- és téergeometriát úgy, hogy beillesztjük ezeket is a szorzatos felépítésbe: síkbeli tengelyes affinitást előállíthatunk térbeli tengely körüli elforgatás és síkok közötti párhuzamos vetítés szorzataként; síkbeli, közönséges centrumú és tengelyű centrális-tengelyes kollineációt pedig előállíthatunk térbeli tengely körüli elforgatás és síkok közötti centrális vetítés szorzataként. Így ezeket az előállításokat is felhasználhatjuk a leképezések vizsgálatában.

7. A leképezések tárgyalásakor fontos kérdés, hogy mi lesz kör (kúpszelet) képe. Kör (kúpszelet) affin, ill. kollineációs képeinek vizsgálata a hagyományos felépítésben részben vagy egészében analitikus geometriai módon történik. A konstruktív felépítésben is szükségünk van erre az eszközre. Kör tengelyes affinitásnál, ill. centrális-tengelyes kollineációnál kapott képeinek vizsgálatát csak körülményes módon tudjuk beilleszteni a szorzatos felépítésbe. Az előző pont végén említett, térbeli előállítások alapján kapjuk, hogy kör képe tengelyes affinitásnál, ill. centrális-tengelyes kollineációnál egy körhenger-, ill. körkúpfelület és egy sík metszésvonala. Forgáshenger, ill. -kúp esetén a Dandelin-tételek megadják választ, hogy mi ez a metszet, a ferde esetre azonban nem. Affinitás esetén, nagy kerülővel ugyan, de még választ kaphatunk ezen a módon. Ugyanis minden affinitás előállítható egy hasonlóság és egy merőleges tengelyes affinitás szorzataként; merőleges tengelyes affinitásnál pedig elérhető, hogy forgáshenger síkmetszete legyen a vizsgált kör képe. De kollineáció esetén általában már nem tudjuk biztosítani a forgáskúpot. Ferde körkúp síkmetszetének vizsgálata pedig mindenképpen igényel koordináta-geometriai eszközöket is. A többi kúpszelet képeinek vizsgálatára pedig csak annyiban alkalmas a fenti módszer, hogy levezethető: minden kúpszelethez van olyan centrális-tengelyes kollineáció, ami őt körbe viszi. (Felhasználva, hogy minden kúpszelet előállítható egyenes körkúp síkmetszeteiként.) Ez az eredmény elegendő pl. a Pascal és Brianchon tételek igazolásához, mert – amint az ismert – ezek állításait körre „könnyen” megkaphatjuk.

Visszatérve a kúpszelet affin, ill. kollineációs képeinek vizsgálatához, ha ezt teljesen részletezni akarjuk, akkor mindenképpen analitikus úton kell tárgyalni. De, véleményünk szerint, több szempontból megéri egy speciális esetben (forgáshengert, -kúpot feltételezve) a fenti, szorzatos módon választ keresni. Egyrészt motivációs céllal; másrészt nagyon szép példája a sík- és téergeometria összekapcsolásának; harmadrészt, sejtés fogalmazható meg az általános esetre. Utána pedig – utalva arra, hogy általános esetben nem alkalmazható ez a módszer – természetes módon merül fel az analitikus út, hiszen a sejtett képek egyenleteit ismerjük.

8. Végül megemlítjük, hogy éppen az előzőekben említett, szintetikusan nehezen tárgyalható részek eredményeinek szemléltetésében nagyban segíthet egy dinamikus geometriai szoftver használata, pl. Cabri, ([10]) Euklidesz ([11]). Már pl. az eltolás és az elforgatás tárgyalása kapcsán haszonnal alkalmazható, amikor azt vizsgáljuk, hogy az őket előállító tükrözések tengelyei közül az egyik (bizonyos feltételekkel) tetszőlegesen vehető fel. Egyenes, kör, kúpszelet képeinek vizsgálatakor is nagy segítséget nyújt a mozgathatóság, mozgó pont nyomvonalának meghatározása, különösen affinitás, kollineáció esetén.

HÍVATKOZÁSOK

- [1] Czapáry E. – Gyapjas F.: Matematika 9, 10 (3., 2. kiadás), Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2003.

- [2] Hajós Gy.: Bevezetés a geometriába (8. kiadás) Tankönyvkiadó, Budapest, 1987.
- [3] Kosztolányi J. – Kovács J. – Pintér K. – Urbán J. – Vincze I.: Sokszínű matematika 9, 10, Mozaik Kiadó, Szeged, 2001–2002.
- [4] Krisztin Német I.: Megjegyzések az egybevágóság és a merőlegesség fogalmának megalapozásához a főiskolai geometriaoktatásban, Berzsényi Dániel Főiskola Tudományos Közleményei XIII. Természettudományok 8. (2002) 17–37.
- [5] Krisztin Német I.: Dedekind's axiom of continuity and the axioms of Reflection, IV. Vedecká konferencia doktorandov, UKF-FPV Nitra, Edícia Pírodovec č. 106, 314–319, Nitra, 2003.
- [6] Krisztin Német I.: Remarks on the concept of similarity in teaching geometry in teachers' training college, Acta Academiae Paedagogicae Agriensis, Sectio Mathematicae 31 (2004) 107–118.
- [7] Krisztin Német I.: Remarks on the concepts of affine transformation and collineation in teaching geometry in teachers' training college, Annales Mathematicae et Informaticae 32 (2005) 225–236.
- [8] Pelle B.: Geometria (2. kiadás), Tankönyvkiadó, Budapest, 1979.
- [9] Pelle B.: Geometria (átdolgozott kiadás), EKTf Líceum Kiadó, Eger, 1997.
- [10] <http://www.w.cabri.com>
- [11] <http://www.euklides.hu>

ISTVÁN KRISZTIN NÉMET

A means of discussion of geometrical transformations in teacher training

In [8] and [9] (textbooks for teachers' training colleges written by B. Pelle) isometry and similarity are defined not in the classical way but as a product. We continued this way of definition refer to the affine transformation and collineation. We summarized the consequences of the mathematical and didactical principles of this method in teacher training, compared the different ways, and studied the connection between them.

3 ENETUDOMÁNY ÉS TÁRSADALOMISMERET

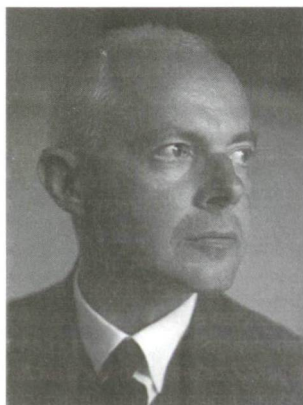

MACZELKA NOÉMI

Bartók Mozart-játéka és instruktív kiadványai

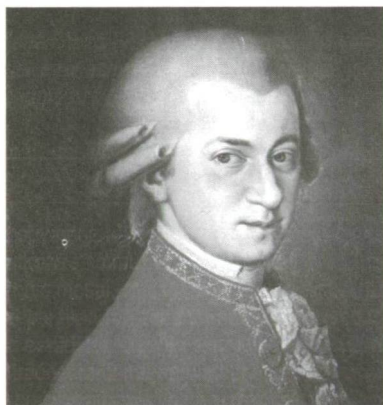
MŰVÉSZETI INTÉZET

Bartók, Mozart, hangfelvétel, Urtext, kottakiadás

Bartók Béla

[1881. március 25. Nagyszentmiklós
(Sinnicolaul Mare) – 1945. szeptember 26. New York]

Wolfgang Amadeus Mozart

(1756. január 27. Salzburg – 1791. december 5. Wien)

Mi a közös Mozartban és Bartókban? Mindketten zseniális zeneszerzők. Természetesen egyéb közös vonások is felfedezhetők, de – előadóművész lévén – számomra magától adódott a téma, amit a címben jeleztem. A 2006-os közös évforduló alkalmat teremtett arra, hogy összekapcsoljuk e két géniusz tevékenységét, és így megragadom az alkalmat, hogy néhány szót szóljak Bartók Mozart-játékáról és Bartókról mint a Mozart-zongoraszonáták kiadójáról.

Legelőször is: hogyan zongorázott Bartók?

Bartók zongorajátékáról nem sok felvétel maradt. Ezek a felvételek sem mindig jó minőségűek. Zongorajátékáról képet kaphatunk a korabeli kritikákból, tanítványok visszaemlékezéseiből is. Minden esetre korának egyik legnagyobb zongoristája volt, habár később a zeneszerző és a népzenekutató háttérbe szorította a zongoraművészt, így a közvélemény sem őrzi emlékezetében igazán nagy zongoraművészként. Zongorajátéka korának romantikus hagyományaiból nőtt ki és fejlődött sajátosan bartóki játékmóddá. Az akkori szokásokhoz képest kottahűbb előadás, a zeneszerzői gondolatok hiteles tolmácsolásának igénye, kevésbé ismert művek előadása jellemezte előadását. Hangszíne, érzékeny billentése, kiváló csuklójátéka és finom rubatói tették egyénivé zongorahangját.

Szeretném, ha a felsoroltak bizonyítására példaként meghallgatnánk Bartók játékát egy archív felvételen, melyen Mozart: Á-dúr zongorára és zenekarra írott rondójának részletét játssza a budapesti Filharmóniai Társaság Zenekarával, Dohnányi Ernő vezényletével 1936. október 26-án. Az operaházi hangversenyt a Budapesti Rádióállomás közvetítette, onnan vették lakklemezre a rövid részletet.

A mű partitúrájának (Mozart: A-dúr rondo K.V. 386) igen érdekes sorsa volt. Azok között a kéziratok között leltek rá, amelyeket Constanze Mozart 1800-ban (más forrás szerint 1799-ben) a fiatal, offenbachi kiadónak, Johann Anton Andrének (1775. október 6. Offenbach am Main – 1842. április 6. uo.) adott el. 1840 körül 12 másik kézirattal együtt Londonban előlverték. Az, hogy a kéziratot már ekkor lapokra szabdalták szét, vagy hogy ezt a műveletet az ismeretlen vevő végezte el később, nem tudható, a biztos csak az, hogy a partitúrának nyoma veszett. Csak 1910-ben irányult rá a figyelem: a Mozart-rajongó W.W. Fowler közölte könyvében (Stray Notes on Mozart and his Music), hogy egyszer látott két lapot belőle Oxfordban. Szerencsére, mielőtt a kotta ily barbár sorsra jutott volna, Cipriani Potter 1839-ben készített egy zongorakivonatát a műből, és azt

publikálta. E kivonat, valamint a megtalált 4 partitúraoldal-kézirat (136–171. ütem) alapján Alfred Einstein (1880. december 30. –1952. február 13.) rekonstruálta a művet. Mozart ezt a rondót eredetileg a K.V. 414-es Á-dúr zongoraverseny zárótételeként komponálta.

A most bemutatandó felvételt Makai István készítette Török Sophie költőnő [1895–1955 (eredeti neve: Tanner Ilona) – Babits Mihály költő (1883 – 1941) felesége] megrendelésére. A magyar amatőrök eleinte decelit- és zselatinlemezekre készítették felvételeiket, ám a háborús években át kellett térniük a kórházakból beszerzett, leselejtezett röntgenfóliákra. Makai Istvánnak egy darabig stúdiója működött a fővárosban, és mint a téma szakértője, könyvet is írt „Hangrögzítés – hangfelvétel” címmel. A koncertről egy darab, kb. 3 perces, 30 cm-es lakklemez készült, melyen a Rondo 38–151. ütemei, valamint a részlet végén a műsorvezető (Tamásné Filótás Lili) lekonferálása hallható.

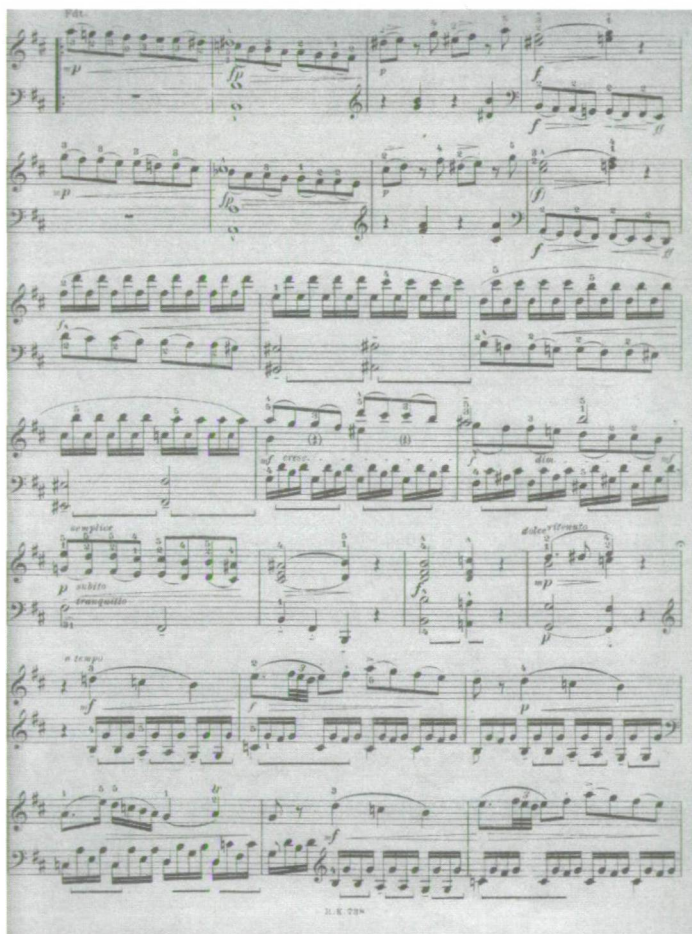
Amennyiben elég figyelmesen tudjuk hallgatni a felvételt, képesek leszünk a zörgés és kattogás közül ki-hallani Bartók rugalmas, könnyedén guruló rubatóit, melyek éppen csak annyira helyezik át a hangokat a kottában rögzített helyről, hogy a zene természetes lejtését megérezhessük, de sohasem okoznak a hallgatónak labilis érzetet az időben. Ugyancsak megfigyelhetjük, mennyire különböző dinamikával játssza a páros kötések első és második hangjait – az első sokkal súlyosabb a másodiknál, nem csak dinamikája erősebb, de sokszor időben is hosszabb. Vagy: egyfajta előadói hagyományt idéz a bal kéz Alberti-basszusainál: az első hangot, azaz az akkord basszusát megnyújtja a billentyű lenntartásával, vagy egy kis pedállal.

Miután meghallgattuk ezt a rövid kis Mozart-részletet, nézzük meg, hogy az előadás során megfigyelt apró előadásbeli finomságok hogyan jelennek meg a Rozsnyai Károly zeneműkiadó kérésére készített instruktív kiadványokban. Rozsnyai a kor legnevesebb zongoraművészeit, zongorapedagógusait (Bartókon kívül Szendy Árpádot, Chován Kálmánt és másokat) kért fel, hogy pedagógiai célzatú sorozatot készítsenek, segítve ezzel a tanulók és tanárok munkáját a zeneirodalom legnagyobb szerzőinek tanulásakor.

Hasonlítsuk most össze két kiadás kottaképét Mozart: D-dúr szonáta K.V. 311. I. tételének kidolgozási részéből! (Peters Nr. 1800a Martienssen–Weismann valamint Rozsnyai Nr. 1451. Bartók előadási jeleivel)

182

Bartók a tőle megszokott rendkívüli gondossággal járt el a kiadványok készítésekor is. Pontosan elkülönítette a mozarti jeleket a sajátjaitól – ez utóbbiakat kisebb betűkkel nyomtatták. Így jól nyomon követhető, milyen utasítások erednek magától Mozarttól, és melyek azok, amelyeket Bartók javasol az előadónak. Könnyen megfigyelhető az is, hogy ez utóbbiak a mozarti gondolat folytatói, kitjesítői-e, avagy a szerzői akarattal el-
lentések. Bartók Béla minden szonátát gondosan elemez formailag is, jelzi a kottában a nagy formarészeket és a témákat egyaránt. A két kiadás egy-egy lapjának összehasonlításakor megállapíthatjuk, hogy a bartóki jelek sohasem mondanak ellent a mozartiaknak, azok kiegészítői, mintegy magyarázó, aprólékosabb, részletesebb útmutatást nyújtanak a zongorázónak, olyan tanácsokkal szolgálnak, melyek kellő mértékű betartása az előadás élővé válását, természetességét, a helyes hangsúlyozást segítik. Míg a mozarti forte és piano jelek egy-egy karaktert jelölnek, a bartóki jelek a karakteren belüli helyes hangerőviszonyokat is megmutatják. A témákon belül megjelenő apróbb tempó-, még inkább karakterváltozást jelölik az előadásmódra vonatkozó kifejezések (semplice, tranquillo, subito, ritenuto, a tempo). Megtaláljuk az Alberti-féle basszus játékmódjának jelöléseit is: a basszushangok negyeddal való jelölése, ill. pedáljelzés formájában. A sok crescendo – diminuendo jelzés segíti a statikus, egyforma hangerejű játék elkerülését, hajlékonyabb, színesebb játékot biztosít helyes mértékben történő alkalmazása.

A kiadói utasításokkal ellátott kották nagyon hasznosak akkor, amikor már van egyfajta képünk egy bizonyos műről, ill. ha egy jelentős előadói egyéniség véleményét szeretnénk megismerni egy bizonyos műről. Nem nélkülözhetők azonban a tanulás során az Urtext -kiadások, amelyek nem kötik meg az előadói fantáziát,

ill. pontos képet adnak a szerzői jelölésekről. A kezdők tanításakor azonban az Urtext sok esetben (pl. Haydn-szonáták) nem nyújt elegendő támpontot a tanulónak a helyes artikulációhoz, ezért helyesebb olyan kiadáshoz fordulni, amely takarékosan ugyan, de tartalmaz megoldási javaslatokat is.

IRODALOM

W.A.Mozart: Rondo K.V. 386. Universal Edition A.G. Wien (zongorakivonat)

W.A. Mozart: D-dúr szonáta KV. 311. (Peters Nr. 1800a és Rozsnyai 1451)

Centenary Edition of Bartók's Records (Complete) Bartók Records Archives, 1912–1944. Hungaroton LPX 12334–38, 1981.

Demény János: Bartók Béla a zongoraművész. Budapest, 1973.

<http://www.wikipedia.org>

NOÉMI MACZELKA

Bartók's performance of Mozart, and his publications of instruction

Béla Bartók was one of the greatest pianists of the 20th century. Only a few recordings have remained of Bartók's piano playing, and most of the time these are low-qualities. One of these few archive recordings is Mozart's A-major Rondo KV386 for piano and orchestra. The world-premiere of this piece of music was performed in 1935. It was first played in Hungary on 26th October, 1936. Ernő Dohnányi conducted the Orchestra of the Philharmonic Company. Béla Bartók played the solo. The Hungarian State Radio from Budapest, broadcast it. István Makai recorded this performance, for the order of Sophie Török poetess (1895–1955, wife of Mihály Babits poet, 1883–1941). Károly Rozsnyai, the music-publisher in Budapest, asked many famous pianists and professors to create a collection for music learners. Béla Bartók edited among others Mozart's sonatas. We're going to compare two different editions of the D-major Sonata KV311 (Peters Nr. 1800a Martinesen-Weismann, and Rozsnyai Nr. 1451) Performer helper sings from Bartók: dynamic signs, articulation signs, pedal-signs, sign of Alberti's, character signs of the execution. Bartók's and Mozart's signs differ from each other, Bartók-signs are printed in smaller characters, while the Mozart-signs are bigger.

DOMBI JÓZSEFNÉ

Liszt és Bartók előadóművészete

MŰVÉSZETI INTÉZET

zenei képesség, tanulmányok, előadóművészet, repertoár hangversenytípusok

Liszt és Bartók egyaránt voltak alkotó- és előadóművészek. Amíg a zeneszerzés egész pályájukat meghatározta, addig előadóművészetük bizonyos időhatárok köré vonható. Liszt 1847-ben a zongoraművészi pályájának csúcán abbahagyta a koncertezést, Bartók Béla halála előtt 2 évvel, 1943-ban adta az utolsó hangversenyét.

A továbbiakban Liszt és Bartók előadóművészi pályájának kibontakozását és jellemzőit mutatjuk be. Ezzel kapcsolatban több kérdést vizsgálunk meg.

Hogyan indult e két művész pályája, milyen zenei háttérrel rendelkeztek, milyen tényezők mutatták a zenei képességeik megnyilvánulásának első jeleit, mikor kezdtek zenét tanulni, kik voltak a tanáraik, mi alkotta a repertoárjukat, milyen fellépési lehetőségeik voltak, kik voltak a hangversenyek rendezői, esetleg támogatói, mi jellemezte a művészek hangversenytípusait?

Liszt előadóművészetének kialakulása és jellemző hangversenyei

Liszt családjában gyakori volt a házimuzsikálás. Édesapja Liszt Ádám „műkedvelő zongorista és csellista volt, hegedűn is játszott, és igen jó basszushanggal rendelkezett.”¹ Széles repertoárt ismert, többek között Bach, Mozart, Hummel és a fiatal Beethoven darabjainak jó részét. Liszt Ferenc hatéves volt, amikor a zenei tehetség első jelei megmutatkoztak nála dallamemlékezés formájában. Egy séta alkalmával visszadúldolta az apja által korábban játszott zongoraverseny egy témáját. Liszt Ádám felismerte fia különleges tehetségét, és mindent megtett annak érdekében, hogy ez akadálytalanul kibontakozzon. Hatéves korában kezdte el zongorára tanítani. Módszere még ma is korszerűnek tekinthető.” A kottaolvasás mellett arra ösztönözte, hogy emlékezetből játsszon, másrészt lapról játsszon, és hogy improvizáljon.”²

Liszt gyors fejlődését mutatta, hogy alig 2 év tanulás után hibátlanul, szigorú tempóban és pontos ritmusban játszotta Bach, Mozart, Hummel, Cramer darabjait. Liszt Ádám a továbblépés érdekében három általános célt tűzött maga elé.

„Bécsbe kell küldeni a gyereket, ahol megfelelő morális nevelésben részesülne.

Elsőrangú zenetanárnál kell gondoskodni, aki hetente legalább háromszor foglalkozik vele, emellett a fiú franciául és olaszul tanulna.

A gyors előrehaladást biztosítandó, a gyerek a lehető leggyakrabban hallgatna koncerteket, operákat, énekes miséket.”³

Mielőtt a bécsi tanulmányokra sor került volna, Liszt Ádám több hangversenyt szervezett fia számára.

Liszt első hangversenyére 1820 októberében Sopronban került sor.

„A hangversenyt egy vak fuvolaművész rendezte, aki maga is csodagyerek volt, de ebben az időben elvesztette a közönség kegyeit. Arra számított, hogy a csodagyerek Liszt feléleszti az ő népszerűségét is. Liszt Ries: Esz-dúr zongoraversenyét játszotta.

November 26-án Pozsonyban Eszterházy Miklós gróf otthonában adott önálló hangversenyt, ahol Ries: Esz-dúr zongoraversenyét játszotta, és népszerű dallamokra improvizált.

A hangversenyen a Diétán tartózkodó magyar nemesek vettek részt, akik ezután alapítványt hoztak létre, amellyel Liszt külföldi taníttatását segítették.

Liszt tanára Bécsben Czerny volt. Itt még nagyobb gyakorlatot szerzett a lapról játékban, és megtanult önállóan gondolkodni a zenéről. Az első nyilvános bécsi hangversenyen 1822. december elsején Liszt Hummel: a-moll zongoraversenyét adta elő, emellett szabad fantáziával lépett fel. 1823. április 13-án került sor

¹ Alan Walker Liszt.Ferenc | A virtuóz évek 1811–1847 Zeneműkiadó Budapest 1986. 82. p.

² Alan Walker. i.m. 83.p

³ Alan Walker i.m. 90.p.

a következő bécsi koncertjére, melyet a Redoutensalban rendeztek. Kisegítő művészeket is szerződtek, akik Kreutzer és Rossini műveket énekeltek. Liszt Hummel: h-moll versenyművét és Moscheles: *Grandes Variations* zongorára és zenekarra írt művét játszotta.⁴ Megszokott dolog volt, hogy a költségeket a koncertező művész viselte, és egyben ő állt a műsor középpontjában. A kisebb szerepet játszó művész viszont hozzájárult a siker biztosításához.

Liszt Ádám a bécsi tanulmányok után európai körútra⁵ vitte Ferencet. Elsősorban Franciaországban és Angliában szerette volna bemutatni. Előtte azonban egy koncertet szervezett Pesten. Liszt ismét Moscheles darabját játszotta, valamint néhány szabad fantáziát a közönség által megadott témákra. Az ezt követő turné helyszíne München, Augsburg és Stuttgart, Párizs, London.

Párizsban a bérelt lakásuk Sebastian Erard zongorakészítő műhelyével szemben volt. Erardnak volt egy nagy szalonja, ahol szólókoncerteket rendeztek. Hamarosan összebarátkozott a két család. Erard egy új hétoktávos modellt ajándékozott Lisztnek, amelyen már az új ismétlőtechnika működött. Egyfajta üzleti megállapodást kötöttek, hogy Liszt Erard-zongorákon fog játszani, ha a gyáros a koncertek színhelyére szállítja a hangszert. Így pl. Londonba, Bordeaux-ba, Genfbe is eljutott az Erard-zongora.

1823–24-ben Párizsban Liszt Ferenc 38 alkalommal játszott nyilvánosan. Liszt Ádám a színházat is megkapta ingyen, saját javára, olyan feltétellel, hogy egy jótékonyági hangversenyen is játszik fia a *Concerts Spirituels* keretében. Liszt Ádám egy szimfonikus zenekart is szerződtetett, amikor Ferenc Hummel: h-moll zongoraversenyét és Czerny: zongorára és zenekarra írt variációit játszotta. Ez a koncert nyilvános diadalt hozott. Liszt Ádám feljegyezte, hogy a koncert 4711 frank bevételt hozott⁶ és 14 újságíró versengett azért, hogy Lisztről írhasson.

Liszt és apja gyakran jártak koncertre, és pl. Hummelt is meghallgatták az Erard szalonban. Liszt londoni hangversenyére 1824. június 5-én került sor, mely félig zártkörű est volt az Argyll Roomban. Ezután számos zártkörű estélyen lépett fel, majd június 21-én nyilvánosan is bemutatkozott. Jónéhány neves zongorista is meghallgatta az estet: Clementi, Cramer, Ries, Kalkbrenner, Cipriani Potter. A műsoron Hummel: h-moll zongoraversenye hangzott el. Majd rögtönzött Rossini: A sevillai borbély c. opera egyik témájára.

1826-ban Liszt franciaországi körútra indult. Bordeaux, Toulouse, Marseilles, Lyon és egyéb városokba. Ezután Genfbe és Luzernbe is ellátogatott. 1827-ben újabb angliai turnéra került sor. Liszt Hummel: a-moll zongoraversenyét játszotta. Meghallgatta őt az akkor 75 éves Muzio Clementi is. Liszt Londonban már a saját műveit is játszotta.

Az 1830-as években Liszt Beethoven interpretációi hagytak maradandó nyomot. Repertoáron tartotta a Holdfény szonátát és a Hammerklavier szonátát. Ez bátor cselekedetnek számított, melyhez hasonlót kevés korabeli muzsikussal vitt véghez.⁷

Liszt egy időre a Chopin-művek búvkörébe került. Az Asz-dúr polonéz op. 53, az f-moll etűd op. 10, a *Berceuse* erősen hatottak Lisztre, melyeket szívesen tűzött műsorára.

1837-ben koncertezett először Milánóban a Scalaban, amelyet további két koncert követett. A milánóiak zenei ízlését az opera iránti érdeklődés jellemezte, a zongoristák iránt semmiféle lelkesedést nem tanúsítottak. Mikor Liszt egyik etűdjét játszotta, felkiabáltak a színpadra, hogy szórakozni jöttek, nem tanulni. Liszt ekkor arra a lépésre szánta magát, hogy átírja Rossini: *Les soires musicales* c.⁸ vokális darabból álló sorozatát és a következő hangversenyek műsorára tűzte.

Liszt 1838. április 18. és május 25. között 8 koncertet adott Bécsben a pesti árvízkárosultak javára. Ez alkalommal a művész 24 ezer aranyforintot gyűjtött össze. Ez volt a legnagyobb magánkézből származó adomány.

Liszt bécsi koncertjeit neves művészek hallgatták. Friedrich Wieck, Clara Wieck, Czerny, Kalkbrenner, Haslinger, Thalberg és a bécsi konzervatórium néhány vezető tanára⁹. Liszt Bécsben több, mint 40 kompozíciót játszott emlékezetből, pl. Beethoven op. 26 Asz-dúr, op. 27 cisz-moll szonátát, Scarlatti, Weber, Chopin, Händel, Schubert műveket. A Scarlatti iránti érdeklődést Liszt keltette fel a bécsi közönségben, ezután adta ki

⁴ Alan Walker i.m. 103.p.

⁵ Alan Walker i.m. 117. p.

⁶ Alan Walker i.m. 121.p

⁷ Alan Walker . i.m. 200.p.

⁸ Alan Walker . i.m. 265.p.

⁹ Alan Walker .i.m. 269 p.

a teljes szonátakötetet Haslinger. Ekkor készültek a Schubert dal-átíratok. Liszt 1839-ben mintegy 21 átíratot készített.

1839 novemberében ismét Bécsben adott 6 hangversenyt a Beethoven Emlékalapítvány megsegítésére. Ekkor hangzott el első ízben a Pastoral szimfónia átíratja. Liszt ebben az időben repertoáron tartotta Beethoven op. 57 Appassionata, az op. 28 Pastoral szonátát, az op. 37. c-moll zongoraversenyt és emellett számos operaparafrázist.

1839–47 között Liszt nagy koncertkörutat tett Európában. A zongoraátíratokkal mintegy kultúrmissziót töltött be, amely kortársai zenekari darabjainak megismertetését tűzte ki célul.

Liszt találta ki a szóló zongoraestet. Ő volt az első, aki egész műsort játszott emlékezetből, aki az akkori teljes billentyűs repertoárt játszotta Bachtól Chopinig. Ő volt az első, aki a színpaddal párhuzamosan állította fel a zongorát, melynek nyitott fedele ilymódon a közönség felé verte vissza a hangot. Ő volt az első, aki a Pireneusoktól az Uralig mindenütt turnézott Európában (postakocsin). A szólóest angol elnevezése a recital is tőle származik. Nagyon gyorsan tanult pl. Beethoven: c-moll zongoraversenyt egy nap alatt tanulta meg, és nyilvánosan eljátszotta rögtönzött kadenciával. Liszt volt az első, aki a koncertek csúcspontján nemet tudott mondani annak folytatására, hogy azután a zeneszerzésnek élhessen.

Bartók előadóművészetének kialakulása és jellemző hangversenyei

Bartók Béla zeneszerető családba született. A zenei tehetségét Bartók apjától eredeztette. „Apámban ... meg lehetõsen magasfokú zenei tehetség élt, zongorázott, mûkedvelõkbõl zenekart szervezett, sõt megpróbálkozott táncdarabok komponálásával is”.¹⁰

Bartók zenei érzéke korán megnyilatkozott. Másfél éves korában felismert bizonyos táncdarabokat, 3 éves korában érezte az ütemváltásokat, amikor édesanyja zongorajátékát dobon követte. Négyéves korában a zongorán ismerõs dallamokat keresett ki. Ötéves korától kezdte édesanyja zongorázni tanítani. Bartók gyenge szervezete miatt csak negyedóráig tartottak ezek a foglalkozások.

Bartók 10 éves korában Nagyváradra került, ahol Kersch Ferenc, a püspöki székesegyház orgonistája oktatta. Számos nehéz és sok darabot adott neki. Bartók Nagyszöllõsön lépett fel elõször nyilvánosan Beethoven op. 53 Waldstein-sonáta elsõ tételét és a Duna folyása c. saját kompozícióját adta elõ. A következõ évek a költözés jegyében teltek el (Pozsony, Beszterce, Pozsony). Ebben az idõben Bartók önképzésre kényszerült. Órák hossztal skálázott és kamarazenét játszott. 1894-ben Pozsonyban lelt elsõ igazi mesterére Erkel László személyében. Bartók ekkor ismerkedett meg J.S. Bach: Das Wohltemperierte Klavier darabjaival, Clementi: Gradus ad parnassum etûdjeivel, Chopin és Liszt néhány kompozíciójával. Erkel László halála után Hyrtl Anton tanította. Ekkor Mendelssohn-, Schumann-, Brahms-mûvekkel gazdagodott repertoárja. Pozsonyban nagy hatással volt rá Dohnányi Ernõ, aki kiváló zongorista volt.

Bartók 1895-ben elõször lépett fel nyilvánosan a pozsonyi színházban, mint zongorakisérõ. Iskolai ünnepségek alkalmával is lehetõsége volt bemutatkozni, ekkor többek között Liszt: Spanyol rapszodiáját játszotta.

A zeneakadémiai felvételin többek között Beethoven op. 57 Appassionata szonátát és Liszt–Paganini: a-moll etûdjét játszotta. Thomán István vette fel osztályába. Bartók zongoramûvészi pályafutása Liszt születésének 90. évfordulója alkalmával rendezett hangversenyhez kapcsolható, ahol a h-moll szonátát adta elõ. „Ma senki sincs az akadémia zongorás növendékei között, aki több sikerrel vágtatna Dohnányi nyomában”.¹¹ Kacsóh Pongrác a következõképp jellemezte Bartók elõadását. „Zongorajátékát pár szóval ismertetni bajos dolog volna. Ezt hallani kell. Öszintén szólva eddig csak D' Albert, Risler, Dohnányi játékában tudtunk olyan tiszta esztétikai élvezetet találni, mint az õvében. Ez persze egyéni véleményünk, lehet, hogy kissé elfogult, de biztosan tudjuk, hogy igen sokaknak ugyanez a véleménye.”¹²

Az akadémia elvégzése után szokás volt külföldi hangversenyeket adni. Bartók elsõ külföldi zenekari estjére Bécsben került sor. Ezt a hangversenyt a Musikvereinsalban tartották, ahol Beethoven: Esz-dúr zongoraversenyt játszott. A berlini bemutatkozás Bartók saját rendezése volt. A neves muzsikuskok között ott volt a koncerten Godowsky és Busoni is. Az utóbbi két hangversenyre 1904-ben került sor. Összefoglalva a tanulóévek és az elsõ hangversenyek koncertjeit megállapíthatjuk, hogy a következõ típusok léteztek.

¹⁰ Tallián Tibor: Bartók Béla. Gondolat, Budapest 1985. 11. p.

¹¹ Tallián i.m. 32. p

¹² Tallián i.m. 48. p.

Iskolai hangversenyek, közreműködések zongorakísérőként és szólistaként, meghívások általi zenekari koncertek, saját rendezésű nyilvános koncertek, szólóestek. Az első hangversenyeken Bartók elsősorban virtuóz darabokat játszott. Beethoven és Liszt darabjait, emellett néhány már elkészült saját művét. Az ezt követő években repertoárja bővítését főleg a Liszt művek jelentették: Esz-dúr zongoraverseny, Haláltánc. Zarándokévek 3. kötet darabjai, Weinen Klagen, Patetikus koncert (Dohnányival).

Bartók zongoraművészi pályájának első szakaszában Beethoven műveit játszotta szívesen, a nagy zongoraszonáták és versenyművek mellett kamarazenei alkotásait is gyakran műsorára tűzte pl. Kreutzer-szonáta, Triók. A harmincas években a preklasszikusok fele fordult és számos Scarlatti-szonátát, Farnaby-variációit, Pescetti Paradisi egy-egy szonátáját is műsoron tartotta. A harmincas évektől kezdve Bach partitái, prelúdium és fűgái, az f-moll zongoraverseny is elhangzott előadásában. Bartók repertoárján Mozart és Brahms, Debussy kamarazenei alkotásai és Mozart zongoraszonátái, zongoraversenyei is megtalálhatók. Kodály zongoradarabjait is szívesen játszotta. Saját műveit rendszeresen bemutatta.

Bartók mintegy 20 országban koncertezett. Zongoraművészi pályájának hangversenytípusai között fellelhetők a szerzői estek, szóló koncerteke, kamarakoncertek, zenekari estek.

Új típust jelentettek az úgynevezett rádiós koncertek (pl. az angol rádió rendszeres koncertező művésze volt), és valamely hangversenyrendező társaság által szervezett koncertmeghívások. Bartók nagyon körültekintően, előzetes levelezés alapján tájékozódott a hangverseny minden körülményéről, a fellépési díjról, a próbalehetőségekről. Az 1938-as évtől gyakoriak voltak a feleségével adott kézzongorás koncertek és közreműködések. Gyakran elhangzott a Szonáta két zongorára és ütőhangszerre, valamint Mozart Esz-dúr kézzongorás versenyműve.

Bartók előadóművészetét a maga korában is elismerték. Tóth Aladár zenekritikus így vallott erről: „Bartók nemcsak legnagyobb alkotózsénije korunk zongorairodalmának, hanem hallatlanul merész fantáziájú, lenyűgöző igazságú mestere hangszerének is. Maradandóbb élményt, mint Bartók a zongoránál el sem képzelhetünk.”¹³

Bartók előadóművészetének legfontosabb jelentősége, hogy saját darabjait gyakran játszotta. A fennmaradt felvételek interpretációi pótolhatatlan útmutatást jelentenek az utókor számára.

Liszt a XIX. század, Bartók a XX. század legnagyobb előadójának egyike. Előadóművészi pályájukat – mondhatjuk – közel azonos időben kezdték. Nagy kitartással és sok gyakorlással lettek a zongora virtuózai. Mindkettőjük előadását mágikus erő jellemezte. A virtuozitás mellett előadásmódjuk a zene mélységeit tárta a hallgatóság elé. Repertoárjuk igen széles skálán mozgott. A zeneirodalom addig született legnagyobb műveit szólaltatták meg.

IRODALOM

- Alan Walker: Liszt Ferenc¹. A virtuóz évek 1811–47 Zeneműkiadó, Budapest, 1986.
 Demény János: Bartók Béla a zongoraművész Zeneműkiadó, Budapest, 1973.
 Tallián Tibor: Bartók Béla szemtől szembe. Gondolat, Budapest, 1981.
 Tóth Aladár: A zongora Budapest hangversenyéletében. in Nyugat, 1923. 24. szám

¹³ Tóth Aladár: A zongora Budapest hangversenyéletében. I. in Nyugat 1923. 24. szám

*JÓZSEFNÉ DOMBI***Liszt's and Bartók's performing art**

The essay explores the unfolding of Liszt's and Bartók's career as pianists, beginning with the first appearance of their musical abilities. We deal with their significant essays, first concerts and later repertoires. Liszt's musical talent was revealed at the age of six, Bartók's at the age of one and a half. Liszt started his musical studies at the age of six, Bartók at the age of five. Their first teachers were family members: Liszt's his father, Bartók's his mother. Both had significant teachers: Czerny for Liszt, and Erkel and István Thomán for Bartók. They gave their first concerts at the age of nine and ten, respectively. Both artists had a huge repertoire. Liszt introduced a number of innovations at concert performing. Bartók's concerts, and the recordings of his pieces, stand as guidelines for the following generations.

ERŐS ISTVÁNNÉ

Mozart-szerenádok

MŰVÉSZETI INTÉZET

zeneirodalom, műfaj- és stíluselemzés, kamarazene, hangszerezés

A szerenád, amely eredeti jelentése szerint késő esti, szabadtéri szerelmes zene volt, az 1700-as évek második felére többszörös hangszeres műfajjá alakul (bár eredeti jelentését és énekes jellegét az operaszínpadon továbbra is megőrzi). A hangszeres szerenád a korszak alkalmi, „használati” zenéje, különböző ünnepek, eljegyzések, esküvők, diplomaosztók vagy tanévzárók (Finalmusik) kísérője. Esztétikai álláspontja „a szépség keresése, majd megtalálása a természetben, a szeretett személy vonásaiban, a közösségi érzés jóleső elfogadásában, s mindez ott rejlik az élet egyes stációinak odaillő zenével történő megünneplésében.”¹ Ezeket a zeneműveket – kor szokásos zenei gyakorlatának megfelelően – csak egyszer adták elő. Ez lehet az oka, hogy az igen gazdag salzburgi szerenádiradalomból (többek között Michael Haydn és Leopold Mozart műveiből) mindössze néhány darab maradt fenn.

A műfaj irodalmában alapvető fontosságú Günter Haußwald német zenetörténész Mozart szerenádjairól írt, 1951-ben megjelent könyve², valamint Carl Bär tanulmányai³. A szakirodalom igen gyakran a szerenád műfajához sorolja a divertimentókat, norturnókat és cassatiókat, amelyek forma és kifejezés tekintetében nem mindig választhatók el élesen⁴.

A szerenád bizonyos zenélési alkalomhoz kötött műfaj, magában hordozza az ünneplés „mobilitását”, az ünneplők vonulását, menetét. Ezt megjelenítő jellegzetes tételtípusa az induló, amely nyitó tételként vagy keretként járul a műhöz. Ha megnézzük a Mozart-szerenádokat, azt látjuk, hogy nem minden szerenádnak van indulója, ugyanakkor számos divertimentóhoz írt Mozart indulót vagy indulószzerű tételt. Így például az utolsó salzburgi divertimentót (K 334) szerenád jellegű szélső tételek keretezik. E tételtípus alapján tehát nem állapíthatunk meg különbséget a szerenádok és a divertimentók között.

A szerenádok és divertimentók tételek szám tekintetében nagyon változatos képet mutatnak: találunk háromtételes divertimentókat, mint például az első vonósnégyesek (K 136, K 137, K 138), és találunk háromtételes szerenádokat is (Serenata notturna K 239). Az 1776-ban született négytételes fúvósdivertimentók után azonban a hattételes divertimento-szerkezet a leggyakoribb. Mindkét műfajra (szerenádra és divertimentóra) jellemző a két menüettétel – többnyire két trióval – és a variációs tételek – minden esetben hat-hat variációval.

A szerenádok többsége hat - nyolc tételes, de a tételek számánál lényegesebb sajátosság a szerenádok tételtípusaiban mutatkozó változatosság: gyakori egy-egy hangszer szólisztikus kiemelése; ez a hangszer legtöbbször a hegedű. Számos szerenád tartalmaz hegedűverseny-tételeket vagy teljes, háromtételes hegedűversenyt, például a K 203, K 204 szerenádok vagy a Haffner-szerenád (K 250). Fenti megállapítás fordítva is igaz: több hegedűversenynek van szerenád-stílusú tétele, ezek általában a lassú tételeknek. A „sinfonia concertante” hangvételt fedezhetjük fel a K 204 D-dúr szerenád második Andante tételében vagy a K 320 „Postakürt” szerenádban.

Úgy tűnik, hogy a szerenádok megelőlegezik mindazt a formai és hangzásbeli gazdagságot, amivel a későbbi szimfóniákban, versenyművekben vagy vonósnégyesekben találkozunk. Ez a megállapítás a hangszerelésre is igaz: az 1771-ben született K 113-ban ír először klarinétzólómozart, a basszetskürt pedig a K 361-es B-dúr szerenádban szólal meg először. Itt kell megemlíteni, hogy az első jelentős c-moll mű is egy szerenád (K 388), amely közel két évvel megelőzi az egyetlen c-moll hangnemű zongoraszonátát (K 457) és négy évvel a – hangnemében egyedülálló – c-moll zongoraversenyt (K 491).

¹ Solomon, M.: Mozart, (Budapest, 2006) 154.

² Haußwald, G.: Mozarts Serenaden (Leipzig, 1951.)

³ Bär, C.: Die „Musique vom Robinig”, Mitteilungen der Internationalen Stiftung Mozarteum (1960) - Die Lodronischen Nachtmusiken, Mitteilungen der Internationalen Stiftung Mozarteum (1961) - Zum „Nannerl-Septett” KV 251, Acta Mozartiana (1962) - Die Andrerterin-Musik: Betrachtungen zu KV 205, Acta Mozartiana (1963).

⁴ Bär, C.: Zum Begriff des „Basso” in Mozarts Serenaden, Mozart-Jahrbuch 1960/61 (S.134–36).

A szerenádok és divertimentók előadó együttese minden esetben függ az előadás helyétől és az alkalomtól, de a divertimentókat kisebb, kamarajellegű együttes jellemzi, azaz egy szólamot egy hangszer játszik. Ezzel szemben a szerenádok többségét zenekar szolgáltatta meg: az 1779-ben komponált D-dúr szerenád (K 320) zenekari összetétele például teljesen megegyezik az ugyanebben az évben írt G-dúr szimfónia (K 318) együttesével.

A vonósdvertimentók és vonósszerenádok az 1769–70-es évektől végigkísérik Mozart egész életútját 1788-ig, az Esz-dúr vonóstrióig (K 563), amely divertimento címét hat tételes – két menüettet és egy variáció-sorozatot tartalmazó – formájának köszönheti. Ritka azonban a kizárólag vonósokra komponált mű. A salzburgi évek legjellegzetesebb divertimentoegyüttese a két kürttel kiegészített vonósnégyes. Ez hallható a Lodron grófnőnek írt két (K 247 és K 287) divertimentóban vagy a K 334-ben.

A salzburgi szerenádok a Michael Haydn által képviselt osztrák szerenád-hagyományokat követik, többségüket két oboából, két kürtből és vonósegyüttesből álló zenekar adja elő, tehát ugyanaz a zenekar, amivel Mozart versenyműveiben találkozunk. Az előadó-együttes szempontjából külön csoportot alkotnak a barokk concerto-stílust idéző, több zenekarra írt szerenádok, mint például a Serenata notturna (K 239), vagy a négy hangszercsoportra komponált Notturmo (K 286).

A fúvósdvertimentók nem mutatnak olyan időbeni folyamatosságot, mint a vonós-alkotások, komponálásuk általában egy-egy évszámhoz köthető. Ilyen kiemelkedő év 1776, amikor öt divertimentót írt Mozart két oboára, két fagottra és két kürtre. Az öt sextett mindegyike négytételes és tételrendjük is hasonló. (Különleges, egyedi alkotásnak számít az 1773-ban keletkezett hattételes C-dúr divertimento – K 188 – két fuvalára, öt trombitára és négy üstdobra.)

A bécsi években lényegesen kevesebb szerenád születik, Mozart érdeklődése inkább a szimfónia műfaja felé fordul, de ez nem jelenti a szerenádok bensőséges hangvételének eltűnését. Csupán arról van szó, hogy a szerenád kilép eredeti funkciójából, és átlépve a műfaji határokat, a szimfóniákban és vonósnégyesekben él tovább, megőrizve természetközeli, szerelmes hangvételét.

Az 1781–84 között komponált fúvószene külön kategóriát jelent a mozarti életműben: ez tulajdonképpen nem kamarazene, hanem elsősorban szabadtéri előadásra írt muzsika. Ebben az időszakban születik három jelentős fúvósszerenád: az Esz-dúr (K 375), a c-moll (K 388) és a B-dúr (K 361). A K 375 és a K 388 előadóegyüttese a korszak jellegzetes fúvósegyüttese, a „Harmonie”, amely nyolc hangszerből: két oboából, két klarinétból, két fagottból és két kürtből áll.

Gran partita

Bár az Esz-dúr és c-moll szerenádok időben és hangszerelésben közel állnak a B-dúr szerenádhoz, mégsem tekinthetők közvetlen előzményének, hiszen a B-dúr szerenád, a Gran partita egyedülálló mű! Különlegességét páratlan hangszer-összeállítása adja: a közel hatvan perces művet tizenhárom hangszer adja elő: két oboa, két klarinét, két basszektürt, négy kürt, két fagott és egy nagybőgő.

A mű keletkezésének idejéről és körülményeiről keveset tudunk⁵. A kutatások bebizonyították, hogy a „München 1780” mellérendelés – amint az az első Köchel-jegyzékben olvasható – nem helytálló. Alfred Einstein megjegyzése a KV³-ban ugyancsak téves: „1781 első félévében komponálta Mozart Münchenben és Bécsben”. Már önmagában is kétségesnek kell tekintenünk azt a véleményt, miszerint a művet 1782. augusztus 4-én, Mozart házasságkötése alkalmából adták elő. Az a feltevést, hogy a hét tételes szerenád eredetileg két műből, egy négy és egy háromtételes összevonásából született, a Library of Congress Washington anyagában található kézirat alapján megdől.

A szerenád keletkezésének valószínű időpontja 1783 vége, illetve 1784 eleje. A legkorábbi egyértelmű dokumentum a B-dúr szerenádról egy 1784. március 23-i keltezésű bécsi újsághír „Stadler úr” aznap esti hangversenyéről, ahol többek között elhangzik egy „egészen különleges, nagyszabású fúvósdarab”, amelynek zeneszerője Mozart. És, hogy ez a „nagyszabású fúvósdarab” valóban a szóban forgó B-dúr szerenád, arról a másnapi újság beszámolója tanúskodik. Johann Friedrich Schink tudósítása dicséri az előadás színvonalát és pontosan felsorolja a „fúvós darab” hangszer-összeállítását.

A „Gran partita” cím Mozart halála után került a kézirat első oldalára, tehát nem Mozarttól származik.

⁵ Wolfgang Amadeus Mozart Neue Ausgabe sämtlicher Werke Band 17, (S.17/237) Bärenreiter-Verlag Kassel (1991).

A B-dúr szerenád lassú bevezetéssel kezdődő első tétele, valamint a zárótétel a szerenádok jellegzetes induló-hangvételében szólal meg. Ebben a műben alkalmaz Mozart először basszetskürtöt, és ez az új hangszer megjelenésének első pillanatától az oboával és a klarinétal azonos rangú dallamhangszer. Különösen fontos szerepet kap az első menüett első triójában, ahol a két klarinét és két basszetskürt a vonósnegyesek hangzását idéző kvartettjét halljuk.

A hangszeregyüttes négy kürtje első pillanatban meglepőnek tűnhet. Kiderül azonban, hogy a kürt jelen esetben nem dallamhangszer. Azt mondhatnánk, hogy a kürtök hangzásába van beleágyazva a többi hangszer, a kürt adja a hangzás különleges plaszticitását.

A fagott az első menüett második triójában és az ötödik (Romance) tételben dallamvivő, szólistikus szerepet kap, mégsem ez a fő funkciója, hanem a harmóniai megalapozás, a basszushangzás biztosítása. Felmerül a kérdés: mi a szerepe akkor a nagybőgőnek? Hiszen a figyelmes hallgató is csak néha, egy-egy pillanatra (leginkább a pizzicato szólamrészekben) fedezi fel a nagybőgő hangzását. Nem elegendő a két fagott? A fagott sajátossága, hogy nem minden oktávban egyformán intenzív, vannak hangszínből és hangerősségből halványabb fekvései. Nem véletlen, hogy Mozart már az 1773-ban komponált D-dúr divertimentóban (K 205) két hangszerre: fagottra és csellóra bízta a basszust, ahol a két hangszer szólama teljesen megegyezik. (A basszushangzás kérdésével több helyen is találkozunk a korszak zeneelméleti írásaiban. Haydn például ezt írja: „Szívesebben alkalmazok 3 basszushangszert – cselló, fagott és nagybőgő – mint 6 bőgőt és 3 csellót...”⁶.)

Mozart szereti a nagybőgőt, szívesebben alkalmazza basszushangszerként, mint a csellót (például a két Lodron-divertimentókban). Itt a B-dúr szerenádban az egyik fagott szólama mindvégig szinte teljesen megegyezik a nagybőgővel, tehát a fagott szólama egy oktávval mélyebben is megszólal. Ez a hangszerezés egészen különleges hangzást eredményez: a nagybőgő adja a szólam mélységét, de a hangszín a fagott fűvőshangszíne marad.

A Gran partita – mint fenn említettem – egyedülálló alkotás, egy különleges szín a mozarti szerenád-zene hihetetlenül gazdag univerzumában, amelyről Solomon ezt írja: „Az egész világ átölelésének vágyát megjelenítő zene ez, fiatalos muzsika, amely szól a fiatalos epekedésről, de nem szól a bánatról, s átjárja egyfajta ártatlan utópizmus, a tökéletesedésbe, szépségbe, érzéki beteljesülésbe vetett hit. A korlátlan lehetőségek és a termékeny képzelet zenéje, amelyben Mozart alkotóereje első ízben jut el a csúcra.”⁷

ISTVÁNNÉ ERŐS

Mozart serenades

Looking through research on Mozart, we find strikingly little material about the serenades and divertimentos. Most studies cover these genres in a short chapter, at most, or only mention them briefly. In 2006, the year of Mozart, several new publications appeared, but serenades were still left out of the focus of music researchers. However, these pieces, with their unique forms and sounds, play a significant role in the whole of Mozart's work.

⁶ Joseph Haydn, *Gesammelte Briefe und Aufzeichnungen*, szerk. Bartha Dénes. (Budapest, Corvina, 1965, 60.)

⁷ Solomon: *im.* 162.

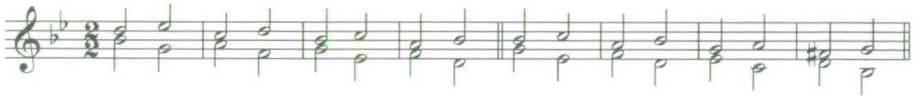
ORDASI PÉTER

A tengelyrendszerű funkciós gondolkodás példái Kodály Zoltán műveiben

MŰVÉSZETI INTÉZET

funkciórend, tengelyrendszer, poláris távolság, Kodály-domináns, heptatonía secunda.

Semmit sem kell tudnunk a funkciókról, hogy érezzük a következő kétszólamú menet természetességét:

Hozzáadva a basszus autentikus kvint-kvart lépéseit azonnal kitűnik a menet funkciós jellege

Lá Re Szó Dó Fa Ti Mi Lá Lá Re Szó Dó Fá Ti Mi Lá

T S D T S S D T T S D T S S D T

1. kottapélda

A tiszta kvint- és kvartlépések sora szabályos funkciós kört (T-S-D-T) alkot, ám ott, ahol a diatonikus rendszer karakterisztikója (szűkített kvint) következik a szekvenciában, megtorpan a funkciós körforgás, funkcióismétlést tapasztalunk.¹

A számos barokk és klasszikus példa közül Händel g-moll passacagliájának témáját idézzük:

g-moll passacaglia (téma)

G. F. HAENDEL

Cembalo

Az akkordok
alaphangja: Lá Re Szó Dó Fa Ti Mi — Lá

T S D T S S D T

2. kottapélda

Kodály a *Tizenöt kétszólamú énekgyakorlat*-ban Vivaldi *D-moll concerto*-jának témáját idézve ad stílusgyakorlatot a tanulók kezébe:

¹ Bárdos: *Tonika, vagy nem?* In: Harminc írás. Budapest, Zeneműkiadó. 1969. 187. oldal

15 kétszólamú énekgyakorlat (12)

Kodály
Antonio Vivaldi témájára

T S D T S S D T

a: I IV VII III VI II V I
C: V I IV VII

3. kottapélda

A barokk szekvencia négyeshangzatokkal is közismert:²

T S D T S S D T

3 7 7 7 7 7 7 #

4. kottapélda

A bécsi klasszikusok kedvelt váltódominánsát a romantika szeptim-nón akkordjai közé vegyítve:

T S D T S S D T

5 9 7 9 9 #9 #9 7

5. kottapélda

Innen már csak egy lépés a Kodály által igen kedvelt szekvencia, amelyben minden akkord domináns-szeptim vagy -szeptim-nón színezetű:

T S D T S S D T

5 9 7 9 9 #9 #9 7

6. kottapélda

Ennek szoprán szólamát elhagyva kiválóan a kromatikus menet és a klasszikus funkciórend összefüggése: a basszus szűkített kvint lépésénél a kromatikus menet megtorpan.

² Uo.: 189. oldal 13/6 kottapélda

Mellékdominánsok aut. szekvenciája:

T D T S D T S S D T

a) a barokk hagyomány szerinti funkciós basszus:

g:I V I IV C:V I IV^{sz5!} a:II V I

b) a basszus hangjainak poláris felcserélésével:

g:I V I IV C:V I IV^{sz5!} a:II V I

c) a kettő váltakozása kromatikus menetet ad:

g:I V I IV C:V I IV^{sz5!} a:II V I

7. kottapélda

Kodály népdalfeldolgozásainak harmonizálásában számos helyen alkalmazza ezt a kvart-kvint menetet. Egyik legszebb példája a Háy-ban az *Elment a két lány* (duett nőikarral), amelynek dallamához kétszer is szépen illeszkedik, ahogyan halljuk:

(Énekeljük hozzá halkán szolmizálva a basszust!)

Elment a két lány

Kodály: Háy János
Duett női karral - részlet

(T) T S D T S S D

El-ment a két lány vi-rá-got szed-ni, El-in-du lá-nak, kez-dé-nek men-ni,

gisz:I IV VII III VI II x V^x
LÁ RE SZÓ DÓ FÁ TI MI

9 7 7 9 9 7 6 3x
I IV VII I VI II V I
LÁ RE SZÓ DÓ FÁ TI MI LÁ

E-gyik a más-tól kez-di kér-dez-ni Ki volt az es-te té-ged ké-ret-ni?

9 7 7 9 9 7 6 3x
I IV VII I VI II V I
LÁ RE SZÓ DÓ FÁ TI MI LÁ

8. kottapélda

Énekeljük a dallamot a lényegre egyszerűsített zongorakísérettel!

A funkcióismétlés lényege tehát, hogy a poláris távolságú azonos szerkezetű hangzattal ugyanazt a vonzást lehet elérni. De nemcsak a szubdomináns funkciót lehet a poláris párjával helyettesíteni. Előfordul az a dominánssal is:

Háry - Toborzó

Kodály

Hej é - let, be gyöngy é - let, en - nél szebb sem le - het,

Csak az gyűj - jön ka-to - ná - nak, a - ki i - lyet sze - ret.

Funkciók: S D T S D T T
Alaphangok: A H E A D G E

9. kottapélda

S miért pont a tonikával ne eshetne meg?

Magas kősziklának

Hangnem: cisz-fríg

Domináns: D(Kodály) H(modális) 6 6 6 H
Tonika: CISZ CISZ CISZ G CISZ G CISZ G (G) EISZ (CISZ) Tonika!

10. kottapélda

A *Magas kősziklának* kezdetű dal zongorakíséretének befejező ütemeiben a tonikai *Cisz-dúr* akkordot két domináns funkciójú váltóakkord, a *D-dúr* (= „nápolyi” domináns) és a *H-dúr* (= modális domináns) veszi közre, a négy záró ütem pedig a *Cisz-dúr* – *G-dúr* szext poláris távolságú akkordokat váltogatja, megállapodva végül az *eisz* – *h* szűkített kvinten, a *cisz*-nek és *h*-nak tercén, s hallunk csodát: ez a szűkített kvint a tonika!

Persze a tonikai funkcióhelyettesítést jól ismerjük a klasszikusoktól álzárlat néven. Kodály azonban ezt is helyetessel készíti elő:

Kocsi szekér, kocsi szán

Kodály

9 7 9 7 6# (=7^b) 4 5
RE SZÓ DÓ FA TA LÁ
S D T S D t (álzárlat)

11. kottapélda

A *Kocsi szekér, kocsi szán* második versszakának végén ismét az autentikus fölépések szekvenciája készíti elő az álzárlatot, de nem a klasszikus V. fok felől érkezünk a VI.-ra, hanem a Ta-Lá basszus lépés által meghatározott „Kodály-domináns” fordulattal.

A tengelyrendszer szerinti helyettesítés mégis legtöbb változatban a domináns funkcióhoz kötődik.

Lendvai Ernő szerint „Egy domináns – tonika kadencia (vagy domináns – tonika elvű szekvencia) a következő alakokat nyerheti:

- 1) kvart-lépés felfelé (pl. G-dúr → C-dúr) – ami megfelel a klasszikus V-I oldásnak.
- 2) nagyszekund-lépés felfelé (pl. B-dúr → C-dúr) – jellegzetes modális domináns
- 3) kissetekund-lépés lefelé (pl. Desz-dúr → C-dúr) – ez utóbbit neveztük el Kodály-dominánsnak.
- 4) A negyedik lehetőség: nagyterc-lépés lefelé (pl. E-dúr → C-dúr) – jóval ritkábban fordul elő.”

Kezdjük a **barokk/klasszikus** domináns-tonika, az V.-I. fok kapcsolattal:

A 150. genfi zsoltár
1. versszak zárata 23.-26.

9 7 9 7 6# (=7^b) 4 5
RE SZÓ DÓ FA TA LÁ
S D T S D t (álzárlat)

12. kottapélda

A 150. genfi zsoltár
2. versszak zárata 49.-53.

Ór-vend - jetek az Is - ten - nek!

4 3 VI
V VI

13. kottapélda

A 150. genfi zsoltár
3. versszak zárata

mind-ö - rök - ké, öt mindo rök - ké!

VI II 6 7 5 4 3 I IV I

14. kottapélda

A 150. genfi zsoltár 16. századi dallama a legegyszerűbb, hagyományos zárlatokat vonzza, a korra oly jellemző díszítéssel, a terckéslettel. A harmadik versszak zárata több új elemmel bővül. A váltódomináns kvintszept akkord fénye a „mindörökké” kezdőszótagjára esik. (Kézenfekvő az asszociáció Bach János-passiójának záró koráljára, nemcsak a hangnemi azonosság (Esz-dúr) miatt, hanem a szövegi megfelelés okán is: a tág szerkesztésű váltódomináns kvintszept akkord itt is az „Ewiglich” (mindörökké) szó első szótagján ragyog fel.) A lezárást erősítő fontos mozzanat a két ütem hosszú IV. fokkal hangsúlyozott plagális zárlat.

A második eset, a **modális domináns** igen gyakori nemcsak Kodály, hanem a 20. szd. tonális zenéjében. Néhány jellemző Kodály-idézet:

A tonika váltó-akkordjaként:

Isten kovácsa

Kodály FINE.

e - zek - kö - zül ezt! Szed - je kend ki e - zek kö - zül ezt!

E D E

15. kottapélda

Vagy hosszan váltogatva a D-T fokokat:

Öreg vagyok már én

Kodály

Ej, ti-kon e-gyet, ket - tőt!

9 7 4 3 6 4 3 6 4 3 6 4 3 6 4 3

D D E D E D E E E

16. kottapélda

Ha a modális domináns négyeshangzat formában jelenik meg (szó-ti-re-fa), akkor a Lá-dúr akkorddal (lá-di-mi) együtt a Kodályra oly jellemző második hétfokúság (heptatonia secunda) teljes hangkészletét kapjuk meg:

Fölszállott a páva

Befejező ütemek:

Kodály

sza - ba-du-lá - sá - ra.

f Szó⁷ - Lá

r t, f,

d: lá

17. kottapélda

HEPTATONIA SECUNDA

Ti Re Fa Szó Non-tonika Tonika

Lá Di Mi Lá D T

18. kottapélda

A Lendvai Ernő által **Kodály-domináns**nak nevezett harmadik eset, amely kisszekund lépéssel közelíti meg az alaphangot, különösen otthon érzi magát a MI-végű dallamok harmonizálásában. (Bárdos Lajos erre az esetre a „**nápolyi-domináns**” kifejezést használja, utalva arra, hogy a hétfokú hangnemek többségében a II. fok leszállítással érhető el a tonika feletti kisszekund. Dúr-dúr kapcsolatokban:

TA-RE-FA – LÁ-DI-MI,
MA-SZÓ-TA – RE-FI-LÁ,
LA-DÓ-MA – SZÓ-TI-RE,
RA-FÁ-LA – DÓ-MI-SZÓ

Első példánkban, a **Rákóczi kesergőjének** zárlatában maga a dallam „hívja meg” friges záró fordulatával a nápolyi-fokot:

Rákóczi kesergője

molto rit. *pp* *tempo* $\text{♩} = 60$ Kodály

Jaj, ki ne szán - na!

pp

rallent.

espr. *dim.* *ppp*

GIS=AS
F
D
B

→ A

"Kodály-domináns" vagy
"nápolyi-domináns"

19. kottapélda

Az **Akkor szép az erdő** Mi-végű dallamának három versszaka teljes emberi sorsot jelenít meg. Kodály kíséretének zárlatában a Kodály-domináns egyik legjellemzőbb példáját találjuk. A Fa-szeptim akkord a teljes záró sort keretezi: két ütemmel bevezeti, és egy széles ívű sóhaj-futammal készíti elő a tonikai E-dúr hármast. De mi van közbül? A szöveg: „csókolj meg!” – alatt a kíséret a funkciós szekvencia közbevetésével megadja *álomban az élet adósságát*, a természet rendjét, amit a sors (vagy szülői akarat) megtagadott... A közbevetett menet funkciórendje fejezi ki legjobban a realitástól való elszakadást: a funkciós kör nem T-től T-ig, hanem S-től S-ig jár, mintegy távoli világban.

Akkor szép az erdő...

Kodály

più lento

Régivoltse-re-tóm, csó - kolj meg!

7 6 6 9 4 5 7 7 7 6 4 7

FA D S D T S D D T

20. kottapélda

A következő példában „Kodály-mellékdomináns” is találunk a klasszikus mellékdomináns analógiájá-ként: ha a mellékdomináns az V-I kapcsolat áthelyezése más fokpárookra, akkor a Kodály-domináns is áthe-lyezhető, amint látjuk: a Fa-Mi zárlat domináns-tonika viszonya két ütemmel előbb a Ta-Lá tonika-szubdomináns közti vonzásként szerepel.

Ne búsuljon senki menyecskeje

Kodály

Ne bú - sul-jon sen - ki menyecs - ké - je, hogy az u-ra nem i - gen szé - pecs - ke.

Lá Lá Lá Re Szó Dó

7 7 7 7 7 7 7 7 7 7 7 7

Ha meg - hal is, meg ne hal-jon ér - te, Mást hoz ne - ki a ta - va - szí fecs - ke.

Lá Lá Szó Lá Mi

7 7 7 7 7 7 7 7 7 7 7 7

Fa Ta Lá Szó Fa Mi

D T S! T D! T

21. kottapélda

Idézetünknek további tanulságai is vannak.

A FA-LÁ-TI-RI képlet ugyanis megegyezik a klasszikus összhangzattan II. bővített terckvart akkordjával, s így tekinthetnénk zárlatunkat S-D félzárlatnak b-mollban. Ebben az esetben viszont az előző sor zárlata kapna D-T értelmet.

Valójában még többről van szó. A FA-LÁ-TI-RI képletet MI tonikához viszonyítva a tengelyrendszerben két domináns funkciójú akkord összevonásának halljuk. Az egyik a Kodály-domináns hiányos szeptim alakban: FA-LÁ-RI(=MA), a másik az V. fok ugyancsak hiányos szeptim alakban: TI-RI-LÁ. Ez a képlet azt mutatja, hogy a tengelyrendszerű funkciós gondolkodás nemcsak a funkcióismétlést, funkcióhelyettesítést teszi lehetővé, hanem két poláris távolságú azonos funkciójú hangzat kombinációja rendkívüli módon megerősítheti a funkciós vonzást.

A nővérek kíséretének bravúros ötlete, hogy a versszak záróhangjához (tonika) a legerősebb dominánst, az V. fokkal kiegészített Kodály-/nápolyi-dominánst alkalmazza. Ezzel nemcsak a két versszak kapcsolatát fűzi a legszorosabbra, hanem azzal, hogy a kíséret harmóniai „nem stimmelnek” utal arra, hogy valami nem igaz a mondandóban sem...

A nővérek

Kodály

Öröme a né-ném-nek cíf-ra szabó le-gény. Hej, de nékem si-ra-lom szegény kondás le-gény.

Fel - te-szik a né - né-met...

RE S S S S SZÓ D DÓ T FA S TA D!

A teljes meneten át hallatszik a domináns (= a) nyugvópont, a funkciós menet mintha függetlenül magát a dallamtól.

A dallam tonikai záróhangjával kétféle: a klasszikus domináns (MI = V fok) és a Kodály-domináns (Ta-domináns?) hoz létre cumulust.

22. kottapélda

Az tehát, hogy az V. fok helyett „nápolyi dominánst” találunk, nem más, mint a domináns hangzat felcserélése poláris párjával.

De térjünk vissza a negyedik lehetőséghez, a domináns-tonika viszony $\acute{E} - C$ (nagyterc le) alakjához, amelyet Lendvai ritkának mond. Ritka, de nem példátlan!

A süket sógor végén meglepetésként éljük meg:

A süket sógor

Kodály

bo-lond! _____ Bo-lond! _____ Ad-jon Is-ten kend-nek is!

6 7 5 3 7 5 3

Ti Mi _____ Mi Mi Dó _____ Dó

23. kottapélda

A III. fokú szeptimakkord előkészítése a VII. mellékdomináns szextakkord, de váratlan és újszerű, hogy a Mi-dúr harmas, mint az V. fok paralelje képviseli a zárlatban a domináns funkciót. Különösen találó ez a megoldás a szöveg fordulatához, amely az eddigi csúfolódókat teszi nevetségessé.

A **Jelenti magát Jézus**ban Húsvét csodája, a feltámadás fénye ragyog fel benne:

Jelenti magát Jézus

Kodály

Jé - zus ma-gát _____ úgy je-lent - ge-ti már _____

Mixolid daltam: TI SZÓ

III - I

24. kottapélda

Az utolsó versszak zárata felvillantja a további két tengelyes D – T kapcsolatot:

Jelenti magát Jézus

Kodály

Jé - zus ma-gát _____ úgy je-lent - ge-ti már _____

Jé - zus ma-gát _____ je-lent - ge-ti már _____

7

Lá Fa Ta Ma La Szó

S D T S D T

25. kottapélda

A népdalszöveg a Megváltó küldetésének három legnagyobb eseményét és azok ünnepét idézi: Karácsony, Húsvét, Pünkösd. Íme a teljesség, ami a zárlatok „tengelyes” domináns-használatát illeti a mixolid dallamban:

TI-SZÓ = Mediáns domináns
FA-SZÓ = Modális domináns
LA-SZÓ = Nápolyi domináns

A legszebb *nagyterc le* (III – I) típusú zárlat számomra mégis a *Semmit ne bánkódjál*-ban található:

Semmit ne bánkódjál

26. kottapélda

A szoprán tonikai nyugópontja egyértelművé teszi az értelmezés közegét. Külön figyelmet érdemel, hogy a III. fokú domináns (nevezhetők „mediáns domináns”-nak, ha nem volna amúgy is sok az idegen szó a szaknyelvben) kiegészül az V. fok hangjával. Halálos fájdalom zeng ki ebből a dominánsból.

Összefoglalás

Kodály a *Meghalok, meghalok* kezdetű zaborvidéki népdalt két ízben dolgozta fel női karra, a kettő (1908 és 1957) között közel fél évszázad telt el, s közben megjelent zongorakíséretes dal formájában a Magyar Népzene sorozatának III. füzet 13. darabjaként is. Mondhatjuk: évtizedeken át visszatérően foglalkoztatta fantáziáját ez a különös szépségű, korán megtalált gyöngyszem. A dallam záró sora: „nyugodni akarok.” – nem hagy nyugodni. Szolmizálva:

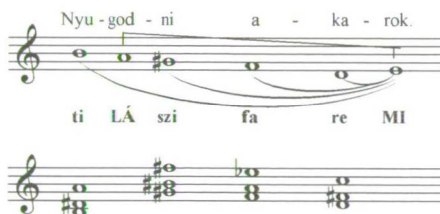
D S D D D T
ti – lá – szí – fa – re – mi

mintha összefoglalná a domináns-tengely hangjait:

ti – mi = V – I	klasszikus domináns
szí – mi = III – I	mediáns domináns
fa – mi = II – I	nápolyi (Kodály-) domináns
re – mi = VII – I	modális domináns

Ha az eddig átmenőhangként kezelt lá-t is beleillesztjük a zárófordulatba, akkor is csupa jellegzetes népdalzáró ternót kapunk:

ti - lá - mi
szi - lá - mi
fa - lá - mi
re - lá - mi

27. kottapélda

Összefűzhetjük a négyféle D – T lehetőséget egyetlen menetté a ritkától a gyakori felé haladva:

Tengely-dominánsok összefoglaló mintpéldája

28. kottapélda

És íme, az összes „tengelyes” hiányos dominánsszeptim hangkészlete olyan 1 : 2 modellskálát ad, amelyben szerepel a szubdomináns tengely minden hangja, de teljesen hiányoznak a tonikai tengelyhangok:

29. kottapélda

Tehát a tengelydominánsok magukba foglalják a szubdomináns tengely hangjait is, így adva új, non-tonika – tonika értelmet a funkciós D – T kapcsolatnak.

Záró példánk a *Marosszéki táncok* részlete, amelyben a kíséret a balkéz szólamában csupa hiányos dominánsszeptim akkordból álló kromatikus menet. (Lásd 7. kottapélda c. basszusmenettel.) A funkciós T – S – D – T kört pontosan követő kromatika úgy jön létre, hogy Kodály minden kvint le vagy kvart föl lépés helyett annak poláris párját választja.

Marosszéki táncok

Kodály

8¹⁰²

Tonika: *a*   D   T   S   D   T

S   D   T   S   D   T   S   D

30. kottapélda

PÉTER ORDASI

Examples for the axis-system functional thinking in the works of Zoltán Kodály

Zoltán Kodály as composer was a definitive creator of the Hungarian music in the 20th century. One of the main feature of his style is a special, new way of the harmonization, which adopts the European functional harmonization-system in the arrangement of the monodic Hungarian folksongs. This study using the results of the researches of Ernő Lendvai and Lajos Bárdos, shows the changes of the meaning the words „funktion” and „order of funtions” with the method of analyseing of thirty, mostly vocal Kodály-examples.

Hagyomány és modernitás a „Visegrádi négyek” családjainak életmódjában; Táplálkozási szokások

ALKALMAZOTT EGÉSZSÉGTUDOMÁNYI ÉS EGÉSZSÉGFEJLESZTÉSI INTÉZET

család, életmód, táplálkozás, hagyomány, modernitás

Bevezetés

Tanulmányunk anyaga részét képezi egy, a visegrádi országok képviselőinek kutatócsoportjait egyesítő nagymintás nemzetközi kutatásnak, melynek címe: Hagyomány és modernitás a „Visegrádi négyek” családjainak életmódjában. A Szegedi Tudományegyetem, Juhász Gyula Pedagógusképző Kar Alkalmazott Egészségtudományi tanszéke többéves elméleti előkészítő műhelymunka után dolgozta ki kutatási koncepcióját a magyar családok életmódjának vizsgálatára, majd kezdeményezésünkre 2004 áprilisában – nemzetközi konzorciummá bővülve – kutatócsoportunk kiegészült a nyitrai Constantine the Philosopher Egyetem, a Hradec Královéi Egyetem és a Katowicei Sziléziai egyetem kutatócsoportjaival, és kutatásunk immár a „Visegrádi négyek” családjainak életmódjába kínál betekintést. Tanulmányunkban bemutatjuk az alkalmazott kutatási módszereinket, és kiemeljük a vizsgált életmódterületek közül a táplálkozási szokásokra vonatkozó néhány eredményünket.

Kutatási módszerek

Kutatási módszerünk két részből áll. Az első módszer elméleti: a család, a hagyomány illetve a modernitás kategóriáinak a folyamatelmzése. A magyar szociológiai gondolkodásban az életmód az ember ismételt, szokásszerűen végzett tevékenységeinek rendszere. Eközben az ember kielégíti szükségleteit, kapcsolatokat létesít más emberekkel, meghatározott eszközöket használ, vagyis megvalósítja a saját és a közösségi értékválasztást. Az életmód a társadalmi gyakorlat hasznos tipizálási lehetősége. Az életmód elemei közé tartoznak – többek között – a társadalmi környezet, a lakáskörülmények, az étkezés, a pihenés, a viselkedés, az öltözködés, a kultúrállódás és a szabadidős tevékenységek formái. Amíg Weber (1992) a 20. század elejének perspektíváját nyújtja és az életmód alakulásában a választás szerepét hangsúlyozza, Bourdieu (1978) az 50-es éveket tárja elénk, ő a struktúrára, a habitusra és a lehetőségekre koncentrált. Giddens (1991) a jövő századba visz minket az új modernitásról alkotott nézetei segítségével, amelyből hiányozhat a tiszta struktúra és az emberek magukra maradnak az egyre inkább komplex világ megértésében.

A hagyomány és modernitás kérdése szinte a társadalomtudósok mindegyikét foglalkoztatta, akár makrotársadalmi szinten, akár családi, akár társadalmi karakterben gondolkodtak. Akár az egyes földrészek, országok, régiók, városok szintjén vizsgálódunk, a társadalomtörténeti folyamatoktól, hangsúlyoktól, hasonlóságoktól és különbségektől nem tekinthetünk el. Legyen a vizsgálódás alapja a társadalomtörténetbe ágyazottság (Somlai, 1997), az életvilág (Habermas, 1981), a társadalmi karakter (Riesman, 1982), vagy a társadalmi alrendszerek (Luhmann, 1979), a létrehozott kategóriák nagyon is együtt mozognak. Bár az említett kutatók útja különböző diszciplínákon vezet keresztül, számunkra mégis egymást erősítik és kiegészítik a szociológiai, pszichológiai, társadalmi és társadalomtörténeti dominanciájú megközelítések.

Somlai (1997) társadalomtörténeti elemzése végigvezet bennünket a családok történeti fejlődésén. A család a társadalom szociális intézménye. Elsődleges csoport. Közösség, amelyben elsőként találkozik az egyén a közösségi léttel. Közösség, amely egész életen át végigkíséri az egyént a családi szocializáció során kialakított értékek, szokások, hagyományok révén. A család a történelmi fejlődés során sok változáson ment át; a családokat három nagyobb csoportba sorolhatjuk: Hagyományos család, polgári család és modern család.

A családok társadalomtörténeti megközelítési módját a hagyomány és modernitás szempontjából tovább árnyalja számunkra Riesman (1982): A Magányos tömeg című könyvében felépített kategóriarendszer. A karakter az általuk használt értelemben nem más, mint az egyén ösztöneinek és szükségletkielégítésének többé-kevésbé tartós, társadalmilag és történetileg kondicionált szervezete, amely összekapcsolja az egyént a világgal és az emberekkel. A társadalmi karakter a karakternek az a része, amely a fontosabb társadalmi csoportok

tagjainál megegyezik. Riesman (1982) könyvében három társadalmi karaktert állít fel: a) a tradíciótól irányított; b) a belső vezérlésű és c) a külső vezérlésű karaktert. Természetesen ezek a kategóriák nem merev, rigid osztályozási elvek, hanem a társadalmi folyamatok egymásutánosságát és egymásmellettségét segítik megérteni.

Számunkra szinte kézenfekvőnek tűnik, hogy Luhmann (1979) kényszeren alapuló, a magától értetődő és a bizalomra alapuló társadalomkategóriái mennyire megfeleltethetők Somlai (1997) társadalomtörténeti család-kategóriáinak (hagyományos, polgári, és modern család), és a riesmani társadalmi karaktertipológiának (tradíciótól irányított, belülről irányított és kívülről irányított karaktertípus).

Elméleti kitekintésünkben felhasználtuk továbbá neves magyar kutatók munkáit is, úgymint: Ferge Zsuzsanna (1969), Szélényi Iván (In Andorka, 2002), Kolosi Tamás (1987), Utasi Ágnes (1984) és Hankiss Elemér (1986).

Jelen tanulmány terjedelmi korlátai nem teszik lehetővé elméleti háttérünk részletes kifejtését, így a fenti felsorolásunk célja, hogy – a teljesség igénye nélkül – izelítőt adjon a szakértő olvasónak elméleti háttérünk gazdagságáról.

Második módszerünk: strukturált, asszisztált kérdőíves interjú, melynek kérdései öt nagyobb témakör köré csoportosulnak: táplálkozás, szabadidő, családi szokások, kulturális szokások, családi értékrend. Mindez kiegészül a szociológiai, demográfiai és gazdasági változókkal.

A vizsgálat helyszíne – Erdei Ferenc terminológiájával élve – a „város és vidéke”. Vizsgálatunk egy a családok életmódjára irányuló empirikus kutatás részét képezi, melyben elsődleges célunk az életmód hagyományos, illetve modern elemeinek megragadása és megkülönböztetése volt. Ennek érdekében éltünk a város és vidéke megfogalmazás adta lehetőséggel, mely biztosította, hogy mintánkba „városias” és „falusias” jellegű lakóövezetben élő megkérdezettek is bekerüljenek. Feltevésünk szerint a falusias lakóterületen élők több hagyományelemet jelenítenek meg. A minta kiválasztásának módja többlépcsős reprezentatív véletlen mintavételi eljárás. Minden résztvevő ország esetében 500 család/háztartás mintába kerülése volt a cél. A konzorcium definíciója és a nemzetközi szociológiai gyakorlat szerint családként vettük figyelembe az egy fős illetve a gyermektelen háztartásokat is. Minden kiválasztott család/háztartás esetén egy felnőtt (nő) családtag lekérdezése szerepelt irányelvünként.

A minta kiválasztásakor a területi – lakóövezeti reprezentativitás megvalósulását céloztuk meg. A területi reprezentativitás megvalósítása érdekében az alábbi lakóövezeteket határoztuk meg: Belváros, belső lakóterület, lakótelep, villanegyed és kertvárosias terület, falusias lakóövezet. A fenti lakóövezetek képezik le a „város és vidéke” koncepcióban megfogalmazott „városias” és „falusias” lakóterületeket. Hivatalos statisztikai adatok alapján minden ország meghatározta az adott lakóövezetéből kiválasztandó családok/háztartások arányát, majd a felkészített kérdezőbiztosok az úgynevezett *sétálómódszerrel* választották ki az adott lakóövezeten belül a ténylegesen megkérdezett családokat/háztartásokat, a meghatározott számban. A magyarországi minta elemzési egységei a Szeged város és vonzáskörzete területéről kiválasztott 458 család/háztartás. A lengyelországi minta Rybnik adminisztratív területéről került kiválasztásra, összesen 500 háztartással, a Cseh Köztársaságban a Hradec Králové adminisztratív területéről vett minta elemszáma 520 család/ háztartás, végül a szlovák minta Nyitra adminisztratív területéről került kiválasztásra, 494 család/háztartás részvételével.

Kérdezőbiztosainkat a Szegedi Tudományegyetem, Juhász Gyula Pedagógusképző Kar Alkalmazott Egészségtudományi tanszékének *egyetemi szintű egészség-tanár* szakos hallgatói közül választottuk ki, összesen 37 főt. A kiválasztott hallgatók kutatómódszertani előképzettsége magas, interjútechnikát, biográfiai analízist, kutatómódszertani ismereteket és statisztikai ismereteket sajátítottak el képzésük során. A kérdezőbiztosok felkészítését a kutatócsoport pszichológus munkatársai végezték, a próbakérdésés előkészítéséhez kapcsolódóan. A kérdezőbiztosok által vállalt kérdőívek azonosító sorszámaikat rögzítettük, majd 2005 tavaszán a hallgatók elkezdték a kérdőívek lekérdezését. Az adatok kódolása és rögzítése 2006 tavasza folyamán megtörtént, az adatok elemzése 2006 nyár–ősz időszakára esett, a teljes vizsgálati anyag publikálása angol nyelvű kötet formájában pedig 2007 elejére tehető.

Fő hipotézisünk, hogy a visegrádi országokban, illetve a „város és vidéke” területén a hagyomány és modernitás tengelyen a fő szociológiai elméletekkel szemben (Giddens, 1991) a cselekvésben a hagyomány értékeinek, viselkedésmintáinak szerepe magas. Vizsgáljuk, hogy milyen módon befolyásolják a hagyomány és modernitás mértékét a társadalmi tényezők (iskolai végzettség, település, foglalkozás stb.) és a kategoriális mutatók (Rahner, 1991) mellett a nem kategoriális rendszerben (saját maguk szubjektív megítélése a bipolaritásról) adott vélemények milyen összefüggésben állnak egymással.

Eredmények

Jelen dolgozatunkban a rendelkezésünkre álló igen gazdag adatbázisból a táplálkozási szokásokra vonatkozó néhány megállapítást emelünk ki, a vizsgálatunk sarokpontját képező hagyomány és modernitás dimenziók mentén.

Az életmód egyik alapvető összetevője a táplálkozás. Mint minden eleme az életmódnak ez is nagyon összetett. Számos tudomány vizsgálja, többek között az orvostudomány, a pszichológia, a szociológia, az esztétika, a kultúrantropológia stb. Kutatásunk a szociológia módszereit alkalmazza, annak több megközelítését.

A mintánkban szereplő családok táplálkozási szokásait 12 zárt kérdés segítségével vizsgáltuk, melyek kiterjedtek: a főzéshez, sütéshez használt zsiradék; étkezés olyan esetekben, amikor a megkérdezett nem éhes; milyen zöldségeket és gyümölcsöket fogyaszt szívesen és milyen gyakran; milyen kenyérfajtát kedvel; milyen folyadékot iszik a leggyakrabban; megszózza-e az elkészült ételeket, amikor azok az asztalra kerülnek; milyen fűszereket használ, milyen húsokat kedvel és mi alapján dönt élelmiszereinek megvásárlásakor.

Kutatócsoportunk szakmai tapasztalata és elméleti elemzések alapján kiválasztotta a táplálkozási szokások területéről azokat a változókat, amelyek a táplálkozásra vonatkozó szokások hagyományos illetve modern voltát jelzik, rahneri terminussal kifejezve, kategoriális, objektív mércét képezve. A táplálkozás esetében a négy ország kutatócsoportjainak egyetértésével 8 ilyen indikátort választottunk.

Hagyományos táplálkozási szokásokra utalnak az alábbi választások: kedvenc zöldségei közé tartozik a burgonya, a káposzta és a zöldborsó; kedvenc gyümölcsei között megtalálható az alma, a ribizli és az eper; csapvizet iszik; a húsfogyasztásában a sertéshús választása dominál; és termékválasztásának alapja a hagyomány, családi szokás.

Modern táplálkozási szokásokat jeleznek az alábbi változók: kedvenc zöldségei közé tartozik a spárga, cukkini és padlizsán; kedvenc gyümölcsei között szerepel a banán, narancs és ananász; ásványvizet iszik; húsfogyasztásában leggyakrabban a pulykahús szerepel; és termékválasztásának alapja a reklám.

E két új indikátorváltó segítségével, további összevonások és kombinációk alkalmazásával kialakítottunk egy új, összetett változót, mely 9 kategória segítségével objektív mérce szerint sorolta be a vizsgált családok táplálkozási szokásait a hagyomány és modernitás tengely mentén. Eredményeinket az 1. táblázat mutatja be.

Objektív kategóriák táplálkozási szokások	magyar n=452	lengyel n=500	cseh n=510	szlovák n=492	összesen n=1954
Enyhén modern	0,4	1,4	0,2	0,6	0,7
Kifejezetten modern	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Jellemzően modern	12,2	2,4	3,1	3,9	5,2
Enyhén hagyományos	2,2	10,4	3,7	4,1	5,2
Kifejezetten hagyományos	0,7	1,2	2,0	1,2	1,3
Jellemzően hagyományos	31,0	19,2	39,4	29,7	29,8
Se nem hagyományos, se nem modern	0,0	1,0	0,2	0,0	0,3
Nem jellemző	35,2	60,2	40,8	46,1	45,8
Kétpólusú	18,4	4,2	10,6	14,4	11,7
összesen	100	100	100	100	100
Hagyományos	33,9	30,8	45,1	35,0	36,3
Modern	12,6	3,8	3,3	4,5	5,9

1. táblázat.

Táplálkozási szokások esetében objektív hagyomány és modernitás indikátorok kombinációjával kapott értékek, országonként és a négy országra együtt (%)

Az objektív mutató szerint a leginkább hagyományos táplálkozási szokásokat a cseh minta mutatja (45,1%), őket követi a szlovák minta (35,0%), a magyar minta (33,9%) majd pedig a lengyel minta (30,8%). Egyértelműen a teljes nemzetközi mintában és országok szerint is a hagyomány dominanciája figyelhető meg.

A nem jellemző érték, vagyis a hagyományos és a modern elemek ugyanakkora de nem szignifikáns választása, a lengyel minta esetében a legmagasabb (60,2%). A kétpólusú választás, vagyis a hagyományos és a modern indikátorok egyező, magas arányú választása, a magyar mintában szembetűnő (18,4%).

A táplálkozási szokások vizsgálata kiegészült egy további kérdéssel, mely a rahneri nem kategorialis, szubjektív mércét adó változó megtestesülése: Milyennek tartja Ön a családjá táplálkozását? A lehetséges válasszkategóriák: teljesen hagyományos, inkább hagyományos, inkább modern és teljesen modern voltak, melyeket adataink elemzése során két kategóriává vontunk össze: hagyományos és modern, mivel a „teljesen” előtagú lehetőségek választása csekély volt.

Táplálkozás	Magyar n=457	Lengyel n=495	Cseh n=520	Szlovák n=494	Összesen n=1966
Hagyományos	62,4	74,7	60,0	75,1	68,1
Modern	37,6	25,3	40,0	24,9	31,9
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

2. táblázat

A családok táplálkozási szokásai szubjektív indikátorral kifejezve (%)

A 2. táblázatból kiderül, hogy a szubjektív mutató szerint is minden esetben a táplálkozás hagyományossá nyilvánítása játszik fő szerepet. Szubjektív tekintetben első helyen áll Szlovákia (75,1%), második helyen Lengyelország (74,7%), harmadik helyen Magyarország (62,4%) és negyedik helyen a Cseh Köztársaság (60,0%).

Eredményeink azt mutatják, hogy fő hipotézisünk, mely szerint a hagyomány értékeinek, viselkedésmintáinak szerepe magas, a teljes nemzetközi minta szintjén beigazolódott.

A 3. táblázatban összefoglalóan bemutatjuk, hogyan alakult a négy ország együttes és országonkénti besorolásának konzisztenciája. Vagyis, a táblázat celláiban a teljes mintát alapul véve azoknak a válaszadóknak a megoszlása található meg, akik az objektív és a szubjektív hagyomány és modernitás indikátorral mérve is konzisztensen hagyományosnak vagy modernnek bizonyultak.

életmód terület	magyar n=454		lengyel n=473		cseh n=515		szlovák n=494		összesen n=1964	
	konzisztensen hagyományos vagy modern (%)									
	H	M	H	M	H	M	H	M	H	M
táplálkozás	26,2	7,8	25,9	1,8	31,0	2,9	29,9	1,6	28,3	3,4
	konzisztens besorolások megoszlása (hagyományos és modern együtt), %									
táplálkozás	34,0		27,7		33,9		31,5		31,7	

3. táblázat

A táplálkozási szokások szubjektív és objektív szempontú besorolásainak konzisztenciáját mutató megoszlási viszonyszámok, a teljes nemzetközi mintában és országonként (%)

Táblázatunk utolsó sorát nézve kiderül, hogy válaszadóinknak 31,7%-a, vagyis mintegy 1/3-a volt képes helyesen megítélni táplálkozási szokásait, vagyis saját és kutatócsoportunk megítélése szerint is ugyanabba a kategóriába tartoznak. Ez az arány az országos részminták esetében sem mutat nagy változatosságot. Táblázatunkból az is jól látszik, hogy válaszadóink számára könnyebb volt a hagyomány kategóriájának tettenérése, mint a modernitását. Tendenciáját tekintve ez az eredmény a további négy vizsgált életmódterületen is megjelenik.

Eredmények értelmezése

Kutatócsoportunk értelmezése szerint a hagyomány értékeinek továbbélése és a hagyomány kategóriájának biztosabb megragadása történelmi múltunkban gyökerezik. A bevezetőben említett szakirodalmi háttér segítségével az alábbi magyarázatot adjuk: a társadalomtörténeti folyamatok ismeretében láthatjuk, hogy a közép-

európai országok családjait hosszú időszakon keresztül jellemzi a tradíciótól irányítottág, vagy ahogy Somlai (1997) fogalmaz, a hagyományos család típusa. A II. világháborúig a rendi társadalom szerkezet Európának ebben a régiójában fennmarad, és így rányomja a bélyegét a családok működésére. A társadalom szűkebb keresztmetszete számára volt jellemző a polgári családmódel, mely a belülről vezérelt ember karakterének biztosította a társadalmi háttérét. De ez a háttér sem volt elválasztható a hatalom által preferált hagyományos családi értékrendtől. Az egyház dominanciája, mint tradicionális értékközvetítő töretlenül fennmaradt a II. világháborúig. A kelet-közép-európai szocialista társadalmi berendezkedés terméke volt a régióban a kettős szocializáció. A családok jelentős részének zárt mikroközösségeiben tovább élt a háború előtti kettős hatás (a tradicionális és a polgári), bár a diktatúrák politikai hatalma igyekezett a kívülről vezérelt ember karakterét kialakítani. Mindez csak formailag feleltethető meg Riesmannak az amerikai középosztályra létrehozott külső vezérlésű karakterével és eltérő tartalmat hordoz. A 70-es–80-as évek értelmiségi rétegeiben azonban már a tartalmi megelégedettség is helytálló. A közép-európai rendszerváltási folyamat hatására kapitalista, többségi elvű demokráciára épülő társadalmak jöttek létre, melyek kellő lehetőséget teremtettek arra, hogy az addig szunynyadó és részben megszűnt tradicionális, tradicionális-polgári, polgári családtípusok feléledjenek és a 20. század végi és a 21. század eleji társadalmi viszonyokhoz adaptálódva működjenek. A rendszerváltás után, az ötvenes évek amerikai társadalmához hasonlóan, a külső vezérlésű karakterre épülő családok a felső középosztályból kiindulva terjednek a középosztály szélesebb rétegeiben. Főleg Közép-Európa magasan urbanizált nagyvárosaiban.

IRODALOM

- Andorka Rudolf (2002): *Bevezetés a szociológiába*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Bourdieu, P. (1978): *Társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése*. Gondolat, Budapest.
- Ferge Zsuzsanna (1969): *Társadalmunk rétegződése*. KJK. 77–158.
- Giddens, A. (1991): *Modernity and Self Identity*. Stanford University Press, Stanford
- Habermas, J. (1981): *A kommunikatív cselekvés elmélete*, I–II. FIFI–SZOFI. Budapest.
- Hankiss Elemér (1986): *A magyar társadalom értékrendjének felemás modernizációja. Társadalomtudományi Közlemények*, 1986/2., 185–191.
- Kolosi Tamás (1987): *Tagolt társadalom*. Gondolat. Budapest.
- Luhmann, N. (1979): *Trust and power*. Chichester: John Wiley.
- Rahner, K. (1991): *Az ige hallgatója. Vallásfilozófiai alapvetés*. Gondolat. Budapest.
- Riesman, D. (1982): *A magányos tömeg*. Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest.
- Somlai Péter (1997): *Szocializáció - A kulturális átörökítés és a társadalmi beilleszkedés folyamata*. Corvina, Budapest.
- Utasi Ágnes (1984): *Életstílus-csoportok, fogyasztási preferenciák*, Társadalomtudományi Intézet, Budapest.
- Weber, M. (1992): *Gazdaság és Társadalom: A megértő szociológia alapvonalai*. Közgazdasági és Jogi K., Budapest.

ZSUZSANNA BENKŐ – KLÁRA TARKÓ – KATALIN ERDEI – LÁSZLÓ LIPPAI

Tradition and modernity within the lifestyle and nutritional practice of the 4 members of Visegrád

Our study gives an overview of the theoretical and research methodological concepts of the international empirical research called „Tradition and Modernity in the life-style of the families of the Visegrád countries”. Our main hypothesis is, that in the Visegrád Countries (Hungary, Poland, Czech Republic and Slovakia), and in the „city and its surroundings”, as opposed to the main sociological theories (Giddens), the role of traditional values and behaviour is still important. In the framework of the present study we verify our hypothesis on the basis of international data selected from the domain of nutrition from among the researched domains of life-style.

BOZSÓ RENÁTA

Teleházak és közművelődési szerepvállalásuk a Dél-Alföldön

FELNŐTTKÉPZÉSI INTÉZET

kultúra, teleház, digitális szakadék, hálózatiság, Dél-Alföld

Mikor a társadalmi különbségekről beszélünk közművelődési szakembernek készülő hallgatóinknak, nem kerülhető el az ezredforduló környékén tapasztalható újabb dimenzió sem: a digitális szakadék jelensége. E szakadék nem csak társadalmi rétegek, csoportok között, azaz vertikálisan, de földrajzi értelemben, azaz horizontálisan is megjelenik a mai magyar társadalomban. Ennek megakadályozására, veszélyének csökkentésére hozzák létre svéd mintára az első teleházakat 1994-től folyamatosan.¹ Mára e Magyarország-pontok és teleházak száza szövik át az országot², egyedülálló, de még kiaknázatlan lehetőségeket hordozva hálózatukban.

Az infokommunikációs eszközökkel való ellátottság terén tapasztalható különbségek, az igények és lehetőségek eltérései az országon belül komoly kihívás elé állították/állítják a kistelepüléseket. Intézményi, eszközbeli és humán erőforrás tekintetében is fejlesztések váltak szükségessé. A létrejött teleházak mára – eredeti rendeltetésükön felül – rendkívül sokoldalú intézményekként működnek. A kínált szolgáltatások közül én a kultúráközvetítésben vállalt feladataikra igyekszem koncentrálni jelen munkámban, potenciális közművelődési színtérként tekintve rájuk.

A témában végzett kutatás kiindulópontjaként egy-két aktuális tendenciát kívánok rögzíteni.

- Az emberek szabadidő-felhasználása szegényedik.
- Egyre nagyobb elvárás az állampolgárokkal szemben a folyamatos önképzés. A versenyképesség egyik komoly feltétele lett az információbirtoklás és ezzel kapcsolatban központivá vált a 'lifelong learning', ill. a felnőttképzés területe.
- Mindemellett sokakban él még a vágy a műveltség növelésére, illetve szórakoztató –kikapcsolódó jellegű művelődésre.
- Egyre nélkülözhetetlenebb része életünknek az internet. (Ha a Maslow-féle szükséglet-piramisból indulunk ki, elmondható, hogy már nem csak a legfelső szükségleteket – azaz az önmegvalósítást, elismerést – szolgáló eszközről van szó, napjainkra a társadalmi helyzetet, szociális biztonságot befolyásoló tényezővé vált, s a nem túl távoli jövőben pedig jó eséllyel a fiziológia szükségletek terén is szerepet játszhat).
- A magánháztartások internettel való felszereltsége folyamatosan növekszik, ám egyéb infokommunikációs eszközök, és az azokhoz kapcsolódó szolgáltatások igénybeviteléhez még sokáig intézményekre lesz szükség.

E jelenségek kapcsán vetődött fel bennem a kérdés, hogy nem lehetne-e kisebb településeken az ún. szórakoztató kultúrát (ami kikapcsol a gazdaságból), az érvényesülési kultúrát (ami bekapcsol a gazdaságba), és helyi kultúrát³ a jelenleginél kicsit jobban „összehozni”, egyfajta sajátos termékkapcsolásként egymás mellé rendelni egy településen, akár egy intézményen belül.

Ismerve a művelődési házak nehéz anyagi körülményeit, technikai fejlesztési beruházásaiak nehézkességét, inkább a másik oldali intézményekre, a teleházakra irányult – először még csak – a figyelmem, aztán egy – jelenleg is folyó – felmérésem.

Kutatási problémaként az anyagi és információvesztéssel járó két malomban őrlés nevezhető meg. A kistelepüléseken – több helyen – anyagi gondokkal küzdő, fejleszteni képtelen, leépülő művelődési intézményei

¹ Az első ilyen intézmény 1994-ben Nagymágocsra létesült.

² A Magyar Teleház Szövetségnek jelenleg több mint 420 tagja van.

³ E kultúrafogalmakat itt Földiák András egyik – Szegeden elhangzott – előadásából kölcsönözöm. Földiák András: Művelődés a globalizáció sodrásában (az előadás elhangzott 2006. július 4.-én a VIII. Közművelődési Nyári Egyetemen, Szegeden).

mellett az igényelt szórakozás, művelődés, hagyományápolás, közösségi élet ellentmondásai jelennek meg, miközben egyre több településen működnek sikerrel a technikailag jobban felszerelt, sokoldalú teleházak.

Hipotézisem szerint megfelelően képzett (technikai ismeretek mellett közösség- és rendezvényszervező, felnőttképzési kompetenciákkal rendelkező) szakemberekkel lehetséges a kisebb települések esetében az eredetileg közösségi művelődést szolgáló és az eredeti célját tekintve telekommunikációs szolgáltatásokat nyújtó intézmények kölcsönös kapcsolata, együttműködése, feladatmegosztása, kölcsönös feladatátvállalása, vagy akár összeolvadása.

Kutatási céljá vált felderíteni a teleházakat, megismerni működési feltételeiket, körülményeiket, jelenlegi kapcsolatukat a helyi közművelődéssel. Ez két lépcsőben zajlott, ill. zajlik, két módszer alkalmazásával. Először egy országos teleházas felmérés eredményeinek másodelemzését végeztem el, majd vizsgálataimat személyes megkérdezésen alapuló kérdőíves felméréssel egészítettem ki. Ez utóbbi szakaszban tartunk jelenleg.

A felmérést 2006 nyarán indítottam és – egyelőre – a dél-alföldi régió teleházaira terjesztettem ki. A vizsgálataim megalapozása során segítségemre volt egykori hallgatónk, Tánczos Zsuzsanna, aki ezen intézménytípus alapos ismerője, aktív résztvevője a „megahálózat” működésének. Rendelkezésemre bocsátotta a teleházak körében 2006 folyamán készített felmérés dokumentációját⁴, melyen én másodelemzést végeztem.⁵ E kiindulópontot követően 2006 nyarán a régió teleházai közül kerestem fel párat, és kérdőíves megkérdezés útján gyűjteni kezdtem az információkat körülményeikről, terveikről, lehetőségeikről és elsősorban a helyi közművelődésben vállalt szerepükről. A szóba jöhető 65 teleház közül 11-nek adataival rendelkezve, a felmérés tanulságainak birtokában idén, 2007 tavaszán a másodéves nappali tagozatos művelődésszervezők közül néhány hallgató bevonásával újabb települések megkeresését indítottam el. Célom – a további adatgyűjtésen túl – az, hogy ismerjek meg hallgatónk közelről a kistelepüléseken működő intézményeket, miközben kérdezőbiztosként is gyakorlati tapasztalatot szereznek, esetleg kapcsolatokat építenek (hiszen a főiskolán megszerzett ismereteik – többek között – ilyen pozíciókban is kamatoztathatóak lennének).

A felmérés második szakasza tehát személyes megkeresésen és a teleházban dolgozó kompetens személlyel felvett kérdőíven alapul. Ívünkben a települések és teleházuk általános adataira kérdezzük rá elsőként, egy-két gazdasági kérdés kerül tisztázásra és a foglalkoztatottakkal kapcsolatos kérdések. Eztán a felszereltségről, látogatottságról érdeklődünk, valamint az intézmény szolgáltatásairól, kommunikációjáról, a helyiek aktivitásáról, s nem utolsósorban, a helyi kultúrákövetítésben vállalt szerepükről.

Felméréseink eddigi eredményeiről az alábbiakban szeretnék vázlatos beszámolót nyújtani.

Az országos viszonyoknak megfelelően térségünkben is a legtöbb teleház civil szervezet fenntartásában működik, többet működtetnek a helyi önkormányzatok és viszonylag keveset vállalkozások. A fenntartótól függetlenül több esetben kapott helyet az új intézmény a helyi művelődési házban vagy könyvtárban, ráülítve ezzel a telekommunikációs feladatkört a már meglévő státuszokra. Ennek sok esetben nem kizárólag gazdaságossági megfontolás volt az oka, hiszen egy új közösségi színteret igyekeztek létrehozni, melyhez a legkézenfekvőbb a már bejáratott helyiségek bővítése, és a már ezidáig is a közösség szervezésén dolgozók szakmai tapasztalatainak felhasználása volt. Számos helyen tehát szinte elválaszthatatlan szimbiózisban élnek egymással a létesítmények, de korántsem mindenhol történt ez így. Vannak mind a mai napig egymás mellett, sőt egymástól elszigetelten, párhuzamosan működő kulturális és telekommunikációs intézmények, és jártunk olyan településen is, ahol művelődési ház (vagy annak aktivitása) hiányában a teleházas munkatársak végeznek szinte minden közösségi kulturális tevékenységet is.

A régió teleházai általános önkormányzati ingatlanban kaptak helyet, melyek a legtöbbször művelődési házak vagy könyvtárak, de jártunk önálló épületekben is. A könyvtári elhelyezés olyan szempontból bizonyult rossz választásnak, hogy az elmélyült, csendet igénylő olvasás néha nehezen egyeztethető össze a technikai szolgáltatásokra épülő, gyakran társas étellel kiegészülő feladatkörrel.

⁴ Fabulya Edit: Átfogó teleházas kutatás 2006.

http://www.telehaz.hu/hosted/telehaz_kutatas_vegleges.doc?SID=f9aa5ca86c036ccf2f87d598b433c31f

⁵ A említett felmérés 2006-ban online úton történt több mint 170 teleház bevonásával. A kutatás nem közművelődési célú volt, elsősorban felszereltségükre, feladataikra, fenntartásra és működésre vonatkozó adatokra kérdezett rá.

A látogatottsági adatok közül kiemelném, hogy a vizsgált létesítmények általában minden korosztályt – és nem ritkán a külterületen lakókat is – meg tudnak szólítani, be tudják őket vonzani szolgáltatásaikkal. A gyerekek bejárnak játszani (a gépek összekapcsolása otthon nemigen megoldható), a fiatalok tanulmányaikhoz kérnek segítséget, az ifjúsági referenst, vagy önkormányzatot keresik, míg az idősebbek a falugazdászt, az adótanácsadót, ügyvédet vagy más szolgáltatást igénybe venni témek be. Mindeközben minden korosztály fény-másol (hisz az legtöbbször máshol nem kivitelezhető), és hozzájuthat közérdekű információkhoz, részt vehet a meghirdetett tanfolyamokon. Ebből nem egyszer pezsgő társasági élet alakul, melyre lehet építeni.

Általában nincs panasz a helyi lakosságra és a civil szférára, mindkettő estében érdeklődést és kezdeményzőkészséget tapasztalnak programok és szolgáltatásbővítés terén.

A szolgáltatások a legtöbb helyen nagyon sokoldalúak: a települési ifjúsági önkormányzat például számos esetben itt kap helyet, ugyanígy az ifjúsági referensi feladatokat is itt látják el a munkatársak. Felvállalt tevékenységeik között kiemelt helyen szerepel a rendezvényszervezés és a közösségi szintér biztosítása. A felnőttképzésben többségében részt vesznek, bár nem akkreditált képzőhelyként (leginkább számítógépes tanfolyamokat szerveznek).

A humán erőforrás az egyik legerősebb és egyben leginkább problematikus pontja az intézménytípusnak, hiszen az iskolai végzettség és a képzési hajlandóság rendkívül magas, miközben nagy nehézségekbe ütközik a státuszok finanszírozása. Az általunk megkeresett teleházak beosztottjainak státuszát a legkülönbözőbb finanszírozási forrásból igyekeznek megoldani: az önkormányzatokon kívül van, akiknek a bérét civil szervezet, alapítvány, vállalkozás, OFA, munkaügyi központ vagy pályázati forrás fedezi, sőt vannak, ahol önkéntesek is segítik a munkát.

Kultúráközvetítői végzettséggel sokan rendelkeznek a teleházakban dolgozók közül (köszönhetően annak, hogy az esetek csaknem felében művelődési házban vagy könyvtárban kapott helyet e szolgáltatás), ahol pedig nemmel válaszoltak, ott minden esetben jelezték, hogy vannak ilyen irányú tervek, ambíciók. Így tehát szakmailag sincs komoly akadálya annak, hogy a helyi közművelődési feladatokat részben átvállalják.

Adatfelvételünk során minden esetben indokoltan látták megkérdezettjeink közösségi szintéreként definiálni magukat. Három teleülésen kaptunk (az eddig felkeresett 20-ból) olyan választ, hogy nem működik művelődési ház, így minden feladatot a helyi teleház és annak munkatársai látnak el.

Mikor a teleház közösségi művelődéssel való kapcsolatára kérdeztünk rá, az esetek döntő többségében a „szoros, szinte mindennapos” jelzőt választották ennek leírására, és sehonnan nem kaptunk olyan választ, hogy ennek gyengülése lenne várható (a legtöbb helyen úgy észlelik, hogy egyre szorosabb a kapcsolat, még akkor is, ha a teleház nem közművelődési intézményben működik). A megkérdezett teleházas munkatársak szükségét érzik annak, hogy intézményük közművelődési feladatokban is részt vállaljon. Ez a szerepvállalás többnyire a következő területeken érhető tetten:

- rendezvények előkészítése (meghívók, plakátok készítése, reklámozás...),
- kiállítások rendezése, szervezése,
- a helyi események megörökítése, archiválása,
- az ifjúsági önkormányzatok rendezvényeinek szervezése,
- helytörténeti kiadványok szerkesztése, digitalizálás,
- honlap és helyi újság szerkesztése (digitalizált helytörténettel),
- könyvgyűjtés szervezése,
- valamint van, ahol amatőr színjátszó csoportot is irányítanak, helyi mozi üzemeltetnek, tánctanfolyamot hirdetnek, versenyeket, fesztiválokat, nyugdíjas találkozót hoznak tető alá időről időre.

Kétségtelenül vannak még kiaknázatlan lehetőségeik, a helyi lakosság megszólítására nem használnak ki minden lehetőséget, technikailag pedig komolyabb feladatok ellátására is predesztináltak. Azok a teleházak, melyek csak az ún. szolgáltatási minimumon üzemelnek, nagyobb számban féltik fennmaradásukat a lakossági internet terjedésétől, míg a több lábon állók úgy nyilatkoznak, hogy nem tartanak a látogatottság csökkenésétől hosszú távon.

Folyamatban lévő felmérésünk során már eddig is több követendő példával, ötlettel és sikeres megvalósítással találkoztunk. A legkülönbözőbb korosztályokat vonták be eredményesen a helyi közösségi életbe: nyugdíjas

találkozók és tanfolyamok, családi rendezvények, nemzetközi kapcsolatokkal rendelkező ifjúsági klubok szerveződése révén. Mindezt különösen fontosnak tartom társadalmi és gazdasági oldalról egyaránt. Társadalmi szempontból azért, mert a kistelepülések jelentős része küzd az elvándorlás, elöregedés problémájával, ami talán a mai fiatalok helyi kötődésének növelésével, egy egészséges lokálpatriotizmus, identitástudat erősítésével csökkenthető lenne. Gazdasági oldalról pedig a forráshiány csökkentésének lehetőségét látom egy jól működő helyi közösségben, akik eredményesen pályázhatnak, képviselhetik érdekeiket kistérségi és régiós szinten is.

Amennyiben lehetőség nyílik egy szélesebb körű vizsgálatra, úgy a pozitív példák nyilvánosságra hozásával, a sikertörténetek bemutatásával talán hozzájárulhatunk e hálózat tagjainak eredményesebb működéséhez. Emellett pedig arra biztatjuk a teleházakat, hogy igyekezzenek élni a több száz végpontból álló hálózatuk még kihasználatlan lehetőségeivel. Ha ugyanis ezen létesítmények össze tudnának fogni, regionális vagy kistérségi szinten össze tudnák hangolni tevékenységüket egymással és a környező művelődési intézményekkel, akkor még sikeresebben pályázhatnak újabb forrásokra, eszközökre és a személyi állomány bővítésére.

RENÁTA BOZSÓ

Public Internet Access Points (PIAP) and their role in general education

To prevent the digital gap from widening, PIAPs have been organised, continually, since 1994. The institutions, originally organised for telecommunication services, have a much wider range of functions today. Of these functions, I concentrate on those of a cultural nature. With the help of undergraduates, we are running a survey on how these –mainly non-governmental– organisations work, and of their potential as modern scenes of general education.

T. KISS TAMÁS

Az egyén(iség) a köz(össég)ben (problémavázlat egy induló kutatás elé)

FELNŐTTKÉPZÉSI INTÉZET

egyén, személyiség, individuum, közösség, community, „bartóki modell”

Az egyén(iség) és a köz(össég) közti viszony értelmezésének, tisztázásának igénye az elmúlt évszázadokban is mindig akkor került a figyelem középpontjába, amikor a társadalomban jelentős változásokra került sor. Az európai társadalomelmélet nagy alakjai, Herder, Schiller és Hegel például arról értekeztek, hogy a görög poliszban létezett a legteljesebb közösségiség, különösen Periklész, Athénjében. A német gondolkodók úgy vélték, hogy a görög közösség a teljes embert bevonta a társadalmi érintkezésbe. A közösségekben az emberek társadalmi szerepeik teljességében, és nem csak annak töredékében érintkeztek egymással. A közösség értékét abban látták, hogy kiemeli az embert saját személyes partikularitásából és önértékéből. Az ember így a közösségben egy kevésbé szűk és kevésbé részekből álló társadalmi gyakorlatot élhet. Mindez erőt ad azok számára, akik a közösséget a testvériség és az együttműködés konkrét terepének és megvalósulási formájának látják. Ugyanakkor arra is ráirányították a figyelmet, hogy a fokozódó munkamegosztás és a városiasodó tömegtársadalom lerombolta a közösségeket, az emberek társadalmi kapcsolatai szeletekre estek szét. (Kant arról értekezik, hogy a természet az emberbe oltja a bírvágy és az önzés ösztönét, amely az embert tevékenységre, javak szerzésére sarkallja, miközben másokkal akar együtt élni. Az ember egyfelől egyetértésre törekszik, másfelől azonban a becsvágy is hajtja, hogy a társadalomban rangot szerezzen, s így mások fölé kerüljön. Ennek következtében ellentétbe kerül benne az individualitás és a kollektivitás.) A francia Rousseau volt az, aki jelezte, hogy a részérdekek kialakulása ellentétes a közösség fejlődésével. Vannak orvosaink, földmészeink, kémikusaink, csillagászaink, költőink, zenészeink és festőink, de nincsennek állampolgáraink – mondja. Marx még tovább vitte ezt az álláspontot. Szerinte a kapitalizmus „kivetkőztette” a történelmileg kialakult közösségeket szokásaikból, hagyományaikból. A társadalmi élet közösségi vonásait „felcserélte” a versenyre és a pénz közvetítette kapcsolatra.

Az egyén(iség) és a köz(össég) viszonyainak alakulására a XIX. század utolsó évtizedeiben mind nagyobb figyelem irányult. A fokozott érdeklődés kiváltója két nagyon markáns jelenség volt. Az egyik: az urbanizálódó és ipari társadalmak úgy érezték, hogy elveszítettek valamit a múltjukból, megszakadt az emlékezés folyamata. A társadalom megszűnt „emlékezettársadalom” lenni. Az „emlékezetkiesés” hozta előtérbe a „népi, jelesül a paraszti kultúra értékeit”. A jelenség arra mozgósította a kutatókat és a művészeket, hogy az általuk már nem ismert világot előhívják a feledés homályából. Kezdték ismét felfedezni és népszerűsíteni a „hagyományos társadalmakat”, az alulról „szerveződő” közösségeket, hogy bennük saját társadalmuk elveszett emlékezetét megtalálják. A másik jelenséget a nyomtatott tömegsajtó idézte elő. A tömegsajtó emelte ki először az egyént saját, lokálisan szerveződő közösségéből és tette egy nagyobb „elképzelte közösség”, a nemzet tagjává, illetve egy ideológia (munkásmozgalom, liberalizmus, baloldaliság, jobboldaliság, kommunizmus, faszizmus, konzervativizmus...) hívévé. Az egyéneket összekötötte a nyomtatott sajtó által megjelenített közös értékészlet, egységes nyelv. Ez a fajta „mesterségesen kreált közösség” nem sokban emlékeztetett a személyközi ismeretségekre épülő lokális közösségek világára.

Az egyén(iség) és a köz(össég) viszonyának új és napjainkig is ható típusú rendezési kísérlete F. Tönnies nevéhez fűződik. Kutatásai alapján arra a következtetésre jutott, hogy el kell választani a Gemeinschaftnak (közösségnek) nevezett fogalmat a Gesellschaft (társadalom) fogalmától. A XIX. század nyolcvanas éveinek végén úgy látja, hogy a „közösség”, amely a modern kor előtti tipikus európai paraszti társadalmakat jellemezte, jórészt rokon kapcsolatokon alapult és a kicsi zárt falvakban személyes viszonyok sűrű hálózatából állt. A „társadalom” ezzel szemben egy „mechanikus képződmény”, nem más, mint a törvények és más formális előírások összessége, amely a nagy ipari társadalmakat jellemezte. A kapcsolatok formálisabbak és személytelenebbek. Az emberek jóval kevésbé függenek egymás kölcsönös támogatásától és ennél fogva sokkal kevésbé erkölcsi kötelezettség is terheli őket.

Magyarországon az 1960-as évek végén fellendülő közösségkutatások F. Tönnies klasszikusnak számítók, elsősorban német nyelvterületen elterjedt – *Gemeinschaft* – *Gesellschaft* – elnevezését primer és szekunder kifejezésekre változtatva, majd azokat helytelenül elsődleges és másodlagos szerveződésre fordítva – azt sugallták, hogy a két organizáció között alá és fölrendeltségi, értékrendbeli különbségekre épülő viszony létezik. A Művelődéskutató Intézetben az 1980-as évek elején Vitányi Iván vezetésével folytatott kutatások arra hívták fel a figyelmet, hogy szerencsésebb lenne elsődökü és másodfökü, sőt harmadfökü közösségekröl beszélni. A társadalom demokratikus szerkezetének kialakulását és működését ugyanis alapvetően nem a különféle közösségek közti hierarchia, hanem azok partneri viszonya, egymás mellett élése, egymást kiegészítő és építő jellege határozza meg. Vitányi közösségekkel kapcsolatos nézetei sajátos megközelítést jelentettek.

A primer (elsődökü) közösségeket szokás (Marx kifejezésével) természetadta közösségeknek nevezni. Létrejöttük és fennmaradásuk oka ugyanis olyan közvetlen tényezőkön nyugszik, amik még a létezés természeti feltételeiből következnek: vérségi kapcsolatok, lakóhely szerinti, szomszédsági kapcsolatok, az azonos munkát végzők, később azonos foglalkozást űzők tartoznak ide. Az egyén még nem rendelkezik autonómiával. A közösségi folyamatokat differenciálatlan egység jellemzi. Az ember és az ember kapcsolata elsősorban személyi jellegű, amelyben gyakorta erős hierarchia érvényesül.

A szekunder (másodfökü) közösségben az egyének nem teljes személyiségükkel vesznek részt a közösségi életben, amely átalakítja a társadalmi szervezetben élő ember azonosság tudatának, identitásának, és a társadalomhoz való kapcsolódás egyértelműségének szerkezetét. Az ember számos közösségben vehet és vesz részt, amelyek egymást keresztezhetik, sőt ellentétesek lehetnek. Az egyénnek választania kell! Nemcsak az identitás egyértelműsége és kötöttsége szűnik meg, hanem a társadalmi helyzetek és döntések egyértelműsége is. Az egyén azzal, hogy több másodfökü közösséghez tartozik és számos emberrel tart kapcsolatot a társas érintkezés kötésszalagjai elvékonyodnak. Lehetővé válik a személyiség autonómiája, de autonómiával rendelkeznek a különböző formájú és fajtájú csoportok is.

A harmadfökü közösségek (Németh László „minőség társadalmát” alkotó szerveződések) esetében autonóm egyének, individuum személyiségek tudatosan szerveződnek közösséggé, közösen vállalt értékrendszer alapján.

Az 1980-as években végzett kutatások (különösen az egyetemista fiatalok falukutató táborai) azt támasztották alá, hogy társadalom demokratikus és innovatív működéséhez, egészséges fejlődéséhez mindhárom közösségi formációra szükség van.

A hazai kutatók közül az egyén(iség) és köz(össég) viszonyának újraértelmezésében az 1970-es évek végén jelentős szerepet töltött be Hankiss Elemér. Közösségnek nevezi az emberek olyan együttélését, amelyet négy tényező köt össze: közös cél, közös érdek, közös értékrend és az említett három tényező meglétének tudata, más szóval a „mi tudat”. A közösségeknek két fő típusát különbözteti meg. Vannak közvetlen és léteznek eszmei közösségek. A közvetlen közösség tagjai személyesen ismerik egymást, közvetlen kapcsolatok fűzik össze őket, a társadalmi tér egy jól meghatározott pontján helyezkednek el. Fennmaradásukhoz és működésükhöz nélkülözhetetlen a tér és az idő egybeesése. Az eszmei közösség tagjai térben és időben is egymástól távol élhetnek: a közös célok, érdekek, értékek tudata köti össze őket anélkül, hogy személyesen ismernék egymást. Nem az együttlét, hanem az együvé tartozás, az összetartozás a lényeges közösségteremtő erő.

Mások, például Heller Ágnes az erkölcs oldaláról közelített a közösségek világához. A hagyományos közösségeket, amelyben az ember nevelkedik, olyan erkölcsi közösségeknek nevezi, melyek normaként szolgálnak az egyén számára. Heller azt tapasztalja, hogy miközben ezeknek a tradicionális közösségeknek tartóoszlopai megrendülni, fundamentumai megrepedni látszanak, egy új jelenség kezd kibontakozni. Egyrészt az emberek megszegik a normákat, fűtülnek az erényekre, magánérdekeiket a közérdek fölé helyezik. A fundamentálisnak tartott normák, követelmények, erények problematikussá válnak. Másrészt az erkölcsi normák helyét elvont normák kezdik elfoglalni. A legkülönbélebb közösségek erkölcsének közös mozzanatait, tartalmait válnak normává. Heller szerint az emberek saját közösségeik erkölcsi tartóoszlopát azért láthatják megrendülni, mert egyre többen tartják magukat az emberi tisztesség általánosabb normáihoz is. Az erkölcsi közösségek ugyanis megkövetelik, hogy erkölcstelennek tekintsünk mindenkit, aki nem tér meg/vissza a fundamentumokhoz.

Néhány paradigmaváltó tényezőről

A gyakorta hangoztatott vád, hogy a jogok elsődlegességét hangoztató ember-atom, mivel menekül a kötelezettségek elől, megrontja a közösségeket. Az individualizmus bomlasztja a szerves közösséget. A közösségek szerves fejlődésének megszakadását kutatók válaszaiban azonban igencsak ellentmondások akadnak, akik azt tartják, hogy akkor, amikor a nagycsaládból kiszakadt az individualizmussal fertőzött nukleáris család. Mások úgy vélik, hogy a közösségek szerves fejlődése akkor kezdett bomlani, amikor növekedett a népesség, differenciálódtak a tevékenységek, megjelentek az egyenlőtlenségek. Vagyis a természetadta közösségek helyét kezdték felváltani az embercsinálta, mesterséges és egyre nagyobb létszámú közösségek. Az ember kilépett a családi, törzsi, nemzeti, vallási közösségből egy nagyobb és tágasabb, leginkább a névtelenséget és ismeretlenséget jelentő urbanizált térbe. Az egyén tágabb közössége a város lett, amely nemcsak mindig az „ismeretlenek találkozóhelye” volt, hanem egyúttal valamennyi civilizáció motorja, de az individualizációt lebecsülőök célpontja is.

Számos kutató szerint a morális hanyatlásban és a közösségek felbomlásában a túlzott individualizmus ugyan szerepet játszik, de magát az individualizmust aligha lehet bűnbaknak tekinteni. A modern világban a jogok és kötelezettségek címzettje ugyanis az egyes ember, főként a jóléti társadalmakban az egyén, és kevésbé a család vagy más egyéb közösség részesül a különböző jogosultságokban. Az individualizáció sohasem zárta ki a közösségek iránti igényt, csak éppen saját közösségek alakítását helyezte előtérbe a kényszer-közösségek helyett.

Az egységes univerzum vagy az univerzum egysége a másik problémakör, melyet, paradigmaváltó tényezőként szükséges megemlíteni. A nézet és a kutatás alapját az szolgálta, hogy a személy szilárd körvonalakkal rendelkező, egyedi, többé-kevésbé egységes motivációs és kognitív univerzum. A tudat, az érzés, az ítéletalkotás és a cselekvés dinamikus központja. Ebből az derül ki, hogy amennyiben a közösségek akarjuk tanulmányozni, célszerű az „egyén” és annak kapcsolataiból kiindulni, jöllehet az egyén is csak a közösségi kapcsolatok viszonyrendszerében létezik. Max Weber szerint az ember a jelentések maga szötte hálójában függő állat. A háló maga a kultúra. A kultúra az, amiben az emberek megalkotják magukat és másokat.

Az egyén és a közösség viszonyának új keletű tisztázásában jelentős és meghatározó paradigmaváltó tényező a kibernetika megjelenése volt, amely „forradalmi erővel” hatott szinte valamennyi kutató nézetére. Az 1950-es években Eric Wolf használta először a közösségekkel kapcsolatos hálózat, szövet, vagyis a web szót, melyet később a network kifejezés váltott fel. Wolf szerint a közösségekre, mint önmagukat alakító és integráló rendszerekre kell tekinteni, melyek saját törvényeik szerint működnek. A közösség nem más, mint a csoportkapcsolatok hálózata. A kutatások arra irányították a figyelmet, hogy a közösségeket az esemény, a rítus, akció az „itt és most” alakítja, ezért leginkább „kvázi közösség”. Ezek az új típusú hálózati közösségek általában laza, könnyen változó, erősen specializált funkciókat nyújtó kapcsolatok tartják össze. A személyes kapcsolatháló ritka szövésű, azaz az egyén különböző ismerősei ritkán ismerik egymást. A lokalitás kevésbé meghatározó. A személyes közösségi hálózatok egyszerre kötődhetnek az egyén lakóhelyéhez és kiterjedhetnek globálisan is. A közösségi interakció, kommunikáció ritkán zajlik a nyilvános tereken. Sokkal inkább jellemzőek az egyes családokban zajló szűk körű találkozók, illetve a telefonon és az interneten zajló kommunikáció. Az internetes kommunikáció lehetővé teszi új, a virtuális térben kötött közösségi kapcsolatok létrehozását és fenntartását olyan egyének között is, akik korábban nem ismerték egymást. A közösségszerveződés elszakadt a valós térbeli találkozás kötöttségeitől, illetve a már létező személyes kapcsolatháló által behatárolt jelenségektől. A „virtuális közösségeket” azonban nem szabad szembeállítani a „valódi közösségekkel”, mert ezek a korábbiaktól eltérő, speciális szabályokkal és dinamikával rendelkező új közösségek, amelyek kölcsönhatásban állnak a közösségek más formáival is.

Az elektronikus alapú kommunikációs technológiák hatására bekövetkezett a tér és az idő újradefiniálása. Új térkonceptió jelenik meg. Kétféle térről kezdenek beszélni. Az egyiket Castells áramlások terének nevezzük el. Szerinte az uralkodó folyamatok, amelyekben a hatalom, a gazdaság és az információ koncentrálódik, ma az áramlások terében szerveződik. A másik a lokalitás tere. Az emberi megtapasztalás alapvetően lokális, konkrét fizikai helyhez kapcsolódik, mivel az emberi létezés is helyhez kötött. A lokális tér biztosítja azt a fizikai közelséget, amely lehetővé teszi a szociális interakciókat és az intézményi szerveződéseket. Castells szerint a hálózati társadalomban a kommunikációs technológiák differenciálatlan időbeliséget teremtenek, amely megsemmisíti az időt. Új időfogalom jelenik meg: az időtlen idő.

A kutatási indítékok közül néhány

A közösségekkel foglalkozó kutató napjainkban olyan kérdésekkel találkozunk, melyek a nyugati civilizációban (az európai térség különösen az Európai Unió kultúráiban) az elmúlt XX. században is jelen voltak, ám annyira erőteljesen és markánsan nem fogalmazódtak meg, mint manapság, ezért nem is válhattak ki felfokozott tudományos érdeklődést. Az Európai Unió tagállamai a maguk valóságos szempontjai szerint azt kérdezik, hogy például: Kiürülnek-e a hagyományos közösségek anélkül, hogy a társas kapcsolatok új rendszere alakulna ki? Azok, amelyek létrejönnek is mind kiismerhetetlenebbek a többség számára? Az egyén magára marad a gazdasági-társadalmi hálózatok burjánzó dzsungelében? A társadalom-szerveződés alapvető vonása az individualizáció felfokozódása? Az egyénnek egyedül és magára hagyottan kell szembenéznie a kockázatokkal?

Különösen Közép-Kelet Európában széles körben eluralkodott az a meggyőződés, hogy az egyén üdve fontosabb, mint a közösség. Felerősödni látszik egy olyan atomizált, szélsőségesen túlzott individualista emberkép, amely csupán materiális érdekérvényesítésével törődik, és annál szabadabbnak hiszi magát, minél kevésbé kötik közösségi kötelek, kulturális tradíciók. Ennek az embereszménynek napjaink radikális képviselője az a világpolgár, aki „mindenhol otthon” érzi magát.

A jelenség talán érthető, miután a XX. század két mótelye, a fasizmus és a kommunizmus nagy erővel és hatékonyan irtotta az egyéniségeket, mérgezte az önálló gondolkodást, mindenre ráerőltetve a kollektívizmust, az „egyedüli igaz, közös eszmét”. Nagy árat kell azonban fizetni azért is, ha az egyén tartósan a közösség fölé kerekedik. A történeti tapasztalatok mutatják: az egyén és a mindenkor társadalom számára egyaránt nélkülözhetetlenek a közösségek: szükséges az egyének és a közösségek közti egyensúlyi viszonyok megtartása: elengedhetetlen ezeknek időről-időre történő újrendezése.

Szüksége van az emberek a közösségre, mert a közösség biztonságot nyújthat neki, tartalmat, célt adhat életének, nagyobb hatékonyságot szándékainak, gazdag kibontakozás lehetőségét nyújtja személyiségének. A közösség minden embernek alapvetően fontos cél és egyben eszköz, még egy remete számára is, jóllehet, ő a szentek mennyei gyülekezeteit fordít hátát a földnek. Az embergyűlölő magányos is a közösséghez való negatív magatartásával határozza meg önmagát. Ugyanakkor tapasztalhatjuk, hogy az emberek nem feltétlenül negatívan élik meg a közösségből való kikerülésüket, vagy annak megtagadását.

A közösség fontos a társadalomnak, mert a közösségek gazdag hálózata nélkül atomizálódik, egyedeire esik szét, tehetetlen tömeggé formálódik, képtelen az egyéni érdekek sokféleségét társadalmilag hatékony csoportérdekké felerősíteni. Ugyanakkor tapasztalható, hogy számos érdekalapú közösség nem feltétlenül szolgálja a társadalmi (regionális, helyi, intézményi) hatékonyságot.

A hétköznapi beszédben a közösség értékes valami, jó és hasznos tünete a társadalmi életnek, amelyre az emberek törekednek, hiánya esetén szenvednek. Mindazok a szavak, amelyek a „közösség” jelzővel használatosak, csak akkor értelemszerűek számunkra, ha valami pozitívet jelentenek. A közösségi cselekvés, a szolidaritás, a közösségért való élet, a közösséghez való tartozás, a közösségi művelődés egytől-egyik kívánatos dologként, eszményi állapotként tűnnek számunkra.

A közösség szónak mindig erős – többnyire pozitív – értéktartalma volt. Kifejezhet embercsoportot (fiatalok, idősek, nyugdíjasok, műkedvelők, tanulók...), minőséget (közös tevékenységek...), nem individuális (törtető, önző, hanem közösségi érdek) organizációt, lokalitást (helyi és/vagy faluközösség), közös alkotást, alkotó műhelyt (művészetek világa, közösségi intézmény...), érzést és szándékot (valahová tartozás érzését), az el-távolodás, elszakadás szándékát (nem tartozom közétek...), kulcsképességet (együttműködést, kooperációt...), gazdálkodási formát (szövetkezet...), azonos eszmék-értékek vállalását (emberi, pártok...), nagyobb egységhez való tartozást (valamilyen civilizáció, Európai Unió...). A közösség kifejezést Magyarországon kapcsolatba lehet hozni a „köz” szóval, sőt a „közös”-sel is. Gondoljunk csak a „közügy”, a „köztesség” és a „község” fogalmaira. (A község az irodalomban a közösség szó alakváltozása.) Hasonló a helyzet az angol nyelvben is, ahol a community minden település, de community a csoport is. Magyarországon a közösség az emberek közössége, a nyugati szociológiában a hely és a lokalitás megjelölése.

Keveset tudunk kezdeni az olyan disszonáns szókapcsolatokkal – pedig nyelvtanilag helyesek – mint a bűnözők, elmebetegek, fogyókúrázók... közössége, közösségi lustálkodás, közösségi agresszió... Negatív élményünk támad a mindennapokban, ha azt tapasztaljuk, hogy valaki – akit becsülünk – tagadja a közösség fontosságát, rosszul érzi magát a közösségben, nem vállalja azt, esetleg agressziót követ el ellene. Tapasztalható az is, hogy nem minden közösség szolgálja az egyén kiteljesedését. A történelemben számos olyan (ideológiához kötődő) kisebb-nagyobb közösség jött létre és működött, amely inkább az egyén megnyomorítását szolgálta. Gondoljunk csak a XX. században létezett Hitlerjugendre, a különféle életellenes szektákra, a ki-

nai kulturális forradalomra, de szóba hozható a magyarországi népi kollégiumok „egymást kinyíró, kritikára-önkritikára” épülő világa is.

Annak ellenére, hogy a közösségek ennyire jelen vannak egyéni cselekvéseinkben, gondolkodásunkban, és a mindennapjainkban, igen nehéz definiálni a szót. A társadalomtudományokban alig van kidolgozottabb és ellentmondásosabb fogalom a közösségnél, pedig számos tudományág foglalkozik vele. A pedagógia a felnövekvő nemzedék, az andragógia a felnőttek közösségeivel, a kommunikációelmélet a közösségek belső és a környezethez fűződő információs rendszereivel, a szociálpszichológia, a közösségek társadalmi beágyazottságával, a pszichológia a közösség „lelkével”, a mikroszociológia, a szociometria és a csoportdinamika a közösségek belső választásokon alapuló viszonyaival, a szociológia a közösség „testével”, az informatika a közösségek globálisan szerveződő, on-line típusú hálózatával foglalkozik...

Másként alkotta meg közösségdefinícióját a genetika, szociálintropológia és a régészet. Újabb a természettudományok, jelesül az etológia fordít nagy figyelmet az életvilág, ember által mesterségesen létrehozott társadalmaitól eltérő „szerveződéseinek” (rovarállamok, ragadozók társas együttműködéseinek...) kutatásaira.

A „definíció defektet” csak fokozza, hogy napjainkban, a világ és a társadalmak életében új vonások, új összefüggések, „fordulópontok” jelentkeznek, melyek új folyamatokat, különféle tendenciákat indukálnak.

Egyesek szerint: a közösség fogalmáról és az egyes közösségeket mozgató meghatározókról történő gondolkodás során időről-időre megszólalnak a közösség felbomlását panaszolók, és azok is, akik a közösség átalakulásaként és továbbéléseként interpretálják ugyanazokat a társadalmi jelenségeket.

Vannak, akik I. Kant gondolatrendszeréből indulnak ki. A német filozófus az egyén és a közösség alapvető antagonizmusát a „társiatlan társiasságban” jelölte meg. Néhány teoretikus szerint ez megfordulni látszik. Az egyén ma – különösen az európai (nyugati) civilizációban – kezd eljutni a „társias társiatlanság”-hoz.

A kutatók többsége elfogadja, hogy az idők múlásával nem tűnnek el véglegesen az egyszer már kialakult szerkezetek és megoldások, hanem éppen ezekre alapozva jönnek létre az egyre összetettebb rendszerek. Az új megőrizve haladja meg a régít, lényegében ráépül, miközben kiküszöböli annak feleslegessé vált elemeket. Az így formálódó bonyolult evolúciós rendszerben nélkülözhetetlen szerepet töltenek be a társadalom élet-hosszig tartó formális, nonformális, informális „szocializációs” /tanulási/ színterei.

A kutatások során nyilvánvalóvá vált, hogy az emberi közösségek, az emberi társiasság szerveződési formációit aligha lehetséges egyetlen dimenzióban magyarázni. Kockázatos szimplifikálni, nem lehet megnyomorítani az emberi együttléti világának sokszínűségét és gazdagságát. Ugyanis az egymást áthálózó, egymásba kapcsolódó, gyakorta egymással szemben álló „különbözőség alkotta organizációról” van szó.

Az eddig alapvetően gazdasági struktúrára épülő Európai Unió léte és fejlődése, a tagállamok szerkezetét alkotó bonyolult közösségi formációk által kimunkált demokrácia nélkül, a különböző közösségek, különféle kulturális értékeket képviselő egyéniségek hiányában bizonytalanná válhat! A probléma Magyarország és valamennyi polgára számára is egyaránt kihívást jelent. Az MTA SZKI támogatásával most induló kutatás az egyén és a közösség viszonyának, identitásának alakulását Bartók Béla életművének, a „bartóki -modell”- „magyarnak maradni, de európai módon” tükrében vizsgálja.

JEGYZETEK

Tibori Timea – *T. Kiss Tamás* (1995): *Közösség – közösségi kommunikáció*. I-II. Budapest. OKKER Oktatási Iroda

Tibori Timea – *T. Kiss Tamás* (2000): *Közösségi formációk*. Budapest. Új Mandátum Kiadó

T. Kiss Tamás (2006). *Kölcsönhatások*. Pécs. PTE FEEK.

Tamas T. Kiss (2007): *Theoretical Issues in Cultural Transmission*. Szeged. JGYF Kiadó - Szegedi Egyetemi Kiadó

T. Kiss Tamás – *Tibori Timea* (2007): *Egyén és köz(ös)sége*. Szeged, Belvedere Kiadó

Vitányi Iván (2007): *Új társadalom – új szemlélet*. Budapest. Napvilág Kiadó – Táncsics Alapítvány

*TAMÁS T. KISS***Person(alitie)s in the union. Outline of issues prior to research**

The necessity of clarifying the relationship between the individual and the community has gained attention during the past centuries as society was undergoing significant changes. Nowadays researchers focusing on communities encounter issues that were also current in the last century but have not been articulated as much as they are now. The existence and development of the European Union originally founded primarily on economic structures can henceforth become insecure without democracy – hammered out by the complicated interplay of community formations of its member states –, without personalities representing different cultural values and communities. This problem presents a challenge both for Hungary and all Hungarian citizens. This research that starts now examines the relationship and identity of the individual and the community as it is reflected by the „Bartók model” of „remaining Hungarian but in a European way”.

Szegedi családok fogyasztói magatartásának elemzése gazdaságpszichológiai szempontból

ALKALMAZOTT EGÉSZSÉGTUDOMÁNYI ÉS EGÉSZSÉGFEJLESZTÉSI INTÉZET

gazdaságpszichológia, családi fogyasztás, fogyasztói döntés, értékválasztás

Jelen tanulmány célja az, hogy egy jellegzetes gazdaságpszichológiai problémát – a családok anyagi helyzetének észlelését befolyásoló objektív és szubjektív változók szerepét – illusztráljunk egy empirikus családkutatás adatainak másodelemzésével.

A tanulmányban felhasznált adatok a „Hagyomány és modernitás – a családok életmódját meghatározó tényezők” címen dr. habil. Benkő Zsuzsanna tanszékvezető főiskolai tanár vezetésével lezajlott multidiszciplináris kutatási programból származnak. Az eredeti kutatási program a családok életmódjának komplex felmérését foglalja magában, a hagyomány és a modernitás korszerű fogalma alapján. Ebből következően, a felhasznált mérőeszközöket nem az itt felvázolásra kerülő gazdaságpszichológiai problematika vizsgálatára alakították ki. Az így nyert jó minőségű adatok azonban, megítélésünk szerint, alkalmasak a családok anyagi helyzetének észlelését befolyásoló szubjektív tényezők relevanciájának illusztrálására is.

A kutatási kérdés szakirodalmi és módszertani hátterének bemutatása után az empirikus kutatásból származó adatokon keresztül azt elemezzük, hogy a családok anyagi helyzetében bekövetkezett változások észlelése, illetve a családot és a válaszadót jellemző objektív és a szubjektív változók között milyen kapcsolat található.

A közgazdaságtan és a pszichológia kapcsolata

A közgazdaságtan és a pszichológia kapcsolata sokrétű, bár nem teljesen problémamentes (Hunyady és Székely, 2003). Hunyady György elemzése szerint mindkét tudományágnak vannak olyan képviselői, akik az elkülönülés hívei: ők nem tartják fontosnak a másik tudományág eredményeinek használatát, sőt hasznukat is tagadják. És vannak természetesen olyan szakemberek is, akik közgazdászként a pszichológia vagy pszichológusként a közgazdaságtan eredményeinek és módszertanának fontosságát elismerve, kapcsolódási lehetőségeket keresnek. A kapcsolódási tendenciák alapvetően kétirányúak: irányulhatnak arra, hogy a másik tudományterület eredményeit integrálják saját szakterületükre, de cél lehet az is, hogy egy-egy sikeres modellel vagy módszerrel új területeket hódítsanak el (Hunyady és Székely, 2003).

Hunyady György a két diszciplína kapcsolatának elemzésekor a magatartás-gazdaságtannal *nem* foglalkozik (még az egyébként feldolgozott, magatartás-gazdaságtanba sorolható munkák esetén sem említi, főként Hámosi, 1998). Ez komoly hiányossága a két tudományág kapcsolatát történeti mélységében is vizsgáló áttekintésnek. A *magatartás-gazdaságtan*, a meglévő közgazdaságtani modellekre építve, tudatosan törekszik olyan változók beépítésére is, melyek nagyobb pszichológiai realizmust biztosítanak. Így közgazdaságtan és a pszichológia sajátos kombinációjának tekinthető, ami azt vizsgálja, hogy mi történik azokon a piacokon, ahol a szereplők valamelyike humán korlátokat és komplikációkat mutat (Mullainathan és Thaler, 2001). Rabin (2002) a közgazdaságtan és a pszichológia kapcsolatát elemezve megállapítja, hogy a nagyobb pszichológiai realizmus növelheti a közgazdaságtani modellek magyarázó erejét. Ez gyakran a „gazdasági ember” koncepciójának, vagyis a Homo Oeconomicus-modell újragondolását is jelenti. Ugyanakkor, a pszichológiai alapokra még inkább építő *gazdaságpszichológiai* elemzések közös jellemzője az, hogy az elégtelen validitásúnak ítélt Homo Oeconomicus emberkép feldozgatása helyett, kisebb vagy nagyobb vehemenciával, de nagyobb pszichológiai relevanciával rendelkező emberkép(ek) gazdasági adaptációján dolgoznak (Katona, 1975; Scitovsky, 1990; Garai, 2003). Ezek a törekvések azonban rendkívül sokszínűek. Így, annak ellenére, hogy gyakran jelentős elméleti és gyakorlati relevanciával bíró modelleket fogalmaznak meg, a neoklasszikus közgazdaságtani alapokra építő magatartás-gazdaságtanhoz viszonyítva, egységes paradigmával nem rendelkeznek.

Rabin (2002) a két tudományág közti problematikus viszonyt a két diszciplína eltérő tudományos preferenciáira vezeti vissza. A közgazdaságtan absztrakt matematikai modelleket használ, amelyek durván leegyszerűsítik az emberi természetet, mintegy megkerülve annak komplexitását. A pszichológiának, ezzel szem-

ben, a Homo Oeconomicus modellhez képest jóval komplexebb emberkép(ek) kialakítására kell törekednie, ez viszont gyakran a matematikai formalizálhatóság rovására megy. Hunyady megítélése alapján, egy-egy konkrét probléma esetében ezek az eltérő preferenciák úgy manifesztálódnak, hogy a közgazdászok a matematikai formalizáltság kellő szintjének hiánya miatt nem alkalmaznak pszichológiai modelleket, a pszichológusok meg az empirikus megalapozottságot kéri számon a közgazdászokon (Hunyady és Székely, 2003).

A kutatási kérdés

Ahogy a bevezetőben említettük, jelen tanulmányban azt vizsgáljuk, hogy előrejelezhető-e és ha igen, akkor inkább objektív vagy szubjektív változók felhasználásával az, hogy miként alakult az empirikus vizsgálatban a családok anyagi helyzetében bekövetkezett változások észlelése. Hipotézisünk az volt, hogy a családok anyagi helyzetének észlelt változása nemcsak objektív változók alapján (pl. becsült jövedelem, lakásméret) alapján jelezhető előre, hanem a megkérdezettek értékválasztásai, tehát szubjektív pszichológiai változók alapján is. Pszichológiai szempontból ez a kérdés azért jelentős, mert elképzelhető hogy az anyagi helyzet észlelése és a személy értékválasztásai között kapcsolat van. Magatartásgazdaságtani szempontból pedig azért lehet jelentős ez a kérdés, mert a fogyasztói magatartást, a vásárlási szokásokat erősen befolyásolja a család anyagi helyzetének alakulásával kapcsolatos várakozások (lásd: George Katona kutatásai a fogyasztói bizalmi index kapcsán), és ezeket a várakozásokat a családban élők értékei jelentősen befolyásolhatják.

A másodelemzésre kerülő kutatás paramétereinek rövid bemutatása és felhasznált változók jellemzése

A „Hagyomány és modernitás – a családok életmódját meghatározó tényezők” címen dr. habil. Benkő Zsuzsanna tanszékvezető főiskolai tanár vezetésével végzett kutatás adatfelvétele, többéves előkészítés után, 2005 tavaszán zajlott le. Az adatfelvétel lebonyolításában 37, egységesen felkészített kérdezőbiztos vett részt. Az adatok kódolása és rögzítése 2006 tavasza folyamán megtörtént, az adatok elemzése 2006 nyár-ősz időszakára esett. *A teljes kutatási módszer és a kapott eredmények bemutatására jelen tanulmány keretei között nincs lehetőség.* Csupán azokat a mintavételi eljárásokat és adatokat tudjuk bemutatni, ami a bevezetőben vázolt célkitűzések megvalósításához elengedhetetlenül szükségesek.

A mintavétel során a Központi Statisztikai Hivatal Csongrád megyei Igazgatóságának 2001. február 1-jei adataiból indultunk ki (KSH, 2003). Az itt megadott 10 kategóriát területileg és lakosságárány szerint összevonva az alábbi öt kategóriát kaptuk:

- *Belváros:* Tisza jobb partján, a Tisza Lajos (kis) körút által határolt városközpont és a kis- és a nagy-körút által közrefogott belső városrészből áll (a lakosság 11%-a)
- *Belső lakóterület:* Nagykörtől kifelé a lakótelepig, valamint az ipari övezetekig húzódó beépítésű lakóövezet, melynek részei: Felsőváros, Rókus, Rókus-Móraváros, Móraváros és Alsóváros (melyeket egymástól a sugárutak választanak el). (a lakosság 15%-a)
- *Lakótelepek:* A Tiszától kiindulva előbb Tarján és Felsőváros, majd Északi város, Makkosháza, Újrókus a Kossuth Lajos sugárúttal bezárólag. (a lakosság 42%-a)
- *Kertváros:* Újszegednek a Töltés és a Marostói utcáig (Odessa nélküli) terjedő belső területe. Újszeged eddig még nem említett részei tartoznak ide: Marostó, Fűvészkert környéke, valamint Béke-, Kecskés-, Klebersbergtelep, Új-Petőfitele, Baktó és Újszőreg. (a lakosság 15%-a)
- *Falusias jellegű lakóövezet:* Petőfitele, Szentmihály, Tápé, Kiskundorozsma, Gyálarét, Szőreg. (a lakosság 17%-a)

A mintavétel során lakóövezeti reprezentativitás kialakítására törekedtünk, mégpedig úgy, hogy a célul kitűzött 500 vizsgálandó családot/háztartást a lakosság megoszlásának megfelelően elosztottuk a vizsgált lakóövezetek között. Ennek értelmében a Belvárosból 55, a belső lakóterületről 75, a lakótelepről 210, a villanegyed és kertvárosias területről 75 és a falusias területről 85 család/háztartás kiválasztását tűztük ki célul. Az egzakt létszámok meghatározása után kérdezőbiztosaink az úgynevezett sétáló módszer segítségével választották ki a ténylegesen lekérdezett vizsgálati személyeket. A kiválasztott alanyok közül 42 főt nem tudtunk elérni, ezért mintánk 458 főre csökkent, a lakóövezet szerinti reprezentativitást továbbra is fenntartva.

A fenti vizsgálatból származó adatokból választottuk ki azokat a változókat, amelyek a kutatási kérdés elemzése szempontjából relevánsnak bizonyultak.

A másodelemzésben felhasznált változók rövid jellemzése

A fent bemutatott kutatás során az itt bemutatásra kerülő változóknál lényegesen több mérőeszközt használtunk a családok életmódjának elemzéséhez. A továbbiakban csak a másodelemzés során lényeges változók mentén kapott adatok bemutatására van lehetőségünk.

A válaszadók a kérdezőbiztosok számára megadták a család rendszeres jövedelemmel rendelkező tagjainak számát, valamint az hogy milyen nettó jövedelmi kategóriákba sorolhatók (minimálnyugdíj – 23.500 Ft, minimálbér – 53.000 Ft, a minimálbér és a minimálbér másfélszerese között, a minimálbér duplája, a minimálbér többszöröse). Az így kapott adatok alkalmasak voltak arra, hogy a jövedelmi kategóriáknál egy átlagösszeggel számolva, becslést tegyünk a család átlagjövedelmére (az így kapott adatok alacsonyabb jövedelmek esetében értelemszerűen jobb, a magasabb jövedelmek esetében kevésbé jó közelítést adnak). A megkérdezett családok becsült átlagjövedelmének adatait, lakóövezet szerinti bontásban, az 1. táblázat tartalmazza.

	N	átlag	szórás	Az átlag konfidencia-intervalluma (95%)		Minimum	Maximum
				Alsó határ	Felső határ		
lakóövezet							
belváros	50	158856,00	88877,77	133597,22	184114,78	23500	477000
belső lakóterület	63	167166,67	95438,46	143130,80	191202,53	23500	424000
lakótelep	193	155943,01	79179,99	144701,33	167184,68	23500	424000
villanegyed és kertvárosias	58	197577,59	76180,52	177546,94	217608,23	23500	371000
falusias	78	176943,59	77333,96	159507,48	194379,70	23500	397500
Összesen	442	167041,63	82967,67	159285,60	174797,66	23500	477000

1. táblázat

A családok becsült átlagjövedelmének megoszlása lakóövezet szerint

Kiemelendő, hogy a családok átlagjövedelmének szórására végzett egyszempontos varianciaelemzés, lakóövezet szerinti bontásában, szignifikáns eltérést (0,011) mutat ($\alpha = 0,05$) szignifikanciaszint esetén.

A megkérdezetteknek egy másik kérdésben azt kellett véleményezniük, hogy a lekérdezést megelőző három évben, megítélésük szerint, családjuk anyagi helyzete javult, romlott vagy pedig változatlan maradt. A kapott adatokat a 2. táblázat tartalmazza, szintén lakóövezet szerinti bontásban.

	A család anyagi helyzete				Összesen
Lakóövezet	javult	változatlan maradt	romlott	egyéb válasz	
belváros	3,1%	6,4%	1,8%		11,2%
belső lakóterület	2,6%	6,4%	5,3%		14,3%
lakótelep	10,3%	21,5%	12,1%	,4%	44,4%
villanegyed és kertvárosias	3,3%	5,5%	4,0%		12,7%
falusias	2,0%	8,4%	6,8%	,2%	17,4%
Összesen	21,3%	48,1%	29,9%	,7%	100,0%

2. táblázat

A család anyagi helyzetének észlelt változása, lakóövezet szerinti bontásban (a teljes minta %-ban)

Vizsgáltuk továbbá azt is, hogy milyen nagyságú lakásban éltek a megkérdezett családok. A mintákban tapasztalt helyzetet a 3. táblázat jellemzi.

	N	Minimum	Maximum	Átlag	Szórás
a lakás nagysága (m ² -ben)	456	12	862	81,2	60,8

3. táblázat A megkérdezett családok lakásának nagysága

Az értékválasztások vizsgálata során arra kértük a megkérdezetteket, hogy 4. táblázatban felsorolt értékek mindegyikénél jelöljék meg egy hétfokú osztályozó skála mentén, hogy az adott értéket mennyire tartja fontosnak az életükben. A mintában kapott értékválasztások paraméterei a következők voltak.

Értékek	Átlag	Szórás
család	6,71	0,93
megbecsülés	6,21	1,10
nyugalom	6,21	1,14
szabadság	5,80	1,34
munka	5,56	1,46
érzéki örömök	5,30	1,51
siker	4,83	1,49
eszme, hit	4,58	1,84
vagyonszerzés	4,35	1,80
gondviselés (Isten)	4,30	2,11

4. táblázat
A megkérdezettek értékválasztásai

Hipotézisvizsgálat

A család anyagi helyzetének észlelt változása és a fentebb felsorolt objektív (a család átlagjövedelme, lakásméret) és szubjektív (értékválasztások) kapcsolatának vizsgálatára diszkriminanciaanalízist használtunk.

Az A) esetben a diszkriminanciaanalízis függő változója tehát az észlelt anyagi helyzet, ezen belül is a minta „javult” és a „változatlan maradt” csoportja volt, és arra végeztünk számításokat (az SPSS statisztikai programcsomag felhasználásával), hogy az általunk vizsgált független változók mentén milyen mértékben választható el egymástól a két csoport, illetve az egyes változók mekkora relatív fontossággal rendelkeznek a csoporttagság kijelölésében.

Azt tapasztaltuk, hogy viszonylag gyenge (0,313) kanonikus korreláció mellett olyan diszkriminanciafüggvény volt rajzolható, amelyek 0,05-ös szignifikanciaszinten szignifikánsan (0,003) választotta a mintából kialakított két csoportot A diszkriminanciafüggvény struktúramátrixát, ami az egyes független változók relatív fontosságát jelzi, az 5. táblázat tartalmazza.

	Függvény 1
<i>a család becsült átlagjövedelme</i>	0,65
siker	0,46
érzéki örömök	0,40
munka	0,39
eszme, hit	0,28
család	0,25
szabadság	0,23
vagyonszerzés	0,19
nyugalom	-0,12
<i>a lakás nagysága m² -ben</i>	0,11
gondviselés (Isten)	0,10
megbecsülés	-0,02

5. táblázat

A „javult” és a „változatlan maradt” csoportra végzett diszkriminanciaelemzés struktúramátrixa

Az B) esetben a diszkriminanciaanalízist a „változatlan maradt” és „romlott” csoportra végeztük el. Azt tapasztaltuk, hogy viszonylag gyenge (0,284) kanonikus korreláció mellett olyan diszkriminanciafüggvény volt rajzolható, amelyek 0,05-ös szignifikanciaszinten szignifikánsan (0,008) választotta a mintából kialakított két csoportot. A diszkriminanciafüggvény struktúramátrixát, ami az egyes független változók relatív fontosságát jelzi, az 6. táblázat tartalmazza.

	Függvény 1
család	0,54
a lakás nagysága m ² -ben	0,45
szabadság	0,35
eszme, hit	0,26
munka	0,22
gondviselés (Isten)	0,21
siker	-0,20
a család becsült átlagjövedelme	-0,08
nyugalom	0,05
érzéki öröмок	-0,02
megbecsülés	-0,02
vagyonszerzés	-0,01

6. táblázat

A „változatlan maradt” és „romlott” csoportra végzett diszkriminanciaelemzés struktúramátrixa

Konklúzió

Ha egy család anyagi helyzetének megítélését vizsgáljuk, az általunk vizsgált objektív és szubjektív változók súlya jelentősen változhat. Az anyagi helyzet észlelt javulásának – változatlanságának előrejelzésében fontos változó volt a jövedelem változása (objektív) és a „siker”, és az „érzéki öröмок” magasra értékelése (szubjektív). Ugyanakkor az anyagi helyzet észlelt változatlanságának – romlásának előrejelzésében a „család” magasra értékelése (szubjektív) és a lakás mérete (objektív). Látható tehát, hogy az anyagi helyzetük változását eltérően értékelő csoportok elkülönítéséhez – az objektív változók mellett – a szubjektív változók is jelentős segítséget nyújtottak. Miután pedig a család észlelt anyagi helyzete jelentősen befolyásolja a fogyasztói magatartást is, ezért jelen elemzés is a szubjektív változók (jelen esetben az értékrend) tanulmányozásának fontosságát igazolja.

IRODALOM

- Garai László (2003): Identitásgazdaságtan: gazdaságpszichológia másképpen. Budapest: Tas.
- Hármori Balázs (1998): Érzelemgazdaságtan. A közgazdasági elemzés kiterjesztése. Kossuth Kiadó. Budapest.
- Hunyady György és Székely Mózes (2003): Gazdaságpszichológia. Osiris Kiadó, Budapest. 796–833. old.
- Katona, G. (1975): Psychological economics, Elsevier. New York – Oxford – Amsterdam.
- Központi Statisztikai Hivatal (2003): 2001. évi népszámlálás. 6. területi adatok. 6.6 Csongrád megye. Budapest.
- Mullainathan, S. és Thaler, R. H. (2001): Behavioral Economics. In: International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences. Elsevier. doi:10.1016/B0-08-043076-7/02247-6. 1094–1100 pp.
- Rabin, M. 2002. A perspective on psychology and economics. European Economic Review 46 (2002) 657 – 685
- Scitovsky Tibor (1990): Az örömtelen gazdaság: Gazdaságlelektani alapvetések. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

LÁSZLÓ LIPPAI

**Analysis of the consumer behaviour of Szeged families.
An economic psychological perspective**

This paper examines how the psychological problem of the role of objective and subjective variables affecting the perception of the financial situation of families can be analysed with the help of data from empirical family research. The article begins with a brief introduction to the field of economic psychology, its scope and methods, and provides the context of the paper. This is followed by a detailed description of the family research. Finally, based on the data, a hypothesis examination is carried out to show that besides the calculable objective variables, the subjective variables play an equally important role in the forecasting of the perceived changes of one's financial situation.

BALOGH TIBOR

Kultúra/kultúrák eltérő narratívák tükrében

TANÍTÓ- ÉS ÖVÖKÉPZŐ INTÉZET

modellek, sejtés, szupertudomány, józan ész, naiv pszichológia

Mindenekelőtt a címről. A *kultúra* fogalmát a Snow használta értelemben alkalmazom, a *narratíva* jelölés azt fejezi ki, hogy mind a hét, általam exponált esetben „nagy beszédekkel”: árnyalt, pontosan kifejtett teóriákkal lesz találkozáunk – ám a *tükrör* szánni valóan kicsiny, hiszen mindössze aforisztikus jelzések felvillantására futja a jelenlegi keretek között. Mintegy lábjegyzet egy terveim szerint elkészítendő tanulmányhoz a soron következő.

I. Snow 1959-ben publikálta „A két kultúra és a tudományos forradalom” című esszéjét, amelyben észrevételi: a humán, illetve természettudósok alig tudnak egymás diszciplínáiról, s épp ezért képtelenek a megértésre, értékelésre, a párbeszédre akkor, ha olykor (s elég ritkán) ráébrednek a másik, általuk nem művelt tereńnumra. Közvetítőre kellene lőlni, s a szakadék áthidalására Snow vállalkozik. Feladatát 1964-ben ama hipotézis fényében látja kivitelezhetőnek, hogy tudniillik alakulófélben van egy harmadik kultúra is. Ez a társadalomtudományok és a művészet azon különös kevercse, amely feltárja azt: miként éltek/élnek az emberek. (Úgy gondolom, nem haszontalan már most figyelmeztetni arra – Comte pragmatizmustól sem mentes, a szociológiának mint olyanak sajátos pozitív szerep-tulajdonítását asszociálhatja ez a feltételezés, a snow-i, comte-i tudomány - és kultúrafejlődés explikálása lényeges eltéréseinek ellenére is!)

II. Talán lehetünk mediátorra a két kultúra között, reméli Snow, nincs okunk a reményre, sugallja Lukács György. „Az esztétikum sajátossága”-ban a valóság bármilyen megismerését visszatükrözésnek aposztrofáló Lukács a mindennapi visszatükrözés folytonosan előrehaladó menetéből egy pontra centrálva növeszti ki a fejlődésben egyre inkább divergáló két ágat: a tudományos, illetve az esztétikai. Minél inkább távolodunk időben a valaha közös ponttól, annál inkább lesz differenciálódó mindaz a jelenség-halmaz, értékvilág, megközelítési mód, amelyet a tudósok, és természetesen nem-partnereik, a művészek alkalmaznak. Minden egyes adott történelmi pillanatban azonos nívón állnak ők ketten, ám képtelenek egymásra reflektálni. Örökre szabott, s egyre tragikusabb a pályaut fokozódó elágazása.

A szimplifikálás veszélyét is vállalva mérícskéljünk úgy: Snow az optimistább, Lukács pedig a pesszimistább álláspont egy-egy reprezentánsa a két kultúra közelítésének a lehetőségét illetően.

III. A már hivatkozott Comte kedvéért menjünk vissza a históriába. (Ab ovo: a korrekt, elmélyülő problémátörténeti áttekintést legalább Arisztotelész metafizikai konceptualizálásánál illeńek kezdeni, ám ez most teljességgel kizihetetlen.)

Comte az 1830-as években folyamatosan tette közzé pozitív filozófiai tanfolyamainak anyagait, azon cél által inspirálva, hogy a társadalom újjászervezéséhez szükséges tudományos munkálatok tervét mutassa be.

Ebben három stádiumot különít el: a szellemi fejlődés teleologikus (fiktív), metafizikai (absztrakt) és tudományos (pozitív) stációit. Ezekhez rendeli az enciklopédikus törvények terjedésének processzusát. A pozitívítás fokait illetően a matematikáé a vezető szerep, amelyet az asztronómia, fizika, kémia, biológia követ, s a szociológia zár. Utóbbi igencsak alárendelt státuszát azzal kompenzálja jótékonyan, hogy meglehet: nem jutott a pozitív tudományok körébe, ám a leghatékonyabban lesz képes előrejelezni a társadalmi fejlődést, s mivel az általa megragadott folyamatok összetettségi foka az ő esetében a maximális, ezért a társadalmi életfeltételek javítását illetően főként rája hagyatkozhatunk.

Szerintem itt a józan ész moore-i értelemben vett kiűntetéséhez jutunk közel, s a pragmatizmus olyatén megbecsűléséhez, amellyel szemben például Pléh Csaba is tamáskodik majd.

IV. Piaget reagál Comte szisztematizálására. Nem említi, hogy Comte-nál szó sem esik nemhogy a művészetekről, mint a kultúra integráns részéről, hanem igazából, részletezően a társadalomtudományokról sem. Ő,

aki arra figyel, hogy szembeállítsa a tudományokat mint igazságkeresőket a filozófiával, mint bölcsességre sóvárgóval, Comte-ot lineáris modell kreálása miatt korholja.

Piaget 1966-os, nagy hatású előadásában kikötötte, hogy csakis a „törvénytudományokról” értekeznek (az úgymond társadalmi vagy humán tudományokat nem érinti tehát), s nem reflektál a művészetekre mint specifikus kultúrára sem.

Piaget egyként kalkulálva a tudományok tárgyával, elméleti struktúrájával és immanens ismeretelméletével, három dimenziót komponál. Piaget-nél az egyes tudománycsoportok között kölcsönös, körbefutó relációk vannak.

„A táblázat belső része háromszöghöz hasonlít: ennek csúcsa tartalmazza a természettudományokat, a jobb oldali alsó szög a filozófiai tudományokat, a bal alsó szög pedig a társadalomtudományokat. A filozófia így kerül a háromszög közepére három olyan összekötő vonallal, amelyek egybekapcsolják az említett három tudománycsoporttal. A matematika átmeneti helyet foglal el a természet- és a filozófiai tudományok között (logika, ismeretelmélet), míg a technikai tudományok szimmetrikusan helyezkednek el a természet- és társadalomtudományok között.” (Piaget, 547.)

Úgy vélem, hogy Piaget joggal vádolható elfogultsággal a pszichológia piedesztálra állításáért, a lélektan kitüntetésének nem kellő argumentálásáért. Holisztikus modellje mindazonáltal nincs híján megfontolandó judiciumoknak. Szintén figyelemre méltó erénye az inter-, illetve metadiszciplinaritás.

V. Sokal egy penetráns paródiában gúnyolta ki 1996-ban a „posztmodern gondolkodást”; a New York-i egyetem fizikusa saját maga leplezte le azon csinytevéjét, amelyet – jóllehet kérte, ambicionálta – visszhang nélkül hagytak olvasói. Éc és kritika: ez lett a kárt okozó fantáziálást ostromozó szerző penzuma.

Vegyük szemügyre csak azt, a mi szempontunkból fontos eszmefuttatást, amelyet egy felettebb kurrens téma apropójából exponált. A kaosz kutatás Sokal szerint igen pontos közelítésben foglalozik többek között olyan fizikai jelenségekkel, amelyeket determinisztikus törvények regulálnak. Ilyetén stúdiumoknak az a paradoxona, hogy a firtatott jelenségek előrejelzésére elvileg képesek vagyunk ugyan, ám a gyakorlatban eme képességünk sokszor cserbenhagy – e jelenségek ugyanis *túlzottan érzékenyek a kezdeti stációra, feltétel-halmazra*. Hangsúlyozza: „A kaotikus rendszereket ... az jellemzi, hogy velük kapcsolatos előrejelzések erősen korlátozottak, mivel még ha óriási javulás is állna be a kezdeti adatok ismeretében (például ezerszeres pontosság), ez csupán szerény mértékben növelhetné meg azt az időtartamot, melyen belül az előrejelzések pontosságok maradnak.” (Sokal & Bricmont, 173.)

Meglehet: a snow-i értelemben véve csak egy kultúrát vegzál (főként a természettudományokat) Sokal, az a paradigmatisz birálat, amellyel a pozórködő textusokat – pl. Lacan esszéit, Derrida és Lyotard tanulmányait – parodizálja, azonban joggal illetheti a posztmodern szépirókat és esztétákat is: tudniillik alapvetően rokon vonásuk az esetlegességnek, a nyitottságnak, az indeterminált általános alkotó- és befogadóképeségnek a kitüntetése, elismerése.

A parttalanság apropóján egy húron pendülő posztmodern fizikus és zeneszerző egymás mellé rendelése azért jogos, mivel (a példa kedvéért): a tudományból vett minták implicit formában tartalmazzák a művészet egyik kortárs, újabb tendenciáját.

VI. Pléh Csaba rezignáltan tekint vissza a közelmúltba. Szerinte a XIX. század nyolcvanas éveiben komoly viták folytak, s terjedtek Európa-szerte a középiskolai természettudományok vs. humaniorák elsőbbségét illetően – mintegy etalonként kínálva egy modernebb tudomány-hierarchia számára.

Akkor a természettudományok győzelmét konstatálhattuk. Mára ez a pozícióharc érvénytelenné lett – ugyanis „arról folyik a vita, hogy egyáltalán a tudomány kerüljön ki a kultúrából. Száz évvel ezelőtt diadalmaskodtak a természettudományok, ma viszont egy sajátos pragmatikus szemlélet megkérdőjelezi mind a bölcsészeti, mind a társadalomtudományi alaptudományosságát.” (Pléh, 1143.)

Pléh pontosan ismeri fel ugyan a pragmatikus szemlélet térnyerését, ám meggyőződése, hogy méltányosabb e diagnózist objektívebb értéken taksálni: valahogy úgy, ahogyan azt Csányi teszi.

A tudomány valódi/vélt trónfosztása ugyanakkor vitathatalan érdekes, elevenségével irritáló probléma. Hová tűnt ez az eklatáns kultúra, vagy mivé alakult át, ha egyáltalán modifikálódott?

VII. A választ erre, s a korábban általunk felvillantott dilemmákra túlnyomóan Csányinál vélem fellelni.

Csányi kiindulóbázisa is Snow. Az ő kezdőpontját úgy olvassa, hogy Snow szerint a bölcsezszer és a művészek járatlanok a természettudományokban, s ez azért lehet leszűkítő szerepű, mivel az oktatási rendszereknek általában nem ideájuk az, hogy integrálják a humán- és természettudományokat. Hangsúlyozza – s ez számomra abszolút konfirmálható –: nem két, hanem sok kultúráról kell beszélnünk. Sőt azt is kérdésesnek véli, hogy problémáink megoldását kizárólag a tudományoktól remélhetjük-e.

Csányi szintén utal Sokal remek ívű kalandjára, amelyben kiszemelt hősei zavaros, tényleges tartalommal nem bíró kijelentéseket validáltak egy pusztán a posztmodern, konstruktivistá irodalomban dívó és konfirmált nyelven.

A snow-i szakadék áthidalásának üdvös próbálkozásaként kategorizálja az irodalomkritika és az evolúciós pszichológia összedolgozását – azt a mentalitást, amely szerint mindaz, amit az irodalmi művek tartalmaznak, pontosan tudhatja leképezni az emberi elme szerkezetét, funkcionálását, s kellő megalapozottsággal érintheti a biológiai determináltság és a kultúra relációját. (Úgy gondolom, hogy itt egy termékeny, ám részletes kibontást igénylő egybekapcsolással, annak kísérletével, előfeltételezésével van dolgunk.)

Csak hogy – ellentétben a humán tudományokkal és a művészetekkel – a természettudományok minden kétséget kizáróan rendelkeznek az elmélet és a gyakorlat összeillesztésének a lehetőségével.

Iménti feltételezése realitásának kedvéért Csányi úgy érvel, hogy szemügyre veszi a természettudományos gondolkodás fázisait.

α) Az első fázis a *pletykáké*: a *sejtéseké*, azon hiedelmeké, amelyek nem szervülő tapasztalatok konglomerátumai.

β) A másik a *metaforáké*: ez olykor – s így az általános – csupán megnevezés – a létezés, elgondolás, vizsgálás sorozat mentén. Ama hit kinyilvánítása, hogy amit névvel ruházunk fel, azt birtokoljuk is.

γ) A harmadik a *modelleké*; ez lényegileg a tudományos elméletek univerzuma: korlátozódhat a pusztán leíró nyelvre, ám szimulálhat, predikálhat is, annak a kényszerű belátásával, hogy a logikai korrektség nem szavatolhatja feltétlenül a modell jóságát, használhatóságát.

E három fázis a *paradigmákhoz* konkludál. Itt a jelzett három fázis többé-kevésbé ellentmondásmentes szintézisére bukkanhatunk. Illusztráljuk szakaszolásunkat példával.

a) A hajnalban kelő, este nyugovóra térő Nap útját nyomon követő, s az azt denotáló, oksági alapzatú jelenség – a görög mitológia hiedelmében – nem más, mint Apollón tüzes szekerének utazása.

b) E sejtés metaforává lesz Ptolemaiosznál.

c) Majd modellé Copernicushoz, Newtonhoz, a kvantummechanika relativitáselméletében.

A természettudomány – s jelenleg kizárólag ez – Csányi szerint két univerzum szinkronikus részese. Egyrészt a mindennapi gyakorlaté, a munkáé, a technikáé, kísérleté, az elme konstrukcióé. Azaz együttesen a babonák, mesék, mítoszok, vallások, filozófiák, a rigorózus szabályok szerint kreált matematika, geometria kompozíciói.

A tudományok differenciálódási folyamata ellentétjeként egyre gyorsabbá lettek az integrációs folyamatok.

A Csányi által szupertudománynak titulált objektiváció három jellegzetességgel rendelkezik: kettős leírású, logikailag átjárható, transzformatív. Vegyük ezeket egyenként szemügyre.

i./ A kettős leírás példája lehet – mások mellett – a sejt megközelítése. Sejt szinten: szaporodás, táplálkozás, ingerlés, sejt-kölcsönhatások. Molekuláris szinten: kémiai reakciók, katalízis, anyagcsere-folyamatok, makromolekula-szintézis stb.. Vagy tekintsük az individuum érzését, figyelmét, gondolkodását. Ezek manifesztálódhatnak az egyed viselkedésének, elméjében zajló folyamatainak a szintjén éppúgy, mint társas-társadalmi szinten pl. akkor, amidőn azt mondjuk: a futbalcsapat szellemisége (Ryle klasszikus példája), a nép kívánsága, a köz érdeke.

ii./ Logikailag átjárható mindazon két jelenség, amely mintegy lánc mentén összeköthető. A cukorbetegség biológiai, az atom fizikai fogalom. Mi kapcsolja össze e kettőt? A cukorbetegség az organizmust károsító, a hasnyálmirigyhez, a vércukorszint szabályozásához, az inzulin-kitermelő sejtekhez, egyebek mellett az inzulinhoz kapcsolandó egy genetikai logikai feltárás esetében. Márpedig az inzulin fehérjemolekula, amely atomokból áll. A most bemutatott lánc bármely eleme kauzális logikai interpretációval illethető. (Csányi példája.)

iii./ A transzformativitás alapja az egységes tudományos nyelv, ez garantálja a logikai átjárhatóságot a bizonyítás során, az eltérő szerveződési szintekre alkalmazott magyarázatok egyenértékűségét, megfeleltethetőségét.

gét. (Ha leírjuk a sejtosztódás folyamatait, ezt minden további nélkül átfordíthatjuk a molekuláris folyamatok leírására.)

Csányi a következőkkel zárja tanulmányát: „A szupertudomány ma még csak a természettudományokat – a fizikát és társtudományait, a kémiát és a biológiát – foglalja magában, de megindult a társadalomtudományok csatlakozása is, ez szükségszerűen a pszichológiai, szociológiai és gazdasági jelenségek természettudományos vizsgálatát kívánja. Az emberrel foglalkozó hagyományos tudományok közül a pszichológia reagált a leggyorsabban a természettudományok kihívására az *evolúciós pszichológia* irányzatának megjelenésével, amely épp a biológiai megalapozottságú humánetológiát és evolúciógenetikát kívánja a hagyományos pszichológiai szemlélettel több-kevesebb sikerrel ötvözni. De beszélnek már molekuláris antropológiáról is, amely egyes antropológiai kérdéseket az emberi génszerkezet vizsgálatával kíván eldönteni.” (Csányi, 8.)

A felettebb vázlatosan nem is bemutatott, hanem mindössze jelzett hét koncepciót együvé foglalandó a következő konklúziót kockáztatom meg.

(Magától értetődő, hogy beható indoklást érdemelne: Snow mellett miért éppen azt a hat teoretikust emeltem ki, akiket poentíroztam. Indoklásom nyilván elfogult, ám olyként vállalom, hogy a kiszemelt kutatók markáns, jól tipologizálható módon fejtették ki álláspontjukat, s érveltek annak helyessége mellett.)

- Snow-val ellentétben immár nem két (vagy az 1964-es megállapítása alapján három) kultúráról, hanem a számosságot mellőzve *kultúrákról* beszélhetünk.
- Sem a comte-i, sem az elfogult piaget-i modellálás nem tűnik termékenynek, s nem azért, mert az egyik lineáris, a másik pedig körbeforgó, hanem azért, mert mindkettő erősen redukált – szerintem.
- Nem a reáliák/humaniorák kitüntetése az elsődlegesen fenyegető, s eldöntendő dilemma, hanem annak az attitűdnek a meghonosítása, amely mindkettőt elfogadja, a józan ész, a hétköznapi motivációk, értékek, szükségletek fényében.
- Utóbbira sziporkázó erudícióval hívja fel a figyelmet Sokal is, aki a jogtalan szerepjátszás mellőzésére invitál – elutasítva a megtévesztő, áltudományos mellébeszélést, túldimenzionálást.
- Milyenek az összefoglalásom első passzusában aposztrofált kultúrák, vagy legalábbis milyenek lehetnének?

Álláspontom: ellentétes tendenciák között muszáj lavíroznunk. Egyformán jelenlévő és ható tendencia a parcializálódás (atomizálódás, elemibbé válás) és a globalizáció (egészelegesebbé, összetettebbé levés).

Az interdiszciplinaritás sürgető érájában a kooperativitás a szolid, megalapozott nyitottságot követeli meg, csakis erre bázírozhatunk, a mindennapi normák és lehetőségek szépen szóló harmóniájában.

IRODALOM

Comte, Auguste: „A pozitív szellem” Magyar Helikon: Budapest 1979.

Csányi Vilmos: A két *kultúra mítosza*. In: „Magyar Tudomány” 2007. 2. szám; internetes változatban: 1 – 8 pp.

Lukács György: Az esztétikum sajátossága. Akadémiai Kiadó: Budapest 1965.

Moore, George Edward: A józan ész védelmében. Magyar Helikon: Budapest 1981.

Piaget, Jean: „Válogatott tanulmányok” Gondolat Kiadó: Budapest 1969.

Pleš Csaba: *Sötét szobák homálya? Haszonelvű tudomány – tudományos haszon* In: „Magyar Tudomány” 2005. 1142 – 1145 pp.

Sokal, Alan & Bricmont, Jean: Intellektuális impostorok. Typotex Kiadó: Budapest 2000.

TIBOR BALOGH

Culture/Cultures are in the Mirror of Different Narratives

The author uses the concept of „culture” in the sense it is used by Snow. Beside Snow he concentrates on the related thoughts of György Lukács, Comte, Piaget, Sokal, Bricmont, Csaba Pleš and Vilmos Csányi. By his opinion we cannot even talk about two or three cultures but more than that. These can be co-operatively synthesised or confronted by interdisciplinary marks.

ZALAI ANITA

A spanyol polgárháború – 70 év távlatából

ÁLKALMAZOTT HUMÁNTUDOMÁNYI INTÉZET

polgárháború, demokratizálódás, évfordulók, Történelmi Emlékezet Éve, Történelmi Emlékezet Törvénye

A 70 évvel ezelőtt, 1936–39 között zajló spanyol polgárháború annak idején az egész világ figyelmét éveken át magára vonta. A spanyol belügyként kirobbanó fegyveres konfliktus éppen a hitleri és sztálini rendszer megszállódása idejére esett, s a két szélsőséges ideológia lelkiismeretfurdalás nélkül próbálta a maga javára kiaknázni a küzdő felek szembenállását.

Szinte bizonyosra vehető, hogy a spanyol polgárháború témakörében több könyv született, több nyelven, mint bármely más háborúról. Csak a jelentősebb könyvek és tanulmányok nagyságrendje is többtízezres. Ezek közül azonban meglehetősen csekély törekedett a teljességre, az objektivitásra. Számos vitatott kérdés merül fel a témával kapcsolatban, kezdve a konfliktus elnevezésétől annak nemzeti vagy nemzetközi jellegén át egészen a harcok áldozatainak számáig.

A történelemkönyvekben spanyol polgárháborúnak nevezett konfliktust résztvevői is más- és másképpen nevezték: a köztársaságiak a külső agresszorok és hazai szövetségeseik elleni „nemzeti-forradalmi háborúnak”, 1936 francóista felkelői viszont a nemzet értékeit romboló liberálisok, szabadkőművesek, kommunisták, anarchisták, szocialisták, radikális polgárok, nemzetiségi „szeparatisták” (valójában katalán, baszk autonomisták, legfeljebb föderalisták) elleni „keresztshadjáratnak”.

A spanyol polgárháború messze túlnőtt az ország belpolitikai és társadalmi életében támadt politikai és szociális konfliktusok keretén, és perdöntő jelentőségű nemzetközi küzdelemmé is vált, amely befolyásolta a második világháború előkészületeit, a szembenálló erők felsorakozását, a nemzetközi koalíciók formálódását. Nem csupán spanyol történelemről van szó tehát, de nem lehet elfogadni azon történetírói álláspontokat sem, melyek szerint Spanyolországban az első hónapok után már nem a spanyol politikai táborok, hanem a nagyhatalmak küzdelme folyt, amelyhez a spanyoloknak mind kevesebb köze volt.¹

A polgárháború kirobbanását megelőző 1936. februári parlamenti választáson meglehetősen kiegyensúlyozott eredmény született. A baloldali erőket egybegyűjtő Népfront nyerte meg a választást, de a jobboldal is közel 40 százaléknyi szavazatot szerzett. Ezt azt jelenti, hogy az 1936. július 18-tól zajló fegyveres konfliktusban mindkét oldalon hazai, ha úgy tetszik nemzeti erők álltak. Az ő támogatásukra, olykor ennek ürügyén jelentek meg a harctéren külső nagyhatalmak.²

A spanyol háborúban, mint általában a polgárháborúkban, a szemben álló felek többnyire elvadult kíméletlenséggel irtották egymást. Ennek a kegyetlen párharcnak a résztvevőkben lerakódott emléke, és az ebből eredő, az utódokra is átörökölt szorongások erősen befolyásolták a 40 évvel későbbi, a diktatúra bukásakor lezajlott eseményeket is. Amikor napirendre került az 1939-ben a spanyolokra erőszakolt rendszer eltávolítása, az újabb nemzedékek ösztönösen, de tudatosan is mindent megtettek, nehogy ezt az újabb fordulatot hasonlító véres események kísérjék.

Ez a megfontolás alakította ki 1975–76-ban a megegyezések politikáját, amelynek során a felek megállapodtak: a vitákat a politikai ellenfél elpusztításának korábbi gyakorlatával szakítva konszenzussal és népi szavazással döntik el. Ennek az informális megállapodásnak a lényegét bizonyos tabuk kialakítása alkotta, ami egyben azt is jelentette, hogy mindegyik politikai erő lemondott saját korábbi sarkalatos eszméinek megvalósításáról. A kommunista-szocialista és nemzeti baloldal elfogadta, hogy „tabuként” kezeli: a „kapitalizmus” formációját, és nem kérdőjelezi meg annak létezését; feladva évszázados köztársasági eszményeit, elfogadja a monarchiát; nem veti fel a latifundiumok megszüntetésének kérdését; elfogadja Spanyolország egységét (ez a nemzeti mozgalmak részéről volt nagy gesztus); elfogadja a francóista fegyveres erőket (beleértve az állambiztonságiakat is), kritikája kikerüli őket; s nem szorgalmaz számonkérést a régi rendszer prominens vezetői ellen; kizárólag békés eszközöket használ a hatalom megragadásáért vívott küzdelemben. Egyidejűleg a

¹ Harsányi Iván: A spanyol polgárháború és magyar önkéntesei. Antifasiszta Füzetek, 1996. 4.

² Uo. 5.

fangalista kormányzó és az uralkodó körök is jelentős engedményeket tettek: eszerint bármi is legyen az elkövetkező választások eredménye, elfogadják azt; elfogadják a pluralizmus, a politikai demokrácia és a nemzeti autonómia eszméjét.

E „tabuk” – mint jelzőkarók – tüzték ki egy – igen széles – politikai játéktér határait: ez kielégítette a régi rend híveit, de lehetővé tette a demokratikus átalakulást. Aki ezt nem fogadta el – mint a baszk ETA, amely a szocialista baszk köztársaság jelszavát tartotta fenn –, a politikai színpadon kívülre került. A spanyol társadalom többsége azonban megegyezést és nem leszámolást akart. Ennek köszönhetően 1975–1977-ben a spanyol politikai rendszer demokratikus átalakulása nagyjából békésen ment végbe. Anderle Ádám szavait idézve: „Hispaniában a politikai sportszerűség korábban nem ismert magatartása kényszerként jelent meg a politikában – döntően az 1936–39-es polgárháborús trauma tanulságaként”.³

A demokrácia megalapozásánál – szintén közös megegyezéssel – a múlt is a tabuk közé került 1975–77-től, felismerve, hogy a múltorientált jövőépítés lehetetlen, csupán újabb polgárháborús helyzetet alakítana ki. Ez az oka, pontosabban ez volt az oka annak, hogy – a közelmúltig – egyetlen párt sem használt érveiben történelmi argumentációt.

A kerek történelmi évfordulók azonban mindig alkalmat kínálnak a múlt lezárát, vagy inkább, csak annak látszó fejezeteinek újraértékelésére. A 2006-os esztendő több szemponttól is ilyennek számított Spanyolországban. 2006. április 14-én a polgárháború közvetlen politikai előzményének számító és meglehetősen vitatott Második Köztársaság kikiáltásának 75. évfordulójáról emlékeztek meg a spanyolok, majd ezt követően, július 18-án pedig a polgárháborút elindító, Franco tábornok nevével fémjelzett katonai felkelés 50. évfordulójáról.

Az évfordulók alkalmából 2006. július 7-én I. János Károly spanyol király – a spanyol parlament, a Cortes döntésének értelmében – a 2006-os esztendőt a Történelmi Emlékezet Évének nyilvánította (Ley 24/2006). A törvény indoklásában az uralkodó utalt a demokratikus átmenet óta eltelt több mint negyed évszázadra, amely lehetővé teszi a múlttal való „érett és nyílt” szembenézést, amely – a király szavai szerint – „a jövőbeli együttélés megalapozásának legbiztosabb módja”.⁴

A király által ellenjegyzett törvény egy hosszabb folyamat fontos állomása volt. A 2004-ben választást nyert Spanyol Szocialista Munkáspárt (PSOE) a polgárháború kirobbanásának közelgő évfordulója kapcsán elérkezettnek látta az időt a „múlttal való szembenézésre”. Ennek jegyében a szocialisták már röviddel a kormányra kerülésük után, 2004 szeptemberében létrehoztak egy minisztériumközi bizottságot, amelynek feladata a polgárháborús áldozatok helyzetének tanulmányozása, az áldozatok kompenzálása volt (Comisión Interministerial para el Estudio de la Situación de las Víctimas de la Guerra Civil). A bizottság, amelynek élén a kormányfő helyettese, María Teresa Fernández de la Vega áll, meglehetősen összetett célt tűzött ki maga elé. Szó van – többek között – a francóista rögtönítélő bíróságok ítéleteinek felülvizsgálatáról, a névtelen tömegsírokban eltemetett több ezer holttest azonosításáról, a levéltárak megnyitásáról, a francóista szimbólumok eltávolításáról és – nem utolsósorban – az áldozatok erkölcsi és anyagi kárpótlásáról.

A polgárháború alatt és annak befejezése után zajló francóista gyorsított eljárású perek felülvizsgálata a leginkább vitatott témák közé tartozik. A történelmi emlékezet helyreállításáért küzdő különböző társadalmi szervezetek, egyesületek azt szeretnék elérni, hogy semmisítsék meg a diktatúra idején született bírósági ítéleteket. Egy ilyen jellegű jogi revízió azonban komoly törvényes aggályokat feltételez.

Heves indulatokat gerjesztett a francóista szimbólumok eltávolításának kérdése is. Spanyolországban mindmáig számos városban található a Franco-rendszert idéző szobrok, mellszobrok és egyéb emlékművek. Még mindig léteznek a diktatúrára emlékeztető utcanévek. Ezek eltávolítása, a nevek megváltoztatása azonban többnyire a helyi önkormányzatok kompetenciájába tartozik.

Külön figyelmet érdemel a Franco-rendszer legjelentősebb szimbóluma, a Madridtól nem messze található Elesettek Völgye, amelyet Franco tábornok a polgárháború után, a politikai foglyok ezreivel építtetett fel. Ezen az emblemikus helyen, a sziklafalba vájt katedrálisban nyugszik a diktátor holtteste, mellette pedig a spanyol fasiszta párt, a Falange alapítójának, José Antonio Primo de Riverának földi maradványai. A különböző társadalmi szervezetek azt követelik a kormánytól, hogy távolítsa el a síremlékeket, és az Elesettek Völgyét – egy állandó kiállítás létrehozásával – a Franco-rendszer áldozatainak emblemikus helyévé változtassa.

³ Anderle Ádám: A spanyol átmenet In: História 1993/7. 27–28.

⁴ [http://www.boe.es Jefatura del Estado \(BOE n. 162 de 8/7/2006](http://www.boe.es Jefatura del Estado (BOE n. 162 de 8/7/2006)

A kormány ezirányú politikája, a történelmi emlékezet helyreállítására vonatkozó törvénytervezet azonban éles kritikát váltott ki az ellenzék, a konzervatív jobboldali Néppárt (Partido Popular) és sajtója részéről, amely azzal vádolta a szocialistákat, hogy régi sebeket tépnek fel ezzel a politikával. Egyes sajtóorgánumok egyenesen azt vetették a kormányfő, José Luis Rodríguez Zapatero szemére, hogy „meg akarja nyerni a polgárháborút, amelyet a demokratikus átmenet idején eltemettek”, és az 1978-as demokratikus alapok helyett az 1931-es viszonyokat akarja visszaállítani. A kormányt azonban nem csak az ellenzék, hanem saját szövetségesei felől is támadások érték. A Katalán Köztársasági Baloldal és a Zöld Baloldal (Esquerra Republicana de Catalunya – ERC e Izquierda Verde) a 2004-ben beígért törvény megalkotásának többszöri elhalasztása miatt bírálta kormányt, illetve saját törvénytervezetet nyújtottak be a parlament elé.⁵

Hosszas viták után, 2006. június 22-én a spanyol parlament alsóháza, a küldöttgyűlés (Congreso de Diputados) – a Néppárt egyedüli ellenszavazata mellett – megszavazta, hogy a 2006-os esztendőt a Történelmi Emlékezet Événév nyilvánítsák.

A továbbra is csak formálódóban lévő ún. Történelmi Emlékezet Törvénye azonban továbbra is meglehetősen izgalmi állapotban tartja a spanyol közéletet és közhangulatot. Az 1936. július 18-i katonai felkelés 70. évfordulója kapcsán a történelmi emlékezet helyreállítása a politikai élet egyik központi témája lett. A különböző médiumok, újságok, kerekasztal beszélgetések, televízióműsorok soha ekkora teret, időt és figyelmet korábban nem szenteltek e témának. Miközben a kormány a törvény előkészítésén munkálkodott, úgy tűnt, az egész ország megmozdult, hogy ki-ki a maga múltját, történelmi emlékezetét megvédje.

Egyesek szerint ideje „kiegyenlíteni a számlát” a francóizmus áldozatai felé, amíg azok még életben vannak. Mások szerint azonban még túl korai lenne ez a gesztus, és feltépné azokat a régi sebeket, amelyek 30 éve a demokratikus átmenet idején beformi látszottak. A polgárháborúnak már alig vannak élő tanúi, a francóizmusnak viszont annál több.

A spanyol Szociológiai Kutatóközpont (Centro de Investigaciones Sociológicas – CIS) 2005. novemberi felmérései szerint a spanyolok 54,1% egyetért azzal, hogy a polgárháború áldozatait valamilyen módon kárpótolják, míg 24,8% ellenzi. A kérdés időszűrűségével kapcsolatban 53,3% úgy véli, hogy elérkezett az ideje a jóvátételnek, 43,3% azonban úgy érzi, nincs értelme a múltat bolygatni.⁶

A téma érzékenységet jól mutatja a 2005. márciusi incidens is. A szocialista kormány döntése alapján Madrid belvárosából eltávolították Franco egyik lovasszobrát. Az eset óriási indulatokat ébresztett, és nem csupán az ultrajobboldal kislétszámú csoportjai körében, hanem az ellenzék is bírálta Zapatero kormányfő lépését. Ezek után a kormány számára is világossá vált, hogy a történelmi emlékezet helyreállítására vonatkozó törvény kidolgozása rendkívül kényes és összetett téma, amely újabb problémákat gerjeszthet. A kormány szándéka éppen ezért a polgárháború mindkét táborának áldozatait kompenzálni. Nem akar újabb sérelmeket a jobboldal részéről, de nem akar túlzottan a francóizmus köztársasági áldozataira koncentrálni sem.

Ennek ellenére a kormányt igen erőteljes bírálatok érték és érik. Egyes vélemények szerint a szocialista kormány intenciója kétszeresen is paradox jellegű. Elsősorban azért, mert azok, akik ma Spanyolországban a történelmi emlékezet helyreállítására buzdítanak, ugyanazok, akik 30 évvel ezelőtt, a demokratikus átmenet idején éppen azon fáradoztak, hogy mindenáron elfeledtessék a Második Köztársaság és a Nemzeti Forradalmi Háború követeléseit, és igyekeztek ezen eseményeknek még az emlékét is kitörölni az ifjú generációk tudatából. A másik ellentmondást pedig – a törvénytervezetet kritizálók – a helyreállítandó történelmi emlékezet meglehetősen hiányos, mondhatni „szelektív” jellegében vélik felfedezni.

Éles hangvételű kritikák szerint a kormány felhívása a „köztársasági értékek helyreállítására” vonatkozóan szintén meglehetősen szelektívnek mondható. Elsősorban a köztársaság történetének egy bizonyos szakaszára, az 1931–33 közötti republikánus-szocialista kormányzás időszakára értendő, amelynek legfőbb vonása a baloldali értelmiségi kis- és középpolgári réteg erőteljes antiklerikalizmusa volt. A szándék mögött a kormányt bírálók politikai fogást sejtnek.⁷

A köztársaság számos egyéb történéséről azonban továbbra sem esik szó. Így a polgárháború kapcsán a nagyhatalmak korabeli állásfoglalásáról sem, azaz a „benemavatkozás” politikájáról. Sokakban felmerül a kérdés Spanyolországban, vajon miért nem beszélnek a korabeli demokratikus országok meglehetősen ellentmondásos politikájáról a spanyol polgárháborúval kapcsolatban? Azokról az országokról, akik a közelmúltban

⁵ <http://www.elmundo.es/elmundo/2005/11/17> „En busca de la memoria histórica”

⁶ Uo.

⁷ http://www.uce.es/DEVERDAD/ARCHIVO_2006/15 A. Beloki: Una memoria selectiva

viszont – 70 évvel a polgárháború után – olyan aktívan és határozottan ítélték el az Európai Parlamentben azt a francóista rendszert, amelyet korabeli politikájukkal, passzivitásukkal maguk is segítettek hatalomra jutni.

Az elmúlt év október 7-én Morata de Tajuñában – egy közigazgatásilag Madridhoz tartozó településen – emlékművet avattak a Nemzetközi Brigádok tiszteletére. 1936-ban 52 országból 35 ezer antifasiszta érkezett Spanyolországba, hogy részt vegyen a Hitler és Mussolini által támogatott és Franco tábornok által vezetett lázadók elleni küzdelemben. A harcok során a nemzetközi brigádok tagjai közül mintegy 10 ezren életüket veszítették. 2006 októberében a még élő 250 brigádtagból 36 ment el Spanyolországba a Nemzetközi Brigádok Baráti Társaságának (Asociación de Amigos de las Brigadas Internacionales – AABI) megemlékezésére. Az emlékmű felirata magáért beszél: „A Be Nem Avatkozási Bizottság megölte a II. Köztársaságot”...

A spanyol polgárháború egyik jeles szakértőjét, Antony Beevor szavait idézve: „A spanyol polgárháborúnál meggyőzőbben semmi sem bizonyítja, hogy a történelmi tárgyú vitákban nem lehetséges megfellebbezhetetlen ítéletalkotás. Hiszen az abszolút igazság aligha deríthető ki olyan, politikai szenvedélyek övezte kérdésekben, amelyekhez a kutató sem igen tud előítéletektől mentesen közelíteni.”⁸

ANITA ZALAI

The Spanish civil war - from a 70-year perspective

Learning from the monstrosities of the 1936-39 Spanish Civil War, after Franco's death in 1975, the new generations did all they could to avoid such bloody events. This led to the policy of compromises, which meant the opponents made a deal: all disagreements should be settled via consensus and memorandum, and not with the annihilation of the opponent. The care of this informal agreement was the development of certain taboos, which also meant that each political party gave up its earlier cardinal ideas. Founding the Spanish democracy, the past itself became one of these taboos, as it was recognised that the future cannot be built upon the past, as this would only lead to another civil-war situation. This is the reason why no party used- or rather, has used- historical argumentation.

However, having won the 2004 elections, the Socialist Worker's Party (PSOE) thought it was time to face the past, and established an interministerial committee, the goal of which was the examination and compensation of victims of the civil war. After the 70th anniversary of the 1936 coup, the reconstruction of historical memories has become a „hot issue” in political life. Never has the topic been paid so much attention in the different media - newspapers, round-table discussions and television. The whole country took a stand -each side to protect its own historical memories.

⁸ Antony Beevor: A spanyol polgárháború. Európa, Budapest, 2002. 7.

Róma alapító mondájának értelmezési lehetőségei

ALKALMAZOTT HUMÁNTUDOMÁNYI INTÉZET

ókortörténet, kozmogónia, eredetmítosz, héroszlegenda, történeti mítosz

Róma mindenki által ismert alapítási története, Romulus és Remus meséje több változatban is fennmaradt. Ezek alapvonásaikban megegyeznek, s bár már sokan, sokféle értelmezését adták, ismét megkísérelhetjük ennek az alaptörténetnek az elemeire bontását. Kísérletem három különböző nézőpontú elemzés-kísérlet. Az első egy mitológiai-filozófiai alapfogalmak oldaláról történő megközelítés, a másik az összehasonlító mitológia motívumelemzése, a harmadik az irodalmi szövegelemzések a történeti hagyományokra építő jogi szemléletű feltárása. A három megközelítés, bár ugyanazon történetre vonatkozik, három különböző mítosztípust fog eredményezni. Az első egy tökéletes kozmogóniát, a második egy vándormotívumokban bővelkedő, színes héroosztörténetet, a harmadik pedig a római büntetőjog ironikus hangvételű példatárát.

Első megközelítésben abból indulunk ki, hogy mivel városalapítási mondáról van szó, ezek általában a **kozmozgónia** megismétlései, így ennek elemeit kell keresnünk ebben a történetben¹. A kozmogóniai szintek alapjaként a világegyetem őselemeit, a levegőt képviselő Ég – Föld – és a tüzet is jelképező Alvilág hármását kell megtalálnunk a történetben. Elsőként az élő természet növény- és állatvilágát, illetve a termékenyséjükért felelős víz, mint az élettelen és élő természet közötti kapocs meglétét. Ezután a természetből a civilizációba vezető láncszemet, az embert. Ezek azok az elemek, amelyeken keresztül ebben a történetben is kapcsolódnak a kozmikus szintek. A Föld szintjének elemeit a növény- és állatvilág, illetve az ember csatolja égi szférához. Az alvilági szinttel összekötő növényeken túl az elválászó/összekötő csónak és a folyó teremt kontaktust a mítosz főszereplőivel. A mitikus idő hármasa az állatokon keresztül kötődik egymáshoz. A természeti és a kultúrateremtő mítoszok kapcsolódási pontjai pedig az ikreken át zárulnak a kultúrateremtés felé.

Nézzük meg ennek a kozmogóniai mítosznak konkrét megjelenéseit! Legfontosabb eleme a növényvilág, melynek megjelenése mítoszokban mindig a világ univerzális rendjét megteremtő világfa képzetében jelenik meg. A gyökereivel az Alvilág, ágaival az Ég felé nyújtózó fa a kozmikus szintek összekapcsolásán túl a termékenység, a felvirágzás, a gazdagság jelképe is. A római mítosz központi fája a **füge**, a *figus Ruminalis*. Maga a füge a nőiesség kifejezése, a „sokmellű fa”, melynek gyümölcsét a női és férfiember egyesülésének tartják, s ami a termékenység mellett a szerelmi gerjedelem ikonográfiai kifejezője is. Ehhez a fához szorosan kapcsolódik a világszinteket összekötő archetipikus elem, a **barlang**, melynek sokrétű jelentéstartalma ugyanúgy jelképezheti a káosz strukturálatlanságát, a rendezetlen világ előképét, mint az anyaméhet; a barlang a gyermekisten rejtekhelye, de jelentheti az Alvilágot és a gonosz erők lakhelyét is. A barlang lehet az ég szimbóluma is, hiszen fejünk fölé borul, így átvitt értelemben a világ szimbóluma, az élet–halál–termékenység hármának komplexuma, ahol a mitikus időben egyszerre van jelen a kezdet és a vég, a fogantatás és a halál.

A másik két fa Ovidius Fastijában jelenik meg², az egyik a **fűz**³, ami szintén világfa-motívum, s emellett törzséből vízsugárként omló ágaival a bőségesen fakadó életet is jelképezi. A vízhez, mint termékenységi aspektushoz, de a hellén hagyomány alapján és az Alvilághoz is hozzákapcsolja a vele érintkezők világát. A harmadik fa a Rhea Silvia álmában megjelenő **pálma**⁴. Életfaként csak a közel-keleti mítoszokban találjuk meg, fallikus szimbólumként sokkal hangsúlyosabb androgén jellege és szoláris jelkép mivolta is. A rómaiaknál ugyanez a jelentése válik hangsúlyossá, a férfiak szerette győzelem szimbóluma. Szerepeltetése Ovidiusnál archetipikus jelentéstartalmán túl politikai indíttatású, s mindinkább az Ég felé törekvő növény egy eljövendő világbirodalom látomása is egyben. A növényvilághoz kapcsolódik maga **Rhea Silvia** is, akinek utóne-

¹ A fogalmak értelmezéséhez ld.: The Oxford Dictionary of Classical Myth and Religion., Oxford UP, 2004.; Mitológiai enciklopédia. főszerk.: Tokarev, Sz. A. Gondolat, Budapest. 1988; Mitológiai ABC, Gondolat, 1973.;

² Ovidius, Fasti III. 11–68.

³ Ovidius, Fasti III. 17–18. „dum sedet, umbrosae salices volucresque canorae/ fecerunt somnos et leve murmur aquae”

⁴ Ovidius, Fasti III. 31–36.: „inde duae pariter, visu mirabile, palmae/ surgunt: ex illis altera maior erat,/et gravibus ramis totum protexerat orbem;/contigeratque sua sidera summa coma./ecce meus ferrum patruus molitur in illas:/terrore admonitu, corque timore micat.”

ve, az albai királyok ragadványneveként 'erdei'-t jelent. A természettel kapcsolatot tartó nimfa a vad, megszelídíthetetlen természet és a civilizáció határmezsgyéjén köti össze az ikreket a természettel. Az erdő a Mediterraneum mítikus világának egyik fontos eleme, ide küldik a csodás módon született gyermeket, ez az avatási szertartások, a túlélés, az első próbatétel színtere.

Az állatvilág szerepeltetése a mitológiákban egyike az archaikus hagyományoknak. Nem csak a kozmikus szinteket, de a mítikus idősíkokat, illetve a természeti világot és az abból kibontakozó, de attól egyszersmind eltávolodó kultúrát is összeköti. A legmagasabb kozmikus szinten Iuppiter madara, a **sas** áll, ami a városalapítás, a kultúrhérosszá válás pillanatában nyer jelentőséget. Az istenek különböző generációit is összekötő madár ebben a mitológiai kontextusban a hatalom megelőlegezésének, a kiválasztottságnak, de ugyanakkor a halhatatlanság ígéretének jelképe is. A másik madár a Marsnak szentelt **harkály**⁵. A fák varázserővel felruházott védelmezője itt kettős jelentéssel bír. Bátorsága és tápláló szerepe egyaránt az alapító ifjak későbbi sorsát vetítik előre. A földi szinthez, de a barlangon keresztül az Alvilághoz is kapcsolódik a csodás és mágikus erővel felruházott **farkas**. Számos mitológiában szerepel a harcosok vezéréként, s mint ilyen a mítikus apához kapcsolódik. A farkasósa-mitosz totemisztikus elképzelése pedig a korai kultúrák világában gyakran előforduló, matriarchális motívum. Az apához kapcsolódó és az anyát jelentő állat, ami szabadon mozog a világszintek között a matriarchális föld – és patriarchális ég birodalmainak szintézise.

A növény- és állatvilág mellett a természet összekötő-eltávolító princípiuma, a négy őselem egyike, a **víz**. Mitológiai történetünkben a rendezett világ elemeként, folyóként jelenik meg, aminek áradása ugyanakkor magában hordozza a rendezetlen világ ősi jelentéstartamát is. Egyszerre férfi és női princípium. Megáradt formája a feminin jellegű anyaméh, folyóvá formálódva a férfi égisten magva, a földet megtermékenyítő őserő. A víz – mint termékenységi szimbólum – kötődik a természet és a kultúra világát összekapcsoló ikrekhez. Kettejük világa között helyezkedik el a csónak, ami a mitológiák többségében a halál és születés mezsgyéjén imbolyog, de aminek fedélzetén a halálból a feltámadásba visz a napistenek útja, s az emberteremtő ősapák is megmenekülnek. A vízből kiemelkedő gyermek az újjászületést, újrakezdést, a teremtés végső aktusát jelképezi.

A kozmogónikus Föld-szintér utolsó eleme a **gyermek**, ami az archaikus rendszerekben a kezdeti erők, a beteljesedett teremtés szimbóluma. Marginális helyzetben a szakrális tér és idő határán helyezkedik el, a megújulást, a kezdetet, a teremtés mozzanatát jelképezi.

A mítosz másik értelmezési lehetősége részben az ikermítoszoknak, részben a hellenisztikus héroszok legendái **mitikus sémáinak** való megfelelése. A különböző, egymással kulturális érintkezésben is alig lévő népek és területek mitológiai számos elemét őrzik azoknak a vándormotívumoknak, amelyeknek analógiái majdnem minden pontján megtalálhatók a római mondában is, amelyekből az alábbi alapsémát lehet felépíteni:

1. már születése előtt **csodajelek** hirdetik majdani nagyságát (Nagy Sándor, Jézus, Rhea Silvia álma).
2. anyja nem a törvényes apától, hanem **istentől fogan** (Zeus nemzette görög héroszok mítoszai, Plátón, Nagy Sándor). Ezen a ponton kapcsolat mutatható ki a szeplőtelen fogantatásokkal (Danaé, Caeculus, Praeneste alapítója⁶, Servius Tullius⁷, Romulus és Remus).
3. születésekor **halálós veszély** fenyegeti, amelyből csak szerencsés véletlen menti meg. Ennek egyik megnyilvánulása a kitétel, ami a theogóniai rendszerekben az istenek nemzedékváltásához kapcsolódik. Leggyakrabban a kozmikus szintek közti folyók jönnek szóba, amin akár az élet, akár a halál felé vehetik útjukat. (I. Šarrukin, Mózes, Kyros, Perseus, Romulus és Remus). A másik kitétel színhelye az ikermítoszokban is megtalálható erdő (Téléphos, Atalanta), ami áttételesen szintén jelen van a római történetben. A harmadik veszély lehet az első avatási próba, pl. Héraklész esetében a kígyók, vagy a hatalom elrendelte gyermekgyilkosságtól való csodás véletlennek köszönhető megszabadulás (Augustus, Jézus), ami az áradó folyó és a farkas jelképezte veszedelemből való szabadulás esetünkben.
4. **nőstényállat táplálja**. Ez is avatási próbaként fogható fel. [Téléphos (őzsuta), Atalanta, Artemis (medve), Kybelé/Rheia, Tyró ikrei (lő), Valigora és Virvidab (farkas és medve), Romulus és Remus (farkas)]
5. **rangrejtve nő**, igazságot szolgáltat, országot ment meg, vagy alapít. Ezen a ponton a legerősebb a kapcsolat az ikermítoszokkal. Ezek nagy része a jó és rossz harcát szimbolizáló dualisztikus mitológiai

⁵ Plutarchos hozzátoldása a történethez.

⁶ Servius Verg. Aen. VII. 678.

⁷ Ocrasia Vulcanustól lesz terhes. Liv. I. 39. Dion. Halic. IV. 2.3.

akban található meg. Az ikrek nem számítottak az elfogadott világrend elemei közé, megölésük a rend helyreállítását jelentette. A természetellenesnek tekintett, az isteni szférákhoz, vagy a varázslás mágikus erőihez sorolt ikreket általában a természetbe száműzték a közösségből, hogy visszajuttassák őket abba a közegbe, ahonnan származnak (víz, erdő, mocsár). A későbbi ikerfelfogások vezetnek el az ikrek és szüleik szakralizálásához. Ebben az esetben az apa természetfeletti, az anya érintkezik a természetfelettiével, s ereje hordozója lesz. (Amphion és Zéthos, Telephos és Parthenopaios, Kyros, Mózes, Hórusz, Zeus, Oidipos, Visnu, Szt. György, Dioscuroszok, Digidii ikrek, Palicus-ikrek, Romulus és Remus „száműzetése” a pásztorok jelképezte szabad természetbe.)

6. neveletésük során kapcsolatba kerülnek a **pásztorokkal**, akik sajátos helyzetüknél fogva felnevelik a királyok kített gyermekeit (Oidipos, Romulus, Faustulus, Kybelé)
7. halálát is előjelek hirdetik – amikor pedig valóban meghal, **testi mivoltában** emelkedik az **istenek közé**. (Héraklés, Perseus, Romulus)

Ezek alapján maga a történet tökéletesen megfelel egy hellenisztikus hérosz/isten/istenkirály-sémának.

Egy harmadik módon az eseménysort mint történeti mítoszt lehet értelmezni⁸. Ebben az esetben nagyon fontosak keletkezési körülményei és a motívumok esetleges más olvasatai. A kozmológiai jelentéstartalmak mellett a profán olvasó képes egészen mást kiolvasni a történetből. Elemezzük végig ezeket a motívumokat is!

Ha jobban belegondolunk, akkor elég furcsa történet az, amivel egy világbirodalom a saját létét igyekezett igazolni. Ugyanis ennek a történetnek szinte egyetlen mondata sincs, amely ne ütközne a híres római jog valamely pontjába⁹. Először is kezdődik egy ifjabb fiúval, aki az öröklési rend proximi agnatiról szóló szabályait¹⁰ áthágva leteszi trónjáról a bátyját. Eztán elköveti a halálos bűnt: megöleti rokona fiát¹¹, a törvényes örökösét. A hatalmat nem örökölhető lányt megkíméli, s ravasz fondorlattal külső erőszak alkalmazása nélkül kívánta meddővé tenni: felvetette a Vesták közé. A történet egy megerőszkolt¹² papnővel folytatódik. Ez sacrilegium, már a XII táblás törvényekben halálbüntetéssel jár, de a büntetés elmaradt. Ha az még nem lenne elég, hogy egy „vi compressa”¹³ szüli a városalapítókat, akkor tetézzük meg azzal, hogy a szűz maga is elkövetett egy halálos vétséget: megszegte szüzességi fogadalmát¹⁴, amiért a Vesta-papnőket elevenen eltemették. Ugyanezen szakrális vétség tovább bonyolódik, hiszen a halálos ítéletet nem hajtották végre rajta. Folytatván a sort, az atya személye is bizonytalan, Mars nem „certus pater”. A megcsott lány vallomása lehet vád is és védekezés is: „a Vesta-szűzet erőszak érte, ikerfiakat szült, s vagy jóhiszeműen, vagy mert meg akarta szépíteni a vétket, egy istent vádolva Marsot nevezte meg bizonytalan eredetű gyermekei apjának”¹⁵

A következő bűn: kiskorú szándékos veszélyeztetése és gyilkossági kísérlet.¹⁶ A gyermekeket kítették a Tiberisre, istenítéltre, vízpróbára bízva, megélnék-e? De a szándék a kimeneteltől eltekintve: vízbe fojtani az ikreket. Az ifjak nevelőanyja már az antik forrásokban is hol egy tiszteletre méltó kthonikus istennőből lett gondos anya, Larenta vagy Larentia, eredetileg a Lar-istenek ősanja, akit a történeti mítoszok tettek meg Faustulus feleségévé;¹⁷ hol pedig a hellenisztikus hagyomány szófejtései alapján a farkassal, a farkas-anyával

⁸ A legújabb régészeti feltárások megerősíteni látszanak a római mitológiának egyes történelmi gyökereit. A város főrégezésének, Eugenio La Roccanak nyilatkozata: „bárkitől is származik Romulus és Remus legendája, mindenképpen a valós eseményekre építette azt.” (<http://www.ma.hu/page/cikk/aj/0/139456/1> és http://www.romanhideout.com/news/2005/20050215_it.asp) helyezte újra előtérbe a téma kutatásának újraindulását és újraértelmezését.

⁹ v.ö. Borzsák I.: A római történeti hagyomány.... 22–23.

¹⁰ Pauli sententiae receptae 4.8.20.

¹¹ A rokongyilkosság a crimenek legősibb formái közé tartozik, eredetileg minősített halálbüntetéssel (culleus) torolták meg. vö.: Digesta 48.9.9 pr. A rokongyilkosságon (parricidium) túl, ezt az esetet akár crimen inter scariosnak is minősíthetnénk. A büntetés akkor is halál.

¹² A raptus önmagában ugyan csak később büntetendő, a lex Iulia de vi publica et privata Kr. e. 17. körül keletkezett: Digesta, XLVIII, 6.5. [Marcianus] (ed.: Mommsen & Krueger, Berlin, 1954.) Ebben az esetben fennáll a sacrilegium: egy szakrális testület tagjának testi sértése.

¹³ Livius 1. 1.4.2.3.

¹⁴ Ez sacrilegium.

¹⁵ Livius 1.1.4.2.3. (ford.: Kiss Ferencné)

¹⁶ Ez reus capitis.

¹⁷ Livius 1, 4.

kapcsolatba hozott lupa,¹⁸ azaz örömlány.¹⁹ Ezeket igyekszik Plutarchos összedolgozni, de ő maga sem képes zöld ágra vergődni a hagyománnyal, valami ilyesféle konklúzióra jutva: „*Anyám szüzességét veszített szűz, nevelőanyám pedig kéjő.*”

A cseperedő ifjak minden szépítő elbeszélés ellenére is világos, hogy – ahogyan már abban az időben a felfegyverzett csapatok esetében lenni szokott – rabló életmódot²⁰ folytattak, népük pedig innen-onnan összeszedett csöcselék. Aztán egy olyan esemény következett, ami alól a természetes jogérzék és igazságérzetünk felmentést adna: a zsarnok Amulius meggyilkolása. Ha úgy tetszik, ez a talio, a vérbosszú megölt nagybátyjuk miatt, s a törvényes állapotok helyreállítása nagyapjuk visszahelyezésével a hatalomba. Az ítélet felmentő, feltéve, hogy a törvények még nincsenek írásba foglalva, mert a vérbosszú intézményét mindenütt törvényen kívül helyezték azáltal, hogy megtiltották az önbíráskodást, s végrehajtását az állam vállalta át. Tehát, ha a jogra érzékeny Róma az, aminek vallja magát, Amulius bíróság elé kellett volna állítani, elítélni, s azt államilag végrehajtani. Megérdemelte azt a véget, amit kapott, de ez nem menti fel az ikreket az önbíráskodás és a rokongyilkosság vádjá alól. Az is igaz viszont, hogy a történet még a tízenkétátlás törvények megalkotása előtt játszódik.

A történet folytatásában a városalapítást megelőző auspicium jóhiszeműsége is erősen megkérdőjelezhető²¹. Az elsőként megszólaló Remus hat sasára Romulus tizenkettővel tromfolt. Már Livius sem állotta kételkedni a történet hitelességében. Ami ezután jön, ismét: testvérgyilkosság²². Azaz pontosabban: talán testvérgyilkosság. Remus feláldozása ugyan felfogható őseredeti kozmogónikus áldozatként is²³, ha éppen abban a kontextusban kívánjuk értékelni. A források bújtatják ki Romulust ez alól a vétség alól, felmentve mindjárt a monda változatai által egy barátal (Celer), és elsímítva egy fenyegetéssel. Enyhítendő a vétket a pomerium megsértése²⁴ jelenti a felmentő ítéletet, hiszen ki ezen engedély nélkül átlép, halál fia. A római jog így aztán szépen kimoshatja városa alapítóját a testvérgyilkosság vétké alól. A két fivér harca aztán rokon- és apagyilkossággal²⁵ koronázzódik, ugyanis amikor Romulus és Remus hívei egymásnak estek, a köztük lezajlott küzdelemben meghal fogadott testvérük és az őket felnevelő pásztor (quasi apa) is. Aztán alig alapították meg a várost, mindjárt ott van a szabin nők elrablása. Dumezil ugyan a skandináv mitológiák indoeurópai kozmogóniai párhuzamaira hivatkozva az Ázok és Vánok összeütközésével, Odin és Thor varázslóisten (rómaiak) és a termékenység hordozói (szabinok) közötti harccal hozza kapcsolatba. Ha római jog felől közelítünk, ez a vendégjogot lábbal tipró nőrablás.²⁶

Ez lenne tehát az a dicső hagyomány, amit a rómaiak alkottak maguknak? Aligha, hiszen már a latin-görög szerzők szövegváltozataiban is kísérlet történik magának a történetnek a tisztára mosására. Előbb homályba vész az ikrek fogantatásánál a modus operandi, majd szemet hunynak az anya vétké miatti büntetés felett, sajnálattalják a kitett gyerekeket, amennyire tudják, elhallgatják az ikrek erőszakosságát, erkölcsi érzékünkre apellálva felmentik őket a rokongyilkosság alól, s praktikus magyarázatot adnak arra, hogy ott, azonnal, miért nem hajtották végre a testvérgyilkos Romuluson a kötelező halálos ítéletet.

Honnan ered akkor ez a büntetőjogi példatár? Semmi esetre sem maguktól a rómaiaktól. Figyeljük csak meg még egyszer, mit is mondanak a város alapítójáról? „*Megerőszakolt anya farkas táplálta erőszakos, rokongyilkos fiai.*” Ki mondhatott ilyet az alapítókra? És főként mikor? Az első kérdésre a válasz: az ellenségei. A másodikra: akkor, amikor Róma megkezdte itáliai hódításait. Mindebből következik, hogy a történet nem római eredetű, nem a korai időkről szól, nem a római előidőkben keletkezett hagyomány, hanem a szomszédos né-

¹⁸ „At uero Valerius tradit pueros ex Rhea Siluia natos Amulium regem Faustulo seruo necandos dedisse, sed eum a Numitore exoratum ne pueri necarentur, Accae Larentiae amicae suae dedisse nutriendos, quam mulierem, eo quod pretio corpus sit uulgare solita, lupam dictam. Norum quippe ita appellari mulieres quaestum corpore facientes. Unde et eiusmodi loci in quibus hae consistant lupanaria dicta.” OGR, XXI, 1–2, Rendu dans la Traduction de J.-Cl. Richard, *Ps.-Aurélius Victor, Les origines du peuple romain*, Paris, 1983, p. 100

¹⁹ Ovid. fast. 3, 55.

²⁰ A rapina, büntetésére: Gaius Inst.4.6.19.

²¹ Ez büntetőjogi szempontból vitium (navigare vitio) és nefas.

²² Parricidium, a legklasszikusabb fajtából.

²³ v.ö.: Purusa-Ymir, Pan-Ku mítoszaival. Eliade II. 90.; Grimal, P.: La civilisation romaine. 27.

²⁴ Ez is sacrilegium.

²⁵ Ismét parricidium.

²⁶ Crimen raptus.

peket egymás után, erőszakosan legyőző, területüket könyörtelenül elvevő Róma urainak szóló történet. Mit is mondat Mithridatészről erről Pompeius Trogus? „*Nem hiába táplálta farkas a város alapítói, az egész nép is farkaslelkű, telhetetlen, vére, hatalomra, gazdagságra szomjazik.*”²⁷ Helyben is vagyunk. Egy ősmondai magra olyan történetet ültettek, ami fényes, de kényes római ősidőkkel ajándékozta meg Rómát.²⁸ A római történetírókat arra kényszerítették a legyőzött népek szájhagyományaiból kikristályosodó történetek, hogy állandó védekező pozícióból magyarázzák saját múltjukat. Pedig mit is kívántak ők maguk bizonyítani? Számos keleti, hellenisztikus vándormotívumon keresztül a birodalom alapítóinak isteni származását, s előre megjósolt nagyságát.

Hogyan? Egy ismert, a Mediterráneum térségében elterjedt mítosz-toposz segítségével. Ez a történet pedig átszövődik a hellenisztikus istengyermekek mítoszainak szálaival, a származás isteni voltával, a halálos veszélyből való szabadulással, a megkísértéssel, a bűnnel és bűnhődéssel, hogy csak a legfontosabb elemeit említsem a Héraklész-mondaköről egészen Krisztus történetéig ívelő sornak. Leglényegesebb eleme a vízből vett gyermek mítosza. Ez arról szól, hogy a víz, mint minden termékenység forrása megszüli azt, aki a partjainál hatalmas birodalom alapítója lesz. Így került vízbe az első nagybirodalom, az akkádok birodalmának alapítója, Šarrukín, így vezethette a zsidókat Kánaánba a vízből vett Mózes, és így lehetett királlyá Perseus, hogy csak a legismertebbeket említsük ismét az ikrek „vízre bocsátásának” szellemi ősei közül.

Az isteni származás Rómában két vérvonalon is bizonyítható. Az egyik maga Aeneas, a trójai hős, aki-ről tudjuk, hogy Anchisész és Aphrodité gyermeke. A másik vonal Mars, a rómaiak által nagyra becsült hadisten, akinek öröksége a háborús győzelem és maga a birodalom. Erről így ír Vergilius az Aeneisben:

„*Más faj – elismerem – élethűbb ércszobrokat alkot, / s arcot olyant farag, úgy, hogy szinte beszél az a márvány, / jobb ügyvéd is akad, s ki leírja a csillagok útját/ mérőbotjával, vagy számontartja kelésük: / ám a te mesterséged, római, az, hogy uralkodj, / el ne feledd – hogy békés törvényekkel igazgass, / és kiméld, aki meghódolt, de leverd, aki lázad!*”²⁹

Az pedig, hogy ez a történelmi-irodalmi hagyomány a maga zsenialitásával egy mintaszerű kozmogóniai képletet is alkot, a történet minden buktatója ellenére annak kiforrottságát és tökéletességét hirdeti.

Végezetül nézzük meg magukat az irodalmi forrásokat, amelyeken keresztül ez a történet formálódott, hogy megtaláljuk, hogyan ötvöződhetett a szomszédos népek Róma ellenes pletykáinak sora a Mediterráneum mítoszközeivel! A Romulus-történet egyik legteljesebb változata a Plutarchos³⁰ által megőrzött verzió. Plutarchos történetírói módszerei közé tartozik, hogy az általa elmesélt történeteket tekintélyes férfiakat tanúul hívta teszi hitelessé, ami megkönnyíti számunkra az eredetkutatást. Erre a történetre Plutarchos úgy hivatkozik, mint amit a prearéthosi Dioklész³¹ írt meg a legjobban. Tehát a kiindulási alap egy Aristotelész-tanítvány hellenisztikus tudós, akitől Q. Fabius Pictor³² is merít. Fabius Pictor az alapítási legendát a kardiai Hieronymos munkájából, Antigonostól és a tauromeniói Timaostól vette.³³ Dioklész mintája viszont Sophoklész Tyrod. c. drámája volt,³⁴ amit még hatásos drámai fordulatokkal is kiegészített.³⁵

A történet tehát egy klasszikus görög példázat, amit a hellenisztikus hatásvadász előadásmód tett színessé. Ettől azonban még nem kellene ilyen Róma ellenesnek lennie. A magyarázata annak, hogy mégis az, az annak a görög világot ért megrázó eseménynek tulajdonítható, amit a makedón birodalom válsága okozott. A széthulló világbirodalom mellett az egyetlen hódító nagyhatalom Róma volt. A saját létét fenyegetve látó hellén világ a Kr. e. IV. század végén – Kr. e. III. század elején³⁶ kialakított egy, a rivális nagyhatalmat erkölcsileg le-

²⁷ Pomp. Trogus apud Iust. XXXVIII. 6,7.

²⁸ Strasburger, H.: Zur Sage von der Gründung Roms. SB Heidelberg, Phil.-hist.Kl. 1968/5 – Studien zur Alten Geschichte. II. (Hildesheim-New York 1982) 1054.

²⁹ ford.: Lakatos I. Verg. Aen. VI. 847–853.

³⁰ Plut. Rom.

³¹ Plut. Rom. 3,1.

³² Plut. Rom. 3,1.

³³ v.ö.: Albrecht, M. von: A római irodalom története. Balassi K., Bp. 2003. 280.

³⁴ Borzsák I.: A római történelmi hagyomány alakulása. Akadémiai, Bp. 1990. 20.

³⁵ Flach, D.: Einführung in die römische Geschichtsschreibung. Darmstadt, 1985. 61.

³⁶ Ennek egyik irodalmi hagyománya, hogy Kr. e. 296-ban az Ogulniusok szobrot emeltek a városalapító ikreknek és az őket tápláló anyafarkasnak: „Eodem anno Cn. et Q. Ogulnii aediles curules aliquot feneratoribus diem dixerunt; quorum bonis multatis ex eo quod in publicum redactum est, aenea in Capitolio limina, et trium mensarum argentea uasa in cel-

járatni akaró történetet, ami természetesen eljutott az itáliai görög városállamokba is. Amikor pedig Róma közép- és dél-itáliai térhódítása nyomán magára haragította mind a környező népeket, mind a görögöket, megkapta dicső jelenét dicstelenné tévő múltjának mítoszáat.

Mindezen rétegei a mitologikus történetnek mit sem vonnak le abból a tényből, hogy az antik világ leg hatalmasabb birodalma saját alapító mondáját, igaz sokszori átértelmezéssel, képes volt olyan történetté ötvözni, ami megfelelt minden elvárásnak. Beleszötte a kozmogónikus történetek, a hőrosmítoszok minden olyan szükséges elemét, ami az isteni származás bizonyításán túl tökéletesen megfelelt egy próféciának: a Város alapításától kezdődően arra volt hivatva, hogy uralkodjék a földkerekség népei felett.

ÁGNES T. HORVÁTH

Róma alapító mondájának értelmezési lehetőségei

Abstract: the study contains the analysis of the foundation legend of Rome, the story of Romulus and Remus, from three different aspects. The first is an approach using mythological-philosophical ideas, the second aspect is that of the comparative mythology, while the third method is connected with the research of texts of historical tradition from a legal view-point. The foundation story can be considered a perfect cosmogony from the first aspect, a heroic (heros) story from the second view-point, and an ironic collection of Roman criminal law from the third standpoint. The author draws the conclusion that the basis of the story of Romulus and Remus was an ancient legend, which was later joined by a classical Greek parable coloured by the theatrical Hellenistic style. The endangered Hellenistic world formed this story for discrediting his Roman rival. So Roman historians were compelled to constantly comment upon their past from a defensive standpoint. However, they succeeded to mix the cosmogonical stories and heroic myths into a narrative that suited all requirements and tried to verify not only the divine descent, but a prophecy as well, i. e. that the city of Rome was destined to rule over the people of the Earth.

SZÉNÁSI ÉVA

Föderalizmus és Európai Unió

ALKALMAZOTT HUMÁNTUDOMÁNYI INTÉZET

föderáció és értelmezési lehetőségei, föderatív elvek és koncepciók, az Európai Unió lehetséges politikai formái, viták és elképzelések

Föderációk reneszánsza vagy bukása?

Általában elmondható, hogy a föderalizmus témájának előtérbe kerülése napjainkban szorosan összefügg az Európai Unió jövőjével, a politikai integráció lehetséges útjaival és formáival kapcsolatos vitákkal. Ezen túlmenően azonban, ha tágabb értelemben vizsgáljuk a kérdést, akkor azt tapasztaljuk, hogy a föderatív megoldások iránti megnövekedett érdeklődés hosszabb múltra, a második világháborút követő évekre nyúlik vissza, és összefügg a gyarmatbirodalmak felbomlásával, a gyarmatok felszabadulásával és a volt gyarmati országok (sikeres vagy kevésbé sikeres) föderatív kísérleteivel.

A téma egyik kitűnő ismerője, Daniel Elazar szerint általában válságok, „a modern és posztmodern korok közötti váltás krízishelyzetében” kerül előtérbe a föderáció és válik politikai megoldási tényezővé.¹ Ugyanakkor a kis közösségek részéről is fokozott igény mutatkozik arra, hogy egy nagyobb politikai rendszer keretein belül meghatározzák önmagukat, definiálják kulturális különbségüket. A föderalizmus ugyanis olyan lehetőségként jelenik meg, amely működési elvei és struktúrája révén megoldást jelenthet a kérdésekre is. Vagyis ideális esetben a jól működő föderatív állammodell az ún. „etnical revival” időszakában megfelel a multikulturális társadalmak problémái megoldásának, amennyiben alkalmas vallási, etnikai, nyelvi tradícióinak megőrzésére, illetve arra, hogy a közösségek identitásukat megtartva, szabadon, nagyobb politikai egységbe tömörüljenek. A rendszer megegyezésen alapuló jellegéből adódóan lehetőséget teremt a többség és a kisebbség viszonyának rendezésére, illetve a kisebbségek védelmére, fennmaradásai lehetőségeinek és túlélési esélyeinek növelésére. A fokozott érdeklődést bizonyítani látszanak azok az adatok is, melyek szerint a világ lakosságának több, mint 40%-a él föderális formában, és még ennél is több valamilyen föderális elrendezésben. Talán nem véletlen, hogy a föderális vagy magukat annak tartó államok a világ legnagyobb kiterjedésű államai közé tartoznak.²

Kutatásaim során három kérdéskör vizsgálatát tartottam fontosnak: 1. a föderalizmus és a hozzá kapcsolódó fogalmak tisztázását, 2. a politikai gondolkodás történetében a különböző föderalizmuselképzelések elemzését, illetve 3. az EU politikai jövőjével kapcsolatos, ilyen irányú viták és tervek ismertetését.³

A fogalom körüli viták

A föderalizmus témájának tengernyi irodalma és számos megközelítési módja, definíciója létezik. Némi túlzással azt is mondhatnánk, hogy csaknem minden föderáció külön esetet képvisel. Mielőtt rátéménk a meghatározások elemzésére, érdemes néhány föderalizmushoz kapcsolódó fogalmat tisztáznunk. A föderalizmus erdejében való könnyebb eligazodás érdekében számos szerző megkülönbözteti egymástól a *föderalizmust* és a *föderációt*. A Preston Kingtől eredő megkülönböztetés szerint a föderalizmus politikai eszmét, elméletet jelent, míg a föderáció magát a megvalósuló politikai rendszert jelöli.⁴

A *definíciók* között eltérés mutatkozik abból a szempontból, hogy hová helyeződik a hangsúly: egyes szerzők a megállapodás-jelleget, mások a megosztott hatalmat és az ebből fakadó eltérő eljárási és döntési mechanizmusokat állítják előtérbe, megint mások pedig a pluralizmus különböző formáit tartják döntő ismérveknek. A terminológiai vitákon túlmenően a fogalmi tisztázást nehezíti a föderatív állammodelleknek a társadalmi és politikai gyökereiből eredő sokszínűsége, a politikai intézmények létrejöttének eltérő módjai és működési

¹ Vö. Elazar, D. J. (1987): *Exploring federalism*. Univerity of Alamama Presse. 1–33.

² Duchacek, I. (1986): *The Territorial Dimension of Politics. Within, Among and Accross Nations*. Westview Press Inc. 91–112.

³ Kutatásaimat az OTKA T43186 számú pályázat keretében végeztem.

⁴ Vö. King, P. (1982): *Federalism and Federation*, London, Croom Helm. 28–29.

mechanizmusai. Általában azt mondhatjuk, hogy a fogalmi meghatározás tekintetében jól elkülöníthető egymástól a jogi (jogbölcseleti, államelméleti), valamint a politológiai megközelítés és szemléletmód: jogászok ezeket és formális kritériumai mellett a politikatudomány rugalmasabb szempontrendszerrel érvényesít. A fogalom kiszélesedése és értelmezési lehetőségeinek új dimenziói elsősorban a szuverenitás kérdését előtérbe állító tradicionálisabb jogi szemlélet részbeni háttérbe szorítását eredményezték a nemzetközi szakirodalomban.

A legáltalánosabban elfogadott meghatározás a két kormányzati szint meglétét és egymásmellettségét emeli ki a kritériumok közül, és a föderációt a területi szerveződés olyan formájaként definiálja, amely egyetlen politikai rendszerben hangolja össze az egységet és a regionális sokféleséget, megosztva és alkotmányosan biztosítva a hatalmat a tagállami és a szövetségi kormányzat között. A téma egyik ismert kutatójának, Ivo Duchaceknek elsősorban az Egyesült Államokra fókuszált definíciójában az új politikai egység szervezése kerül előtérbe, amennyiben a föderációt olyan módként definiálta, amely a területiális közösségek egységbe szerveződését, „az egységes föderális nemzet” kialakítását segíti elő.⁵

Maurice Croisat és Jean-Louis Quermonne francia szerzőpáros *Az Európa és a föderalizmus* c. munkájukban a föderalizmus megállapodás jellegét domborítják ki, és olyan kormányzati módként definiálják, „amely egymástól különálló és egyenlő politikai közösségeket tömörítő megegyezésen (foedus) alapul, és abból a célból jön létre, hogy e közösségek – megőrizve különállásukat – együtt tevékenykedjenek és lépjenek fel. A társulást létrehozó alapmegállapodás közös intézményeket, szervezeti alapelveket, működési módozatokat, illetve megvalósítandó célokat fogalmaz meg.”⁶ Kezdetben ezek a célok a szövetkezett közösségeknek a külső országokkal való viszonyát érintették, mint a védelem, a diplomáciai, a kül- és a kereskedelmi kapcsolatok területe. A kapitalizmus kibontakozásával azonban szükségessé vált a belső kapcsolatok szabályozása a társulást alkotó felek között, mint a közös gazdaságpolitika kialakítása, közös fizetőeszköz, egységes mértékegység stb. létrehozása.

Carl Joachim Friedrich arra hívja fel a figyelmet, hogy föderáció egyszerre jelöl *folyamatot és struktúrát*, amennyiben a föderáció maga egy föderációs folyamat eredményeként jön létre, majd alkot egy új politikai közösséget és kormányzati rendet, amely autonómiát és egyenrangú részvételt biztosít a szövetségi döntésekben és intézményekben. Kiemeli, hogy a föderációs folyamat többirányú mozgást jelölhet. Egyfelől olyan folyamat leírására használják, amelynek során a korábban egymáshoz nem kapcsolódó területiális közösségek egy új egységet hoznak létre, másfelől viszont jelölhet ellenkező irányú, decentralizációs folyamatot is.⁷ Folyamat abban az értelemben is – és ez az európai integráció szempontjából tanulságos –, hogy a konföderációk, amennyiben tartósan bizonyulnak, az idők folyamán föderációkká alakulhatnak. Így történt ez az Egyesült Államok, Németország, illetve Svájc esetében, amely utóbbi már csak történelmi gyökerekre utalva őrzi elnevezésében a konföderáció kifejezést, de valójában föderáció.

Daniel Elazar a fogalom tágabb értelmezése mellett száll síkra. A *föderális elrendezés* kifejezést használja, és ide sorol minden olyan konfigurációt, amelyben egynél több föderatív elvet alkalmaznak. A föderatív elv alkalmazása természetesen még nem jelenti a rendszer teljes kiépülését. A föderáció legfőbb jellemzője az elazari megközelítés szerint – többek között – a hatalom alkotmányos megosztásában, döntések tárgyalás révén előkészített mechanizmusában rejlik: „a legegyszerűbb definíció az *önkormányzás kiegészítve a megosztott hatalommal*”⁸ – hangsúlyozza.

Összességében a föderalizmusnak legalább négy lehetséges megközelítési módjával találkoztam a szakirodalomban: 1. Az első értelmezés szerint a föderáció politikai, etnikai stb. közösségek egyesítésére szolgál, amelynek során egy új államalakulat jön létre. E koncepció, amely a nemzetépítő elemre, a „nation-building”-re és az új állam létrejöttére helyezi a hangsúlyt, elsősorban az amerikai modell példáját veszi alapul, és az amerikai szakirodalomban terjedt el. Ebben az értelmezésben a föderáció fogalma erősen kötődik a self-government és a demokrácia fogalmához. 2. A fogalom második – elsősorban az európai és főként a francia szakirodalomban elterjedt változata – a föderációt a központi hatalom korlátozására alkalmas szisztémaként írja le, amely biztosítja az egyén autonómiáját és szabadságának kibontakozását. Raymond Aron szerint például a XX. század az állam megerősödését hozta az egyén felett, és lényegében e fejlődésre való reakció-

⁵ Vö. Duchacek, I.: i. m. 98.

⁶ Croisat, M. – Quermonne, J. – M. (1999): *L'Europe et le fédéralisme*. Paris, Montchrétien. 11.

⁷ Friedrich, C. J. (1971): *Tendance du fédéralisme en théorie et en pratique*. Bruxelles, Institut belge de Science politique. 30.

⁸ Elazar, D.: i. m. 6.

ként, a „zárt nemzetállam elleni védelmi reflexeként” jött létre a szövetségi állammodellek iránti igény.⁹ 3. A harmadik koncepció a hatalommegosztás területiális formájaként definiálja a föderációt, amelyben a hatalom a szövetségi szint és a tagállami szint között oszlik meg. (Itt érdemes megjegyezni, hogy a föderációk esetében helyesebb a kompetenciák, hatáskörök különböző szintek közötti megosztásáról beszélni.) Ez utóbbi meghatározás inkább technikai jellegű (döntéshozatali) elemre, a kormányzás mikéntjére helyezi a hangsúlyt, és háttérbe szorít benne a sokak szerint a föderatív állammodell eredeti jellegére, az államépítő elemre, egy új politikai entitás születésére való utalás. E felfogás bírálói elsősorban arra hivatkoznak, hogy a hatalom ilyen megosztása nem kifejezetten a föderáció sajátossága, hanem decentralizációé is. 4. A jogi megközelítés a szuverenitás kérdésére helyezi a hangsúlyt, a föderációt mint sajátos jellemzőkkel bíró államalakulatot vizsgálja, és a konföderációval való összehasonlításban elemzi a föderációt. A konföderáció esetében, mivel nincs szó új állam létrejöttéről, maga a szuverenitás az egyes államoknál marad, akik szabadon dönthetnek a közösen hozott törvények területükön történő végrehajtásáról. A föderáció esetében a szuverenitás nem marad a tagállamoknál, hanem áthelyeződik a „központba”, és annak hordozói a szövetségi intézmények lesznek.

A föderatív modell lényegében három fő elven nyugszik: a kormányzati szintek elválasztásának, az autonómiának és a részvételnek az elvén. A sikeres föderáció titka az elvek helyes alkalmazásában, a föderatív magatartás és az ún. „föderatív szellem” kialakításában rejlik. Ez a föderatív szellem tulajdonképpen magában foglalja az egység és sokszínűség egészséges egyensúlyának megteremtését, a lojalitást, a fair play szabályainak betartását, valamint a kompromisszumkészséget, mint az ellentétek és feszültségek csillapításának módját és eszközét. Az elvek között meg kell még említeni a szubszidiaritást, a konszociatív jellegű, a tárgyalásos döntéshozatali, a szüntelen konszenzusra való törekvést és a jóindulatú beleegyezést. Ez eredményezheti csak a stabil és hosszú távú föderatív rend kialakulását. Mindezek hiánya „adminisztratív szabotázsokhoz” vezethet a tagállamok részéről, polgárháborút, végső fokon pedig a rendszer felbomlását eredményezheti. A föderációk többközpontúak, vagyis kulturális, politikai és adminisztratív centrumai általában nem esnek egybe. A pluralizmus elve pedig nem részesít előnyben egyetlen nyelvet, közösséget, kultúrát vagy vallást sem a másikkal szemben, még akkor sem, ha az szövetségi állam lakosságának többségét alkotja. A föderalizmus szorosan összekapcsolódik a demokrácia elvével, a pluralizmussal, és ellentmond a hatalom koncentrációjának, a föderáció és a diktatúra számos szerző szerint összeférhetetlen egymással.¹⁰

A föderalizmus mint elmélet

Az előbbi meghatározásokból is mintegy szükségszerűen következik, hogy a föderalizmus mint elmélet sem tekinthető egységes gondolati vonulatnak, és meglehetősen eltérő politikai koncepciókból táplálkozik. Bár a modern szövetségi állam mintaképének az Egyesült Államokat tekintik, egyik alapművének pedig Alexander Hamilton – James Madison – John Jay: *A föderalista* c. munkáját, a föderatív kísérletek ennél régebbi keletűek, és az európai gondolkodók elképzelései is hosszabb történelmi múltra tekintenek vissza.

A modern kor első föderalista gondolkodójának Johannes Althusius tekinthető, aki 1603-ban íródott *Politica Methodice Digesta* c. művében elsőként írta le egy föderatív társadalom működési modelljét. Althusius egy új politikai rendszert képzel el, amelyet „természetes és önkéntes közösségek csoportosulása”-ként jellemez. Elméletének alapja: *consociatio*. Társadalma egymással szolidáris, erényes és felelős egyénekből áll, és különböző formájú és típusú közösségek – család, korporációk, helyi közösségek, területiális egységek (régik, tartományok) – egymásra épüléséből tevődik össze, amely közösségeket organikus kohéziós erő tart össze.

A nemzetközi jogban Samuel von Pufendorf adja az egyik első megfogalmazását a föderációnak, aki már Montesquieu előtt megfogalmazza a föderációk létrejöttének két fontos indokát: csökkentik a háborús konfliktusok veszélyét az őket alkotó államok között, és egyben védelmet nyújtanak a külső ellenséggel szemben. (Itt jegyzem meg, hogy a föderáció és a konföderáció fogalma gyakran keveredik a politikai gondolkodásban.) A gondolat föderatív hatalom formájában felbukkan Locke elméletében, és más összefüggésben megtalálható az ún. békeutópiákban is: Saint - Pierre abbé, és Kant örökkébe tervezeteiben.

A felvilágosodás politikai gondolkodása számos új elemmel gazdagította a föderalizmusra vonatkozó elképzeléseket. Montesquieu *Törvények szelleméről* íródott munkájában, amely az 1787-es amerikai alkotmányt

⁹ Aron, R. (2000–2001): Comment étudier le fédéralisme ? *Commentaire*, no. 92. 824.

¹⁰ Ez az álláspont Duchacek koncepcióját jellemzi.

is inspirálta, a különböző kormányzati formák elemzése kapcsán arra keresi a választ, hogy létezik-e olyan államberendezkedés, amely egyesíti a köztársaság és a monarchia jó oldalát. A szerző a szövetségi köztársaságban találja meg azt az alkotmányos berendezkedést, amely egyesíti a két kormányforma előnyeit: egyszerre biztosítja a rendszer belső stabilitását és külső védelmét. A kor dilemmája: a kisleptékű és nagyleptékű demokrácia vitája kihat a federalizmus értelmezésére is. A XVIII. században általánosan elfogadott volt az a nézet, hogy a köztársaság szükségképpen csak kis méretekben, városállami keretek között valósítható meg.

A területi dimenzió, az ország kiterjedése és lélekszáma Rousseau számára is fontos rendezőelvnek számít a kormányzati formák közötti különbségtételben. E tekintetben Rousseau-t is az a probléma foglalkoztatta, hogy milyen típusú államszövetségben és „miként egyesíthetjük a nagy népek külső hatalmát a kis államok hajlékony közigazgatásával és megbízható rendjével”.¹¹ A kis államoknak megfelelő demokráciát tekintve a legsérülékenyebbek, amelyek élvezik ugyan a közvetlen demokrácia előnyeit, ugyanakkor leginkább ki vannak téve a polgárháború és belső zavargások veszélyének. A védelem tehát Rousseau-nál is fontos szerepet játszik, de nem jut el a szövetségi köztársaság gondolatáig.

Számos tekintetben fordulatot hoz a federalizmus-elmélet szempontjából Alexis de Tocqueville munkássága. Tocqueville az Egyesült Államokban már konkrét gyakorlatot látott, egy működőképes szövetségi rendszerrel találkozott, amelyet szociológia alapossggal írt le és részletes vizsgálatnak vetett alá. Az amerikai föderatív modell kapcsán Tocqueville mintegy választ ad a felvilágosodás gondolkodóit foglalkoztató területiális dimenzió körüli bizonytalanságokra is: „területét tekintve az Unió nagy köztársaság, de abban a kis köztársaságokhoz hasonlít, hogy mily kevés dologgal foglalkozik a kormányzata”. A rendszer jellemzői között elsősorban a két különálló hatalom létét és pontosan körülírt tevékenységi körét, a félék és egyensúlyok finoman szabályozott rendszerét, a községeknek, a helyi önkormányzatoknak mint a „szabadság kis köreinek” jogait és erejét emeli ki. Ugyanakkor meg kell jegyeznünk, hogy Tocqueville elemzi ugyan az amerikai szisztémát, de annak európai léptékű kivitelezhetőségéről nem gondolkodik.

Más utakat követ a föderatív modell keresésében Pierre-Joseph Proudhon: federalizmus-értelmezésében a hangsúly a föderáció megegyezései jellegére tevődik. Fontos eleme még elméletének a kölcsönösség és egyenlőség alapján történő társulás. Proudhonnak 1863-ban *A föderáció alapelvéről* írott munkájában adott klasszikus meghatározása szerint a föderáció „egyezményt, szerződést, megegyezést, megállapodást, társulást jelent, olyan megállapodás, aminek keretében egy vagy több családfő, község, községcsoport, illetve állam kölcsönösen és az egyenlőség alapján elkötelezi magát egymásnak egy vagy több meghatározott cél érdekében, s annak végrehajtása kizárólagosan a szövetség képviselőire hárul.” Az egyenlőség biztosításának garanciája pedig az, hogy „a végrehajtásának feladatával megbízott hatalom sohasem kerekedhet felül a létrehozókra”.¹² Mindez egyfajta biztosíték számára, hogy a szövetség ne váljon a centralizáció szinonimájává. Legfőbb problémája a hatalom és a szabadság közötti optimális egyensúly megteremtése, amely azonban bizonyos értelemben fordított arányban áll egymással, amennyiben a hatalom fokozatos gyengülésével (és ebben anarchista) egyre inkább nő a szabadság, és a társadalom egyre inkább felszabadul az állam nyomása alól. Montesquieu-höz hasonlóan Proudhon is inkább „közepes nagyságú, egymástól független csoportok” részvételével, a hatalommegosztás elvének legszigorúbb érvényesítésével véli kivitelezhetőnek a föderatív rendszert.

A XIX. és a XX. század fordulójára újabb fontos állomás az Európa - és federalizmus - gondolat történetében, amelyet a megszorodó Európa tervek száma is jelez. Noha a XX. század fordulóján már kezdtek kirajzolódni a maihoz hasonló egységes Európa kontúrai, mégis a XX. század első nagy világháborújának kellett bekövetkeznie ahhoz, hogy ez a gondolat túllépjen az utópiák határán, megszülessenek az egységes Európa első realisztikusabb elképzelései, s a teoretikus szint után megjelenjenek az első világháborút követő rendezési elvek sorában. Ebben volt fontos szerepe Richard Coudenhove-Kalergi 1923-ban publikált *Páneurópa* című munkájának, amelyet „az egységes Európa első modern tervezete”-nek is neveznek. Könyve már közvetlenül is hatott több Európa-barát politikus és gondolkodó (Caudel, Valéry, Rilke, Ferrero, Ortega y Gasset, Beneš, majd később Churchill) nézeteire, valamint a Briand-féle európai rendezési kísérletekre.

Coudenhove-Kalergi a XIX. századi európai hegemonia összeomlásának elsődleges okát nem a kontinens gazdasági hanyatlásában, hanem elsősorban politikai rendszerének válságában látta, s annak megvál-

¹¹ Rousseau, J.-J. (1978): *A társadalmi szerződésről*. Budapest, Magyar Helikon. 562.

¹² Proudhon, P.-J. (1991): *A föderáció alapelvéről*. In: *Az anarchizmus* (szerk. Bozók András – Sükösd Miklós), Budapest, Századvég. 45. és 74.

toztatását sürgette. A feladat az európai államok szoros együttműködésén felépülő páneurópai föderáció megvalósítása, amely magában foglalná a kontinens összes, a nemzetek önrendelkezését elismerő, demokratikus országát. Ez a forma azonban csak akkor maradhat fenn tartósan, ha megfelelő gazdasági kooperáció és hatalmi egyensúly alakul ki az egyes tagállamok között, ahogy ez az Egyesült Államokban és Svájcban történt. „A páneurópai törekvések megkoronázása az Amerikai Egyesült Államok mintájára felépülő Európai Egyesült Államok lesz. Európa egységes entitásként jelenne meg más kontinensekkel és más világhatalmakkal szemben, s a föderáción belül minden egyes államnak maximális szabadsággal kell rendelkeznie”¹³ – véli Coudenhove-Kalergi.

A megvalósulás útjai

1945 után más történelmi kontextusban és más prioritásokkal fogalmazódott meg az európai integráció kérdése: hangsúlyosan előtérbe került Európa békéjének, a francia – német megbékélésnek, illetve a gazdaságin keresztül megvalósuló politikai integrációnak a programja. Mindez változást idézett elő az egység megvalósítására vonatkozó elképzelésekben is, bár eleinte nem jelentette a politikai integráció formájára vonatkozó korábbi elvek feladását. A spill over hatás, a gazdaságin keresztül megvalósuló politikai integráció koncepciójának mintegy „automatizmusként” való felfogása az integráció előrehaladásával számos új problémát vetett fel. Habermas több munkájában felhívta a figyelmet arra, hogy szembetűnő aránytalanság kezd kialakulni „az erős horizontális gazdasági integráció és a gyenge vertikális politikai integráció között”.¹⁴ Az pedig, hogy a monetáris politika irányítása a független központi európai bank létrehozásával fokozatosan kicsúszott a nemzetgazdaságok irányítása alól, jelentős beavatkozási lehetőségtől fosztotta meg a nemzeti kormányokat. A politikai integráció területén mutatkozó hiátusok pedig felerősítették az európai demokratikus és legitimációs deficitet.

Az „egységes Európa” alakulásának dinamikáját a kormányköziség és szupranacionalitás kettőssége határozza meg és hajtja előre, amelyben – mint minden új politikai alakulat létrejöttében – megtorpanások, illetve látványos előrelépések sorozatai váltják egymást. (A szupranacionalitás egyébként legtöbbször a föderáció szinonimájaként jelenik meg az unióval foglalkozó szakirodalomban.) A kezdetben (elsősorban Spinelli tevékenysége révén) markánsan jelen lévő föderatív koncepciók mellett az 1960-as évek vitái, a luxemburgi kompromisszum, majd a csúcstalálkozók rendszerének kiépülése az 1970-es években már jelentősebb mértékben a kormányköziség irányába mozdította el az integráció folyamatát. (Ezek a tendenciák azonban nem minden vonatkozásban követték az integráció 1945 után formálódó koncepcióját, és talán nem is álltak teljes összhangban az „Alapító Atyák” elképzeléseivel.) A kormányköziség fokozott erősödésével egyre távolabb került egy valójában részleteiben talán sohasem teljesen átgondolt Amerikai Egyesült Államok mintájára létrejövő politikai integráció terve. A politikai egység keresésére vonatkozó elképzelések ebben az időben túl korainak bizonyultak, a föderációra vonatkozó kezdeti koncepciók pedig túlságosan homályosan megfogalmazottnak mondhatók.

A politikai integráció napjainkban ismét reflektorfénybe és a viták keresztútjába állította a további utak, lehetőségek, modellek és variánsok kérdését. Az Európai Unió politikai formája tekintetében erősen megoszlanak a vélemények. Egyszerű nemzetközi szervezet? Szokványos politikai rendszer, vagy az államszerveződés új formája, amely csak formális hasonlóságokat mutat a történelem során megvalósult föderációkkal? Mindenesetre nem illik bele a klasszikus föderáció – konföderáció dichotómiába, pontosabban bizonyos szempontból sajátos ötvözetben egyszerre foglalja magába mindkettő elemeit, amely klasszikus terminológiákkal és fogalmakkal és konkrét történelmi példákkal nehezen írható le. Olyan vegyes, hibrid képződmény, amely számos ponton nem követi a klasszikus föderációk létrejöttének folyamatát. Innen erednek a különböző elnevezések, koncepciók, magyarázatok a politikai integráció formáira vonatkozóan.

Abban a legtöbb szerző egyetért, hogy az unió struktúrájában a kormányköziség és a nemzetekfelettség elemeit ötvözi, amelynek kettőssége jól leképeződik az unió intézményrendszeri szintjén is. E kettősség meglátára utal Jean - Louis Quermonne, amikor a *kormányközi föderalizmus*ként jellemzi az unió jelenlegi állapotát, amelyben a közösségi elvek és módszerek, illetve a nemzeti kormányok jelenléte együttesen határozza meg

¹³ Coudenhove-Kalergi, R. (1988): *Pan-Europe*. Paris, P.U.F.123.

¹⁴ Vö. Habermas (2004): Miért nem nélkülözheti az alkotmányos keretet az Európai Unió? In *Elméletek az európai egységről* (szerk. Szénási Éva). Budapest, l'Harmattan. 186–190.

az európai építést. A továbblépés tekintetében azonban erősen megoszlanak a vélemények, de döntően három irányvonal kristályosodik ki.

Az első koncepció – amely esősorban az angolszász irodalomban bukkan fel –, a kormányköziség dominanciájával és a status quo hosszú távú fennmaradásával számol. Abból indul ki, hogy az EGK államok közötti nemzetközi szerződés formájában alakult meg, fejlődését és politikáját elsősorban a nemzeti kormányok érdekei határozták meg. Minden ezzel ellentétes törekvés ellenére elsődleges szempont marad a tagállami érdekek érvényesítése. E nézet hívei azzal érvelnek, hogy a legfőbb döntési körök (az Európai Tanács és a Unió Tanácsa révén) továbbra is a nemzeti kormányok kezében vannak, és az integráció továbbra is elsősorban a nemzeti politikák (és főként a gazdaságpolitika) összehangolásáról szól.¹⁵ (Milward, Magnette, Moravcsik)

A másik irányvonal a nemzetállamok föderációjának gondolata. Az elképzelés Jacques Delors-tól származik, és Joschka Fischernek 2000. május 10-én a Humboldt egyetemen tartott beszéde után terjedt el és vált népszerűvé. E koncepció az európai történelmi fejlődés amerikai modellől eltérő vonásait (Európa nyelvi és kulturális sokszínűségét, történelmi fejlődésének sajátosságait stb.) hangsúlyozza. Maga a nemzetállamok föderációja Delors szerint kettős célt tűz maga elé: „biztosítani kívánja a nemzetállam jövőjét a jelenlegi nemzetközi viszonyok között, és egyszerű és átlátható közös döntési és cselekvési struktúrát kíván teremteni” az uniós és a nemzetállami szint között. Mint a vele készült interjúból kiderül, már Delors is – a kompetenciák megosztása mellett – a megosztott szuverenitás elvét fogalmazza meg, amely gondolat a szubszidiaritás mellett Fischer koncepciónak is a gerincét alkotja.¹⁶ (A koncepció gyenge pontja, hogy érvényes ugyan a francia államszerveződési modellre, de nem érvényes a föderatív modellre. Nem veszi figyelembe az európai államszerveződésben mutatkozó különbségeket.)

A harmadik vonulatot a poszt nacionális Európára vonatkozó elképzelések alkotják (Jürgen Habermas, Jean-Marc Ferry). Ez a szcenárió a politikai integrációnak egy poszt nemzeti állapot, egy új európai állam irányába való fejlődésével számol. Ellentétben az első koncepcióval, úgy véli, hogy jelentős kompetenciák kerültek át a nemzeti kormányoktól az európai intézményekhez szupranacionális szintre. Ferry túl szűknek érzi a létező föderatív állammodellek kereteit, és olyan új típusú államról ír, amely „szuverén államok föderációjából kiindulva épül fel, de túllép az egyszerű liga, társulás és konföderáció (Bund) formáján, és olyan közhatalomból áll, amely képes a tagállamok felelős képviselői által szabadon elfogadott közös törvények szentesítését és végrehajtását biztosítani; képes garantálni és tovább fejleszteni ezen államok közötti békés kooperáció kereteit a demokratikus közmegegyezés elvein alapuló politikai igazságosságot szem előtt tartva”.¹⁷ Álláspontja közel kerül Habermaséhoz, aki a nemzeti politikai vívmányok (állampolgárság, jogok) európai léptékű kiterjesztésére, egy európai léptékű politikai kultúra és közéleti tér megvalósítására helyezi a hangsúlyt. Csak így jöhet létre – véleménye szerint – egy speciális föderatív állam, amely megvédi a tagállamok nemzeti integritását, mivel azok sokkal erősebb pozíciót foglalnak el az EU-ban, mint a hagyományos a föderatív állami keretben.

Mindenesetre az Európai Uniónak csak olyan felfogása jelenthet megoldást a kérdésben, amely szakít az eddig jól bevált merev kategóriákkal. Ma még az unió politikai szókincsében erősen jelen van a félelem a szuverenitástól való megfosztástól, a nemzeti érdekek csorbulásától, az állam gyengülő tekintélyétől, amelyet még nem képesek kellően ellensúlyozni olyan föderatív elvek, mint a lojalitás, a részvétel, a szubszidiaritás, a konszenzus, a megosztott szuverenitás vagy az autonómia. És ez az állapot még hosszú ideig fennáll, akár új politikai modellként fogjuk fel az Európai Uniót, akár a már meglévő kategóriákba kívánjuk besorolni.

¹⁵ Vö. Magnette, P. (2003): *Le régime politique de l'Union européenne*. Paris, Presses de Sciences Po, Milward, A. - Sorensen, V. (1993): Interdependence or integration? A national choice. In A. Milward (et al) *The Frontier of National Sovereignty, History and Theory 1945-1992*. London, Routledge, valamint Moravcsik, A. (1998): *The Choice for Europe, Social Purpose and State Power from Messina to Maastricht*. Ithaca, Cornell University Press.

¹⁶ Vö. Delors, J. (2001): De la question social en France et à l'Europe. Entretien avec Jacques Delors. *Esprit*. juin. 172.

¹⁷ Ferry, J.-M. (2000): *La question de l'Etat européen*. Paris, Gallimard. 7-8.

ÉVA SZÉNÁSI

Federalism and the European Union

The thought of the federal based union of Europe has been there in history for a long time. The fact that the topic of federalism has come to the front is closely connected with the future of the European Union and the discussions concerning the possible ways and methods of political integration.

As a result of my analysis I can state that the classical definitions of federation is not completely relevant to describe the political form of the European Union. Since it is such a mixed, hybrid formation which does not follow the developing process of the classical federations on several points. That is where the diverse definitions, conceptions and explanations concerning the political integration forms derive. However, only such an interpretation made by the European Union could ease the tension, which would break with the so - called 'nicely working' categories. Today in the political vocabulary of the European Union, the fear of the deprival of sovereignty, the fear of suffering damage on national interests and of the weakening prestige of the government are still strongly present. These are concerns, which cannot be balanced by such federative values as loyalty, participation, subsidiary, consensus, shared sovereignty or the autonomy. And this state will remain for a long time no matter that we consider the European Union as a new political model or we try to classify it into already present categories.

Amerika országimázsa az ezredfordulón¹

ALKALMAZOTT HUMÁNTUDOMÁNYI INTÉZET

globális imázsprobléma, demokratikus elkötelezettség, nemzetközi küldetéstudat, „birodalmi túlterjeszkedés”, iraki háború.

Az 1990-es évek elején a Varsói Szerződés, majd a Szovjetunió felbomlása megváltoztatta az USA világszemléletét, ami országképének külföldi megítélésében is megmutatkozott. Elsősorban új, globális biztonságpolitikája volt az, amely inkább negatív, mint pozitív irányba vitte el a világ róla alkotott képét, s az ország imázsproblémája később az iraki háború kapcsán csúcspontot ért el. Az ENSZ égisze alatt indított első Öböl-háborút 1991-ben a világ közvéleménye még a széles, internacionalista együttműködés szép példájának tartotta. E Kuvait felszabadításáért vívott harcban a koalíció vezető ereje az Egyesült Államok volt, és e siker az idősebb George Bush elnöknek népszerűséget, nagyobb nemzetközi tekintélyt szerzett. Ezután azonban felerősödött a superhatalomra jellemző hangzatos retorika a földkerekség „legjobb, legerősebb” haderejéről, ami sokakat zavart még szövetségesei közül is. A század utolsó évtizedében a Clinton-adminisztráció nem csupán a propaganda szintjén, hanem – többek között – a Balkán-háborúkban játszott aktív szerepével is egyesek számára azt bizonyította, hogy a hegemoniára törekvés nem áll távol az amerikai kormányoktól. A Szerbia ellen végrehajtott, pusztító erejű légitámadások – függetlenül attól, hogy elérték a várt hatást – megosztották a világ közvéleményét, beleértve a magyar lakosságot is. Ezúttal amerikai vezetés alatt álló NATO-hadműveletről volt szó, melynek célja a kegyetlen etnikai tisztogatást folytató Milosevics-rezsim térdre kényszerítése volt. Mégis, a nyugati szövetséges államokban is voltak tiltakozó megmozdulások. Jóllehet hazánk ekkor már a NATO tagja volt, e katonai akció a nem hivatalos Amerika-ellenesség felerősödését eredményezte Magyarországon is.

A Clinton-adminisztráció gazdasági és külpolitikai teljesítményeit 1998/99-ben súlyosan beárnyékolta az elnök szexbotránya miatt kitört politikai válság. Hamis tanúzás és az igazságszolgáltatás akadályozása címén a Kongresszus vádat emelt Bill Clinton ellen. Konzervatív republikánus politikai ellenfelei látványos, már-már komikus kirakatperben igyekeztek a superhatalom első számú vezetőjét ország-világ előtt lejáratni. A média nyilvánosságának köszönhetően az egész világ közvéleménye tanúja lehetett bűnbánó pironkodásának, csak úgy, mint a képviselők és a szenátorok moralizáló pártpolitikai civakodásának, hatalmi harcának. Az elnököt végül felmentették; ám a Monica Lewinsky-ügy és az „impeachment” nem csupán Clinton személyes tekintélyének és az elnöki mítosznak ártott, de fellebbentette a fátylat a politikai elit tagjainak képmutatásáról is.

Az USA balkáni béketeremtő misszióját követően Jesse Helms, a szenátus külügyi bizottságának konzervatív republikánus elnöke az ENSZ Biztonsági Tanácsának ülésén – a jelenlévők megrökönyödésére – a tagdíj megvonásával, sőt a világszervezetből való kivonulással fenyegetőzött arra az esetre, ha az ENSZ megpróbálná kiterjeszteni a hágai nemzetközi büntetőbíróság joghatóságát amerikai állampolgárokra.² Tartozását az Egyesült Államok kormánya, minthogy az ENSZ támogatását kereste, csupán a 2001. szeptemberi terrortámadás után egyenlítette ki maradéktalanul, és csak 2003-ban csatlakozott ismét az UNESCO-hoz, amelyből korábban kilépett. Előzőleg az USA bizonyos nemzetközi egyezmények alól is kivonta magát, illetve nem csatlakozott olyanokhoz, melyeket a világ legtöbb országa fontosnak tartott. A szenátus nem ratifikálta az atomkísérleteket betiltó megállapodást. Mint az egyik legnagyobb légtérszennyező ország, nem fogadta el a klímaváltozással kapcsolatos kiotói egyezményt, amely arra kötelezi a szerződő feleket, hogy csökkentsék az üvegházhatású ipari gázok kibocsátását a légkörbe. Az Egyesült Államok nem csatlakozott az ENSZ égisze alatt megkötött egyezményhez, amely megtiltja a taposóaknák gyártását, tárolását és továbbadását. E lépések még Amerika szövetségeseinek körében is értetlenséget váltottak ki, s azt a benyomást keltették, hogy az USA nem ismeri el magára nézve kötelezőnek azokat a normákat, amelyek tiszteletben tartását másoktól elvárja.

¹ E tanulmány eredeti, bővebb változata megjelent FRANK Tibor (szerk.): *Gyarmatokból impérium. Magyar kutatók tanulmányai az amerikai történelemről*. Budapest, 2007, Gondolat Kiadó, 308–343.

² Lásd M. ELLIOTT: *A Target Too Good To Resist*. *Newsweek*, 2000. január 31. 21.

É helyt csupán utalunk arra, hogy míg az emberi jogok külföldi betartására ügyelő Egyesült Államok értékrendjébe belefér a – néha téves ítéleteken nyugvó – halálbüntetés alkalmazása is, az európai közvélemény szemében ez ugyancsak visszatetsző, anakronisztikus jelenségnek számít. Mint ahogy szintén rossz fényt vet az országra a liberális fegyverviselési jog következtében kiterjedt bűnözés, de különösen az utóbbi időben előforduló iskolai tömeggyilkosságok. Bár a néger kisebbséggel szembeni faji előítélet az utóbbi évtizedekben továbbra is csökkenő tendenciát mutat, az afroamerikaiakkal kapcsolatos atrocitások időről időre még mindig árnyékot vetnek az ország képére. A szegénységgel, az iskolázatlansággal küszködő afroamerikai tömegek gondja továbbra is rontja az amerikai társadalomról alkotott összképet, ám ezzel szembeállíthatók a külvilág szemében is imponáló sikereik: a négereknek volt már polgármestere, kormányzója, kongresszusi képviselője, főbírája, több kormánytagja, sőt nem egy elnökjelöltje.

Az Egyesült Államok politikai, gazdasági, kulturális és informatikai térnyerése az 1990-es években számos országban irigységet vagy éppenséggel a fokozódó globalizációtól való félelmet váltott ki. Az ezredforduló küszöbén a globalizáció bizonyos megnyilvánulásai sok polgár szemében az amerikanizálódás veszélyét jelentették, ami Amerika-ellenességghez vezetett Európában is. A gazdasági globalizáció szélsőségeitől sem mentes ellentétben elsősorban az Egyesült Államok ellen fordította haragját. A média részesevé a globalizációs folyamatból ugyanakkor nem csupán gazdasági jellegű, így a felelőssége is más. Tény, hogy az amerikai média független orgánumainak nincs rá felhatalmazása, ezért nem is célja bármiféle kormánypropaganda terjesztése a nyilvánosságban; legfeljebb az USA-ra jellemző gazdasági, társadalmi, politikai és kulturális értékek, eszmék és információkat exportálhatja a maguk sokszínűségében. Ugyanakkor az USA élen jár a globalizált információs társadalom megteremtésében, amennyiben az informatikai forradalom hazája, ahol jelenleg is az információs világháló tartalmának jó része keletkezik. Ez pedig Joseph Nye professzor szerint jó eszköz az általa idealizált „gyengéd hatalom” erejének növelésére.³

Amint a Bill Clinton névéhez fűződő belpolitikai botrány ártott a Fehér Ház tekintélyének, úgy rontotta az amerikai választási rendszer hitelét a 2000 őszen tartott elnökválasztásból kikerekedő negatív szenzáció. A már-már komikus elemekben bővelkedő újraszámítások Florida államban a procedura elhúzódsához és a végeredmény legitimitásának megkérdőjelezhetőségéhez vezettek. Jóllehet George W. Bush alkotmányos módon szerezte meg a győzelmet Al Gore felett, személyét a nemzetközi közvélemény kezdettől fenntartásokkal fogadta. Ekkor azonban még nem volt sejtethető, hogy a külföldön régóta lappangó Amerika-ellenesség éppen az ő elnöksége idején fog tetőfokára hágni. Közismert, hogy különösen az iszlám világ hosszú évtizedekre visszamenően több mint neheztelt az Egyesült Államokra annak Izrael támogató közel-keleti politikája miatt. A fundamentalista, antidemokratikus iszlám rezsimiek számára nem volt kíváncsi a nyugati civilizáció terjedése, hiszen az a polgári demokráciát, az egyenjogúságot, a szekularizációt mozdította volna elő földjükön. Az évszázad utolsó két évtizedében radikális iszlám terrorista szervezetek tagjai már számos jelét adták elszántságuknak, hogy Amerikát elrettentsék és az arab világgal szembeni „önmérsékletre” intsek. Akcióik között főleg repülőgép-elterítések és objektumok elleni robbantásos merényletek szerepeltek. Az első Öböl-háborúban az iraki hadsereg mért megszállóvá vereség csak növelte a közel-keleti arab népek szolidaritását Amerikával szemben. Az al-Kaida szervezetének tagjai végül 2001. szeptember 11-én látták elérkezettnek az időt a „nagy leszámolásra”, a New York és Washington elleni összehangolt terrortámadásra. Az összesen mintegy háromezer emberéletet követelő tragikus esemény történelmi jelentősége azonnal felmérhető volt: az USA az akciót az ország megtámadásaként fogta fel, ami messzemenő katonai és politikai következményeket sejtetett. Minden addigi külpolitikai stratégia menten ártékelődött, s új prioritás került előtérbe a kül- és biztonságpolitikában: a nemzetközi terrorizmus elleni küzdelem. Amit viszont nem lehetett azonnal érzékelni, az volt, hogy Bush elnök antiterrorista hadjárata hosszabb távon az Egyesült Államok reputációjának többet árthat, mint amennyit használ.

A világ közvéleménye, a mértékadó nemzetközi média természetes döbbenettel és részvétellel fogadta a szeptember 11-ei események híreit. Bár voltak olyan hangok is, hogy „Amerika azt kapta, amit érdemelt”, a magyar kormány és a hazai parlamenti pártok – a MIÉP kivételével – szintén haladéktalanul kifejezésre juttatták együttérzésüket az Egyesült Államok népével. 2002-re világossá vált, hogy az iszlám ihletésű globális terrorral folyamatosan számolni kell. A veszélyérzet különösen az Egyesült Államokban állandósult. Az USA katonai válaszlépései súlyos áldozatokkal jártak, és bár legitimitásuk vitát gerjesztett, mégis az amerikai hadigé-

³ Lásd J. S. NYE: *The Paradox of American Power: Why the World's Only Superpower Can't Go It Alone*. New York, 2002, Oxford University Press.

pezet beindulását kiváltó eredeti ok, vagyis a tulajdonképpeni *casus belli* nem volt más, mint a két nagyvárost ért terrortámadás, a világ szuperhatalmának sokkolása és porig alázása.

A katasztrófát követő napokban-hetekben felelős amerikai vezető körökben is többször feltették a kérdést: „Vajon miért utálnak bennünket?” Nyilvánvaló volt, hogy az ország, illetve a kormány súlyos népszerűségi deficittel áll szemben. A korrekció szándékával önvizsgálatok és intézkedések sora vette kezdetét. A kormányzattól független Külpolitikai Tanács is elemzést végzett az USA nemzetközi megítélésének javíthatóságáról. A tekintélyes agytröszt 2002 nyarán közzétett jelentésében rámutatott a hiányosságokra, és ajánlásokat fogalmazott meg az adminisztráció részére. Megállapította, hogy az Egyesült Államok *globális imázsproblémával* küzd: világszerte „arrogánsnak, képmutatónak, önteltnek, önmagával szemben elnézőnek, mások érdekei iránt közömbösnek” tartják.⁴ A jelentés arra a következtetésre jutott, hogy fokozni kell a külföldre irányuló országimázs-propagandát, a kölcsönös kommunikációt, a civil szférát érintő kultúrdiplomácia támogatását. A közreműködő szakértők persze tisztában voltak azzal, hogy tartalmi változtatások nélkül a propaganda önmagában mit sem segíthet egy alapjaiban népszerűtlen külpolitikán. A Bush-kormány azonban nem tért el a neokonzervatívok által helyesnek vélt külpolitikai irányvonaltól. A fent idézett kérdésre a hivatalos válasz az maradt, hogy „azért utálnak bennünket, mert nem értenek meg minket”, semmint, hogy „azért utálnak bennünket, mert tévúton járunk, legalábbis időnként.” A törvényhozók többsége a hidegháborús időkből ismert, egyszerűbb propaganda- és pr-tevékenységben gondolkodott, melynek célja az agitáció, a kormány politikájának eladása volt, főként a tömegkommunikáció segítségével.

A média eközben ismét kongatta a vészharangot a világban növekvő Amerika-ellenességről. A CNN külön vitaműsorban elemezte a lehetséges okokat, a *Newsweek* pedig körkérdest intézett ismert külföldi közéleti személyiségekhez.⁵ A Nobel-békedíjas Oscar Arias, volt Costa Rica-i elnök szerint sokan azért nem szeretik Amerikát, mert irigyek gazdagságára, elítélik unilateralizmusát, protekcionista kereskedelmi politikáját, keveslik a szegény országoknak nyújtott segítségét. Vaclav Havel cseh köztársasági elnök az USA külügyekben esetenként megnyilvánuló „ügytelenségéről és arroganciájáról”, a „szupranacionális vállalatok okozta frusztrációról” szólt. Felipe Gonzalez spanyol ex-miniszterelnök úgy fogalmazott, hogy az Egyesült Államok kormánya elfecsérelte a világ szeptember 11. után kinyilvánított együttérzését és „arrogáns unilateralizmusa” aggodalomra ad okot. Elfogadhatatlannak tartotta Bush elnök kedvelt „gonosz tengelye” fogalmát s az európai országokkal szembeni bizalmatlanságát.⁶ Amerika népszerűségvesztése Magyarországon is ekkortájt érte el addigi mélypontját. A tengerentúli tömegkultúra beáramlása ugyan folytatódott, de a rendszerváltás korának Amerika-párti reformértelmisége 2002-re már Európa-hívó lett.

Az Afganisztán felszabadításának és stabilizációjának sikerességében bízó washingtoni kormány a nemzetközi terrorizmus ellen vívott harcában ezután többfrontos háborúra készült fel. Neokonzervatív ideológusok elképzelése alapján – misszionáriusi elhívatottsággal – az arab világ demokratizálását tűzte ki célul. Ehhez első lépésként Szaddam Husszein diktatúrájának megdöntése tűnt lényegesnek. Bush terve az volt, hogy Irak felszabadítása jótékony hatással lesz az egész közel-keleti térségre, ami egyszersmind az USA érdekeit is szolgálná. A világ második legnagyobb olajkészletével rendelkező ország – az elnök szerint a „gonosz tengelyének” tagja – már az első Öböl-háború óta Amerika ellenségének számított.⁷ Együttműködése az al-Kaidával a szeptember 11-ei terrortámadás kapcsán ugyan nem nyert bizonyítást, de Szaddam Husszein a Központi Hírszerző Hivatal (CIA) információi szerint titokban tömegpusztító fegyverekkel, vagy legalábbis azok gyártásához szükséges kapacitással rendelkezett. Az ENSZ fegyverzetellenőreinek ezzel ellentétes tartalmú jelentései sem tudták meggyőzni az elnököket: 2002-ben eldöntötte, hogy leszámol az iraki rezsimmel, s elrettentő példával szolgál a terrorizmust támogató „bandita államoknak.” Szóban a háborút csupán végső esetre helyezte kilátásba, ám az USA új – neokonzervatív ihletésű – nemzetbiztonsági doktrínájában már megfogalmazódott a megelőző csapás, a preventív hadviselés joga olyan diktatúrák ellen, amelyek szerinte veszélyeztetik a békét.⁸

⁴ A Report of an Independent Task Force on Public Diplomacy. Sponsored by the Council on Foreign Relations. 2002. július. <http://cfr.org/public/resource>

⁵ Q&A With Jim Clancy. *CNN International*, 2002. szeptember 5.; The Last Word: Why Hate America? *Newsweek*, 2002. szeptember 9. 56.

⁶ *Newsweek*: Uo.

⁷ G. W. Bush a „gonosz tengelyének” („axis of evil”) nevezte az amerikai feltételezések szerint atomfegyverek előállításán dolgozó három diktatórikus rezsimet: Irakot, Iránt és Észak-Koreát.

⁸ Lásd *The National Security Strategy of the United States of America*. Washington, September 2002, The White House.

E terv kivitelezése azonban az Egyesült Államok politikájának s vele együtt országhépeének nemzetközi megítélésében újabb negatív fordulatot eredményezett.

A terrorizmus elleni küzdelemre hivatkozó amerikai kül- és biztonságpolitika, a Bush-doktrína – a brit kormányt leszámítva –, még az USA hagyományos európai szövetségeseinek szemében is visszatetsző volt. Az elnök kardcsörtető retorikája az európai közvélemény számára meglehetősen idegenül és szokatlanul hangzott. A keresztes hadjáratokra emlékeztetett, midőn a Jó és a Gonosz bibliai harcára utalt, s kiadta a jelszót: „aki nincs velünk, az ellenünk van.”⁹ Az ENSZ-re és a szövetségi rendszerre épülő konszenzus keresése helyett úgy tűnt, Washington egyoldalú döntések felé hajlik, amivel óhatatlanul a hegemoniára törekvő nagyhatalom benyomását keltette. A két kontinens közti stratégiai nézetkülönbség miatt a transzatlanti kapcsolatok 2002-ben szemmel láthatóan megroppantak. Ehhez persze hozzájárult az is, hogy a hidegháborús veszély elmúltával Nyugat-Európa sem érezte többé az USA gyámkodásának szükségességét.¹⁰

Az elnök Irakkal szemben az új évben is hajthatatlan maradt; az angol-amerikai expedíciós haderők már felvonultak a Perzsa-öbölben, és bevetésre készen álltak. Az esztendő első három hónapja világszerte ismét nagy tömegdemonstrációk jegyében telt el, melyek során a tüntetők azt követelték, hogy az USA hagyjon fel a háborús készülődéssel. A világ szkeptikus felének meggyőzése az amerikai politika jó szándékát illetően nem járt sikerrel. A propagandaügyekért felelős külügyi államtitkár, Charlotte Beers ezért beadta lemondását: az egykori marketing- és reklámszakember még a háború kitörése előtt kénytelen volt posztjáról távozni. Miután Szaddam Husszeint nem teljesítette Bush leszerelésre és távozásra felhívó ultimátumát, a hadműveletek 2003. március 20-án elkezdődtek. Perdöntő tárgyi bizonyítékok hiányában az ENSZ Biztonsági Tanácsa azonban nem hozott jóváhagyó határozatot a preventív csapás előtt; ily módon – sokak véleménye szerint – csorbult a nemzetközi jog, és az akció legitimitása megkérdőjeleződött. Idővel bebizonyosodott, hogy az iraki rezsimnek nem volt köze a 2001. szeptemberi terrortámadáshoz, és nem rejtegetett tömegpusztító fegyvereket: Amerika presztízsveszteséget szenvedett. Egy vizsgálat kiderítette, hogy a Központi Hírszerző Hivatal nem rendelkezett megbízható információkkal, amikor vegyi és biológiai fegyverek létezését állította. A szenátus hírszerzési bizottsága ezért megrovásban részesítette a CIA-t; rangidős demokrata tagja, Jay Rockefeller úgy vélte: „Az amerikai hírszerzés hibái aláásták az Egyesült Államok szavahihetőségét. Tekintélyünk a világban soha nem volt alacsonyabb.”¹¹

A háború következtében általában tovább csökkent az USA iránti rokonszenv. A szegedi *Délmagyarország* néhány nappal a Bagdad elleni rakétátámadás után megkérdezte az „utca emberét”: igazat ad-e Amerikának? A nyilatkozók mind nemleges választ adtak.¹² Nemzetközi közvélemény-kutatások Bush világszerte negatív megítélését mutatták ki.¹³ Felmérések szerint 2004 nyarán már Európa lakosságának 76 százaléka elenyezte a washingtoni külpolitika irányát, ugyanakkor a polgárok csaknem háromnegyede gondolta úgy, hogy az iraki háború növelte a terrorveszélyt. Tény azonban, hogy az európaiak egyértelmű *különbséget tettek az Egyesült Államok kormányzata (elnöke) és népe között*.¹⁴ Ennek tükrében nem tekinthető véletlenné, hogy Michael Moore provokatív aktuálpolitikai dokumentumfilmje, a *Fahrenheit 9/11* nagy sikert aratott Európában. „Amerikát azelőtt csodálták, félték tőle, vagy irigyelték. Most egyszerűen nincs a szavának hitele” – olvasható a New York University Európa-szakértőjének elemzésében.¹⁵ A „félrevezetés” és a hitelvesztés témája napjainkig ismétlődően visszatér az amerikai és a nemzetközi sajtóban. Itt egyrészt az iraki diktatúra és az al-Kaida, másrészt pedig Szaddam Husszeint és a tömegpusztító fegyverek önkényes összekapcsolása jön nyomatékkal szóba.¹⁶

⁹ Idézi HORVÁTH Gábor: A magányos külpolitika megbukott. *Népszabadság*, 2004. március 4.

¹⁰ Az Európa és Amerika közti nézetkülönbségekről lásd Christopher DICKEY: Fears in the 'Un-America'. *Newsweek*, 2002. február 11. 10–12.

¹¹ A szenátus megrója a CIA-t. (MTI-jelentés) *Népszabadság*, 2004. június 10.

¹² Igazat ad-e Amerikának? *Délmagyarország*, 2003. március 25.

¹³ Lásd Andrew MARR: We Are All Americans. *Newsweek*, 2003. június 23.

¹⁴ Lásd Adam PIORE: Innocents Abroad. *Newsweek*, 2004. június 28. 40–43.; SZŐCS László: Az európaiak szerint nőtt a terrorveszély. *Népszabadság*, 2004. szeptember 10.

¹⁵ Tony JUDT: A Matter of Public Trust. *Newsweek*, 2004. július 26. 15.

¹⁶ Lásd Paul KRUGMAN: The War President. *The New York Times*, 2005. június 24.; Bob HERBERT: It Just Gets Worse. *The New York Times*, 2005. július 11.

A bizalomvesztést egy 2004-ben kitört botrányorozat tette különösen emlékezetessé. Számos adat és fényképfelvétel került nyilvánosságra arról, hogyan bánnak a foglyokkal a Bagdad környéki Abu Graib börtönben.¹⁷ A kiszivárgott tények, illetve fotók bizonyosága szerint a fegyőrök és az amerikai katonai hírszerzés tagjai a Genfi Egyezményrel ellentétes módszerekkel kínoztak vagy félemlítettek meg iraki rabokat, hogy információt csikarjanak ki belőlük. A guantanamoi foglytáborhoz hasonlóan, a terroristagyanús „elemeket” nem tekintették szabályos hadviselő félnek, így az emberi jogait védő törvényeket sem alkalmazták esetükben. A Kongresszus mindkét háza elítélte a fogolykínzásokat, egyben bocsánatot kért az áldozatoktól. Bush elismerte: „A foglyok bántalmazását és megalázását ábrázoló szégyenteljes képek nem tükrözik az amerikai értékrendet. Foltot ejtettek hazánk becsületén és hírnevén.”¹⁸ Az elnök római látogatása alkalmával hiába tűntette ki a pápát az Elnöki Szabadságéremmel, hűvös fogadtatásban részesült: a Vatikánban II. János Pál nyilvános szemrehányást tett neki a megszálló erők által elkövetett fogolykínzásokért.¹⁹

Bush újraválasztása (2004) általában nem örvendeztette meg Európát. Az egyébként mértéktartó *The Guardian* c. baloldali-liberális brit napilap tv-kritikusa a választások előtt egy ironikusnak szánt cikkében – Bush ismételt győzelmétől tartva – jámbor óhaját fejezte ki az iránt, hogy bárcsak eltűnné az elnököt valaki láb alól: „John Wilkes Booth, Lee Harvey Oswald, John Hinckley Jr – most, hogy szükség van rátok, hol vagytok?”²⁰ Az európai pártok nagy többsége a vallás, a fegyverviselés, a homoszexualitás, a halálbüntetés, az egészségbiztosítás, a környezetvédelem ügyében inkább a Demokrata Párt elveihez állt közelebb. A vallási fundamentalizmus, a klerikalizmus jelentős térhódítása és politikai befolyása Amerikában az utóbbi években szintén azon tényezők közé tartozott, amelyek még távolabb vitték egymástól a két kontinenst. Európa ugyanis ma jóval szekularizáltabb; az állam és az egyház szétválasztása a gyakorlatban jobban működik. A tengeren túl ez most összemosódni látszik. Olyannyira, hogy például az állami iskolákban manapság felve tanítják az evolúció elméletét, mert jobboldali hivatalos körökben elfogadottabb a Biblia tanítása és az ún. „értelmes tervezés” („intelligent design”) elve.²¹

George W. Bush a New Yorkot és Washingtont ért terrortámadás óta folyamatosan és büszkén állította, hogy Amerika háborút vív, méghozzá a globális terrorizmus ellen: „Egy olyan ellenséggel állunk hadban, amelyik 2001. szeptember 11-én megtámadott minket.”²² Az iraki háború támogatottsága azonban tovább csökkent, az amerikaiak többsége szerint is hiba volt elkezdeni azt. Ezzel párhuzamosan romlott az ország nemzetközi megítélése is; csorbát szenvedett az emberi jogok védelmének tengerentúli mítosza. A döntéshozók azonban még jó darabig csupán imázsszelmét láttak maguk előtt, miközben az iraki konfliktus eszkáldódott. A probléma pedig már rég túlnőtte az imázst: mint láttuk, annak gyökere magában a politikában rejtett. A békés megoldásokat kereső „gyengéd hatalom” s a civil diplomácia módszereinek érvényesülése mindaddig váratott magára, amíg a külpolitika meghatározója a neokonzervatív ideológia maradt. Ez utóbbi irányzat esélyei azonban 2006-tól fokozatosan csökkentek, mégpedig az iraki háborús helyzet kilátástalansága és a demokraták kongresszusi választási győzelme miatt.

ANDRÁS CSILLAG

America's Image at the Turn of the Millennium

The United States has been struggling with a global image problem lately, mainly on account of its handling international conflicts. While, on the one hand, the U.S. advocates the spreading of democratic values and is the chief engine of economic development in the world, its role as a superpower has been exposed to criticism of-

¹⁷ Seymour Hersh Pulitzer-díjas oknyomozó riporter cikksorozata: *The New Yorker*, 2004. május 10., 17., 24.; 60 Minutes II. CBS Televízió, 2004. április 28.

¹⁸ Global Message. The White House, 2004. május 10. <http://www.whitehouse.gov/news/releases/2004/05/2004051016.html>

¹⁹ Lásd POGÁR Demeter: Busht hűvösen fogadta a Vatikán. II. János Pál szánalmas eseményeknek nevezte a fogolykínzásokat. *Népszabadság*, 2004. június 5.

²⁰ Charlie BROOKER: Screen Burn. *The Guardian*, 2004. október 23.

²¹ Afraid to Discuss Evolution. *The New York Times*, 2005. február 4.

²² Idézi Richard STEVENSON: President Makes It Clear: Phrase is 'War on Terror'. *The New York Times*, 2005. augusztus 4.

ten accusing it of unilateralism and „imperial overreach.” While waging a war on global terrorism with military means, eventually, the administration of G. W. Bush has been compelled to adopt elements of „soft power” as well as public diplomacy in its foreign policy in order to improve its prestige and image in the world. This essay examines some of the root causes for a changing American image overseas with an overview of how the U.S. has been seen and judged internationally, as reflected in the media.

NAGY MIKLÓS

Juhász Gyula és a „La Hongrie Républicaine” 1919-ben

ALKALMAZOTT HUMÁNTUDOMÁNYI INTÉZET

Juhász Gyula, francia megszállás, köztársaság

Hamarosan 90 esztendeje lesz annak, hogy Szeged az 1918. novemberi belgrádi katonai egyezmény értelmében francia katonai megszállás alá került. E több mint egy évig tartó időszak Magyarország történetének olyan meghatározó eseményeihez kapcsolódott, mint a polgári demokratikus forradalom, a proletárdiktatúra valamint az ellenforradalmi rendszer hatalomra jutása és berendezkedése.

A város francia irányítása sajátos körülményeket teremtett az említett változások helyi történéseihez, néhány napra korlátozva a proletárhatalom szerveinek működését a városban, segítve az ellenforradalom katonai és politikai szerveződését, korlátozva is ugyanakkor annak szélsőséges megnyilvánulásait a hatalom megszerzése után.

A kezdetben teljesen katonai jellegű megszállást 1919 március második felétől politikai jellegű Városkormányzóság felállítása követte. A Tanácsköztársaság direktóriumának távozásra kényszerítése után a franciák visszahelyezték funkciójukba a város polgári demokratikus időszakban kinevezett vezetőit. A francia Városparancsnokság fő politikai törekvése a polgári demokratikus korszak jogfolytonosságának alapján a város polgári rendjének biztosítása volt. Ennek az alapvető rendfenntartói érdekeken túlmenően kezdetben a Tanácsköztársaság elleni intervenciós előkészületek, majd a Magyarországgal kötendő súlyos béke feltételeinek elfogadtatása szempontjából volt különös jelentősége. A francia megszállás 1920 márciusáig történő fenntartásában az a törekvés is szerepet játszott, hogy innen bizonyos egyensúlyozó, mérséklő szerepet tölthettek be a román és szerb területi követelések miatt mutakozó ellentétekben valamint Szegedről biztosíthatták a budapesti francia kolónia élelmezését.

A franciák megjelenésekor a szegediek rövid ideig tartó megszállásra számítottak, ami a mielőbbi békekötéssel véget ér. Az említett várakozások Franciaországnak a közép-kelet-európai békerendszer kialakításában betöltött meghatározó szerepével függtek össze, olyan reményeket táplálva a közvélemény körében, hogy az antantbarát magyar kormányzat francia támogatást élvezhet a konferencián az ország területi integritásának megőrzéséhez. A franciák iránti bizalmat erősítette a belgrádi tárgyalásokat folytató Franchet d'Esperey tábornok azon ígérete, miszerint a Monarchia stratégiai jelentőségű pontjait egyedül francia csapatok szállják meg és hogy a kormány maga állíthatja össze ezen pontok listáját, figyelemmel a román és a szerb megszállás veszélyeztetett területekre. Az antantbarát magyar kormánnyal kapcsolatos ekkori francia politikai elképzeléseket világosan tükrözi az a dokumentum, ami 1918 novemberében készült a francia Külügyminisztériumban a Monarchia megszállásának politikai hasznáról:

„Magyarországgal szemben úgy kell eljárni, hogy az új magyar köztársasági politikában érvényre juttassák a francia befolyást és profitáljanak abból, hogy a magyarok az általunk történő megszállást kérték, minket helyezve előtérbe.”

A francia külpolitika szempontjából ekkor meghatározó jelentőségű volt az a körülmény, hogy az antant Magyarországon egy polgári demokratikus, lényegében francia orientációjú kormánnyal állt kapcsolatban, amely egy nyugati mintájú köztársasági berendezkedés kialakítását tekintette alapvető célkitűzésének. A háború befejeződésekor tehát a francia politika számára reálisnak tűnt Magyarország bevonása egy többé-kevésbé egységes francia befolyás alatt álló közép-európai rendszerbe. A tanulmány szerint a magyar lakosság körében él a francia forradalmi hagyományok, a francia a nemzeti eszme tisztelete, Napóleon nimbusza amely mindenkor segített az elnyomott nemzetek függetlenségi törekvéseit.¹

A stratégiai szempontból fontos területek közül végül is Arad, Temesvár valamint Szeged megszállására került sor. Minthogy Újszeged már 1918. november végétől szerb uralom alá került, a szegedi polgárság számára a francia katonák Szegedre érkezése biztosítékot jelentett a további önkényes szerb és román foglalások megakadályozására.

¹ Ormos Mária: *Padovától Trianonig*, Bp. Kossuth, 1983, 68–69. old.

A város értelmiségének képviselői igyekeztek a megszálló hadsereg közvetítésével tájékoztatni a francia népet az új polgári Magyarország gazdasági, társadalmi, művelődési viszonyairól. A franciák Magyarország iránti rokonszenvének felkeltését, valamint a polgári demokratikus forradalom célkitűzéseinek ismertetését szolgálta a „La Hongrie Républicaine” című francia nyelvű lap megindítása, amely 1918. január 8. és március 21. között jelent meg. Az első szám 1919. január 8-án látott napvilágot, amelyből több ezer példány kelt el Szegeden a francia katonák között illetve külföldön. Ettől kezdve a lap hetenként jelent meg egészen március 21-ig, amikor a politikai változásokkal és a lapot fenntartó csoport szétszóródásával összefüggésben a 11. lapszámmal megszűnt. Főszerkesztője Jakab Dávid polgári iskolai tanár volt, a lap mellett felsorakozott a város csaknem valamennyi polgári radikális felfogású közéleti személyisége, Juhász Gyula, Vág Sándor irodalomtörténész, Dettre János kormánybiztos-főispán, Hollós József orvos, Tonelli Sándor, közgazdász akik polgári radikalizmust sok más értelmiséghez hasonlóan a „szocializmus előcsarnokának” tekintették és lelkesen üdvözltek a polgári demokratikus forradalmat. Juhász Gyula Móra Ferencel együtt alapítója a Radikális párt szegedi csoportjának, tagja a Szegedi Nemzeti Tanácsnak. A radikális párt február végi széthullását követően pedig március elején csatlakozik a szociáldemokrata párthoz és május elejéig aktív szerepet vállal a város kultúrpolitikájában mint a szegedi színházat irányító háromtagú direktórium vezetője.²

A „La Hongrie Républicaine” legértékesebb írásai mindenképpen Juhász Gyulától, mint a lap első főmunkatársától származnak, amely cikkeket a lap frankofón főszerkesztője fordított franciára.

A francia forradalmi hagyományok iránti tiszteletét hangsúlyozza a lap 2. száma „Petőfi, a forradalmi költő” című cikkében. Petőfi nyíltan vallotta – olvashatjuk –, hogy a francia forradalom története volt politikai bibliája, ennek hatására lett republikánussá. Rövid költeményében maga mondja el, hogy ha a lélek tovább él a földön, akkor ő volt Camille Desmoulins Párizsban. Szobájának falát Arany János arcképe mellet Marat portréja díszítette. Franciául is azért tanult meg, hogy eredetiben olvashassa a francia forradalom történetét.³

A La Hongrie républicaine 5. számában „Ady és a franciák” című cikkében az akkor elhunyt Ady Endrére emlékezve a francia kultúrának Ady költészetére gyakorolt meghatározó befolyásáról közöl elemzést, kiemelve Párizs illetve francia parnasszisták és szimbolisták szerepét költői pályájának kiteljesedésében.

A 6. számban „Egy kis nép büszkesége” című Juhász Gyula cikk a magyar költészetnek az európai irodalom gazdagításában játszott szerepét emeli ki, azon reményének adva hangot, hogy a franciák, akik „...azt hitték, hogy a Balkán egy részét fogják itt látni, bevallják majd, hogy kellemesen csalódtak.”

A 8. lapszámban „In memoriam” címmel Martinovics Ignác és társai 1919 márciusában történt újratemetése kapcsán emlékezik Juhász Gyula a magyar jakobinus mozgalom résztvevőire. A bécsi kormány szemében az volt a fő bűnük – hangsúlyozza –, hogy Magyarországot szabad és független köztársasággá, Franciaország szövetségesévé kívántak tenni. A mozgalom résztvevői közül súlyos börtönbüntetést szenvedett az a Batsányi János, aki elsőnek irányította Párizs és a francia forradalom felé a magyarság figyelmét. Ő fordította le magyarrá Napóleon híres proklamációját, amelyben a Habsburg iga lerázására hívja fel a magyar népet.⁴

A külföldre irányuló propaganda szempontjából a lap szerkesztői az irodalmi kötődések mellett különös jelentőséget tulajdonítottak a francia-magyar történeti kapcsolatok bemutatásának. Ezt a célt szolgálta a „La Hongrie Républicaine” utolsó előtti (10) lapszámban közzétett „Francia–magyar barátkozás hajdan” című Juhász Gyula írás, amelyben a magyar történelem nagyjainak – Zrínyi Miklósnak, Bethlen Miklósnak valamint II. Rákóczi Ferencnek – a francia udvarral kialakított Habsburg-ellenes szövetségi kapcsolatait eleveníti fel.⁵

A költő szerkesztőtársa, Vág Sándor megállapítása szerint Juhász Gyula írásait akár politikai, szociális vagy művészeti kérdéssről legyen szó mindig alapos szakértelem jellemezte. Az elsősorban külföldnek szánt cikkek megírása során nem annyira a felfogás eredetisége volt az író fő törekvése, jóllehet cikkeinek megközelítése nemegyszer új szempontokat vetett fel.

² Péter László: *Az időszerűtlen Juhász Gyula*, Irodalomismeret, 1993 dec.21–25, in.: Mindörökké Szeged, Argumentum, 1997, 329.

³ La Hongrie Républicaine 2. sz. 1919. jan.15. in.: Vág Sándor: *A La Hongrie Républicaine és Juhász Gyula*, Irodalomtörténeti Dolgozatok, Szeged, 1956, 4–5.

⁴ La Hongrie Républicaine 4–5–6. sz. 1919. február 5, február 14, február 28. in.: Vág Sándor: *A La Hongrie Républicaine és Juhász Gyula*, Irodalomtörténeti Dolgozatok, Szeged, 1956, 6–7.

⁵ La Hongrie Républicaine 10. sz. 1919. márc.14. in.: Vág Sándor: *A La Hongrie Républicaine és Juhász Gyula*, Irodalomtörténeti Dolgozatok, Szeged, 1956, 8.

Az említett publicisztikák mellett a „La Hongrie Républicaine” majdnem minden számában olvashatók versek, magyar vonatkozású francia költemények illetve magyar költők francia fordításai (Petőfi, Ady, Kosztolányi, Heltai, François Coppée, Paul Verlaine és Théophile Gautier fordításaiban)

Az a reményteljes hangulat, ami a szegedi haladók értelmiség részéről a franciák szerepvállalásához fűződött illúzióknak bizonyult, a békefeltételekkel kapcsolatos hírek hatására a bizakodást hamarosan keserű kiábrándulás követte. Egyértelművé vált, hogy az antant a területi újrendezés során Magyarországgal szemben az újonnan létrejövő utódállamokat fogja támogatni, amelyek a háború alatt kifejezésre juttatták antantbarátságukat és amelyekkel szemben a nagyhatalmak kötelezettséget vállaltak. Ezen a helyzeten érdemben tehát nem változtatott az antantbarát magyar demokrácia stabilizációjához fűződő francia érdek.

A békefeltételekkel kapcsolatos kellemetlen hírek hatására az addig szívélyes viszony a franciák és a szegediek közt jóval hűvösebbé vált. A Szegeden állomásozó francia tisztek többször is hangsúlyozták, hogy ők a győztesek és hogy a magyaroknak kel a felelősséget vállalniuk a németekkel való szövetségért. Juhász Gyula a Délmagyarország 1919. március 4-i számában keserűen említi, hogy a franciák eltávolították az ország négy részre történő szakítására ellen tiltakozó „Voulez-vous quatre Alsace” (Négy Elzászt akartok?) feliratú utcai falragaszokat ami párhuzamot kívánt vonni az említett francia területek 1871-ben történt Németországhoz csatolása és a történelmi Magyarország feldarabolása között. A francia sajtócenzúra egyébként is különös gondot fordított az olyan tartalmú cikkek, hirdetmények megjelentetésének megakadályozására, amelyek a súlyos magyar békefeltételek kapcsán „franciaellenes közhangulat” kialakulásához járulhattak hozzá. Az említett francia–magyar történelmi párhuzamra utal a költő „Magyar Straszburok” című versciklusában – melynek első költeményei a Délmagyarország 1920. január 21-i számában gyászkeretbe foglalva láttak napvilágot – amelyekben a trianoni békediktátum alapján elcsatolásra kerülő magyar városok történelmi és irodalmi emlékhelyeit siratja. Az említett ún. „városversek” először a Nefelejcs (1921) című kötetben, illetve a válogatott verseket tartalmazó Hárfában (1929) „Városok” címmel jelentek meg.⁶ Péter László arra hívja fel a figyelmet, hogy a költő Trianon elleni tiltakozásában a két forradalom kizárólagos felelősségét hangsúlyozó hivatalos ellenforradalmi propagandával szemben mindvégig azok felelősségét állította előtérbe, akik 1914-ben háborúba sodorták az országot.⁷ Juhász Gyula 1919 utáni költészetének motívumai közül az elbukott forradalmak miatt érzett keserűség mellett a trianoni béke következtében elveszített magyar tájak okozta történelmi-politikai trauma jelentette a másik meghatározó elemet, hangsúlyosabbá téve egyben költészetének magyarságtudatát. Ezt bizonyítja az említett témákör összegzésének tekintett 1927. június 4-én megjelent Trianon című vers, amelynek „Nem kell beszélni róla sohasem. De mindig, mindig gondoljunk reá” mondatai figyelmeztetnek az elcsatolt területek magyarságával közös szellemi örökségünk ápolásának fontosságára.

MIKLÓS NAGY

Gyula Juhász and the 'La Hongrie Républicaine' in 1919

The French occupation of Szeged between January 1919 and February 1920 was the result of the Belgrade Agreement of 13th November, 1918. The radical bourgeois intelligencia of Szeged, which had strong anti-German feelings and strong respect for French revolutionary traditions, welcomed the arrival of the occupants and hoped that the French would help to keep the integrity of Hungary for the upcoming peace conference. They tried to inform the French nation about the economic, social and cultural background of Hungary with the help of the occupying soldiers.

The main objective of 'La Hongrie Républicaine', a Hungarian weekly publication in French, was to raise interest and create a positive attitude towards the Hungarian nation. The most important articles in the journal were written by Gyula Juhász, between 8th January 1919 and 21st March. In his articles Gyula Juhász emphasized the French-Hungarian revolutionary traditions, cultural relations and the strong influence of French culture on the poetry of Petőfi and Ady. However, the declarations of the Peace Conference undermined the hopes for maintaining territorial integrity and forming ethnically just borders.

⁶ Péter László: *Juhász Gyula és Trianon*, Délvilág, 1990. április 14. in.: *Mindörökké Szeged*, Argumentum, 1997, 319.

⁷ Péter László: *Juhász Gyula és Trianon*, Délvilág, 1990. április 14. in.: *Mindörökké Szeged*, Argumentum, 1997, 322–323.

Névmutató

Bácskai Mihály · 27
Balog Erika · 209
Balogh András · 328
Balogh János · 364
Balogh Tibor · 431
Barátné Hajdu Ágnes · 251
Basch Éva · 123
Békési József · 364
Benkő Zsolt · 191
Benkő Zsuzsanna · 410
Bernáth András · 68
Blin, Éric · 164
Bozsó Renáta · 415
Bucin Mihaela · 294
Burján Monika · 129

Csallner András Erik · 352
Csetényi Korinna · 56
Csillag András · 452

Dan Dániel · 245
Demcsák Katalin · 273
Démuth Ágnes · 157
Dombi Józsefné · 388
Döbör Ágota · 176
Duró Zsuzsa · 149

Erdei Katalin · 410
Erős Istvánné · 393

Farkas Olga · 198
Fehér Adrienn · 245
Fritz Péter · 238

Gaál Zsuzsanna · 74
Gál Anikó · 214
Galambos Gábor · 364
Galgóczi László · 137
József Gombos · 298
Grossmann Erika · 115

Hegedűs Antal · 341
Hocza Ágnes · 245

Jean-Paul = Pagliano, Jean-Paul
Jean-Paul Nagulipo J-Pál = Pagliano, Jean-Paul
Juhász Valéria · 79
Julesz Máté · 318

Kakuszi B. Péter · 42
Karancsi Zoltán · 311
Kesztyűsné Dobos Katalin · 187
Kocsis Csilla · 169
Krész Miklós · 356
Krisztin Német István · 375

László A. Ferenc · 228
László Ferenc · 228, 245
Lippai László · 410, 425

Maczelka Noémi · 383
Marsi István · 345
Maruzsné Sebó Katalin · 289
Mikulán Rita · 234
Molnár Andor · 231

Nádudvari Gabriella · 63
Nagy Edit · 45
Nagy János · 15
Nagy Miklós · 458
Nánai László · 20
Németh Anikó · 120

Ordasi Péter · 396
Orosz Andrea · 109

Pagliano, Jean-Paul · 11, 12, 32
Pajor Enikő · 258
Pál Ágnes · 321, 327
Pál Viktor · 321
Péter Éva · 182
Pintér Klára · 203
Pitrik József · 333
Propeszt Eszter · 60

Sárvári Tünde · 182

Szabó Klára · 51
Szabó Tibor · 283
Szatmári Zoltán · 221
Szekeres Ferenc · 85
Szénási Éva · 445
Szilassi Lajos · 370
Szirmai Éva · 302

T. Horváth Ágnes · 439
T. Kiss Tamás · 419
T. Molnár Gizella · 277
Tarkó Klára · 410
Tóth Attila · 356
Tóth Szergej · 92

Újvári Edit · 269

Varga Csaba · 231
Varga Emőke · 36
Varga Imre · 143
Vass László · 98

Zalai Anita · 435
Zvara Edina · 263

Tárgymutató

1956 · 209

30 év · 187

Abilities · 157

adatbányászat · 356

adatvizualizáció · 356

affinitás · 375

aktív felhasználó · 258

alkalmazott grafika · 85

alkoholfogyasztás · 234

állampolgári részvétel és akti-
vítás · 198

állatmegnevezések · 79

állatvédelmi jog · 318

általános kompetenciák · 182

analitikai epidemiológia · 245

angol nyelvoktatás · 120

angol · 68

antiutópiák · 302

anyanyelvi nevelés · 137

apoztrofikus viszony · 36

apperceptum · 98

aprófal · 328

avantgárd · 42

az Európai Unió lehetséges poli-
tikai formái · 445

az olvasó · 169

Babiczky Béla · 251

balkáni népek · 294

Bartók · 383

„bartóki modell” · 419

befogadó pedagógia · 214

belső tér · 36

beteg · 32

bibliafordítás · 137

big powers – small states · 298

biotechnológiai módszer · 341

bipolar world · 298

„birodalmi túlterjeszkedés” · 452

Cél · 164

centre – periphery · 298

Codex Caioni · 294

coercion – consensus · 298

commedia dell'arte · 273

community · 419

comparative advantages · 298

curriculum · 164

család · 410

családi fogyasztás · 425

csángók · 294

Dante · 283

Dél-Alföld · 415

demokratikus elkötelezettség ·
452

demokratizálódás · 435

differenciálás · 214

digitális szakadék · 415

diktum · 98

dinamikus felhasználó · 258

dixie · 51

DNS-chip technológia · 356

dohányzás · 234

dráma · 68

dualitás · 370

Egészségfejlesztés · 238

egészségterv · 238

egybevághóság · 375

egyen · 419

egyenlet · 203

Egyetemes Tizedes Osztályozás
(ETO) · 251

egyidejűség · 45

egységnormálás · 328

életfilozófia · 273

életmód · 410

elméleti kérdések · 129

előadóművészet · 388

előkészített ipartelepítés · 321

emberiség · 32

emisszió · 333

energetikai hatások · 333

eredetmitosz · 439

érettségi · 109

értékrendszerek · 269

értékrendváltás · 42

értékválasztás · 425

értelmi akadályozottság · 143

esélyegyenlőség · 143

esztétika · 273

etika · 283

étkezési szokások · 277

évfordulók · 435

evokátum · 98

expresszionizmus · 42

Fejlesztés · 187

filológia · 15

finlandization · 298

fogyasztás · 333

fogyasztói döntés · 425

foliadék háztartás · 228

fordítástörténet · 129

föderáció és értelmezési lehet-
ségei · 445

föderatív elvek és koncepciók ·
445

Földi Tamás · 251

fraktal · 20

francia · 123

francia megszállás · 458

francia nyelv · 164

funkciórend · 396

Galanin · 228

gazdaságpszichológia · 425

genomika · 245

genomikai kutatások · 356

globális imázsprobléma · 452

gravitációs modell · 328

Hagyomány · 51, 410

halál · 32

hálózatosság · 415

Hamupipőke · 56

hangfelvétel · 383

hangszerelés · 393

hasonlóság · 375

heptatonía secunda · 396

héroszlegenda · 439

hipertextus · 27, 63

hipotextus · 63

historical regions of Europe · 298

hisztamin · 228

horror · 56

Idegen nyelv · 109

identitás · 56, 269

identitásfogalom · 60

identitáskonstrukció · 60

identitásminták · 269

ideológia · 92

idő · 32

illusztráció · 36

individuum · 45, 419

információkeresés és személyi-
ség · 258

információkeresési modellek ·
258

informatika · 191

informatikai rendszerek · 191

integráció · 214

interdiszciplináris műhely · 198

interkulturális nyelvoktatás · 115

intermediális · 36

intermedialitás · 63

intertextualitás · 63

intervallum-analízis · 352

iparföldrajz · 321

ipari övezet · 321

ipari park · 321

ipartörténet · 321

iraki háború · 452

írásbeliség · 45

iwiv · 79

- Jelenkor · 209
 jog · 283
 jog és szépirodalom · 318
 józan ész · 431
 József Attila · 98
 Juhász Gyula · 458
- Kamarazene** · 393
 képességfejlesztés · 149
 keresztntantervi tartalmiak · 182
 kertkultúra · 311
 kisiskoláskori nyelvtanítás · 182
 kistérségi központ · 328
 klaszterezés · 356
 Kodály-domináns · 396
 kollineáció · 375
 kommunikáció · 45, 137
 kommunikativ nyelvi kompeten-
 ciák · 182
 kommunikativ · 164
 kompetenciaelvárás · 198
 komplex · 20
 konfliktus · 221
 koromképződés · 345
 korpusz · 74
 kortárs magyarországi német
 irodalom · 60
 kottakiadás · 383
 kozmogónia · 439
 könyvtári osztályozás története ·
 251
 könyvtörténet · 263
 Köpcseny · 263
 környezetjog és filozófia · 318
 környezetterhelés · 333
 környezetvédelmi jog · 318
 középpont · 289
 közösség · 419
 köztársaság · 458
 kritika · 68
 kritikus · 20
 kultúra · 269, 415
 kulturális antropológia · 273
 kutatás · 123
- Ládapakolás · 364
 lakosságcsere · 289
 lazareánusok · 27
 legrosszabb eset viselkedés ·
 364
 lépcsős függvények · 352
 Listi-család · 263
- Magánkönyvtár** · 263
 magcsíráztatás · 341
 Magyarország · 129
 magyarországi szlovákság · 289
 matematikai kommunikáció · 370
 megújulás · 187
 mérés · 109
 migration · 298
- misztérium · 36
 modellek · 431
 modern filológia · 42
 modernitás · 410
 modernization – backwardness ·
 298
 módszer · 123
 moduláris tananyag · 115
 Mozart · 383
 mozgáster · 333
 munkaerőpiac · 143
 műelemzés · 15
 műfaj- és stíluselemzés · 393
- Naiv pszichológia** · 431
 narratológia · 63
 narrátor · 51
 nem · 79
 német irodalom · 60
 német mint idegen nyelv · 115
 nemzetiségek · 277
 nemzetiségi identitás · 277
 nemzetközi eredmények · 109
 nemzetközi küldetéstudat · 452
 neokrimi · 27
 népbetegség · 245
 nevelés · 221
 nyelvhasználat · 74, 79
 nyelvtanítás · 120
 nyelvtörténet · 137
 nyelvtudás · 120
- Ókortörténet** · 439
 oktatás · 191
 oktatási attitűd · 149
 olvasás · 176
 olvasási szokások · 169
 olvasmányélmény · 169
 optimalizálás · 352
 országismeret · 115
 orvos · 32
 oulipianusok · 27
 ozmolikus stimulus · 228
 öltözközdés · 277
 önhasonló · 20
 önszerveződő · 20
- Passzív felhasználó** · 258
 picturesque (festői) · 311
 poláris távolság · 396
 polgáreszmény · 42
 polgárháború · 435
 poliéder · 370
 politika · 283
 populáris kultúra · 56
 possessorbejegyzések (tulajdo-
 nosi bejegyzések) · 263
 prevenció · 245
 problémamegoldás · 203
 programozás · 370
 Pseudomonas fluorescens · 341
- pszichikus funkciók · 149
 punkösd · 294
- Recepció** · 68
 rehabilitáció · 143
 reklámgrafika · 85
 rekreáció · 238
 rendszerváltás · 92
 reneszánsz · 68
 repertoár hangversenytípusok ·
 388
 reprezentáció · 203
 reprezentativitás · 74
 román népi tánc · 294
- School achievement** · 157
 sejtés · 431
 socialism – capitalism · 298
 socio-political cleavages · 298
 speciális szakiskolai képzés ·
 143
 sphere of influence · 298
 sportolók · 234
 stíluskorszakok · 85
 strukturális valenciaelmélet · 74
 svábok · 277
- SZakmódszertan** · 115
 számítógépes kommunikáció ·
 79
 számítógépes szimuláció · 345
 személyes és hatalmi emlékezet
 · 302
 személyiség · 419
 személytelenség · 123
 szemi-on-line algoritmus · 364
 szénhidrogének égése · 345
 szerep · 221
 szerkezetek · 123
 színház · 273
 színjáték · 289
 szintézis · 51
 szókinccs · 109, 176
 szövegelemzés · 137
 szövegértés · 176
 szöveges feladat · 203
 szövegten · 15
 szuperszámítógép · 191
 szupertudomány · 431
 szükségletek · 164
- Tájéztetés** · 311
 tanárképzés · 187
 tanítás és a tanulás tanítása ·
 120
 tanulási akadályozottság · 214
 tanulási formák · 214
 tanulmányi eredmények · 149
 tanulmányok · 388
 tanulói felmérés · 169
 táplálkozás · 410

- társadalmi konstrukció · 269
teaching methods · 157
technika · 191
technika tantárgy · 187
tehetség · 176
teleház · 415
településszerkezet · 277
tengelyrendszer · 396
terheléses vizsgálatok · 238
tér-idő · 45
termelési- és munkakultúra · 277
természetvédelmi jog · 318
tervezőgrafika · 85
testmozgás · 245
tevékenységformák · 182
toponimák · 92
totalitárius rendszerek · 302
- tömegközlekedés · 328
történelemszemlélet · 209
történelemtanítás · 209
történelemtankönyv · 209
Történelmi Emlékezet Éve · 435
Történelmi Emlékezet Törvénye · 435
történeti mítosz · 439
törvények · 283
transzfer hatás · 149
transzformációk tanítása · 375
trauma · 289
- UDC Consortium · 251
újhuszárok · 27
újítás · 51
Urtext · 383
- utcanevek · 92
- Város · 302
vasbeton gerenda · 352
vazopresszin · 228
védőmunkahely · 143
versenyképességi elemzés · 364
vezetési stílus · 221
viselkedés · 221
viták és elképzelések · 445
vizuális művészet · 85
- XIX század · 129
- Zenei képesség · 388
zeneirodalom · 393

X 148 467

Kiadja az SZTE JGYPK
Felelős kiadó: Prof. dr. Galambos Gábor
Készült a szegedi Garmond 2000 Kft.-ben
Felelős vezető: Kinyik Erika

ISBN 978-963-9927-15-5